శ్రీః

శ్రీకవిరాజ కవిరాజేన విరచితమ్

శ్రీరాఘవపాణ్డవీయమ్

శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితా

కవాటవిపాటికావ్యాఖ్యా

ప్రకాశకులు

శ్రీమతి రావి కృష్ణకుమారీ, మోహనరావు దంపతులు

510, Pride Block Platinum County, Opp: Hosanna Mandir,

Gorantla, GUNTUR ` 522 034. A.P. State

శ్రీః

శ్రీకవిరాజ కవిరాజేన విరచితమ్

శ్రీరాఘవపాండవీయమ్

శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితా

కవాటవిపాటికావ్యాఖ్యా

అవతారికా

శ్రీగరిమెళ్ళ సోమయాజులు శర్మ

ప్రథమముద్రణ : 1892

ద్వితీయముద్రణ : **శ్రీరామనవమి - 2021**

ప్రతులు : 200

పుటలు : 344

వెల రూ. : 200/-

 R. Mohan Rao

510, Pride Block Platinum County,

Opp: Hosanna Mandir,

Gorantla, GUNTUR ` 522 034. A.P. State

Cell : 9440115411

D.T.P. by :

P.PARVATHI

Cell : 74165 86775

Printed at :

Karshak Art Printers

HYDERABAD

శ్రీరస్తు.

శ్లో॥ కవిరాజమవిజ్ఞాయ కుతః కావ్యక్రియాదరః ।
కవిరాజం చ విజ్ఞాయ కుతః కావ్యక్రియాదరః ॥

ఇత్యాది శ్రీవామనాది ప్రాచీనాలంకారికోపలాలన సుభగనిజకవితా
కౌముదీవికాసేన కవిసార్థసార్థకీకృత నిజాభిధానేన
శ్రీకవిరాజకవిరాజేన విరచితమహాత్ప్రసాదమమలమిదం

శ్రీరాఘవపాణ్డవీయాఖ్యమ్.

కావ్యరత్నం.

శ్రీపురం సదాదూర్ - రంగనాథాచార్య్యైః శ్రీకైరవిణీపురవాస్తవ్యైః
సకలసుకవిజనస్తవ్యైః, శ్రీమద్దొట్టారిమ్మడి తిరునిన్రయూర్
అర్ధాంకి తిరుమలలక్ష్మీనృసింహాచార్య
కుమారతాతాచార్య్యైశ్చ
శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశ భట్టాచార్యవిరచితయా కవాటవిపాటికాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సాకం లేఖకప్రమాదాదిజనిత
దోషరహితం పరిష్కృతం

వత్తి - రామానుజనాయకవర్య తనయాధిష్ఠితే
శ్రీనికేతనముద్రాలయే ముద్రితంచ సత్.

విజేజీయతామ్.

అస్య మూల్యం॥ ద్వాదశకలాః.

1892.

ఓం

శ్రీరామచన్ద్రాయ నమః

అవతారిక

శ్లో॥ నిశ్శ్రేణ్యౌ బ్రహ్మలోకస్య వాగ్దేవ్యాః కర్ణకుండలే ।
ధర్మద్రుమమహామూలౌ వాల్మీకివ్యాసయోః కృతీ ॥

శ్రీ వాల్మీకివ్యాసమహర్షులు రచించిన శ్రీమద్రామాయణ - మహాభారతములు బ్రహ్మగారి సత్యలోకమునకు నిచ్చెనలు. శ్రీసరస్వతీదేవిచెవులకు రత్నకుండలములు. ధర్మవృక్షమునకు మహామూలములు - **కవిరాజు రాఘవపాండవీయము.**

శా॥ లోకత్రాణరతిం దదాదిమమహీలోకప్రవేశోత్కభా
షాక్లప్త ప్రథమద్వితీయపదగుంజన్మంజుమంజీరగ-
ర్జాకల్పామలరామభారతకథాసర్గంబులన్ మించు వా
ల్మీకివ్యాసులఁ గొల్చెదన్ దదుభయశ్లేషార్థసంసిద్ధికిన్.

లోకమునందలి జనులను రక్షింపఁగోరి శ్రీ సరస్వతీదేవి బ్రహ్మలోకమునుండి భూలోకమునకు దిగుటకై కుడికాలు ముందుపెట్టి యవతరించినది. ఆమె కుడికాలి యందున్న యందె మువ్వల సవ్వడి వంటి కావ్యము శ్రీమద్రామాయణము. ఆమె యెడమ కాలి ముంజుమంజీర గర్జల వంటి కావ్యము శ్రీమన్మహాభారతము. అట్టి గొప్ప కావ్యములను సృష్టించిన శ్రీ వాల్మీకి వ్యాసులను వారిద్దఱను గలుపుటకై నమస్కరించెదను - **పింగళి సూరన్న - రాఘవపాండవీయము.**

అనేకార్థకావ్యములు

సంస్కృతవాఙ్మయము సకలవిద్యలకు నాకరమైనట్లే యనేకార్థకావ్యములకుఁ గూడ గని. గీర్వాణభాషలో ద్వ్యర్థికావ్యములు మొదలుకొని శతార్థకావ్యములవఱకు ననేక గ్రంథములు వెలసినవి.

ద్విసంధానకావ్యములు

రెండర్థములతోఁ గూడిన వానికి ద్వ్యర్థికావ్యము లని పేరు. వీనికే ద్విసంధానకావ్యము లని కూడ వ్యవహారము. సంస్కృతభాషలో ద్విసంధాన కావ్యము లెక్కువగా నున్నవి.

1. రాఘవపాండవీయము - దండి (7 శ) :

1. దశకుమార చరిత్రము, 2. అవంతీసుందరీకథ, 3. కావ్యాదర్శము రచించిన దండి మహాకవి, సుప్రసిద్ధుఁడు. ఇతఁడు రాఘవపాండవీయమను ద్విసంధాన కావ్యమును రచించినట్లు భోజమహారాజు శృంగారప్రకాశములోఁ జెప్పినాఁడు. 'దండినో ధనంజయస్య వా ద్విసంధానే' - 'రామాయణమహాభారతయోర్దండి ద్విసంధానమివ॥' ఒక శ్లోకమును గూడ నుదహరించినాఁడు-

శ్లో॥ ఉదారమహిమారామః ప్రజానాం హర్షవర్ధనః ।
ధర్మప్రభవ ఇత్యాసీత్ ఖ్యాతో భరతపూర్వజః ॥

ఈ కావ్యము నేఁడు లభింపదు.

2. రాఘవపాండవీయము – ధనంజయుఁడు (10శ) :

అనేకార్థనామమాల యను నామాంతరము గల ధనంజయనిఘంటువును రచించిన ధనంజయుఁడు ప్రసిద్ధుఁడు.

శ్లో॥ ద్విసంధానే నిపుణతాం సతాం చక్రే ధనంజయః ।
యయా జాతం ఫలం తస్య సతాం చక్రే ధనంజయః ॥

అను శ్లోకమును రాజశేఖరుఁడు చెప్పినట్లు జల్హణుని సూక్తిముక్తావళి తెలుపుచున్నది. ధనంజయుని రాఘవపాండవీయములో 18 సర్గములు గలవు. ఇందు రామాయణ – భారత కథలు రెండును **జైనధర్మానుసారము**గా జోడింపఁబడినవి. ఈ కావ్యము బొంబాయి కావ్యమాలలో 1895లోఁ బ్రకటింపఁబడినట్లు తెలియుచున్నది.

3. రాఘవపాండవీయము – కవిరాజు (12 శ) :

ఇది ప్రస్తుతము పాఠకుల కరకమలముల నలంకరించిన కావ్యము. దీనిని గూర్చి తరువాత విస్తరముగా వివేచింతును.

4. పార్వతీరుక్మిణీయము – విద్యామాధవుఁడు (12 శ) :

విద్యామాధవుఁడు చాళుక్యసోమదేవుని (1126–1138) యాస్థానకవి. ఈ కావ్యములో శ్రీపార్వతీశివులకల్యాణము, శ్రీరుక్మిణీకృష్ణులవివాహము వర్ణింపఁబడినవి. బాణ–సుబంధు – కవిరాజుల తరువాతఁదానే వక్రోక్తి నిపుణుఁడ నని విద్యామాధవుఁడు చెప్పుకొనినాఁడు. ఇతఁడు కవిరాజునకు సమకాలికుఁడు. విద్యామాధవుఁడు భారవి కిరాతార్జునీయమునకు వ్యాఖ్య కూడ రచించినాఁడు.

5. రామకృష్ణవిలోమకావ్యము – దైవజ్ఞసూర్యకవి (16 శ) :

ఈ కావ్యమొక విధముగా రాఘవయాదవీయమే. దీనిని రచించిన దైవజ్ఞసూర్యకవి పేరే యితఁడు జ్యోతిశ్శాస్త్రజ్ఞుఁడని చెప్పుచున్నది. ఇతఁడు బహుశాస్త్రకోవిదుఁడు బహుగ్రంథకర్త. 1. నృసింహ చంపువు 2. కామతంత్ర కావ్యము 3. కంసవధ నాటకము 4. లీలావతీ టీక 6. బీజగణిత టీక 7. కవికల్పలతావ్యాఖ్య – బాలబోధిక 8. భగవద్గీతా వ్యాఖ్య – పరమార్థప్రప మొదలగునవి సూర్యకవి యితర రచనలు.

రామకృష్ణ విలోమకావ్యములో నవతారికాశ్లోకములు 7, సమాప్తి శ్లోకములు 2 కాక 36 అనులోమవిలోమశ్లోకములు గలవు.

శ్లో॥ తమ్ భూసుతాముక్తిముదారహాసం వందే యతో భవ్యభవం దయాశ్రీః ।
శ్రీయాదవమ్ భవ్యభతో యదేవం సంహారదాముక్తిముతాసు భూతమ్ ॥

అనునది మొదటి శ్లోకము.

శ్లో॥ లంకారంకాగారాధ్యాసం యానేమేయాకారావ్యాసే ।
సేవ్యారాకాయామేనేయా సంధ్యారాగాకారంకాలమ్ ॥

అనునది చివరి శ్లోకము. అన్ని శ్లోకములందు ననులోమవిలోమపాఠము సమానము. అనఁగాఁ బైనుండి క్రిందికిఁ జదివినను, క్రిందినుండిపైకిఁ జదివినను నదే శ్లోకము వచ్చును. ప్రతి శ్లోకమునకు శ్రీరామకథాపరముగా, శ్రీకృష్ణకథాపరముగా రెండర్థములు వచ్చును. అనుష్టుప్ - ఇంద్రవజ్రా - రథోద్ధతా - విద్యున్మాలా - శాలినీ వృత్తములు వాఁడబడినవి.

రామకృష్ణవిలోమకావ్యమునకు సూర్యకవియే స్వయముగా వ్యాఖ్య రచించినాఁడు. దీని కనేక సంస్కరణములు గలవు. మిత్రులు, బహుగ్రంథకర్తలు బ్రహ్మశ్రీ మేళ్ళచెర్వు వేంకటసుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రిగారు 'ద్విరసన' యను నాంధ్రవ్యాఖ్యాను గూర్చినారు. దీనిని శ్రీ రామోరా గారి యార్థిక సాహాయ్యముతో సాధనగ్రంథమండలి వారు ప్రకటించినారు. (25.10.2003).

6. రాఘవయాదవీయము - చిదంబరకవి (16 శ) :

అనేకార్థకావ్య కర్తలలోఁ జిదంబరకవికి విశిష్టస్థానము గలదు. ఇతఁడు ద్విసంధాన - త్రిసంధాన - పంచసంధాన కావ్యములను నిర్మించిన మహాకవి. చిదంబరకవిని గూర్చి శ్రీబిరుదరాజు రామరాజుగా రెక్కువగా వివరించినారు (Contribution of Andhra to Sanskrit Literature - pages 111-115).

చిదంబరకవి తాతగారు సూర్యనారాయణయజ్వ. వేంకటాంబా - అనంతనారాయణులు మాతాపితరులు. వీరు కౌశిక గోత్రజులు. చిదంబర కవి విజయనగరమహారాజగు వేంకటపతి రాయల (1586-1614) యాస్థానము నలంకరించిన విద్వత్కవి. 1. చిదంబర విలాసము 2. భాగవత చంపువు 3. శ్లేషచింతామణి 4. శబ్దార్థచింతామణి 5. రాఘవపాండవ యాదవీయము 6. పంచకల్యాణ చంపువు మొదలగునవి చిదంబరకవి కావ్యములు.

శబ్దార్థచింతామణియే రాఘవయాదవీయము. దీనిలో రామాయణకథ - భాగవతకథ జోడింపఁబడినవి.

శ్లో॥ యద్యేకదా వీక్షితుమాత్తయత్నం - రామాయణమ్ భాగవతం చాపి రమ్యమ్ ।
చిత్రమ్ బుధా యాన్తు చిదమ్బరీయం - శబ్దార్థచిన్తామణిమాప్తశస్తిమ్ ॥

దీనిపై గ్రంథకర్తయే '**నికషోపల**' వ్యాఖ్యను నిబంధించినాఁడు.

శ్లో॥ అత్యర్థస్ఫురణోపపాది సుతరామాబిభ్రతోఽనర్ఘతా
మోజః స్ఫూర్త్యుపకల్పనాతిసరలాదుత్తేజనా శిల్పతః ।
చిత్రం సారమిదం చిదంబరకవేః శబ్దార్థచింతామణేః
వ్యాఖ్యానం 'నికషోపలా' ఖ్యమనఘం విద్వన్ముదే కల్పతామ్ ॥

ఈ కావ్యము శ్రీతిరుపతికేంద్రీయవిద్యాపీఠము వారిచేఁ బ్రకటింపఁబడినట్లు జ్ఞాపకము.

7. రాఘవయాదవీయము – వేంకటాధ్వరి (17 శ) :

వేంకటాధ్వరిని గూర్చి – అనులోమ – విలోమ రాఘవయాదవీయ పీఠికలో విస్తరముగా వివరించితిని. విశ్వగుణాదర్శచంపూకావ్యకర్తగా వేంకటాధ్వరి సాహితీరసికులకు సుపరిచితుఁడు. ఇతఁడు రచించిన లక్ష్మీసహస్రము స్తోత్రకావ్యములలో సుప్రసిద్ధమైనది. 1. ఆచార్యపంచాశత్తు 2. లక్ష్మీసహస్రము 3. శ్రవణానందము 4. ఉత్తరకాండచంపువు 5. వరదాభ్యుదయచంపువు 6. విశ్వగుణాదర్శచంపువు 7. ప్రద్యుమ్నానందనాటకము 8. సుభద్రాపరిణయ నాటకము 9. శృంగారదీపభాణము 10. గాథాసహస్రానువాదము 11. సుభాషితకౌస్తుభము 12. రాఘవయాదవీయము 13. మహాభాష్యస్ఫూర్తి 14. యఙ్లుక్ ప్రకాశిక 15. మణిసారఖండనము 16. వ్యుత్పిత్సుబోధ 17. న్యాయపద్మము 18. మీమాంసామకరందము 19. విధిత్రయపరిత్రాణము 20. నయద్యుమణిదీపిక 21. యతిప్రతివందనఖండనము మొదలగునవి యీ విద్వత్కవి రచనలు. వేంకటాధ్వరి రచించిన రాఘవయాదవీయ మనులోమవిలోమకావ్యము. శ్లోకమును మామూలుగాఁ బైనుండి క్రిందికిఁ జదివినచో రామాయణకథ; క్రిందినుండి పైకిఁ జదివినచోఁ బారిజాతాపహరణ కథ వచ్చును. దీనిలో 30 శ్లోకములు గలవు. 30 శ్లోకములు విలోమ పద్ధతిలో వచ్చును.

శ్లో॥ వందేఽహం దేవం తం శ్రీతం, రంతారం కాలం భాసా యః ।
రామో రామా ధీరాప్యాగో, లీలామారాయోధ్యే వాసే ॥

ఇది మొదటి శ్లోకము. అనులోమము. **శ్రీరామపరము.**

శ్లో॥ సేవాధ్యేయో రామాలాలీ, గోప్యారాధీ మారామోరాః ।
యస్యాభాలంకారం తారం, తం శ్రీతం వందేఽహం దేవమ్ ॥

ఇది విలోమశ్లోకము. **శ్రీకృష్ణపరము.**

దీనిపై గ్రంథకర్త రచించిన స్వోపజ్ఞవ్యాఖ్య గలదు. ఈ రాఘవయాదవీయము నేను రచించిన 'హరిప్రియా'వ్యాఖ్యతో శ్రీరావిమోహనరావు గారిచే 2012లోఁ బ్రకటింపఁబడినది.

8. రాఘవయాదవీయము – వసుప్రహరాజకవి (18 శ) :

ఈ కవి యుత్కల (ఒరిస్సా) దేశీయుఁడు. ఇతఁడు రచించిన రాఘవయాదవీయములో 10 సర్గములు, 294 శ్లోకములు గలవు. శ్రీరామ – శ్రీకృష్ణ కథలు చెప్పఁబడినవి. ఈ కావ్యమిటీవల భారతీయవిద్యాప్రకాశనము – కాశీ వారిచేఁ బ్రకటింపఁబడినది. '**వసుప్రక్రియ**' యను పాణినీయ వ్యాకరణగ్రంథము వసుప్రహరాజు రెండవ కృతి.

9. రాఘవయాదవీయము – వింజమూరి సోమేశ్వరకవి (18 శ) :

ఇతఁడు గౌతమగోత్రుఁడు. కృష్ణసూరి పుత్త్రుఁడు. ద్వివేది గోవిందపండితుని శిష్యుఁడు. 18వ శతాబ్దమునకుఁ జెందినవాఁడు. ఈ కవి రచించిన రాఘవ యాదవీయము ద్వ్యర్థి కావ్యము

లలో మిక్కిలి పెద్దది. దీనిలో 15 సర్గములు గలవు. 7వ సర్గము లుప్తమైనది. తక్కిన 14 సర్గములలో 1128 శ్లోకములు గలవు. సప్తమ సర్గము కూడ లభించినచో మొత్తము 1200 శ్లోకముల బృహత్కావ్యమగును. ఇందు వివిధ వృత్తములు ప్రయోగింపఁ బడినవి. ప్రతి సర్గాంత శ్లోకమునందు 'శ్రీ' వర్ణ ప్రయోగము గలదు. అనఁగా మాఘమహాకవి 'శిశుపాలవధము'వలె నిది శ్రీవర్ణాంక కావ్యము.

శ్లో॥ శ్రీమానఘాంతోఽహిమభానువంశ–వనీవసంతస్సదయస్సరామః ।
కృష్ణో విదేహాత్మజయాన్వితోఽర్వ్యాం – నేతా కృతిమ్ మే సఫలీకరోతు ॥

దీనిలో సంస్కృతకవి క్షుణ్ణములగు ననుష్టుప్పు, ఉపజాతి, వసంతతిలకము మొదలగు చిన్నవృత్తములే కాక శిఖరిణి, శార్దూలము, స్రగ్ధర మొదలగు పెద్ద వృత్తములు కూడ వాఁడబడినవి.

శ్లో॥ వర్యశ్రీకృతధర్మసుస్థిరశమన్యంచద్విశాం కృచ్ఛ్రహా
కృష్ణోరాస్ఫుటమిత్రమః సరభసః శక్రః సజిష్ణుర్ధరామ్ ।
సో రామః సహ దివ్యసాగరకవీః సంబధ్యయోఽ(బ్జాననా)
నారీ భావగతో కృతైష సమహాహాలో ఖరాం చాహనా ॥ (15–53)

ఇది చక్రబంధము. ఈ విషయము ముద్రిత ప్రతిలో లేదు. ఇందలి పాఠము సరిగా లేదు. దీనిలో రెండు, మూఁడు సవరణలు గావించినచోఁ జక్రములో నిముడును. మూఁడవ పాదములోఁ జివర రెండక్షరములు లోపించినవి. (బ్జా(ననా) కావచ్చునని యూహించితిని. ఇందలి మూఁడవ వలయములోని యక్షరములను గలిపినచో 'శ్రీరామకృష్ణ (ష్ణు) యోః' – అని వచ్చును. దీని తరువాత నొక స్రగ్ధరతోఁ గావ్యము ముగియుచున్నది. ఈ రాఘవయాదవీయకావ్యము శ్రీచిలుకూరి పాపయ్యశాస్త్రిగారి సంపాదకత్వములో నాంధ్రసాహిత్యపరిషత్తువారు కాకినాడ నుండి 1950లోఁ బ్రచురించినారు.

ఇవి కాక 1. రఘునాథాచార్యులు 2. శ్రీనివాసాచార్యులు 3. వాసుదేవకవి రచించిన రాఘవయాదవీయములున్నట్లు శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యులు గారు చెప్పుచున్నారు. కాని యవి ముద్రింపఁబడినట్లు లేదు.

10. రాఘవనైషధీయము – హరదత్తసూరి (18 శ) :

హరదత్తుఁడు గర్గ గోత్రీయుఁడు. జ్యోతిశ్శాస్త్రపండితుడగు జయశంకరుని కుమారుఁడు. ఈ కావ్యములో రామాయణకథ, నలచరిత్ర జోడింపఁబడినవి. దీనిలో రెండు సర్గములు గలవు. మొదటి సర్గములో 126 శ్లోకములలోఁ బ్రధాన కథలు చెప్పఁబడినవి. ఇదియే ప్రధానమైనది. రెండవ సర్గములో 20 శ్లోకములలో ఋతువర్ణనము గలదు. దీనిపై గ్రంథకర్తయే విస్తృత వ్యాఖ్యను రచించినాఁడు. ఇతఁడు వ్యాఖ్యలో శ్రీభట్టోజీదీక్షితుల నుదాహరించుటచే నితని కాలము 18 వ శతాబ్దము.

శ్లో॥ దశరథ ఇతి నామ్నా వీరసేనః క్షితీశః – క్షితితలవిబుధానాం వందథుః ప్రాగ్బభూవ ।
గురుకవిబుధజోషః సామృతో నారదాఢ్యః – సతి నరపతిరత్నే మర్త్యలోకోఽప్యనాకీత్ ॥

ఇది ప్రారంభశ్లోకము.

శ్లో॥ గర్గర్షివంశతిలకో జయశంకరాఖ్యో – జ్యోతిర్విదామ్ ప్రణయకృత్ సుకవీంద్రమాన్యః ।
ఆధ్యాత్మికావగతిశాంతిపరాయణోఽభూద్ – ధర్మోపదేశనపటుర్నయబోధ ఆసీత్ ॥

శ్లో॥ తత్సూను ర్వరదత్త ఇత్యమలధీః శ్రీమత్ఫణీంద్రోదితే
భాష్యే పాటవతః ప్రథామధిగతశ్ఛందశ్శ్రుతీనామ్ బుధః ।
సాహిత్యార్ణవ మంథనైక.... ....

దీనిలోఁ గొన్ని శ్లోకములు శిథిలము లైనవి. అవి చుక్కల గుర్తులతో ముద్రింపఁబడినవి.

11. నలహరిశ్చంద్రీయము – కాళిదాసు (?) :

ఇది కూడ వేంకటాధ్వరి రాఘవయాదవీయమువలె **ననులోమ – విలోమకావ్యము**. శ్లోకమును మామూలుగా ననులోమపద్ధతిలోఁ బైనుండి క్రిందికిఁజదివినచో నలోపాఖ్యానము వచ్చును. అదే శ్లోకమును విలోమపద్ధతిలోఁ గ్రింది నుండి పైకిఁ జదివినచో హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము వచ్చును.

శ్రీమద్భాగవతపీఠికయగు సిద్ధాంతచంద్రికలో శ్రీదంపూరి వేంకటసుబ్బాశాస్త్రిగారిట్లు చెప్పినారు–

తేనైవ కవిజనసార్వభౌమేన **కాళిదాసేన** విరచితహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానే– అథానులోమ్యేన దమయంతీ చంద్రోదయే వ్యసనవతీ జాతేత్యర్థంచ ప్రాతిలోమ్యే చంద్రమతీ హరిశ్చంద్రేణ గర్భమ్ ప్రాపితేత్యర్థం చ ప్రతిపాదయన్నాహ –

శ్లో॥ తాపితా హిమధామ్నాభూ త్తదాలోకనకామనా ।
సాధవేతి కృతాధీతా రుచాతీవ మహైనసా ॥

టీకా : తస్య నలస్య ఆలోకనే వీక్షణే ఆశా యస్యాస్సా తథోక్తా భైమీ హిమధామ్నా చంద్రేణ – అధవేతి కృతా అధవానామ్ ప్రోషితభర్తృకాణామ్; ఈతిముపద్రవం కరోతీతి కృత్ తయా । అత ఏవ అతీవ మహైనసా అత్యంతమహాపాతకవత్యా – అనాథస్త్రీవధాదితి భావః । **కలుషం వృజినైనోఽఘమ్**' ఇత్యమరః । రుచా చంద్రికయా తాపితా సతీ – ఆధీతా (ఆధి+ఇతా) మనోవ్యాధిమ్ । ప్రాప్తాభూత్ । '**పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా**' ఇత్యమరః । అత్ర తదాలోకనకామనేత్యనేన సంకల్పాఖ్యా తృతీయావస్థా సూచితా । హిమధామ్నా ఆధీతేత్యనేన అభిహితా నిద్రాభావాజ్జాగరాఖ్యా తురీయావస్థా ॥

ప్రాతిలోమ్యేతు –

శ్లో॥ సా న హైమవతీ చారుతాధీతా కృతివేధసా ।
నామకా నకలోదాత్త భూమ్నా ధామహితాపితా ॥

టీకా : హిమవతః అపత్యం స్త్రీ హైమవతీ। సేవ చారుతయా। సౌందర్యేణ అధీతా ప్రాప్తా నామః మనః కేళిరసః యస్యాః సా నామకా కులాంగనోచితా లజ్జావతీతి భావః। హితానుకూలా సా చంద్రమతీ ఆకృతౌ ఆకారే వేధసా విష్ణుతుల్యేన '**వేధా విష్ణౌ చ ధాతః**' ఇతి శాశ్వతః। యద్వా – ఆకృతి వేధసా కార్యేషు బ్రహ్మతుల్యేన – అఘటనఘటనా దక్షేణేత్యర్థః। కలాసు – విద్యాసు ఉదాత్తభూమ్నా మహనీయమాహాత్మ్యేన హరిశ్చంద్రేణ। ధామతేజః – గర్భోత్పాదకం వీర్యమిత్యర్థః। ఆపితా ప్రాపితా నేతి న గర్భిణీ కృతేత్యర్థః ॥

అస్మిన్నేవ కావ్యే – ఆనులోమ్యే–

శ్లో॥ కంకమైత్తనుసాదం సా, ప్రసవేషు సునందనమ్।
నాజలా బిసవల్లీవ, సితాకాంతిరధీరధీః ॥

ప్రాతిలోమ్యేతు–

శ్లో॥ ధీరధీరతికాంతాసి, వల్లీవ సబిలా జనా।
నందనం సుషువే సప్ర, సాదం సానుత్తమైకకం ॥

ఇది నలహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము గాని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము గాదు.

శ్రీసురేశచంద్రబెనర్జీ గారు Kalidasa Epocrypha అను గ్రంథములోఁ గాళిదాసు పేరు మీఁదుగా వచ్చిన గ్రంథములలో నలహరిశ్చంద్రీయమును బేర్కొనలేదు.

శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యులు నలహరిశ్చంద్రీయ మజ్ఞాత కర్తృక మని చెప్పి రెండు శ్లోకముల నుదాహరించినారు–

శ్లో॥ నిజమోఽతి ప్రజానారీ, నలోఽచ్ఛస్సదమోఽజని।
యః శ్రియశ్చంద్ర ఇంద్రశ్చ, గోప్తా గోస్సర్వపూరిహ ॥

ఇది నల పక్షములో ననులోమపాఠము.

శ్లో॥ హరిపూర్వస్సగోప్తా గోశ్చంద్ర ఇంద్రశ్చయః శ్రియః।
నిజమోదస్సచ్ఛలోన రీనాజాప్రతిమోఽజని॥

అని హరిశ్చంద్రపక్షములో విలోమపాఠము.

శ్లో॥ లీలాకలోమధ్యమలోకలాలీ– త్యాగీ సుఖీ ముగ్ధముఖీ సు గీత్యా।
సభాప్రయానంగనయా ప్రభాస – సహాసయా తత్ర తయా సహా స ॥

ఇది చివరి శ్లోకము. దీని ననులోమ – ప్రతిలోమపాదము, **పాదభ్రమకము**నని కూడ నందురు.

ఈ కావ్యము ముద్రితమో కాదో తెలియదు. వేంకటాధ్వరి రాఘవయాదవీయమునకీ నలహరిశ్చంద్రీయమే ప్రేరకమై యుండును.

12. హరిశ్చంద్రోదయము – అనంతసూరి :

ఇది కూడ రెండర్థములు గల ద్వ్యర్థికావ్యము. 20 సర్గములు గల పెద్దకావ్యము. దీనిలో 1. హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము. 2. కవిపోషకుఁడగు హరిశ్చంద్ర నృపతి చరిత్ర జోడింపఁబడినవి.

శ్రీరాఘవపాణ్డవీయమ్

త్రిసంధానకావ్యములు

త్రిసంధానములు లేక త్ర్యర్థికావ్యములు. 3 అర్థములు గలవి.

1. రాఘవ పాండవ యాదవీయము – చిదంబరకవి (16శ) :

చిదంబర కవిని గూర్చి ముందే చెప్పితిని. ఈ కావ్యములోఁ బ్రతి శ్లోకమునకు 1. రామాయణ పరముగా, 2. భారతపరముగా, 3. భాగవత పరముగా మూఁడర్థములు వచ్చును.

శ్లో॥ విధాయ కమలేక్షణం విశదసారసారస్వత–
ప్రవాహవరభూషణం హృది సుభాసి వాగీశ్వరమ్ ।
కరోతి పరమాలసత్సురసభాసురార్థం జయత్
కథాత్రయి చిదంబరః ప్రతనుకావ్యరత్నమ్ బుధః ॥

దీనిలో 3 సర్గములు 155 శ్లోకములు గలవు. ఈ విషయమును గవియే యిట్లు చెప్పినాఁడు–

శ్లో॥ పంచాశచ్చ శతం చ పద్యమణయః పంచాపి కించాతులాః
పుణ్యా రాఘవపార్థకృష్ణవిషయా వర్ణ్యాః ప్రసిద్ధాః కథాః ।
చిత్రే వర్ణనయా చిదంబరకవేర్యత్కావ్యరత్నే కృతా
కుత్ర స్యాదవలోకయంతు కుశలాస్సారళ్యమేతాదృశమ్ ॥

ఈ కావ్యముపైఁ జిదంబరకవి తండ్రి యగు ననంత నారాయణుఁ 'డర్థదీపిక' యను విస్తృతవ్యాఖ్యను నిబంధించినాఁడు.

శ్లో॥ శ్రీమత్కౌశికవంశవారిధివిధోః శ్రీసూర్యనారాయణాత్
సంజాతః సకలాగమాతిచతురో యోఽనంతనారాయణః ।
స వ్యాఖ్యాతి సుతేన బాల్యవయసి ప్రాప్తేశ్వరానుగ్రహ–
ప్రాచుర్యేణ చిదంబరేణ రచితం సత్కావ్యరత్నం సుధీః ॥

శ్లో॥ సారం భావిబుధాస్సుధారసధరం రామాయణమ్ భారతం
సారమ్ భాగవతం చ కించ సరసా యద్యేకదా వీక్షితుమ్ ।
ప్రజ్ఞాతుం చ పదప్రపంచవిభవం సర్వం తు కుర్వంతు తే
ప్రజ్ఞాతుంగహృదశ్చిదంబరకవేః సత్కావ్యరత్నం హృది ॥

ఇందలి 75 శ్లోకములు గల ప్రథమసర్గము సవ్యాఖ్యానముగా వావిళ్ళవారిచే 100 సంవత్సరములకు ముందే ప్రకటింపఁబడినది. దీని శిథిలప్రతి యిప్పటికి నా దగ్గఱ భద్రముగా నున్నది.

2. రాఘవయాదవపాండవీయము – రాజచూడామణిదీక్షితులు (17 శ) :

ఇతని తండ్రి రత్నఖేట శ్రీనివాసదీక్షితులు. తల్లి కామాక్షి. అన్న యగు నీశ్వరయజ్వ సకల విద్యాగురువు. తంజావూరు రఘునాథభూపాలుఁడు (క్రీ.శ.1614) ఆశ్రయప్రదాత. ఇతఁడు వివిధ శాఖలలో బహుగ్రంథములు నిర్మించిన విద్వత్కవిచూడామణి.

1. యజుర్వేదవ్యాఖ్య, 2. ఉపనిషద్ వ్యాఖ్య, 3. తంత్రశిఖామణి (మీమాంసాసూత్రవ్యాఖ్య), 4. తంత్రరత్నాకరము, 5. కర్పూరవర్తిక (శాస్త్రదీపికావ్యాఖ్య), 6. న్యాయముక్తావళి (సంకర్షకాండవ్యాఖ్య), 7. ప్రాయశ్చిత్తప్రదీపిక, 8. మణిదర్పణము (తత్త్వచింతామణివ్యాఖ్య), 9. న్యాయచూడామణి (రుచిదత్త గ్రంథవ్యాఖ్య), 10. కావ్యదర్పణము, 11. అలంకారచూడామణి, 12. చిత్రమంజరి, 13. సాహిత్యసామ్రాజ్యము, 14. వృత్తరత్నావళి, 15. యుద్ధకాండచంపువు, 16. భారతచంపువు, 17. రామకథ, 18. శంకరాభ్యుదయము, 19. రుక్మిణీకల్యాణము, 20. రఘునాథాభ్యుదయము, 21. రత్నఖేటవిజయము, 22. కంసవధ, 23. ఆనందరాఘవనాటకము, 24. కమలినీ కలహంస నాటిక, 25. శృంగారసర్వస్వభాణము మొదలగునవి యితని కృతులు. **రాఘవయాదవపాండవీయమ**ను త్ర్యర్థికావ్యమును గూడ రచించినాఁడు.

శ్లో॥ రఘువీరస్య కృష్ణస్య పాండవానాం చ యాః కథాః ।
ప్రత్యక్షరశ్లేషమయైః పద్యైర్భ్యైరవర్ణయత్ ॥ – కావ్యదర్పణము.

3. యాదవరాఘవపాండవీయము – అనంతాచార్యుఁడు :

ఇతఁడు మైసూరు రాష్ట్రమునందలి 'యుదయేంద్రపుర' వాస్తవ్యుఁడు. ఈ కావ్యములో భాగవత – రామాయణ – భారత కథలు మూఁడును గలవు.

4. నలహరిశ్చంద్రయాదవీయము – ఘనశ్యాముఁడు :

దీనిలో నలోపాఖ్యానము, హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము, శ్రీకృష్ణచరిత్ర కలిసినవి.

ఈ చివరి రెండు కావ్యములను శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యులు పేర్కొనినారు.

సంస్కృతములో నల–రాఘవ–పాండవ–యాదవీయము వంటి చతుస్సంధాన కావ్యములున్నవో లేవో తెలియదు.

పంచసంధానకావ్యములు

పంచకల్యాణచంపువు – చిదంబరకవి (16 శ) :

ఈ కావ్యములో రెండు స్తబకములు గలవు. ప్రతిశ్లోకమునకు 5 అర్థములు వచ్చును. 1. శ్రీరామ, 2. శ్రీకృష్ణ, 3. శివ, 4. విష్ణు, 5. సుబ్రహ్మణ్య కల్యాణములు వర్ణింపఁ బడినవి.

శ్లో॥ వాచం ద్రాగ్వదనే సరంగసదనే వల్గత్పదాం వో మదా–
దాచంద్రార్కముదంచదంచితరసాం తన్యాద్విభుః శ్రీమతీమ్ ।
యో హారీ రుచిహారిపుష్కరకరో యోగ్యార్పితార్ఘ్యః పురో
భాస్వాన్ కర్మసు భామినీ భవతి సా యస్య ప్రభావల్లభా ॥

ఇది యారంభ శ్లోకము.

శ్లో॥ సూనోః కౌశికభూషణస్య మఖినః శ్రీసూర్యనారాయణ
క్షోణీందోరజనిష్ట కోవిదమణేర్యోఽనంతనారాయణాత్ ।

తస్యాయం స్తబకశ్చిదంబరకవేః శ్రీచంపురత్నే కృతౌ
తస్యాగాత్ ప్రథమోత్తరస్తతపదశ్రీః పంచకల్యాణకే ॥

ఇది చివరి శ్లోకము. దీనిపైఁజిదంబరకవియే 'శబ్దశాణోపల' మను వ్యాఖ్యానమును సంతరించినాఁడు.

ఈ పంచకల్యాణచంపూకావ్యము నుస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము వారు తమ సంస్కృత పత్రికలోఁ బ్రకటించుటకు సంకల్పించిరి. కాని యింతవఱకు నాకార్యము ఫలింపలేదు.

సప్తసంధానకావ్యములు

1. సప్తసంధానకావ్యము – హేమచంద్రుఁడు (1088–1174) :

1. హైమశబ్దానుశాసనము, 2. ఛందోఽనుశాసనము 3. కావ్యానుశాసనము, 4. యోగానుశాసనము, 5.ప్రమాణమీమాంస, 6. అభిధానచింతామణి, 7. అనేకార్థసంగ్రహము, 8. నిఘంటుశేషము, 9. దేశీనామమాల, 10. లింగానుశాసనము, 11. ద్వ్యాశ్రయకావ్యము, (కుమారపాలచరితము), 12. త్రిషష్టిశలాకా పురుషచరితము, 13. స్థవిరావళీ చరితము మొదలగు గొప్ప గొప్ప గ్రంథములు రచించి '**కలికాలసర్వజ్ఞుఁ**'డను బిరుదము నొందిన హేమచంద్రుఁడు సప్తసంధానకావ్యమును గూడ రచించినాఁడఁట!

మేఘవిజయోపాధ్యాయుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు–

శ్లో॥ శ్రీహేమచంద్రసూరీశైః, సప్తసంధానమాదిమమ్ ।
రచితం తదలాభే తు, స్యాదిదం తుష్టయే సతామ్ ॥

ఇది నేఁడు లభింపదు.

2. సప్తసంధానకావ్యము – మేఘవిజయగణి (17 శ) :

ఇతఁడు జైనుఁడు. ఉపాధ్యాయ బిరుదాంకితుఁడు. వ్యాకరణ–తర్క–జ్యోతిష శాస్త్రములలో మహాపండితుఁడు. మహాకవి. మేఘవిజయుని సప్తసంధానకావ్యములో 9 సర్గములు గలవు. 1. ఋషభదేవుఁడు, 2. శాంతినాథుఁడు, 3. నేమినాథుఁడు, 4. పార్శ్వనాథుఁడు, 5. మహావీరుఁడు, 6. శ్రీకృష్ణుఁడు, 7. బలదేవుఁడు (బలరాముఁడు) – వీరి చరిత్రలు శ్లేషపద్ధతిలోఁ బెనవేయఁబడినవి. ఈ కావ్యము విక్రమశకము 1727 (క్రీ.శ. 1670)లో రచింపఁబడినట్లు కవియే చెప్పుకొనినాఁడు.

1. యుక్తిప్రబోధము, 2. దేవానందకావ్యము, 3. శాంతినాథచరిత్రము, 4. దిగ్విజయకావ్యము 5. మేఘదూత సమస్యాపూరణము మొదలగునవి యితని యితర కృతులు. బనారసీదాసను హిందీకవి రచించిన '**సమయసార**'మున కనుకరణము యుక్తిప్రబోధము.

గ్రంథవిస్తరమైనను బాఠకుల వినోదమునకై యీ కవి చమత్కారశ్లోకములను కొన్నింటి నుదాహరించుచున్నాను. దేవానందకావ్యము మాఘమహాకవి శిశుపాలవధమునకు సమస్యాపూరణ కావ్యము.

శ్లో॥ అజస్రమాస్ఫాలిత వల్లకీగుణ - క్షతోజ్జ్వలాంగుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా ।
పురః ప్రవాలైరివ పూరితార్ధయా - 'విభాంతమచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా॥'

ఇది మాఘుని శ్లోకము - (శిశు - 1-9), ఇందలి నాల్గవపాదమును సమస్యగాఁ గైకొని యీ శ్లోకమును రచించినాఁడు.

శ్లో॥ అథాత్ర జంబూపపదేఽస్తి భారతమ్ - ప్రభారతం ద్వీపకులప్రదీపకే ।
మహోదయం ధ్యాయదివాస్యగంగయా - 'విభాంతమచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా'॥

ఇట్లే యితని శాంతినాథచరిత్రము శ్రీశ్రీహర్షుని నైషధీయచరితమునకు సమస్యాపూరణ కావ్యము.

శ్లో॥ నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథా - స్తథాద్రియంతే న బుధాః సుధామపి ।
నలః సితచ్ఛత్రితకీర్తిమండలః - స రాశిరాసీన్మహసామ్ మహోజ్జ్వలః ॥

శ్లో॥ రసైః కథాయస్య సుధావధీరిణీ - నలః స భూజానిరభూద్గుణాద్భుతః ।
సువర్ణదండైకసితాతపత్రిత - జ్వలత్ ప్రతాపావళికీర్తిమండలః ॥ (నైష-1-1,2)

ఇవి నైషధారంభ శ్లోకములు. ఈ శ్లోకముల యందలి పాదములను సమస్యలుగాఁ గైకొని మేఘవిజయగణి శాంతినాథచరిత్రలో నీ శ్లోకములను రచించినాఁడు.

శ్లో॥ 'నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథా' - సురాః సురాజ్యాదిసుఖమ్ బహిర్ముఖమ్ ।
ప్రపేదిరేఽంతః స్థిరతన్మయాశయాః - సదా సదానందభృతః ప్రశంసయా ॥

శ్లో॥ యథా శ్రుతస్యేహ నిపీతతత్కథా - 'స్తథాద్రియంతే న బుధాః సుధామపి' ।
సుధాభుజాం జన్మ న తన్మనః ప్రియమ్ - భవేద్భవే యత్ర న తత్కథాప్రథా॥

శ్లో॥ శ్రియామభివ్యక్తమనోఽనురక్తతా - విశాలసాలత్రితయా శ్రియా స్ఫుటా ।
తథావభాసే స జగత్త్రయీ విభు - 'ర్జ్వలత్ప్రతాపావళికీర్తిమండలః' ॥

ఇతఁడు రచించిన మేఘదూతసమస్యాపూరణ కావ్యము కూడ నిట్టిదే. విక్రమకవి రచించిన 'నేమిదూతము', విమలకీర్తిగణి రచించిన 'చంద్రదూతము', నిత్యానందశాస్త్రి రచించిన 'హనుమద్దూతము' మొదలగునవి కూడ మేఘసందేశసమస్యాపూరణ కావ్యములే.

సప్తసంధానకావ్యము కేవలశ్లేషకావ్యము మాత్రమే కాదు. ప్రకృతివర్ణనలతోఁగూడ రంజకమైనది. గంగానది నెట్లు వర్ణించినాఁడో చూడుఁడు-

శ్లో॥ గంగానుషంగాన్మణిమాలభారిణీ - సురద్రుసేకామృతపూరసారణీ ।
క్షేత్రక్షమేశస్య రసప్రచారిణీ - సా ప్రాగుదూఢా వనితేవ ధారిణీ ॥ (- సప్తసం - 1-17)

ఈ కవి సాధారణజనజీవితములను గూడ లోఁతుగాఁ బరిశీలించినవాఁడు. రైతులను మహర్షులతోఁ బోల్చి యెట్లు వర్ణించినాఁడో పరికింపుఁడు -

శ్లో॥ రజని బహుధాన్యోచ్చై రక్షావిధౌ ధృతకంబలః
సపది దుధువే వారామారాద్ గవా గలకంబలః ।
ఋషిరివ పరక్షేత్రం సేవే కృషీవలపుంగవ-
శ్చపలసబలమ్ భీత్యా జజ్ఞే బలం చ పలాశజమ్ ॥ (- సప్తసం - 7-29)

సంస్కృతవాఙ్మయమునకు జైనకవులు చేసిన సేవ యెనలేనిది.

దశార్థశ్లోకము

చిదంబరకవి రచించిన రాఘవపాండవయాదవీయము నందలి -

శ్లో॥ వాచం వో రచయతు సర్వదాంతరంగే
గాంగేయస్సరసనయోదయాం దధానః ।
సత్యాప్తో బుధకులమౌళిబంధురోజః
శ్రీరామస్తుతగురుమానసాబ్జహంసః ॥

అను మంగళశ్లోకమునకు 1. బ్రహ్మ, 2. విష్ణు, 3. శివ, 4. సుబ్రహ్మణ్య, 5. శ్రీరామ, 6. బలరామ, 7. పరశురామ, 8. మన్మథ, 9. అజమహారాజ, 10. భీష్మపరముగా 10 అర్థముల ననంతనారాయణుఁడు చెప్పినాఁడు.

శతార్థశ్లోక కావ్యములు

1. శతార్థకావ్యము - సోమప్రభాచార్యుఁడు (12 శ) :

ఈ కవి జైనుఁడు. ఇతఁడొకే యొక శ్లోకమును నిర్మించి దానికి 100 అర్థముల నుట్టంకించినాఁడు. వీనిలో 24 తీర్థంకరుల చరిత్రలు సూచింపఁబడినవి. ఈ శతార్థశ్లోకమునకు వ్యాఖ్యాత కూడ సోమప్రభాచార్యుఁడే.

2. శతార్థశ్లోకము - శ్రీవ్యాసమహర్షి (క్రీ.పూ. 3000) :

శ్లో॥ జన్మాద్యస్య యతోఽన్వయాదితరతశ్చార్థేష్వభిజ్ఞః స్వరాట్
తేనే బ్రహ్మ హృదా య ఆదికవయే ముహ్యంతి యత్సూరయః ।
తేజో వారి మృదాం యథా వినిమయో యత్ర త్రిసర్గో మృషా
ధామ్నా స్వేన సదా నిరస్తకుహకం సత్యమ్ పరం ధీమహి ॥

ఇది శ్రీమద్భాగవతపురాణమునకు మంగళ శ్లోకము. శ్రీవంశీధరమిశ్రులీ శ్లోకమునకు 100 అర్థములు వక్కాణించినారు. ఇది సంస్కృతభాష యొక్క గొప్పతనము.

ఈ శ్లేషకావ్యములలో శిరోభూషణము వంటిది కవిరాజు రాఘవపాండవీయము.

కవిరాజు

ఈ కావ్యకర్త కవిరాజనుటలో వివాదము లేదు. కాని కవిరాజనునది నిజనామమా? లేక బిరుదనామమా? యనునది సందేహము. కొందఱు కవిరాజనునది బిరుదనామ మనియుఁ గవి

యసలు పేరు మాధవభట్టనియుఁ జెప్పుచున్నారు. కావ్యకర్త తాను కవిరాజసూరి నని చెప్పుకొనుటచేఁ గవిరాజనునది నిజనామమని కొందఱు భావించుచున్నారు.

శ్లో॥ వినోదహేతోః కవిరాజసూరి - ర్నిబంధనద్వంద్వమిదం విధత్తే ॥ (- రాఘ 1-35)

కాళిదాసు, పండితరాయలు మొదలగు నామములవలెఁ గవిరాజశబ్దముకూడ బిరుదనామమని నేను భావించుచున్నాను. కావ్యమీమాంసాకర్త యగు రాజశేఖరుఁడు మొదలగు వారికిఁగూడ గవిరాజను బిరుదము గలదు. కవిరాజు తండ్రి కీర్తినారాయణుఁడు. తల్లి చంద్రముఖి. కీర్తినారాయణుఁడు 'బనవాసి' రాజధానిగా నేలిన కదంబవంశజులగు రాజుల యాస్థానములో నున్నవాఁడు. కాదంబరాజగు త్రినేత్రుఁడు జయంతీపురములో శివాలయమును గట్టించి శివలింగమును బ్రతిష్ఠించినాఁడు. కవిరాజు జయంతీపురవాస్తవ్యుఁడు. కవిరాజు కర్ణాటదేశీయుఁడే యనుటకు మఱియొక యాధారము కూడఁ గలదు.

శ్లో॥ దత్తయః కీర్తయశ్చైవ యదీయాః కర్ణమార్గగాః ।
కాంతాభ్యశ్చ కవిభ్యశ్చ కామదం యస్య దర్శనమ్ ॥ (- 1-15)

దత్తి యనఁగా దానము. '**దత్తయో దానాని**' యని వ్యాఖ్య. దానశబ్దమునకుఁ బర్యాయపదముగా దత్తిశబ్దమును వాడుట కర్ణాటసాహిత్యమునందే ప్రసిద్ధము. దానశాసనములకు దత్తి శాసనములని కన్నడదేశములో వ్యవహారము. కాదంబరాజులకు రాజధాని యగు '**బనవాసి**' కన్నడదేశములోనిదే. బనవాసికి జయంతీక్షేత్రమని మఱొకపేరు.

శ్లో॥ జేతా భూమేర్జయంతీపురపురమథనశ్రీపదాంభోజభృంగః । (- రాఘవ-1-25)

కృతిభర్త యగు కామదేవుఁడు జయంతీపురములో వెలసిన శివునియొక్క శ్రీపాదపద్మములకుఁ తుమ్మెద వంటివాఁడు. కామదేవుని ప్రోత్సాహమువల్లనే కవిరాజు రాఘవపాండవీయమును రచించినాఁడు. కామదేవ మహారాజు నవతారికలో 23 శ్లోకములలో నోరార వర్ణించినాఁడు.

శ్లో॥ కస్త్రాతా? కామదేవః; సమరవిజయినాం కోఽగ్రణీః? **కామదేవః**
కస్త్యాగీ? కామదేవః; సరసకవిగిరాం కిమ్ పదం? **కామదేవః** ।
కః సేవ్యః? కామదేవః; శ్రితభరణవిధౌ కః కృతీ? **కామదేవః**
ప్రశ్నానామేవమేకః ప్రతివచనమహో! రామవత్ **కామదేవః** ॥ (- రాఘవ 1-28)

కాళిదాసు, భారవి, మాఘుఁడు మొదలగు సంస్కృతకవులు రచించిన కావ్యములలో నవతారికలుండవు. కథావస్తువుతోడనే కావ్యమారంభమగును. కన్నడ-తెలుఁగు కవులు మాత్రము కృతికర్త స్వీయవంశమును గూర్చి గాని, కృతిభర్త వంశమును గూర్చిగాని పెద్దపెద్ద యవతారికలు వ్రాసిరి. రాఘవపాండవీయములో 48 శ్లోకముల యవతారిక కలదు. ఇది కన్నడకవి సంప్రదాయమే. కవిరాజు కన్నడిగుఁడే.

కవిరాజు కాలము

కామదేవుని రాజ్యకాలము 1182-1187. కాఁబట్టి యితని యాస్థానకవి యగు కవిరాజు కాలము కూడ 12వ శతాబ్దము.

దుర్గసింహుఁడు కన్నడ పంచతంత్రకర్త. ఇతఁడు చాళుక్యరాజగు జగదేకమల్లుని యాస్థానకవి. జగదేకమల్లుని కాలము 11వ శతాబ్దము. దుర్గసింహుఁడు పంచతంత్రములో ననేక పూర్వకవులను స్తుతించినాఁడు. దుర్గసింహుఁడు స్తుతించిన కవులందఱు వైదిక కవులే. ఒక్క రాఘవపాండవీయకర్త యగు ధనంజయుఁడు మాత్రమే జైనుఁడు. దుర్గసింహుని నాఁటికి గవిరాజు రాఘవపాండవీయ మున్నచో నతఁడు ధనంజయునకు బదులుగాఁ గవిరాజునే స్తుతించెడివాఁడు. కాఁబట్టి కవిరాజు పంచతంత్రకర్తయగు దుర్గసింహునకుఁ దరువాతి వాఁడు. ఈ విధముగాఁ జూచినను గవిరాజు కాలము 12వ శతాబ్దమని తెలియుచున్నది.

కవిరాజు కృతులు

కవిరాజు 1. పారిజాతహరణము, 2. రాఘవపాండవీయము నను రెండు కావ్యములను రచించినాఁడు. పారిజాతహరణ కావ్యములో 10 సర్గములు గలవు. శ్రీకృష్ణుఁడు సత్యభామ కోరికపై స్వర్గము నుండి పారిజాతవృక్షమును ద్వారకానగరికిఁ దెచ్చుట యిందలి కథావస్తువు. కవిరాజు తన తండ్రి యగు కీర్తినారాయణుని మెప్పించుటకై యీ కావ్యమును రచించినాఁడు. పారిజాతహరణము కవిరాజు మొదటి కృతి.

రాఘవపాండవీయము

ఈ కావ్యము కవిరాజు రెండవ కృతి. మిక్కిలి పరిపక్వస్థితిలో రచించిన కావ్యము. దీనిలో 13 సర్గములు. మొత్తము 673 శ్లోకములు గలవు.

"ఇతి శ్రీహరధరణీప్రసూతకాదంబకులతిలకచక్రవర్తివీరశ్రీకామదేవప్రోత్సాహిత**కవిరాజపండిత-విరచితే** రాఘవపాండవీయే మహాకావ్యే కామదేవాంకే రావణదుర్యోధనవధ - శ్రీరామయుధిష్ఠిర-రాజ్యాభిషేకో నామ త్రయోదశః సర్గః" - అనునది గ్రంథాంతగద్యము.

1. సుబాహు - బకవధము, 2. సీతా-ద్రౌపదీ స్వయంవరము, 3. రామ-యుధిష్ఠిర వన ప్రయాణము, 4. ఖరదూషణ - నివాతకవచ వధము, 5. మాల్యవద్గిరి - విరాటనగరనివాసము, 6. లంకాదహన - ఉత్తరగోగ్రహణము, 7. అంగద - శ్రీకృష్ణ దౌత్యము, 8. ప్రహస్త - భీష్మవధము, 9. కుంభకర్ణ - భగదత్త వధము, 10. అతికాయ - జయద్రథ వధము, 11. కుంభ, నికుంభ - ఘటోత్కచ, ద్రోణ వధము, 12. మేఘనాద, విరూపాక్ష - కర్ణ, దుశ్శాసన, శల్య, శకుని వధము, 13. రావణ - దుర్యోధన వధ; శ్రీరామ - యుధిష్ఠిర రాజ్యాభిషేకము నను నంశములు క్రమముగాఁ బ్రతిపాదింపఁ బడినట్లు కవియే సర్గాంత పుష్పికలలోఁ జెప్పుకొనినాఁడు.

ఈ కావ్యమునకుఁ దెలుఁగు వ్యాఖ్య లేకుండుటచేఁ బాఠకులకు సులభముగా నవగత మగుట కొఱకు నిందలి **కథాద్వయవిషయము**లను సర్గానుసారముగా సంగ్రహముగా వివరించుచున్నాను.

కథాద్వయసంధానశ్లేషనైపుణ్యము

1. ప్రథమసర్గము : (రామా) దశరథుఁడను మహారాజు కలఁడు. అతఁడయోధ్య రాజధానిగా రాజ్యము నేలుచుండెను. కౌసల్య, కైకేయి, సుమిత్ర వాని భార్యలు. అతఁడొకనాఁడు వేఁటకేఁగి ప్రమాదవశమునఁ దమసానది యొద్దున శ్రమణుఁడను మునికుమారుని జంతువను బుద్ధితో వధించెను. శ్రమణుని తల్లిదండ్రులు దశరథుని సుతవియోగశోకముతో మరణించునట్లు శపించిరి. దశరథుఁడు భార్యలతోఁ గలిసి పుత్త్రప్రాప్తికై దేవతల నారాధించెను. దేవతానుగ్రహమున రామ –లక్ష్మణ–భరత–శత్రుఘ్నులను నలుగురు కొడుకులు కలిగిరి. వారు పెద్దవారై శస్త్రాస్త్ర విద్యల నభ్యసించుచుండిరి. ఆ సమయములో విశ్వామిత్రుఁ డయోధ్యకు వచ్చి తాటకావధకై రామ–లక్ష్మణులఁ బంపుమని దశరథునిఁ గోరెను. రామలక్ష్మణులు విశ్వామిత్రుని వెంటనేఁగి తాటకను సుబాహుని వధించిరి.

(భార) పాండు మహారాజు హస్తినాపురములో సుఖముగా నివసించుచుండెను. కుంతి, మాద్రి యతని భార్యలు. ఒకనాఁడతఁడు వేఁటకేఁగి మృగరూపములో రమించుచున్న మునినిఁ దెలియక వధించి భార్యతో సంగమించినచో మరణించునట్లు శపింపఁబడెను. పాండుఁడు భార్యలతో సంతతికై దేవతల నారాధించెను. దేవతానుగ్రహమున వారికి యుధిష్ఠిర – భీమ – అర్జున – నకుల – సహదేవులను పుత్త్రులుదయించిరి. పాండురాజు శాపము మఱచి మాద్రితో సంగమించి మరణించెను. మాద్రి భర్తతో సహగమించెను. పాండవులు పెద్దవారై ద్రోణ కృపాచార్యుల దగ్గఱ శస్త్రాస్త్రవిద్యల నభ్యసించుచుండిరి. దుర్యోధనుని దురాలోచనతో ధృతరాష్ట్రుఁడు పాండవులను వారణావతమునకుఁ బంపెను. పాండవులు కుంతితోఁ గలిసి లక్కయింట నివసించిరి. లాక్షాగృహదహనమును దెలిసికొని భీముఁడు తల్లిని సోదరులను దీసికొని లక్కయింటినుండి బయటకు వెడలి వనమార్గములోఁ బయనించుచుండెను. హిడింబ యను రాక్షసి భీముని గాంచి ప్రేమించెను. భీముఁడు హిడింబను వివాహమాడి యొక పుత్త్రుని గాంచెను. భీముఁడు బకాసురుని వధించెను.

2. ద్వితీయసర్గము : (రామా) : శ్రీరాముఁడు సీతా స్వయంవరములోఁ బాల్గొనుటకై జనకపురమున కేఁగెను. త్రోవలో నహల్యాశాపవిమోచనము గావించెను. శ్రీరాముఁడు హరధనుర్భంగము గావించెను. శ్రీరామునకు, సోదరులకు – సీతతో నామె చెల్లెండ్రతో వివాహమైనది. దశరథుఁడు కొడుకులతోఁ గోడండ్రతో నయోధ్యకు బయలుదేరుచుండఁగాఁ బరశురాముఁడడ్డగించెను. రాముని చేతిలోఁబరశురాముఁడోడెను. దశరథాదు లయోధ్య చేరిరి. భరతుఁడు మేనమామ యింటికేఁగెను.

(భార) : ద్రౌపదీ స్వయంవరమునకై పాండవులు పాంచాల పురము చేరిరి. దృష్టద్యుమ్నుఁడు

మత్స్యయంత్రమును ఛేదించిన వానికే ద్రౌపది భార్య యగునని ప్రకటించెను. రాజపుత్రులెవ్వరు మత్స్య యంత్రమును భేదింపలేకపోయిరి. అర్జునుఁడు భేదించెను. నారద మహర్షి యనుజ్ఞతోఁ బంచపాండవులు ద్రౌపదిని వివాహమాడిరి. పాండవులు హస్తినాపురమునకేఁగుచుండఁగా దుర్యోధనుఁడడ్డగించెను. అర్జునుఁడు దుర్యోధను నోడించెను. పాండవులు కొంతకాలము హస్తినలో నివసించిరి. అర్జునుఁడు తీర్థయాత్రకు వెడలి యులూచిని, చిత్రాంగదను, సుభద్రను వివాహమాడి సంతానమును గాంచెను.

3. తృతీయసర్గము : (రామా) : ఇంద్రునకు యుద్ధములోఁ దోడ్పడుటకై దశరథుఁడు స్వర్గమునకేఁగెను. శత్రువులను జయించెను. ఇంద్రునిచే గౌరవింపఁబడి యయోధ్య చేరెను. కైకకు రెండు వరములిచ్చుటకుఁ బ్రతిజ్ఞ చేసెను. దశరథుఁడొక యజ్ఞము చేసెను. శ్రీరామునకుఁ బట్టము కట్టుటకై నిర్ణయించుకొనెను.

(భార) : అగ్ని బ్రాహ్మణవేషములో వచ్చి యర్జునునకు ఖాండవదహనమును గూర్చి చెప్పి గాండీవము నిచ్చెను. శ్రీకృష్ణార్జునులింద్రునెదిర్చి మేఘవర్షములను నిలువరించిరి. అర్జునుఁడు ఖాండవవనములో మయుని రక్షించెను. మయుఁడు ధర్మరాజునకు మయసభను నిర్మించెను. ధర్మజుఁడు రాజసూయయాగము గావించెను. దుర్భాషలాడిన శిశుపాలుని శ్రీకృష్ణుఁడు సంహరించెను. ధర్మరాజు జూదములో నోడి యరణ్యాజ్ఞాతవాసములు చేయవలసివచ్చెను. పాండవులు మునులతో నరణ్యవాసము గావించిరి. విదురుడు పాండవులను గలిసెను. భీముఁడు కిర్మీరుని వధించెను.

4. చతుర్థసర్గము : (రామా) : శ్రీరాముఁడగస్త్యాశ్రమమున కేఁగెను. అనేక దివ్యాస్త్రములు పొందెను. అక్కడనుండి పంచవటి చేరెను. శూర్పణఖ సుందరస్త్రీవేషముతో వచ్చి రాముని వివాహమాడఁ గోరెను. లక్ష్మణుఁడామె చెవులను ముక్కును గోసెను. ఖరదూషణాదులు సైన్యముతో రాఁగా శ్రీరాముఁడు వారిని వధించెను.

(భార) : అర్జునుఁడు తపస్సుచేసి శివుని మెప్పించి ధనుర్వేదమును బొందెను. అర్జునుఁడు స్వర్గలోకమున కేఁగి నివాతకవచులను గెలిచెను. ఊర్వశి యర్జునునిఁ గామించెను. నిరాకరించిన యర్జునుని శపించెను. అర్జునుఁడింద్రునిచే సత్కరింపఁబడి మరల నరణ్యమునకు వచ్చి ద్రౌపదితో సోదరులతోఁ గలిసి వారికి హర్షమును గూర్చెను.

5. పంచమసర్గము : (రామా) : రాముని ప్రభావముతో మహర్షులు హర్షించిరి. రామాదులు సత్యకాంతిలక్ష్ములను బొందిరి. రాముఁడు మాయామృగమైన మారీచుని వెంటాడెను. రావణుఁడు పంచవటి చేరి సీత నపహరించెను. జటాయువు రావణు నడ్డగించెను. రాముఁడు కబంధుని సంహరించెను, రాముఁడు పంపాసరోవరము చేరి ఋశ్యమూకముపై నున్న సుగ్రీవునితో స్నేహము చేసి వాలిని వధించెను. రాముఁడు మాల్యవంతము చేరెను. వర్షాకాలము, శరత్కాలము వచ్చినవి.

(భార) : ధర్మరాజు భీము నజగరమునుండి విడిపించెను ద్రౌపది సత్యభామను గలిసెను.

దుర్యోధనుఁడు ఘోషయాత్రకు వచ్చెను. పాండవులు వనములో విహరించుచుండఁగా జయద్రథుఁడు ద్రౌపది నపహరించుటకుఁ బూనుకొనెను. సైంధవుని భీముఁ డడ్డగించెను. యక్షుఁడు పాండవులను బరీక్షించెను. పాండవులు విరాటనగరమును చేరిరి. భీముఁడు కీచకుని వధించెను. వర్షాశరత్కాల వర్ణనము.

6. షష్ఠసర్గము : (రామా) : శరత్కాలములో రాముఁడు సీతకై దుఃఖించెను. సుగ్రీవుఁడు వానరసేనను సమీకరించెను. హనుమంతుఁడు సీతాన్వేషణమునకై బయలుదేరి సముద్రతీరము చేరి సంపాతి మాట విని సముద్రమును లంఘించి యశోకవనములో సీతను దర్శించెను. సీత కంగుళీయము నిచ్చి తాను రామదూత నని చెప్పెను. అశోకవనమును భంజించి రాక్షసులతో యుద్ధము చేసి మేఘనాదునిచే బంధింపఁబడి రావణుని సమ్ముఖము చేరి 'రామునకు సీతనిచ్చి శరణు పొందు'మని యుపదేశించెను. లంకాదహనము గావించెను. చూడామణిని బొంది సముద్రమును దాఁటి యంగదాదులను గలసికొనెను. శ్రీరామునకు **సీతావిషయము** చెప్పి యనుగ్రహింపఁబడెను. రాముఁడు సీతదేవి చూడామణిని జూచి యానందించెను.

(భార) : సుశర్మతో దుర్యోధనాదులు గోగ్రహణమునకై విరాటపట్టణము నాక్రమించిరి. విరాటుఁడు గోరక్షణమునకై సైన్యమును సమీకరించెను. బృహన్నలతో నుత్తరుఁడు యుద్ధయాత్ర గావించెను. జయద్రథుఁ డవమానింపఁబడెను. అర్జునుఁడు గోవులను సందర్శించి కౌరవసేనను వధించెను. అర్జునుఁడు దుర్యోధను నవరోధించెను. విరాటుఁడు యుధిష్ఠిరుని బాచికతోఁ గొట్టి తన యపరాధమును క్షమింపఁగోరెను. అభిమన్యునకుఁ దన కూఁతురగు నుత్తర నిచ్చి వివాహము చేయఁ దలపెట్టెను.

7. సప్తమసర్గము : (రామా) : శ్రీరాముని సేనాసమారోహము. విభీషణుఁడు శ్రీరాముని శరణువేఁడుట. రాముఁడు సముద్రమును దర్శించుట. రామునకు సముద్రదేవత ప్రత్యక్ష మగుట. సేతునిర్మాణము. వానరసైన్యము సువేలాద్రిపై విడియుట, రావణుఁడు పంపఁగా శుకుఁడు దూతగా వచ్చి రావణునితో యుద్ధము వలదని రామునకుఁ జెప్పుట. సుగ్రీవుని సమాధానము. అంగద రాయబారము. శ్రీరాముని యుద్ధసన్నాహము చెప్పఁబడినది.

(భార) : యుధిష్ఠిరుని సేనాసన్నాహము, ఘటోత్కచుఁడు ధర్మరాజును గలియుట, కృష్ణసాహాయ్యమును గోరుటకు వచ్చిన దుర్యోధనుఁడు సముద్రమును దర్శించుట. యర్జునుఁడు ద్వారకకు వచ్చి సముద్రమును దర్శించుట. శ్రీకృష్ణుఁడు దుర్యోధనునకు సైన్యసాహాయ్యము కూర్చుట, ధృతరాష్ట్రుని దూత పాండవుల యొద్దకు వచ్చుట, సేనాసన్నాహము; శ్రీకృష్ణ రాయబారము చెప్పఁబడినవి.

8. అష్టమసర్గము : (రామా) : రామ – రావణులు సేనాసన్నాహము, నీలుని సేనాధిపత్యము, రామునిసైన్యములో హనుమంతుఁడు, అంగదుఁడు, నీలుఁడు, గజుఁడు, కుముదుఁడు, తారుఁడు, మొదలగు వారు వీరులుగా నిల్చుట. రావణుని సైన్యములో మేఘనాదుఁడు, ప్రహస్తుఁడు,

చిత్రకాయుఁడు, నరాంతకుఁడు, లోహితాక్షుఁడు వీరులుగా నిలుచుట. ఉభయసేనలు తలపడుట, రక్తప్రవాహము, అశ్వినీదేవతల కుమారులైన మైంద – ద్వివిదులు శత్రువులతోఁ బోరుట, నీలుని యుద్ధము, విభీషణుఁడు రాక్షసులను బాఱఁద్రోలుట, ఇంద్రజిత్తు రామలక్ష్మణులను నాగపాశములతో బంధించుట, గరుత్మంతుఁడు వచ్చి రామలక్ష్మణులను విడిపించుట, నీలుఁడు ప్రహస్తుని జంపుట, రావణుఁడు యుద్ధమునకు వచ్చుట వర్ణింపఁబడినవి.

(భార) : యుధిష్ఠిర – దుర్యోధనుల సేనాసన్నాహము, హనుమంతుఁడర్జునుని జెండాపై నిలుచుట, ఉభయసేనల యుద్ధము, అశ్వినీకుమారులగు నకుల సహదేవులు విజృంభించుట, ధృష్టద్యుమ్నుని సైన్యాధిపత్యము, ఘటోత్కచుఁడు యుధిష్ఠిరుని గౌరవించి కౌరవసైన్యముపై విజృంభించుట, భీష్మాభిమన్యుల యుద్ధము, భీష్ముఁడు శ్రీకృష్ణార్జునులను బాణములతో ముంచుట, శ్రీకృష్ణుఁడు రథము దిగి భీష్మునిపైఁ గవియుట, యర్జునుఁడు శ్రీకృష్ణుని వెనుకకు మరల్చుట, భీష్ముఁడు పాండవసైన్యమును వధించుట, యర్జునుఁడు శిఖండితో భీష్ముని గూల్చుట, కర్ణుఁడు యుద్ధమునకు వచ్చుట వర్ణింపఁబడినవి.

9. నవమసర్గము : (రామా) : రామ–రావణ సైన్యములు పోరుట, సుగ్రీవునిచే మానభంగము నొందిన రావణుఁడు లంకాపురికేఁగుట, కుంభకర్ణుని భయంకరయుద్ధము, శ్రీరాముఁడు కుంభకర్ణుని సంహరించుట చెప్పఁబడినవి.

(భార) : పాండవ–కౌరవ సేనలు పోరుట, అర్జునునిచే మానభంగము నొందిన కర్ణుఁడు శిబిరము చొచ్చుట. భగదత్తుని భయంకరయుద్ధము, అర్జునుఁడు భగదత్తుని సంహరించుట చెప్పఁబడినవి.

10. దశమసర్గము : (రామా) : స్వజనవధకుఁ గోపించిన రావణుఁడు పెద్దసైన్యమును సన్నాహము చేయుట, దేవాంతక – అంగదుల యుద్ధము, అంగదుని భయంకరయుద్ధములో రాక్షససేనలో రక్తనదులు ప్రవహించుట, అంగదుఁడు దేవాంతకుని సంహరించి స్వస్థచిత్తుఁ డగుట, రావణుఁడు కోపించి భయంకరయుద్ధమున కుద్యమించుట, హనుమంతుఁడు త్రిశిరుని వధించుట, లక్ష్మణుఁ డతికాయుని సంహరించుట చెప్పఁబడినవి.

(భార) : స్వజనవధకు దుర్యోధనుఁడు కోపించి సైన్యమును సంఘటించుట, ద్రోణాచార్యుఁడు పద్మవ్యూహము పన్నుట, సుశర్మ – అర్జునుల యుద్ధము, పద్మవ్యూహమును భేదించుటకు యుధిష్ఠిరుఁడభిమన్యు నాదేశించుట, అభిమన్యుని భయంకరయుద్ధము, కౌరవసైన్యములో రక్తనదులు ప్రవహించుట, అభిమన్యునకు – దుశ్శాసనపుత్త్రుఁడగు దోషణునకు యుద్ధము. అభిమన్యుని మరణము, ద్రోణుఁడు స్వస్థచిత్తుఁడగుట, అర్జునుఁడశాంతితో యుద్ధమునకుద్య–మించుట, సాత్యకి భూరిశ్రవుని వధించుట, అర్జునుఁడు సైంధవుని సంహరించుట చెప్పఁబడినవి.

11. ఏకాదశసర్గము : (రామా) : మేఘనాదుని భయంకరయుద్ధము, సూర్యపుత్త్రుఁడు (సుగ్రీవుఁడు) రాక్షసులతోఁ బోరుట, రాత్రి యుద్ధములో సుగ్రీవుఁడు కుంభుని వధించుట, నికుంభుని యుద్ధము,

హనుమంతుఁడు నికుంభుని చంపుట, ఖరుని పుత్త్రుఁడగు మకరాక్షుని యుద్ధము, రాముఁడు మకరాక్షుని వధించుట వర్ణింపబడినవి.

(భార) : ద్రోణాచార్యుని భయంకరయుద్ధము, రాత్రి యుద్ధములో సూర్యపుత్త్రుఁడు (కర్ణుఁడు) ఘటోత్కచునితోఁ బోరి వధించుట, ధృష్టద్యుమ్నుఁడు ద్రోణాచార్యుని వధించుట. అశ్వత్థామ విజృంభణము. అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన నారాయణాస్త్రము శ్రీకృష్ణుని ప్రభావముచే నష్టమగుట చెప్పఁబడినవి.

12. ద్వాదశసర్గము : (రామా) : రావణుఁడింద్రజిత్తును యుద్ధమునకుఁ బంపుట, శ్రీరామసైన్యమునకు నీలుఁడు సేనాపతి యగుట, శ్రీరామ – మేఘనాదుల యుద్ధము, మేఘనాదుఁడు మాయాసీతను సృష్టించి వధించుట, శ్రీరాముఁడు శిబిరమునకు వచ్చి లక్ష్మణునకీ వార్త చెప్పుట, లక్ష్మణుఁడు శోకించుట, ఇది యంతయు రాక్షసమాయ యని విభీషణుఁడు చెప్పుట, రాముఁడు లక్ష్మణుని యుద్ధమునకుఁ బంపుట, విభీషణుఁడు రాక్షససైనికులను వధించుట, మేఘనాద – లక్ష్మణుల యుద్ధము, లక్ష్మణుఁడు మేఘనాదుని సంహరించుట, రావణుఁడు సేనాధ్యక్షుఁడై యుద్ధమునకు వచ్చుట, రాముఁడు రాక్షససేనపై విజృంభించుట, విరూపాక్షవధ, తన సేన నశించుటచే రావణుఁడు శోకాకులుఁడై సాయంకాలము లంకాపురము చొచ్చుట వర్ణింపఁబడినవి.

(భార) : దుర్యోధనుఁడు కర్ణుని యుద్ధమునకుఁ బంపుట, పాండవసేనకు ధృష్టద్యుమ్నుఁ డధ్యక్షుఁడగుట, యుధిష్ఠిర – కర్ణుల యుద్ధము, కర్ణుఁడు ధర్మరాజు నవమానించుట, యుధిష్ఠిరుఁడు శిబిరమునకు వచ్చి యర్జునునకీ విషయము చెప్పుట, అర్జునుఁడు యుధిష్ఠిరునిపైఁ గోపించుట, శ్రీకృష్ణుఁ డుభయులను శాంతింపఁజేయుట, యుధిష్ఠిరుఁ డర్జునుని శత్రువధకై పంపుట, భీముఁడు దుశ్శాసనుని సంహరించుట, యర్జునుఁడు కర్ణుని వధించుట, కౌరవసేనకు శల్యుఁ డధ్యక్షుఁడగుట, యుధిష్ఠిరుఁడు శల్యుని వధించుట, సహదేవుఁడు శకునినిఁ జంపుట, తన సేన యెక్కువగా నశించుటచే సాయంకాలము దుర్యోధనుఁడు వ్యాసహ్రదములోఁ బ్రవేశించుట వర్ణింపఁబడినవి.

13. త్రయోదశసర్గము : (రామా) : శ్రీరాముఁడు లంకాదుర్గమును ముట్టడించుట, రావణుఁడు బైఁటకు వచ్చుట; శ్రీరాముఁడు రావణుని యుద్ధమున కాహ్వానించుట, రామరావణయుద్ధమును గంధర్వాది దేవతలాకాశముపై నుండి తిలకించుట, యుద్ధములో విజయమునకై సందేహించుచున్న శ్రీరామునకుఁ బురాతనముని యగస్త్యుఁడు వచ్చి యుపాయము (ఆదిత్యహృదయము) నుపదేశించుట, పదితలలు గోల్పోయిన రావణుఁడు భూమిపై కొరుగుట, దేవాంగనలు నృత్యము చేయుచుఁ బుష్పవృష్టి కురిపించుట, అగ్నిప్రవేశము చేసిన సీత నగ్నిదేవత బైఁటకుఁ దెచ్చుట, శ్రీరాముఁడు విమానముపై నయోధ్యకుఁ బ్రయాణమగుట, భరతునితోఁ గలియుట, యయోధ్యలో మహోత్సవము, శ్రీరాముఁడానందబాష్పములతో సీతను జూచుచున్న కౌసల్యకు నమస్కరించుట, రామలక్ష్మణాదుల జటామోక్షము, శ్రీరామరాజ్యాభిషేకము, రాజ్యములో సుఖసమృద్ధి, శ్రీరాముఁడు వానరులను వారి నివాసములకుఁ బంపుట, శ్రీరాముఁడగస్త్యుని వలన ననేకప్రాచీనకథలు వినుట చెప్పఁబడినవి.

(భార) : దుర్యోధనుని వ్యాసహ్రదమునుండి బైటకు రప్పించుటకై యుధిష్ఠిరుఁడు సేనతో వెళ్ళుట, భీముఁడు దుర్యోధనుని యుద్ధమున కాహ్వానించుట, బలరాముని యాగమనము, భీమ – దుర్యోధనుల గదాయుద్ధమును దేవగంధర్వులు దర్శించుట. పురాతనముని యగు శ్రీకృష్ణుఁడు (దుర్యోధనునిఁ దొడలపైఁగొట్టుమని) భీమునకుపాయముచెప్పుట, దుర్యోధనుఁడు తొడలు విరిగి భూమిపై వ్రాలుట, దేవతాస్త్రీలు పుష్పవృష్టి కురియించుట, ద్రౌపది సంతాపముతీరుట, యుధిష్ఠిరుఁడు రాజధానికిఁ బయనమై ధృతరాష్ట్రునిఁ గలియుట, హస్తినాపురములో మహోత్సవము, యుధిష్ఠిరాదుల జటామోక్షము, ధర్మరాజానందముతో ద్రౌపదిని జూచుచున్న కుంతీదేవికి నమస్కరించుట, ధర్మజుని పట్టాభిషేకము, ధర్మరాజు భీష్మునొద్దననేక పురాణకథలు వినుట, ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణుని ద్వారకానగరికిఁ బంపుట వర్ణింపఁబడినవి.

శ్లో॥ శ్రియా జుష్టః స భారత్యా, సానుజః సాధువత్సలః ।
పృథివీమ్ పాలయామాస, కామదేవ ఇవాపరః ॥ (13–64)

శ్రీయుక్తుఁడైన శ్రీరాముఁడు (ధర్మరాజు) భారతితో (రామా : భరతునికి సంబంధించిన దానితో; భార : భరతవర్షమునకు సంబంధించిన దానితో) కామదేవ – సభయందు రతితోఁ లేక కాంతితోఁగూడిన **రతిదేవితో**) సోదరులతో సాధువత్సలుఁడై రెండవ కామదేవునివలె భూమినిఁ బాలించె నను శ్లోకముతోఁ గావ్యము ముగింపఁబడినది.

ప్రక్షిప్తములు – నిక్షిప్తములు

తెలుఁగు లిపి (1892) లో నున్న ప్రేమచంద్ర వ్యాఖ్యానప్రతిలో 673 శ్లోకములు గలవు. నాగరలిపి (2014)లో నున్న దామోదరప్రతిలో 668 శ్లోకము లున్నవి. ఈ వ్యత్యాసము 8–9 సర్గములందే గలదు.

శ్లో॥ వ్యూహద్వయే వాసరరాత్రికల్పే (8–16)
శ్లో॥ మేదోవసాపిచ్ఛిలకచ్ఛలగ్నౌ (8–17)
శ్లో॥ ఆపీయ పూరం రుధిరాపగానామ్ (8–18)
శ్లో॥ చరణఖనితపృథ్వీమండలోద్ధూతధూళీ (8–19)
శ్లో॥ రక్తాసవానందితడాకినీకః (8–20)
శ్లో॥ ప్రసర్పిరక్షో బలనాయకాముహుః (8–21)

ఈ యాఱు శ్లోకములు ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్యాన పుస్తకములోఁ గలవు. దామోదరవ్యాఖ్యాన పుస్తకములో లేవు.

"ఏతదాది శ్లోక షట్కమ్ పాశ్చాత్య పుస్తకేషు న దృశ్యతే; కింతు సంగతార్థమితి వ్యాఖ్యాతమ్" అని ప్రేమచంద్రుఁడు చెప్పినాఁడు.

శ్లో॥ విహాయ పూర్వం చతురంగభంగం – నరప్రవీరేణ విరోధివర్యః ।
మత్తః కరీ కేసరిణేవ మౌళా – జఘ్నే నఖేనేవ శిలీముఖేన ॥ (9–27)

సుబోధినీవ్యాఖ్యా : నరప్రవీరేణ మనుష్యేషు శ్రేష్ఠయోధేన రామేణ । పక్షే – నరావతారత్వాత్ శ్రేష్ఠయోధేనార్జునేన । పూర్వమ్ ప్రథమం చతురంగభంగం హస్త్యశ్వరథపాదాతస్వరూపచతురంగిణీ సేనావినాశమ్ । విహాయ త్యక్త్వా । కేసరిణా సింహేన । నఖేన నఖరేణ । మౌలౌ మస్తకే విరోధివర్యః శత్రుశ్రేష్ఠః కుంభకర్ణః । పక్షే – భగదత్తః । జఘ్నే ప్రహృతః । అత్రేంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయోరుపజాతి–వృత్తమ్ । **ఉపమాలంకారః** ॥

ఈ శ్లోకము దామోదర ప్రతిలోఁగలదు. ప్రేమచంద్రప్రతిలో లేదు. పాఠకుల సౌకర్యమునకై దామోదర ఝా – సుబోధినీ వ్యాఖ్యతో నిచ్చితిని.

శ్లో॥ తస్య వానరసింహస్య (9–24) అథాయం కామరూపేశః (9–25)

ఈ రెండు శ్లోకములు దామోదరవ్యాఖ్యలో ముందు వెనుకల నున్నవి. అనఁగా 24వ శ్లోకము 25వ శ్లోకముగా, 25వ శ్లోకము 24వ శ్లోకముగా నున్నవి.

శ్లో॥ విపక్షవీరో రణపండితేన – సజిష్ణునా సంగరరంగమధ్యే ।
రామేణ జఘ్నే క్షిపతా మహాస్త్రం – ఖరః పురస్తాదివ కుంభకర్ణః ॥ (9–27)

అను ప్రేమచంద్రప్రతిలోని శ్లోకము.

శ్లో॥ సజిష్ణునా సంగరరంగమధ్యే – విపక్షవీరః క్షిపతా మహాస్త్రమ్ ।
ఖరః పురస్తాదివ కుంభకర్ణో – రామేణ జఘ్నే రణపండితేన ॥ (9–28)

అని దామోదరప్రతిలోఁ గొంచెము వ్యత్యాసముగా నున్నది. ప్రేమచంద్ర పుస్తకములో ముందు 1. సర్వతోభద్రబంధము (13–60) తరువాత 2. చక్రబంధము (13–61) ఉన్నవి. ఇవి రెండు దామోదరప్రతిలో ముందు వెనుకలుగా నున్నవి. సపూజ్యానభిషేకాంతే (13–63) ఈ శ్లోకము దామోదరప్రతిలో లేదు. తక్కిన గ్రంథమంతయు రెండు వ్యాఖ్యలలోను సమానముగానే యున్నది. కొన్ని శ్లోకములలోఁ జిన్న చిన్న పాఠభేదములున్నను నవి యంత పట్టించుకొనఁ దగినవి కావు.

వర్ణనానైపుణ్యము

'కవృ – వర్ణనే' యను ధాతు పాఠము ననుసరించి వర్ణించు వాఁడు కవి. వర్ణన ప్రధానమైనది కావ్యము. కవిరాజు రెం డితిహాసకథలను జక్కగా జోడించుటయే కాక చక్కని వర్ణనలను గూడఁ గూర్చినాఁడు.

ప్రథమసర్గములో దశరథ – పాండురాజుల వేఁట; ద్వితీయసర్గములో సీతా – ద్రౌపదుల సౌందర్యము; పంచమసర్గములో వర్షా – శరదృతువులు, సప్తమసర్గములో సముద్రము; అష్టమసర్గమునుండి చివరి దాఁక యుద్ధము వర్ణింపఁబడివి.

శ్లో॥ సా దుగ్ధసింధో రుదితైవ లక్ష్మీ – ర్లావణ్యమస్యా నియతం సుధైవ ।
యదేతదాపీయ దృశా ప్రపేదే – మనుష్యలోకోఽ ప్యనిమేషభావమ్ (2–10)

క్షీరసముద్రమునుండి పుట్టిన లక్ష్మియే సీత (ద్రౌపది). ఆమె సౌందర్యమమృతమే. ఆ యమృతమును గన్నులతోఁ ద్రావి మనుష్యులుకూడ తెప్పపాటు లేకుండ దేవతాభావము నొందిరి.

సముద్రవర్ణనము :

శ్లో॥ దుర్గం తుంగోత్తరంగావలిమిలితమహానక్రమావర్తచక్ర-
భ్రామ్యద్ డిండీరపిండప్రతిగలితసితచ్ఛత్రవిస్తారశోభమ్ ।
అంభస్సంభారభారాలసజలదఘటాదుర్దినీభూతదిక్కం
దిక్కుంభిప్రౌఢశుండాశకలితసలిలం సాగరం సోఽభ్యపశ్యత్ ॥ (7-9)

ప్రవేశించుటకు శక్యము కానిది, యెత్తైన కెరటముల పంక్తితోఁ గూడిన మొసళ్ళు గలది. గుండ్రని సుళ్ళయందుఁ దిరుగు నురుగు ముద్దల వెల్లగొడుగుల గొప్ప శోభ గలది, నీళ్ళ సమూహము యొక్క బరువుచే మెల్లగా వచ్చు నల్లనిమేఘముల గుంపులచే దుర్దినములు (మేఘచ్ఛన్నం తు దుర్దినమ్) గాఁ జేయఁబడిన దిక్కులు గలది; దిగ్గజముల గట్టి తొండములచేఁజెల్లాచెదరు చేయఁబడిన జలము గలది యగు సముద్రమును శ్రీరాముఁడు (అర్జునుఁడు) గాంచెను.

ఆకాశవర్ణనము :

శ్లో॥ ముఖారవిందైః సురసుందరీణాం - నభో బభూవేహ సహస్రచంద్రమ్ ।
సహస్రగంగం చ తదోత్సుకానాం - విమానహంసావలిభిః సురాణామ్ ॥ 13-6

శ్రీరామ - రావణుల (భీమ - దుర్యోధనుల) యుద్ధమును జూచుటకు దేవత లాకాశము నలంకరించిరి. అప్సరః స్త్రీల ముఖపద్మములతో నాకాశము వేయి చంద్రులతో నొప్పినది. దేవతల విమానహంసల సమూహముతో నాకాశము వేయి గంగా ప్రవాహములతో శోభిల్లినది. ఇక్కడ సహస్రశబ్ద మనంత వాచకము. ఆకాశమనేకచంద్రబింబములతో, ననేకగంగానదులతో విరాజిల్లిన దని భావము.

ఈ విధముగా 13 సర్గముల బంధము గలది, రామ - ధర్మరాజులతో నేకనాయకాశ్రయ మైనది, సుందరమైన వర్ణనలు గలది, వివిధ వృత్తములతోఁ గూడినది, వీరరస ప్రధానమైనది. యితిహాసోద్భవమైన కథావస్తువు గలది యగు నీ రాఘవపాండవీయము మహాప్రబంధమే.

మహాప్రబంధలక్షణమును గవిరాజే యిట్లు వివరించినాఁడు -

శ్లో॥ సరసమ్ బహుయోజనాధివాసమ్ - భృతగాంభీర్యమనుజ్ఝితప్రసాదమ్ ।
స మహార్థముపాసదత్సముద్రం - ధ్వనిభాజం సుకవేరివ ప్రబంధమ్ ॥ (7-10)

రసము (జలము)తోఁ గూడినది, యనేక సంఘటనముల (యోజనముల)తో వ్యాపించినది, గంభీర(లోఁతు) మైనది, ప్రసాదగుణమును (స్వచ్ఛతను) విడిచి పెట్టనిది, గొప్ప యర్థములు (రత్నాదులు) గలది, ధ్వని (తరంగఘోష) కలది, యగు సత్కవి ప్రబంధమువలె నున్న సముద్రమును (ముద్రాలంకారముతోఁ గూడినదానిని) శ్రీరాముఁడు (అర్జునుడు) చూచెనని భావము.

ఈ లక్షణము లన్నియు రాఘవపాండవీయములోఁ బుష్కలముగాఁ గలవు.

సుభాషితములు

ఈ కావ్యములో నందమైన వర్ణనలవలెనే గొప్పసుభాషితములు గలవు.

1. **నాస్త్యలభ్యం తపోభిః** (2-14) : తపస్సులకు లభ్యము కానిది లేదు.

2. **సతాం హి సంగో వ్యసనార్ణవే నౌః** (3-37) : సజ్జనసాంగత్యము వ్యసనసముద్రము దాఁటుటకు నావ.

3. **వైషమ్యో హి పుంనార్యో ఘటనా మృతజీవికా** (4-8) : స్త్రీపురుషుల వైషమ్యసంఘటనము జీవన్మరణము.

4. **నహి జగతి నిధానం సర్వలోకప్రకాశే** (5-21) : బంగారము, ధనము మొదలగు నిధిని సకలజనగోచరముగా నుంచఁగూడదు. (నిధిని గుప్తముగా నుంచ వలెనని భావము).

5. **సుఖేషు దుఃఖేష్వథవా స్థితోఽయం - యదేక భావేన పతిర్నిషేవ్యః ॥** (5-28)

స్త్రీ భర్తను సుఖదుఃఖములలో సమానముగా సేవింపవలెను.

6. **తృణే మహానీలశిలేవ సక్తిం - కరోత్యపాత్రే ఖలు కామినీతి ॥** (5-30)

అపాత్రుఁడైన పురుషునితోఁ గామిని జీవించుట పచ్చగడ్డిలో నింద్రనీలమణి నుంచుట వంటిది.

7. శ్లో॥ **భిక్షావృత్తిం హరమపి జహౌ జాహ్నవీ సిన్ధునమ్రా**
హిత్వా నాగానుపరతమదాన్ పంకజం యాతి భృంగీ ।
వీర్యోదగ్రమ్ భజతి నృపతిమ్ ప్రాక్తనమ్ ప్రోహ్య పృథ్వీ
సారాపేతాః సరసిజదృశస్తూలతుల్యా భవంతి ॥ (5-33)

బిచ్చమెత్తు శివుని విడిచిపెట్టి గంగ సముద్రుని జేరినది. మదజలము లేక చిక్కిన యేనుఁగులను విడిచిపెట్టి యాఁడు తుమ్మెద పద్మము నాశ్రయించినది. నిర్వీర్యుఁడైన ప్రాఁతమగని విడిచిపెట్టి భూమి క్రొత్త రాజును సేవించుచున్నది. ధనహీనులైన పురుషులు స్త్రీకి దూదితో సమానులు.

8. **న యాతి కో నామ వశం గుణానామ్** (5-47) : మంచి గుణములకెవఁడు వశము గాఁడు?

9. **అనాత్మనీనే పథి వర్తమానాత్ - పుంసో హి లోకా భృశముద్విజంతే ॥** (7-26) - ఇష్టము (మంచి) కాని మార్గములో సంచరించు పురుషుని జూచి లోకు లెక్కువ యుద్వేగము చెందుదురు.

10. **హితోపదేశేషు పరాఙ్ముఖానా - మదూరసంస్థా విపదో హి పుంసామ్ ।** (7-27) - హితోపదేశములు వినని వారికి విపత్తులు దగ్గఱలోనే యుండును.

11. **భవంతి సువ్యక్తమనాత్మవేదినః - పరోపదేశేషు విశేషపండితాః ॥** (7-29) - ఆత్మకేది హితమో యేది హితముకాదో తెలియని మూర్ఖులు పరుల కుపదేశములు చేయుటలో మాత్రము గొప్ప పండితులు.

12. **తథా జనశ్చేదఖిలోఽపి ధర్మం - జగత్యధర్మస్య కుతోఽవకాశః ॥** (7-31) - జనులందఱు ధర్మాత్ములైనచో లోకములో నధర్మమున కవకాశమెక్కడ?

13. **ఆపత్సు ముహ్యంతి న మానభాజః** (10-1) – మానవంతు లాపదలు వచ్చినప్పుడు మోహము చెందరు.

14. న కోఽపి సర్వప్రియతాముపైతి (11-15) – లోకములో నెవ్వఁడు నందఱికి హితుఁడు గాఁడు.

సామాజిక దృష్టి

ప్రాచీనులు మహాకవులై రాజాస్థానముల నలంకరించినను సేద్యముచేసి కర్షకుల కష్టసుఖము లను దెలిసికొన్నవారు.

శ్లో॥ స వాక్ఛరైరాహితమర్మఘట్టన – శ్చకార పీడామ్ మహతీమ్ మహీపతేః ।
క్షణేన సీతాక్షపణవ్యళీకతః – కృషీవలస్యేవ మహానవగ్రహః ॥ (12-13)

ఇంద్రజిత్తు మాయాసీతను వధించి వాగ్బాణములతో శ్రీరామునకుఁ బీడ కలుగఁజేసెను. కర్ణుఁడు దుర్భాషలాడి ధర్మరాజునకుఁ బీడ కల్గించెను. ఇది గొప్ప యవగ్రహము. అనావృష్టి – (వానలు లేకపోవుట) నాఁగలితో భూమిని దున్నుటకులేక కృషీవలునకుఁ బీడ కల్గించి నట్లున్నది.

పూర్వకవుల ప్రభావము

వాల్మీకి – వ్యాసుఁడు : ఇది రాఘవపాండవీయ మగుటచే వాల్మీకి వ్యాసుల ప్రభావము కావ్య మందంతట కలదు. అందువల్లనే ప్రథమసర్గములో 7వ శ్లోకము మొదలుకొని 6 శ్లోకములలో రామాయణ – భారత కర్తలను భక్తితో స్తుతించినాఁడు.

శ్లో॥ శ్రీరామాయణమాణిక్యమ్, భారతస్వర్ణముద్రితమ్ ।
న కస్య కురుతే లోకే విస్మయోల్లాసిమానసమ్ ॥ (1-36)

శ్రీమద్రామాయణము జాతికెంపు వంటిది. అది భారతమను బంగారు వస్తువులోఁ బొదగఁబడినది. ఈ రెండింటి సంయోగము లోకములో నెవరి మనస్సున కాశ్చర్యముతో నుల్లాసమును గూర్పదు – అని కావ్యము నుపక్రమించుచు మరల స్మరించినాఁడు.

కాళిదాసు :

శ్లో॥ ఇతి బ్రువాణాం స్మరబాణభిన్నః – స నిస్సపత్నో మనుజేంద్రపత్నీమ్ ।
మనోజ్ఞహాసాం కృతహాసమేనామ్ – పునర్బభాషే ప్రతిషిద్ధభాషీ ॥ (రా.పా. 5-29)

ఈ కవిరాజు శ్లోకము చదువునప్పుడు కాళిదాసుని

శ్లో॥ తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ – వధాయ వధ్యస్య శరం శరణ్యః ।
జాతాభిషంగో నృపతిర్నిషంగా – దుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ ప్రసభోద్ధృతారిః ॥ (రఘు-2-30)

అను శ్లోకము జ్ఞాపకము రాక మానదు.

శ్లో॥ బాలేందువక్రాణ్యవికాసభావా – ద్బభుః పలాశాన్యతిలోహితాని ।
సద్యో వసంతేన సమాగతానాం – నఖక్షతానీవ వనస్థలీనామ్ ॥ (కుమార – 3-29)

ఎక్కువ వికసింపకుండ బాలచంద్రరేఖలవలె నున్న మోదుగుపూవులు వసంతుని (నాయకుని) తోఁగలిసిన వనస్థలుల (నాయికల) నఖక్షతములవలె నెఱ్ఱగా నున్నవని కాళిదాసు వర్ణించినాఁడు.

శ్లో॥ పయోదకాలేన సముద్రగానాం - కాలుష్యముత్పాద్య సముజ్ఝితానామ్ ।
నవా నఖాంకా ఇవ రేజురుక్ష్ణాం - శృంగాగ్రరేఖాస్తటసీమ్ని లగ్నాః ॥ (రా.పా. 5-80)

వర్షాకాలము వెళ్ళి శరత్కాలము వచ్చినది. నదులు (నాయికలు) సన్నపడి సముద్రుని (ధనవంతుఁడగు నాయకుని) చేరినవి. ఆ నదీతటములం దాఁబోఁతులు గోరాడి కొమ్ములతో గీసినవి. ఆ గీతలు కాలుష్యమును విడిచిపెట్టిన నదుల (నాయికల) స్తనతటములపైఁ గ్రొత్త నఖక్షతములవలె నున్నవని కవిరాజు వర్ణించినాఁడు.

శ్లో॥ సోఽహమాజన్మశుద్ధానా, మాఫలోదయకర్మణామ్ ।
ఆసముద్రక్షితీశానా, మానాకరథవర్త్మనామ్ ॥ (రఘు 1-5)

ఈ శ్లోకములోఁ గాళిదాసు 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' (1-1-3) అని 'ఆఙ్' ఉపసర్గముతోఁ గూడిన నాలుగు సమాసములు వాడినాఁడు. దీనికి ముచ్చటపడి కవిరాజు రెండు మూఁడు తావులలో ననుకరించినాఁడు.

శ్లో॥ ఆప్రాచ్యాజ్జహ్నుకన్యా జలభరజనితాడంబరాదంబురాశే-
రా చ ప్రత్యగ్రచైత్రానిలచలితలతాస్పందినశ్చందనాద్రేః ।
ఆపాశ్చాత్యాచ్చ లక్ష్మీపతిరచితనిజావాసముద్రాత్ సముద్రా-
దా చ స్వః స్వోదరేభ్యస్తముదజుషత భూరుత్తరేభ్యః కురుభ్యః ॥ (3-12)

శ్లో॥ ఆభూమండలమాపయోధివలయాదాచక్రవాలాచలా
దాతారాపథమాపురందరపదాదాపద్మసద్మాలయాత్ ।
ఆబ్రహ్మాండకటాహకర్పరపుటం తూర్ణం జుఘూర్ణే భయ-
భ్రామ్యద్దిక్కరికీర్ణభూమివలయైర్భేరీరవై ర్భైరవైః ॥ (8-9)

ఆఙుపసర్గములతోఁ గూడిన సమాసములు సుందరమైన ప్రౌఢప్రయోగములని భావించి ప్రాచీనకవులు మఱి కొందఱు ప్రయోగించినారు.

శ్లో॥ ఆశైలాదద్రికన్యాచరణకిసలయన్యాసధన్యోపకంఠా-
దారక్షోనీతసీతాముఖకమలసముల్లాసహేతోశ్చ సేతోః ।
ఆ చ ప్రాచ్యప్రతీచ్య క్షితిధరయుగళాదర్కసోమావతంసా-
న్మీమాంసాశాస్త్రయుగ్మశ్రమముదితమనా మృగ్యతామ్ మాదృశోఽన్యః ॥

- యామునాచార్యులు.

శ్లో॥ ఆలంకానాథనారీస్తనతరళపయోవీచిముద్రాత్ సముద్రా-
దాస్వర్గంగాతరంగావళివిరళశిలాదుస్తరాదుత్తరాద్రేః ।

ఆప్రాక్ఛైలాసురస్త్రీసురతగతివిదో మగ్నభాస్వన్మృగాంకా
దా చ ప్రాచేతసాబ్ధేర్భవతు మమపురః కోఽపి యద్యస్తి వీరః ॥

– ఉమాపతిధరుఁడు (సదుక్తి – 5–18–4)

శ్లో॥ ఆమూలాద్రత్నసానోర్మలయవలయితా దా చ కూలాత్ పయోధే-
ర్యావంతః సంతి కావ్యప్రణయనపటవస్తే విశంకం వదంతు ।
మృద్వీకామధ్యనిర్యన్మసృణరసఝరీమాధురీభాగ్యభాజాం
వాచామాచార్యతాయాః పదమనుభవితుం కోఽస్తి? ధన్యో మదన్యః ॥

– జగన్నాథపండితరాయలు (భామినీ – 4–26; రసగంగా 1–గర్వోదాహరణము)

శ్లో॥ ఆచక్రాయుధ మా చ మామకగురోరాచార్యవర్గమ్ భజే
మధ్యస్థైరిహ నాథ యామునముఖైర్మాన్యైః సనాథీకృతమ్ ।
క్షీరామ్భోధిసుతాపయోధరపయః పూరా ఇవోదిత్వరా
యద్వాచాం విసరా జగంతి నితరాముజ్జీవయంతి స్వయమ్ ॥

– వేంకటాధ్వరి (లక్ష్మీ 1–4)

భారవి :

శ్లో॥ స్ఫుటతా న పదైరపాకృతా – న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్ ॥ (కిరాత 2–27)

ఇక్కడ నర్థగౌరవము స్వీకరింపఁబడకుండ లే దనఁగా స్వీకరింపఁబడినదే యని యర్థము. 'ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతార్థం గమయతః' రెండు నకారములు ప్రకృతార్థమునే యిచ్చుచున్నవి.

శ్లో॥దశాననస్యాపి దశా న న స్యా – దముష్య దీనాహతబంధుసూనోః ॥ – (రా.పా. 7–30)

దశాననస్యాపి – రావణునకుఁ గూడ నిట్టి దీనదశ రాదని కాదు. తప్పక వచ్చునని భావము. ఇక్కడఁ గూడ రెండు నకారములు ప్రకృతార్థమును దృఢము చేయుచున్నవి. కవిరాజు 'దశానన – దశా – న – న' యని యమకములో బిగించుట మిక్కిలి చమత్కారముగా నున్నది.

సుబంధుఁడు – బాణుఁడు :

ఈ కవిరాజునకు సుబంధుఁడు (5 శ), బాణభట్టు (7 శ) ఇష్టమైన కవులు. సుబంధుఁడు వాసవదత్తా కథాకర్త. బాణుఁడు కాదంబరీకర్త. ఈ కావ్యములు రెండును శ్లేషోక్తులతో నిండినవి.

**శ్లో॥ సుబంధుర్బాణభట్టశ్చ కవిరాజ ఇతి త్రయః ।
వక్రోక్తిమార్గనిపుణాశ్చతుర్థో విద్యతే వా నవా ॥** (1–41)

సుబంధుఁడు, బాణుఁడు, కవిరాజు వీరు ముప్పురే వక్రోక్తి నిపుణులు. నాల్గవ కవి యున్నాఁడో లేఁడో సందేహమఁట!

ఇక్కడ వక్రోక్తి యనఁగా నలంకారము కాదు. శ్లేషోక్తులతోఁ గూడిన వక్రత. లేదా కుంతకుఁడు చెప్పిన కావ్యజీవితమైన వక్రోక్తి. కవిరాజునకుఁ బ్రస్తుతమవసరమైనది శ్లేషవక్రోక్తియే కదా!

బిల్హణుఁడు :

1. విక్రమాంకదేవచరిత్రము 2. కర్ణసుందరీ నాటిక 3. బిల్హణస్తవము (శివస్తుతి) 4. చోరపంచాశిక మొదలగు కృతులు రచించిన బిల్హణకవి సుప్రసిద్ధుఁడు. ఇతఁడు కాశ్మీరములోఁ బుట్టి భారతదేశ మంతట పర్యటించి కర్ణాటకదేశమునకు వచ్చి త్రిభువనమల్లుని (విక్రమార్కుఁడు - 6) (1071-1127) యాస్థానములో స్థిరపడినవాఁడు. విక్రమాంకదేవచరిత్రము త్రిభువన మల్లుని చరిత్రమే. కవిరాజు బిల్హణుని కావ్యములను బాగుగాఁ జదివి యుండును. విక్రమాంకదేవచరితము నుండి యొక శ్లోకపాదమును యథాతథముగా గ్రహించినాఁడు.

శ్లో॥ సాహిత్యపాథోనిధిమంథనోత్థం - కర్ణామృతం రక్షత! హే కవీంద్రాః!
యదస్య దైత్యా ఇవ లుంఠనాయ - కావ్యార్థచోరాః ప్రగుణీభవంతి ॥

శ్లో॥ గృహ్ణంతు సర్వే యది వా యథేష్టం - నాస్తి క్షతిః కాఽపి కవీశ్వరాణామ్ ।
రత్నేషు లుప్తేషు బహుష్వమర్త్యై - '**రద్యాపి రత్నాకర ఏవ సింధుః**' ॥

- (విక్రమాంక 1-11,12)

ఈ శ్లోకములు కువలయానందములో నాక్షేపాలంకార సందర్భములో నుదాహరింపఁ బడినవి.

శ్లో॥ రాజేంద్రవేషాపగమేఽపి నైనం - సౌభాగ్యలక్ష్మీః శ్లథయాం బభూవ ।
సురాసురైః స్వీకృతరత్నరాశి - "**స్తథాపి రత్నాకర ఏవ సింధుః**" ॥ (రా.పా. 3-30)

ఉత్తరార్ధములోని భావము రెండింట సమానమే.

ధనంజయుఁడు :

ధనంజయుఁడు ముంజుని యాస్థానకవి. ఈ ముంజుఁడు (974-985) ధారా నగరమును బాలించిన వాఁడు. సింధులుని తమ్ముఁడు. భోజునకుఁ బినతండ్రి. భోజుని బాల్యములోఁ జంపించుటకుఁ బూనుకొనిన ప్రబుద్ధుఁడీతఁడే. ధనంజయుఁడు రచించిన రాఘవపాండవీయము కంటెఁ దనకావ్యమే మిన్నగా నుండవలెనని కవిరాజు పునఃపాకమున కుపక్రమించినాఁడు.

శ్లో॥ శ్రీవిద్యాశోభినో యస్య శ్రీముంజాదియతీ భిదా ।
ధారాపతి రసావాసీ దయం తావ ద్ధరాపతిః ॥ (రా.పా. 1-18)

శ్రీవిద్యచే శోభించు కామదేవునకు ముంజునకు నిదే భేదము. ముంజుఁడు ధారానగరమునకు మాత్రమే యధిపతి. కామదేవుఁడు ధరామండలమున కంతటికి మహారాజు. ముంజుని కంటెఁ గామదేవుఁడే గొప్పవాఁడని భావము. దీని వలన ముంజుని యాస్థానకవి యగు ధనంజయునికంటె, కామదేవుని యాస్థానకవి యగు తానే (కవిరాజే) ఘనుఁడని ధ్వని.

ధనంజయుని రాఘవపాండవీయము కృతికర్త పేరుతో ధనంజయాంకము. కవిరాజు రాఘవపాండవీయము కృతిభర్త పేరుతోఁ గామదేవాంకము.

భారవి కిరాతార్జునీయము లక్ష్మీపదలాంఛనము. మాఘుని శిశుపాలవధము శ్రీచిహ్నకావ్యము.

శ్రీశ్రీహర్షుని నైషధీయచరితము, నారాయణ పండితుని సుమధ్వ- విజయము, తెలుఁగులోఁ దిక్కన గారి భారతము నానందాంక కావ్యములు. ఇది యొక విధమగు చమత్కారము.

కవిరాజు – పింగళి సూరన

సంస్కృతములోఁ గవిరాజు వలెనే తెలుఁగులో రాఘవ పాండవీయమును రచించిన పింగళి సూరన సుప్రసిద్ధుఁడు. రెండర్థముల ప్రబంధమును నిర్మించుట మిక్కిలి కష్టమని యిద్దఱును జెప్పినారు.

శ్లో॥ పదమేకమపి శ్లిష్టం వక్తుమ్ భూయాన్ పరిశ్రమః ।
కథాద్వయైకనిర్వోఢుః కిం ధరాపతితోఽధికమ్ ॥ (రా.పా. 1-39)

శా॥ రెండర్థంబుల పద్యమొక్కటియు నిర్మింపంగ శక్యంబు గా
కుండుం దద్గతిఁగావ్యమెల్లనగునే యోహో! యనం జేయదే?
పాండిత్యంబున నందునం దెనుఁగు కబ్బం బద్భుతం బంద్రు ద
క్షుండెవ్వాఁడిల? రామభారతకథల్ జోడింప భాషాకృతిన్ (రా.పా. 1-10)

వీరిద్దఱు నవలంబించిన శ్లేషపద్ధతుల నెవరికి వారే యిట్లు చెప్పుకొనినారు.

శ్లో॥ ప్రాయః ప్రకరణైక్యేన విశేషణవిశేష్యయోః ।
పరివృత్త్యా క్వచిత్ తద్వదుపమానోపమేయయోః ॥

శ్లో॥ క్వచిత్ పదైశ్చ నానార్థైః క్వచిద్వక్రోక్తిభంగిభిః ।
విధాస్యతే మయా కావ్యం శ్రీరామాయణభారతమ్ ॥ (1-37,38)

సీ॥ ఆంధ్రభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేష
యొక్కొకచోట నొక్కొక్క చోట
నుచితశబ్దశ్లేష యొక్కొక్కచోట న
ర్థశ్లేష యొక్కొక్క తఱిని ముఖ్య
గౌణవృత్తి శ్లేష ఘటన యొక్కొక తఱి
నర్థాన్వయము వేఱె యగుచు నునికి
శబ్దాన్వయవిభేదసంగతి యొక్కొక్క
తఱి నివి యొక్కొక్క తఱిని రెండు

తే.గీ. మూఁడు గూడుట యన సముజ్జ్వలముగాఁగ
నాకుఁదోఁచిన గతిఁ బెక్కు పోక లమర
రామభారతకథలు పర్యాయదృష్టిఁ
జూచు సుమతుల కేర్పడ నాచరింతు (రా.పా. 1-17)

ఇరువురు కవులు వేఁట, యజ్ఞము, స్వయంవరము, ఋతువు, యుద్ధము, మొదలగు సమాన ఘట్టములను జోడించినారు. కవిరాజు, సూరన కూడ గౌతమగోత్రులే. ఇరువురు పూర్వకవుల

నెక్కువగా ననుకరింపని స్వతంత్రులే. కాని రాఘవపాండవీయ రచనలోఁ గవిరాజు ప్రభావము పింగళి సూరనపై నేమాత్రమును లేదు.

ఆంధ్రసాహిత్యములో **శ్రీనాథకవిరాజు** (15శ) మన **కవిరాజును** బ్రస్తుతించినాఁడు.

తే.గీ. రాజశేఖరుఁ గవిరాజుఁ బ్రస్తుతించి (శృం.నై. 1-7)

ఛందోవైవిధ్యము

వాల్మీకి, వ్యాసుఁడు, కాళిదాసు మొదలగు సంస్కృతకవులు సర్గమంతట నొకే ఛందస్సును వాడి సర్గాంతములో భిన్నమైన శ్రావ్యవృత్తము నుపయోగించినారు. భారవి, మాఘుఁడు మొదలగువా రొకే సర్గములో ననేక వృత్తములు వాడిన సందర్భములు గలవు. దక్షిణభారతములోఁ జంపూ పద్ధతి యెక్కువ ప్రచారములో నుండుటచేఁ గర్ణాటాంధ్రకవు లొకే యాశ్వాసములో ననేక చ్ఛందస్సులను వాడినారు. రాఘవపాండవీయము చంపూకావ్యము కాకపోయినను గవిరాజొకే సర్గములో విభిన్న వృత్తములు వాడినాఁడు. ఛందోదృష్టితోఁ బరికించినను రాఘవపాండవీయము నకు విశిష్టస్థానము గలదు.

1. అనుష్టుప్పు (శ్లోకము లేక పద్యము) :

సంస్కృతము నందు వృత్తము లన్నియు శ్లోకములే యైనను శ్లోక మనునది యనుష్టుప్పునకుఁ బర్యాయము. సంస్కృతవాఙ్మయములో ననుష్టుప్పునకున్నంత ప్రచారము మఱి దేనికిని లేదు. అనుష్టుప్పద్యములో నాలుగు పాదము లుండును. ప్రతిపాదమునకు 8 అక్షరములుండును.

శ్లో॥ పంచమం లఘు సర్వత్ర, సప్తమం ద్విచతుర్థయోః ।
షష్ఠం గురు విజానీయా, దేతత్పద్యస్య లక్షణమ్ ॥

అని కాళిదాసుని శ్రుతబోధము.

నాలుగు పాదములందు 5వ యక్షరము లఘువుగా, 6వ యక్షరము గురువుగా నుండవలయును. 2,4 పాదములలో 7వ యక్షరము గురువుగా నుండవలెను. ఇది యనుష్టుబ్లక్షణము.

శ్లో॥ స్వాధిష్ఠానాంబుజరజః, పుంజపింజరమూర్తయే ।
ఇచ్ఛాధీనజగత్సృష్టి, కర్మణే బ్రహ్మణే నమః ॥ (రా.పా. 1-1)

సంస్కృతములో గ్రంథశ్లోకసంఖ్య చెప్పునప్పుడు 32 అక్షరములు చొప్పున లెక్కింతురు.

2. అపరవక్త్రము (విషమవృత్తము) :

శ్లో॥ అథ సురరిపురాజపుత్త్రయో - స్త్రిభువనవిస్మయనీయకర్మణోః ।
సమజని సమరోత్సవస్తదానీం - జ్వలదమలాస్త్రనిరంతరాంబరాంతః॥ (9-22)

పూర్వార్ధములో (1,2 పాదములలో) వైతాళీయము; ఉత్తరార్ధములో (3-4 పాదములలో) పుష్పితాగ్ర యుండుటచే నిది **యపరవక్త్రమని** ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్య. గాథ యను **విషమపదవృత్తమని** దామోదర వ్యాఖ్య.

ఈ పద్యములో 1వ పాదములో 'న-న-న-ర-లగ' గణములు; 2వ పాదములో 'న-జ-జ-ర' గణములు; 3వ పాదములో 'న-న-ర-య' గణములు; నాల్గవ పాదములో 'న-జ-జ-ర-గ' గణములు గలవు. నాలుగు పాదములు భిన్నముగా నుండుటచే నిది విషమవృత్తమే.

3. ఇంద్రవజ్ర (త-త-జ-గగ) :

శ్లో॥ విస్తారితాగాబ్ధిపురవనాంతామ్ । (1-45)

4. ఉపజాతి (ఇంద్రవజ్ర+ఉపేంద్రవజ్ర) :

శ్లో॥ పురాణరామాయణభారతాది - క్షీరాణి సంయోజితభక్తవత్సైః ।
పురాతనైర్యా దుదుహే కవీంద్రైః - సా భారతీ కామదుఘా మమాస్తు ॥ (1-12)

ఈ శ్లోకములో 1,3 పాదములలో 'జ-త-జ-గగ' గణములు వచ్చుటచే నుపేంద్రవజ్రము. 2,4 పాదములలో 'త-త-జ-గగ' గణములు వచ్చుటచే నింద్రవజ్రము. ఇవి రెండును గలియుటచే నుపజాతి. పాదాంతాక్షరము లఘువుగూడఁ బాక్షికముగా గురువగుటచే 'స్తు' గురువే.

5. ఉపేంద్రవజ్ర (జ-త-జ-గగ) : విచిత్రవీర్యస్య దివంగతస్య । (1-51)

6. ఔపచ్ఛందసికము (వైతాళీయము) :

శ్లో॥ పరికల్పితకామదేహదాహం । (1-79)

ఇది వైతాళీయభేదమగు **నౌపచ్ఛందసికమ**ని ప్రేమచంద్ర వ్యాఖ్య. **మాలభారిణి** యని దామోదరవ్యాఖ్య.

7. ద్రుతవిలంబితము (న-భ-భ-ర) :

శ్లో॥ గురుకృపోపనతాయుధవిద్యయా । (1-74)

8. పుష్పితాగ్ర (న-న-ర-య + న-జ-జ-ర-గ) :

శ్లో॥ అథ నృపతిరుపేత్య మిత్రవర్గై - ర్హరిబలభద్రముఖైః ప్రణీతమంత్రః ।
అవగతరిపురాత్మచక్రవృద్ధ్యా - నిజవిజయోచితయత్నమన్వతిష్ఠత్ ॥ (7-1)

బేసి (1,3)పాదములలో 'న-న-ర-య' గణములు; సరి (2,4) పాదములలో 'న-జ-జ-ర-గ' గణములు వచ్చినచోఁ బుష్పితాగ్ర.

9. పృథ్వి (జ-స-జ-స-య-లగ) :

శ్లో॥ స్వవేగచలితోచ్చలత్ ఖగమృగాహిడింబావళీ (1-83)

10. ప్రమితాక్షర (స-జ-స-స) :

శ్లో॥ అభియోక్తుమాత్మవిశిఖేన శివం (5-12)

11. ప్రహర్షిణి (మ-న-జ-ర-గ) :

శ్లో॥ ఏతస్మిన్ సతి సమయే విపక్షభీతాః । (5-63)

12. మంజుభాషిణి (స–జ–స–జ–గ) :

శ్లో॥ స్ఫురద్దృశ్యశృంగవితతాన్యథాన్వహమ్ (1–66)

13. మందాక్రాంత (మ–భ–న–త–త–గగ) :

శ్లో॥ కూర్మాకారం చరణయుగళం ధూతదిగ్దంతిశుండా । (1–27)

14. మాలభారిణి (స–స–జ–గగ + స–భ–ర–య) :

శ్లో॥ పరికల్పితకామదేహదాహం – విషయమ్ ప్రాప్య స వారణావతంసః ।
అవిశంకమువాస తత్ర భాస్వద్ – ద్యుతిలాక్షాభవనే ప్రదోషరుద్ధః ॥(1–79)

బేసి (1–3) పాదములలో 'స–స–జ–గగ' గణములు; సరి (2–4) పాదములలో 'స–భ–ర–య' గణములు వచ్చుటచే మాలభారిణి. దశమసర్గములో నీవృత్తము లెక్కువగా నున్నవి.

15. మాలిని (న–న–మ–య–య) :

శ్లో॥ ఉపనతజనక్షప్తః శ్లాఘ్యమార్గే చ తస్మిన్ । (1–80)

16. రథోద్ధత (ర–న–ర–లగ) :

శ్లో॥ ఛత్రచంద్రమసి యస్య నిర్మలే । (1–32)

ఈ వృత్తములు పంచమసర్గములో నెక్కువగాఁ గలవు.

17. రుచిర (జ–భ–స–జ–గ) :

శ్లో॥ దురానమం ధనురిదమీశ్వరాదృతే । (2–20)

ఇదం చ వృత్తం రౌద్రవీరరసయోరత్యనుకూలమిత్యమునైవ ప్రాయేణ కవయో యుద్ధం వర్ణయంతి (4–16).

ఈ వృత్తము రౌద్ర – వీర రసములకెక్కువ యనుకూలమైన దగుటచేఁ బ్రాయికముగాఁ గవులీ వృత్తముతోనే యుద్ధమును వర్ణించుచున్నారు – అని ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్య. చతుర్థసర్గములో 'రుచిరా' వృత్తము లెక్కువగా నున్నవి.

18. వసంతతిలక (త–భ–జ–జ–గగ) :

శ్లో॥ రత్నావతంస ఇవ భారతమండలస్య । (1–49)

ప్రాయికముగా సుప్రభాత స్తోత్రములీ ఛందస్సులోనే యున్నవి.

19. వంశస్థము (జ–త–జ–ర) :

శ్లో॥ నృపేణ కన్యాం జనకేన దిత్సితామ్ । (2–1)

20. శార్దూలవిక్రీడితము (మ–స–జ–స–త–త–గ) :

శ్లో॥ జ్ఞానం జృంభయతి శ్రియం విశదయత్యానందముద్దీపయ(త్యా ।) (1–34)

21. శాలిని (మ–త–త–గ) : శ్లో॥ ఏవం కాలే యాతి భగ్నారిరక్షో । (1–76)

22. శిఖరిణి (య-మ-న-స-భ-లగ) :

శ్లో॥ అనర్ఘ్యన్యాః కావ్యేష్వలసగతయః శాస్త్రగహనే । (1-47)

23. స్రగ్ధర (మ-ర-భ-న-య-య-య) :

శ్లో॥ ఆదిత్యస్యాన్వవాయో జయతి రఘుపతేర్జన్మనోజ్జృంభితశ్రీః ॥ (1-23)

24. స్వాగత (ర-న-భ-గగ) :

శ్లో॥ దుర్నివారమపరైర్ధరణీశః । (8-38)

25. హరిణి (న-స-మ-ర-స-లగ) :

శ్లో॥ విధిమనుచరన్ ప్రాగ్వంశస్థస్తథా స మహీపతిః । (3-14)

ఈ కావ్యములో నొక సర్వతోభద్ర బంధము (13-60), ఒక చక్రబంధము (13-61) కలవు. సర్వతోభద్రమును గత ప్రత్యాగతము (ఏ పాదమున కాపాదము) అని కూడ దామోదర ఝూ పేర్కొనినారు. చక్రబంధము నందలి మూఁడవ వలయములో – **'కవిరాజ కావ్యమ్'** అని వచ్చినది.

వ్యాకరణ ప్రయోగములు

సూర్యాచంద్రమసోః (1-7); మధ్యే సభమ్ (2-19); మధ్యే నగరమ్ (3-34); మధ్యే పయోరాశి (7-8); ప్రతస్థివాన్ (3-28); సమీయివాన్ (3-37); ఉపేయివాన్ (13-7); అసూర్యం పశ్య (3-34); అరుంతుద (3-45); కుక్షింభరి (9-5); యమసాత్కృతేన (5-4); యమసాచ్చకార (12-18); ఈక్షమీక్షమ్ (5-22); భ్రామమ్ భ్రామమ్ (9-17); పరశ్శతమ్ (10-17); తే ఉభే (12-5); దంతాదంతి, కచాకచి, తలాతలి (12-6); ఉక్షాంచక్రతుః (12-46) మొదలగు ప్రయోగములు వైయాకరణులను మురిపించునవి. మచ్చునకుఁ గొన్ని ప్రయోగములకు వ్యాకరణ ప్రక్రియ చూపుచున్నాను.

1. తే ఉభే రాజసైన్యే (12-5) : ఈ దూ దేద్ ద్వివచనమ్ ప్రగృహ్యమ్ (1-1-11) ఈ – ఊ – ఏ వర్ణము లంతము నందుఁగల ద్వివచనరూపములకుఁ బ్రగృహ్యమని సంజ్ఞ. 'తే' అనునది 'తత్' శబ్దమునకు ద్వివచనరూపము. ఈ ప్రగృహ్యముల కచ్చు పరమగునపుడు ప్రకృతిభావము వచ్చి సంధి యుండదు. **'తే ఉభే'** అనియే యుండును.

2. 'ప్రతస్థివాన్' సావరజః సదారః (3-28) : 'సమీయివాన్' సావరజో మునీంద్రైః' (3-37) : 'ఉపేయివాన్' సంయుగధామ రామః (13-7) : భాషాయాం సదవసశ్రువః (3-2-108); **ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ** (3-2-109) అను సూత్రములచే విధింపఁబడిన 'క్వసు' ప్రత్యయాంతములు.

తం తస్థివాంసం నగరోపకంఠే (రఘు-5-61) అని కాళిదాసు.

3. ఆకాశ 'కుక్షింభరిభిః' పృషత్కైః (9-5) : ఫలే గ్రహిరాత్మంభరిశ్చ (3-2-26) అను సూత్రములో నిపతింపఁబడినది. చ కారముచేఁ గుక్షిని గ్రహింపఁగాఁ గుక్షింభరి యగును.

చాత్ కుక్షింభరిః। చాం(ద్రాస్తు - ఆత్మోదరకుక్షిష్వితి పేఠుః । జ్యోత్స్నాకరంభ-ముదరంభరయశ్చకోరాః - ఇతి మురారిః ॥ అని సిద్ధాంతకౌముది.

ఆత్మంభరి, కుక్షింభరి, ఉదరంభరి – మూఁడును సాధువులే. ఆకాశమునే కడుపులో నింపుకొను బాణము లని యర్థము.

4. దంతాదంతి కచాకచి (ద్రుతమభూద్యుద్ధం తలాతల్యపి (12-6) : దంతైః దంతైః (ప్రపీడ్య, కచైః కచైః ఆకృష్య, తలైః తలైః (ప్రహృత్య - ఇదం యుద్ధమ్ (ప్రవృత్తమ్ - అను వి(గ్రహమున; **త(త తేనేదమితి సరూపే (2-2-7)** అను సూ(త్రముచే బహు(వ్రీహి సమాసమునందు; **అన్యేషామపి దృశ్యతే (6-3-137)** అను సూ(త్రముచేఁ బూర్వపదాంతమునకు దీర్ఘము వచ్చి; ఇచ్ కర్మవ్యతిహారే (5-4-127) అను సూ(త్రముచే సమాసాంతముకు 'ఇచ్' (ప్రత్యయము వచ్చి దంతాదంతి మొదలగు రూపము లేర్పడును. తన దంతములతో శ(త్రువు దంతములను బీడించి; ఒకరి జుట్టు నొకరు పట్టుకొని, ఒకరి కరతలముతో మఱియొకరిని చెంపకాయలు కొట్టుచుఁ (బవర్తిల్లిన యుద్ధమని భావము.

5. తామీక్షమీక్షమితి తర్కపరః స రాజా (5-22) : (భ్రామమ్ (భ్రామమ్ (ప్రథనపృథివీమండలే చండవేగః (9-17) : ఈక్ష - దర్శనే; (భమ - చలనే - అను ధాతువులకు '**ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ చ**' (3-4-22) అను సూ(త్రముచే 'ణముల్' (ప్రత్యయము క్త్వార్థములో వచ్చి 'ఈక్షమ్' - '(భ్రామమ్' అను రూపములేర్పడును. ణములంతము లెప్పుడును జంటలు జంటలుగా (ప్రయోగింపఁబడును. ఈక్షమీక్షమ్ - ఈక్షిత్వా ఈక్షిత్వా (చూచి చూచి), (భ్రామమ్ (భ్రామమ్ - (భమిత్వా (భమిత్వా (తిరిగి తిరిగి)

6. ఉక్షాంచ(క్రతురశ్వినోశ్చ తనయౌ క్షోణీం ద్విషచ్ఛోణితైః (12-46) : ఉక్ష-సేచనే-భ్వాదిధాతువు. డుకృఞ్ -కరణే-తనాది ధాతువు. చకార-చ(క్రతుః - చ(క్రుః - అనునది కృఞ్ ధాతు - లిట్ - (ప్రథమపురుష - ద్వివచనరూపము.

కృఞ్ చాను(ప్రయుజ్యతే లిటి (3-1-40) అను సూ(త్రముచే 'ఉక్ష' ధాతువునకు - 'చ(క్రతుః' అను (ప్రయుక్తమై 'ఉక్ష+చ(క్రతుః' అని యైనది. **ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః** (3-1-15) అను సూ(త్రముచే ధాతువునకు 'ఆమ్' (ప్రత్యయము చేరి ఉక్ష+ఆమ్+చ(క్రతుః - **ఉక్షాఞ్చ(క్రతుః** - అని యైనది. అశ్వినీదేవతల కుమారులగు మైంద - ద్వివిదులు (నకుల - సహదేవులు) శ(త్రు రక్తపాతములచే యుద్ధభూమినిఁదడిపిరని భావము. ఇట్లే తక్కిన (ప్రయోగముల (ప్రక్రియ తెలియవలయును.

(ప్రేమచం(ద వ్యాఖ్యలోఁ గాని, దామోదర వ్యాఖ్యలోఁగాని సూ(త్ర(ప్రదర్శన పూర్వకముగా వ్యాకరణ(ప్ర(క్రియలేకపోవుట పెద్దలోపమే. మూలకావ్యకర్తతోఁ బోటీపడి వ్యాఖ్యానములో సకలశాస్త్ర విషయములు సమీకరించుట శ్రీమల్లినాథమహోపాధ్యాయునకే చెల్లినది.

శ్రీరాఘవపాణ్డవీయమ్

అపూర్వపదప్రయోగము

1. దత్తయః కీర్తయశ్చైవ (1-15)

దత్తి (సం) - ఈవి, దానము - అని సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటువు

2. వ్యరాజతాం వ్యోమని పుష్పవంతౌ (5-76)

పుష్పవంతౌ - సూర్యచంద్రులు. ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌ - అని యమరము.

3. ఘంటాటంకార ఘో'**రోత్తురుక**' కరిఘటాసంకటక్షోణిపీఠం 'ఘాటీభి'ర్ఘోటకానాం ఝటితి ఖరఖురోద్ధూతధూళీవితానమ్ ॥ (10-3)

ఉత్తురుకము = ఒక విధమైన వాద్యము. ఘాటీ = సమూహము - అని దామోదరవ్యాఖ్య.

ఘంటాటంకారఘో'రోడ్డమర'కరిఘటాసంకటక్షోణిపీఠం ధాటీభిర్ఘోటకానాం ..... అని ప్రేమచంద్ర పాఠము.

ఉడ్డమరాః = ఉద్భటాః ధాటీభిః = ప్రపాతైః । సమూహై రితి కేచిత్ - తత్ర కోశో మృగ్యః - అని ప్రేమచంద్ర వ్యాఖ్య.

4. ఆనేతా మధ్యదేశాత్ ప్రవచనవిదుషాం సోమపాం బ్రాహ్మణానామ్ (1-25) :

సోమపామ్ = సోమరసపానము చేసిన వారియొక్క యని షష్ఠీ బహువచనరూపము. 'విశ్వపామ్' వంటిది.

సోమపామ్ = సోమయాగాదౌ సోమలతారసపాయినామ్. ధాతోరాల్లుక్ శసాద్యచీత్యాకారలోపః। అని ప్రేమచంద్ర వ్యాఖ్య. 'సోమపబ్రాహ్మణానామ్' - అని దామోదర ఝా పాఠము.

అలంకార యోజనము

కావ్యసరస్వతి కలంకారమ లాభరణముల వంటివి. రాఘవపాండవీయము శ్లేషప్రధానమైన ద్వ్యర్థికావ్యమైనను వివిధాలంకారములను గూర్చినాఁడు.

శబ్దాలంకారములు

1. వృత్త్యనుప్రాసము :

శ్లో॥ నిశానిశీథినీకాంతకాంతిసంతతిసంతతాః । (5-84)

ఇక్కడ 'ంత' అను నక్షర మెక్కువ మాఱులు వచ్చుటచే వృత్త్యనుప్రాసము.

2. ఛేకానుప్రాసము :

శ్లో॥ కామదేవః క్షమాదేవ కామధేనుర్జనేశ్వరః । (1-13)

శ్లో॥ రోమహర్షమ్ మహర్షయః (5-3)

శ్లో॥ యశోభిరివ శోభితాః (5-84)

శ్లో॥ భేరీరవైర్భైరవైః (8-9)

ఇక్కడ 'కామ-కామ'; 'హర్ష-హర్ష'; 'శోభి-శోభి'; 'రవైః-రవైః' అని రెండేసి హల్లు లర్థభేదముతో రెండు మాఱులావృత్తమగుటచే ఛేకానుప్రాసము. ఛేకులు - విదగ్ధులు (నేర్పరులు)

3. యమకము :

శ్లో॥ ముక్తాముక్తాకలాపాః కిల తదుపరమే కేవలాః సాధువాదాః । (13-15)

ఇది పాదాది యమకము.

శ్లో॥ ఏకః శ్రీకామనామా జలనిధిలహరీ స్రగ్ధరాయాం ధరాయామ్ (1-24)

శ్లో॥ ఆపాశ్చాత్యాచ్చ లక్ష్మీపతిరచితనిజావాస ముద్రాత్ సముద్రాత్

శ్లో॥ సంప్రాప్తమ్ మేనిరే తమ్ ప్రతిభయముభయోః సంయుగాంతం యుగాంతమ్ (9-26)

శ్లో॥ రజనిచరచమూపః సంయుగాంతే యుగాంతే (11-14)

ఇవి పాదాంత యమకములు

ఇక్కడ మొదటి యుదాహరణములో 'స్రగ్ధరాయాం ధరాయామ్' అనుచోట "స్రగ్ధర" యని వృత్తనామము సూచింపఁబడుటచే ముద్రాలంకారము. దీనిని వ్యాఖ్యాతలు సూచింపలేదు.

అర్థాలంకారములు

1. మాలోపమ :

శ్లో॥ నీహారసంసిక్తమివాబ్జషండం - కల్పానలాలీఢమివార్ణవవాంభః ।
శరన్మరున్నున్నమివాభ్రబృందం - బలం కథాశేషమభూత్ పరేషామ్ ॥(4-42)

ఇది శ్రీరామునకు ఖరదూషణాదులతో; అర్జునునకు నివాతకవచులతో జరిగిన యుద్ధవర్ణనము.

మంచుచేఁ దడిసిన పద్మసమూహమువలె, ప్రళయకాలాగ్నిచేఁ ద్రాగఁబడిన సముద్రజలమువలె శరత్కాల వాయువుచేఁ ద్రోయఁబడిన మేఘసమూహమువలె ఖరదూషణాదుల (నివాతకవచుల) బలము కథావశేషమైనది. సైన్యము నష్టమైనది. దీనిలో వరుసగా 3 ఉపమలు.

శ్లో॥ పురాతిదర్పాదివ దానవస్త్రయీం - విధుంతుదః పర్వణి చంద్రికామివ ।
నదీరయస్తీరలతామివోత్ప్లవే - స తాం జహార ప్రసభేన భామినీమ్ ॥(5-38)

ప్రాచీనకాలములో మిక్కిలి గర్వముతో హయగ్రీవుఁడు వేదరాశినివలె, పున్నమనాఁడు రాహువు వెన్నెలను వలె, పొంగినపుడు నదీప్రవాహవేగమొడ్డున నున్న చెట్ల తీఁగను వలె రావణుఁడు (సైంధవుఁడు) సీతనుఁ (ద్రౌపదిని) బలాత్కారముగా నపహరించెను. 3 ఉపమలు.

శ్లో॥ శిఖావలానామివ వారివాహం - వనప్రియాణామివ చైత్రమాసమ్ ।
ఉదన్వతామిందుమివోజ్జ్రుజుంభే - ప్రీతిస్తమాలోకయతాం జనానామ్ ॥(13-31)

మేఘమును జూచిన నెమళ్ళవలె, వసంతకాలమును జూచిన కోకిలలవలెఁ, జంద్రునిఁ జూచిన సముద్రములవలె శ్రీరాముని (ధర్మరాజును) చూచిన జనులు ప్రీతి నొందిరి. 3 ఉపమలు.

మాలారూపకము :

శ్లో॥ సౌందర్యశ్రీపతాకా నిఖిలయువమనఃశృంఖలా లోకచక్షుః
పక్ష్మస్పందవ్యుదాసః సురమునిహృదయాకర్షణే కామపాశః ।
తారుణ్యోద్యానవల్లీ పతిసుకృతకలా కామకోదండమౌర్వీ
రేజే తద్దోర్లతాగ్రే వరవరణకృతౌ కల్పితా పుష్పమాలా ॥ (2-9)

ఇది స్వయంవరమండపములో సీత (ద్రౌపది) చేతిలో నున్న పుష్పమాలా వర్ణనము.

1. సౌందర్యలక్ష్మికి జెండా, 2. సకలయువజనమనస్సులకు సంకెల, 3. జనుల కన్నుల ఱెప్పపాటునకు నివారణము, 4. దేవతల, మహర్షుల హృదయముల నాకర్షించుటలో మన్మథపాశము, 5. యౌవనోద్యానవనమునకు లత, 6. కాఁబోవు భర్త పుణ్యమునకు వృద్ధి, 7. మన్మథుని వింటికి నారి యైన సీత (ద్రౌపది) చేతిలో నున్న పూలమాల ప్రకాశించినది. ఒకే శ్లోకములో 7 రూపకములు. ఈ విశేషణములు నాయికకు సరిపడుటచే సమాసోక్తి ధ్వని. ఈ కావ్యము నందలి యర్థాలంకారము లివి-

అతిశయోక్తి (1-8); అనుమానము (2-10); అపహ్నుతి (1-2); అప్రస్తుతప్రశంస (7-31); అర్థాపత్తి (1-36); అర్థాంతరన్యాసము (3-37); ఉత్ప్రేక్ష (1-1); ఉదాత్తము (1-52); ఉపమ (1-17); కావ్యలింగము (1-10); తద్గుణము (1-1); తుల్యయోగిత (1-26); దీపకము (1-34); దృష్టాంతము (1-48),; నిదర్శన (1-14); పరిసంఖ్య (1-28); పర్యాయము (8-9); ప్రతివస్తూపమ (4-36); ప్రతీపము (3-35); మాలాదీపకము (1-31); ముద్ర (2-24); రూపకము (1-3), (1-44); వికల్పము (5-9); వినోక్తి (5-15); విషమము (3-34); వ్యతిరేకము (2-24); శ్లేష (1-15); సమాసోక్తి (1-12)(3-36); సముచ్చయము (1-47); సహోక్తి (2-20); సందేహము (7-5); స్వభావోక్తి (5-47); హేతువు (2-9) మొదలగునవి.

ఈ కావ్యవ్యాఖ్యలో ననేకస్థలములలో నలంకారచర్చ, ధ్వని నిరూపణము గలవు. మల్లినాథుని సర్వంకషతో మాఘకావ్యమును, ప్రేమచంద్రుని కవాటవిపాటికతో రాఘవపాండవీయమును, బెల్లంకొండవారి మందరవ్యాఖ్యతో భాగవతచంపువును నిశితముగాఁ బఠించిన వారి కలంకార-శాస్త్రమంతయుఁ గరబదరసమానమగు ననుటలో నిసుమంతయు సంశయము లేదు.

వ్యాఖ్యానసంపద

ఈ రాఘవపాండవీయమునకు 1. చారిత్రవర్ధనుఁడు, 2. పద్మనందిభట్టారకుఁడు, 3. పుష్పదంతుఁడు, 4. లక్ష్మణపండితుఁడు (సారచంద్రిక), 5. విశ్వనాథుఁడు, 6. శశధరుఁడు (ప్రకాశము), 7. ప్రేమచంద్రతర్కవాగీశుఁడు (కపాటవిపాటిక), 8. దామోదరఝా (సుబోధినీ - సంస్కృతవ్యాఖ్య, సరళా - హిందీవ్యాఖ్య) యను వారలు రచించిన 8 వ్యాఖ్యలున్నట్లు తెలియుచున్నది. వీనిలో 1. లక్ష్మణపండిత, 2. శశధర, 3. ప్రేమచంద్ర, 4. దామోదర వ్యాఖ్యలు ముద్రితములు.

1. లక్ష్మణ, 2. శశధర వ్యాఖ్యలు లఘుటీకలు. 3. ప్రేమచంద్ర 4. దామోదరర్ఘాలు రచించినవి విపులవ్యాఖ్యలు. నేఁడు కాశీ – చౌఖంబా వారి దగ్గఱ లభించుచున్నది దామోదరవ్యాఖ్య. **ప్రస్తుతము పాఠకుల చేతిలో నున్నది ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్య.**

ప్రేమచంద్రుఁడు

ఇతఁడు తర్కవాగీశభట్టాచార్యబిరుదాంచితుఁడు. వంగరాష్ట్రవాస్తవ్యుఁడు. కలకత్తా సంస్కృత కళాశాలలో నుపాధ్యాయుఁడుగా నుద్యోగించినవాఁడు. ఈతని వ్యాఖ్యాన రచనాకాలము 1775 శక. అని కవియే చెప్పుకొనినాఁడు – శాకే సాయకసప్తశైలకుమతే వర్షేఽ తి హర్షప్రదాం చక్రే రాఘవపాండవీయవివృతిం శ్రీప్రేమచంద్రో ద్విజః । ఇది క్రీ.శ. 1852.

సంస్కృతసప్తకావ్యవ్యాఖ్యాత యగు మల్లినాథ మహోపాధ్యాయుఁడు, చంపూరామాయణ –సుభాషితత్రిశతీ వ్యాఖ్యాత యగు రామచంద్రబుధేంద్రుఁడు, చంపూభారత వ్యాఖ్యాత యగు కురవి రామకవి యెంత గొప్ప పండితులో ప్రేమచంద్రుఁడు కూడ నంతటివాఁడు. కవాటవిపాటిక మల్లినాథ మార్గములోఁ బయనించినది.

ముందుగా నన్వయక్రమములో శ్లోకార్థమును జెప్పినాఁడు. పదముల కర్థములు చెప్పునప్పుడనేక నిఘంటువుల నుదాహరించినాఁడు. పాఠాంతరములు పరిశీలించినాఁడు. సాధుపాఠములు నిర్ణయించినాఁడు. పూర్వాపరసంగతి ననుసరించి కొన్నిచోట్ల మూలకావ్యకర్తను సమర్థించినాఁడు. సందర్భములు సరిగాఁ దెలియుటకై రామాయణ – భారతాది వచనముల నుపన్యసించినాఁడు. అవసరమైన చోట్ల శాస్త్రవచనములను సూచించినాఁడు. ప్రతిశ్లోకమున కలంకారము నిర్ణయించినాఁడు. చివరగా ఛందస్సు తెలిపినాఁడు. అన్నింటికంటె ముఖ్యము – రామాయణార్థ–మును, భారతార్థమును విడివిడిగాఁ జూపినాఁడు.

పూర్వకవులప్రయోగములు :

1. పునాతు నః సరస్వత్యా విలాసశిశుకః శుకః (1–2) ఉపాస్యదేవతను వర్ణించుటకంటెఁ దద్గుణములను దత్పరివారమును వర్ణించుట యధికతరవైదగ్ధ్యమునకు ద్యోతకమని చెప్పి –

వైనాయక్యశ్చిరం వో వదనవిధుతయః పాంతు చీత్కారవత్యః । – (మాలతీ – 1–7)

అని భవభూతి **మాలతీమాధవ** ప్రయోగమును జూపినాఁడు.

2. ఫలంతు ఫలమీప్సితమ్ (1–4) : ఫలతి ధాతువునకు సకర్మకత్వము కూడ నుండునని చెప్పుటకై–

వాల్మీకిః ఫలతి స్మ యస్య చరితం స్తోత్రాయ దివ్యా గిరః । (అనర్ఘ 1–8)

అని మురారి **యనర్ఘరాఘవ** ప్రయోగము చూపినాఁడు.

3. ఆనేతా మధ్యదేశాత్ ప్రవచనవిదుషాం సోమపామ్ బ్రాహ్మణానామ్ । (1–25)

శివుఁడు యజ్ఞఫలప్రదాత యని చెప్పుటకు –

అతస్త్వాం సంప్రేక్ష్య క్రతుషు ఫలదానప్రతిభువమ్ (శివ–20)

అను పుష్పదంతుని **శివమహిమ్నస్తోత్రము** నుదాహరించినాఁడు.

4. తేనాగస్తిరయన్ దృష్టో వనేచరవపుః ప్రభుః (4–2)

శివుని వక్షఃస్థలముపై గ్రుద్ది యర్జునుఁడపరాధము చేసె ననుటకు

శ్లో॥ గాండీవీ కనకశిలానిభమ్ భుజాభ్యా ।
మాజఘ్నే విషమవిలోచనస్య వక్షః ॥ (కిరా 17–63)

అను భారవి **కిరాతార్జునీయ** శ్లోకము నుదాహరించినాఁడు. ఈ శ్లోకములో – 'తిరయన్' అని 'తిరయతి' ధాతువు ప్రయోగింపఁబడినది. తిరయన్ = ఆచ్ఛాదయన్ = అగణయిష్యన్ – ఇత్యర్థః – అని ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్య. ఈ ధాతువు పాణినీయ ధాతుపాఠములో లేదు.

స్తృణోతి తిరయత్యేవం స్తృణుతే గోపయత్యపి ।

అని యాఖ్యాతచంద్రికలో భట్టమల్లుఁడు పఠించినాఁడు.

'తిరయతీత్యత్ర ధాతుర్మార్గణీయః । అథవా తిరధాతుః । బహులమేతన్నిదర్శనమ్ (గణసూత్రమ్) ఇత్యత్ర బహులగ్రహణస్య అదంతధాతునిదర్శనమిత్యర్థమాఖ్యాయ తిరధాతురాహరణీయః । అథవా దశగణీపాఠో బహులమిత్యర్థాంతరముపకల్ప్యాత్ర సమాధేయమ్' – అని **పూర్ణిమావ్యాఖ్య.**

భారవి శ్లోకములో '**ఆజఘ్నే**' – అను నాత్మనేపదప్రయోగము విచార్యమని వైయాకరణులు. ఇది విషయాంతరము.

శుశోచ రాజా చిత్తేన వ్యాకులేన దశాననః (10–21)

ఎక్కువ శోకము వచ్చినప్పుడు దిక్కులు కనఁబడవని చెప్పుటకు –

ముఖాని లోలాక్షి! దిశామసంశయం – దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి ॥ (నైష – 1–139)

అను శ్రీశ్రీహర్షుని **నైషధీయచరిత** ప్రయోగమును జూపినాఁడు.

కవిసమర్థనము :

1. **స గాఢబుద్ధిస్తమసోపి కంఠే** (1–59) : తమసా శబ్దమునకు రామాయణార్థములోఁ దమసానది యని యర్థము చెప్పక 'యర్ధరాత్ర' సమయ మని యర్థము చెప్పి కొందఱు తమసానది దగ్గఱ నని యర్థము చెప్పుచున్నారు. అది సరిగాదు. '**సరయూమన్వగాన్నదీమ్**' అని వాల్మీకి చెప్పినాఁడు. 'తత్రార్ధరాత్రసమయే మునిః కశ్చిత్ తృషార్దితః" అని యధ్యాత్మరామాయణములోఁ గలదని మూలమునకుఁ గ్రొత్తవ్యాఖ్య చెప్పి సమర్థించినాఁడు.

2. **తనయానవాప హరిదస్రతేజసః** (1–66) : ఇక్కడ 'హరి = ఇంద్రుఁడు, దస్రులు = అశ్వినీదేవతలు, వారి వంటి బలము, తేజస్సు కలవారు రామాదులని రామాయణార్థము చెప్పి; భారతార్థములో హరిదస్రాణాం = ధర్మవాయ్వింద్రాశ్వినీకుమారాణామ్, అని చెప్పి హరిశబ్దమునకు

ధర్ముఁడని యర్థమున్నదా? యని శంకించుకొని హరిశబ్దము సర్వధర్మాత్మకుఁడగు విష్ణువునకు వాచకమగుటచేతను, యమార్థ ముండుట చేతను మూలము సరియైనదే యని '**హరిర్వాతార్క-చంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిషు**' ఇతి విశ్వః – అని నిఘంటువు నుదాహరించి సమర్థించినాఁడు.

3. **అంగారవర్ణస్య జితాత్మనోఽసౌ** (2–2) : అర్జునునితో యుద్ధము చేసినవాఁ డంగారపర్ణుఁడు కాని యంగారవర్ణుఁడు కాఁడు. అంగారవర్ణుఁడు = వెలుఁగుచున్న నిప్పువంటి తేజస్సు కలవాఁడు గౌతముఁడని రామాయణార్థము. అంగారవర్ణుఁడను గంధర్వుఁడని భారతార్థము. ఇక్కడ వ్యాఖ్యాత – 'అంగారపర్ణు'ఁడనియే భారతపాఠము. అప్పుడు రామాయణార్థములో "**అంగస్య = దేహస్య; ఆరో = ధారణం యేభ్యస్తాదృశాని పర్ణాని పత్రాణి యస్య తథా తస్య**" రాలిన పర్ణములు (ఆకులు) తిని దేహధారణము చేసిన వాఁడు గౌతముఁడని చెప్పుకొనవచ్చు నని యంగారపర్ణ శబ్దమునకు రెండర్థములు సూచించినాఁడు.

4. **మహాజగరసన్నద్ధభీమసేనాభయంకరాత్ ।** (5–3) : దుర్మానసం క్షోభయతి స్మ భీమః (5–4) భారతములో ముందు యక్షయుద్ధము, (సౌగంధికాపహరణము), తరువాత నజగరోపాఖ్యానము చెప్పఁబడినవి. ఇక్కడ నజగరోపాఖ్యానము ముందు చెప్పుట దోషముగాదా? యన్నచో రామాయణార్థము కూడ సరిపడవలసిన శ్లేష నిర్బంధమున్నది కావునఁ బూర్వాపరఘట్ట విపర్యయము తప్పు కాదని సమర్థించినాఁడు.

5. **ఏవం విపక్షదూతేన** (7–28) : రామాయణములో శుక (రాక్షస) – సుగ్రీవ సంభాషణము లేదు గదా! యన్నచో శ్లేషనిర్బంధమువలన నిట్టి సందర్భములను గల్పించుట దోషము గాదని సమర్థించినాఁడు.

6. **నక్తంచరేభ్యో నిధనం నిశమ్య – శుశోచ రాజా బహు ధార్తరాష్ట్రః ।** (12–37) : భారతములో దుర్యోధనుఁడు చూచుచుండఁగనే కర్ణవధ చెప్పఁబడినది గదా! ఇక్కడ విని దుఃఖించుట యేమి? యన్నచో గూఢచారులవలన విని మరల దుఃఖించినాఁడని చెప్పుకొనవలెనని సమర్థించినాఁడు.

మూలవిమర్శనము :

శ్లో॥ తం తరుణ్యోఽభిషేకాంతే రాజానం నిరరాజయన్ ।
దీపైర్విద్యుత్కలాపేన మేఘమాలా ఇవాచలమ్ ॥ (13–46)

పట్టాభిషేకానంతరము శ్రీరామునకు (ధర్మరాజునకు) ముత్తైదువులు దీపములతో నీరాజన మిచ్చిరి. మేఘమాలలు మెఱుపు తీఁగెల సమూహముతోఁ బర్వతమునకు నీరాజన మిచ్చినట్లుగానని యర్థము.

'అత్ర దీపైరిత్యేకమాత్రస్య పదస్య ఉత్తరార్థపతితత్వేన అర్థాంతరైకపదత్వదోషో నలక్షితః కవీనాం నిరంకుశత్వాదితి ధ్యేయమ్' – అని యీ యొక్క తావులో మూలకావ్యము నందలి దోషమును జూపినాఁడు. 'దీపైః' అనునది బహువచనము. 'విద్యుత్కలాపేన' – అనునది యేకవచనము. బహువచనపదమునకు (దీపములకు) ఏకవచనపదముతోఁ (విద్యుత్కలాపేన) ఉపమానము చెప్పుట దోషము. '**దీపైర్విద్యుత్కలాపైశ్చ**' అని యున్నచో దోషములేదు.

పాఠపరిశీలనము :

1. కేచిద్దానేషు వీరాస్సమరభువి (1–24) : ఇక్కడ 'వీరాః' అనుచోట 'ధీరాః' అను పాఠము కూడ మనోరమమే.

2. ధూతదిగ్దంతిశుండా (1–27) : 'ధూత' యనుచోట 'వృత్త' యనుపాఠాంతరము గలదు.

3. తస్మిన్ గుణాకర్షణకర్మకారే (2–28)

'కర్మకారే' యనుచోట 'కర్మధీరే' యని పాఠాంతరము.

4. పరస్య శాంత్యా పునరేవ శాంతిమ్ (7–50) : 'పరస్య శాంత్యా' యనుచోట 'సకృత్ ప్రశాంత్యా' అను పాఠము సరియైనది కాదు.

5. 'తస్యవా'నరసింహస్య (9–24) : 'తస్యాథ' నరసింహస్య – అను పాఠ మందమైనది కాదు.

6. క్షణాత్ క్షణమనీయత : 'క్షణమ్। అనుచోట 'క్షయమ్' అను పాఠము కలదు. ఇది భారతపక్షములో సరిపడదు గావున మనోజ్ఞమైనది కాదు.

7. ప్రసన్నచక్షు'ర్లలిత'ం 'సలక్ష్మణః' (13–52) : 'ప్రసన్నచక్షు 'శ్చలనే' క్షణక్షణమ్ ఇతి పాఠే... ... మొదలగునవి.

పూర్వవ్యాఖ్యానామోదము :

కొన్ని తావులలో నితరవ్యాఖ్యాతల మతము నుట్టంకించి యర్ధాంగీకారముగా మౌనము వహించినాఁడు.

1. స్మరహరధరణీసంభవస్యాన్వవాయః (1–23)

'స్మరహర... కాదంబవంశోఽపి' అని యర్థము చెప్పి 1. 'ధరణి' యను నింటిపేరుగల స్మరహరుఁడను పూర్వరాజని కొందఱు 2. స్మరహరుఁడు = పూర్వపురుషుఁడు. అతని భార్య ధరణి' యని కొందఱు, 3. స్మరహరధరణి = కాశి. అక్కడఁ బుట్టినవాఁడని కొందఱు చెప్పుచున్నారని మూఁడు పక్షములు చూపినాఁడు.

2. ఆరోఢా మర్త్యమూర్త్యా సురపతిసదసో మండనమ్ మానవత్యాః (1–25)

ఇక్కడ 'మానవతి' యనఁగా నొక నగర మని యర్థము చెప్పి; కామదేవుని భార్య 'మానవతి' యని కొందఱు చెప్పుచున్నారని సూచించినాఁడు.

3. యం భారతశ్రీర్భుజతేఽభిరామా (1–131)

భారతశ్రీః = భారతలక్ష్మి యని యర్థము చెప్పి 1. భారతశ్రీ = భరత నృపశ్రీ యని కొందఱు 2. భా = కాంతి, రతము = సంభోగము వీనితోఁగూడిన శ్రీ యని కొందఱు చెప్పుచున్నా రని సూచించినాఁడు.

4. రోషేణ మూర్ఛన్ మకరాక్ష ఉచ్చైః (11-22)

మకర = మొసళ్ళు; అక్ష = పాములు, అని యర్థము చెప్పి మొసలి కన్నుల వంటి కన్నులు గలవాఁడశ్వత్థామ యని కొందఱు చెప్పుచున్నారని సూచించినాఁడు.

5. ఉపరిపరిపతత్ ఫేరుభేరుండతుండమ్ (13-28)

ఇక్కడ 'ఫేరు = నక్కలు, భేరుండ = యక్షిణీ దేవతలు, అని యర్థము చెప్పి, కొందఱు 'భేరుండ రుండమ్' అని పఠించి 'భేరుండ = భయంకరమైన, రుండాః = కబంధములని యర్థము చెప్పినారని సూచించినాఁడు.

'ఫేరుభేరుండదండమ్' - అని దామోదరపాఠము.

పూర్వవ్యాఖ్యానఖండనము :

1. పునాతు నః సరస్వత్యా విలాసశిశుకః శుకః (1-3)

ఇక్కడఁ గొందఱు 'శుక' అనుదానికి శుకదేవుఁడని యర్థము చెప్పినారు. అది తప్పు. శుక మహర్షి భాగవతప్రవక్త. వైశంపాయనుఁడు భారతప్రవక్త.

2. కుమారశక్త్యా కరదీకృతాయామ్ (3-13)

'కుమారశక్త్యా = అశ్వవానరసైన్యస్య' - అని యర్థము చెప్పి 'కుమారస్య = రామస్య' యని కొందఱు వ్యాఖ్యానించినారు. దశరథుఁడు యజ్ఞము చేయు నాఁటికి రాముఁడు పుట్టలేదు గావున నీ యర్థము తప్పని ఖండించినాఁడు.

3. నేత్రాణి రోషాదరుణత్వమాపుః (9-6)

నేత్రాణి = రామాయణార్థములోఁ గన్నులు, భారతార్థములో సేనాపతులు - అని చెప్పి కొందఱు భారతార్థములోఁగూడఁ గన్నులని యర్థము చెప్పుచున్నారు. ఒక వ్యక్తికి రెండు కన్నులే యుండును. బహువచనములో దుర్యోధనుని కన్నులని చెప్పఁగూడ దని నిరసించినాఁడు.

4. దక్షిణా దిగివ కుంభజన్మనా నాథవత్యజని వైరివాహినీ (9-59)

భీష్మపతనానంతరము కర్ణుని సేనాపతిని గావించినట్లు కొందఱు వ్యాఖ్యానించినారు. వీరు భారతమును సరిగాఁ జదువలేదు. భీష్ముని తరువాత ద్రోణుఁ డభిషేకింపఁ బడినాఁడు.

5. ఏకేన భగ్నాంఘ్రిపరంహసోచ్చైః (10-32)

ఇక్కడఁ గొంతమంది '**అంఘ్రిప**' శబ్దమునకు బదులుగా '**అంగప**' శబ్దమును గల్పించి, రామాయణ పక్షములో అంగపములు = వృక్షములు; భారతపక్షములో అంగపః = కర్ణుఁడు అని యర్థము చెప్పినారు. 'అంగపము = వృక్ష' మనుటకు నిఘంటువు మృగ్యము గావున నీ పాఠాంతరము వ్యాఖ్య సరియైనవి కావు.

6. గగనాతివిలంఘనాతివేగాద్ధరిచక్రేణ తిరోహితే పతంగే (10-37)

శ్రీకృష్ణుఁడు యోగశక్తిచే సూర్యునిఁ దిరోహితునిఁ జేసినాఁడు '**యోగమత్ర విధాస్యామి సూర్యస్యావరణమ్ ప్రతి**' – అని భారతము. సుదర్శనచక్రముచే సూర్యుని గప్పినట్లు కొందఱు వ్యాఖ్యానించినారు. అది మూలవిరుద్ధ మని ప్రేమచంద్రుఁడు చెప్పినాఁడు.

హరిచక్రేణ = శ్రీకృష్ణుని చక్రముచే నని మూలకర్త యభిప్రాయము. చంపూ భారతములోఁ గూడ నిట్లే కలదు –

శ్లో॥ తదా ప్రకాశస్య దివాకరస్య తిరోహితస్యాపి జయద్రథస్య ।
అదర్శనాయాపి చ దర్శనాయ, సుదర్శనం హేతురభూన్మురారేః ॥ (చం.భా. 10-76)

కవిరాజు, అనంతభట్టు లోకములోఁ బ్రచారములో నున్న కథను గ్రహించినారు.

అలంకారచర్చ :

శ్లో॥ రత్నావతంస ఇవ భారతమండలస్య
క్రామన్ దిశో దశరథస్ఫుటవీరలక్ష్మీః ।
రాజా సుమంత్రవిహితాభిరతిర్బభూవ
పాండుర్యశోభిరభిరంజితసర్వలోకః ॥ (1-49)

దశరథః = దశరథుఁడు, యశోభిః పాండుః = కీర్తులచేఁ దెల్లనివాఁడు (రామా). పాండుః = పాండుమహారాజు, దశరథః = దశదిక్కులయందు రథములు గలవాఁడు. (భార). ఇక్కడ శ్లేషానుప్రాణితతుల్యయోగితాలంకారమని కొందఱు చెప్పుచున్నారు. చమత్కారాధాయకమగుటచే శ్లేషాలంకారమే చెప్పవలెను.

శ్లో॥అభజత పరితూర్ణమ్ బద్ధపాదః పతంగః (4-15)

పతంగః = సూర్యుఁడు; పక్షి. ఇక్కడ సూర్యవర్ణనముచేఁ బక్షి వర్ణనము కూడ స్ఫురించుచున్నది. పతంగశబ్దములో శ్లేష యుండుటచే సమాసోక్తి కాదు. పక్షి యను నర్థమప్రస్తుతమగుటే శ్లేష కాదు. ప్రకరణార్థము ననుసరించి యభిధచే సూర్యార్థము, వ్యంజనచేఁ బక్ష్యర్థము వచ్చుటచే నిక్కడ **శబ్దశక్తివలనఁ గలిగిన ధ్వనిని** జెప్పవలయును.

శాస్త్రసమన్వయము :

శ్లో॥ స నః కరోతు విఘ్నానాం వారణం వారణాననః ।
మదరావిభిరారబ్ధభోగావళిరివాళిభిః ॥ (1-2)

ఏ వినాయకుని చెక్కిళ్ళపై నున్న మదజలమును ద్రాగుటకై వ్రాలిన తుమ్మెదల ఝంకారధ్వని భోగావళివలె నున్నదో యట్టి యేనుఁగు ముఖముగల దేవర మా విఘ్నములను నివారించుఁగాక!

ఇక్కడ 'భోగావళి = స్తుతిపాఠము' – అని ముందుగా నర్థము చెప్పి తరువాత భోగావళి యనఁగా గండస్థలశోభకై గీసిన చిత్రమని రెండవ యర్థము చెప్పి

శ్లో॥ గంధచందనసంయుక్తా రోచనాకుంకుమైర్యుతా ।
నామ్నా **భోగావళిః** ఖ్యాతా హ్యపూర్వా గండశోభినీ ॥

మంచిగంధముతోఁ గుంకుమతో బుగ్గలపై నద్దిన చిత్రము **భోగావళి** యని లక్షణము నుదాహరించినాఁడు.

2. అకామం చకమే సా తం తరుణం జ్యాయసీ సతీ ' (4-8)

వృద్ధయైన శూర్పణఖ యువకుఁడైన శ్రీరామునిఁ గామించినది. కాని 'ప్రాణహానికరీ వృద్ధా' పురుషునికంటె స్త్రీ పెద్దదియైనచో నాయుః క్షీణమని కామశాస్త్రము నుదాహరించినాఁడు.

3. నిశాకరేణేవ నరేశ్వరేణ ప్రణీతభాస్వజ్జయమంగలక్ష్మీః । (10-43)

చంద్రుని వంటి శ్రీరాముని (యుధిష్ఠిరుని) చేఁగూర్పఁబడిన జయముచే లక్ష్మణుఁడు (అర్జునుఁడు) ప్రకాశించెను. ఇక్కడ జన్మ - సప్తమాది స్థానములలో నున్న చంద్రుఁడు జయమంగళాదుల నిచ్చు ననుటకు -

శ్లో॥ సప్తాద్యచంద్రే ధ్రువమర్థలాభం, షష్ఠే తృతీయే ధనభోగమాయుః ।
సర్వార్థసిద్ధిం దశమే వదంతి, హ్యేకాదశే సర్వసుఖాని చైవ ॥

చంద్రుఁడు 1-7 స్థానములలో నున్న యర్థలాభమును, 3-6 స్థానములలో నున్న ధనము - భోగము, ఆయువు; 10లో నున్న సర్వార్థసిద్ధిని, 11లో నున్న సకలసుఖములను గూర్చునని **జ్యోతిషశాస్త్రము** నుదాహరించినాఁడు.

4. అథ చ వచనబాణైర్మర్మభేదప్రవీణైః (12-23)

లక్ష్మణేంద్రజిత్తులు, కర్ణార్జునులు మర్మములను నాటు మాటలు బాణములు వేయుచు యుద్ధము చేసిరి. ఒక్కడ దేహమునందలి మర్మస్థానముల (ఆయువుపట్టుల)ను దెలుపుటకై **వైద్యశాస్త్రము** నుదాహరించినాఁడు.

**5. స చంద్రలేఖశ్చలహంసపక్షతిస్సపద్మకోశశ్శుకతుండభాసురః ।
కరాంగహారస్సుదృశామశోభయత్తదా శరత్కాల ఇవ ప్రభోస్సభామ్ ॥ (13-58)**

ఇక్కడ వ్యాఖ్యానములో **నాట్యశాస్త్రము** ననుసరించి చంద్రకళ, హంసపక్షతి, పద్మకోశము, శుకతుండము మొదలు నభినయ హస్త విశేషములు వివరింపబడినవి.

ఉదాహృతగ్రంథములు - గ్రంథకర్తలు

ప్రేమచంద్రుడు బహుగ్రంథపరిశీలకుఁడు. వ్యాఖ్యానములో నుదాహరించిన గ్రంథముల, గ్రంథకర్తల పట్టిక నకారాది క్రమములో నిచ్చుచున్నాను.

అధ్యాత్మరామాయణము (1-59); అన్యే (1-23); అపరే (1-23); అభియుక్తాః (13-58); అమరః (1-1); కర్పూరః (1-18); కళింగః (1-18); కామదేవః (1-18); కామశాస్త్రమ్ (4-8); కోకిలః (1-18); కేచిత్ (1-2); కేషాంచిత్ (1-6); కేదారభట్టః (1-12)(3-42);

.జ్యోతిషమ్ (10-43); తారేంద్రః (1-18); త్రికాండశేషః (1-16); దండీ (1-45) (13-16); ద్వైపాయనః (1-9); నందికేశ్వరః (13-58); నాగానందమ్ (1-24); నైషధమ్ (10-27); పురుషోత్తమః (1-68) (2-3); పుష్పదంతః (1-25); పౌరాణికీ కథా (2-30); బాణః (1-18); భగవద్గీతా (13-12); భవభూతిః (1-2); భాగవతమ్ (5-28); భారవిః (4-2); భోజః (1-18); మదనః (1-18); మనుః (5-28) (11-6); ముమ్మటభట్టః (1-4); మయూరః (1-18); మహాభారతమ్ - (1-50); మురారిః (1-4); మేదినీ (1-1); రామాయణమ్ (1-20); వరరుచిః (1-18); వాల్మీకిః (1-57); విద్యావినోదః (1-18); వినాయకః (1-18); విశ్వః (1-30); విష్ణుపురాణమ్ (1-31); వేదాంతినః (5-10); వైద్యకమ్ (12-23); శంకరః (1-18); శబ్దార్ణవః (3-43); శ్రీధరస్వామీ (1-31); సాముద్రికమ్ (13-1); స్మరణాత్ (13-12); హారీతః (1-33); హేమచంద్రః (1-4); ఇత్యాదులు. నిఘంటువులలో నమర - మేదినీ - విశ్వ - హేమచంద్రకోశములు, అలంకారగ్రంథములలో సాహిత్యదర్పణము నెక్కువగా నుదాహరింపఁబడినవి.

ఈ విధముగాఁ బ్రేమచంద్రవ్యాఖ్య మొదటినుండి చివరిదాఁక నొకే రీతిలో సాగినది. ప్రేమచంద్రుఁడు రాఘపాండవీయదుర్గకవాటములు తెఱచినాఁడు. మనము ప్రవేశించుటయే యాలస్యము.

శ్రీశంకరప్రసాదభట్టాచార్య్య లీ రాఘవపాండవీయమునకుఁ గల లిఖితప్రతులు; సంస్కరణములను గూర్చి యిట్లు తెలియఁజేసినారు.

లిఖితప్రతులు

ఈ రాఘవపాండవీయమునకు దేశవిదేశములలో దేవనాగరీ - బెంగాలీ - తెలుఁగు లిపులలో ననేక లిఖిత ప్రతులు గలవు. మద్రాసు ప్రాచ్యలిఖితగ్రంథాలయములో నొక తెలుఁగు లిపి - తాళపత్ర ప్రతి గలదు. నేపాళదేశమునందలి దర్బారు గ్రంథాలయములో నొక తాళపత్రప్రతి గలదు. ఇంగ్లండుదేశమునందలి భారతీయగ్రంథాలయములో 3 తాళపత్రప్రతులు గలవు. వీనిలో నొక ప్రతి దేవనాగరలిపిలో క్రీ.శ. 1620లో వ్రాయఁబడినది. జర్మనీదేశమునందలి 'లీప్‌జిగ్' పట్టణములో రెండు లిఖిత ప్రతులు గలవు. ఒకటి రామచంద్రన్యాయాలంకార వ్యాఖ్యతోఁ గూడినది. రెండవది యజ్ఞాత కర్తృకమైన స్థూలతాత్పర్యార్థము గలది. కలకత్తా సంస్కృత కళాశాలలో 8 లిఖిత ప్రతులున్నవి. ఈ విధముగా 15 వ్రాఁత ప్రతులు లభించుచున్నవి.

సంస్కరణములు

1. కావ్యరత్నమాల - నాగరలిపి - బొంబాయి - **1889**
2. కావ్యమాల - నాగరలిపి - బొంబాయి - **1897**
3. ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్య - బెంగాలీ లిపి - కలకత్తా - **1833,1905**
4. **ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్య - తెలుఁగులిపి - మద్రాసు - 1892 (శ్రీనికేతనముద్రణాలయము);2021**
5. దామోదరఝూ వ్యాఖ్య - నాగరలిపి - ఛౌఖంభా, కాశీ - **1966,2014**

6. ప్రేమచంద్ర వ్యాఖ్య – బెంగాలీ లిపి – కలకత్తా – **1970**

ప్రస్తుతము శ్రీరామోరా గారి సంపాదకత్వములో వెలువడుచున్నది **9వ సంస్కరణము**. ప్రేమచంద్రవ్యాఖ్య 5వ సంస్కరణము.

దీని వలన నీ కావ్యమునకుఁ గల ప్రచురప్రచారము తెల్ల మగుచున్నది.

దేవతానుగ్రహము

ఈ సంవత్సరము శ్రావణమాసములో శ్రీరావి మోహనరావు గారు తాము రాఘవపాండవీయమును బ్రకటించుచున్నట్లు చెప్పి దానికిఁ బీఠిక వ్రాయవలయునని న న్నాదేశించిరి. శ్రీనడింపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారు 11-8-2020 నాఁడు దీనికి ఛాయాప్రతిని దీసి నాకుఁ బంపినారు. 5-11-2020 గురువారము నాఁడు రాత్రి నాకు గుండెపోటుతో నాయాసము హెచ్చి విజయవాడ రమేశవైద్యశాలలోఁ జేరితిని. 9-11-2020 నాఁడు శస్త్రచికిత్స జరిగినది. 13-11-2020నాఁడు క్షేమముగా నింటికి వచ్చితిని. ఈ విధముగా గ్రంథములు రచించుటకై శ్రీశారదాదేవియే యనుగ్రహించినదని విశ్వసించుచున్నాను. శ్రీరావి కృష్ణకుమారీ – మోహనరావు దంపతులు నన్నుఁ జూచుటకై మా యింటికి వచ్చిరి. వారికిఁ బీఠిక వ్రాసి యిచ్చెదనని మాట యిచ్చితిని. ఇది యీ నాఁటికి నెఱవేరినది. నాకు మఱల నారోగ్యము చేకూరుటకు శ్రీమోహనరావుగారి సుహృద్భావము, వాత్సల్యము కారణములని భావించుచున్నాను. వైద్యశాలయందు, గృహమునందు నా యారోగ్యమునకు సహకరించిన నా **ధర్మపత్ని చి॥సౌ॥ నాగలక్ష్మికి**, మా **చిరంజీవి సూర్యతేజాకు** నా యాశీస్సులు.

కృతజ్ఞతలు

ఈ యవతారిక రచించుటలో 1. శ్రీమాడభూషి కృష్ణమాచార్యుల '**దేవవాణీ సాహిత్యచరితము**' (History of Classical Sanskrit Literature) 2. శ్రీబలదేవోపాధ్యాయుల '**సంస్కృతసాహిత్య కా ఇతిహాస్**' ; 3. శ్రీదామోదరఝా పండితుల హిందీ '**భూమిక**'; 4. కావ్యతీర్థ శ్రీశంకర ప్రసాదభట్టాచార్యులు M.A., D.Phil. బెంగాలీ లిపి ప్రతికి రచించిన **యాంగ్లభాషోపోద్ఘాతము** (Introduction to the Poem Raghava Pandaviyam) నాకెక్కువగా నుపకరించినవి. ఈ నలువురు పండితులకు నమస్కృతు లర్పించుచున్నాను.

1892లో ముద్రింపఁబడి శిథిలావస్థలో నున్న యీ గ్రంథమునకు ఛాయాప్రతిని దీసిన వారు శ్రీనడింపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారు. ఈ గ్రంథ ముద్రణములో నచ్చు తప్పులను సవరించి శుద్ధప్రతిని గూర్చినవారు శ్రీ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహరావు గారు. వీ రిరువురకు నా కృతజ్ఞతాభినందనములు. రాఘవపాండవీయమునకు శుద్ధచ్ఛాయాప్రతిని (Scanning Copy) నిర్మించుటలో శ్రీలక్ష్మీనారాయణగారికిఁ దోడ్పడిన వారు వారి కుమారులు 1. భాస్వంతుఁడు (6వ తరగతి), 2. అభిజిత్తు (8వ తరగతి). ఈ చిరంజీవు లిద్దఱకు నా శుభాశీస్సులు.

బహువ్యయ ప్రయాసముల కోర్చి యీ గ్రంథమును బునః ప్రకటించి పాఠకుల కందించుచున్న ద్విశతాధిక గ్రంథ ప్రకాశకులు శ్రీరావి కృష్ణకుమారీ – మోహనరావు దంపతులను సకుటుంబముగా రక్షింపవలెనని శ్రీసరస్వతీమాతను బ్రార్థించుచున్నాను. ఈ గ్రంథమును గూర్చి యవతారిక రచించుటకు నా కాయురారోగ్యములు ప్రసాదించిన శ్రీపద్మావతీ వేంకటేశ్వర స్వామి పాదపద్మములకీ వైకుంఠైకాదశీ శుభపర్వము నాఁడు పునః పునః ప్రణామము లర్పించుచున్నాను. నీరక్షీరవివేకన్యాయమున నీ యవతారిక యందలి దోషసందోహమును బరిత్యజించి, గుణలేశమున్నచో గ్రహించి న న్ననుగ్రహింప వలెనని పండితహంసులను వేఁడు కొనుచు నింతటితో ముగించుచున్నాను.

శ్రీమత్పరమేశ్వరార్పణమస్తు.

విజయవాడ, ఇట్లు

శ్రీశార్వరీ మార్గశీర్ష శుద్ధైకాదశీ శుక్రవారము, సకలసుకవిబుధజనవిధేయుఁడు,

ముక్కోటి యేకాదశి - 25-12-2020. **గరిమెళ్ళ సోమయాజులు శర్మ.**

శ్రీః

పంచరత్నాలు

సీ॥ వేదాంతకృతు లెన్నొ విపులటీకలతోడ
ముద్రించి పంచితి బుధజనులకుఁ
గావ్యాలు కోశాలు కమనీయరీతిలో
వెలయించి యిచ్చితివి పఠితలకుఁ
దంత్రాలు మంత్రాలు తగినట్లు తీరిచి
పంచితివి కదా! యుపాసకులకు
సూత్రాలు స్తోత్రాలు సుందరాకృతు లొప్ప
నందించితివి సుజనాస్తికులకు

గీ॥ నొండు రెం డటిటుగ నహో! రెండు నూర్ల
పుస్తకమ్ములు ముద్రించి పుణ్యపురుష!
తెలుఁగుజాతికిన్ మోదమ్ము నిలిపినావు
రావి మోహనరాయ! సరస్వతిసుత!

ఉ. ఎన్ని యెకాడమీలు గల వీమనతెన్గుధరాతలమ్మునం
దన్నియు నేకమైన నవురా! యిటువంటివి గ్రంథరాసులన్
వన్నెకుఁ దెచ్చెనా మునుపు భారతి మెచ్చెడిరీతి నీవలెన్?
హృన్నయనామృతమ్ము సుమి! యీకృషి సంస్కృతవాఙ్మయప్రియా!

చ. రసికులు మెచ్చినారు కవిరాజుది రాఘవపాండవీయ మన్
పస గలద్వ్యర్థికావ్యమును వ్యాఖ్యను దాల్చినదాని నిష్ట నీ
వసదృశసుందరాకృతిని నందఱు మెచ్చెడిరీతి నిట్లు తె
చ్చి సుగుణశేఖరుండ వయి శేముషి భాసిలఁజేసినావు గా!

ఆ.వె. పంటపొలముమీఁదఁ బర్జన్యునట్టులు
గ్రంథరాశిమీఁదఁ గాసు లహహ!
కురిసినావు బుధులు మురిసినా రిలలోన
బుధజననుతచర్య! మోహనార్య!

తే.గీ. సకలదేవతాకృపవల్ల సకలగతుల
సారసాహిత్యవరివస్య సాఁగుచుండ
నాయురారోగ్యభాగ్యమ్ము లందుమయ్య!
రావి మోహనరాయ! సారస్వతీయ!

ది. 14.1.2020, గురువారము **– డా ॥ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు**

శార్వరి సంక్రాంతి **గుంటూరు, ఫోను – 9573884352**

శ్రీకవిరాజవిరచితమైన శ్రీరాఘవపాండవీయమను సంస్కృతమహాకావ్యము ప్రథమంగా తెలుగులిపిలో శ్రీ ప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితమైన కవాటవిపాటికా సంస్కృతవ్యాఖ్యతో 1892న ముద్రితమైన ఈ గ్రంథరాజం నేడు మా దంపతులచే పునర్ముద్రణ గావింపబడుట మాకు అమితానందము కలిగిస్తున్నది.

నేడు పునర్ముద్రణకు నోచుకున్న ఈ గ్రంథరాజమునకు మరింత శోభను కలిగిస్తున్న విస్తృతపీఠికను అందించిన వారు గురుతుల్యులు, సన్మిత్రులు అగు బ్రహ్మశ్రీ గరిమెళ్ళ సోమయాజులు శర్మగార్కి నమస్సుమాంజలి.

అచ్చుతప్పులు చూచుటలో వెన్నంటియుండి, తోడ్పడిన డా॥ వుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావు గారికి ధన్యవాదములు.

అంతర్జాలప్రతిని అందించిన శ్రీలక్ష్మీనారాయణ గారికి శుభాశీస్సులు.

శ్లో॥ వాగర్థావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే ।
జగతః పితరౌ వన్దే పార్వతీపరమేశ్వరౌ ॥

భవదీయుడు

– **రామోరా**, సంపాదకుడు.

శ్రీః

మఙ్గళాచరణాది.

శ్లో॥ దధన్మరకతస్థలీద్యుతివిడమ్బికాన్తిచ్ఛటాం
పురః ప్రబలమారుతో నిహితజిష్ణుచాపోజ్జ్వలః ।
హరన్ సపది దుస్సహాం రవిజతాపభీతిం నృణాం
మదీయహృదయామ్బరే స్ఫురతు కోఽపి ధారాధరః ॥ **1**

శ్లో॥ ఆసీదసీమగరిమాస్పదకశ్యపర్షి
వంశప్రశంసితజనుర్మనుతోప్యనూనః ।
సర్వేశ్వరోఽనవరతక్రతుకర్మనిష్ఠా
నిర్వర్తితావసథిసంజ్ఞితయా ప్రతీతః ॥ **2**

శ్లో॥ తదన్వయసుధామ్బుధే రజని రామనారాయణః
శశీవ విమలాన్తరో ద్విజవరః శ్రియా భాసురః ।
యదీయగుణచన్ద్రికోల్లసితరాధనీరాశయే
సతాం హృదయకైరవం కలితగౌరవం మోదతే ॥ **3**

శ్లో॥ శ్రీప్రేమచన్ద్రేణ తదాత్మజేన కావ్యోత్తరే రాఘవపాణ్డవీయే ।
బాలావబోధాయ సతాం ముదే చ వితన్యతే సద్వివృతిః స్ఫుటార్థా ॥**4**

శ్లో॥ అర్థాన్ గ్రహీతుమిహ కావ్యపురే ప్రవిశ్య
యుష్మాకమస్తి యది చేతసి సత్యమిచ్ఛా ।
కాఠిన్యదుర్ధరకపాటవిపాటికాం మే
టీకాం తదా ప్రథమమేవ కరే కురుధ్వమ్ । **5**

శ్లో॥ అగర్వాః పూర్వేషామతిగహనవాణీచతురతా
ప్రకాశక్లేశజ్ఞా జగతి విజయన్తే కతిపయే ।
ఖలాస్తు స్వచ్ఛన్దం పరభణితిదోషానుసరణై-
రవజ్ఞాయాం విజ్ఞా విదధతి న కేషామపయశః ॥ **6**

శ్రీరాఘవపాణ్డవీయమ్

శ్లో॥ కామం సన్త్విహ మాఘనైషధముఖాన్యేకాపదానాశ్రయాత్
కావ్యాని స్ఫుటమద్యతాని న పునస్తన్వంతి నః కౌతుకమ్ ।
శ్రీరామాయణభారతాఖ్యచరితద్వంద్వం దధన్నిస్తులై-
శ్శబ్దై రాఘవపాణ్డవీయ్యమమలం బధ్నాతి కౌతూహలమ్ ॥ **1**

శ్లో॥ దృష్ట్వైతత్కవిరాజకావ్యమతులం మాత్సర్యతః కేచన
వ్రీడానమ్రముఖాస్సహాసమధునా నిందంతు మందా జనాః ।
ఉన్నిర్యద్రసమాధురీపరవశైశ్చేతోభిరత్యాదర-
శ్లాఘాఘూర్ణితశేఖరస్రగలయో నందం త్వమందాః పరే ॥ **2**

– శ్రీ. తి. ఆ. తి. కుమారతాతార్యః ॥

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

ప్రథమః సర్గః ।

శ్లో॥ స్వాధిష్ఠానామ్బుజరజఃపుఞ్జపిఞ్జరమూర్తయే ।
ఇచ్ఛాధీనజగత్సృష్టికర్మణే బ్రహ్మణే నమః ॥ 1

అత్ర తావదభూతపూర్వకావ్యవర్ణనాజనితయశోరాశిప్రకాశితప్రకర్షతయా కవిసార్థ సార్థకీకృతనామా శ్రీకవిరాజనామా మహాకవిః ప్రకరణైక్యాదినా రాఘవపాణ్డవీయేతిహాస వర్ణనరూపం రాఘవపాణ్డవీయాభిధం మహాకావ్యమారభమాణస్తత్సమాప్తి ప్రతిబన్ధకీభూత- మాత్మనః ప్రత్యూహవ్యూహమాశఙ్క్య తద్విఘాతాయ కృతమపి నానాదేవతోపాసనరూపం మఙ్గళం శిష్యశిక్షార్థముపనిబధ్నన్ సురజ్యేష్ఠత్వాత్ప్రథమం బ్రహ్మాణముపశ్లోకయతి స్వాధిష్ఠానేతి. బ్రహ్మణే పరమేష్ఠినే నమః. కిం భూతాయ స్వస్యాధిష్ఠానమ్ ఆసనభూతం యదమ్బుజం పద్మం తస్య రజసాం పరాగాణాం పుఞ్జైస్సమూహైః పిఞ్జరా పీతవర్ణా మూర్తిః శరీరం యస్య స తథా తస్మై; స్వభావతో రక్తవర్ణాపి బ్రహ్మణో మూర్తిర్నిజాసన- కమలపరాగైః పీతవర్ణా జాతేత్యర్థః. ఏతేన తదమ్బుజస్య పరాగాధిక్యాదితరామ్బుజాపేక్షయా వైలక్షణ్యం బ్రహ్మణశ్చ నియతతదమ్బుజావస్థాయిత్వం ధ్వనితమ్. పునః కిమ్భూతాయ ఇచ్ఛాయా నిజాభిలాషమాత్రస్య న తు కులాలాదేరివ కాయికక్లేశస్య అధీనమ్ ఆయత్తం జగతో విశ్వస్య సృష్టికర్మనిర్మాణకార్యం యస్య స తథా తస్మై; ఏతేన బ్రహ్మా స్వేచ్ఛయా జగన్నిర్మిమీతే; ఉత్పత్స్యమానమేతత్కావ్యమపి జగదన్తర్గతం భవిష్యతి తస్మాదేతస్మిన్నపి కిఞ్చిదిచ్ఛాం విదధాత్వితి కవేరభిలాషో ధ్వనితః. అథవా బ్రహ్మణే పరమాత్మనే నమః. కిం భూతాయ స్వమేవాధిష్ఠానం యస్యాస్తాదృశీ మాయా సైవామ్బుజం మధువద్వైషయిక- సుఖాస్పదత్వాత్పద్మం తస్య రజఃపుఞ్జేన రజోగుణాధిక్యేన అథ చ పరాగసమూహేన పిఞ్జరారక్తా మూర్తిః స్వరూపం యస్య తత్ తథా తస్మై; రజసా రక్తవర్ణత్వమాగమేషు ప్రసిద్ధమ్. అత ఏవ **బహు స్యాం ప్రజాయేయ** ఇత్యాది రూపా యా ఇచ్ఛాయా అధీనం జగతః ప్రపఞ్చస్య సృష్టికర్మ యస్య తాదృశాయ స్వతో గుణక్రియాశూన్యా యాపి మాయా సమ్బన్ధాత్తదుభయవత ఇత్యర్థః. పిఞ్జరమూర్తయే ఇత్యత్ర తద్గుణాలఙ్కారః. స్వముత్సృజ్య గుణం యోగాదత్యుజ్జ్వల- గుణస్య యత్ । వస్తుతద్గుణతామేతి భణ్యతే స తు తద్గుణ ఇతి లక్షణాత్. పిఞ్జరో శ్వాన్తరే క్లీబే స్వర్ణే పీతే చ వాచ్యవదితి మేదినీ. పిఞ్జరమూర్తి బ్రహ్మా శ్రీరామచన్ద్రః. వేదస్తత్త్వం తపోబ్రహ్మబ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతిరిత్యమరః. 1

శ్లో॥ పునాతు వస్సరస్వత్యా విలాసశిశుకశ్శుకః ।
తలాంశుమయమాణిక్యపఞ్జరాన్తరగోచరః ॥ 2

నమస్కారరూపమ్మఙ్గళముక్త్వా ఆశీర్వాదరూపం మఙ్గళం కుర్వన్ వాఙ్మయాధిష్ఠాత్రీం సరస్వతీముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే, పునాత్వితి. సరస్వత్యా వాగ్దేవతాయా విలాసస్య క్రీడాయా విలాసాయ వా శిశుకః కృత్రిమపుత్త్రకరూపః శుకః కీరః వో యుష్మాన్ పునాతు పవిత్రీ కరోతు. యుష్మాకం కావ్యకృతిజ్ఞప్తిప్రతికూలం దుష్కృతవిశేషముపశమయత్విత్యర్థః. పక్షివిశేషస్య శుకస్య పవిత్రకారిత్వాభావేఽప్యుపాస్యదేవతాభ్యోఽభీష్టశంసనాపేక్షయా తద్గుణ-క్రియాపరివారాదితస్తథా శంసనమధికతరం వైదగ్ధ్యం ద్యోతయతీతి కవిసమ్ప్రదాయః. అత ఏవ వైనాయక్యశ్చిరం వో వదనవిధుతయః పాన్తు చీత్కారవత్యః ఇత్యాదయో మహాకవి ప్రయోగాః. వినా పక్షిణా లాసః క్రీడా విలాసస్తత్ర శిశుక ఇత్యపరే. కిమ్భూతః తలస్య సరస్వత్యాః కరతలస్య యేఽంశవో లోహితకిరణాస్తన్మయం తద్రూపం యన్మాణిక్యపఞ్జరం శోణమణినిర్మితం పక్షిరక్షణయన్త్రం తస్య అన్తరం మధ్యం తస్య గోచరో విషయస్తన్మధ్య-వర్తీత్యర్థః. అన్యాపి క్రీడనశీలా పుత్త్రకోఽయమితి మత్వా శుకేన క్రీడతి శుకశ్చ మాణిక్యపఞ్జరే తిష్ఠతి; శుకహస్తా కాచిత్ సరస్వతీమూర్తిర్వా ఆగమవిశేషే స్యాత్. భారతవక్తారం శుకదేవం స్తౌతీత్యాభాష్య శుకః శుకదేవ ఇత్యాది కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానమశ్రద్ధేయం శుకదేవస్య భారత-వక్తృత్వాభావాత్, వైశమ్పాయనస్యైవ తథాత్వాత్. ఉత్తరార్ధే తలాంశూనామపహ్నవేన మాణిక్యపఞ్జరస్థాపనాద**పహ్నుత్యలఙ్కారః**. ప్రకృతం యన్నిషిధ్యాన్యత్సాధ్యతే సా **త్వపహ్నుతిః** ఇతి లక్షణాత్. తారామయాస్తత్ర చ ఫేనభఙ్గా ఇత్యాది సాహిత్యదర్పణీయోదాహరణదర్శనాచ్చ.

శ్లో॥ బ్రహ్మాణ్డమణ్డలచ్ఛద్మపద్మకుట్మలదీర్ఘికా ।
జాయతాం జగతశ్శాన్త్యై శామ్భవీ శక్తిరేకికా ॥ 3

జలమయీం శివస్య మూర్తిముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే, బ్రహ్మాణ్డేతి. ఏకికా అద్వితీయా శామ్భవీ శివసమ్బన్ధినీ శక్తిః శివస్య జలమయీమూర్తిరిత్యర్థః. జగతో లోకస్య శాన్త్యై రక్షణాయ సుఖాయ వా జాయతాం భవతు. శామ్భవీశక్తిరేవ ఉపద్రవేభ్యో లోకాన్ రక్షత్విత్యర్థః. కిమ్భూతా బ్రహ్మాణ్డమణ్డలమేవ ఛద్మ ఛలం యస్య తాదృశం యత్పద్మం తస్య యః కుట్మలోఽ ఙ్కురీభావేన ప్రథమోత్పత్తిరిత్యర్థః. తస్య దీర్ఘికా వాపీ జల ఏవ బ్రహ్మాణ్డస్య ప్రథమావిర్భావాత్; తథా చ **మనుః** ఆప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్। తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశు సమప్రభమితి. అన్యోపి కుట్మలో దీర్ఘికాయాం జాయతే, బ్రహ్మాణ్డసన్నివేశోపి కమలాకారతయా పురాణాదౌ వర్ణితః. అత్ర ప్రకృతస్య బ్రహ్మాణ్డమణ్డలస్యాపహ్నవేనాప్రకృతపద్మకుట్మల-స్థాపనాద**పహ్నుత్యలఙ్కారః**. ఉత్తరార్ధే తు తన్మూలతశ్చ శక్తౌ దీర్ఘికారోపా**ద్రూపకాలఙ్కారశ్చ**. తద్రూపకమభేదో య ఉపమానోపమేయయోరితి లక్షణాత్. ఏవం చాత్ర ద్వయోరఙ్గాఙ్గి-భావస్స**ఙ్కరః**. బ్రహ్మాణ్డమణ్డలాశేషేతి పాఠే **శుద్ధరూపకమేవ**.

శ్లో॥ శ్రీలతాలిఙ్గితాఙ్గస్య విష్ణుకల్పద్రుమస్య వః ।
అవతారమహాశాఖాః ఫలన్తు ఫలమీప్సితమ్ ॥ 4

అభీష్టఫలదాతృతయా సలక్ష్మీకం నారాయణముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే, శ్రీలతేతి. విష్ణుర్నారాయణరూపో యః కల్పద్రుమస్తస్య యేఽవతారా మత్స్యకూర్మాదయస్త ఏవ మహాశాఖాః ప్రధానవృక్షాఙ్గవిశేషాస్తా వో యుష్మాకమీప్సితమభిలషితం యత్ఫలం వర్గచతుష్ట-యాన్యతమరూపముద్దేశ్యం తదేవ ఫలం శస్యం తత్ ఫలన్తు నిష్పాదయన్తు దదత్విత్యర్థః. కిం భూతస్య శ్రీర్లక్ష్మీస్తద్రూపాయా లతావల్లీతయాలిఙ్గితం వేష్టితమ్ అథ చ పరిరబ్ధమఙ్గం యస్య స తథా తస్య. అన్యోపి కల్పవృక్షో లతాలిఙ్గితో భవతి; తస్య శాఖాశ్చ యాచకేభ్యోఽ-భీష్టం దదతి; నిష్పత్త్యర్థకస్య ఫలధాతోరకర్మకత్వేపి అన్తర్భావిణ్యర్థత్వాత్క్వచిత్సకర్మకత్వమ్. తథా చ **మురారిః** వాల్మీకిః ఫలతి స్మ యస్య చరితం స్తోత్రాయ దివ్యాగిర ఇతి. అత్ర సాఙ్గస్యాఙ్గినో రూపణాత్ **సాఙ్గరూపకం**; అఙ్గినో యది సాఙ్గస్య రూపణం సాఙ్గమేవ తదితి లక్షణాత్. ఫలశబ్దశ్లేషోప్యత్ర సాఙ్గరూపకేఽధికమేవ వైచిత్ర్యమావహతి. దృశ్యన్తే క్వచిదారోప్యాః శ్లిష్టాస్సాఙ్గేపి రూపకే ఇత్యుక్తత్వాత్. శాఖా వేదవిభాగేపి పాదపాఙ్గే భుజేపి చేతి **విశ్వః**. ఫలం హేతుఫలే, జాతీఫలే. ఫలకశస్యయోరితి **హేమచన్ద్రః**. 4

శ్లో॥ కాన్తిః శ్రీకణ్ఠకణ్ఠస్య జయత్యాలిఙ్గనోత్సుకా ।
స్కన్ధారూఢేవ కాళిన్దీ మౌళిమన్దాకినీర్ష్యయా ॥ 5

పునరపి సర్వజ్ఞానప్రదం శివముపశ్లోకయతి కాన్తిరితి. శ్రీకణ్ఠస్య శివస్య కణ్ఠో గళస్య కాన్తిర్నీలాఛవిర్జయతి సర్వోత్కృష్టతయా వర్తతామ్. అత్రోత్ప్రేక్షతే మౌళౌ మస్తకే స్థితా మన్దాకినీ స్వర్గఙ్గా మౌళిమన్దాకినీ శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః, తస్యా ఈర్ష్యయా మన్దాకిన్యా హరశిరోఽవస్థానరూపస్య సౌభాగ్యస్యాక్షాన్త్యా ఇత్యర్థః. ఆలిఙ్గనోత్సుకా శివస్య కణ్ఠగ్రహపూర్వకపరిరమ్భణాయోద్యతా అత ఏవ స్కన్ధారూఢా శివస్యాంససమీపమాగతా కాళిన్దీవయమునేవ; నేయం భగవతః కణ్ఠే విషపానజనితా శ్యామా కాన్తిః కిన్తు నద్యో-రావయోర్మధ్యే త్వమేకా హరశిరోఽవస్థానసౌభాగ్యం లభసే నాహం కిమపి, అతస్తవ సౌభాగ్యాదధికం కణ్ఠగ్రహపూర్వకాలిఙ్గనసౌభాగ్యమనుభవామీతి మనసి కృత్వా తదర్థం శివకణ్ఠమారూఢా యమునేవేతి కాళిన్దీరూపద్రవ్యసంభావనాద్ద్రవ్యోత్ప్రేక్షేయం, సమ్భావన-మథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్ ఇతి లక్షణాత్. కణ్ఠో దేశభిద్యుగ్రే ఇతి **మేదినీ**. 5

శ్లో॥ స నః కరోతు విఘ్నానాం వారణం వారణాననః ।
మదరావిభిరారబ్ధభోగావళిరివాళిభిః ॥ 6

విఘ్నాపహర్తారం గణేశముపశ్లోకయన్ ప్రార్థయతే, స ఇతి. సః విఘ్నవినాశకతయా ప్రసిద్ధో వారణాననో గజాననః నోఽస్మాకం విఘ్నానాం కావ్యకృతిప్రతిబన్ధకీభూత-దురదృష్టానాం వారణం నివారణం కరోతు విఘ్నాన్ నాశయత్విత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్షయా విశినష్టి

మదేతి. భోగస్య సుఖస్యావళిః శ్రేణీ యతః సా భోగావళిః స్తుతిః మదేన మత్తతయా మదజలపానాభిలాషేణ వా రవితుం గుఞ్జితుం శీలం యేషాం తాదృశైరళిభిర్భ్రమరైః కర్తృభిః ఆరబ్ధా ప్రస్తుతా భోగావళిః స్తుతిపాఠో యస్య స తథా తాదృశ ఇతి. అత్ర భ్రమరాణాం గుఞ్జితే స్తుతిపాఠస్యోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షేయమ్. న ఇత్యత్ర వ ఇతి పాఠే వో యుష్మాకమిత్యర్థః. మదరావిభిరిత్యత్ర మదవారిభిరితి ఆరబ్ధేత్యత్ర ఆబద్ధేతి చ పాఠే మదవారిభిర్మదజలైర్హేతుభిరిత–స్తతః శ్రేణీరూపేణోపవిష్టైర్భ్రమరైరాబద్ధాకృతాభోగావళిః సర్పశరీరశ్రేణీ యత్ర స ఇవ ఇత్యన్వయః. వరవలసఞ్చలనే ఇత్యస్య రూపేణ మదవారిభిర్మదచపలైరితి వా. భోగస్సుఖే ధనే చాహేః శరీరఫణయోరపీతి **మేదినీ**. ఆళిభిరళివచ్ఛ్యామైర్మదవారిభిర్మదజలైరాబద్ధా–భోగావళిః గణ్డస్థచిత్రం యస్య స ఇవ శోభార్థం గణ్డచిత్రం యస్య స ఇవ శోభార్థం గణ్డస్థచిత్రం భోగావళిరుచ్యతే; గన్ధచన్దనసంయుక్తారోచనాకుఙ్కుమైర్యుతా । నామ్నా భోగావళిః ఖ్యాతా హ్యపూర్వాగణ్డశోభినీత్యుక్తేరితి కేచిత్. 6

శ్లో॥ జగత్ప్రదీపయోర్వంశౌ సూర్యాచన్ద్రమసోరపి ।
యయోరుద్దీపితౌ వాగ్భిస్తౌ వందే కవిపుఙ్గవౌ ॥ 7

అథ రామాయణభారతసమ్పాదకౌ వాల్మీకివ్యాసావుపశ్లోకయితుముపక్రమతే, జగదితి. అపిర్భిన్నక్రమే. జగత్ప్రదీపయోరపి జగతాం ప్రకాశకయోరపి సూర్యాచన్ద్రమసోర్వంశౌ అన్వవాయౌ యయోర్వాగ్భిర్వచనైః రామాయణమహాభారతరూపైరుద్దీపితౌ ప్రకాశితౌ, తౌ కవిపుఙ్గవౌ కవిశ్రేష్ఠౌ వాల్మీకివ్యాసౌ అహం వన్దే నమామి; యేన సూర్యోత్పన్నో రాఘవవంశో వర్ణితః, తావహం వన్దే ఇత్యర్థః. అత్ర జగత్ప్రదీపయోరపి వంశావన్యాభ్యాముద్దీపితావితి **విరోధాభాసః**; ఉద్దీపితౌ వర్ణితావితి విరోధభఙ్గశ్చ; ఏతేన వాల్మీకివ్యాసయోరితి మహత్త్వం ధ్వనితమ్. 7

శ్లో॥ అన్యో విధాతా వాల్మీకిరాదికావ్యం కమణ్డలుః ।
రఘునాథకథా గఙ్గా తయా పూతా జగత్త్రయీ ॥ 8

అన్య ఇతి. వాల్మీకిర్మునిరన్యోఽపరో విధాతా విలక్షణకావ్యసృష్టికరణాద్బ్రహ్మా; తథా ఆదికావ్యం తత్కృతం రామాయణమ్ అన్యః కమణ్డలుః జలాధారవిశేషః తథా తద్వర్తినీ రఘునాథస్య శ్రీరామచన్ద్రస్య కథామాహాత్మ్యోక్తిరగాయత తయా కథారూపయా గఙ్గయా జగత్త్రయీ భువనత్రయం పూతా పవిత్రీకృతా; అన్యస్యాపి బ్రహ్మణః కమణ్డలువిలాసినీ గఙ్గా జగత్త్రయం పునీతే; అత్ర వాల్మీక్యాదౌ బ్రహ్మాద్యధ్యవసానాత్ అయం రాజా అపరః పాకశాసన ఇత్యాదివదన్యేతి విశేషణయోగా**చ్చాతిశయోక్త్యలఙ్కారః**. సిద్ధత్వేఽధ్యవసాయ–స్యాతిశయోక్తిర్నిగద్యత ఇతి లక్షణాత్. అన్యేతి యథాయథం లిఙ్గవ్యత్యయేన సర్వత్ర యోజనీయమ్. 8

శ్లో॥ ద్వైపాయనోఽపరో బ్రహ్మా తత్సృష్టిర్భారతార్ణవః ।
సూక్తయో దివ్యరత్నాని త్రైలోక్యం తైరలఙ్కృతమ్ ॥ 9

ద్వైపాయన ఇతి. ద్వైపాయనో వ్యాసోపి అపరో బ్రహ్మా ప్రజాపతిరేవ; తథా భారతమేవార్ణవః సముద్రః స తస్య ద్వైపాయనబ్రహ్మణః సృష్టిః సర్గః, తన్నిర్మితం భారతమప్యపరస్సముద్ర ఇత్యర్థః. తత్ర చ సూక్తయః శోభనవచనాని దివ్యరత్నాని మనోజ్ఞహీరకాదిరత్నాని తైర్దివ్య-రత్నైస్త్రైలోక్యం లోకత్రయమ్ అలఙ్కృతం భూషితం, శ్రూయమాణైర్భారతవచనైరేవ కర్తవ్యా-కర్తవ్యవిధానావిధానాదినా సన్మార్గావస్థాపనాల్లోకాశ్శోభితా ఇత్యర్థః. అత్రాపి పూర్వోక్త ఏవాలఙ్కారః. 9

శ్లో॥ నిఃశ్రేణ్యౌ బ్రహ్మలోకస్య వాగ్దేవ్యాః కర్ణకుణ్డలే ।
ధర్మద్రుమమహామూలే వాల్మీకివ్యాసయోః కృతీ ॥ 10

స్వవిధేయగ్రన్థస్య మూలభూతే రామాయణభారతే స్తౌతి నిఃశ్రేణ్యావితి. వాల్మీకివ్యాసయోః కృతీ రామాయణభారతరూపే నిర్మితీ బ్రహ్మలోకస్య నిశ్శ్రేణ్యౌ సోపానరూపే బ్రహ్మలోకప్రాపికే ఇత్యర్థః; తథా తే వాగ్దేవ్యాః సరస్వత్యాః కర్ణకుణ్డలే కర్ణభూషణస్వరూపే అత్యుత్కృష్టతయా వాఙ్మయానాం శోభాజనికే ఇత్యర్థః; తథా ధర్మద్రుమస్య ధర్మరూపవృక్షస్య మహామూలే ప్రధానమూలస్వరూపే అతితరాం ధర్మోత్పాదికే ఇత్యర్థః; ఏతేన రామాయణభారతాను-యాయితయా మదీయోపి గ్రన్థస్తద్వదాదరణీయ ఇతి భావః. ధర్మద్రుమేత్యత్ర ధర్మే ద్రుమత్వారోపస్య భారతరామాయణయోర్మూలత్వారోపం ప్రతి నిమిత్తత్వాత్ **పరమ్పరిత-రూపకమ్**. అన్యత్ర తు **నిరఙ్గమాలారూపకమ్**. నిఃశ్రేణిస్త్వధిరోహిణీ ఇత్యమరః. 10

శ్లో॥ భారతాదిపురాణాని శ్రీరామచరితాని చ ।
త్రిసన్ధ్యసవనాన్యేష సర్వసాధారణో మఖః ॥ 11

భారతాదీతి. త్రిసన్ధ్యే ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నరూపసన్ధ్యాత్రయే సవనాని స్నానాని త్రిసన్ధ్యస్నానజన్యఫలసమఫలజనకానీత్యర్థః. భారతాది పురాణాని ద్వైపాయనప్రణీతాని తథా శ్రీరామచరితాని వాల్మీక్యాదిప్రణీతాని రామాయణాని చ త్రిసంధ్యసవనానాం సాధారణో మఖో యజ్ఞః అశ్వమేధాదియాగా యథా స్వర్గాదికం సాధయన్తి ఏతాన్యపి తథేత్యర్థః. తత్తద్యాగే తు న సర్వేషాం వర్ణానామధికారః, భారతాదిరూపయాగస్తు సర్వవర్ణసాధారణః నిర్వివాదా**చ్ఛూద్రాణా**మప్యన్తతః శ్రవణేఽధికారస్మరణాత్. ఉక్తం చ పురాణమధికృత్య శ్రోతవ్యమిహ **శూద్రేణ** నాధ్యేతవ్యం కదాచనేతి. అత్ర భారతాదౌ మఖత్వారోపా-**ద్రూపకాలఙ్కారః**. భారతాదయ ఇతిహాసాః పురాణాని వైష్ణవాదీని చేతీతరేతరద్వన్ద్వః. కిం వా భారతాది ప్రధానభూతం యేషాం తాదృశాని పురాణానీతి కర్మధారయః. ఇతరపురాణాది శాస్త్రాపేక్షయా భారతస్య ప్రధానత్వం విద్యత ఏవ; తథాచోక్తం సంక్షిప్యసర్వశాస్త్రార్థం

భారతార్థానుసారతః । నిర్ణయః సర్వశాస్త్రాణాం భారతం పరికీర్తితమ్ ఇతి. భారతం సర్వవేదాశ్చ తులామారోపితాః పురా। దేవైర్బ్రహ్మాదిభిః సర్వై ఋషిభిశ్చ సమన్వితైః । వ్యాసస్యైవాజ్ఞయా తత్ర త్వత్యరిచ్యత భారతమ్ । మహత్త్వాద్భారవత్త్వాచ్చ మహాభారతముచ్యతే ఇతి చ. ఏష ఇత్యత్ర విధేయాపేక్షయా పుంస్త్వమేకత్వం చ. ప్రాహ్ణాపరాహ్ణమధ్యాహ్నా- స్త్రిసన్ధ్యమితి. సప్తతన్తుర్మఖః క్రతురితి **చామరః**. సవనం త్వధ్వరే స్నానే సోమనిర్దలనేపి చేతి **మేదినీ**. ఏష్వనుష్టుబ్వృత్తమ్. 11

శ్లో॥ పురాణరామాయణభారతాదిక్షీరాణి సంయోజితభక్తివత్సైః ।
పురాతనైర్యా దుదుహే కవీన్ద్రైః సా భారతీ కామదుఘా మమాస్తు ॥12

ఇదానీముపశ్లోకితాన్ స్వాభిలాషం ప్రార్థయతే, పురాణేతి. పురాతనైః ప్రాచీనైః కవీన్ద్రై- ర్వాల్మీక్యాదిభిర్మహాకవిభిః సంయోజితో భక్తిరూపో వత్సో యైస్తాదృశైః సద్భిః సంయోజితా భక్తిరూపా యే వత్సా స్తైః కరణైరితి వా; యాభారతీ పురాణరామాయణభారతాదిరూపాణి క్షీరాణి దుగ్ధాని దుదుహే దుగ్ధా, సా భారతీ వాణీ మమ కామదుఘా అభిలషితప్రపూరికా అస్తు భవతు; మయాపి సా భారతీ స్వాభిలషితైతత్కావ్యం క్షీరం దోహనీయా భవత్విత్యర్థః. అత్ర పురాణాదౌ క్షీరారోపస్య భక్తౌ చ వత్సత్వారోపస్య శాబ్దత్వాద్ భారత్యాం ధేనుత్వారోపోఽ ర్థాదవగన్తవ్యః, తస్మాదేకదేశవివర్తిరూపకమలఙ్కారః. కేషాం చిన్మతే **సమాసోక్త్యలఙ్కారః**. అన్యాపి ధేనుర్వత్ససంయోగాత్ క్షీరాణి దుహ్యతే, కామధేనుశ్చ సేవ్యమానా కామాన్ పూరయతి. దుదుహే ఇతి కర్మణి లిట్ యేత్యత్ర గౌణం కర్మ దుహాదేరిత్యనేనోక్తత్వాత్ ప్రథమా. అత్రోపేన్ద్రవజ్రేన్ద్రవజ్రయోరు**పజాతివృత్తం**. ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ, స్యాదిన్ద్రవజ్రా తతజాస్తతో గౌ, అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తా ఇతి **కేదారభట్టః**. 12

శ్లో॥ అస్తి కాదంబసన్తానసన్తానకనవాఙ్కురః ।
కామదేవః క్షమాదేవకామధేనుర్జనేశ్వరః ॥ 13

సత్ప్రవృత్యైతత్కావ్యనిర్మాణాయ దత్తప్రోత్సాహం కామదేవపతిం **చతుర్వింశతభిః శ్లోకైః** కవిర్వర్ణయతి, అస్తీతి. కామదేవః కామదేవనామా జనేశ్వరో రాజా అస్తి వర్తతే; కిం భూతః కాదమ్బసన్తానః కాదమ్బవంశ ఏవ సన్తానకో దేవతరుభేదస్తస్య నవాఙ్కురః నవోత్థితోద్భిద్రూపః తథా క్షమా దేవానాం బ్రాహ్మణానాం కామధేనుః కామపూరక ఇత్యర్థః. విశేషణద్వయేన కామదేవస్యాతివదాన్యత్వం సూచితమ్, అస్తీతి వర్తమానప్రయోగస్తదానీం తస్య వర్తమానత్వ- సూచకః **నిరఙ్గమాలారూపకమలఙ్కారోఽయం**; సన్తానః సన్తతౌ గోత్రే స్యాదపత్యే సురద్రుమే ఇతి **మేదినీ**. 13

శ్లో॥ కామః పురాతనో యేన నూతనేనాభిభూయతే ।
భార్గవో రాఘవేణేవ రామో రామేణ సజ్గరే ॥ 14

కామ ఇత్యాది. సఙ్గరే సౌన్దర్యయుద్ధే నూతనేన యేన కామేన రాజ్ఞా పురాతనః ప్రాచీనః కామః కన్దర్పః అభిభూయతే సౌన్దర్యాతిశయాజ్జీయతే, ఉపమినోతి. సఙ్గరే యుద్ధే రాఘవేణ రఘుకులోత్పన్నేన నూతనేన రామేణ దాశరథినా పురాతనో భార్గవో రామో జామదగ్న్య ఇవ యథా దాశరథినా రామేణ పరశురామోఽభిభూతస్తథేత్యర్థః, కన్దర్పవదతిసున్దర ఇత్యర్థః, అత్ర మనుష్యమాత్రస్య కన్దర్పపరాభవకర్తృత్వాసమ్భవాద్ బిమ్బప్రతిబిమ్బభావే పర్యవసానమ్. తేనోపమా పరిపుష్టోఽసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధనిబన్ధనో **నిదర్శనాలఙ్కారః**. ఏవం చోపమా నిదర్శనయోరఙ్గాఙ్గిభావస్సఙ్కరోఽయమ్. సమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధో సమ్భవన్నపి కుత్రచిత్ । యత్ర బిమ్బానుబిమ్బత్వం బోధయేత్సా నిదర్శనా ఇతి **సాహిత్యదర్పణః**. 14

శ్లో॥ దత్తయః కీర్తయశ్చైవ యదీయాః కర్ణమార్గగాః ।
కాన్తాభ్యశ్చ కవిభ్యశ్చ కామదం యస్య దర్శనమ్ ॥ 15

దత్తయ ఇతి. యదీయా యత్సమ్బన్ధిన్యో దత్తయో దానాని కీర్తయశ్చ యశాంసి చ కర్ణమార్గగాః కర్ణోఽఙ్గరాజః తత్పథానుసారిణ్యః అఙ్గరాజస్యేవ యస్య దానాని యశాంసి చేత్యర్థః; యద్వా కర్ణమార్గగాః సర్వేషాం శ్రవణపథగామిన్యః; సర్వైరపి యస్య దానాని యశాంసి చ స్తుతానీత్యర్థః; అథవా యదీయా దత్తయః కర్ణగాః రాధేయదానానుకారిణ్యః, తథా కీర్తయశ్చ మార్గగాః మార్గాన్ మార్గోపలక్షితనానాజనపదాన్ గచ్ఛన్తి న తు స్వవిషయ ఏవ తిష్ఠన్తీతి తాదృశ్య ఇతి క్రమేణాన్వయః. తథా తస్య కామదేవస్య దర్శనం కాన్తాభ్యః ప్రమదాభ్యః కామం మదనోద్రేకం దదాతీతి తాదృశం స్త్రీణాం కామోద్దీపకమిత్యర్థః. తథా కవిభ్యః పణ్డితేభ్యశ్చ కామమభిలషితం దదాతీతి తాదృశం కవీనామభిలాషపూరకమిత్యర్థః. అత్ర దానాదీనాం ప్రస్తుతమాహాత్మ్య ప్రకాశకత్వేన ప్రస్తుతత్వాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యను-ప్రాణితః కర్ణమార్గగత్వ కామదత్వరూపైకధర్మసమ్బన్ధరూప **ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః**. 15

శ్లో॥ దధానోఽపి ధనుర్విద్యావైశారద్యం కిరీటివత్ ।
అఙ్గనాపాఙ్గబాణానాం యః స్వయం యాతి లక్ష్యతామ్ ॥ 16

దధాన ఇతి. యః కామదేవః కిరీటివత్ అర్జునవత్ ధనుర్విద్యాయాం వైశారద్యం నైపుణ్యం దధానోఽపి ధారయన్నపి ధనుర్విద్యాయామర్జున ఇవ విశారదోఽభవన్నపీత్యర్థః, అఙ్గనానాం స్త్రీణాం యేఽపాఙ్గాః కటాక్షాః త ఏవ బాణాస్తేషాం లక్ష్యతాం శరవ్యత్వం స్వయమ్ ఆత్మనైవ యాతి ప్రాప్నోతి, అతిమనోజ్ఞతయా స్త్రీణామపాఙ్గవిక్షేపాస్పదం భవతీత్యర్థః. అత్రార్జునవ-ద్ధనుర్విద్యావైశారద్యం ధారయన్నపి స్వయం స్త్రీణామపాఙ్గబాణలక్ష్యత్వం యాతీతి క్రియయోర్విరుద్ధత్వాద్**విరోధాభాసాలఙ్కారః**. అతిధనుర్ధరో రమణీనామత్యాహ్లాదకశ్చేతి భావః. పార్థః కిరీటీ గాణ్డీవీ ఇతి **త్రికాణ్డశేషః**. 16

శ్లో॥ యద్యశోరాజహంసస్య బ్రహ్మాణ్డం పఞ్జరాయతే ।
గ్రాసక్షీరాయతే చాస్య పురస్తాత్ క్షీరనీరధిః ॥ 17

యద్యశ ఇతి. బ్రహ్మాణ్డం కర్తృ యద్యశోరాజహంసస్య యస్య రాజ్ఞో యశ ఏవ రాజహంస స్తస్య పఞ్జరాయతే పఞ్జరం పక్షిరక్షణస్థానం తద్వదాచరతి; తథా పురస్తాదగ్రే వర్తమానః క్షీరనీరధిర్దుగ్ధసముద్రశ్చ అస్య యశోరాజహంసస్య గ్రాసక్షీరాయతే పానీయదుగ్ధమివాచరతి; అతిప్రభూతతరం యస్య యశ ఆసీదితి భావః. అన్యో రాజహంసోఽపి పఞ్జరమధ్యే తిష్ఠతి తస్య పురస్తాచ్చ పానార్థం దుగ్ధపాత్రం తిష్ఠతి; యశోరాజహంసస్యేత్యత్ర యశసి రాజహంసా- రోపాద్రూపకం; పఞ్జరాయతే ఇత్యాదౌ చాయప్రత్యయస్యౌపమ్య ప్రతిపాదకత్వాదుపమా; ఏవం చాత్రోపమానుప్రాణితో రూపకాలఙ్కారః. యద్యశోరాజహంస ఇవేతి ఉపమితిసమాసే తు శుద్ధోపమేయమ్. 17

శ్లో॥ **శ్రీవిద్యాశోభినో యస్య శ్రీముఞ్జాదియతీ భిదా ।**
ధారాపతిరసావాసీదయం తావద్ధరాపతిః ॥ 18

శ్రీవిద్యేతి. యస్య కామదేవస్య శ్రీముఞ్జాత్ శ్రీయుక్తముఞ్జనామకనృపతే రియతీ భిదా ఏతావాన్ భేదః కిం భూతస్య శ్రీర్లక్ష్మీః విద్యా పాణ్డిత్యం తాభ్యాం శోభత ఇతి తాదృశస్య యద్వా శ్రీవిద్యా రాజరాజేశ్వరీదేవీ తయా శోభతే ఇతి తస్య శ్రీవిద్యోపాసనయా లబ్ధసమ్పత్తే- రిత్యర్థః, అథ చ శ్రీవిద్యోభయవతః శ్రీమాత్రయుక్తాద్భేదో యుజ్యత ఏవ; భిదామేవోద్భేదయతి అసౌ ముఞ్జో ధారాపతిః ధారానామదక్షిణదేశప్రసిద్ధా కాచిన్నగరీ తస్యాః పతిః స్వామీ ఆసీత్. అయం తావత్కామదేవః పునర్ధరాయాః పృథివ్యాః పతిః ధారాపతిత్వం ధరాపతిత్వం చ ద్వయోరసాధారణధర్మద్వయమేవ పరస్పరభేదకమిత్యర్థః. ఉక్తం చాయమేవ హి భేదో భేదహేతుర్వా యద్విరుద్ధధర్మాధ్యాస ఇతి ముఞ్జాపేక్షయా అస్యాతిసమృద్ధం రాజ్యమితి భావః. ముఞ్జో హి కిల సిన్ధులానుజః భోజరాజస్య పితృవ్యో ధారాపురీపతిరతిమహాన్ నృపతిరాసీదితి శ్రూయతే; అయం తతోఽప్యధికతర ఇతి; ఉపమానాదుపమేయస్యాధిక్యరూపో **వ్యతిరేకాలఙ్కారః**. ధారానగరీ భోజవంశ్యానాం రాజధానీతి ప్రసిద్ధిః. ఉక్తం చ కేనాపి అథ ధారానగరే న కోపి మూర్ఖో నివసతి, క్రమేణపఞ్చశతాని సేవన్తే విదుషాం శ్రీభోజం, **వరరుచిసుబన్ధుబాణమయూరవామదేవహరివంశశఙ్కరకళిఙ్గకర్పూరవినాయకమదన విద్యావినోదకోకిలతారేన్ద్రప్రముఖా** ఇతి. 18

శ్లో॥ **ధర్మార్థకామాన్ భజతా యథావదనుబన్ధినః ।**
అవన్ధ్యా యేన నీయన్తే సజ్జనా ఇవ వాసరాః ॥ 19

ధర్మార్థేతి. యథావత్ యథాయథమ్ అనుబన్ధిన ఉత్పద్యమానాన్ పరస్పరమవిరోధితయా సమ్పద్యమానానిత్యర్థః, ధర్మార్థకామాన్ త్రివర్గాన్ భజతా సేవమానేన యేన కామదేవేన వాసరా దివసాః అవన్ధ్యాః సఫలాః కృత్వా నీయన్తే యాప్యన్తే ప్రతిదినమేవ యస్య ధర్మార్థ- కామా ఉత్పద్యన్తే ఇత్యర్థః. ఉపమినోతి సజ్జనా ఇవేతి. యథా త్రివర్గపరాయణైర్జనైః సజ్జనా అవన్ధ్యా నీయన్తే తథేత్యర్థః; త్రివర్గపరాయణా హి సజ్జనాన్ ప్రాప్య తేభ్యః స్వాభీష్టాన్

ధర్మాదీనేవార్జయన్తి న తు తాన్ వృథా పరిత్యజన్తి; అత్రావన్యృతానయనం ప్రతి ధర్మాదిభజనస్య హేతుతయోపన్యాసాత్**కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారః**. తన్మాలా చ సజ్జనా ఇవే**త్యుపమా**; తస్మాత్తయోరఙ్గాఙ్గి భావసఙ్కరోఽయమ్. హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే **కావ్యలిఙ్గం** ప్రచక్షతే ఇతి **సాహిత్యదర్పణః**. 19

శ్లో॥ దూషణధ్వంసదక్షేణ పుణ్యసేతుప్రవర్తినా ।
రామేణేవ కృతం యేన జనస్థానమకణ్టకమ్ ॥ 20

దూషణేతి. యేన కామదేవేన రాజ్ఞా జనస్థానం జనపదః అకణ్టకం క్షుద్రశత్రురహితం కృతం శత్రూన్ వినాశ్య జనపదాః స్వాస్థ్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉపమినోతి రామేణేవేతి. యథా రామేణ జనస్థానం దణ్డకారణ్యం తన్నికటవర్తిస్థానవిశేషో వా రాక్షససేనావినాశనేనా-కణ్టకం కృతం తథేత్యర్థః. తౌ యుగపద్విశినష్టి కిమ్భూతేన దూషణస్య దోషస్య ధ్వంసే నాశే దక్షేణ నిపుణేన, పక్షే దూషణస్య రాక్షసవిశేషస్య ధ్వంసే దక్షేణ తథా పుణ్యసేతు-ప్రవర్తినా ధర్మమర్యాదాస్థాపకేన పుణ్యజనకసేతుకారిణా వా లోకసంచరణాయ తేన బహవః సేతవః కృతా ఇత్యర్థః; పక్షే లఙ్కాగమనార్థం సముద్రే పుణ్యసేతోస్సున్దర సేతోః ప్రవర్తకేన రామస్యేవ యస్య చరితాని లోకప్రతిష్ఠితానీతి భావః. అత్ర దూషణాదిశబ్దానాం శ్లిష్టత్వాత్ **శ్లేషమూలోపమాలఙ్కారః**; పుణ్యం మనోజ్ఞే స్యాత్క్లీబం సుకృతధర్మయోరితి విశ్వః. జనస్థానం దణ్డకారణ్యమితి జటాయుషా శ్రీరామం ప్రతి శక్రశాపముపక్రమ్య ఇత్యుక్త్వా క్రోధసన్తప్త-స్తదాశ్రమనివాసినమ్ । జనం జనపదస్యాన్తే స్థీయతామిత్యవోచత । సప్తాహాద్భస్మసాద్భూతః స చాపి బ్రహ్మతేజసా । తస్య దణ్డస్య విషయో విన్ధ్యశైలస్య సానుషు । తతః ప్రభృతి కాకుత్స్థ దణ్డకారణ్యముచ్యతే । తపస్వినః స్థితా యత్ర తజ్జనస్థానముచ్యతే । ఇతి **రామాయణమ్**. కణ్టకః క్షుద్రవైరిణి । వేణౌ ద్రుమాఙ్గే రోమాఞ్చే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. 20

శ్లో॥ భూరిక్షమాభారభృతా విజయార్జితసమ్పదా ।
భూమేరుత్ఖాతశల్యేన యస్తుల్యో ధర్మజన్మనా ॥ 21

భూరీతి. యః కామదేవో ధర్మజన్మనా యుధిష్ఠిరేణ తుల్యః సదృశః కిమ్భూతేన భూరిర్మహాన్ యః క్షమాభారః శాన్త్యాధిక్యం పృథివీభారో వా తం బిభర్తీతి తాదృశేన కామదేవోపి తాదృశః; పునః కీదృశేన విజయేనార్జునేనార్జితా సమ్పత్ యస్య స తథా తాదృశేన అయమపి విజయేన శత్రుపరాజయేనార్జితసమ్పత్తిః; పునః కీదృశేన భూమేః సకాశాత్ ఉత్ఖాతో యుద్ధే వినాశనేన స్వర్గం నీతః శల్యో మద్రాధిపో యేన స తథా తాదృశేన అయమపి భూమేరుత్ఖాత ఉద్ధృతః శల్యః అఙ్గవిద్ధశల్యాదికం తద్వత్ పీడాకారీ శత్రుర్యేన తాదృశః; అస్మిన్ పక్షే భూమేరితి షష్ఠ్యన్తం పదం శల్యశబ్దశ్చ గౌణః, ఉపమేయమార్థీ. క్షమా శాన్తౌ క్షితావితి విజయో విజయే పార్థే విమానే ఇతి. శల్యః స్యాన్మదనద్రుమే । నృపభేదే శ్వావిధి చ సీమ్ని శస్త్రశలాకయోః ఇతి చ **హేమచన్ద్రః**. 21

శ్లో॥ యథా సర్వేషు దేవేషు కామదేవో జగత్ప్రియః ।
తథా మనుష్యదేవేషు కామదేవో జగత్ప్రియః ॥ 22

యథేతి. యథా సర్వేషు దేవేషు మధ్యే కామదేవః కన్దర్ప ఏవ జగత్ప్రియః అతిసున్దర–దేహత్వాజ్జగతాం సన్తోషజనకః. తథా మనుష్యదేవేషు రాజసు మధ్యే అయం కామదేవ ఏవ జగత్ప్రియః అత్రాప్యుపమా. 22

శ్లో॥ ఆదిత్యస్యాన్వవాయో జయతి రఘుపతేర్జన్మనోజ్జృమ్భితశ్రీ–
స్తత్సామ్యం సోమవంశః శ్రయతి సురభితః పాణ్డవానాం యశోభిః ।
ధత్తే తత్ప్రౌఢిమద్య స్మరహరధరణీసమ్భవస్యాన్వవాయో
యస్యాలఙ్కారభావం భజతి కృతధియాం కామదః కామదేవః ॥ 23

ఆదిత్యస్యేతి. ఆదిత్యస్య సూర్యస్య అన్వవాయో వంశో జయతి సర్వోత్కృష్టతయా వర్తతే; కిం భూతః రఘుపతేః శ్రీరామచన్ద్రస్య జన్మనా ఆవిర్భావేన ఉజ్జృమ్భితా వర్ధితా శ్రీః శోభా యస్య తాదృశః, తథా సోమవంశః చన్ద్రవంశోపి తత్సామ్యం సూర్యవంశతుల్యతాం శ్రయతి ధారయతి; కిం భూతః పాణ్డవానాం యుధిష్ఠిరాదీనాం యశోభిః కీర్తిభిః సురభితః ప్రసిద్ధిం నీతః; అద్య సంప్రతి స్మరహరధరణీసమ్భవస్య అన్వవాయోపి కాదమ్బవంశోపి తయోః సూర్యవంశసోమవంశయోః సామ్యం శ్రయతి. తదుత్కర్షమిత్యర్థః ధత్తే ధారయతి; యస్యాన్వవాయస్యాయం కామదేవః అలఙ్కారభావం మణ్డనత్వం భజతి ధారయతి; కిం భూతః కృతధియాం పణ్డితానాం కామదోఽభిలాషపూరకః అన్యనిష్ఠాయాః ప్రౌఢేరన్యస్య ధారణమసమ్భవద్బిమ్బప్రతిబిమ్బత్వే పర్యవస్యతి తేనాత్ర **నిదర్శనాలఙ్కారః**. సమ్భవద్వస్తు–సంబన్ధోఽసంభవన్నపి కుత్రచిత్ । యత్ర బిమ్బానుబిమ్బత్వం బోధయేత్సా నిదర్శనా ఇతి లక్షణాత్. స్మరహరధరణీసమ్భవ ఇతి ధరణీత్యుపనామకః స్మరహరనామా కశ్చిదేతస్య ప్రాక్తనపురుష ఆసీదితి కేచిత్; స్మరహర ఇత్యస్య కశ్చిత్పూర్వపురుషః తత్పత్నీ చ ధరణీతి తాభ్యాం సమ్భవో యస్యేత్యన్యే; అపరే తు స్మరహరధరణీకాశీ తస్యాం సమ్భవో యస్య తాదృశః కాదమ్బవంశస్య ప్రథమం కాశ్యామేవావిర్భావాదితి వదన్తి. **స్రగ్ధరావృత్తమిదం** మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరేయం ప్రసిద్ధా ఇతి లక్షణాత్. 23

శ్లో॥ కేచిద్దానేషు వీరాస్సమరభువి పునః కేచిదన్యే దయాయాం
కర్ణాద్యాః పార్థముఖ్యాః ఖచరపతిముఖాః పూర్వమాసన్ యుగేషు ।
తేషాం తేషాం చ తేషామపి వహతి ధురం సామ్ప్రతం తావదస్యా–
మేకః శ్రీకామనామా జలనిధిలహరీస్రగ్ధరాయాం ధరాయామ్ ॥ 24

కేచిదితి. కేచిత్కర్ణాద్యా రాధేయప్రభృతయో దానేషు వీరాః దానోత్సాహవన్తః ఏవం కేచిచ్చ పార్థముఖ్యా అర్జునప్రభృతయః పునస్సమరభువి రణభూమౌ వీరాః తథా అన్యే

ఖచరపతిముఖా జీమూతవాహనాదయశ్చ దయాయాం వీరాః ఏతే పూర్వం యుగేషు ద్వాపరాదిషు ఆసన్ బభూవుః నాధునా సన్తీత్యర్థః. సామ్ప్రతమిదానీం పునరేకః కేవలః శ్రీకామనామా శ్రీకామదేవనృప ఏవ అస్యాం ధరాయాం పృథివ్యాం తావత్ సాకల్యేన తేషాం దానవీరాణాం కర్ణాదీనాం తేషాం చ యుద్ధవీరాణాం పార్థాదీనాం తేషామపి దయావీరాణాం జీమూతవాహనాదీనాం చ ధురం భారం సాధర్మ్యమిత్యర్థః. వహతి ధారయతి, ఏక ఏవాయం దానవీరో యుద్ధవీరో దయావీరశ్చేత్యర్థః. కిమ్భూతాయాం ధరాయాం జలనిధేః సముద్రస్య యా లహరీ స్రక్ తరఙ్గమాలా తాం ధరతి ధారయతీతి తాదృశ్యాం సముద్ర-పర్యన్తాయామిత్యర్థః. జీమూతవాహనస్య విద్యాధరచక్రవర్తిత్వాత్ ఖచరపతిత్వం, స దయావీర ఏవ **నాగానన్దనాటకాదౌ** తథా దర్శనాత్; అత్ర కర్ణాదీనాం ధురం వహతీతి నిదర్శనాలఙ్కారేణ ఏకైకం దానవీరాదిరసావలమ్బినః కర్ణాదీనపేక్ష్య దానాది త్రితయాశ్రయత్వేన కామదేవస్యాధిక్య ప్రతీతేర్**వ్యతిరేకాలఙ్కారో** వ్యజ్యతే; ఉత్తమప్రకృతిర్వీర ఉత్సాహస్థాయిభావక ఇత్యుపక్రమ్య స చ దానధర్మయుద్ధైర్దయయా చ సమన్వితః చతుర్ధా స్యాదితి **సాహిత్యదర్పణః**. క్వచిద్వీరా ఇత్యత్ర ధీరా ఇతి పాఠః, స చ మనోరమః. **స్రగ్ధరావృత్తమిదమ్**. 24

శ్లో॥ ఆనేతా మధ్యదేశాత్ప్రవచనవిదుషాం సోమపాం బ్రాహ్మణానా-
మారోఢా మర్త్యమూర్త్యా సురపతిసదసో మణ్డనం మానవత్యాః ।
జేతా భూమేర్జయన్తీపురపురమథనశ్రీపదామ్భోజభృఙ్గః
సోఽపి క్ష్మాపస్త్రినేత్రః స్వకులకులగిరిం యోఽనులేభే తపోభిః ॥ 25

ఆనేతేతి. జయన్తీపురం స్వరాజధానీ ప్రాచ్యో నగరవిశేషః తత్ర యః పురమథనో మహా-దేవస్తస్య యత్ శ్రీయుక్తం పదాంభోజం చరణపద్మం తత్ర భృంగో భ్రమర ఇవ సతత-భగవచ్చరణారవిందచిన్తనానురక్త ఇత్యర్థః. తాదృశః సోపి క్ష్మాపః పృథివీపాలః కామదేవః త్రినేత్రః సాక్షాన్మహాదేవస్వరూపః. వ్యస్తరూపకం, నిరంతర శివధ్యానేన శివత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. శివత్వమేవ ఘటయతి యః క్ష్మాపః తపోభిః హేతుభిః స్వకులం స్వవంశ ఏవ కులగిరిః విస్తృతత్వాత్పవిత్రత్వాచ్చ హిమాలయః తమనులేభే ప్రాప్తవాన్ శివోపి సతీవియోగానంతరం తపస్యార్థం హిమాచలం ప్రాప్తవాన్; కిం భూతః మధ్యదేశాత్ హిమవ-ద్వింధ్యయోర్మధ్యవర్తిదేశాత్ ప్రవచనవిదుషాం వేదజ్ఞానాం సోమపాం సోమయాగాదౌ సోమలతారసపాయినాం బ్రాహ్మణానామ్ ఆనేతా యజ్ఞార్థం మధ్యదేశతశ్ఛాందసబ్రాహ్మణాన్ స్వరాజధానీం జయంతీపురమానీతవానిత్యర్థః. అత ఏవేమమేవ యజ్ఞార్థం మధ్యదేశాత్ పంచానాం బ్రాహ్మణానామానేతారమ్ ఆదిశూరం నృపతిం కేచిత్ ప్రచక్షతే; శివోపి యాజ్ఞిక-బ్రాహ్మణానాం **ఆ** సమ్యక్ **నేతా** నాయకః యజ్ఞఫలదాతృత్వాత్, అత ఏవ **పుష్పదంతః “క్రతుషు ఫలదానప్రతిభువమ్”** ఇతి. యద్వా మధ్యదేశాత్ నభో భాగాత్ బ్రాహ్మణానాం సప్తర్షీణామ్ ఆనేతా పార్వతీవివాహార్థమ్ ఆనీతవాన్; తథా మర్త్యమూర్త్యా మానవశరీరేణైవ

సురపతిసదసః ఇంద్రసభాయాః ఆరోఢా ఆరోహణకర్తా మంత్రసిద్ధత్వాదవ్యాహతగతికతయా కామదేవ ఇన్ద్రలోకం గచ్ఛతీతి తాత్కాలికానాం కిం వదంతీ; శివోపి ఇన్ద్రేణావాహిత–స్తత్సభాం గచ్ఛత్యేవ; తథా మానవతీ తన్నామ్నీ కాచిన్నగరీ తస్యా మండనం భూషణం; మానవతీ కామదేవస్య పత్నీతి కేచిత్ శివోపి మానవత్యాః మనస్విన్యాః పార్వత్యా ఇత్యర్థః. మండనమ్ అలంకారకః తథా భూమేః పృథివ్యా జేతా విపక్షవినాశనేనాధికర్తా శివోపి భూమిం స్వమనసి ఆస్పదం కరోతీతి భూం భూమేర్ణిచ్ క్విప్ తాదృశో య ఇః కామస్తస్య జేతా, భూమా మహాంశ్చాసావిశ్చేతి భూమేః తస్య భూమేః జేతేతి వా; సోమపామితి ధాతోరాల్లుక్ శసాద్యచీత్యాకారలోపః. హిమవద్వింధ్యయోర్మధ్యం యత్ ప్రాగ్వినశనాదపి । ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ మధ్యదేశః ప్రకీర్తిత ఇతి **మనుః** ; వినశనాత్ సరస్వత్యన్తర్ధానదేశాదితి **కుల్లూకభట్టః**; స్యాత్రపవచనమాగమే ఇతి **హేమచంద్రః**. **స్రగ్ధరావృత్తమిదమ్**. 25

శ్లో॥ న్యఞ్చత్కాఞ్చీమనోజ్ఞాస్సులలితమధురాః కున్తళైరుల్లసన్త్యః
పుష్ణన్త్యో హారశోభాం ధృతకరకటకాః కాన్తిమద్వేదిమధ్యాః ।
అఙ్గశ్రీభఙ్గిభాజః పరిమిలదలకాః ప్రోల్లసత్కామరూపాః
సేవన్తే తం సమన్తాదనుదినమబలాశ్రేణయః క్షోణయశ్చ ॥ 26

న్యఞ్చదితి. అబలా శ్రేణయః కామినీపఙ్క్తయః, తథా క్షోణయశ్చ భూమయశ్చ సమంతాత్ సర్వతః అనుదినం ప్రతిదినం తం కామదేవనృపం సేవంతే భజంతే కామిన్య ఇవ భూమయోపి తస్య వశవర్తిన్య ఇతి భావః. ఏకోక్త్యా ద్వయోర్విశేషణాన్యాహ కిం భూతాః న్యఞ్చన్తీ కిఞ్చిదధో లంబమానా యా కాంచీ నితంబాభరణవిశేషః తయా మనోజ్ఞాః మనోహారిణ్యః, పక్షే న్యఞ్చన్తీ దక్షిణదేశీయత్వాన్నిమ్నస్థలవర్తినీ యా కాంచీ నగరీవిశేషః తయా మనోజ్ఞాః; తథా సులలితేన శోభనవిలాసేన మధురా మనోహరాః పక్షే సులలితా శోభమానా మధురా మధురాపరనామా నగరీవిశేషో యాసు తాదృశ్యః; తథా కున్తళైః కేశపాశైరుల్లసన్త్యః శోభమానాః, పక్షే కుంతళైర్దేశవిశేషైరుల్లసంత్యః; తథా హారేణ ముక్తావల్యా కృతా శోభా సౌందర్యం హారశోభా తాం పుష్ణన్త్యో ధారయన్త్యః పక్షే హారేణ యుద్ధస్థలేన దేశవిశేషేణ వా కృతాం శోభాం పుష్ణన్త్యః; తథా ధృతం కరేణ కటకం వలయో యాభిస్తాః, పక్షే ధృతో గృహీతః కరో రాజగ్రాహ్యభాగో యేభ్యస్తాదృశాః కటకాః పర్వతనితంబభాగా యాసు తాః, కటకః కటకనామక ఉత్కలదేశవిశేషః రాజధానీ వా; తథా కాన్తిమత్ సుందరం వేదివత్ యజ్ఞవేదివిశేషస్యేవ మధ్యం మధ్యభాగో యాసాం తాః, పక్షే వేదిః పరిష్కృతా భూమిః మధ్యో మధ్యదేశః కాంతిమన్తౌ వేదిమధ్యౌ యాసు తాః; తథా అఙ్గానాం ముఖాద్యవయవానాం యా శ్రీః శోభా తస్యా భంగిం విశేషం భజంత ఇతి తాదృశ్యః, పక్షే అంగైర్దేశవిశేషైః శ్రీభంగిభాజః; తథా పరిమిళంతోఽళకాశ్చూర్ణకుంతళాః యాసాం తాః, పక్షే పరిమిళంతీ అళకా కుబేరపురీ యాసు తాః; తథా ప్రోల్లసన్ ప్రాదుర్భవన్ కామో

యస్మాత్తాదృశం రూపం సౌందర్యం యాసాం తాః, పక్షే ప్రోల్లసన్ కామరూపః కామాచ-లోపలక్షితః ప్రాగ్జ్యోతిషాపరనామకో దేశవిశేషో యాసు తాః; అత్ర అబలాశ్రేణీనాం క్షోణీనాం చ ప్రస్తుతప్రకర్షకతయా ప్రస్తుతత్వాదేకధర్మాభిసంబంధాచ్చ **శ్లేషానుప్రాణితస్తుల్యయో-గితాలంకారః**. కాంచీ స్యాన్మేఖలా దామ్ని ప్రభేదే నగరస్య చ ఇతి; మధురా శతపుష్పాయాం మిశ్రేయానగరీభిదోః ఇతి; కుంతళశ్చషకే బాలే యవే పుంభూమ్ని నీవృతి ఇతి; హారో ముక్తావళౌ యుధి ఇతి; కటకోఽస్త్రీ నితంబేద్రేర్దంతినాం దంతమండలే । సాముద్రలవణే రాజధానీవలయయోరపి ఇతి; అంగం గాత్రే ప్రతీకోపాయయోః పుంభూమ్ని నీవృతి ఇతి; అళకా కుబేరపుర్యా మస్త్రియాం చూర్ణకుంతళే ఇతి చ **మేదినీ**. **స్రగ్ధరావృత్తమ్**. 26

శ్లో॥ కూర్మాకారం చరణయుగళం ధూతదిగ్దన్తిశుణ్డా-
దణ్డావూరూ భుజయుగమపి వ్యక్తనాగేన్ద్రశోభమ్ ।
ప్రాయః పృథ్వీధరణవిషయే తత్సమర్థాన్ పదార్థా-
నేకీకృత్య త్రిభువనసృజా నిర్మితా యస్య మూర్తిః ॥ 27

కూర్మేతి. ప్రాయ ఉత్ప్రేక్షే. త్రిభువనసృజా బ్రహ్మణా పృథ్వీధరణవిషయే నిరాలంబాయాః పృథివ్యా ధారణకార్యే తత్సమర్థాన్ పృథివీధారణయోగ్యాన్ పదార్థాన్ వస్తూని ఏకీకృత్య ఏకత్ర నీత్వా యస్య కామదేవస్య మూర్తిః శరీరం నిర్మితా సృష్టా బ్రహ్మాపి పృథివీం నిరాలంబాం నిర్మాయ తద్ధారణోచితాన్ కూర్మాదీన్ నిర్మాయాపి తేషాం బహుత్వాదపరితోషేణ తత్ సర్వమేకీకృత్య తద్యోగ్యామేకామేవ యస్య మూర్తిం కిం నిర్మితవానిత్యర్థః. తథా హి యస్య చరణయుగళం కూర్మాకారం మధ్యోన్నతత్వాత్కూర్మశరీరసదృశం కూర్మేణాపి పృథివీ ధార్యతే తథా యస్య ఊరూ ధూతః కంపితః స్థూలత్వాత్సదృశీకృత ఇత్యర్థః. దిగ్దన్తినాం దిగ్గజానాం శుండాదండో దండాకారా శుండా యాభ్యాం తాదృశౌ దిగ్దంతినోఽపి పృథివీం శుండాభి-ర్ధారయంతి ధూతేత్యత్ర వృత్తేతి పాఠే శుండాదండావితి వ్యస్తరూపకం; తతః కర్మధారయః తథా యస్య భుజయుగమపి బాహుద్వయమపి వ్యక్తా ఆజానులంబమానత్వాత్ ప్రకటీభూతా నాగేంద్రస్య సర్పరాజస్య శోభా సౌందర్యం యత్ర తాదృశం సర్పరాజోపి పృథివీం ధారయతి, దుర్వృత్తజనదమనాదినా కృతలాఘవతయా కామదేవోపి కూర్మాదివత్పృథివీభారగ్రాహీతి భావః. అత్ర వాక్యార్థస్య సంభావ్యమానత్వాత్ప్రాయఃపదయోగాచ్చ **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః**. వ్యక్తనాగేంద్రశోభమిత్యత్ర వ్యక్తనాగేంద్రస్య ప్రకటహస్తినః శోభా యత్రేతి కస్యచిత్ టీకాకారస్య వ్యాఖ్యానం కస్య న వా హాస్యముల్లాసయతి. **మందాక్రాంతావృత్తమిదమ్**. మందా-క్రాంతాంబుధిరసనగైర్మోభనౌతౌగయుగ్మమితి లక్షణాత్. 27

శ్లో॥ కస్త్రాతా కామదేవః సమరవిజయినాం కోఽగ్రణీః కామదేవః
కస్త్యాగీ కామదేవః సరసకవిగిరాం కః పదం కామదేవః ।

కః సేవ్యః కామదేవః శ్రితభరణవిధౌ కః కృతీ కామదేవః
ప్రశ్నానామేవమేకః ప్రతివచనమహో రామవత్కామదేవః ॥ 28

కస్త్రాతేతి. ఏవమీదృశానాం ప్రశ్నానాం రామవత్ రామ ఇవ ఏకః కామదేవ ఏవ ప్రతివచనం ప్రత్యుత్తరవిషయః నత్వితరే కామవదితి పాఠే కందర్ప ఇవేత్యర్థః తాదృశ-ప్రశ్నప్రతివచనానాం ప్రకారం దర్శయతి కస్త్రాతేత్యాది. త్రాతా ప్రజానాం సాధురక్షితా కః ఉత్తరమాహ కామదేవ ఇతి. కామదేవనృప ఏవ విలక్షణః ప్రజారక్షితేత్యర్థః. ఏవం సర్వత్ర. సమరవిజయినాం యుద్ధే లబ్ధజయానాం అగ్రణీః శ్రేష్ఠః కః; తథా త్యాగీ దాతా కః తథా సరసకవిగిరాం రసవత్కావ్యానాం పదం స్థానం కః కావ్యరసాస్వాదే నిరుపమః సామాజికః క ఇత్యర్థః. తథా సేవ్యః జీవికార్థముపాస్యః కః తథా శ్రితానామ్ అనుగతానాం భరణవిధౌ పాలనకర్మణి కృతీ కుశలః కః సర్వత్రోత్తరం కామదేవ ఇతి. అత్ర వాక్యానాం ప్రశ్నోత్తర-రూపత్వాత్**పరిసంఖ్యాలంకారః**. కించిత్పృష్టమపృష్టం వా కథితం యత్ప్రకల్ప్యతే। తాదృగన్య-వ్యపోహాయ పరిసంఖ్యా తు సా స్మృతేతి లక్షణాత్. రామవదిత్యత్ర చ **ఆర్థీ ఉపమా**, ఏవం చ ద్వయోస్సంసృష్టిః త్రాతేతి సాధ్వర్థే తృజిః, **స్రగ్ధరావృత్తమ్.** 28

శ్లో॥ **జిత్వా శత్రూన్స్వమభివిశతో ధామ హర్మ్యాగ్రలగ్నా**
భావోద్భేదాద్గళితగతయో లోలమీనాయతాక్ష్యః ।
ప్రాన్తప్రేఙ్ఖచ్ఛఫరకనకస్తమ్భశోభైర్నిజాఙ్గైః
సీమన్తిన్యో విదధతి దృఢం యస్య మీనధ్వజత్వమ్ ॥ 29

జిత్వేతి. సీమంతిన్యః స్త్రియః నిజాంగైః స్వకీయావయవైః కరణైః యస్య రాజ్ఞో మీనధ్వజత్వం మీనకేతనత్వం కందర్పత్వమిత్యర్థః. దృఢమతిశయేన విదధతి వ్యక్తీకుర్వంతి; కిం భూతస్య శత్రూన్ జిత్వా స్వం స్వీయం ధామ గృహమ్ అభివిశతః ప్రవిశతః; కిం భూతాః సీమంతిన్యః హర్మ్యస్య ప్రాసాదస్య అగ్రే ఉపరిలగ్నాః స్థితాః తథా హర్షాధిక్యాద్ భావస్య స్తంభాఖ్యసాత్త్వికభావస్య ఉద్భేదాదుదయాత్ గళితా వినష్టా గతిః గమనం యాసాం తాః; తథా లోలం చంచలం మీనవత్ ఆయతం విస్తృతమ్ అక్షి చక్షుర్యాసాం తాః, లోలమీనవ దాయతమక్షి యాసామితి వా; కిం భూతైర్నిజాంగైః ప్రాంతే సమీపే ప్రేంఖంశ్చలన్ శఫరో మత్స్యవిశేషో యత్ర తాదృశో యః కనకస్తంభః కందర్పరథోపరివర్తమానా సౌవర్ణీ స్థూణా తస్యేవ శోభా సౌందర్యం యేషాం తాదృశైః అయం భావః కందర్పస్య రథోపరి సమీనః కనకస్తంభో వర్తతే, యేన చ స మీనధ్వజత్వేన వ్యపదిశ్యతే. అయమపి పురప్రవేశకాలే ఉపరిస్థాభిః గౌరాంగత్వాత్కనకస్తంభాయమానాంగయష్టిభిః సత్త్వోదయాన్నిశ్చలాభిః శఫరాయమాణలోలనయనాభిశ్చ స్త్రీభిః కృత్వా మీనధ్వజత్వం ప్రాప్త ఇతి; అత్రాన్యస్య ధర్మం కథమన్యో వహత్వితి అసంబంధే సంబంధకల్పనరూపాతిశయోక్త్యలంకారః, తేన చ కామదేవః కామదేవ ఇవే**త్యుపమా** గుణీభూతతయా వ్యజ్యతే; **మందాక్రాంతావృత్తమ్.** 29

శ్లో॥ యోషావేషో విషధరగృహం కేశమోక్షోఽమ్బుగర్భః
శష్పగ్రాసః శబరశిబిరం శమ్బరత్వఙ్నిచోలః ।
పాణేశ్శాఖాకబలనవిధిర్ధారణం కణ్ఠదామ్నాం
యచ్ఛత్రూణాం భవతి భువనే జీవనోపాయవర్గః ॥ 30

యోషేతి. భువనే లోకే, యచ్ఛత్రూణాం యస్య కామదేవస్య రిపూణామ్ ఏతత్ సర్వం జీవనోపాయవర్గః ప్రాణరక్షణకారణకలాపః; కే తే ఉపాయా ఇత్యాహ, యేషావేషః స్త్రీవేషధారిత్వం స్త్రీణామవధ్యత్వాత్; తథా విషధరగృహం పాతాళం వివరప్రవేశ ఇత్యర్థః. తత్రాపి శత్రుగమనాసంభవేన వినాశాభావాత్, తథా కేశమోక్షః కేశానాం ముండనం ముండవ్రతధారణమిత్యర్థః. ముండవ్రతినామవధ్యత్వాత్; తథా అంబుగర్భః జలమధ్యం జలమధ్యనిమజ్జనమిత్యర్థః; తథాత్వే శత్రూణామలక్షితత్వేన వినాశాసంభవాత్; తథా శష్పస్య తృణస్య గ్రాసః కబలీకరణం న మాం వినాశయ దంతే తృణం కరోమీత్యుక్త్వా ముఖే తృణార్పణమిత్యర్థః. తథా భూతానామప్యవధ్యత్వాత్; తథా శబరశిబిరం శబరాశ్చండాల-భేదా ఆరణ్యాః తేషాం శిబిరం గృహం పలాయ్య శబరశిబిరం ప్రవిశ్యాత్మగోపనమిత్యర్థః. తాదృశానామప్యలక్షితత్వేన వినాశాసంభవాత్, తథా శంబరత్వఙ్నిచోలః శంబరో మృగవిశేషః తస్య త్వక్ చర్మ తద్రూపో నిచోల ఆచ్ఛాదనవస్త్రం మృగాజినప్రావృతాంగానాం తపస్వినాం వేషధారణమిత్యర్థః తపస్వినామవధ్యత్వాత్, తథా పాణేః కరస్య శాఖా అంగుళ్యః తాసాం కబళనవిధిః ముఖాభ్యంతరే ప్రవేశనం ముఖాభ్యంతరే అంగుళిప్రవేశనం హి స్వస్య రిపోరధీనత్వం జ్ఞాపయతి యద్వా కబళనవిధిః సంకోచకరణమ్ అంజలికరణమితి యావత్ కృతాంజలిర్హి శత్రుభిర్న హన్యతే; తథా కంఠదామ్నాం ధారణం గళే రజ్జూనాం స్థాపనమ్ అపరాధమార్జనాయ కంఠధృతరజ్జవో హి జయిభిర్న హన్యంతే; ఏతేనాస్యాతితరాం పరాక్రమిత్వం ధ్వనితమ్. చండాళభేదే పానీయే శబరశ్చండికాపతౌ ఇతి విశ్వః. శంబరం సలిలే పుంసి మృగదైత్యవిశేషయోః ఇతి మేదినీ. **మందాక్రాంతావృత్తమ్.** 30

శ్లో॥ విశిష్టగీతా ధృతవంశదీప్తిః శ్రుతిప్రతిష్ఠా పురుషార్థసూతిః ।
సన్మార్గవిస్తారవతీ సుజాతిర్యం భారతశ్రీర్భజతేఽభిరామా ॥ 31

విశిష్టేతి. భారతస్య భారతవర్షస్య శ్రీర్లక్ష్మీః యం నృపం భజతే ఆశ్రయతి. కిం భూతా విశిష్టైర్దేవాదిభిర్గీతా కర్మభూమిత్వాత్ప్రశంసితా, తథా చ **విష్ణుపురాణమ్** "అత్రాపి భారతం శ్రేష్ఠం జంబుద్వీపే మహామునే । యతో హి కర్మభూరేషా హ్యతోన్యా భోగభూమయః । అత్ర జన్మ సహస్రాణాం సహస్రైరపి సత్తమ । కదాచిల్లభతే జంతుః మానుష్యం పుణ్య-సంచయాత్ । గాయంతి దేవాః కిల గీతకాని ధన్యాస్తు తే భారతభూమిభాగే । స్వర్గాపవర్గాస్పద-మార్గభూతే భవంతి భూయః పురుషాస్సురత్వాత్" "సురత్వం ప్రాప్తానస్మానపేక్ష్య భూయోఽధికం ధన్యాః సుకృతిన ఇత్యర్థః" ఇతి **శ్రీధరస్వామి** వ్యాఖ్యానం చ; తథా ధృతా వంశైర్వేణుభిః

కృత్వా దీప్తిశ్శోభా యయా తాదృశీ; తథా శ్రుతౌ వేదే ప్రతిష్ఠా కర్మక్షేత్రత్వాత్ప్రశంసా యస్యాస్సా; తథా పురుషార్థానాం ధర్మార్థకామమోక్షాణాం సూతిరుత్పత్తిర్యతస్తాదృశీ అత్రాపి పూర్వోక్త ఏవ హేతుః; తథా సతాం శోభనానాం మార్గాణాం వర్త్మనాం యో విస్తారః స విద్యతే యస్యాం తాదృశీ; తథా సుజాతిః శోభనా జాతయః బ్రాహ్మణాదివర్ణాః యత్ర తాదృశీ; తథా అభిరామా మనోజ్ఞా యద్వా రామం భార్గవం దాశరథిం వా అభిగతేత్యభిరామా ద్వితీయయాత్యాదేః క్రాంతాదావితి తత్పురుషః పూర్వం రామాదిభిరుపభుక్తేత్యర్థః; అథ చ భారతస్య వ్యాసప్రణీతేతిహాసవిశేషస్య శ్రీఃభారతీలక్ష్మీః యం భజతే తస్య భారతానురక్తత్వాత్; సాపి విశిష్టగీతా విశిష్టా ఉపనిషత్తాత్పర్య ప్రకాశనాన్మనోజ్ఞా గీతా భీష్మపర్వాంతర్గతభాగవిశేషో యస్యాస్తాదృశీ; తథా ధృతా వంశస్య అన్వవాయస్య వంశానుచరితస్య వా దీప్తిః ప్రకాశః యయా తాదృశీ; తథా శ్రుతేర్వేదస్యేవ ప్రతిష్ఠా ప్రామాణ్యం యస్యాః సా యద్వా శ్రుత్యా శ్రవణేంద్రియేణ ప్రతిష్ఠా గ్రహణం యస్యాస్సా భారతస్య శబ్దరూపత్వాత్, కిం వా శ్రుతే-ర్వేదస్య ప్రతిష్ఠా తాత్పర్యం యత్ర తాదృశీ; అత ఏవోక్తం భారతవ్యపదేశేన హ్యామ్నాయార్థః ప్రదర్శితః ఇతి; తథా పురుషార్థస్య వర్గచతుష్టయస్య సూతిః యతస్సా, భారతం హి శ్రూయమాణం పాఠ్యమానం వా చతుర్వర్గం సాధయతి; తథా సన్మార్గవిస్తారవతీ శిష్ట-వ్యవహారప్రకాశకారిణీ; తథా సుజాతిః శోభనా జాతయః ఛందాంసి యత్ర సా; తథా అభిరామా ఇతిహాసాదిభిస్సర్వేషాం మనోజ్ఞా; భారతశ్రీర్భరతనృపశ్రీః యం భజత ఇత్యపి కేచిద్వ్యాచక్షతే; **భా** కాంతిః **రతం** సంభోగః తాభ్యాం యుక్తా శ్రీరిత్యప్యపరే; శబ్దశ్లేషోయం. వంశస్సంఘేన్వయే వేణౌ ఇతి; జాతిస్సామాన్యగోత్రయోః । మాలత్యామమాలక్యాం చ చుల్యాంకం పిల్లజన్మనోః । జాతీ ఫలే ఛందసి చ ఇతి చ **హేమచంద్రః**. లక్ష్మీ సరస్వతీ ధాత్రీ త్రివర్గసంపద్విభూతిశోభాసు । ఉపకరణవేషరచనావిధాసు చ శ్రీరితి ప్రథితా ఇతి **వ్యాడిః**. వృత్తమిదమింద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయో**రుపజాతిః** యదాహ **కేదారభట్టః**. స్యాదింద్రవజ్రా తతజాస్తతో గావుపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ । అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తా ఇతి. 31

శ్లో॥ ఛత్రచన్ద్రమసి యస్య నిర్మలే లోకతాపమపహన్తుముద్యతే ।
కుట్మలీభవతి వైరిభూభృతామాతపత్రశతపత్రసన్తతిః ॥ 32

ఛత్రేతి. యస్య నృపస్య, నిర్మలే విశదే, ఛత్రచంద్రమసి సితాతపత్రరూపే చంద్రే లోకానాం తాపం సంతాపమ్ అథ చ ఉపద్రవమ్ అపహంతుమ్ ఉద్యతే ఉద్యుక్తే సతి వైరిభూభృతాం విపక్షనృపతీనామ్ ఆతపత్రాణి శ్వేతచ్ఛత్రాణ్యేవ శతపత్రాణి పద్మాని తేషాం సంతతిః సమూహః కుట్మలీభవతి సంకోచం ప్రాప్నోతి; కామదేవే రాజని సతి సర్వే తద్విపక్షాః భ్రష్టరాజ్యా జాతా ఇతి భావః. చంద్రోదయే హి పద్మానాం ముకులీభావో యుజ్యత ఏవ అత్ర తాపహననస్య ముకులీభావస్య చ ఉపమాన ఏవ సంగతత్వా**ద్రూపకాలంకారః**, ఏతేన

ఛత్రం చంద్రమా ఇవేతి కేషాంచిదుపమితిసమాసకరణమబోధవిలసితమ్; యత్ర హ్యుపమేయ ఏవ సాధారణధర్మస్యాన్వయస్తత్రైవ ముఖపద్మం చుంబామీత్యాదౌ **ఉపమా**, న తు ముఖపద్మం వికాసత ఇత్యాదౌ; అత్ర హి దళవిభాగరూపస్య వికాసస్య ఉపమానేనైవాన్వయా**ద్రూపకమేవ**. **రథోద్ధతావృత్తం** రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయమ్ ఇత్యమరః. 32

శ్లో॥ ఔదార్యే రఘునాథధర్మసుతయోస్తత్సోదరాణాం పునః
సౌభ్రాత్రే పతిదేవతావ్రతవిధౌ పృథ్వీసుతాకృష్ణయోః ।
శ్రీరామాయణభారతార్ణవకృతేష్వాఖ్యానరత్నేషు చ
శ్రేయాన్ సమ్ప్రతి కామదేవనృపతిః కౌతూహలీ వర్తతే ॥ 33

ఇదానీమేకయోక్త్యా రామాయణభారతార్థవర్ణనస్య కారణం సూచయన్నాహ; ఔదార్య ఇతి. సంప్రతి శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః కామదేవనృపతి రేతేషు విషయేషు కౌతూహలీ వర్తతే ఏతాన్ విషయాన్ శ్రోతుం కామదేవస్య కౌతుకమస్తీత్యర్థః. కుత్రేత్యాహ రఘునాథధర్మసుతయోః శ్రీరామయుధిష్ఠిరయోరౌదార్యే ఉదారత్వే మహత్త్వే దాతృత్వే వేత్యర్థః, తథా తత్సోదరాణాం పునః తయోః శ్రీరామయుధిష్ఠిరయోః సోదరాణాం భ్రాతృణాం భరతాదీనాం భీమాదీనాం చేత్యర్థః, సౌభ్రాత్రే పరస్పరభ్రాతృసౌహృదే, తథా పృథ్వీసుతా సీతా కృష్ణా ద్రౌపదీ చ తయోః పతిదేవతావ్రతవిధౌ పతిరేవ దేవతా యాసాం తాః పతిదేవతాః పతివ్రతాః తాసాం యద్వ్రతం మన్వాద్యుక్తనియమః తస్య విధౌ అనుష్ఠానే; తథా శ్రీరామాయణభారతరూపౌ యావర్ణవౌ సముద్రౌ తత్ర కృతేషు వాల్మీకివ్యాసాభ్యాం నిహితేషు ఆఖ్యానరత్నేషు ఇతరేష్వప్యుత్కృష్టా-ఖ్యానేష్విత్యర్థః; సర్వేషాం సప్తమ్యంతపదార్థానాం కౌతూహలీత్యనేనాన్వయః. ఏతాదృశ-నృపానురంజనార్థమేవ అయం ప్రబంధః క్రియత ఇతి కవేరభిప్రాయః. పతివ్రతామాహ **హారీతః** ఆర్తార్తే ముదితా హృష్టే ప్రోషితే మలినా కృశా। మృతే మ్రియేత యాపత్యౌ సాధ్వీ జ్ఞేయా పతివ్రతా ఇతి. ఉదారో దాతృమహతోర్దక్షిణేప్యభిధేయవత్, ఇతి; కృష్ణా స్యాద్ద్రౌపదీ నీలీ, ఇతి చ మేదినీ. **శార్దూలవిక్రీడితమిదం వృత్తం**, సూర్యాశ్వైర్యది మఃసజౌ సతతగాః శార్దూలవిక్రీడితమితి లక్షణాత్. 33

శ్లో॥ జ్ఞానం జృమ్భయతి శ్రియం విశదయత్యానన్దముద్దీపయ-
త్యాధత్తే మతిపాటవం వితనుతే వాచాం సమీచీనతామ్ ।
ప్రత్యక్షీకురుతే పదార్థనివహం ఖ్యాతిం ప్రతిష్ఠాపయ-
త్యన్యః కో నృపతేర్వినోదవిభవస్సత్సూక్తిగోష్ఠీరసాత్ ॥ 34

అస్య కావ్యానురాగం చాహ జ్ఞానమితి. సతాం కవీనాం సూక్తిః శోభనా వాణీ యత్ర తాదృశీ యా గోష్ఠీ సంలాపః పరస్పరభాషణమిత్యర్థః. తత్ర రసోఽనురాగః తస్మాదన్యో నృపతేః కామదేవస్య వినోదవిభవః కః వినోదస్య ఉద్వేగాపనయనస్య విభవో ధనమ్ ఐశ్వర్యం

వా కః అపి తు న కోప్యస్తీత్యర్థః. కేవలం సత్సూక్తిగోష్ఠీరస ఏవ తం వినోదయతీత్యర్థః. యతః స జ్ఞానం వ్యవహారాదిబోధం జృంభయతి వర్ధయతి, తథా శ్రియం సంపత్తిం విశదయతి ఉత్కర్షయతి; తథా ఆనందం రసాస్వాదనసముద్భూతం లోకోత్తరాహ్లాదమ్ ఉద్దీపయతి జనయతి, తథా మతిపాటవం బుద్ధికౌశలమ్ ఆధత్తే కరోతి, తథా వాచాం సమీచీనతామ్ ఉత్కృష్టతాం వితనుతే విస్తారయతి, తథా పదార్థనివహం వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యరూపార్థసమూహం ప్రత్యక్షీకురుతే జ్ఞాపయతి, వైదగ్ధ్యసంపాదనేన దుర్బోధ-మప్యర్థజాతం బోధయతీత్యర్థః, తథా ఖ్యాతిం సామాజికతయా ప్రసిద్ధిం ప్రతిష్ఠాపయతి కరోతి; కావ్యాలాపో హి వ్యవహారజ్ఞానాదికం జనయత్యేవ, యదుక్తం **మమ్మటభట్టైః** కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే । సద్యః పరనిర్వృతయే ఇత్యాది. అత్రైకస్య సత్సూక్తిగోష్ఠీరసరూపకారకస్య జృంభణాది నానాక్రియాసంబంధాద్**దీపకాలంకారః**, అథ కారకమేకం స్యాదనేకాసు క్రియాసు చేత్ ఇతి లక్షణాత్. గోష్ఠీ సభాసంలాపయో స్త్రియామ్ ఇతి మేదినీ. 34

శ్లో॥ తస్యావదాతైః కవిసూక్తిసూత్రైః సంస్యూతనానాగుణరత్నరాశేః ।
వినోదహేతోః కవిరాజసూరిర్నిబన్ధనద్వంద్వమిదం విధత్తే ॥ 35

అథ కామదేవప్రీత్యర్థోఽయమ్ ఉద్యమ ఇతి, ప్రతిపాదయన్ ప్రతిజానీతే తస్యేతి. కవి రాజసూరిః కవిరాజనామా కవిః తస్య కామదేవస్య వినోదహేతోః ప్రీత్యర్థమ్ ఇదం వక్ష్యమాణ-ప్రకారం నిబంధనద్వంద్వం రామాయణభారతార్థవర్ణనయుగ్మమ్ ఏకయోక్త్యా రామాయణ భారతేతిహాసద్వయస్య వర్ణనమిత్యర్థః. విధత్తే కరోతి; తస్య కిం భూతస్య అవదాతైశ్శుద్ధైః అథ చ శుక్లైః కవీనాం సూక్తయః శోభనవచనాన్యేవ సూత్రాణి తంతవః తైః కృత్వా సంస్యూతః సంబద్ధః అథ చ గ్రథితో నానాగుణరత్నరాశిః నానాగుణా ఏవ రత్నాని తేషాం రాశిః సమూహో యస్య తాదృశస్య అన్యోపి రత్నరాశిః శుక్లైస్సూత్రైర్గ్రథ్యతే కవిభిశ్శ్లోకాదినా వర్ణితగుణసమూహస్యేత్యర్థః. అత్ర పూర్వార్ధే **రూపకాలంకారః**, స్యూతేతి సివుతన్తుసంతానే ఇత్యస్మాత్క్తః, ఊర్దన్త్యవాన్తస్యేతి వకారస్యోకారః, విధత్త ఇతి రామః స్వయం యాచతే జీవత్యహో రావణః ఇత్యాదివదస్మదర్థా వివక్షయా ప్రథమపురుషైకవచనం. ధీమాన్సూరిః కృతీ కృష్టిరిత్యమరః. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయో**రుపజాతివృత్తమ్**. 35

శ్లో॥ శ్రీరామాయణమాణిక్యం భారతస్వర్ణముద్రితమ్ ।
న కస్య కురుతే లోకే విస్మయోల్లాసి మానసమ్ ॥ 36

న కేవలమిదం కామదేవస్యైవ ప్రీతిజనకం కిం తు సర్వేషామపి చమత్కారకం భవిష్యతీత్యాహ శ్రీతి. శ్రీరామాయణం రామాయణోక్తశ్రీరామాదిచరితం తదేవ మాణిక్యమ్ అత్యుపాదేయత్వాత్ మణివిశేషః, శ్రీరామాయణం మాణిక్యమివేత్యుపమితిసమాసో వా; తద్ భారతస్వర్ణముద్రితం భారతం భారతోక్తయుధిష్ఠిరాదిచరితమేవ స్వర్ణం తేన ముద్రితం

సంబద్ధమ్ అథ చ జడితం సత్ లోకే జగతి కస్య జనస్య మానసం చిత్తం విస్మయోల్లాసి విస్మయేన అహో అపూర్వమిదమితి చమత్కారేణ ఉల్లసతీతి తాదృశం న కురుతే అపి తు సర్వేషామేవ కురుత ఇత్యర్థః. అన్యదపి మాణిక్యం స్వర్ణముద్రితం సత్ సర్వేషాం చమత్కారాయ భవతి. అత్ర పూర్వార్ధే ఏకతరసాధకాభావా**దుపమారూపకయోస్సందేహసంకరః**, తేన చ రామాయణభారతచరితయోరన్యతరదేకమపి లోకోత్తరత్వాచ్చమత్కారజనకం, కిం పునస్తయోరుభయోరేకోక్త్యా నిబంధనమి**త్యర్థాపత్త్యలంకారో** వ్యజ్యతే; **అనుష్టబ్వృత్తమ్**. 36

శ్లో॥ ప్రాయః ప్రకరణైక్యేన విశేషణవిశేష్యయోః ।
పరివృత్త్యా క్వచిత్తద్వదుపమానోపమేయయోః ॥ 37

శ్లో॥ క్వచిత్పదైశ్చ నానార్థైః క్వచిద్వక్రోక్తిభఙ్గిభిః ।
విధాస్యతే మయా కావ్యం శ్రీరామాయణభారతమ్ ॥ 38

నను దుర్ఘటమిదమ్ ఉభయోరేకోక్త్యా నిబంధనం తత్కేన ప్రకారేణ కరిష్యసీత్యాశంక్య తత్ప్రకారమాహ. ప్రాయ ఇతి. మయా శ్రీరామాయణభారతమ్ ఏకోక్త్యా తదుభయేతిహాస-వర్ణనరూపం **రాఘవపాండవీయం** కావ్యం విధాస్యతే కరిష్యతే కథమిత్యాహ ప్రాయో బహుషు విషయేషు ప్రకరణస్య భేరీరవశరద్వర్ణనవనవాసస్త్రీహరణాది ప్రస్తావస్య ఐక్యేన ఏకరూపతయా యథా ఆభూమండలేత్యాది అత్ర ఉభయపక్షేఽపి భేరీరవస్య ప్రస్తావః తథా విశేషణవిశేష్యయోః పరివృత్త్యా విపర్యయేణ ఏకత్ర యద్విశేషణం తదేవాన్యత్ర విశేష్యమిత్యేవం రీత్యేత్యర్థః, యథా ఏకత్ర యశోభిః పాండుర్దశరథో రాజా బభూవ; పక్షే దశరథస్ఫుటవీరలక్ష్మీః పాండూరాజా బభూవేతి. తథా ఉపమానోపమేయయోస్తద్వత్పరివృత్త్యా ఏకత్ర యదుపమానం తదేవాన్యత్ర ఉపమేయమిత్యేవం రీత్యేత్యర్థః, యథా తస్య రామస్య లక్ష్మీర్విపక్షేణ కృష్టాకాంతాకచేష్వివ; పక్షే తస్య యుధిష్ఠిరస్య కాంతా విపక్షేణ కచేషు కృష్టాలక్ష్మీరివేతి తథా క్వచిన్నానార్థైః అనేకార్థవాచకైః శ్లిష్టైః పదైః బాహుళ్యేన తస్యైవోదాహరణాని తథా వక్రోక్తి భంగిభిః వక్రకథనప్రకారైః ఉద్దేశ్యతా విధేయతా పరివృత్తిరూపాన్యథా యోజనాదిభి రిత్యర్థః, యథా కర్ణనాసాపనోదోయం స్త్రీణాం యదపమాననా ఇతి అత్ర శూర్పణఖా పక్షే కర్ణనాసాపనోద ఏవ స్త్రీణామపమాననా, ఊర్వశీపక్షే అపమాననైవ కర్ణనాసాపనోద ఇతి; ఏభిః ప్రకారైర్మయేదం విధాస్యతే ఇత్యన్వయః. 37,38

శ్లో॥ పదమేకమపి శ్లిష్టం వక్తుం భూయాన్ పరిశ్రమః ।
కథాద్వయైక్యనిర్వోఢుః కిం ధరాపతితోఽధికమ్ ॥ 39

నైతత్సుకరమిత్యాహ పదమితి. కా కథా బహూనామ్ ఏకమపి శ్లిష్టమ్ అనేకార్థప్రతిపాదకం పదం వక్తుం ప్రయోక్తుమ్ ఇతరేషాం భూయాన్ మహాన్ పరిశ్రమః ప్రయాసో భవతి, అత ఏవ కథాద్వయస్య రామాయణభారతోక్తేతిహాసద్వయస్య ఐక్యేన ఏకయోక్త్యా నిర్వోఢుః మద్ద్వారా నిర్వాహకర్తుః నిబధ్నతః ధరాపతితః కామదేవనృపాత్ అధికం శ్రేష్ఠతరం కిమ్, అపి తు న

కిమపి; అత్ర న కేవలం ద్విత్రాణాం పదానాం శ్లిష్టతా కిం తు సర్వప్రబంధ ఏవ ఇతిహాసద్వయోపస్థాపకత్వాత్ శ్లిష్టః, తస్మాదేతత్కర్తా కామదేవనృప ఏవ శ్రేష్ఠతర ఇత్యర్థః. అత్ర స్వక్రియమాణేఽప్యస్మిన్ ప్రయోజకస్యాపి రాజ్ఞో నిర్వాహకత్వకథనేన అతిదుర్ఘటమపి మయా యత్కర్తుమధ్యవసీయతే తత్ర రాజప్రసాద ఏవ హేతురితి కామదేవస్య గౌరవాతిశయో ధ్వనితః; అధికమితి సామాన్యత్వాన్నపుంసకం యద్వా ధరాపతితో రాజాదేశాద్ధేతోః కథాద్వయైక్యనిర్వోఢుర్మమ అధికం కిమ్ ఇదమేవ మహత్ పౌరుషమిత్యర్థః. అథ వా ధరాపతిత ఇతి సప్తమ్యంతం కథాద్వయైక్యనిర్వోఢుర్మమ ధరాపతితో రాజ్ఞి అధికమ్ అధికసంతోష-కారణం కిమ్ అపి త్వధం సంతోషకారణమిత్యర్థః. 39

శ్లో॥ శ్రీమద్రామాయణం గఙ్గా భారతం సాగరో మహాన్ ।
తత్సంయోజనకార్యజ్ఞః కవిరాజో భగీరథః ॥ 40

కథాద్వయైక్యనిర్వాహే స్వస్య సామర్థ్యం ప్రకటయన్నాహ, శ్రీతి. శ్రీమత్ శ్రీయుక్తం రామాయణం రామచరితం గంగా స్వచ్ఛత్వపావనత్వాది ధర్మవత్వాద్గంగాస్వరూపం, తథా భారతం తదుక్తయుధిష్ఠిరాదిచరితం మహాన్ అగాధః సాగరః గభీరాశయత్వేన దురవ-గాహత్వాదగాధసాగరస్వరూపం, భగీరథో భగీరథస్వరూపః కవిరాజః కవిరాజనామా కవిః గంగాసాగరయోః సంయోజనం పరస్పరమేళనం తద్రూపం కార్యం జానాతీతి తాదృశః యథా అతిదుర్ఘటమపి గంగయాసహ సాగరస్య సంమేళనం భగీరథః కృతవాన్ తథా కవిరాజోఽప్యతి దుర్ఘటం రామాయణేన సహ భారతస్య యోజనం కర్తుం జానాతీత్యర్థః; అత్ర క్వచిత్సమాసాభావేఽపి రూపకం దృశ్యంతే యథేతి స్వరసాద్ వ్యస్తం **సాంగరూపక మలంకారః.** 40

శ్లో॥ సుబన్ధుర్బాణభట్టశ్చ కవిరాజ ఇతి త్రయః ।
వక్రోక్తిమార్గనిపుణాశ్చతుర్థో విద్యతే న వా ॥ 41

ఏవంవిధకావ్యకరణక్షమా న బహవ ఇత్యాహ, సుబంధురితి. సుబంధుర్వాసవదత్తాకారః బాణభట్టః కాదంబరీకారః కవిరాజః ప్రస్తుతకావ్యకర్తా ఇత్యేతే త్రయో వక్రోక్తిమార్గనిపుణాః శ్లేషాద్యుక్తికుశలాః, ఏతే త్రయ ఏవ వక్రోక్తిమార్గం జానంతీత్యర్థః. చతుర్థ ఏతేభ్యోఽన్యః కశ్చిదేతాదృశో విద్యతే న విద్యతే వా, పృథివీ హ్యతివిపులా యది కుత్రాపి ప్రచ్ఛన్నతయా ఏతాదృశః కశ్చిత్స్యాదిత్యతః సందిహ్య విద్యతే నవేత్యుక్తమ్. అత్రాప్రకృతయోః సుబంధు-బాణభట్టయోః ప్రకృతస్య కవిరాజస్య వక్రోక్తిమార్గనిపుణత్వరూపైకధర్మాభిసంబంధా**ద్దీప-కాలంకారః.** 41

శ్లో॥ రమ్యం రామాయణం య్యైషా భారతీ సైవ భారతీ ।
అర్ధనారీశ్వరమయీ మూర్తిరేకైవ శోభతే ॥ 42

రమ్యమితి. యా ఏషా భారతీ మమ వాణీ రమ్యం రామాయణం రామాయణస్వరూపా రామాయణార్థోపస్థాపికేత్యర్థః. తథా సైవ భారతీ భారతం భారతార్థోపస్థాపకత్వాత్ భారతస్వరూపా, అర్థభేదసత్త్వేపి శబ్దస్యాభిన్నత్వాదేకాప్యుభయరూపేత్యర్థః; అత ఏకైవేయం అర్ధనారీశ్వరమయీ మూర్తిః అర్ధనారీశ్వరమూర్తిరూపా సతీ శోభతాం; యథా ఏకాపీశ్వరమూర్తిః స్త్రీపుంసావయవ ద్వయఘటితా శోభతే తథైవైకాపి మదీయభారతీ అర్థద్వయఘటితా శోభతామిత్యర్థః, వ్యస్తరూపకమ్. ఏష్వనుష్టుబ్వృత్తమ్. 42

శ్లో॥ ఏకత్ర చన్ద్రాతపసున్దరస్య పార్శ్వేఽపరస్మిన్స్ఫురదుష్ణభాసః ।
అయం సుమేరోరనుయాతి లీలాం కథాద్వయాశ్చర్యపదం ప్రబన్ధః ॥43

ఏకత్రేతి. అయం ప్రస్తుతః ప్రబంధో గ్రంథః సుమేరోః కనకాచలస్య లీలాం విలాసమ్ అనుయాతి అనుగచ్ఛతి, సుమేరుం సదృశీకరోతీత్యర్థః; కిం భూతః కథాద్వయేన ఇతిహాస–ద్వయేన ఆశ్చర్యస్య విస్మయస్య పదం స్థానమ్ ఆశ్చర్యజనకమిత్యర్థః; సుమేరోః కిం భూతస్య ఏకత్ర పార్శ్వే చంద్రస్య ఆతపేన కిరణేన సుందరస్య శోభమానస్య ఏష ప్రబంధోపి చంద్రవంశీయనృపాణాం యుధిష్ఠిరాదీనాం ప్రతాపవర్ణనేన సుందరః; పునః కిం భూతస్య అపరస్మిన్పార్శ్వే స్ఫురదుష్ణభాసః స్ఫురన్నుష్ణభాః సూర్యో యస్య స తథా తాదృశస్య ఏతత్ప్రబంధేపి అపరస్మిన్పక్షే సూర్యవంశీయా రామాదయో వర్ణ్యంతే, క్వచిత్ కథాద్వయాశ్చర్య పద ఇతి పుంలింగం దృశ్యతే తత్ర కథాద్వయేన ఆశ్చర్యాణి పదాని యత్రేతి విగ్రహః అత్ర సుమేరు ప్రబంధయోః పరస్పరబింబప్రతిబింబభావేన పర్యవసానాన్నిదర్శనాలంకారః. పదం స్థానే విభక్త్యంతే ఇతి **హేమచంద్రః**. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయోరుపజాతిర్వృత్తమ్. 43

శ్లో॥ మనోజ్ఞరామాయణభారతాఖ్యభాగీరథీసాగరసన్నిపాతే ।
సన్తః ప్రకుర్వన్త్వవగాహలీలామస్మిన్నఘచ్ఛేదిని కావ్యతీర్థే ॥ 44

పండితానామప్యాదరో విధేయ ఇతి ప్రార్థయతే, మనోజ్ఞేతి. సంతః సాధవః అస్మిన్కావ్య–తీర్థే కావ్యశాస్త్రే అథవా కావ్యరూపే తీర్థే జలావతారే పుణ్యక్షేత్రే వా అవగాహలీలాం పరిశీలన–విలాసమ్ అథవా మజ్జనక్రీడాం ప్రకుర్వంతు ప్రకర్షేణ రచయంతు; కిం భూతే మనోజ్ఞః సుశ్లిష్టతయా ప్రయుక్తః అథ చ సుదృశ్యః రామాయణభారతాఖ్యయోః రామాయణ భారతరూపయోః భాగీరథీసాగరయోః గంగాసముద్రయోః సన్నిపాతః సంగమః యత్ర తాదృశే అత ఏవ అఘచ్ఛేదిని పాపనాశకే అన్యత్రాపి పాపనాశకే గంగాసాగరసంగమతీర్థే సంతోఽవగాహంతే; ఏతేన రామాయణభారతకథాశ్రయత్వేన పాపనాశకమేతత్కావ్యమ్ ఇతర– కావ్యేభ్యో వైలక్షణ్యేన సద్భిరవశ్యమేవాదరణీయమితి భావః. **రూపకమిదం**. తీర్థం శాస్త్రే గురౌ యజ్ఞే పుణ్యక్షేత్రావతారయోః । ఋషిజుష్టే జలే సత్రిణ్యుపాయస్త్రీరజస్యపి ఇతి **హేమచంద్రః**. పూర్వోక్తం వృత్తమ్. 44

**శ్లో॥ విస్తారితాగాబ్ధిపురీవనాన్తాం సందర్శితేంద్వర్కదినర్తుశోభామ్ ।
సృష్టిం కవిస్సూక్తిమయీం వితన్వన్ ప్రజాపతేః కిం న సమానయత్నః ॥45**

కవివాఙ్నిర్మితిర్బ్రహ్మనిర్మితిసమానతయా చమత్కారం జనయతీత్యాహ, విస్తారితేతి. సూక్తిమయీం సుందరవచనరూపాం సృష్టిం సర్గం వితన్వన్ విస్తారయన్ కవిః కావ్యకర్తా ప్రజాపతేః సృష్టిం వితన్వతో బ్రహ్మణః కిం సమానయత్నో న తుల్యప్రయత్నో న భవతి అపి తు భవత్యేవేత్యర్థః; సృష్టిం కిం భూతాం విస్తారితో బహుళతయా ప్రకాశితః అగః పర్వతః అబ్ధిః సముద్రః పురీవనాంతశ్చ యత్ర సా తథా తాదృశీం; తథా సందర్శితా ఇందోశ్చంద్రస్య తథా అర్కస్య సూర్యస్య దినానాం దినఘటకప్రభాతాదీనాం ఋతూనాం వసంతాదీనాం చ శోభా యత్ర సా తథా తాదృశీం; ప్రజాపతిసృష్టౌ హి పర్వతాదీనాం విస్తారః చంద్రాదీనాం శోభా చ విద్యత ఏవ, కావ్యే చ పర్వతాదివర్ణనస్యావశ్యకత్వం తథా చ **దండీ 'నగరార్ణవ-శైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనైః । ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః**" ఇత్యాది. అత్ర సమానయత్నత్వం ప్రతితాదృశసృష్టివిస్తారస్య హేతుత్వా**త్కావ్యలింగానుప్రాణితోయ ముపమాలంకారః**. పూర్వోక్తం వృత్తమ్. 45

**శ్లో॥ దోషాంధకారవ్యపసారణేన గుణాంబుజోన్మీలననిత్యదక్షాః ।
సన్తః ప్రబంధం మమ శోధయన్తు లోకం మయూఖా ఇవ చణ్డరశ్మేః ॥46**

ఔద్ధత్యపరిహారాయ పండితాన్సవినయం ప్రార్థయతే దోషేతి. సంతః పండితాః మమ ప్రబంధం రాఘవపాండవీయాభిధమిమం ప్రబంధం శోధయంతు శుద్ధం కుర్వంతు ఉపమినోతి చండరశ్మేః సూర్యస్య మయూఖాః కిరణాః లోకమివ, యథా సూర్యస్య కిరణా భువనం పవిత్రయంతి తథా పవిత్రయంత్విత్యర్థః; కేనేత్యాహ దోషాశ్చ్యుతసంస్కారత్వాదయో మోహకత్వాదంధకారా ఇవేతి దోషాంధకారాః తేషాం వ్యపసారణేన నిరాకరణేన యద్యత్ర కశ్చిద్దోషః స్యాత్తదా తమపసార్య శోధయంత్విత్యర్థః; సూర్యమయూఖా అపి దోషాయాః రాత్రేః అంధకారస్య వ్యపసారణేన లోకం శోధయంతి, సంతః కిం భూతాః గుణాః మాధుర్యాదయః ఉపాదేయత్వాదంబుజానీవేతి గుణాంబుజాని తేషామ్ ఉన్మీలనే ప్రకాశనే నిత్యదక్షా నిరంతర ప్రవీణాః, సూర్యమయూఖా అపి గుణతుల్యాని అంబుజాని గుణాంబుజాని **శాకపార్థివాదిత్వా- త్కర్మధారయః**; తేషామున్మీలనే నిత్యదక్షాః. **ఉపమేయం శ్రౌతీ**. దోషా రాత్రౌ భుజేపి చేతి **మేదినీ**. 46

**శ్లో॥ అనధ్వన్యాః కావ్యేష్వలసగతయశ్శాస్త్రగహనే-
ష్వదుఃఖజ్ఞా వాచాం పరిణతిషు మూకాః పరగుణే ।
విదగ్ధానాం గోష్ఠీషు కృతపరిచర్యా న ఖలు యే
భవేయుస్తే కిం వా కవిభణితికణ్డూతినికషాః ॥ 47**

నన్వసంతోపి బహవస్సంతి తాన్ ప్రత్యపి కిమితి నైవం ప్రార్థయసే ఇత్యత ఆహ అనధ్వన్యా ఇతి. యే జనాః కావ్యేషు కావ్యమార్గేషు అనధ్వన్యాః అపథికాః అపరిశీలిత కావ్యవర్త్మాన ఇత్యర్థః? తథా శాస్త్రగహనేషు శాస్త్రరూపకాననేషు అలసగతయో మందగమనాః మందబుద్ధయ ఇత్యర్థః, గహనే హి మూర్ఖా ఏవ సాలసం గచ్ఛంతి; తథా వాచాం పరిణతిషు వాక్పరిణామేషు రసవత్సాలంకారశబ్దప్రయోగేష్విత్యర్థః అదుఃఖజ్ఞాః తద్భవం కవీనాం దుఃఖం న జానంతీతి తాదృశాః, తథా పరగుణే పరేషాం గుణకీర్తనే మూకా మౌనవంతః తథా విదగ్ధానాం సామాజికానాం గోష్ఠీషు సభాసు ఖలు నిశ్చయేన న కృతా పరిచర్యా సామాజికా-నాముపాసనా యైస్తాదృశాః సామాజికైరనుపదిష్టా ఇత్యర్థః. తే జనాః కవిభణితేః కావ్యస్య కందూతిర్నిఘర్షణం పరిశీలనేన పరీక్షణమిత్యర్థః, తత్ర నికషాః నికషప్రస్తరాయమాణాః కిం వా భవేయుః, అపి తు నైవేత్యర్థః. యథా నికషోపలాః స్వస్మిన్నిఘర్షణేన స్వర్ణస్యోత్త-మాధమత్వపరీక్షకా భవంతి. తథా తే కావ్యపరీక్షకా న భవంతీత్యర్థః. అతస్తాన్ప్రతి న పూర్వోక్తం ప్రార్థయే ఇతి భావః. అత్ర ప్రార్థనాభావే ఏకతమస్యానధ్వన్యత్వస్య కారణత్వే పర్యాప్తేపి కారణాంతరస్యాలసగమనాదేరుపాదానాత్**సముచ్చయాలంకారః**; సముచ్చయోయ-మేకస్మిన్సతి కార్యస్య సాధకే । ఖలే కపోతికాన్యాయాత్తత్కరశ్చేత్పరో భవేత్ ఇతి లక్షణాత్. గహనం కాననం వనమితి పరిచర్యాప్యుపాసనమితి **చామరః**, **శిఖరిణీవృత్తమిదం** రసైరుద్రైశ్ఛిన్నాయమనసభలాగశ్శిఖరిణీ ఇతి లక్షణాత్. 47

శ్లో॥ అసద్భిరారోపితదూషణాపి న సూక్తిరార్యైరవధీర్యతాం మే ।
పీతోజ్ఝితాం రాహుముఖేన చాన్ద్రీం న కిం సుధాం నాకజుషో జుషన్తే॥48

నన్వసతామ్మాస్తు కావ్యపరీక్షకతా కిం తు హఠేన తైర్దూషితే సతి సతామపి కథమత్రాదరో భవిష్యతీత్యాశంక్యాహ, అసద్భిరితి. అసద్భిర్మూర్ఖైః ఆరోపితం న తు వాస్తవికత్వే న ఉప-న్యస్తం దూషణం యత్ర సా తథా తాదృశ్యపి మే మమ సూక్తిః ఏతత్కావ్యరూపా వస్తుతః శోభనా వాణీ ఆర్యైః సద్భిః నావధీర్యతే నావజ్ఞాయతే, వర్తమానసామీప్యే లట్ మూర్ఖైరబోధ-దూషితమప్యేతత్కావ్యం సతామాదరణీయం భవిష్యత్యేవేత్యర్థః. దృష్టాన్తేనేదం దృఢయతి రాహుముఖేన పీతోఝ్ఝితామ్ ఆదౌ పీతా కబళితా పశ్చాదుజ్ఝితా ఉద్గీర్ణా తాదృశీం చాంద్రీం చన్ద్రసంబంధినీం సుధామమృతం నాకజుషో దేవాః కిం న జుషంతే న సేవంతే అపి తు జుషంత ఏవేత్యర్థః. మహాంతో హి క్షుద్రైర్దూషితమపి స్వభావతః సమీచీనం వస్తు సబహుమానమేవాద్రియంతే; అత్ర సధర్మయోః పూర్వోత్తరార్ధార్థయోః ప్రతిబింబ**నాద్దృష్టాన్తా-లంకారః**. దృష్టాన్తస్తు సధర్మస్య వస్తునః ప్రతిబింబనమ్ ఇతి లక్షణాత్. 48

శ్లో॥ రత్నావతంస ఇవ భారతమణ్డలస్య
క్రామన్ దిశో దశరథః స్ఫుటవీరలక్ష్మీః ।

రాజా సుమంత్రవిహితాభిరతిర్బభూవ
పాండుర్యశోభిరభిరంజితసర్వలోకః ॥ 49

ఇత్థం మంగళాచరణాది ముఖబంధం విధాయ ప్రకృతమనుసరన్ రామయుధిష్ఠిరయోః పితరౌ వర్ణయతి, రత్నావతంస ఇతి. దశరథో నామ రాజా బభూవ. కిం భూతః భారతమండలస్య ఉత్తరం యత్సముద్రస్య హిమాద్రేశ్చైవ దక్షిణమ్ । వర్షం తద్భారతం నామ భారతీ యత్ర సంతతిః ఇత్యుక్తలక్షణభారతవర్షస్య రత్నావతంస ఇవ మహత్త్వాతిశయేన రత్నమయశిరోభూషణమివ జాత్యుత్రేక్షేయం; తథా దిశః క్రామన్ బలేన దిగ్భవాన్ రాజ్ఞ ఆక్రామన్ తథా స్ఫుటవీరలక్ష్మీః ప్రకటవీరశోభః యద్వా క్రామన్నితి లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేతౌ శతృః, దిశః క్రామన్నాక్రమితుం స్ఫుటా వ్యక్తీభూతా వీరలక్ష్మీర్యస్య సః, తథా సుమంత్రో నామ తస్య మంత్రీ సారథిశ్చ తత్ర విహితా అభిరతిః ప్రీతిర్యేన సః, తథా యశోభిః పాండుః శుక్లః అతియశస్వీత్యర్థః, తథా అభిరంజితాః దానమానాదిభిస్సంతోషితాః సర్వే లోకాః జనాః యేన సః. అస్మిన్పక్షే దశరథ ఇత్యేతదుత్తరస్య విసర్జనీయస్య స్ఫుట ఇత్యస్మిన్ **పరేకాది యుక్తేశషసేలుగ్వేత్యనేన లోపః**. భారతపక్షే తు పాండుర్నామ రాజా బభూవ. కిం భూతః భరతో దౌష్యంతిస్తస్యాపత్యాని భారతాని తేషాం మండలస్య సమూహస్య రత్నావతంస ఇవ, తథా దిశః క్రామన్ ప్రయాణేనాస్కందయన్ తథా దశరథస్యేవ స్ఫుటా వీరలక్ష్మీః యస్య సః, యద్వా దశేతి దిశ ఇత్యస్య విశేషణం తాత్కాలికనృపాణాం తపోబలేన ఊర్ధ్వాధోగమనమప్యాసీత్ తథా రథేన హేతునా స్ఫుటా వీరలక్ష్మీః యస్య సః, అథవా దశదిక్షు రథో యస్య సః. ఏతద్వ్యాఖ్యానే దశరథ ఇత్యుభయత్రాపి సవిసర్గ ఏవ పాఠః, తథా సుమంత్రేషు శోభనమంత్రణావత్సుశోభనమంత్రణాసు వా విహితాభిరతిః తథా యశోభిరభిరంజితాః ధవళితాః సర్వలోకాస్త్రిభువనాని యేన సః; అత్ర ద్వయోరపి పాండుదశరథయోః ప్రాకరణికత్వాత్ శ్లేషానుప్రాణితేయం తుల్యయోగితేతి కేచిత్. వస్తుతస్తు తుల్యయోగితాదీనాం శ్లేషాదన్యత్ర సంభవద్విషయత్వాదేవంవిధస్థలే శ్లేషస్యైవ ప్రాబల్యేన చమత్కారవిధాయిత్వాచ్చ ప్రధానతయా శ్లేషేణైవ వ్యపదేశో యుజ్యతే. ఏవమగ్రేపి బోధ్యమ్. పాండుః కుంతీపతౌ సితే ఇతి **విశ్వః**. **వసంతతిలకం వృత్తం**. ఉక్తం వసంతతిలకం తభజాజగౌగ ఇతి లక్షణాత్. 49

శ్లో॥ మాతుః శ్రియం సందధదిన్దుమత్యాః శ్లాఘ్యః శరత్కాల ఇవోడుపజ్యేః ।
అసౌ ప్రజారంజనదక్షభావాదజస్య చక్రే మనసః ప్రమోదమ్ ॥ 50

మాతురితి. అసౌ దశరథః ప్రజానాం రంజనే సమ్యక్పాలనేన సంతోషణే దక్షభావాత్ నిపుణత్వాత్ అజస్య అజనామకస్య స్వపితుః మనసః ప్రమోదం హర్షం చక్రే కృతవాన్, కిం భూతః ఇందుమత్యాః ఇందుమతీ నామ్న్యా మాతుః శ్రియం శోభాం సందధత్ సమ్యగ్ధారయన్ మాతురివాంగసౌష్ఠవం ధారయన్నిత్యర్థః, అత ఏవ శ్లాఘ్యః ధన్యః ధన్యో

మాతృముఖః పుమానిత్యాది **సాముద్రిక**వచనాత్. ఉపమినోతి, ఉడుపఙ్క్తేః నక్షత్రశేణ్యాః శ్రియం సందధత్ శరత్కాల ఇవ యథా నక్షత్రశ్రేణ్యాః శ్రియం ధారయన్ శరత్కాలః శ్లాఘ్యో భవతి తథేత్యర్థః. పక్షే అసౌ పాండు ప్రజారంజనదక్షభావాత్ అజస్య బ్రహ్మణో మనసః ప్రమోదం చక్రే బ్రహ్మనిర్మితప్రజారక్షణేన బ్రహ్మాణం తోషయామాసేత్యర్థః. కిం భూతః మాతురంబికాయాః శ్రియం పాండుత్వశోభాం సందధత్ ధారయన్ అంబికా కిల వ్యాసమభిసరంతీ భయేన పాండువర్ణా జాతా అతస్తదవస్థాయాం తస్యాముత్పన్నోఽయమపి పాండుర్జాతః తథా శ్లాఘ్యః సర్వేషాం ప్రశసంనీయః, ఉపమినోతి, ఇందుమత్యాః స చంద్రాయాః ఉడుపఙ్క్తేః శ్రియం సందధత్ శరత్కాల ఇవ. **ఉపమేయం శ్రౌతీ**. తాం భీతాం పాండుసంకాశాం వివర్ణాం ప్రేక్ష్య భారత। వ్యాసస్సత్యవతీపుత్ర ఇదం వచనమబ్రవీత్। యస్మాత్పాండుత్వమాపన్నా విరూపం ప్రేక్ష్యమామిహ । తస్మాదేష సుతస్తే వై పాండురేవ భవిష్యతి ఇతి **మహాభారతమ్**. అజశ్ఛాగే హరే విష్ణౌ రఘుజే వేధసి స్మరే ఇతి **హేమచంద్రః**. 50

శ్లో॥ విచిత్రవీర్యస్య దివంగతస్య పితుస్సబాల్యే ప్రతిపద్య రాజ్యమ్ ।
పురీమయోధ్యాం ధృతరాష్ట్రభద్రాం స హస్తిశోభాం సుఖమ్యధ్యువాస ॥51

విచిత్రేతి. స దశరథః దివంగతస్య ఇందుమతీవిరహేణ శరీరం విహాయ ఇంద్రలోకం ప్రాప్తస్య పితుర్జనకస్య అజస్య రాజ్యం బాల్యే ప్రతిపద్య ప్రాప్య అయోధ్యాం నామ పురీం సుఖం యథా తథా అధ్యువాస అధిష్ఠితవాన్. వసతే రుపాన్వధ్యాజ ఇత్యాధారస్య కర్మత్వమ్. కిం భూతస్య విచిత్రమాశ్చర్యరూపం వీర్యం బలం యస్య స తథా తస్య; పురీం కిం భూతాం ధృతమ్ అవధృతం నిశ్చితం రాష్ట్రస్య రాజస్య భద్రం మంగళం యస్యాం తాదృశీం రాజధానీరూపామిత్యర్థః, తథా హస్తిశోభాం హస్తిభిః సంపాదితశ్రియం. పక్షే పాండుః దివంగతస్య విచిత్రవీర్యస్య విచిత్రవీర్యనామకస్య పితుః క్షేత్రిణః రాజ్యం బాల్యే ప్రతిపద్య సహస్తిశోభాం హస్తీతిశబ్దకృతశోభయా సహ వర్తమానాం హస్తిపదచిహ్నితాం హస్తినాం పురీం సుఖమధ్యువాస; కిం భూతామ్ అయోధ్యామ్ అన్యైరయోధనీయాం, యద్వా అవిద్య-మానాయోధ్యా యోధనీయాశ్శత్రవో యత్ర తాదృశీం శత్రురహితామిత్యర్థః. తథా ధృతరాష్ట్రః పాండోర్జ్యేష్ఠభ్రాతా తేన భద్రాం కుశలినీం సహస్తిశోభామితి హస్తినామకః కశ్చిత్ పౌరవ ఆసీత్ యేన స్వనామ్నా హస్తినాపురం స్థాపితం తేన కృతయా శోభయా సహ వర్తమానా-మితి వా. 51

శ్లో॥ బాణశ్రేణికరాళకార్ముకభృతా యేన ఘ్నతా విద్విషః
క్ష్మాభారక్షయజృంభితోరగపతిప్రారబ్ధనానాశిషా ।
పూర్వోర్వీపతికల్పితాభయచతుర్దిక్పాలవర్గం నిజా-
మాజ్ఞాం స్థాపయతా త్రిలోకవలయైర్దోర్మణ్డలం మణ్డితమ్ ॥ 52

అవిశేషేణ ద్వావపి శ్లోకద్వయేన విశినష్టి, బాణేతి. యేన దశరథేన, పక్షే పాండునా చ

త్రిలోకవలయైః పాలకత్వసంబంధేన త్రిభువనమండలైః అథ చ వలయరూపైస్త్రిలోకైః దోర్మణ్డలం బాహుప్రకాండం మండితం భూషితః; అన్యోపి వలయేన దోర్మండలం మండయతి; కిం భూతేన బాణశ్రేణ్యా శరపఙ్క్త్యా కరాళం దంతురం భీషణం వా యత్కార్ముకం ధనుస్తద్ బిభర్తి ధారయతీతి తాదృశేన సతా విద్విషః శత్రూన్ ఘ్నతా నాశయతా అత ఏవ క్ష్మాయాః పృథివ్యాః యః శత్రుకృతో భారః గురుత్వం తస్య క్షయేణాపగమేన జృంభితః సుఖోదయాత్ స్ఫీతో య ఉరగపతిః శేషనాగస్తేన ప్రారబ్ధాః ప్రస్తుతాః నానా జయజీవ ఇత్యాది బహుప్రకారా ఆశిషో యస్య స తథా తేన; తథా పూర్వే స్వపూర్వపురుషాః యే ఉర్వీపతయోః రాజానః తైః కల్పితమ్ అనుగ్రహేణ దత్తమ్ అభయం యేభ్యస్తే చ చతుర్దిక్పాలా ఇంద్రాదయస్తే చేతి ద్వంద్వః తద్వర్జం తాన్వర్జయిత్వా నిజామ్ ఆజ్ఞాం స్థాపయతా నివేశయతా యద్వా పూర్వోర్వీపతికల్పితాభయేతి చతుర్దిక్పాలానాం విశేషణమ్ ఇంద్రాదిష్వపి నిజాజ్ఞా స్థాపనే తస్య సామర్థ్యమాసీత్; కిం తు ప్రాచీనైస్తన్నకృతమితి మత్వా తేనాపి న కృతమితి భావః. క్వచిత్త్రిలోకవలయే ఇతి సప్తమ్యంతపాఠః. తత్ర త్రిలోకవలయే నిజామాజ్ఞాం స్థాపయతేత్యన్వయః. దోర్మండలమిత్యత్ర భూమండలమితి క్వచిత్పాఠః. అత్ర ద్వయోరపి పాండుదశరథయోః ప్రాకరణికతయా ఏకధర్మాభిసంబంధా**త్తుల్యయోగితాలంకారః**; కిం చాలౌకికకృత్యవర్ణనా**దుదాత్తాలంకారో౽పి**; లోకాతిశయసంపత్తివర్ణనోదాత్తముచ్యతే ఇతి లక్షణాత్. కరాళో దంతురే తుంగే భీషణే చాభిధేయవదితి **మేదినీ**. 52

శ్లో॥ విక్షిప్తస్య ప్రతి నృపకులం రాజశబ్దస్య లోకే
తేనాత్మానం నియతవిషయం కుర్వతా తేజసశ్చ ।
ఛత్రచ్ఛాయాపగమసుగమే సర్వపృథ్వీధరాణాం
పాదన్యాసశ్శిరసి రచితో ఘర్మభాసా చ తుల్యమ్ ॥ 53

విక్షిప్తస్యేతి. తేన రాజ్ఞా దశరథేన పాండునా చ తథా ఘర్మభాసా చ సూర్యేణ చ తుల్యం యుగవత్ సర్వేషాం పృథ్వీధరాణాం రాజ్ఞామ్ అథ చ పర్వతానాం శిరసి మస్తకే అథ చ శిఖరే పాదన్యాసశ్చరణార్పణమ్ అథ చ కిరణపాతో రచితః కృతః తుల్యం సమానమితి వా యథా సూర్యేణ సర్వే పర్వతాః క్రమేణ కిరణపాతేన ఆక్రమ్యంతే తథా సర్వే నృపాస్తేన క్రమేణ జితా ఇత్యర్థః. శిరసి కిం భూతే ఛత్రస్య రాజచిహ్నాభూతసితాతపత్రస్య అథ చ ఆవరణమాత్రస్య యా ఛాయా తస్యాః అపగమేనాభావేన సుగమే ఝటితి పాదమర్పయితుం యోగ్యే ఇత్యర్థః; తేన కిం భూతేన లోకే నృపకులం రాజసమూహం ప్రతి విక్షిప్తస్య అన్యైరారోపితస్య రాజశబ్దస్య రాజేతి శబ్దవాచ్యత్వస్య తథా తేజసశ్చ క్షాత్రప్రతాపస్య చ నియతవిషయమ్ అద్వితీయాస్పదమ్ ఆత్మానం కుర్వతా అన్యాన్ నృపతీన్ పరాజయేన భ్రష్టరాజ్యాన్ కృత్వా తేషాం రాజశబ్దవాచ్యత్వం క్షాత్రం తేజశ్చ ఆత్మన్యర్పయతేత్యర్థః. స సమ్రాడాసీదితి భావః. సూర్యస్యాపి విశేషణమిదం సంభవతి; తథా హి నృపాన్పాంతి

సదుపదేశేన అసత్కార్యాద్రక్షంతీతి నృపాః పండితాః తేషాం కులం సమూహం ప్రతి విక్షిప్తస్య కోశాదిభిర్బోధితస్య రాజశబ్దస్య రాజతే కాంత్యా ప్రకాశతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా చంద్రవాచకస్య రాజేతి శబ్దస్య తథా తేజసశ్చంద్రకాంతేశ్చ నియతవిషయమ్ అవ్యభిచారి హేతుమ్ ఆత్మానం కుర్వతా; అయం భావః చంద్రో హి కేవలం జలమయః న స్వతః కాంతిమాన్, నాపి యౌగికరాజశబ్దవాచ్యశ్చ, కిం తు సూర్యకిరణసంపర్కాదేవ తాదృశో భవతి, అతస్సూర్య ఏవ చంద్రస్య రాజశబ్దవాచ్యత్వే తేజస్విత్వే చ కారణమితి. తథా చ **సిద్ధాంతశిరోమణిః** తరణి కిరణసంగాదేష పీయూషపిండో దినకరదిశి చంద్రశ్చంద్రికాభిశ్చకాస్తి । తదితరదిశి బాలాకుంతలశ్యామలశ్రీర్ఘట ఇవ నిజమూర్తిచ్ఛాయయైవాతపస్థః ఇతి. అత్ర ప్రస్తుతా–ప్రస్తుతయోరేకధర్మాభిసంబంధాద్దీపకాలంకారః. రాజా మృగాంకే క్షత్రియే నృపే **ఇత్యమరః**, పాదో మూలో ప్రతుర్యాంశాఙ్ఘ్రిషు ప్రత్యంతపర్వతే ఇతి **హేమచంద్రః**. శిరః ప్రధానే సేనాగ్రే శిఖరే మస్తకేపి చ, ఇతి **మేదినీ**. **మందాక్రాంతావృత్తమ్**. 53

శ్లో॥ కరగ్రహాత్కోసలకేకయేన్ద్రభువోర్గురుశ్రీర్విలసత్సుమిత్రః ।
పృథావరోధస్సమరే జితారిర్గోప్తాహిమాద్రీశ్వరతాం స లేభే ॥ 54

కరగ్రహాదితి. స దశరథః ఆహిమాద్రీశ్వరతాం హిమాలయపర్యంతదేశస్వామిత్వం లేభే ప్రాప్తవాన్; స కిం భూతః కోసలకేకయౌ దేశవిశేషౌ తయోరింద్రౌ రాజానౌ కోసలాధిపతిః కేకయాధిపతిశ్చేత్యర్థః; తాభ్యాం భూరుత్పత్తిర్యయోః తాభ్యాం భవతః ఇతి వా తయోః కౌసల్యాకైకేయ్యోరిత్యర్థః. కరగ్రహాత్ పాణిగ్రహాత్ వివాహాత్ గుర్వీ శ్రీః శోభా యస్య సః తథా, విలసంతీ శోభమానా సుమిత్రా తన్నామపత్నీ యస్య సః, దశరథస్య బహుపత్నీకత్వేఽపి కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రా ఇతి తిస్ర ఏవ ప్రధానా దేవ్యః స్థితా ఇతి భావః. కిం భూతః పృథౌ మహత్యపి సమరే యుద్ధే అరోధః శత్రుభిరవారణీయః అత ఏవ జితా అరయో యేన సః, తథా గోప్తా ఆత్మపక్షాణాం రక్షితా. పక్షే పృథా కుంతీ అవరోధః పత్నీ యస్య తాదృశః స పాండుః మాద్రీశ్వరతాం మద్రాధిపతనయాయాః స్వామిత్వం హీతి ప్రసిద్ధౌ, లేభే కుంత్యామనురక్తోపి మాద్ర్యామపి ప్రణయవాన్బభూవేత్యర్థః. ఏతేనాస్య దక్షిణత్వం ధ్వనితమ్. కిం భూతః కోసలకేకయేంద్రభువోః కోసలాధిపకేకయాధిపభూమ్యోః కరగ్రహాత్ రాజగ్రాహ్యభాగగ్రహణాత్ గుర్వీశ్రీః సంపత్తిరస్య సః, తథా విలసంతి సుమిత్రాణి శోభన బాంధవా యస్య సః; తథా సమరే జితా అరయో యేన సః; తథా గోప్తా రక్షితా; **శ్లేషతుల్య–యోగితయోస్సంకరః**. 54

శ్లో॥ తతః ప్రజానాం పరిపాలనేన కృతాత్మకృత్యః క్షితిపః కదాచిత్ ।
సయౌవనశ్రీర్మృగయానురోధాత్ప్రియానుయాతః ప్రయయౌ వనాన్తమ్ ॥55

తత ఇతి. తతోఽనంతరం క్షితిపో దశరథః కదాచిత్ప్రావృట్కాలరాత్రౌ ప్రియైస్సుహృద్భిః అనుయాతః కృతానుగమనస్సన్ మృగయానురోధాత్ శబ్దవేధిబాణపరీక్షార్థం మృగయాం

కర్తుం వనాంతం జలసమీపం సరయూతీరమిత్యర్థః ప్రయయౌ గతవాన్. కిం భూతః యౌవనశ్రియా సహ వర్తమానః యౌవనజనితచాపల్యాన్మృగయార్థం జగామేతి భావః. తర్హి కిం మృగయాదివ్యసనాసక్తోఽయమాసీదిత్యాశంక్యాహ, పునః కిం భూతః ప్రజానాం పరిపాలనేన సమ్యగ్రక్షణేన కృతమాత్మనః కృత్యం కర్తవ్యం యేన సః, ప్రజాపరిపాలన ఏవ తస్యాసక్తిరాసీత్, మృగయాయాం తు కదాచిత్ప్రవృత్తిరితి భావః. పక్షే క్షితిపః పాండుః కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్సమయే ప్రియాభ్యాం కుంతీమాద్రీభ్యామనుయాతస్సన్వనాంతం కాననాన్తం ప్రయయౌ; అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. దశరథపక్షేపి వనాన్తం కాననాన్తమ్ ఇతి కేచిద్వ్యాచక్షతే రామాయణే జలసమీపగమనస్యైవాభిధానాత్. తథా చ "తతః ప్రావృడనుప్రాప్తా మద-కామవివర్ధనీ" ఇత్యుపక్రమ్య "తస్మిన్నతిసుఖే కాలే ధనుష్మానిషుమ్నాథీ । వ్యాయామ కృతసంకల్పః సరయూమన్వగాం నదీం । నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం నదీమ్ । అన్యద్వా శ్వాపదం కించిజ్జిఘాంసురజితేంద్రియః" ఇత్యాద్య**యోధ్యాకాండే** దశరథ-వాక్యమ్. వనం సలిలకాననే **ఇత్యమరః**. 55

శ్లో॥ శాబానువిద్ధహరిణీరసితోలుపానాం కోలావలీదళితబాలకశేరుకాణామ్ ।
దన్తావళోన్మథితపల్లవసల్లకీనాం రాజాఽభవద్వనభువాముపకణ్ఠవర్తీ ॥ 56

శాబేతి. రాజా దశరథః వనభువాం సరయూసమీపవనస్థలీనామ్ ఉపకంఠవర్తీ నికటవర్తీ అభవత్; కిం భూతానాం శాబైః వత్సైః అనువిద్ధాభిః కృతానుగమనాభిః హరిణీభిః రసితాని భక్షితాని ఉలుపాని తృణవిశేషాః యత్ర తాస్తథా తాసాం; తథా కోలావల్యా వనవరాహకులేన దళితాని ఖండితాని బాలాని కోమలాని కశేరుకాణి ముస్తావిశేషా యత్ర తాస్తథా తాసాం; తథా దంతావళైః హస్తిభిరున్మథితాః పాతితాః భక్షితా వా పల్లవాః యాసాం తాదృశ్యః సల్లక్యో వృక్షవిశేషా యత్ర తాస్తథా తాసామ్. పక్షే రాజా పాండుః వనభువాం శతశృంగ-పర్వతసమీపస్థవనస్థలీనామ్ ఉపకంఠవర్తీ అభవత్; అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. తృణభి-ద్గుల్మిన్యులుపం చంద్రే నా ఇతి **త్రికాండశేషః**. పల్లవేత్యత్ర **పల్వలేతి క్వచిత్పాఠః**, తత్ర పల్వలస్థితసల్లకీత్యర్థః. **వసంతతిలకం వృత్తమ్.** 56

శ్లో॥ శఙ్కువ్యాకీర్ణరఙ్కు ద్రుతనిశితశరక్షుణ్ణదీవ్యత్తరక్షు
జ్యాఘోషక్షుబ్ధకంఠీరవరవచకితధ్వస్తమాతఙ్గయూథమ్ ।
ఖడ్గవ్యాలూనఖడ్గం తుములకలకలప్రాన్తకూజచ్ఛకున్తం
భల్లధ్వస్తాచ్ఛభల్లం వనభువి మృగయాకర్మ తేన ప్రతేనే ॥ 57

శఙ్క్వితి. తేన రాజ్ఞా దశరథేన, పక్షే పాండునా చ వనభువి తస్యాం వనస్థల్యాం మృగయాకర్మ ప్రతేనే కృతమ్. తదేవ విశినష్టి కిం భూతం శంకుభిః అస్త్రవిశేషైః వ్యాకీర్ణా విక్షిప్తా రంకవో మృగభేదా యత్ర తత్; తథా ద్రుతేన శీఘ్రపాతినా నిశితశరేణ శాణితబాణేన క్షుణ్ణా విదారితా దీవ్యన్తః క్రీడనపరాస్తరక్షవః మృగాదనా వ్యాఘ్రవిశేషా యత్ర; అథవా

ఆదౌ ద్రుతాః పలాయితాః పశ్చాన్నిశితశరేణ క్షుణ్ణా దీవ్యత్తరక్షవో యత్ర తత్; తథా జ్యాఘోషేణ మౌర్వీశబ్దేన క్షుబ్ధాః సభయాః యే కంఠీరవాస్సింహాస్తేషాం రవేణ చకితమ్ ఉద్విగ్నం తథా ధ్వస్తం వినష్టం మాతంగయూథం హస్తియూథం యత్ర తత్, తథా ఖడ్గేన అసినా వ్యాలూనాః ఛిన్నాః ఖడ్గా గండకా యత్ర తత్; తథా తుములేన సంకులీభూతేన కలకలేన కోలాహలేన ప్రాంతే ఏకదేశే కూజంతః శబ్దాయమానాశ్శకుంతాః పక్షిణో యత్ర తత్; తథా భల్లేన శస్త్రవిశేషేణ ధ్వస్తాః అచ్ఛభల్లా భాల్లూకాః యత్ర తత్; శంకువ్యాకీర్ణరంక్విత్యాది ప్రతేనే ఇతి క్రియావిశేషణం వా. దశరథపక్షేఽప్యేతాదృఙ్మృగయావర్ణనం నాసంగతం. "నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం మృగమ్ । అన్యద్వా శ్వాపదం కించిజ్జిఘాంసు-రజితేంద్రియః" ఇతి **వాల్మీకీయోక్తేః** । శంకుః పత్రసిరాజాలే సంఖ్యాకీలకశంభుషు । యాదోస్త్రభేదయోర్మేఢ్రే । ఇతి **హేమచంద్రః**. సింహః కంఠీరవ ఇతి త్రికాండశేషః. కృష్ణసార-రురు-న్యంకు-రంకు-శంబర-రౌహిషాః, ఇతి, తరక్షుస్తుమృగాదన । ఇతి, గండకే ఖడ్గఖడ్గినౌ। ఇతి, ఋక్షాచ్ఛభల్లభాల్లూకా ఇతి **చామరః**. **స్రగ్ధరావృత్తమ్.** 57

శ్లో॥ ఏవం స తేనానుదినం వనేషు నిషేవ్యమాణో మృగయావిహారః ।
సమీరణోత్సేక ఇవాప్సు నావం సప్తాఙ్గచిన్తాం నృపతేర్జహార ॥ 58

ఏవమితి. ఏవమిత్థమ్ అనుదినం ప్రతిదినం వనేషు తేన దశరథేన, పక్షే పాండునా చ నిషేవ్యమాణః సాభినివేశం క్రియమాణః సనిరుక్తరూపో మృగయావిహారః నృపతే రాజ్ఞోఽవశ్యకర్తవ్యాం సప్తాంగచింతాం స్వామ్యమాత్యాదిచింతనం జహార హృతవాన్, మృగయావ్యసనాసక్తతయా తేన రాజ్యాంగనిరూపణం న కృతమిత్యర్థః. ఉపమినోతి, అప్సు జలే సమీరణస్య వాయోరుత్సేక ఉద్రేకో నావమివ యథా ప్రచండవాయుర్జలే నౌకాం హరతి మజ్జయతి తథేత్యర్థః; నృపతేర్దశరథస్య పాండోర్వేతి వ్యాఖ్యానం న సమ్యక్ అప్రధానభూతనిషేవణక్రియాకర్తృతయా తృతీయాంతతచ్ఛబ్దేనోక్తస్య ప్రధానక్రియా సంబంధిత్వేన విభక్త్యంతరాంతపదోపస్థాప్యత్వానుచితత్వాత్; న హి తేన భుజ్యమానమన్నం దేవదత్తస్య సుఖం జనయతీత్యాది కేనాపి ప్రయుజ్యతే, అత ఏవోక్త ప్రధానత్వాత్తిఙాబాధ్యతే ఇతి. యద్వా తేనేతి పూర్వోక్తప్రకారేణేత్యర్థః. **ఉపమేయం శ్రౌతీ.** స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశ-రాష్ట్రదుర్గబలాని చ । రాజ్యాంగానీత్య**మరః.** 58

శ్లో॥ స గాఢబుద్ధిస్తమసోపకణ్ఠే వివర్తమానం గతభీరభీకమ్ ।
మత్వా మృగం మార్గణలక్ష్యభూతమనగ్రజన్మానమృషిం చకార ॥59

స ఇతి. గాఢబుద్ధిః పరిణతబుద్ధిరపి గతభీః వీరత్వాన్నిర్భయః స దశరథ ఉపకంఠే వివర్తమానం సమీపే స్థిత్వా కుంభమాపూరయంతమ్ అభీకం నిర్భయం ఋషిత్వాత్స్వవినాశ-శంకారహితమ్ అనగ్రజన్మానం అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణస్తద్భిన్నం వైశ్యోహం తపసి స్థితః ఇత్యధ్యాత్మోక్తేః వైశ్యమిత్యర్థః; ఋషిమ్ అంధర్షితనయం తమసా నైశాంధకారేణ మృగం

హస్తినం మత్వా నిశ్చిత్య మార్గణలక్ష్యభూతం శరవ్యం చకార, కుంభపూరణశబ్దం శ్రుత్వా గజోఽయం స శబ్దం జలం పిబతీతి మత్వా శబ్దబేధినా బాణేన విర్యాధేత్యర్థః, తథా **చాధ్యాత్మరామాయణం** "తత్రార్ధరాత్రసమయే మునిః కశ్చిత్తృషార్దితః । పిపాసార్దితయోః పిత్రోర్జలమానేతుముద్యతః । ఆపూరయజ్జలే కుంభం తదా శబ్దోఽభవన్మహాన్ గజః పిబతి పానీయమితి మత్వా మహానిశి । బాణం ధనుషి సంధాయ శబ్దభేదినమాక్షిపమ్" ఇతి. మృగః పశావస్త్రభేదే తురంగే చ మతంగజే । ఇతి **విశ్వః**. అస్మిన్పక్షే తమసోపకంఠే ఇత్యత్ర తమసా యా నదీ విశేషస్య ఉపకంఠే సమీపే ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం చింత్యం, సరయూ-మన్వగాం నదీమితి వాల్మీక్యుక్తేః సరయూతీర ఏవ తథా వర్ణనస్యౌచిత్యాత్సరయూతమసయోశ్చ వస్తుతో భేదాత్. పక్షే తమసా మోహేన గాఢబుద్ధి రాక్రాంతమతిః అత ఏవ గతభీ-ర్నిషిద్ధోఽపి కామాసక్తపశుమారణే నిర్భయః సపాండుః ఉపకంఠే వివర్తమానం తిష్ఠంతమ్ అభీకం మృగరూపిణ్యాం స్త్రియాం మృగరూపం ధృత్వా కామాసక్తమ్ అనగ్రజన్మానం నాస్తి అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణో యస్మాత్తాదృశం బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠమిత్యర్థః, ఋషిం తపస్వితనయం మృగం హరిణం మత్వా మార్గణలక్ష్యభూతం చకార మృగరూపేణ రమమాణం కంచిన్మునితనయం బాణేన విర్యాధేత్యర్థః. తథా చ **మహాభారతం** "రాజా పాండుర్మహారణ్యే మృగవ్యాళనిషేవితే। చరన్ మైథునధర్మస్థం దదర్శ మృగయూథపం । తతస్తాం చ మృగీం తం చ రుక్మపుంఖైః-స్సుపత్రిభిః । నిర్బిభేదశరైస్తీక్ష్ణైః పాండుః పంచభిరాశుగైః । స చ రాజన్మహా తేజా ఋషిపుత్ర-స్తపోధనః । భార్యయా సహ తేజస్వీ మృగరూపేణ సంగతః । సంసక్తశ్చ తయా మృగ్యా మానుషీమీరయన్గిరం । క్షణేన పతితో భూమౌ విలలాపాకులేంద్రియః॥ ఇతి. అభీకః కాముకే క్రూరే నిర్భయే త్రిషు నా కవౌ ఇతి **మేదినీ**. 59

శ్లో॥ తపస్వినశ్ఛన్నతనోశ్శరేణ విభిన్నమూర్తేర్జనకాన్మహాధేః ।
శాపం సుతాపాయనిబద్ధమృత్యుం ప్రియానువృత్తౌ కుశలోఽప్యవాప ॥60

తపస్విన ఇతి. ప్రియా హృద్యా యా అనువృత్తిరనునయః తత్ర కుశలోపి నిపుణోపి అపరాధమార్జనాయ అతితరామనునయం కుర్వన్నపీత్యర్థః, దశరథః శరేణ బాణేన విభిన్నా విదారితా మూర్తిస్తనుః యస్య తాదృశస్య తపస్వినస్తాపసస్య తస్య జనకాత్పితురంధమునే-స్సకాశాత్ శాపమ్ అవాప ప్రాప్తవాన్; శాపం కీదృశం సుతాపాయనిబద్ధమృత్యుం సుతస్య పుత్త్రస్య అపాయేన విశ్లేషేణ నిబద్ధో నియతో మృత్యుర్యత్ర తాదృశం; త్వమపి సుతవియోగేన అహమివ నియతం మృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యేవం రూపమిత్యర్థః. జనకాత్కిం భూతాత్ ఛన్నతనోః రహః స్థితమూర్తేః తథా మహాధేః పుత్త్రమరణశ్రవణాత్ మహాన్ ఆధిః మానసవ్యథా యస్య తాదృశాత్; అయమర్థః శరవిభిన్నమూర్తిం తపస్వినం పరిత్యజ్య తదుక్త్యా తత్పితరమ్ అంధ-మునిముపగమ్య పిపాసుం తం జలేన సంతర్ప్య తావత్ స్వదుశ్చరితముక్తవాన్, తచ్ఛ్రుత్వాతి-దుఃఖాన్మమూర్ఛుః అంధమునిస్త్వమపి సుతవిశ్లేషదుఃఖేన మరిష్యసీతి శాపం దశరథాయ

దత్తవానితి. పక్షే కుశలోఽపి కార్యాకార్యవివేచకోఽపి పాండుర్దురదృష్టవశాత్ సుతాపాయ శోభనతాపాయ అతిపీడార్థం తపస్వినః శాపమ్ అవాప. శాపం కీదృశం ప్రియానువృత్తౌ సంభోగార్థం ప్రియానుసరణే నిబద్ధమృత్యుం నియతమరణరూపమ్. కిం భూతాత్తపస్వినః ఛన్నతనోర్మృగరూపేణావచ్ఛన్నదేహాత్ తథా శరేణ విభిన్నమూర్తేః తథా మహాధేః మహత్యా మానసవ్యథాయాః జనకాత్సంపాదకాత్. 60

శ్లో॥ విషద్రుమస్య వ్యసనాహ్వయస్య ఫలం స లబ్ధ్వా సహసా నివృత్తః ।
కాన్తోపభోగేషు పరాఙ్ముఖాత్మా నినాయ కాలం నిరపత్యదుఃఖీ ॥ 61

విషేతి. నిరపత్యేన అపత్యాభావేన దుఃఖీ ఖిద్యమానః, స దశరథః కాంతాః మనోజ్ఞాః ఉపభోగాః విషయాః తేషు పరాఙ్ముఖాత్మా నివృత్తమనాస్సన్ కాలం నినాయ నిరపత్య-దుఃఖితయా విషయరస మబహుమన్యమానః వృథా కాలక్షేపం చకారేత్యర్థః. కిం భూతః సహసా హఠాత్ వ్యసనాహ్వయస్య మృగయారూపవ్యసననామకస్య విషద్రుమస్య విషవృక్షస్య ఫలమ్ అభిశాపరూపం లబ్ధ్వా నివృత్తః మృగయావ్యాపారాత్పరాఙ్ముఖః. పక్షే కాంతయోః పత్న్యోః కుంతీమాద్ర్యోః ఉపభోగేషు సంభోగేషు శాపవశాత్ పరాఙ్ముఖాత్మా అత ఏవ నిరపత్యేన అపత్యోత్పత్త్యభావేన దుఃఖీ స పాండుః కాలం నినాయ అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. 61

శ్లో॥ అసన్తతేస్సన్తి కుతస్సుఖానీత్యస్యై విచిన్త్య ప్రతిపన్నమన్యుః ।
సమం స్వదారైర్నియతస్సుతార్థే రాజా సురప్రార్థనతత్పరోఽభూత్ ॥62

అసంతతేరితి. అసంతతేరపుత్రస్య జనస్య ఇహాముత్ర చ కుతస్సుఖాని సంతి భవంతి నాపుత్రకస్య లోకోస్తి శ్రుతిరేషా సనాతనీ ఇత్యాది స్మరణాదితి. అస్యై సంతతయే విచింత్య ప్రతిపన్నో విహితో మన్యుర్యేన్జ్ఞో దైన్యం శోకో వా యేన తాదృశో రాజా దశరథః స్వదారైః స్వపత్నీభిః కౌసల్యాదిభిః సమం సహ నియతః కృతనియమస్సన్ సుతార్థే పుత్రలాభాయ సురాణాం దేవానాం ప్రార్థనే ఉపాసనే తత్పరః ఆసక్తోఽభూత్; పుత్రార్థం దేవానుపాసితవా-నిత్యర్థః. పక్షే ప్రతిపన్నమన్యుః గృహీతదైన్యో రాజా పాండుర్నియతస్సన్ స్వదారైః కుంతీ-మాద్రీభ్యాం సమం సురాణాం ధర్మాదీనాం ప్రార్థనే ఆహ్వానే తత్పరోఽభూత్; పూర్వం కుంత్యా శిక్షితేన దుర్వాససోపదిష్టేన మంత్రేణ ధర్మాదీన్ ఆకారితవానిత్యర్థః, విచింత్యాంతం సమానం. మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి ఇతి, **హేమచంద్రః.** 62

శ్లో॥ ఏతస్మిన్సతి సమయే విపక్షభీతాః క్షీరాబ్ధేస్తటభువమేత్య శక్రముఖ్యాః ।
గీర్వాణాః కృతనతిసూక్తయస్త్రిధామ్నే లోకానాముదితముపప్లవం శశంసుః ॥63

ఏతస్మిన్నితి. యదా దశరథేన యదా చ పాండునా పుత్రార్థం సురారాధనాకృతా ఏతస్మిన్సమయే సతి వర్తమానే సతి శోభనే వా విపక్షేభ్యో రావణాదిభ్యః పక్షే కంసచైద్యాదిభ్యో భీతాః శక్రముఖ్యా ఇంద్రప్రధానా గీర్వాణా దేవాః క్షీరాబ్ధేః క్షీరసముద్రస్య తటభువం తీరప్రదేశం

ఏత్య ఆగత్య కృతాః నతయః ప్రణామాః సూక్తయః స్తుతయశ్చ యైస్తాదృశాః సన్తః త్రీణి స్వర్గమధ్యపాతాళరూపాణి ధామాని స్థానాని యస్య తస్మై త్రిధామ్నే సర్వవ్యాపకాయ విష్ణవే, ఉదితం రావణాదిద్వారా పక్షే కంసాదిద్వారా ఉత్పన్నం లోకానాం జనానామ్ ఉపప్లవమ్ ఉపద్రవం శశంసుః నివేదయామాసుః. త్రిధామ్నే ఇతి యదభిప్రేత్యేత్యాదినా చతుర్థీ. ధామ రశ్మౌ గృహే దేహే స్థానే జన్మ ప్రభావయోః ఇతి **హేమచంద్రః.** **ప్రహర్షణీవృత్తమిదం** మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షణీయమ్ ఇతి లక్షణాత్. 63

శ్లో॥ సన్దిశ్య త్రిదశగణం యథానురూపం తేజోంశైర్భువి జననాయ తత్ర తత్ర ।
దైత్యారిస్తదను తమోనుదోఽన్వవాయే స్వైరంశైరవతరితుం చతుర్భిరైచ్ఛత్ ॥64

సందిశ్యేతి. తదను తత్పశ్చాత్ దేవానాం లోకోపప్లవశంసనానంతరమిత్యర్థః దైత్యారిః విష్ణుః తేజోంశైః తేజోభాగైః యథానురూపం యథాయోగ్యం భువి పృథివ్యాం తత్ర తత్ర కిష్కింధాదౌ జననాయ సుగ్రీవాదిరూపేణ జన్మపరిగ్రహాయ త్రిదశగణం దేవగణం సందిశ్య స్వయం తమోనుదః సూర్యస్య అన్వవాయే వంశే దశరథగృహే చతుర్భిః స్వైః స్వకీయైః అంశైః భాగైః రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నరూపైరిత్యర్థః, అవతరితుమ్ అవతీర్ణో భవితుమ్ ఐచ్ఛత్; యూయమపి మదీయ్యసాహాయ్యార్థమ్ ఋక్షవానరాదిరూపేణ పృథివ్యామవతరతేతి దేవానాదిశ్య స్వయం రామాదిరూపేణ సూర్యవంశే అవతరితుమ్ ఇచ్ఛతి స్మేత్యర్థః. పక్షే తదను దైత్యారిర్భువి తత్ర తత్ర కుంత్యాదౌ యథానురూపం తేజోంశైః యుధిష్ఠిరాది-రూపైర్జననాయ త్రిదశగణం ధర్మాదిదేవానాదిశ్య స్వయం తమోనుదః చంద్రస్య అన్వవాయే యదువంశే చతుర్భిః స్వైరంశైః ప్రద్యుమ్నానిరుద్ధసంకర్షణవాసుదేవేతి చతుర్వ్యూహః శ్రీకృష్ణావతార ఇతి పౌరాణికాః. చంద్రాగ్న్యర్కాస్తమోనుదః **ఇత్యమరః**. పూర్వోక్తం వృత్తమ్. 64

శ్లో॥ తతో మునివ్యాహృతమన్త్రయుక్త్యా తదీయపత్నీపరిచర్యయా చ ।
భక్త్యోపసత్త్యా చ నృపస్య జజ్ఞే పిణ్డోపలబ్ధిర్విబుధప్రసాదాత్ ॥ 65

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం మునినా ఋశ్యశృంగేణ వ్యాహృతా ఉక్తా యే మంత్రాః పుత్రేష్టివిషయికాః ఋచస్తేషాం యుక్త్యా ప్రయోగేణ తథా తదీయపత్నీనాం దశరథస్త్రీణాం కౌసల్యాదీనాం యా పరిచర్యా దేవానాం మునేర్వా సేవా తయా చ తథా, భక్త్యోపసత్త్యా భక్తిపూర్వికయా తదేకనిష్ఠతయా చ విబుధానాం దేవానాం ప్రసాదాత్ నృపస్య దశరథస్య పిండోపలబ్ధిః పుత్త్రోత్పత్త్యా పిండనిశ్చయః జజ్ఞే జాతా; తదీయపత్నీ ఋశ్యశృంగపత్నీ దశరథసుతా శాంతా తస్యాః పరిచర్యయా చేతి కేచిత్. పక్షే తతో నృపస్య పాండోర్విబుధానాం ధర్మాదీనాం ప్రసాదాత్ క్షేత్రజపుత్త్రోత్పత్త్యా పిండోపలబ్ధిర్జజ్ఞే; కయేత్యాహ మునినా దుర్వాససా వ్యాహృతః కుంత్యై దత్తో యోఽభీష్టదేవాహ్వానకృన్మంత్రః తద్రూపాయా యుక్తిః తయా తథా తదీయపత్న్యోః కుంతీమాద్ర్యోః పరిచర్యయా ధర్మాదీనామ్ ఉపాసనయా తథా భక్త్యా భక్తిద్వారా యా ఉపసత్తిః కుంతీమాద్ర్యోః యథాయథం ధర్మాదిషు సంగస్తయా చ దుర్వాసోదత్తమంత్రేణ

కుంత్యా క్రమేణ ధర్మపవనేంద్రాణామ్ ఆకారణా కృతా, తేన చాస్యా యుధిష్ఠిర భీమసేనార్జున–నామనస్త్రయః పుత్రా జాతాః, తదను మాద్ర్యా చ తథైవ అశ్వినావాకారితౌ తతశ్చ తస్యా అపి ద్వౌ పుత్రౌ నకులసహదేవనామానౌ జాతావిత్యర్థః. 65

శ్లో॥ స్ఫురదృశ్యశృఙ్గవితతాన్యథాన్వహం సవనాన్తరాణ్యధిగతో మహీపతిః ।
చతురోఽపి పఞ్చముఖభాసురశ్రియస్తనయానవాప హరిదస్రతేజసః ॥66

ఉక్తమర్థం వ్యాకరోతి స్ఫురదితి. అథ అనంతరం మహీపతిర్దశరథః అన్వహం ప్రతిదినం స్ఫురతా తపఃప్రభావాద్దీప్యమానేన ఋశ్యశృంగేణ మునినా వితతాని విహితాని సవనాంతరాణి యజ్ఞభేదాన్ యజ్ఞభేదజనితా దృష్టానీత్యర్థః. అధిగతః ప్రాప్తస్సన్ చతురోఽపి న కేవలమేకం చతుస్సంఖ్యాకానపి తనయాన్ రామలక్ష్మణభరరతశత్రుఘ్నరూపాన్ పుత్రానవాప ప్రాప్తవాన్; కిం భూతాన్ పంచముఖః శివః సింహో వా తద్వద్భాసురా దీప్తిశీలా శ్రీః యేషాం తాదృశాన్, తథా హరిరింద్రః దస్రౌ ఆశ్వినేయౌ స చ తౌ చేతి ద్వంద్వః తేజో బలం చ తేజః కాంతిశ్చేత్యేకశేషః హరిదస్రాణామివ తేజసీ యేషాం తాదృశాన్ ఇంద్రవద్బలవతః, అశ్వినీకుమారవత్ కాంతిమతశ్చేత్యర్థః. పంచా విస్తృతా ముఖేన భాసురా శ్రీర్యేషాం తానిత్యపరే. పక్షే అథ అన్వహం వనాంతరాణి వనమధ్యాని అధిగతస్స మహీపతిః పాండుః చతురోఽపి పుత్రోత్పత్త్యనుకూలసురతవ్యాపారనిపుణస్సన్నపి శాపవశాత్తదశక్తతయా అగత్యా హరిదస్రాణాం ధర్మవాయ్వింద్రాశ్వినీకుమారాణాం తేజసో వీర్యాత్ పంచతనయాన్ యుధిష్ఠిరాదీనవాప. స్వస్యౌరసోత్పాదనసామర్థ్యాభావాత్ ధర్మాదిషు నియోగేన క్షేత్రజాన్ పంచపుత్రాన్ ప్రాప్తవానిత్యర్థః. కిం భూతాని వనాంతరాణి స్ఫురంతః ఋశ్యాః మృగవిశేషాః యత్ర తాదృశాని యాని శృంగాణి పర్వతశిఖరాణి తేషు వితతాని విస్తృతాని; కిం భూతాన్ తనయాన్ ముఖేన భాసురా శ్రీః యేషాం తాన్ ప్రశస్తముఖశాలిన ఇత్యర్థః, హరిదస్రేతి హరిశబ్దేన ఏకశేషవశాత్ తాత్పర్యవిశేషగ్రహాద్వా ధర్మవాయ్వింద్రాస్త్రయోఽభిధీయంతే, యద్యపి హరిశబ్దస్య సాక్షాద్ధర్మవాచకత్వం న దృష్టం; తథాపి సర్వధర్మాత్మక విష్ణువాచకత్వాత్ యమవాచకత్వాద్వా తథా కల్పయితుం శక్యతే. అంతరమవకాశావధి పరిధానాంతర్ధి–భేదతాదర్థ్యే । ఛిద్రాత్మీయవినా బహిరవసరమధ్యాత్మసదృశేషు ఇతి. తేజో దీప్తౌ ప్రభావే చ స్యాత్పరాక్రమ రేతసోః ఇతి చ **మేదినీ**. హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిషు । ఇతి **విశ్వః**. **మంజుభాషిణీ వృత్తం** సజసాజగౌ చ యది మంజుభాషిణీ ఇతి లక్షణాత్. 66

శ్లో॥ కృతార్థతా కీదృగహో నృపస్య యదేనమాలంబితపుత్రమూర్తిః ।
దేవః స్వయం ధర్మమయస్సిషేవే సహానుజన్మా గురుభక్తినమ్రః ॥67

కృతార్థతేతి. అహో విస్మయే నృపస్య దశరథస్య పక్షే పాండోః కృతార్థతా కృతకృత్యతా కీదృక్ అనిర్వచనీయేత్యర్థః. యత్ యస్మాదేనం నృపమ్ ఆలంబితా గృహీతా పుత్రమూర్తిః పుత్రరూపం యేన తాదృశస్సన్, ధర్మమయో ధర్మరూపీ దేవో విష్ణుః శ్రీరామరూపేణ పక్షే

ధర్మమయః సాక్షాద్ధర్మో దేవో యుధిష్ఠిరరూపేణ స్వయం సిషేవే; కిం భూతః అనుజన్మభిః భరతాదిభిః పక్షే భీమాదిభిస్సహ వర్తమానః తథా గురౌ పిత్రాదౌ యా భక్తిః తయా నమ్రః దర్శితవినయః. 67

శ్లో॥ స లక్ష్మణోన్నీతసమృద్ధిరుద్యచ్ఛత్రుఘ్నసమ్పద్భరతైధితశ్రీః ।
జ్యాయాన్ విరేజే క్రమశోఽభిరామః కౌమారమాసాద్య వయః కుమారః ॥68

స ఇతి. స రామో రామనామా జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠః కుమారో రాజపుత్రః కౌమారం బాల్యం వయ ఆసాద్య విరేజే శుశుభే కౌమారం యౌవనమితి కేచిత్; కిం భూతం వయః క్రమేణ శోభత ఇతి క్రమశోభి యద్వా నాస్తిభీర్యత్ర తత్ అభి క్రమశః క్రమేణ అభి భయశూన్యం వయసో విశేషణం; స కింభూతః లక్ష్మణేన లక్ష్మణనామకభ్రాతా ఉన్నీతా ఉచ్చతాం ప్రాపితా సమృద్ధిః శోభాసంపత్తిర్యస్య సః; తథా ఉద్యతీ ప్రకాశమానా శత్రుఘ్నేన తన్నామక భ్రాతా సమ్పత్ శోభాధిక్యం యస్య సః, ఉద్యతః శత్రుఘ్నాత్ సంపద్యస్యేతి వా; తథా భరతేన భరతనామకభ్రాతా ఏధితా వర్ధితా శ్రీః శోభా యస్య సః, ఏతేన రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః చత్వారో భ్రాతర ఇతి సూచితమ్. పక్షే స జ్యాయాన్ కుమారో యుధిష్ఠిరః కౌమారం వయ ఆసాద్య విరేజే కిం భూతః లక్ష్మణేన సామ్రాజ్యవ్యంజకపద్మాదిచిహ్నేన ఉన్నీతా అనుమితా సమృద్ధీ రాజ్యసంపత్తిర్యస్య సః, తథా ఉద్యతీ స్పష్టం లక్ష్యమాణా శత్రుఘ్నీ రిపునాశికా సంపద్యస్య సః; తథా భరతస్య భరతవంశస్య ఏధితా శ్రీర్యేన సః; భరతస్య నృపవిశేషస్యేవ ఏధితా శ్రీర్యస్యేతి వా; అథవా భరతో నటస్తద్వత్ ఏధితా బాంధవైః కల్పితా శ్రీర్యస్య సః బాంధవైర్నటవత్ బాలానాం వేషః క్రియతే ఇతి వ్యవహారః; తథా క్రమశః క్రమేణ వయోవృద్ధ్యా అభిరామః మనోజ్ఞః. లక్ష్మణం లాంఛనే నామ్ని రామభ్రాతరి లక్ష్మణః ఇతి **విశ్వః**. రామానుజే నాట్యశాస్త్రే దౌష్యన్తౌ భరతో నటే ఇతి **పురుషోత్తమః**. 68

శ్లో॥ యుధిష్ఠిరం భీమధనఞ్జయాభ్యాం సమం దధానం నకులేన లక్ష్మీమ్ ।
సమాదవాప్తం సహదేవనిష్ఠం జ్యేష్ఠం సుతం వీక్ష్య తుతోష తాతః ॥69

యుధిష్ఠిరమితి. తాతో దశరథః జ్యేష్ఠం సుతం రామం వీక్ష్య దృష్ట్వా తుతోష; కిం భూతం యుధిష్ఠిరం సంగ్రామస్థిరం సంగ్రామాదపలాయినమిత్యర్థ, తథా భీమో రుద్రః ధనంజయో వహ్నిః తాభ్యాం సమం సదృశం రుద్రవహ్నివత్తేజస్వినమిత్యర్థః; తథా కులే వంశే లక్ష్మీం శోభాం నన దధానం ధారయంతం నఞ్ద్వయస్య ప్రకృత్యర్థావగమకత్వాత్ కులం శోభయంతమిత్యర్థః; తథా సమాత్ సాధోః ఋశ్యశృంగాత్ అవాప్తం ప్రాప్తమ్ ఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞఫలాత్ ప్రాప్తమిత్యర్థః మా లక్ష్మీస్తయా సహవర్తత ఇతి సమః విష్ణుస్తస్మాదవాప్తం నారాయణాంశసంభూతమితి వా తథా దేవనిష్ఠయా దేవేషు భక్త్యా సహవర్తత ఇతి సహదేవనిష్ఠః తమ్. పక్షే తాతః పాండుః యుధిష్ఠిరం యుధిష్ఠిరనామకం జ్యేష్ఠం సుతం వీక్ష్య తుతోష; కిం భూతం భీమధనంజయాభ్యాం భీమసేనార్జునాభ్యాం సమం

సహితం; తథా నకులేన నకులనామకభ్రాత్రా లక్ష్మీం దధానం; తథా సమాత్ పూర్వోక్త–వ్యుత్పత్త్యా నారాయణాత్ అవాప్తం సమం సామ్యమ్ అతతి గచ్ఛతీతి సమాత్ పంచసు సమానస్నేహవాన్ ఇతి తాతవిశేషణమ్, అవాప్తం ప్రాక్తనపుణ్యబలాల్లబ్ధమితి వా తథా సహదేవే సహదేవనామక భ్రాతరి నిష్ఠా అనురాగో యస్య తమ్. భీమోఽమ్లవేతసే ఘోరే శంభౌ మధ్యమపాండవే ఇతి. ధనంజయోఽర్జునే వహ్నినాగభిద్దేహమారుతే ఇతి, సర్వసాధుసమానేషు సమం స్యాదభిధేయవత్ ఇతి చ **మేదినీ.** 69

శ్లో॥ సన్తానలాభాదనృణః పితౄణాం హర్షాదసంభావితపూర్వశాపః ।
సార్ధం స్వదారైరనుభూతకామః స శక్రతోషైకరతిర్బభూవ ॥ 70

సంతానేతి. స్వదారైః కౌసల్యాదిభిః సార్ధమ్ అనుభూతాః కామా విషయా యేన తాదృశః స దశరథః యజ్ఞాద్యనుష్ఠానేన అసురవినాశనేన వా శక్రస్య ఇంద్రస్య తోషే ఏకా కేవలా రతిరనురాగో యస్య తాదృశో బభూవ నిశ్చింతతయా యజ్ఞాదినా కేవలమింద్రం తోషయా–మాసేత్యర్థః. కిం భూతః సంతానలాభాత్ పుత్త్రప్రాప్త్యా పితౄణామనృణః పితౄణముక్తః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి శ్రుతేః; అత ఏవ హర్షాత్ సంతానలాభజనితానందాత్ అసంభావితోఽచింతితః అంధమునిదత్తః పూర్వశాపో యేన సః. పక్షే హర్షాత్ అసంభావితో విస్మృతః పూర్వశాపో మృగరూపిమునినాదత్తః సురతాసక్తో మరిష్యసీత్యేవం రూపో యేన తాదృశస్స పాండుః స్వదారైర్మాద్ర్యా సార్ధమ్ అనుభూతకామః మాద్ర్యాం కామాసక్తస్సన్ శక్రతోషైక–రతిర్బభూవ. మాద్రీముపగమ్య పూర్వోక్తశాపవశాత్ప్రాణాన్విహాయ ఇంద్రలోకం గత్వా తత్రావస్థానేన నిరంతరమింద్రం తోషయామాసేత్యర్థః. అనుభూతకామస్సన్స్వదారైస్సార్ధం శక్రతోషైకరతిర్బభూవేతి వా మాద్ర్యాస్సహమరణశ్రవణాత్ తయా సార్ధమ్ ఇంద్రలోకం జగామేత్యర్థః. అన్యత్సమానమ్. 70

శ్లో॥ విద్యా గురూణాం నిలయాదవాప్య కాలే కుమారా ధృతరాష్ట్రమేత్య ।
వవందిరే భూమిపతిం జనానాం విలోచనాళీరనిమేషయన్తః ॥ 71

విద్యా ఇతి. కుమారా రామాదయః కాలే అధ్యయనోపయుక్తసమయే గురూణాం వసిష్ఠాదీనాం నిలయాద్గృహాత్ విద్యాః అవాప్య ధృతం రక్షితం రాష్ట్రం రాజ్యం యేన తాదృశం భూమిపతిం దశరథమ్ ఏత్య ఆగత్య వవందిరే ప్రణేముః. కిం భూతాః జనానాం ప్రేక్షకాణాం విలోచనాళీః నయనపఙ్క్తీః అనిమేషయంతః నిమేషశూన్యాః కుర్వంతః ప్రేక్షకానతితరా–మానందయన్త ఇత్యర్థః. పక్షే కుమారా యుధిష్ఠిరాదయః కాలే పాండుమరణోత్తరం విద్యాగురూణామ్మునీనాం నిలయాత్ తపోవనాత్ ఏత్య మునిభిస్సార్ధమాగమ్య ధృతరాష్ట్ర–నామానం భూమిపతిం పాండుజ్యేష్ఠమ్ అవాప్య వవందిరే; అన్యత్సమానం. శ్లిష్టకావ్యే వ్యవహితయోజనా న దోషాయేతి నకష్టత్వమ్. ధృతరాష్ట్రస్సురాజ్ఞి స్యాత్పక్షిక్షత్రియభేదయోరితి **విశ్వః.** 71

శ్లో॥ గుణైరుపేతా గురుభీష్మహృద్యైః క్షత్త్రానురూపైర్వచనైర్వినీతాః ।
కృపాశ్రయాస్తే కుశలాః కలాసు ప్రమాణకోటిప్రవణా విజహ్రుః ॥72

గుణైరితి. తే రామాదయః విజహ్రుః విహారం చక్రుః, కిం భూతాః గురుభిః గభీరైః భీష్మైః శత్రూణాం భయదైః హృద్యైస్సాధూనాం మనోజ్ఞైః గుణైరుపేతా యుక్తాః తథా క్షత్త్రానురూపైః క్షత్రియయోగ్యైర్వచనైః వినీతాః గురుభిశ్శిక్షితాః తథా కృపాయాః దయాయాః ఆశ్రయాః ఆధారాః నీచేషు దయావంత ఇత్యర్థః; తథా కలాసు చతుష్షష్టిప్రకారవిద్యాసు కుశలాః తథా ప్రమాణానాం హేతూనాం కోటౌ కోటిసంఖ్యకేష్వపి హేతువాదేష్విత్యర్థః ప్రవణాః నిపుణాః ప్రమాణానాం సత్యవాదినాం కోటౌ అగ్రే ప్రవణాః సత్యవాదినామగ్రగణ్యా ఇత్యర్థ ఇతి వా; ప్రమాణానాం శాస్త్రాణాం కోటావుత్కర్షే ప్రవణా ఇతి కేచిత్; ప్రమాణం నిత్యమర్యాదాశాస్త్రేషు సత్యవాదిని ఇయత్తాయాం చ హేతౌ చ క్లీబైకత్వే ప్రమాతరీతి; కోటిః స్త్రీ ధనుషోఽగ్రేఽశ్రౌ సంఖ్యాభేదప్రకర్షయోః, ఇతి చ **మేదినీ.** పక్షే తే యుధిష్ఠిరాదయః విజహ్రుః; కిం భూతాః గురుః ద్రోణాచార్యః భీష్మః శాంతనవః తయోః హృద్యైః హృదయంగమైః గుణైరుపేతా తథా క్షత్త్రా విదురేణ అనురూపైః యోగ్యైః వచనైః వినీతాః అస్మిన్పక్షే **క్షత్త్రేతి తృతీయాంతం** భిన్నం పదం; తథా కృపః కృపాచార్యః ఆశ్రయో గురుర్యేషాం తే; తథా కలాసు కుశలాః తథా ప్రమాణకోటిః కౌరవాణాం క్రీడాభూమిః తత్ర ప్రవణాః విదురస్య విచిత్ర వీర్యదాస్యాం జాతత్వాత్ క్షత్తృశబ్దవాచ్యత్వం. క్షత్తా శూద్రాత్క్షత్రియజే ప్రతీహారే చ సారథౌ । భుజిష్యాతనయేపి స్యాత్ నియుక్తవేధసోః పుమాన్, ఇతి **మేదినీ.** 72

శ్లో॥ తే స్నిగ్ధగంభీరగిరః కుమారాస్త్రైలోక్యతాపప్రశమాయ దక్షాః ।
నవాంబువాహా ఇవ ధార్తరాష్ట్రానుద్వేజయన్తి స్మ చిరం విపక్షాన్ ॥73

త ఇతి. తే కుమారా రామాదయః విపక్షాన్ శత్రూన్ చిరముద్వేజయంతిస్మ భీషితవంతః; ఉపమినోతి నవాంబువాహా ఇవ ధార్తరాష్ట్రానితి. యథా నవాంబువాహాః నవీనమేఘాః విపక్షాన్ వికృతపక్షయుక్తాన్ ధార్తరాష్ట్రాన్ హంసవిశేషాన్ ఉద్వేజయంతి మానసగమనాయ వ్యాకులయంతి తథేత్యర్థః. కిం భూతాః కుమారా నవాంబువాహాశ్చ స్నిగ్ధాః స్నేహవ్యంజికాః అథ చ, అరూక్షాః గంభీరాః దుర్బోధాభిప్రాయాః అథ చ విశాలాః గిరః వచనాని అథ చ నిర్ఘోషా యేషాం తే; తథా త్రైలోక్యతాపప్రశమాయ దక్షాః ఉపద్రవనిరాకరణేన మేఘపక్షే జలవర్షణేన త్రిలోకీతాపశాంత్యై నిపుణాః, వర్షాకాలే మేఘోదయాత్ ఉద్విగ్నచిత్తాః వికృత–పక్షాశ్చ భూత్వా హంసా మానససరోవరం గచ్ఛంతీతి కవీనాం సమయః. పక్షే తే కుమారా యుధిష్ఠిరాదయః చిరం విపక్షాన్ బహుకాలం జాతవైరాన్ ధార్తరాష్ట్రాన్ ధృతరాష్ట్రపుత్త్రాన్ దుర్యోధనాదీన్ నవాంబువాహా ఇవ ఉద్వేజయంతి స్మ యథా నవాంబువాహాః ధార్తరాష్ట్రాన్ హంసవిశేషాన్ ఉద్వేజయంతి తథేత్యర్థః. అన్యత్సర్వం పూర్వవత్, ఉపమేయం శ్రౌతీ. ధార్తరాష్ట్రోఽసితాస్యాంఘ్రిహంసే కౌరవసర్పయోః ఇతి, **మేదినీ.** 73

శ్లో॥ గురుకృపోపనతాయుధవిద్యయా సమధికం పరిబృంహితతేజసః ।
పవనసంగతపావకసన్నిభా నృపసుతాః పరభీషణతాం దధుః ॥ **74**

ఉక్తమర్థం దృఢయతి గుర్వితి. నృపసుతా రామాదయః పరభీషణతాం శత్రూణాం భయంకరత్వం దధుః ధృతవంతః; కిం భూతాః గురూణామ్ ఆచార్యాణాం కృపయా అనుగ్రహేణ ఉపనతా ప్రాప్తా యా ఆయుధవిద్యాధనుర్వేదస్తయా సమధికం యథా స్యాత్తథా పరిబృంహితాని సంవర్ధితాని తేజాంసి యేషాం తే; అత ఏవ పవనసంగతో వాతోద్దీపితో యః పావకో వహ్నిస్తస్య సన్నిభాసా దృశ్యం యేషాం తే. పక్షే నృపసుతాః యుధిష్ఠిరాదయః గురుర్ద్రోణః కృపశ్శారద్వతః తాభ్యామ్ ఉపనతా యా ఆయుధవిద్యా తయా పరిబృంహిత తేజసః; అన్యత్సమానమ్. **ద్రుతవిళంబితం వృత్తమ్** ద్రుతవిళంబితమాహ – నభౌభరౌ ఇతి లక్షణాత్. 74

శ్లో॥ రసప్రసంగైరపరాజితానాం ద్విజిహ్వామార్గైర్న వశీకృతానామ్ ।
తీవ్రప్రతాపజ్వలనేన తేషాం భావ్యం భయం శత్రుగణోఽనుమేనే ॥**75**

రసేతి. శత్రుగణః తేషాం రామాదీనాం తీవ్రో దుస్సహో యః ప్రతాపజ్వలనః ప్రతాపాగ్నిః తేన, భావ్యం భావి, భయమ్ అనుమేనే నిశ్చితవాన్; తేషాం దుస్సహప్రతాపం దృష్ట్వా ఏతేభ్యోఽస్మాకం భయం భవిష్యతీతి నిశ్చితవానిత్యర్థః. తీవ్రప్రతాపజ్వలనేన హేతునా తేషాం భావ్యమ్ ఉత్పాదనీయం భయమితి వా అస్మిన్వ్యాఖ్యానే తేషామితి **కర్తరిషష్ఠీ**. నన్వాస్తాన్నామ– దుస్సహ ప్రతాపః యువానస్తే శృఙ్గారాదిపరతన్త్రా భవిష్యన్తి తతశ్చ ఖలవ్యవహారైః సుకరమేవ తేషాం వశీకరణం, కథం భయసంభావనేత్యాశంకాం విశేషణాభ్యాం నిరాకరోతి. తేషాం కిం భూతానాం రసస్య శృంగారాదేః ప్రసంగైః యోగైః అపరాజితానామ్ అనభిభూతానాం జితేంద్రియాణామిత్యర్థః; తథా ద్విజిహ్వా మార్గైః ఖలవ్యవహారైర్న వశీకృతానామ్ అనాయత్తానామ్ అతిబుద్ధిమతామిత్యర్థః; యే హి జితేంద్రియా బుద్ధిమంతః ప్రతాపినశ్చ తేభ్యో భయసంభావనా యుజ్యత ఏవేతి భావః. పక్షే శత్రుగణో దుర్యోధనప్రభృతిః రసప్రసంగైః విషప్రదానైః అపరాజితానాం వినాశయితుమశక్తానాం తథా ద్విజిహ్వానాం సర్పాణాం మార్గైః అన్వేషణైః దంశనాదిభిర్న వశీకృతానాం న వినాశితానాం తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం తీవ్రః ప్రతాపః ఉత్తాపో యస్య తాదృశో జ్వలనః లాక్షాగృహానలః తేన భావ్యం సంపాదనీయం భయం అనుమేనే; ఏతే హి విషప్రదానాదిభిర్న మృతాః ఇదానీం లాక్షామయం గృహం కృత్వా తత్ర ప్రవేశ్య వహ్నినా వినాశయితవ్యా ఇతి నిశ్చితవానిత్యర్థః. రసప్రసంగైః వాసుకి సందిష్టామృత– భోజనైః అపరాజితానాం పరాభవితుమశక్తానామితి వా, దుర్యోధనః కిల జలక్రీడావసరే సవిషం భోజ్యం భీమాయాదాత్, తద్భుక్త్వా విసంజ్ఞం తం నద్యాం ప్రాక్షిపత్, తతశ్చ తదవస్థో భీమో నాగలోకం ప్రవిష్టః, తత్ర చ సర్పైర్దంశనాద్విషాపాయేన ప్రత్యుజ్జీవితః సర్పాణాం కదనం కృతవాన్; తతశ్చ తైర్విజ్ఞాపితో వాసుకిః సర్వం జ్ఞాత్వా పరితుష్య భీమం

రసం పాయయామాస, యేన సోఽతిబలవాన్ బభూవేతి **భారతీవార్తా**. రసస్స్వాదే జలే వీర్యే శృంగారాదౌ విషే ద్రవే, ఇతి, ద్విజిహ్వః ఖలసర్పయోః, ఇతి చ **హేమచంద్రః**. 75

శ్లో॥ ఏవం కాలే యాతి భగ్నారి రక్షో దీవ్యచ్చేతో బాధితుం గాధిజన్మా ।
భీమద్వేషీ భూమిపాలం యయాచే దాయాదస్య ప్రేషణం ధర్మయోనేః ॥76

ఏవమితి. ఏవమిత్థం కాలే యాతి గచ్ఛతి సతి గాధిజన్మా విశ్వామిత్రః భూమిపాలం దశరథం ధర్మయోనేః ధర్మోత్పాదకస్య దాయాదస్య సుతస్య రామస్య ప్రేషణం యజ్ఞరక్షార్థం తపోవనే ప్రేరణం యయాచే ప్రార్థయామాస; కిం కర్తుమిత్యాహ, రక్షో యజ్ఞవిఘాతకం రాక్షసం తాటకాదికం బాధితుం పీడయితుం వినాశయితుమితి యావత్. కిం భూతం రక్షః భగ్నారి భగ్నా అరయో యతస్తత్ అతిబలవదిత్యర్థః; తథా దీవ్యత్ నిర్భయత్వాత్ క్రీడత్ సోత్సాహమిత్యర్థః తాదృశం చేతో యస్య తత్, గాధిజన్మా; కిం భూతః భీమానాం భయంకరాణాం రాక్షసాదీనాం ద్వేషీ శత్రుః. రక్ష ఇతి **జాత్యాశ్రయత్వాదేకవచనమ్**. పక్షే భీమం వృకోదరం ద్వేష్టీతి భీమద్వేషీ దుర్యోధనః భూమిపాలం ధృతరాష్ట్రం ధర్మాద్యోని-రుత్పత్తిర్యస్య తాదృశస్య ధర్మసుతస్య దాయాదస్య జ్ఞాతేః యుధిష్ఠిరస్య ప్రేషణం వారణావతే ప్రేరణం యయాచే ఇతో యుధిష్ఠిరాదయో వారణావతే యాం త్వితి ధృతరాష్ట్రం ప్రార్థయా-మాసేత్యర్థః. అస్య ధర్మయోనేర్యుధిష్ఠిరస్య దాయాత్ స్వపిత్ర్యంశాత్ ప్రేషణం భ్రంశనం యయాచే ఇతి వా; కిం భూతః భగ్నా విఘటితా అరీణాం పాండవానాం రక్షారక్షణం యేన సః, తథా దీవ్యచ్చేతః సునిర్వృతం మనః తద్బాధతే ఇతి దీవ్యచ్చేతో బాధీ తాదృశో యస్తుంగః ప్రబలతరాధిః మానసవ్యథా తస్య జన్మ ఉత్పత్తిర్యత్ర సః. ఉభయత్రాపి భూమిపాలమితి గౌణం కర్మ. దాయాదౌ సుతబాంధవౌ **ఇత్యమరః**. **శాలినీవృత్తమిదమ్**. శాలిన్యుక్తామ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైః ఇతి లక్షణాత్. 76

శ్లో॥ తద్వాక్యాన్తే దత్తకర్ణానుమోదః పుత్త్రప్రీత్యా జాతకృచ్ఛ్రః కుమారమ్ ।
ధర్మాత్మానం ప్రేషయామాస రామం విశ్వామిత్రప్రీతయే భూమిపాలః ॥77

తదితి. భూమిపాలో దశరథః విశ్వామిత్రస్య మునేః ప్రీతయే ధర్మాత్మానం సాక్షాద్ధర్మ స్వరూపం కుమారం రామం దూరం దూరదేశం తపోవనం ప్రేషయామాస; కిం భూతః తద్వాక్యాంతే తస్య మునేః వాక్యావసానే పుత్త్రప్రీత్యా పుత్రస్నేహపరవశతయా జాతం కృచ్ఛ్రం వియోగదుఃఖం యస్య తాదృశస్సన్నపి శాపభయాత్ దత్తః కర్ణయోః మునేశ్శ్రవణయోః అనుమోదః పుత్త్రం ప్రేషయిష్యామీతి వాక్యజనితహర్షో యేన సః; స్నేహాధిక్యాద్వ్యాకులోపి శాపభయాద్రామం ప్రేషయామామాసేత్యర్థః. పక్షే భూమిపాలో ధృతరాష్ట్రః విశ్వేషామ్ అమిత్రాణాం సర్వేషాం శత్రూణామ్ అథవా విశ్వేషామ్ అమిత్రా దుర్యోధనాదయః తేషాం ప్రీతయే ధర్మాత్మానం ధర్మజం కుమారం యుధిష్ఠిరం దూరమ్ అర్థాత్ రచితలక్షాగృహం వారణావతే ప్రేషయామాస; కిం భూతః తస్య దుర్యోధనస్య వాక్యాంతే దత్తః కర్ణేన రాధేయేన

ఆమోదో హర్షో యస్మై సః కర్ణేన ప్రోత్సాహిత ఇత్యర్థః; అత ఏవ పుత్త్రప్రీత్యా దుర్యోధనాదీనాం స్నేహానురోధేన అజాతం కృచ్ఛ్రం భ్రాతుః పుత్రవియోగజనితదుఃఖం యస్య సః; దత్తకర్ణా-నుమోద ఇతి ఉభయత్రాపి **వ్యధికరణబహువ్రీహిః**. కర్ణః పృథాజ్యేష్ఠసుతే సువర్ణాలౌ శ్రుతావపీతి **మేదినీ**. పూర్వోక్తం వృత్తమ్. 77

శ్లో॥ మాత్రా సమం సావరజః స రాజ్ఞా ప్రస్థాపితో ధామ తపోధనానామ్ ।
స్థానాన్తరం విద్విషతాం రణేషు సమర్థకోదణ్డధరః ప్రతస్థే ॥ 78

మాత్రేతి. స రామః తపోధనానాం మునీనాం, ధామ గృహరూపం, స్థానాంతరమ్ అయోధ్యాతో భిన్నస్థానం ప్రతస్థే ప్రస్థితవాన్; కిం భూతః మాత్రా సమం కౌసల్యయా సహితేన రాజ్ఞా దశరథేన ప్రస్థాపితః గంతుం ప్రేరితః; తథా సావరజః అవరజేన కనిష్ఠేన లక్ష్మణేన సహ వర్తమానః; తథా విద్విషతాం శత్రూణాం, రణేషు సమర్థం ఆమర్దసహం కోదండం ధనుర్ధరతి ధారయతీతి తాదృశః; ధామేతి ప్రస్థాపిత ఇత్యస్య వా కర్మ. పక్షే రాజ్ఞా ధృతరాష్ట్రేణ ప్రస్థాపితస్స యుధిష్ఠిరః హస్తినాతః స్థానాంతరం వారణావతం ప్రతస్థే, న కేవలమేక ఏవ ప్రతస్థే కింతు మాత్రాదిభిరపీత్యాహ, కిం భూతః మాత్రా సమం కుంత్యా సహితః తథా అవరజైః భీమాదిభిస్సహ వర్తమానః, తథా తపోధనానాం స్నాతకబ్రాహ్మణానాం ధామ ప్రతిపాలకత్వాదాశ్రయః. ప్రస్థాపనే హేతుగర్భవిశేషణద్వయమాహ, పునః కిం భూతః రణేషు సమర్థకః శత్రూన్పీడయితుం శక్త ఇత్యర్థః. తథా విద్విషతాం దుర్యోధనాదీనాం దండధరః బలవత్వాద్దండకర్తా సమర్థక ఇతి **స్వార్థేకః**. 78

శ్లో॥ పరికల్పితకామదేహదాహం విషయం ప్రాప్య స వారణావతంసః ।
అవిశఙ్కమువాస తత్ర భాస్వద్ద్యుతిలక్షాభవనే ప్రదోషరుద్ధః ॥ 79

పరీతి. వా శబ్దః పూర్వాపేక్షయా సముచ్చయే సవాస చ రామః ప్రదోషేణ సాయం కాలోపస్థిత్యా రుద్ధః రుద్ధగమనస్సన్ పరికల్పితో మహాదేవేన జనితః కామస్య కందర్పస్య దేహస్య దాహో యత్ర తాదృశం విషయం గంగాసరయూసంగమసంనిధౌ కామతపోవన-రూపమ్ అంగదేశం ప్రాప్య తత్ర భాస్వతస్సాయంకాలీన సూర్యస్య ద్యుత్యా లోహితకిరణేన లాక్షాభం లాక్షావల్లోహితాయమానం యద్వనం తస్మిన్ అవిశంకం నిర్భయం యథా తథా ఉవాస; కిం భూతః రణావతంసః సమరనిపుణః, కల్పవిశేషే అంగదేశే భగవతా శివేన కామో దగ్ధః తథాహి వాల్మీకీయే బాలకాండే '**కందర్పో మూర్తిమానాసీత్ కామ ఇత్యుచ్యతే బుధైః । తపస్యంతమిహ స్థాణుం నియమేన సమాహితమ్ । కృతోద్వాహం తు దేవేశం గచ్ఛంతం సమరుద్గణమ్ । ధర్షయామాస దుర్మేధాహుంకృతశ్చ మహాత్మనా । అవధ్యాతశ్చ రుద్రేణ చక్షుషా రఘునందన । వ్యశీర్యంతశరీరాత్స్వాత్సర్వగాత్రాణి దుర్మతేః । తత్ర గాత్రం హతం తస్య నిర్దగ్ధస్య మహాత్మనా । అశరీరః కృతః కామః క్రోధాద్దేవేశ్వరేణ హ । అనంగ ఇతి విఖ్యాతస్తదా ప్రభృతిరాఘవ । సచాంగవిషయశ్శ్రీమాన్ యత్రాంగం సముమోచ హ**"

ఇతి విశ్వామిత్రవాక్యమ్. పక్షే స యుధిష్ఠిరః పరికల్పితో దుర్యోధనాదిభిరాకాంక్షితః కామేనేచ్ఛయా పాండవానాం దేహదాహో యత్ర తాదృశం సవారణావతం వారణావత నామక నగరీసహితం విషయం దేశం ప్రాప్య తత్ర భాస్వతీ దేదీప్యమానా ద్యుతిః కాంతిర్యస్య తాదృశం యల్లాక్షాభవనం జతుగృహం తస్మిన్ విగతా శంకా యత్ర క్రియాయాం తద్విశంకం నవిశంకమ్ అవిశంకం యథా తథా ఉవాస విదురవచనేన శత్రుచేష్టితజ్ఞానాత్ సశంక–మువాసేత్యర్థః. కిం భూతః ప్రదోషైః ప్రకృష్టదూషణశాలిభిః దుర్యోధనానుచరైః పురోచనాదిభీ రుద్ధః ఆవృతః కామస్య రాజ్యప్రాప్త్యభిలాషస్య దేహస్య చ దాహో యత్రేతి వా. పరికల్పితేత్యత్ర పరికల్పితేతి పాఠే రామాయణ పక్షే పరమతిశయేనేతి, భారతపక్షే పరేణ శత్రుణేత్యర్థః. దేశవిషయౌ తూపవర్తనమ్ **ఇత్యమరః**. **వైతాళీయభేదఔపచ్ఛందసికం వృత్తం** షడ్విషమేష్టౌ సమేకలాస్తాశ్చ సమేస్యుర్నో నిరంతరాః । న సమాత్ర పరాశ్రితా కలా వైతాళీయేంతే రలౌ గురుః తత్రైవాంతేఽధికే గురౌ స్యాదౌపచ్ఛందసికం కవీంద్రహృద్యమ్ ఇతి లక్షణాత్. 79

శ్లో॥ ఉపనతజనక్లప్తః శ్లాఘ్యమార్గే చ తస్మిన్
విదురవచనమారాదాప్తభావేన శృణ్వన్।
అనయదపి కియన్తం కార్యమాలోక్య కాలం
ప్రకటితగురుభక్తిస్సానుజో రాజసూనుః ॥ 80

ఉపనతేతి. చకారోఽపిశ్చ పూర్వాపేక్షయా సముచ్చయే సానుజః సలక్ష్మణః రాజసూనూ రామః ఆప్తభావేన ప్రత్యయితత్వజ్ఞానేన విదురస్య పండితస్య విశ్వామిత్రస్య వచనమ్ ఇహైవాద్య స్థీయతామిత్యేవం రూపం శృణ్వన్సన్ తస్మిన్ననంగతపోవనే కార్యం సాయం సంధ్యాదిరూపం ఆలోక్య పరామృశ్య సాయం సంధ్యాద్యర్థమిత్యర్థః. ఆరాత్ విశ్వామిత్రస్య సమీపే కియంతం కాలమ్ అనయత్ ఏకాం రాత్రిం గమయామాసేత్యర్థః. కిం భూతః ప్రకటితా ప్రకాశితా గురౌ విశ్వామిత్రే భక్తిర్యేన సః తస్మిన్కిం భూతే ఉపనతాస్తత్రోపస్థితా యే జనా మునయః తైః క్లప్తః కృతః శ్లాఘ్యః ప్రశంసనీయో మార్గో వర్త్మ యత్ర తత్తథా తస్మిన్ పక్షే సానుజో భీమాదిసహితో రాజసూనుర్యుధిష్ఠిరః ఆరాత్ సమీపే విదురస్య కౌరవమంత్రిణో వచనం రాజానం బోధయామాస, విదురో మ్లేచ్ఛభాషయా ఇత్యాద్యాక్షిప్తం లాక్షాగృహే తస్మిన్ సావధానతయా వస్తవ్యమిత్యాదిరూపమ్ ఆప్తభావేన శృణ్వన్సన్ భవిష్యత్కిమపి కార్యమాలోక్య తస్మిన్ లాక్షాగృహే కియంతం కాలమనయత్ కిం భూతః ప్రకటితా బహిః ప్రకాశితా గురౌ ధృతరాష్ట్రే భక్తిర్యేన సః తస్మిన్ కిం భూతే ఉపనతః ఉపస్థితో యోజనః విదురప్రేరితః ఖనకః తేన క్లృప్తో రచితః శ్లాఘ్యః ప్రశస్తో మార్గః భూమధ్యవర్త్మ యత్ర తస్మిన్. విదురో నాగరే ధీరే కౌరవాణాం చ మంత్రిణి, ఇతి **విశ్వః**. **మాలినీవృత్తమ్.** 80

శ్లో॥ స్వయమేధితచిత్రభానుహేతిస్ఫురితాం తాం వసతిం విహాయ భూయః ।
స వనాన్తరముద్యతారిభీమస్స్వగురూద్భూతధురన్ధరః ప్రపేదే ॥ 81

స్వయమితి. స రామః స్వయమేధిత ఉదితో యశ్చిత్రభానుః సూర్యః తస్య హేతిః తేజః తయా స్ఫురితాం ప్రకాశితాం; తామ్ అనంగవనరూపాం వసతిం స్థానం విహాయ పరిత్యజ్య భూయః పునర్వనాంతరం తతోఽన్యద్వనం ప్రపేదే ప్రాప్తవాన్; సూర్యే ఉదితే వనాంతరం జగామేత్యర్థః. యద్వా తాం వసతాం రాత్రిం విహాయ గమయిత్వా కిం భూతాం స్వయమిత్యాది సూర్యోదయాత్ కించిజ్జాతప్రకాశామిత్యర్థః. కిం భూతః ఉద్యతాః సంగ్రామే ఉద్యుక్తాః యే అరయః తేషాం భీమో భయంకరః తథా స్వగురుర్దశరథః తస్మాదుద్భూతామ్ ఉపస్థితాం ధురం భారం ధరతి ధారయతీతి తాదృశః. పక్షే సబలవత్త్వేన ప్రసిద్ధో భీమః స్వగురోః యుధిష్ఠిరస్య ఉద్భూతామ్ ఉత్పన్నాం ధురం గమనాశక్తాన్ ద్రౌపద్యాదీన్ గృహీత్వా శీఘ్రం గచ్ఛేత్యాది రూపం యుధిష్ఠిరేణార్పితం భారమిత్యర్థః. ధరతి నిర్వహతీతి తాదృశస్సన్ భూయోఽతిశయేన స్వయమేధితో వృద్ధిం గతః చిత్రభానుః పురోచనదత్తోఽగ్ని స్తస్య హేత్యా శిఖయా స్ఫురితాం ప్రజ్వలితాం వసతిం లాక్షాగృహం విహాయ శీఘ్రం పరిత్యజ్య ఖనక నిర్మిత వివరవర్త్మనా వనాంతరం వనమధ్యం ప్రపేదే జగామ; కిం భూతం వనాంతరమ్ ఉద్యతోఽరిః హిడింబరాక్షసో యత్ర తాదృశం; చిత్రభానుః పుమాన్ వైశ్వానరే చాహస్కరేపి చ, ఇతి **మేదినీ**. హేతిస్స్యాదాయుధే జ్వాలే హేతి స్తరణి తేజసి, ఇతి **విశ్వః**. వసతీ రాత్రీ వేశ్మనోః ఇతి చ. పూర్వోక్తం వృత్తమ్. 81

శ్లో॥ విలఙ్ఘ్య గంగాం వ్రజతస్సుదూరమమ్లానదేహస్య బలానుభావాత్ ।
తస్యాగ్రతః సున్దరతోజ్జ్వలాఙ్గీ నిశాచరీ ప్రాదురభూన్మదాన్ధా ॥ 82

విలంఘ్యేతి. గంగాం విలంఘ్య ఉత్తీర్య సుదూరం వ్రజతో గచ్ఛతస్తస్య రామస్య అగ్రతో నిశాచరీ తాటకాభిధానా రాక్షసీ ప్రాదురభూత్ ఆత్మానం దర్శయామాస; తస్య కిం భూతస్య బలా విశ్వామిత్రేణ దత్తా రక్షోఘ్నీ విద్యా తస్యా అనుభావాత్ సామర్థ్యాత్ అమ్లానో దేహో యస్య స తథా తస్య నిశాచరీ కిం భూతా సుందే సుందనామకేఽసురే రతా అనురక్తా తథా ఉజ్జ్వలమ్ ఉల్కయా ఊర్ధ్వం జ్వలత్ అంగం యస్యాస్సా ముఖేనోల్కాత్యాగం కుర్వతీత్యర్థః; తథా మదేన మత్తతయా గర్వేణ వా అంధా వివేకశూన్యా. పక్షే బలానుభావాత్ సామర్థ్యాతిశయాత్ అమ్లానదేహస్య తస్య భీమస్య అగ్రతః మదాంధా కామోన్మత్తా నిశాచరీ హిడింబీ నామ్నీ రాక్షసీ ప్రాదురభూత్; కిం భూతా సుందరతయా సౌందర్యేణ ఉజ్జ్వలమ్ అంగం యస్యాస్సా. అన్యత్సమానమ్. 82

శ్లో॥ స్వవేగచకితోచ్చలత్ఖగమృగాహిడిమ్బావలీ
నిరన్తరతరోదరీ కృతకకర్మదక్షా క్షణాత్।
నిరీక్ష్య నృపనన్దనం ముఖరకౌశికే కాననే
దశాన్తరముపాగతం కిమపి కామచారోద్ధురమ్ ॥ 83

స్వవేగేతి. ముఖరో వినాశయైనామితి వారం వారం కథనాద్వాచాలః కౌశికో విశ్వామిత్రో

యత్ర తాదృశే కాననే నృపనందనం రామం నిరీక్ష్య తాటకా కామచారేణ మునిషు యథేష్టాచరణేన ఉద్ధురమ్ ఉత్కటం కిమపి దశాంతరమ్ అవస్థాంతరమ్ అర్థాన్మరణం క్షణా- న్నిమేషార్ధేన ఉపాగమత్ ప్రాప్తవతీ; కిం భూతా స్వవేగేన చకితాః త్రస్తాః అత ఏవ ఉచ్చలంతః పలాయమానా యే ఖగాః పక్షిణో మృగా హరిణాదయః అహయః సర్పాశ్చ తేషాం డింబావళీ భయధ్వనయో యతస్సా తథా, నిరంతరమ్ అతిశయేనావధిశూన్యమ్ అతిదీర్ఘమిత్యర్థః. పరిధానశూన్యం వా ఉదరం యస్యాస్సా తథా, కృతకకర్మణి కపటకార్యే దక్షా నిపుణా. డింబో భయధ్వనావండే ఇతి, అంతరమవకాశావధి పరిధానాం, తర్ధిభేదతాదర్థ్యే ఇతి చ **మేదినీ**. పక్షే హిడింబా నామ నిశాచరీ ముఖరాః కౌశికాః పేచకాః యత్ర తాదృశే కాననే క్షణాత్ హర్షాత్ నృపనందనం భీమం నిరీక్ష్య కామచారేణ మదనోద్రేకేణ ఉద్ధురం ఉద్భూతం కిమపి వక్తుమశక్యం దశాంతరం వికారమ్ ఉపాగమత్; కిం భూతా స్వవేగేన చకితాః అత ఏవ ఉచ్చలంతః ఖగామృగాశ్చ యతస్తాదృశీ; తథా వళీభిస్త్రివళీభిః నిరంతరమ్ అతిశయేన వ్యాప్తమ్ ఉదరం యస్యాస్తాదృశీ; తథా కృతకకర్మదక్షా కృత్రిమకర్మనిపుణా; కౌశికో నకులే వ్యాళగ్రాహే గుగ్గులుశుక్రయోః । కోషజ్ఞోలూకయోశ్చ స్యాద్విశ్వామిత్ర- మునావపి, ఇతి **మేదినీ**. **పృథ్వీవృత్తమిదం** జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీగురురితి లక్షణాత్. 83

శ్లో॥ విషమేషుప్రహారార్తాం తాం కృత్వాపతతో ద్రుతమ్ ।
స హి డిమ్బస్య శకలైరపుష్ణాత్పిశితాశినః ॥ 84

విషమేష్వితి. స రామః ద్రుతం శీఘ్రం విశ్వామిత్రవచనానంతరమేవేత్యర్థః; తాం తాటకాం విషమః దుస్సహః యః ఇషుః బాణః తస్య ప్రహారేణ పాతనేన ఆర్తాం పీడితాం కృత్వా డింబస్య తస్యా విపాటితాదుదరాన్నిస్సృత్య కాలఖండస్య శకలైః ఖండైః కృత్వా పిశితాశినః మాంసాశినః పతతః పక్షిణో గృధ్రాదీన్ హి నిశ్చితమ్ అపుష్ణాత్ పుపోష; పతతో నిస్సరతో డింబస్యేతి వా. డింబః స్యాత్కాలఖండకే ఇతి **కోశః**. పక్షే స భీమః తాం హిడింబాం రాక్షసీం విషమేషుః కామః తస్య ప్రహారేణార్తాం కృత్వా స్వసౌందర్యదర్శనయా ఉద్దీపిత- మదనాం కృత్వా ద్రుతమాపతతః తథా విధాం భగినీం దృష్ట్వా క్రోధవశాద్వేగాదాగచ్ఛతో హిడింబస్య హిడింబాభ్రాతృరాక్షసవిశేషస్య శకలైః యుద్ధేన వినాశితస్య తస్య దేహఖండైః కృత్వా పిశితాశినో గృధ్రాదీన్ అపుష్ణాత్, పిశితాశినో రాక్షసస్య హిడింబస్య హి డింబస్య శకలైః కృత్వా పతతః పక్షిణో పుష్ణాదితి వా. భీమో హిడింబం జఘానేతి భావః. పతత్పత్త్రరథాండజాః, ఇతి, భిత్తం శకలఖండే వా ఇతి చ **అమరః**. 84

శ్లో॥ ప్రతీపదర్శినీ సైషా విచచారాస్య యత్ పథి ।
తతో గురుగిరా తస్యా జీవితేశో బభూవ సః ॥ 85

ప్రతీపేతి. సైషా తాటకా అస్య రామస్య పథి వర్త్మని యద్యస్మాత్ ప్రతీపదర్శినీ ప్రతికూల-

మాచరంతీ సతీ విచచార బభ్రామ, తతో హేతోర్గురోర్విశ్వామిత్రస్య గిరా వచసా స రామః తస్యాః తాటకాయా జీవితేశో యమో బభూవ, ప్రతికూలప్రవర్తినీం తాం విశ్వామిత్ర–స్యానుమత్యా జఘానేత్యర్థః. ఏతేన అవధ్యాం చ స్త్రియం ప్రాహుస్తిర్యగ్యోనిగతామపి ఇత్యాది స్మరణాత్ కథం రామః స్త్రియం తాటకాం హతవానితి తస్య జనాపవాదః పరిహృతః తస్యా ఆతతాయిత్వేన వధార్హత్వాద్గురువచనస్యావశ్యానుష్ఠేయత్వాచ్చ. పక్షే సైషా ప్రతీపదర్శినీ స్త్రీ హిడింబేత్యర్థః యద్యస్మాదస్య భీమస్య పథి పశ్చాద్వర్త్మని విచచార వారితాపి భీమమనుజగామేత్యర్థః. తతో హేతోః గురోః కుంత్యాః యుధిష్ఠిరస్య చ గిరా స భీమః తస్యా నితాంతమనురక్తత్వేన జ్ఞాతాయా హిడింబాయాః జీవితేశః స్వామీ బభూవ; హిడింబాం పరిణీతవానిత్యర్థః; ప్రతీపదర్శినీ వామా **ఇత్యమరః**. జీవితేశో యమే పుంసి త్రిషు స్యాజ్జీవితేశ్వరే ఇతి **మేదినీ**. 85

శ్లో॥ వచనమాత్మగురోరనుతిష్ఠతా నృపసుతేన సమేత్య నిశాచరీ ।
అనుపతత్పిశితాశిఘటోత్కచా సమయయుక్తమపాయమవాప సా ॥86

వచనమితి. సా నిశాచరీ రాక్షసీ తాటకా ఆత్మగురోర్విశ్వామిత్రస్య వచన మనుతిష్ఠతా పాలయతా నృపసుతేన రామేణ సహ సమేత్య మిళిత్వా సమయయుక్తం కాలప్రయుక్తమ్ అపాయం మరణమ్ అవాప; సమయయుక్తమితి రామరూపిణః కాలాదేవ మరణం ప్రాప; నతు సర్వభూతహితైషీ రామస్తామవధీదిత్యర్థః. కాలః పచతి భూతాని కాలస్సంహరతి ప్రజాః ఇత్యాది స్మరణాత్. సా కీదృశీ అనుపతన్తీ అభ్యాగచ్ఛంతీ పిశితాశినాం మాంసభోజన–శీలానాం గృధ్రాదీనాం ఘటా సమూహో యాం సా తథా, ఉగ్గతాః కచాః కేశా యస్యాస్సా రక్షసాం స్వభావాదూర్ధ్వకేశత్వాత్. పక్షే సా నిశాచరీ హిడింబా ఆత్మగురోః కుంత్యాయుధిష్ఠిరస్య చ వచనమనుతిష్ఠతా నృపసుతేన భీమేన సహ సమేత్య దాంపత్యేన సంగమ్య అనుపత–న్నుదరాన్నిస్సరన్ పిశితాశీ మాంసభక్షణశీలో ఘటోత్కచః తన్నామకః పుత్త్రో యస్యాస్తాదృశీ సతీ ప్రసూతఘటోత్కచనామక పుత్త్రా సతీత్యర్థః. సమయయుక్తం యదాహం స్మరిష్యామి తదాగంతవ్యమిత్యేవం వ్యవస్థా సమయః తద్యుక్తమ్ అపాయం విశ్లేషమ్ అవాప; భీమం పతిం ప్రాప్య కియంతం కాలం తేన సహ రమ్యకాననపర్వతాదౌ విహృత్య ఘటోత్కచ నామకం పుత్త్రం చ ప్రసూయ నిరుక్తవ్యవస్థాపూర్వకం వియోగం ప్రాప్తవతీత్యర్థః. **ద్రుతవిళంబితం వృత్తమ్**, ద్రుతవిళంబితమాహ నభౌభరౌ ఇతి లక్షణాత్. 86

శ్లో॥ మహామునేః ప్రాప్తవతస్తపోవనం నరేన్ద్రసూనోరథ ధర్మజన్మనః ।
స్వభావనమ్రస్య పరాశరోద్భవప్రసాదలాభేన బభూవ నిర్వృతిః ॥87

మహామునేరితి. అథ తాటకావధానంతరం మహామునేర్విశ్వామిత్రస్య తపోవనం ప్రాప్తవతో నరేంద్రసూనో రామస్య శరాణాం బాణానామ్ ఉద్భవః ప్రాప్తిః యస్మాత్ తాదృశో యః ప్రసాదస్తస్య లాభేన పరా శ్రేష్ఠా నిర్వృతిః సంతోషః బభూవ, తాటకావధసంతోషితా–

ద్విశ్వామిత్రాత్ పునరపి రక్షోఘ్నాన్ శరాన్ లబ్ధ్వా రామోతితరాం సుఖీ బభూవేత్యర్థః. కిం భూతస్య ధర్మజన్మనః ధర్మోత్పాదకస్య తథా స్వభావేన నమ్రస్య వినీతస్య. పక్షే అథ అనంతరం మహామునేశ్శాలిహోత్రస్య తపోవనం ప్రాప్తవతః ధర్మజన్మనో ధర్మోత్పన్నస్య స్వభావనమ్రస్య నరేంద్రసూనోః యుధిష్ఠిరస్య పరాశరోద్భవో వ్యాసః తస్య ప్రసాదలాభేన నిర్వృతిర్బభూవ. శాలిహోత్రాశ్రమే వ్యాససందర్శనం జాతమితి భావః. **వంశస్థవిలం** వృత్తమ్. 87

శ్లో॥ తేనైవైకేన గురుణా స నిర్వృత్తప్రయోజనః ।
ఏకచక్రాహితగతిర్భాస్వానివ తథా బభౌ ॥ 88

తేనేతి. స రామస్తదా తస్మిన్సమయే ఏకేనాద్వితీయేన తేనైవ విశ్వామిత్రేణైవ గురుణా నిర్వృత్తం సంపాదితమ్ అస్త్రశిక్షారూపం ప్రయోజనం కార్యం యస్య తాదృశస్సన్ భాస్వాన్సూర్య ఇవ బభౌ శుశుభే; సూర్యవదతితేజస్వీ జాత ఇత్యర్థః. కిం భూతః ఏకం ముఖ్యం యచ్చక్రం రాష్ట్రం మిథిలేత్యర్థః; తత్ర ఆహితా విశ్వామిత్రేణ నిశ్చితా గతిర్గమనం యస్య సః ఇతఃపరం రామం సీతాస్వయంవరే మిథిలాం గమయిష్యామీతి విశ్వామిత్రో నిశ్చితవానితి భావః. భాస్వానపి ఏకచక్రాహితగతిః ఏకచక్రయుక్తరథేన గమనవాన్భవతి. చక్రః కోకే పుమాన్క్లీబం వ్రజే సైన్యరథాంగయోః । రాష్ట్రే దంభాంతరే కుంభకారోపకరణాస్త్రయోః, ఇతి **మేదినీ**. పక్షే స యుధిష్ఠిరస్తదా ఏకచక్రే ఏకచక్రనామకనగరే ఆహితగతిః కృతగమనస్సన్ భాస్వానివ బభౌ; కిం భూతః ఏకేన తేనైవ గురుణా వ్యాసేన నిర్వృత్తం నిర్దిష్టం కథితమిత్యర్థః, ప్రయోజనం పాంచాలదేశే ద్రౌపదీస్వయంవరో భవిష్యతి భవద్భిస్తత్ర గంతవ్యమిత్యాదిరూపం యస్యసః **ఉపమేయం** శ్రౌతీ. 88

శ్లో॥ తస్మిన్ప్రదేశే నృపసూనుసఙ్గాత్సనాథభావం సహసా ప్రపన్నే ।
క్రతుక్రియాసక్తధియాం మునీనాం రక్షో నిమిత్తం భయముద్దిదీపే ॥89

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ప్రదేశే విశ్వామిత్రతపోవనభూమౌ నృపసూనుసంగాత్ రామ సంబంధాత్ సనాథభావం నాథసహితత్వం ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి క్రతుక్రియాయాం యజ్ఞకర్మణి ఆసక్తా ధీర్మతిః యేషాం తాదృశానాం మునీనాం రక్షోనిమిత్తం రాక్షసజన్యం భయం సహసా హఠాత్ ఉద్దిదీపే జాతమ్. తాటకావినాశాజ్జాతామర్షాః రాక్షసాః పునరపి మునీనాం యజ్ఞక్రియాం విఘాతయితుమారబ్ధవన్త ఇత్యర్థః. పక్షే తస్మిన్ ఏకచక్రాఖ్యే ప్రదేశే నృపసూను-సంగాత్ యుధిష్ఠిరసంబంధాత్ సనాథభావం ప్రపన్నే సతి మునీనాం రక్షోనిమిత్తం బకరాక్షస-జన్యం భయమ్ ఉద్దిదీపే, అన్యత్సమానమ్. 89

శ్లో॥ రక్షోహితద్విజాయస్తదృష్టిమాత్రాభినోదితః ।
మరుదానన్దనో యత్నమాతస్థౌ నృపనన్దనః ॥ 90

రక్ష ఇతి. మరుతో దేవానానందయతి యజ్ఞద్రుహో రాక్షసాన్ వినాశ్య సంతోషయతీతి

మరుదానందనః నృపనందనో రామః రాక్షసవధార్థం యత్నమ్ ఉద్యమమ్ ఆతస్థౌ కృతవాన్; కిం భూతః రక్షసామ్ అహితాః ద్వేష్టారో యే ద్విజాః ఋత్విజః తైః అయస్తాః రామం ప్రతి ప్రక్షిప్తాః యాః దృష్టయః చక్షూంషి తన్మాత్రేణ భయాకులత్వాత్ నతు వచసా అభినోదితః ప్రేరితః. పక్షే మరుదానందనో నృపనందనో భీమః రక్షసో బకస్య హితః తద్దినభోజ్యత్వాత్ పథ్యో యో ద్విజో బ్రాహ్మణస్తత్ర ఆయస్తా కారుణ్యాత్ ప్రక్షిప్తా దృష్టిర్యత్ర క్రియాయాం తద్యథా తథా మాత్రా కుంత్యా అభినోదితః ప్రేరితస్సన్ బకస్య వినాశాయ యత్నమాతస్థౌ రాక్షసభక్షణభీతం బ్రాహ్మణం దృష్ట్వా సంజాతదయా కుంత్యా నియుక్తో భీమో బకరాక్షసం వినాశయితుం భోజ్యసహితః తద్గృహమగాదిత్యర్థః. మరుద్దేవే సమీరే నా గ్రంథిపర్ణే నపుంసకమ్ ఇతి **మేదినీ.** 90

శ్లో॥ మారీచేష్టమనిష్టకారిణమసౌ సిద్ధాశ్రమస్థాయినాం
విప్రాణామభయార్థమధ్వరవిధేర్గోప్తా గురోరాజ్ఞయా ।
సద్యః సానుచరం నిశాచరపతిం భీమః సుబాహుం రణే
దోర్వీర్యేణ జఘాన వీరపదవీమారుహ్య ఘోరాంబకమ్ ॥ 91

మారీచేష్టమితి. అధ్వరవిధేర్యజ్ఞక్రియాయాః గోప్తా రక్షితా అసౌ రామః విప్రాణామ్ అభయార్థమ్ అభయదానాయ గురోర్విశ్వామిత్రస్య ఆజ్ఞయా రణే యుద్ధే దోర్వీర్యేణ స్వబాహుబలేనైవ సద్యః తత్క్షణాత్ సానుచరం ససైన్యం సుబాహుం సుబాహునామానం నిశాచరపతిం రాక్షసశ్రేష్ఠం జఘాన; కిం భూతః స్వభావతః శాన్తమూర్తిరపి వీరపదవీం వీరమార్గమ్ ఆరుహ్య ప్రాప్య భీమః భయంకరః నిశాచరపతిం కిం భూతం మారీచస్య మారీచనామకస్య రాక్షసస్య ఇష్టం భ్రాతృత్వాత్ప్రియం తథా సిద్ధాశ్రమస్థాయినాం తపోవనవాసినాం మునీనామ్ అనిష్టకారిణమ్ అపకారకం తథా ఘోరే భయంకరే అంబకే చక్షుషీ యస్య స తథా తమ్. దైవదీపస్తు లోచనమ్ అంబకమ్, ఇతి **పురుషోత్తమః.** పక్షే అసౌ భీమో భీమసేనః గురోః కుంత్యా ఆజ్ఞయా రణే ఘోరాం భయానకాం వీరపదవీమారుహ్య దోర్వీర్యేణ బాహుబలేనైవ నతు బాణాదినా బకం బకనామకం నిశాచరపతిం సద్యో జఘాన; కిం భూతం మారీజనక్షయస్తత్ర చేష్టా యస్య స తథా తమ్. తథా సానుషు పర్వతగుహాసు చరతీతి సానుచరః తం తథా సుబాహుం దీర్ఘభుజమ్, అన్యత్సమానమ్. మారీ చండ్యాం జనక్షయే ఇతి **మేదినీ. శార్దూలవిక్రీడితం** వృత్తమ్. 91

శ్లో॥ భూచరద్విజగణాశనం ద్విషం ఖేచరద్విజగణాశనం తదా ।
తం విధాయ కులమగ్రజన్మనాం రాక్షసక్షయకరో రరక్ష సః ॥ 92

భూచరేతి. స రామః భువి పృథివ్యాం చరంతీతి భూచరాః యే ద్విజగణాః బ్రాహ్మణగణా స్తానశ్నాతీతి తాదృశం ద్విషం శత్రుం తం సుబాహుం ఖేచరా అంతరిక్షచారిణో యే ద్విజగణాః పక్షిగణాః తేషామశనం భక్ష్యం, విధాయ కృత్వా అగ్రజన్మనాం బ్రాహ్మణానాం కులం

సమూహం రరక్ష రక్షితవాన్, కిం భూతః రాక్షసానాం క్షయం నాశం కరోతీతి తాదృశః. పక్షే తం బకం కులం వంశం స భీమః అన్వత్సమానమ్. దంతవిప్రాండజా ద్విజా **ఇత్యమరః. రథోద్ధతావృత్తమిదం** రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. 92

శ్లో॥ ద్విజరాజగవీభిస్స వర్ధితశ్రీర్నృపాత్మజః ।
జగదానన్దయన్ సాక్షాత్కామదేవ ఇవాబభౌ ॥ 93

ద్విజేతి. ద్విజరాజగవీభిః బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠానాం వచనైః వర్ధితా శ్రీః యస్య తాదృశః స నృపాత్మజో రామః, పక్షే భీమశ్చ జగత్ భువనమ్ ఆనందయన్ రాక్షసవినాశాత్సన్తోషయన్సన్ సాక్షాత్కామదేవ ఇవ కందర్ప ఇవ ఆబభౌ శుశుభే; కామదేవోపి ద్విజరాజగవీభిశ్చంద్రకిరణైః వర్ధితశ్రీః భవతి; జగచ్చానందయతి. అథ చ కామదేవ ఏతద్గ్రంథకారయితా నృపతివిశేషః. ఉపమానతయా తస్యాప్యుల్లేఖః కృతః సోఽపి బ్రాహ్మణవచనైర్వర్ధితశ్రీః జగచ్చానందయతి; ఏవముత్తరత్రాపి సర్గాణాం సమాప్తౌ శ్లిష్టతయా కామదేవ శబ్దేన తస్యైవోట్టంకనం కరిష్యతి. ద్విజరాజగవీతి **గౌరతద్ధితలుకీతి రాజాదిత్వాట్టః**. క్వచిత్ స ఇత్యత్ర **సమితి పాఠః** సతు న సమ్యక్ యతిభంగదోషాత్. **ఉపమేయం శ్రౌతీ.** 93

ఇతి శ్రీప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం
కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం ప్రథమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

ద్వితీయః సర్గః ।

శ్లో॥ నృపేణ కన్యాం జనకేన దిత్సితామయోనిజాం లమ్భయితుం స్వయంవరే ।
ద్విజప్రకర్షేణ స ధర్మనన్దనస్సహానుజస్తాం భువమప్యనీయత ॥ 1

అథ సీతాద్రౌపద్యోర్వివాహం వర్ణయితుం ద్వితీయసర్గమారభతే, నృపేణేతి. జనకేన జనకనామ్నా నృపేణ స్వయంవరే దిత్సితాం దాతుమిష్టామ్ అయోనిజాం భూమేరుద్భూతాం కన్యాం సీతానామ్నీం లంభయితుం ప్రాపయితుం, ద్విజేషు ప్రకర్షః ఉత్కృష్టతా యస్య స తథా తేన విశ్వామిత్రేణేత్యర్థః, సహానుజో లక్ష్మణేన సహితో ధర్మనందనో రామః తాం తదీయాం జనకసంబంధినీం భువమపి మిథిలామపి అనీయత ప్రాపితః; న కేవలం స్వకార్యసిద్ధ్యర్థం స్వాశ్రమం నీతః కింతు సీతాం గ్రాహయితుం మిథిలామపి నీత ఇత్యపేరర్థః; సీతాస్వయంవరే జనకేన నిమంత్రితః విశ్వామిత్రః తాం రామాయ దాపయితుం రామ-లక్ష్మణాభ్యాం సహ మిథిలాం గతవానిత్యర్థః. ధర్మనందన ఇతి ధర్మం నందయతి ధర్మద్రుహాం రక్షసాం వినాశాద్వర్ధయతీతి సః; యద్వా ధర్మేణ ధర్మసంస్థాపనేన మునీన్ నందయతీతి తాదృశః. పక్షే జనకేన కన్యాయాః పిత్రా ద్రుపదేన స్వయంవరే దిత్సితామ్ అయోనిజాం యజ్ఞవేదిసంభూతాం కన్యాం ద్రౌపదీం లంభయితుం ద్విజప్రకర్షేణ వ్యాసేన సహానుజో భీమార్జునాది సహితః స ధర్మనందనో ధర్మాత్మజో యుధిష్ఠిరస్తాం ద్రుపద- సంబంధినీం భువం పంచాలదేశమ్ అపి నిశ్చితమ్ అనీయత వ్యాసవచనాత్ ద్రౌపదీస్వయంవరే పంచాలదేశం గతవానిత్యర్థః. స్వయంవర ఇతి స్వయమ్ ఆత్మనా పతిః వ్రియతేఽస్మిన్నితి **అధికరణేఽచః**, జనకః పితృభూభుజోః ఇతి **మేదినీ. వంశస్థవిలం వృత్తమ్.** 1

శ్లో॥ మార్గేష్వథో దీర్ఘతమస్సుతస్య కళత్రకృచ్ఛ్రప్రతిమోక్షణేన ।
అఙ్గారవర్ణస్య జితాత్మనోఽసౌ చకార తోషం నరదేవజన్మా ॥ 2

మార్గేష్వితి. అథో అనంతరమ్ అసౌ నరదేవజన్మా రామః మార్గేషు పథిషు దీర్ఘతమా మునివిశేషస్తస్య సుతస్య గోతమస్య కళత్రకృచ్ఛ్రప్రతిమోక్షణేన కళత్రం పత్నీ అహల్యేత్యర్థః తస్య యత్ కృచ్ఛ్రం పాషాణభావేనావస్థానరూపం కష్టం తస్య ప్రతిమోక్షణేన మోచనేన, తోషం హర్షం చకార, అహల్యాం శాపముక్తాం కృత్వా గోతమం సంతోషయామాసేత్యర్థః.

కిం భూతస్య అంగారవర్ణస్య తేజస్విత్వాత్ జ్వలదంగారప్రతిమరూపస్య తథా జితాత్మనః జితేంద్రియస్య. పక్షే అసౌ నరదేవజన్మా అర్జునః దీర్ఘతమస్సుదీర్ఘాణి నిబిడాని తమాంసి అంధకారా యత్ర తాదృశేషు మార్గేషు గంగాసమీపవర్త్మసు జితః ఆగ్నేయాస్త్రేణాధీనీకృతః ఆత్మా శరీరం యస్య తాదృశస్య తస్య అతిప్రసిద్ధస్య అంగారవర్ణస్య అంగారవర్ణనామకస్య చిత్రరథాపరనామక గంధర్వస్య కళత్రాత్ తత్పత్నీ కృతవినయాద్ధేతోః కృచ్ఛ్రాద్వధరూపాత్ కష్టాత్ యత్ ప్రతిమోక్షణం తేన తోషం చకార. అయమర్థః రాత్రౌ గంగాసమీపే గచ్ఛత్సు పాండవేషు స్త్రీభిస్సార్ధం క్రీడతా అంగారవర్ణగంధర్వేణ తిరస్కృత్యార్జునం ప్రతి బాణః ప్రక్షిప్తః, అర్జునస్తు ఉల్ముకేన తం బాణం నివార్య ఆగ్నేయాస్త్రేణ తద్రథం భస్మీకృత్య చ గృహీత్వా యదా తం వినాశయితుముద్యతః తదానీం తత్పత్నీ పత్యుర్మోక్షణార్థమతివినయం కృతవతీ. తచ్ఛ్రుత్వాచార్జునస్తం ముమోచేతి భారతవార్తా; అంగారవర్ణేత్యత్ర అంగారపర్ణేతి బహుషు ప్రామాణిక భారతపుస్తకేషు పాఠో దృశ్యతే; అత్రాపి యది స ఏవ స్యాత్తదా రామాయణపక్షే అంగస్య దేహస్య ఆరో ధారణం యేభ్యస్తాదృశాని పర్ణాని పత్రాణి యస్య తథా తస్య గళత్పర్ణాని భుక్త్వా శరీరం ధారయత ఇత్యర్థః ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రయో-**రుపజాతిర్వృత్తమ్.** 2

శ్లో॥ సార్ధం ద్విజైః సంవృతధామ్ని జిష్ణావుపేయుషి ఖ్యాతకకుత్థ్సవంశ్యే ।
నయజ్ఞసేనస్య నయోపపన్నా రాజ్ఞః పురీ భూపతిభిః పుపూరే ॥ 3

సార్ధమితి. జిష్ణౌ జయశీలే ఖ్యాతకకుత్థ్సవంశ్యే ఖ్యాతోఽతిప్రసిద్ధో యః కకుత్థ్సస్య నృపవిశేషస్య వంశోఽన్వవాయస్తత్ర భవే రామే ద్విజైః విశ్వామిత్రాదిభిస్సార్ధమ్ ఉపేయుషి మిథిలాం ప్రాప్తే సతి నయజ్ఞానీతి కుశలా సేనా యస్య తాదృశస్య రాజ్ఞో జనకస్య నయోపపన్నా నీతివిలసితా పురీ నగరీ భూపతిభిః సీతావివాహార్థం నిమంత్రితైః రాజభిః పుపూరే వ్యాప్తా. కిం భూతే సంవృతం ప్రతిచ్ఛన్నం ధామ ప్రభావో యస్య తస్మిన్, యద్యపి రామాయణే నృపాణామాగమనం నవర్ణితం తథాపి **నరసింహపురాణాదౌ** వర్ణితమితి నానుపపత్తిః; **యథా నానాదేశాదథాయాతా జనకస్య నివేశనమ్ । రాజపుత్రా మహావీర్యాః పూర్వం సీతాభికాంక్షిణః,** ఇత్యాది. పక్షే సంవృతధామ్ని బ్రాహ్మణవేషధారిత్వాత్ అప్రకటిత-క్షాత్రతేజసి జిష్ణౌ అర్జునే ద్విజైః బ్రాహ్మణైస్సార్ధమ్ ఉపేయుషి సతి యజ్ఞసేనస్య ద్రుపదస్య రాజ్ఞో నయోపపన్నా పురీ భూపతిభిర్న పుపూరే అపి తు పుపూర ఏవేతి కాకుః. కిం భూతే ఖ్యాతకకుత్థ్సవంశ్యే కకుదః కళంకస్య స్థా స్థితిర్యత్ర స తథా కకుత్థ్సః చంద్రః ఖ్యాతో యః కకుత్థ్సవంశః తత్ర భవే చంద్రవంశజే ఇత్యర్థః. జిష్ణావిత్యుపలక్షణం యుధిష్ఠిరాదీనామపి ద్రుపదపురీగమనస్య భారతే వర్ణనాత్. అర్జునః ఫాల్గునో జిష్ణుః ఇతి **పురుషోత్తమః.** కకుత్స్యాన్మఖ్యచిహ్నయోః ఇతి **కోశః.** 3

శ్లో॥ ఆలోలచామరమరాళచితాన్తరాళైశ్ఛత్రోత్కరైః స్తబకితా పృథివీశ్వరాణామ్ ।
నానాదిగంతరజుషాం కమలాకరాణామేకాలయత్వమివ సా నగరీ జగామ॥ 4

ఆలోలేతి. సా నగరీ జనకపురీ పక్షే ద్రుపదపురీ పృథివీశ్వరాణాం రాజ్ఞాం ఛత్రోత్కరై-రాతపత్రసమూహైః స్తబకితా సతీ శ్వేతత్వాత్పుండరీకబృందస్వరూపైశ్ఛత్రైర్వ్యాప్తా సతీత్యర్థః నానాదిగంతరజుషాం నానాదేశస్థితానాం కమలాకరాణాం పద్మాకరాణామ్ ఏకాలయత్వమ్ ఏకాధారత్వమివ జగామ ప్రాప్తవతీ; సైషా శ్వేతచ్ఛత్రసమూహవ్యాప్తా నగరీ కింతు సర్వే పద్మాకరాః కిమేకత్రాస్యాం నగర్యాం పుంజీభూతా ఇతి తాత్కాలికాః సంభావయామాసురిత్యర్థః. కిం భూతైః ఛత్రోత్కరైః ఆలోలాని చంచలీక్రియమాణాని యాని చామరాణి వాలవ్యజనాని తాన్యేవ మరాళాః రాజహంసాః తైః చితాని వ్యాప్తాని అంతరాళాని మధ్యాని యేషాం తైః రాజహంసా అపి పద్మానాం మధ్యే అవతిష్ఠంతే; నానాదిగంతరజుషామితి, **కాకాక్షి గోళక-న్యాయాత్** పృథివీశ్వరాణామపి విశేషణమ్; పృథివీశ్వరా అపి కమలాకరాః లక్ష్మ్యా ఆకరాః ఆశ్రయా భవంతి; అత్ర ఛత్రోత్కరాణాం పుండరీకోత్కరత్వారోపస్యార్థత్వాదేకదేశ **వివర్తిరూపకం**, తదనుప్రాణితా చ ఏకాలయత్వమివేత్య**త్రోత్ప్రేక్షా**, తేన చాత్రరూపకోత్ప్రేక్షయో-రంగాంగి భావః **సంకరః**. **వసంతతిలకం వృత్తమ్.** 4

శ్లో॥ సద్యో మృష్టాభరణకిరణైః పూరయన్తో దిగన్తా-
న్వీర్యోత్కర్షాదహమహమికాం భూభృతో దర్శయన్తః ।
వైన్ధ్యం వైన్ధ్యాస్తరవ ఇవ తే పుష్పితాస్సానుభాగం
క్షత్రాయత్తే విహితరతయః శోభయన్తి స్మ రఙ్గమ్ ॥ 5

సద్య ఇతి. తే భూభృతో రాజానో, రంగం స్వయంవరసమాజం శోభయంతి స్మ, కిం భూతాః సద్యః తత్కాలం మృష్టాని సంస్కృతాని యాని ఆభరణాని అలంకారాస్తేషాం కిరణైః దీప్తిభిః, దిగంతాన్ దిగ్భాగాన్ పూరయంతః ప్రకాశయంతః తథా వీర్యస్య బలస్య ఉత్కర్షాదాధిక్యాత్ అహమహమికాం పరస్పరమహంకారం దర్శయంతః ప్రకటయంతః తథా క్షత్రాయత్తే క్షత్రియసాధ్యే కర్మణి ఏకత్ర హరధనుర్భంగే అన్యత్ర లక్ష్యవేధే విహితా రతిః అనురాగో యైస్తాదృశాః ఉపమినోతి, పుష్పితాః సంజాతకుసుమాః వైంధ్యాః వింధ్యపర్వ-తోత్పన్నాః తరవో వృక్షాః వైంధ్యం వింధ్యసంబంధినం సానుభాగం ప్రస్థప్రదేశమివ యథా పుష్పితా వైంధ్యాస్తరవో వైంధ్యం సానుభాగం శోభయంతి తథేత్యర్థః. **ఉపమేయం శ్రౌతీ;** అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకారః **ఇత్యమరః. మందాక్రాంతా-**వృత్తమిదమ్. 5

శ్లో॥ అథానురూపేణ జనేన గుప్తా మనోజ్ఞవేషా మనుజేన్ద్రకన్యా ।
ఉపాయయౌ లోచనవర్త్మ రాజ్ఞామాజ్ఞేవ మూర్తా మకరధ్వజస్య ॥ 6

అథేతి. అథ రాజ్ఞాం సభాప్రవేశానంతరం మనుజేంద్రకన్యా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ చ రాజ్ఞాం లోచనవర్త్మ నయనపదమ్, ఉపాయయౌ గతవతీ సా తైః దృష్టేత్యర్థః; కిం భూతా అనురూపేణ యోగ్యేన, జనేన కంచుకిప్రభృతినా, గుప్తా రక్షితా, తథా మనోజ్ఞో రమణీ

యః వేషో యస్యాః సా, తథా మకరధ్వజస్య కామస్య మూర్తా మూర్తిమతీ ఆజ్ఞేవ యూనాం వశీకరణీ అనుమతిరివ సౌందర్యేణ వశీకృతరాజసమూహేత్యర్థః, **ఉత్ప్రేక్షేయమ్**. 6

శ్లో॥ సా తత్ర యానాదవతీర్య తన్వీ సౌదామినీవామ్బుదరాజిమధ్యాత్ ।
సమీపమాప స్వపణీకృతస్య చాపస్య పుష్పాయుధచాపయష్టిః ॥ 7

సేతి. సా తన్వీ క్షీణాంగీ సీతా ద్రౌపదీ చ తత్ర రంగే యానాత్ శిబికాయా అవతీర్య అవరుహ్య స్వపణీకృతస్య స్వస్యా వివాహాయ శుల్కీకృతస్య చాపస్య హరధనుషః, పక్షే లక్ష్యవేధార్థం స్థాపితస్య ధనుషః సమీపమ్ ఆప ప్రాప్తవతీ; కిం భూతా పుష్పాయుధస్య కామస్య చాపయష్టిః ధనుర్దండరూపా అతితరాం కామోద్దీపికేత్యర్థః; కేన అంబుజరాజిమధ్యాత్ మేఘపఙ్క్తిమధ్యాత్ సౌదామినీవ విద్యుదివ యథా అంబుజరాజిమధ్యాదవతీర్య బహిర్నిర్గత్య సౌదామినీ శోభతే తథేత్యర్థః; అత్ర సౌదామినీవేత్యుపమాయాః పుష్పాయుధచాపయష్టిరితి రూపకస్య చ పరస్పరమనపేక్ష్య స్థితత్వాదుపమారూపకయోస్సంసృష్టిరలంకారః మిథోఽనపేక్షయైవైషాం స్థితిస్సంసృష్టిరుచ్యతే ఇతి లక్షణాత్. 7

శ్లో॥ శక్తిర్మూర్తిమయీ స్మరస్య జగతో నారీమయమ్మణ్డనం
కాన్తానాముపమానకల్పనకలాకాన్తేస్సముత్తేజనమ్ ।
లక్ష్మీః సంసృతిసాగరస్య సరసీ లావణ్యపుణ్యామ్బసాం
సా రాజవ్రజచక్షుషాం క్షణమభూదానందపణ్యస్థలీ ॥ 8

శక్తిరితి. సా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ చ రాజవ్రజస్య రాజసమూహస్య చక్షుషామ్, ఆనందస్య ఆహ్లాదస్య పణ్యస్థలీ క్రయస్థానమభూత్; ఆనంద ఏవ పణ్యం క్రేయం వస్తు తస్య స్థలీతి వా; తాం దృష్ట్వా రాజానః ఆనందమగ్నా బభూవురిత్యర్థః. కిం భూతా స్మరస్య కామస్య మూర్తిమయీ గృహీతవిగ్రహా, శక్తిరస్త్రవిశేషరూపా సామర్థ్యస్వరూపా వా, అతితరాం కామోద్దీపికేత్యర్థః; తథా జగతో లోకస్య నారీమయం స్త్రీరూపం మండనమలంకారః యయా నార్యా జగదలంకృతమిత్యర్థః; తథా కాంతానాం స్త్రీణాముపమానకల్పనస్య సామ్య-ప్రతిపాదనస్య కలా శిల్పమ్ అతిసౌందర్యాత్ స్త్రీణామ్ ఉపమానభూతేత్యర్థః. తథా కాంతేః శోభాయాః సముత్తేజనం ప్రకాశికా తథా సంసృతిః సంసార ఏవ సాగరస్సముద్రస్తస్య లక్ష్మీః శ్రీరివ అన్యాపి లక్ష్మీః సముద్రోత్పన్నా తథా లావణ్యపుణ్యాంభసాం లావణ్యరూప-పవిత్రజలానాం సరసీ సరోవరమివ అతిలావణ్యవతీత్యర్థః; అత్ర బహూనాం రూపకాణాం సద్భావాన్నిరంగమాలారూపకమ్. కలా స్యాన్మూలవివృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే, ఇతి **మేదినీ**. **శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్**. 8

శ్లో॥ సౌన్దర్యశ్రీపతాకా నిఖిలయువమనఃశృఙ్ఖలా లోకచక్షుః-
పక్ష్మస్పన్దవ్యుదాసః సురమునిహృదయాకర్షణే కామపాశః ।

తారుణ్యోద్యానవల్లీ పతిసుకృతకలా కామకోదణ్డమౌర్వీ
రేజే తద్దోర్లతాగ్రే వరవరణవిధౌ కల్పితా పుష్పమాలా ॥ 9

సౌందర్యేతి. వరస్య జామాతుః వరణవిధౌ వరణవిధానాయ, కల్పితా రచితా తస్యాః సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ దోర్లతాయాః భుజవల్ల్యాః అగ్రే స్థితా పుష్పమాలా రేజే శుశుభే; కిం భూతా సౌందర్యశ్రియః సౌందర్యలక్ష్మ్యాః పతాకా వైజయంతీవ తస్యాః సౌందర్యాతిశయం వ్యంజయతీత్యర్థః. తథా నిఖిలానాం సర్వేషాం యూనాం మనసః, శృంఖలా బంధనరజ్జురివ తథా లోకచక్షుషాం పక్ష్మణాం స్పందస్య నిమేషస్య వ్యుదాసో నిరాకరణం తద్ధేతురిత్యర్థః; తథా సురాణాం మునీనాం చ హృదయాకర్షణే కామపాశః కామస్యాస్త్రవిశేష ఇవ తథా తారుణ్యం యౌవనమేవ ఉద్యానమ్ ఉపవనం తస్య వల్లీలతేవ తథా పత్యుః భవిష్యతః స్వామినః సుకృతస్య పుణ్యస్య కలామూలధనరూపస్య సుకృతస్య వృద్ధిరూపేత్యర్థః తథా కామకోదండస్య కందర్పధనుషః మౌర్వీ జ్యేవ; అత్ర లోకచక్షుః-పక్ష్మస్పందవ్యుదాస ఇత్యత్ర **హేత్వలంకారః**; అన్యత్ర తు **నిరంగమాలారూపకమిత్యనయో**-స్సంసృష్టిః. **స్రగ్ధరావృత్తమ్.** 9

శ్లో॥ సా దుగ్ధసిన్ధోరుదితైవ లక్ష్మీర్లావణ్యమస్యా నియతం సుధైవ ।
యదేతదాపీయ దృశా ప్రపేదే మనుష్యలోకోఽప్యనిమేషభావమ్ ॥10

సేతి. సా సీతా పక్షే ద్రౌపదీ చ దుగ్ధసింధోః క్షీరసముద్రాదుదితా ఉత్థితా లక్ష్మీరేవ తథాస్యా లావణ్యం శరీరసౌందర్యం నియతం నిశ్చితం సుధైవ అమృతమేవ; కథమేతద్ జ్ఞాతమిత్యాహ యద్యస్మాత్ ఏతల్లావణ్యం దృశా చక్షుషా ఆపీయ సాభిలాషం దృష్ట్వా అథ చ పీత్వా దేవవత్ మనుష్యలోకోఽపి అనిమేషభావం నిమేషశూన్యత్వం ప్రపేదే ప్రాప్తవాన్; దేవానాం హి సుధాపానాదేవానిమేషత్వం న తు స్వభావాత్, అతః సుధారూపం లావణ్యం పిబతో మనుష్యలోకస్యాపి తద్యుజ్యత ఇత్యర్థః. అత్రోత్ప్రేక్షాపరిపుష్టేన అనుమానాలంకారేణ అతిసుందరీయమితి వస్తు ధ్వన్యతే. 10

శ్లో॥ రాజ్ఞాం మనోదర్పణమణ్డలేషు ప్రత్యేకమేకా యుగపత్ స్ఫురన్తీ ।
రరాజ బాలా కుముదాకరేషు రేఖా హిమాంశోః ప్రతిబిమ్బితేవ ॥11

రాజ్ఞామితి. ఏకా బాలా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ చ, ప్రత్యేకం రాజ్ఞాం మనోదర్పణమండలేషు స్వచ్ఛత్వాత్ మనాంసి దర్పణమండలానీవ ఆదర్శతలానీవేతి తేషు యుగపదేకదైవ స్ఫురంతీ విలసంతీ సతీ రరాజ; ఉపమినోతి కుముదాకరేషు ప్రతిబింబితా ప్రతిబింబత్వేన స్ఫురంతీ హిమాంశోశ్చంద్రస్య రేఖేవ చంద్రరేఖా యథా ఏకాపి సర్వత్ర కుముదాకరేషు యుగప-త్ప్రతిబింబితా రాజతే తథేత్యర్థః; అతిసౌందర్యాద్రాజ్ఞాం మనో జహారేత్యర్థః. మనోదర్పణ మండలేష్వితి వ్యాఘ్రాద్యైస్తద్గుణస్తుత్యస్యేత్యనేన **ఉపమాసమాసః. ఉపమాలంకారః.** 11

శ్లో॥ పుష్పైర్విచిత్రైర్గ్రథితో విరేజే తస్యా ఘనః కుఞ్చితకేశపాశః ।
తద్వక్త్రపద్మోత్తమగన్ధలోభాత్సాన్ద్రీభవద్భృఙ్గపరంపరేవ ॥ 12

పుష్పైరితి. తస్యాస్సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ ఘనో నిబిడః కుంచితః స్వభావాద్భంగురః జుటికా రూపో వా కేశపాశః కేశకలాపః, తద్వక్త్రపద్మోత్తమగంధలోభాత్ తస్యాస్సీతాయా, ద్రౌపద్యాశ్చ వక్త్రపద్మస్య ముఖకమలస్య య ఉత్తమగంధః అతిసౌరభ్యం తస్య లోభాద్ధేతోః సాంద్రీభవంతీ నిబిడతయా మిళంతీ భృంగపరంపరేవ భ్రమరపఙ్క్తిరివ విరేజే; నాయం-కేశపాశః కింతు ముఖసౌరభ్యలోభాత్ పశ్చాన్మిళితా భ్రమరావళిరివే**త్యుత్ప్రేక్షా**. కిం భూతః విచిత్రైః నానావిధైః పుష్పైర్గ్రథితః సంబద్ధః ఇదం స్వరూపవర్ణనమాత్రం నతూత్ప్రేక్షాయాః ప్రయోజకం; పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పరే, **ఇత్యమరః**. 12

శ్లో॥ వక్త్రస్య తస్యాః ప్రసమీక్ష్య శోభాం తారాపతిర్మణ్డలమాప భానోః ।
తథాపి నో సామ్యముపైతి తస్మాత్తప్తుం తపః ప్రాప పురారిమౌలిమ్ ॥13

వక్త్రస్యేతి. తారాపతిశ్చంద్రః తస్యాః సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ, వక్త్రస్య ముఖస్య, శోభాం స్వస్మాదుత్కృష్టం సౌందర్యం ప్రసమీక్ష్య దృష్ట్వేవేతి ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా భానోః సూర్యస్య మండలం ప్రాప తాదృశశోభాప్రాప్త్యర్థం తపస్తప్తుమితిశేషః, అమావస్యాయామ్ సూర్యాచంద్రమసోరేకరాశావవస్థానాదియముత్ప్రేక్షా; తథాపి భానుమండలప్రవేశేపి సామ్యం ఏతన్ముఖసాదృశ్యం నో ఉపైతి న ప్రాప్తవాన్; తస్మాత్ సామ్యాలాభాది తపస్తప్తుం తపసా అధికతరం పుణ్యముపార్జయితుం పురారేశ్శివస్య మౌళిం మూర్ధానం ప్రాప, అన్యోఽపి ఏకత్ర తీర్థాదౌ తపసా స్వాభీష్టమప్రాప్య తతోఽప్యుత్కృష్టం తీర్థాంతరమాశ్రయతి; ఏతేనాస్యా ముఖమతితరాం మనోజ్ఞమితి భావః. అత్రాభిధేయస్య సంభావ్యమానత్వాదివాదిపదా ప్రయోగాచ్చ ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షేయమ్. **ఏష్వింద్రవజ్రావృత్తమ్.** 13

శ్లో॥ ఏతస్యా నేత్రశోభాం తులయతి న యదా ఖఞ్జనః ప్రాప్తకీర్తి-
ర్నూనం వాతాపిహన్తుర్వ్రజతి పదమితో యోగయుక్తస్తపస్వీ ।
తద్వన్నీలోత్పలేన ప్రతిదివసమతో మగ్నమప్సు ప్రవిష్టాః
కాన్తారం తద్వదేణ్యః ప్రథితమిహ యతో నాస్త్యలభ్యం తపోభిః ॥ 14

ఏతస్యా ఇతి. ప్రాప్తకీర్తిః సౌందర్యేణ లబ్ధప్రతిష్ఠోపి ఖంజనః పక్షివిశేషః ఏతస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ నేత్రశోభాం చక్షుస్సౌందర్యం యదా న తులయతి న సదృశీకరోతి; నూనమ్ ఉత్ప్రేక్షే తదా యోగయుక్తో యోగీతపస్వీ చ భూత్వా. ఇతోఽస్మద్దేశాత్ వాతాపి-హంతురగస్త్యస్య పదమాశ్రమం దక్షిణదిశమిత్యర్థః. వ్రజతి ఏతన్నేత్రశోభా ప్రాప్త్యర్థం తపః కర్తుమివ దక్షిణదిశం గచ్ఛతీత్యర్థః వర్షాసు ఖంజనానాం దక్షిణదిగ్గమనప్రసిద్ధేః ఇయముత్ప్రేక్షా తథా తద్వత్ ఖంజనేనేవ నీలోత్పలేన అతో హేతోరేతస్యా నేత్రశోభా ప్రాప్త్యర్థం తపః కర్తుమివేత్యర్థః. ప్రతిదివసం న తు కదాచిత్ అప్సు జలేషు మగ్నం తథా తద్వత్ ఖంజన

నీలోత్పలవత్ ఏణ్యో హరిణ్యః తపః కర్తుం కాంతారం మహారణ్యం ప్రవిష్టాః; కథమేవమేతై-రనుష్ఠితమిత్యత్ర హేతుమాహ – యతో హేతోః తపోభిరలభ్యమ్ అప్రాప్యం నాస్తి, సర్వమేవ తపసా ప్రాప్యత ఇతి ఇహలోకే ప్రథితం ప్రసిద్ధమ్; ఏతస్యా నయనం ఖంజనవత్సదా చంచలం, నీలోత్పలవత్సుందరం, హరిణీనయనవత్ విస్తృతం చేత్యుపమాత్రయముత్ప్రేక్షయా వ్యజ్యతే. అన్యేఽపి తపస్వినః తపః కర్తుం కేచిత్ ప్రసిద్ధమునేరాశ్రమం గచ్ఛంతి; కేచిజ్జలే నిమజ్య ఆప్లుతవ్రతం కుర్వంతి; కేచిచ్చ మహారణ్యం ప్రవిశంతి. అత్రోత్ప్రేక్షావాచకస్య నూనమిత్యస్య సర్వత్రానుషంగః. మగ్నమితి **భావే క్తః** కాంతారోఽస్త్రీ మహారణ్యమితి విశ్వః. **శార్దూలవిక్రీడిత**మిదం వృత్తమ్. 14

శ్లో॥ తద్దన్తశోభామనుకర్తుమేషా నాభూద్యతో దాడిమబీజపఙ్క్తిః ।
శక్తా తతోఽస్యా హృదయం విదద్రే తత్తాపతప్తం ధ్రువమీర్ష్యయేవ ॥15

తద్దంతేతి. ఏషా దాడిమబీజానాం పఙ్క్తిః శ్రేణీ యతో హేతోః తస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ దంతశోభాం దంతసౌందర్యమ్ అనుకర్తుం సదృశీకర్తుం శక్తా సమర్థా నాభూత్ తతో హేతోః ధ్రువముత్ప్రేక్షాయాం నిశ్చయే వా; ఈర్ష్యయేవ తత్తాపతప్తం సదృశీకరణా-సామర్థ్యజన్యసంతాపకదర్థితమ్ అస్యా దాడిమబీజపఙ్క్తేః హృదయం మధ్యమ్ అథ చ వక్షః విదద్రే స్వయం విదీర్ణమ్; అన్యస్యాపి హృదయమ్ ఈర్ష్యయా సంతాపాత్ విదీర్ణప్రాయం భవతి, ఏతేనాస్యా దంతాస్సూక్ష్మతయా శుక్లతయా చ అతిమనోజ్ఞా ఇతి భావః. యద్యపి దాడిమఫలస్యైవ విదారణం నతు బీజపఙ్క్తేః, తథాపి అవయవినో గుణక్రియే అవయవే-ష్వారోప్యేతే ఇతి తథోక్తమ్, అత్రోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యరూపవ్యతిరేకేణ అంగాంగి-తయోత్ప్రేక్షా సఙ్కీర్యతే. 15

శ్లో॥ తదీయసౌన్దర్యసరోమృణాళం భుజద్వయం రక్తకరామ్బుజాఢ్యమ్ ।
వికాసనార్థం రవిరశ్మితుల్యా నఖాంశవోఽగ్రే ప్రసరన్తి శోణాః ॥16

తదీయేతి. రక్తే లోహితే చ తే కరావేవ అంబుజే పద్మే చేతి తాభ్యామాఢ్యం యుక్తం భుజద్వయం తస్యా బాహుయుగళం; తదీయసౌందర్యమేవ సరః పద్మాకరః తస్య మృణాళం బిసస్వరూపం, తథా వికాసనార్థం కరాంబుజయోః ప్రకాశనాయ రవిరశ్మితుల్యాః ప్రాతః కాలీన సూర్యకిరణసదృశాః శోణాః కరాంబుజయోరాభయా అరుణా నఖాంశవో నఖదీప్తయః అగ్రే ప్రసరంతి విలసంతి; అన్యదపి మృణాళం సరసి జాయతే, తత్ర చ పద్మం వికసతి, తదపి సూర్యకిరణాః ప్రకాశయంతి, ఏతేనాస్యా భుజద్వయమతిసరళం కరావప్యతిరక్తౌ కోమలౌ చ నఖాశ్చాతికాంతిమంత ఇతి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే **సాంగరూపకమ్**, ఉత్తరార్ధే తుల్యశబ్దప్రయోగాత్ **ఆర్థీ ఉపమా**, ఏవం చానయోరఙ్గాఙ్గిభావః. 16

శ్లో॥ నన్వేతేభ్యః స్ఫుటమనునిశం బద్ధకోశాఞ్జలిభ్య
స్సానుక్రోశం నిజరుచిలవో దీయతామమ్బుజేభ్యః ।

ఇత్యేతస్యాః ప్రతిపదమిహ వ్యాహరద్భ్యాం పదాన్తే
పాదద్వంద్వం లలితచతురం నూపురాభ్యాముపాత్తమ్ ॥ 17

నన్వితి. ఏతస్యాస్సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాశ్చ, లలితే సవిలాసగమనే, చతురం నిపుణం చలితచతురమితి పాఠే స ఏవార్థః పాదద్వంద్వం చరణయుగళం నూపురాభ్యామ్ ఉపాత్తం గృహీతం యుక్తమిత్యర్థః; కిం భూతాభ్యాం ప్రతిపదం ప్రతిపదక్షేపం పదాంతే చరణోపాంతే నను భోః, సీతే పక్షే ద్రౌపది చ, ఏతేభ్యోఽంబుజేభ్యః సానుక్రోశం సదయం యథాస్యాత్తథా కించిద్దయాం ప్రకాశ్యేత్యర్థః నిజరుచేః స్వీయపాదాదికాంతేః లవో లేశోఽపి తావత్తైవ చరితార్థాని భవిష్యంతి నత్వధికదానార్థమనురుధ్యసే తస్మాత్ కించిదపి దీయతాం వితీర్యతా-మితి వ్యాహరద్భ్యామివ కథయద్భ్యామివ. అంబుజేభ్యః కిం భూతేభ్యః స్ఫుటం సువ్యక్తం యథా తథా అనునిశం ప్రతిరాత్రి, బద్ధః కోశరూపః అంజలిర్యైస్తాని తథా తేభ్యః కోశరూప-మంజలిం బధ్వా యాచమానేభ్య ఇత్యర్థః. యోహి అంజలిం బధ్వా యాచతే తస్మై దాన-ముచితమేవ తస్మాద్దీయతామితి దానే హేతుగర్భవిశేషణమిదమ్ అత్రానుక్తే నూపుర-శింజితరూపే ప్రస్తుతే వ్యాహరణసంభావనాదివ శబ్దప్రయోగాచ్చ అనుక్తప్రస్తుతేయముత్ప్రేక్షా, పదాంత ఇతి గౌరవాయ రాజ్ఞః పదాంతే కథయతీత్యాదివత్ అన్యథా అంతే ఇత్యనేనైవోపపత్తౌ పదపద ప్రయోగే అధికపదత్వదోషః ప్రసజ్యేతేతి ధ్యేయమ్. కృపా దయాఽనుకంపా స్యాదను-క్రోశోఽపీత్యమరః. **మందాక్రాంతావృత్తమ్.** 17

శ్లో॥ గమనమలసయాతైః కుమ్భలక్ష్మీం కుచాభ్యా
మవికలకరశోభామూరుకాణ్డద్వయేన ।
యదియమహరదేకా హేతునా తేన నూనం
నిజవపుషి కరీన్ద్రాః పాంసుపూరం క్షిపన్తి ॥ 18

గమనమితి. యద్యస్మాదియమేకా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ చ, అలసయాతైర్మందగమనైః కరీంద్రాణాం గమనం తథా కుచాభ్యాం కుంభలక్ష్మీః కుంభయోశ్శోభాం తథా ఊరుకాండద్వయేన ఊరుదండయుగళేన అవికలాం సంపూర్ణాం కరశోభాం శుండశోభాం చ అహరత్ హృతవతీ; నూనముత్ప్రేక్షే; కరీంద్రాః హస్తిశ్రేష్ఠాః తేన తజ్జన్యదుఃఖేనైవ హేతునా నిజవపుషి స్వశరీరే పాంసుపూరం ధూళిసమూహం క్షిపంతి; అన్యేఽపి సర్వస్వే హృతే దుఃఖేన ధూళిధూసరితా భవంతి; ఏతేనాస్యా గమనాదికమతిమనోజ్ఞమితి భావః. అత్ర కరీంద్రాణాం స్వాభావికధూళివిక్షేపక్రీడాయామ్ ఏతస్యా గమనాదిహరణం హేతుత్వే-నోత్ప్రేక్షితం తచ్చ స్వసదృశం గమనాదికం బోధయద్బింబప్రతిబింబభావే పర్యవస్యతి; తేన నిదర్శనోత్ప్రేక్షయోరంగాంగిభావస్సంకరః. మిళిత్వా బహూనామ్ ఏకైకవస్తుహరణే న తాదృగ్దుఃఖం యాదృగేకస్య హరణే ఇత్యత ఏకేత్యుక్తం. **మాలినీవృత్తమ్.** 18

శ్లో॥ ఏవం నరేంద్రేషు వితర్కయత్సు తతో విలోక్యావయవం తదీయమ్ ।
ఉత్క్షిప్య పాణీ నిపుణేన వాణీ మధ్యే సభం కేనచిదిత్యవాచి ॥ 19

ఏవమితి. నరేంద్రేషు రాజసు తదీయం సీతా సంబంధినం, పక్షే ద్రౌపదీ సంబంధినమ్ అవయవమ్ అంగం విలోక్య ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా వితర్కయత్సు సత్సు తతోఽనంతరం కేనచిన్నిపుణేన కథనదక్షేణ అర్థాత్ రామాయణపక్షే శతానందేన, భారతపక్షే ధృష్టద్యుమ్నేన చ మధ్యే సభం సభాయా మధ్యే పాణీ హస్తౌ ఉత్క్షిప్య ఉత్తోల్య ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారా వాణీవచనమ్ అవాచి ఉక్తా. ఉత్క్షిప్యపాణీ ఇతి కథనస్వభావః మధ్యే సభమితి పారే మధ్యే **షష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావసమాసః.** 19

శ్లో॥ దురానమం ధనురిదమీశ్వరాదృతే నిజౌజసా కలితగుణం విధాయ యః ।
ప్రదర్శయేత్పరిషది లబ్ధలక్ష్యతాం జయశ్రియా సహ స లభేత కన్యకామ్ ॥20

యదవాచి తదాహ – దురేతి. యో జనః ఈశ్వరాదృతే మహాదేవం వినా అన్యైర్దురానమమ్ అనమయితుమశక్యమ్ ఇదం ధనుః నిజౌజసా స్వీయసామర్థ్యేన కలితగుణమ్ ఆరోపితజ్యం విధాయ కృత్వా పరిషది సభాయాం లబ్ధలక్ష్యతాం స్వస్య విశిష్టధనుర్ధరత్వం ప్రదర్శయేత్ ప్రకాశయేత్ స జయశ్రియా సహ కన్యకాం సీతాం లభేత ప్రాప్స్యతి న కేవలం కన్యకా ప్రాప్తిః కింతు జయశ్రీరపి తస్య భవిష్యతీత్యర్థః. ఈశ్వరాదృతే ఇతి ఈశ్వరసంబంధినః సునమం భవత్యేవ అన్యేషాం దురానమమితి భావః, భారతపక్షే లబ్ధలక్ష్యతాం లబ్ధం విద్ధం లక్ష్యం రాధాచక్రరూపం యేన స తథా తస్య భావస్తత్తా తాం రాధాచక్రభేదం కుర్యాదిత్యర్థః. కన్యకాం ద్రౌపదీమ్ అస్మిన్పక్షే ఈశ్వరాదృతే ఇతి ఈశ్వరస్య కిమసాధ్యమ్ అన్యేషాం దురానమమిత్యర్థః. **సహోక్తిరలంకారః, రుచిరావృత్తమ్** చతుర్గ్రహైరిహ **రుచిరా** జభస్జగా ఇతి లక్షణాత్. 20

శ్లో॥ ఇతి వచసి తదానీముక్తమాత్రే నరేన్ద్రాః
పృథుతరభుజదర్పాస్తూర్ణముత్థాయ పీఠాత్‌।
ద్రుతపదమభిపేతుస్తద్ధనుర్భీమరూపం
ఫణిపతిమివ భోగిగ్రాహిణోఽగ్ర్యం గృహీతుమ్॥ 21

ఇతీతి. ఇతి పూర్వోక్తప్రకారే వచసి ఉక్తమాత్రే సతి తదానీం వచనస్యావ్యవహితక్షణ ఏవ నరేంద్రాః స్వయంవరస్థాః రాజానస్తూర్ణం శీఘ్రం పీఠాన్మంచాత్ ఉత్థాయ ద్రుతం త్వరితం పదం పదవిక్షేపో యత్ర క్రియాయాం తద్యథా స్యాత్తథా భీమం దురానమత్వాద్భయ–జనకం రూపం యస్య తాదృశమ్ అగ్ర్యమ్ అతిబృహత్ తత్పణీభూతం ధనుః గృహీతుమ్ అభి అభిముఖీకృత్య పేతుః జగ్ముః, కిం భూతాః పృథుతరోఽత్యంతో భుజయోర్దర్పో యేషాం తే; ఉపమినోతి అగ్ర్యం విషోల్బణమ్ అత ఏవ భీమరూపం ఫణిపతిం సర్పశ్రేష్ఠం గృహీతుం

భోగిగ్రాహిణ అహితుండికా ఇవ భోగిగ్రాహిణోఽపి నరేంద్రశబ్దవాచ్యాః తథా చ నరేంద్రో వార్తికే రాజ్ఞి విషవైద్యే, ఇతి **హేమచంద్రః**. ఉపమేయం సమాసగా శ్రౌతీ. **మాలినీవృత్తమ్**. 21

శ్లో॥ కన్యాం నిధానకలశీమివ కార్ముకం చ
భీమం భుజఙ్గమివ తత్ప్రతిబన్ధరూపమ్ ।
దృష్ట్వా విలోలమతయః కతిచిత్ క్షితీశా
నాదాతుముజ్ఝితుమపి క్షమతామవాపుః ॥ 22

కన్యామితి. కతిచిత్ కేచన క్షితీశా రాజానః కన్యాం సీతాం, పక్షే ద్రౌపదీం చ, నిధానమ్ అస్వామికసువర్ణాదిధనం తస్య కలశీమివ నిధానకలశీవదతిలోభనీయామిత్యర్థః. దృష్ట్వా తథా కార్ముకం చ పణీభూతం ధనుశ్చ తత్ప్రతిబంధరూపం నిధానకలశీ సదృశకన్యా లాభ ప్రతిబంధకం భీమం భయానకం భుజంగమివ దృష్ట్వా విలోలా చంచలా ఇతి కర్తవ్యతా విమూఢేత్యర్థః. మతిర్యేషాం తాదృశాస్సంతః ఆదాతుం జ్యారోపణార్థం తద్ధనుర్గృహీతుం తథా ఉజ్ఝితుం పరిత్యక్తుమపి క్షమతాం యోగ్యతాం నావాపుః న ప్రాప్తవంతః; కన్యేయమతి- సుందరీ కథముపేక్షణీయా ధనుస్తు దురానమమితి పరామృశ్య ధనుర్గ్రహణపరిత్యాగయో- రేకతరం కర్తుం న శేకురిత్యర్థః. కన్యాం దృష్ట్వా ఉజ్ఝితుం కార్ముకం దృష్ట్వా ఆదాతుమితి వ్యుత్క్రమేణ సంబంధ ఇతి వా నిధానకలశీసన్నిధానేపి ప్రాయః సప్తర్షిస్తిష్ఠతి స చ తద్గ్రహణే ప్రతిబధ్నాతి; అత్ర పూర్వార్ధే **ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకం వృత్తమ్**. 22

శ్లో॥ సాభిమానమనసో నరాధిపాః కేచిదాచరితబాహుసాహసాః ।
చాపమాననతిబాహువిక్లబాః కుర్వతే స్మ నిజమానమానతమ్ ॥ 23

సాభీతి. సాభిమానం మమాపీదం ధనుర్దురానమమితి మత్వా సగర్వం మనో యేషాం తాదృశాః కేచిన్నరాధిపాః చాపమానస్య ధనుః పరిమాణస్య నతౌ జ్యారోపేణ నమ్రీకరణే బాహ్వోః విక్లబః అసామర్థ్యం యేషాం తాదృశాస్సంతః నిజమానం స్వస్యైవ సమ్మానమ్ ఆనతం వినాశితమిత్యర్థః. కుర్వతే స్మ; కిం భూతాః ఆచరితం ప్రథమం ప్రకాశితం బాహ్వోస్సాహసం బలం యేషాం తే అతిబలవంతౌ మే బాహూ కథం న పారయామీతి గర్వేణ సాటోపం ధనుస్సమీపం గత్వా తదా నమయితుమశక్తాస్సంతః స్వస్యా కీర్తిం చక్రురిత్యర్థః. అత్ర మాననతౌ అశక్తా మానమానతం కుర్వతే స్మేతి **విరోధాలంకారః** తేన చ చాపమానం వినాశయితుమశక్నువంత ఇవ నిజమానం వినాశయామాసురిత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే; మానం ప్రమాణే ప్రస్థాదౌ మానశ్చిత్తోన్నతౌ గృహే ఇతి **హేమచంద్రః. రథోద్ధతా- వృత్తమ్** రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. 23

శ్లో॥ దూరాత్కేచన కేచిదీక్షణపథాదన్యే కరాస్పన్దనా-
దన్యే ధారణతః సగర్వమితరే ముష్టౌ తలాస్ఫాలనాత్ ।

ఆనమ్రీకరణాత్పరే కతిపయే జీవాటనీఘట్టనాత్
కోదణ్డే నయశాలినీవ నృపతౌ వన్ధ్యశ్రమాస్తేఽభవన్ ॥ 24

విశేషతః పూర్వోక్తమేవాహ – దూరాదితి. తే రాజానః నయశాలిని నీతిజ్ఞే నృపతా ఏవ కోదండే పణీభూతే తస్మిన్ ధనుషి వంధ్యో నిష్ఫలః శ్రమః ప్రయాసో యేషాం తాదృశాః అభవన్; యథా నయశాలిని నృపతౌ అన్యే నృపతయః విఫలశ్రమా భవంతి తథేత్యర్థః; కథమిత్యాహ కేచన రాజానః దూరాద్ధనురదృష్ట్వేవేత్యర్థః, నివృత్తా ఇతి శేషః; ఏవం సర్వత్ర; తథా కేచిత్ ఈక్షణపథాత్ దర్శనమార్గాత్ ధనుర్దృష్ట్వేత్యర్థః, తథా అన్యే కరాస్పందనాత్కరాభ్యాం స్పర్శనాత్; దృష్ట్వా గత్వా కరాభ్యాం స్పృష్ట్వా చ అశక్యత్వనిశ్చయాన్నివృత్తా ఇత్యర్థః, ఏకే సగర్వం సాహంకారం యథా తథా ధారణతః ధనుర్ధృత్వా అతిగౌరవనిశ్చయాన్నివృత్తా ఇత్యర్థః. తథా ఇతరే ముష్టౌ తలాస్ఫాలనాత్ ధనుర్ధారణార్థం ముష్టౌ క్రియమాణాయాం తలేన కరతలేన యత్ ఆస్ఫాలనమ్ ఆపీడనం తస్మాత్; తథాపరే ఆనమ్రీకరణాత్ ధనురీషన్నమయిత్వేత్యర్థః తథా కతిపయే జీవా మౌర్వీ అటనీధనుష్కోటిస్తయోర్ఘట్టనాత్ యోజనాత్ ధనుష్కోటౌ మౌర్వీం యోజయిత్వేత్యర్థః. ఉభయత్ర సమానమ్ **ఉపమేయం శ్రౌతీ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.** 24

శ్లో॥ మద్రాంగచేదిమగధేశపురస్సరేషు
క్షత్త్రాయ రాజసు జలం మనసా దదత్సు ।
జిష్ణుర్ద్విజేన్ద్రనికటాద్ధరివంశకేతు
ర్గర్భాదివాగ్నిరరణేరుదగాత్కుమారః ॥ 25

మద్రాంగేతి. మద్రాంగచేదిమగధానాం దేశవిశేషాణామ్ ఈశాః స్వామినః మద్రాంగచేది–మగధేశాస్తే పురస్సరాః అగ్రగణ్యాః యేషాం తే తథా తేషు తత్ప్రభృతిషు రాజసు పణస్యా–నిర్వాహాత్ మృతకల్పాయ క్షత్రాయ క్షత్రియజాతయే క్షత్రియధర్మాయ వా మనసా జలం దదత్సు తర్పణం కుర్వత్సు సత్సు ధిగ్వయం క్షత్రియాః యే ఏతద్ధనుః నమయితుమపి న శక్నుమ ఇత్యాత్మానం నిందత్స్విత్యర్థః. కుమారో రామః ద్విజేంద్రస్య విశ్వామిత్రస్య నికటాత్ ఉదగాత్ ఉత్తస్థౌ ధనుర్గృహీతుమితి శేషః; కిం భూతః జిష్ణుః జయశీలః తథా హరివంశస్య సూర్యవంశస్య కేతుః ధ్వజవచ్ఛోభమానః ఉపమినోతి, అరణేః మంథనకాష్ఠస్య గర్భాదగ్నిరివ. పక్షే జిష్ణుః కుమారోఽర్జునః ద్విజేంద్రాణాం బ్రాహ్మణానాం నికటాదుదగాత్; కిం భూతః హరివంశకేతుః హరేరింద్రస్య వంశే కేతురివ తస్యేంద్రపుత్త్రత్వాత్; అథవా హరిర్వానరః తస్య వంశో వర్గః సమూహో యస్య స తథా సేనాపతిత్వాత్ హరివంశో హనూమాన్ స కేతూ రథధ్వజః యస్య తాదృశః కిం వా హరిణా శ్రీకృష్ణేన హేతునా వంశకేతుః వంశశ్రేష్ఠః అన్యత్సర్వం సమానమ్. అథ హరిర్దివాకరసమీరయోః । యమవాసవసింహాంశు–శశాంకకపివాజిషు । పింగవర్ణే హరిద్వర్ణే భేకోపేంద్రశుకాహిషు, ఇతి **హేమచంద్రః ।**

వంశో వర్గే చ వేణౌ చ పృష్ఠస్యావయవేఽపి చ, ఇతి **విశ్వః**. **ఉపమాలంకారః**. **వసంతతిలకం** వృత్తమ్. 25

శ్లో॥ వీరశ్రీమానతుఙ్గాచలతులనతులాదణ్డముర్వీపతీనాం
గీర్వాణద్వేషిగర్వామ్బుధిమథనమహారమ్భమన్థాచలేన్ద్రమ్ ।
శ్లాఘానిఃసాణకోణం జగదుదయమహావృష్టిమాహేన్ద్రచాపం
చాపం దోర్విక్రమాగ్నేః సమిధమివ నిజస్యాదదే రాజసూనుః ॥ 26

వీరేతి. రాజసూనుః రామః, పక్షే అర్జునశ్చ, నిజస్య దోర్విక్రమాగ్నేః బాహుప్రతాపానలస్య సమిధమివ కాష్ఠమివ చాపం ధనురాదదే గృహీతవాన్; కిం భూతమ్ ఉర్వీపతీనాం రాజ్ఞాం వీరశ్రియః శౌర్యలక్ష్మ్యా యత్ మానమ్ ఏతావత్యస్య వీరశ్రీరితి పరిమాణం తత్ర తుంగాచలతులనతులాదండం తుంగః ఉచ్చః యోఽచలః పర్వతస్తస్య తులనా సాదృశ్యం యస్య తాదృశో యస్తులాయాః పరిమాణయంత్రస్య దండస్తద్రూపం వీర్యజ్ఞాపకమిత్యర్థః; తథా గీర్వాణా దేవాస్తేషాం ద్వేషిణో దైత్యరాక్షసాదయః తేషాం యో గర్వాంబుధిః గర్వసముద్ర-స్తస్య మథనే విలోడనే మహారంభమంథాచలేంద్రం మహాన్ ఆరంభః క్రియాడంబరం యస్య తాదృశః మంథాచలేంద్రః మందరగిరిః తద్రూపం దైత్యాదీనామప్యశక్యగ్రహణమిత్యర్థః. తథా శ్లాఘా ప్రశంసైవ నిఃసాణో వాద్యవిశేషః తస్య కోణో వాదనదండః తద్రూపం గృహీతుః ప్రశంసాజనకమిత్యర్థః; తథా జగతాముదయ ఏవ మహావృష్టిస్తత్ర మాహేంద్రచాపమ్ ఇంద్రధనుస్స్వరూపం జగతామ్మంగలజనకమిత్యర్థః; సీతాద్రౌపదీవివాహజననాత్ తేన చ రావణాది దుర్యోధనాది వినాశాత్. మాలారూపకోపమయోః **సంసృష్టిరియమ్**. 26

శ్లో॥ దృష్టస్సోఽభిసరన్ ధనుః పరిషదా బాల్యాదవజ్ఞోత్తరం
గృహ్ణన్నధ్యవసాయనిశ్చలతయా సశ్లాఘదత్తోత్తరమ్ ।
ఉత్క్షిప్యానమయన్ భుజాగ్రతరసా సాన్ద్రీభవద్విస్మయం
జ్యాలేఖామటనీముఖేన ఘటయన్ కేనాపి నాలోకితః ॥ 27

దృష్ట ఇతి. ధనురభిసరన్ ధనుర్గ్రహీతుం తదాభిముఖ్యేన గచ్ఛన్ స రామః, పక్షే అర్జునశ్చ, పరిషదా సభయా తత్త్రజనేనేత్యర్థః బాల్యాత్ అవజ్ఞోత్తరమ్ అవజ్ఞాప్రధానం యథా తథా దృష్టః, బ్రాహ్మణబాలోయం నాస్యైతత్కర్మేతి సావజ్ఞం దృష్ట ఇత్యర్థః; తతో ధనుర్గృహ్ణన్సః అధ్యవసాయో శక్యకర్మణ్యుత్సాహస్తస్మాన్నిశ్చలతయా సశ్లాఘం సప్రశంసం దత్తం విరోధివాదినః ప్రతి ఉత్తరం ప్రతివాక్యం యత్ర తద్యథా తథా దృష్టః; మాభూదస్య కృత్య నివృత్తిః కింతు బాలస్యాప్యస్య అధ్యవసాయో దృశ్యతామితి సగౌరవం దృష్ట ఇత్యర్థః; తతశ్చ భుజాగ్రయోః హస్తయోః తరసా బలేన; తరో బలే చ వేగే చేతి, **మేదినీ**. ధనురుత్క్షిప్య ఉత్తోల్య ఏకత్ర భంగార్థమపరత్ర జ్యారోపణార్థమ్ ఆనమయన్ సః సాంద్రీభవన్ ప్రబలీభవన్ విస్మయో యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా దృష్టః బాలస్యాప్యస్య కిమిదమలౌకికం బాహుబలమితి

సాశ్చర్యం దృష్ట ఇత్యర్థః; అనంతరం చ అటనీముఖేన ధనుష్కోట్యగ్రేణ, కోటీరస్యాటనీ**త్యమరః**. జ్యాలేఖాం మౌర్వీరాజీం ఘటయన్సంజయన్ సః కేనాపి సభాస్థేన నాలోకితః లజ్జయేతి భావః; కేనాపి నాలోకితః అపితు సర్వైరేవ దృష్టః; సర్వజనసమక్షమేవ ధనుషి జ్యారోపణం కృతవానితి కశ్చిత్. **శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.** 27

శ్లో॥ తస్మిన్ గుణాకర్షణకర్మకారే రాజాత్మజే శంకరకార్ముకస్య ।
బభూవ భంగః పృథివీశ్వరాణాం కర్ణవ్యథాదాయికటుస్వనస్య ॥ 28

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ రాజాత్మజే రామే గుణస్య జ్యాయా ఆకర్షణరూపం కర్మ కరోతీతి, తథా విధే సతి భృతావేవ కర్మోపపదస్య **కృఞ్ఞ్టజ్ విధానాదిహ కర్మణోణడితి ణట్.** శంకరకార్ముకస్య హరధనుషః భంగః భేదః బభూవ; కిం భూతస్య పృథివీశ్వరాణాం రాజ్ఞాం కర్ణవ్యథాదాయీ లజ్జయా సోఢుమశక్యత్వాత్ ప్రచండత్వాచ్చ శ్రవణదుఃఖదః కటుస్వనః వికటధ్వనిర్యస్య సః తథా తస్య. పక్షే తస్మిన్రాజాత్మజే అర్జునే **శమితి షష్ఠ్యన్తమవ్యయం** శం ద్రౌపదీలాభహేతుత్వాన్మంగళకారకస్య కరకార్ముకస్య హస్తస్థధనుషో లక్ష్యభేదాయ గుణాకర్షణకర్మకారే సతి పృథివీశ్వరాణాం భంగః పరాజయో బభూవ; గుణాకర్షణేనైవ లక్ష్యభేదం నిశ్చిత్య రాజానో భగ్నా బభూవురిత్యర్థః. కిం భూతస్య కర్ణస్య రాధేయస్య వ్యథాదాయీ కటుస్వనో మౌర్వీటంకారధ్వనిర్యస్య స తథా తస్య. శం సుఖమ్ అనాయాసం యథా తథా గుణాకర్షణకర్మకారే సతీతి వా. అశమ్ అసుఖో భంగో బభూవేతి కేచిత్. శం కల్యాణే సుఖే ఇతి భంగో జయ విపర్యయే ఇతి చ **మేదినీ.** కర్ణశ్చంపేశసూతపుత్రకః ఇతి **త్రికాండశేషః.** గుణాకర్షణకర్మధీరే ఇతి **క్వచిత్పాఠః.** 28

శ్లో॥ సాకం భూపైర్మానభంగం ప్రపన్నే చాపే తస్మిన్నిర్వృతా లక్ష్యసిద్ధ్యా ।
వ్రీడానమ్రా సాదరం రాజపుత్రీ కీర్త్యా రామం ప్రాప హృద్యా కుమారమ్ ॥29

సాకమితి. తస్మిన్ చాపే హరధనుషి భూపైస్సాకం సహ మానభంగం పరిమాణభంగమ్ అన్యత్ర చిత్తోన్నతిభంగమ్ అహంకారక్షయమిత్యర్థః, ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి లక్ష్యసిద్ధ్యా విశిష్టవరప్రాప్తిరూపోద్దేశ్యనిష్పత్త్యా నిర్వృతా హృష్టా వ్రీడానమ్రా నవవధూస్వాభావ్యాత్సలజ్జా హృద్యా అతిసుందరీ రాజపుత్రీ సీతా కీర్త్యా యశసా సహగమ్యమానైశ్చ **సహార్థేః ఇతి తృతీయా** సాదరం సాభిలాషం యథా తథా కుమారం రామం ప్రాప కీర్త్యా కీర్తనీయేతి రాజపుత్రీ విశేషణం వా అత్ర పరస్పరం నిరపేక్షతయావస్థానాత్ సహోక్త్యనుప్రాణితాతిశ–యోక్తిద్వయస్య **సంసృష్టిః.** మానం ప్రమాణే ప్రస్థాదౌ మానశ్చిత్తోన్నతౌ గ్రహే ఇతి **విశ్వః.** పక్షే తస్మిన్ చాపే భూపైస్సాకం మానభంగమ్ అత్యాకర్షణేన న్యుబ్జీభావాత్ పరిమాణాల్పతాం ప్రపన్నే సతి లక్ష్యస్య రాధాచక్రస్థమత్స్యరూపస్య సిద్ధ్యా వేధోత్పత్త్యా నిర్వృతా రాజపుత్రీ ద్రౌపదీ కీర్తేః ఆరామమ్ ఉపవనమ్ ఆశ్రయమిత్యర్థః కుమారమర్జునం ప్రాప; అన్యత్సమానమ్. కీర్త్యా ఆరమయతీతి తథా తమితి వా కీర్త్యారామం దాశరథిమివేతి వా. **శాలినీవృత్తమ్.** 29

శ్లో॥ భృంగవ్రాతైరంగసౌగంధలుబ్ధైః కృష్ణా తన్వీ దృశ్యమానా లతేవ ।
సా తం భేజే రాజవంశప్రదీపం పూర్వామ్భోధిం స్వఃస్రవన్తీవ సీతా ॥30

భృంగేతి. అంగసౌగంధలుబ్ధైః శరీరసౌరభలోలుపైః భృంగవ్రాతైః భ్రమరబృందైః కృష్ణా లతేవ శ్యామా లతేవ దృశ్యమానా తన్వీ క్షీణాంగీ సా సీతా స్వఃస్రవంతీ స్వర్నదీగంగా పూర్వాంభోధిం మహాసముద్రమివ రాజవంశప్రదీపం రఘుకులప్రకాశకం తం రామం భేజే, శ్యామాలతాపి సౌరభలుబ్ధైః భృంగవ్రాతైః దృశ్యమానా తన్వీ చ భవతి. అత్ర ఉపమాద్వయస్య మిథోఽనపేక్షయావస్థానాత్**సంసృష్టిః**. పూర్వః ప్రాగాద్యయో స్త్రిషు, ఇతి **మేదినీ**. పక్షే అంగసౌగంధలుబ్ధైః భృంగవ్రాతై ర్లతేవ దృశ్యమానా తన్వీ సా కృష్ణా ద్రౌపదీ పూర్వాంభోధిం సీతా సీతానామ్నీ స్వస్స్రవంతీ గంగేవ రాజవంశప్రదీపం కౌరవకులోద్దీపకం తమర్జునం భేజే; గంగా కిల దివః సుమేరుమూర్ధని పతంతీ చతుర్ధా భూత్వా సీతాళకనందా-వఙ్క్షుభద్రేతి నామచతుష్టయేన చతసృషు దిక్షు క్షారోదమభిప్రవిశతీతి **పౌరాణికీకథా**. తథా చ **విష్ణుపురాణం** విష్ణుపాదసముద్భూతా ప్లావయంతీందుమండలమ్ । సమంతాద్బ్రహ్మణః పుర్యా గంగా పతతి వై దివః । సా తత్ర పతితా దిక్షు చతుర్ధా ప్రతిపద్యతే । సీతాచాళకనందా చ వఙ్క్షుర్భద్రేతి వై క్రమాత్ ఇతి. సీతా తు బ్రహ్మసదనాత్ కేసరాచలాదిశిఖరేభ్యోఽధోఽధః ప్రసరంతీ గంధమాదనమూర్ధసు పతిత్వా అన్తరేణ భద్రాశ్వం వర్షం ప్రాచ్యాం దిశి క్షారసముద్రమభిప్రవిశతీతి **భాగవతం** చ. కృష్ణా స్యాద్ద్రౌపదీ నీలీకణాద్రాక్షాసు యోషితి, ఇతి **మేదినీ**. **పూర్వోక్తం వృత్తమ్.** 30

శ్లో॥ రాజ్ఞాం లజ్జాకలంకః ఖలు ముఖశశిని స్థాపితః కార్ముకేణ
క్షేపిష్ఠం తస్య కోటౌ నిపుణముపహితా రాజపుత్త్రేణ మౌర్వీ ।
న్యస్తా తద్బాహుమూలే నిజవరణసఖీ మంక్షు మాలా కుమార్యా
మాలాయాం సాధువాదైః సహ సకలజనైరర్పితా నేత్రమాలా ॥ 31

రాజ్ఞామితి. కార్ముకేణ తేన ధనుషా రాజ్ఞాం ముఖశశిని ఖలు లజ్జాకళంకః వ్రీడా కాలుష్యమ్ అథ చ లాంఛనం స్థాపితః శశిని కళంకస్థాపనం యుజ్యతే; ఖల్వితి వాక్యాలంకారే; తస్య కార్ముకస్య కోటౌ అగ్రే రాజపుత్త్రేణ రామేణ, పక్షే అర్జునేన, క్షేపిష్ఠం శీఘ్రం, నిపుణం చ యథా స్యాత్తథా మౌర్వీ జ్యా, ఉపహితా స్థాపితా, తస్య రామస్య, పక్షే అర్జునస్య, బాహుమూలే స్కంధే కుమార్యా సీతయా, పక్షే ద్రౌపద్యా చ, నిజవరణస్య సఖీ సుహృత్ వరణసంపాదికేత్యర్థః మాలా మంక్షు శీఘ్రం న్యస్తా స్థాపితా మాలాయాం చ సకలజనైః సాధువాదైస్సహ నేత్రమాలా దృష్టిశ్రేణీ అర్పితా సాధువాదైః పురస్కృత్య మాలా సాదరం దృష్టేత్యర్థః. అత్ర రూపకసమసహోక్త్యలంకారైరేకావళీసంకీర్ణా. **మాలాదీపకమితి** కశ్చిత్. **స్రగ్ధరావృత్తమ్.** 31

శ్లో॥ భగ్నోత్సాహే గతవతి తతః సర్వతో రాజలోకే
రాజ్ఞా తేన స్వమథ భవనం ప్రాపితానాం సహర్షమ్ ।
నిర్దిష్టానాం మునిగురుగిరా సా నరేన్ద్రాత్మజానాం
సర్వేషామప్యజని యుగపత్తత్ర వైవాహికశ్రీః ॥ 32

భగ్నోత్సాహ ఇతి. తతో హరధనుర్భంగానంతరం భగ్నోత్సాహే భగ్నోద్యమే విఫలమనోరథ ఇత్యర్థః. రాజలోకే సర్వతః సమంతాత్ స్వస్వభవనానీత్యర్థః గతవతి సతి మునిరథ చ గురుర్విశ్వామిత్రస్తస్య గిరా నిర్దిష్టానామ్ ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ దశరథస్య రాజ్ఞః పుత్రౌ అన్యావపి భరతశత్రుఘ్నౌ అయోధ్యాయాం విద్యేతే తానప్యానీయ ఏతేభ్యః చతుర్భ్యః సీతాద్యాశ్చతస్రః కన్యాదేయా ఇతి విశ్వామిత్రగిరా సమ్యగవధారితానామిత్యర్థః. అథానంతరం తేన రాజ్ఞా జనకేన సహర్షమ్ అభిమతజామాతృలాభాత్ సాహ్లాదం యథా తథా స్వం భవనం ప్రాపితానాం సర్వేషాం చతుర్ణామపి నరేంద్రస్య దశరథస్య ఆత్మజానాం రామాదీనాం తత్ర మిథిలాయాం యుగపదేకదైవ సా ప్రసిద్ధా వైవాహికశ్రీః ఔద్వాహికాభ్యుదయః సమజని వివాహో జాత ఇత్యర్థః. పక్షే తతో లక్ష్యవేధానంతరం భగ్నోత్సాహే రాజలోకే సర్వతో గతవతి సతి నిర్దిష్టానాం కుంభకారావాసాత్ ప్రతి నివృత్తస్య ధృష్టద్యుమ్నస్య వచసా జ్ఞాతానామ్ అథానంతరం తేన రాజ్ఞా ద్రుపదేన స హర్షం యథా తథా స్వం భవనం ప్రాపితానాం సర్వేషాం పంచానామపి నరేంద్రాత్మజానాం యుధిష్ఠిరాదీనాం మునిర్వ్యాసః గురుర్మాతా కుంతీ తయోర్గిరా తత్ర ఏకస్యామపి ద్రౌపద్యాం యుగపదేకదైవ సా వైవాహికశ్రీః సమజని వ్యాసకుంతీవచనాదేవ ఏకా ద్రౌపదీ తైః పంచభిః పరిణీతేత్యర్థః. **మందాక్రాంతావృత్తమ్.** 32

శ్లో॥ తే తత్ర సర్వే సమకాలమేవ సమ్ప్రాప్య దారాన్సహసా విరేజుః ।
త్రైలోక్యసంశోధనజాగరూకాన్ గంగావిభంగానివ సిన్ధునాథాః ॥ 33

తే ఇతి. తే సర్వే రామాదయః తత్ర మిథిలాయాం సమకాలమేవ ఏకదైవ సింధూనాం నదీనాం నాథాః సముద్రాః దిక్చతుష్టయవర్తిత్వా ద్బహువచనం త్రైలోక్యస్య త్రిలోక్యాః సంశోధనే పావనే జాగరూకాన్తత్పరాన్ గంగాయా విభంగాన్ తరంగానివ దారాన్ పత్నీః సీతాదీన్ సహసా ఝటితి సంప్రాప్య విరేజుః శుశుభిరే, దారా అపి త్రైలోక్యస్య సంశోధనే దుర్వృత్తరావణాదివినాశహేతుతయా నిరుపద్రవీకరణే జాగరూకాః తదర్థమేవావతీర్ణాః ఇత్యర్థః. పక్షే తే సర్వే యుధిష్ఠిరాదయః తత్ర పాంచాలనగరే త్రైలోక్యసంశోధనజాగరూకాన్ దుర్వృత్త–దుర్యోధనాదివినాశమూలతయా జగచ్ఛాంతి విధాతౄన్ దారాన్ ద్రౌపదీం పత్నీం సంప్రాప్య విరేజుః. అన్యత్సమానమ్. అత్ర దారానితి ఆపోదారావర్షా ఇత్యాదినా ఏకత్వే బహువచనమ్. ఉపమేయం శ్రౌతీ. సింధుర్నద్యాం గజమదేఽబ్ధౌ దేశనదభేదయోరితి **హేమచంద్రః.** **ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.** 33

శ్లో॥ సమ్బన్ధాన్ముదితాత్మనాం నిజపదం ప్రాప్తుం మనః కుర్వతాం
దిక్కుంజేషు నిరంతరం ప్రకిరతాం క్షాత్రం ప్రదీప్తం మహః ।
తేషాం విక్రమవాతవేల్లితనిజక్రోధానలప్రేఙ్ఖితః
సాక్షాత్కాల ఇవోద్యతో భృగుపతిర్దుర్యోధనోఽభ్యాగతః ॥ 34

సంబంధాదితి. సంబంధాత్ ఉద్వాహసంపర్కాత్ ముదితాత్మనాం హృష్టచిత్తానాం తథా నిజపదం స్వస్థానమయోధ్యాం ప్రాప్తుం మనః కుర్వతామ్ అయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థితానామిత్యర్థః. తథా దిశ ఏవ కుంజాః తేషు దిగంతేష్విత్యర్థః. నిరంతరం ప్రదీప్తమ్ ఉజ్జ్వలం క్షాత్రం మహః తేజః ప్రకిరతాం విక్షిపతాం ధనుర్భంగాదినా అతితేజస్విత్వేన దిగంతేషూద్ఘోషితానా-మిత్యర్థః. తేషాం రామాదీనాం విక్రమః పరాక్రమ ఏవ వాతః తేన వేల్లితశ్చాలితః ఉద్దీపిత ఇత్యర్థః. నిజక్రోధ ఏవానలః తేన ప్రేంఖితః ప్రేరితస్సన్ సాక్షాత్ మూర్తిమాన్ ఉద్యతః కాలః యమ ఇవ దుర్యోధనః దుఃఖేన యోధనీయః సుదురీషద్భ్యః కర్మభావయోర్ఖ్వశాదేరితి కర్మణి ఖనః. భృగుపతిర్జామదగ్న్యః అభ్యాగతః తేషామభిముఖమాగచ్ఛత్. పక్షే తేషామ్ అర్జునాదీనాం భృగుః శివః పతిః ప్రభుః ఉపాస్యో యస్య స దుర్యోధనో రాజా అభ్యాగతః భృగూణాం పర్వతప్రపాతానాం పతిః శల్యః తస్య పర్వతీయనృపత్వాత్ తథా దుర్యోధనశ్చేతి వా. తతః కర్ణో మహాతేజా జిష్ణుం ప్రతియయౌ రణే । భీమసేనం యయౌ శల్యో మద్రాణామీశ్వరో బలీ । దుర్యోధనాదయశ్చాన్యే బ్రాహ్మణైస్సహ సంగతాః ఇతి **భారతోక్తః**. అన్యత్సమానమ్. భృగుపతిః శుక్ర ఇవ ప్రయాణే పురః శుక్రస్యామంగళపిశునతయా వర్జనీయత్వాత్తదంశే సామ్యమ్. పురశ్శుక్రం ప్రతి బుధం ప్రత్యంగారకమేవ చ। అపి శక్రసమో రాజా హతసైన్యో నివర్తతే ఇతి శాస్త్రాదితి కేచిత్. అథ భృగుస్సానౌ జమదగ్ని ప్రపాతయోః। శుక్రే రుద్రే చేతి **హేమచంద్రః** । యద్యపి పాణిగ్రహణాత్ప్రాగేవ దుర్యోధనాద్యాక్రమణం భారతే వర్ణితం తథాపి రామాయణానురోధాత్కించిదన్యథా వర్ణనం న దూషణావహమితి ధ్యేయమ్. అత్ర రూపకకావ్యలింగోత్ప్రేక్షాణాం సంకీర్ణతా. **శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్**. 34

శ్లో॥ స దురాణమమానమయ్య చాపం రణకణ్డూతిమఖండయత్తతోఽస్య ।
పరలోకజిగీషయైవ సాకం నృపతేః కౌశికనందనః కుమారః ॥ 35

స ఇతి. తతోఽనంతరం కౌశికనందనో విశ్వామిత్రసంతోషణః శిష్యత్వాదితి భావః నృపతేః దశరథస్య కుమారః స రామః అస్య పరశురామస్య దురాణమమ్ అన్యైరానమయితు-మశక్యం చాపమానమయ్య తత్ర బాణం సంధాయేత్యపి పూరణీయం పరలోకజిగీషయైవ సాకం పరలోకగమనవ్యవసాయేన సహైవ అస్య రణకండూతిం యుద్ధౌత్సుక్యమ్ అఖండయత్ నివారితవాన్ రణౌత్సుక్యమ్ అఖండయత్ స్వర్గమార్గం చారుణదిత్యర్థః. కాకాక్షిన్యాయాత్ అస్యేతి చాపరణకండూత్యోః సమ్బధ్యతే. పక్షే కౌశికనందనః ఇంద్రతనయః స కుమారోఽ ర్జునః దురాణమం చాపమానమయ్య అస్య నృపతేర్దుర్యోధనస్య పరలోకజిగీషయైవ సాకమ్

అపరజనజయేచ్ఛయా సహైవ రణకండూతిమఖండయత్ కర్ణస్య జయేనేతి భావః. అర్జునేన కర్ణపరాజయం దృష్ట్వా దుర్యోధనో రణౌత్సుక్యం పరజిగీషాం చ తత్యాజేత్యర్థః. జిగీషా జేతుమిచ్ఛాయాం వ్యవసాయప్రకర్షయోః ఇతి **మేదినీ**. కౌశికో విశ్వామిత్రే ఇతి **త్రికాండశేషః** మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశికః **ఇత్యమరః**. **వైతాళీయభేద ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్**. 35

శ్లో॥ అథ పునరుపయాతే తేన సంబధ్య సంధిం
ప్రకృతిగురుసుహృద్భిః ప్రోషితైః కాఙ్క్షమాణాః ।
బధిరితభువనాన్తర్భూరిభేరీవిరావై
రుదధిమివ పయోదాః స్వాం పురీం తేఽభిజగ్ముః ॥ 36

అథేతి. అథానంతరమ్ అర్థాత్ పరశురామే తేన రామేణ సహ సంధిం సంబధ్య విధాయ పునరుపయాతే స్వాశ్రమం ప్రయాతే సతి ప్రోషితైః రామేణ విశ్లేషితైః ప్రకృతిభిః ప్రజాభిః గురుభిః కౌసల్యాదిభిస్సుహృద్భిశ్చ అయోధ్యాస్థైరితి శేషః. కాంక్ష్యమాణాః అభిలష్యమాణాః తే రామాదయః భూరిభిః భేరీణాం విరావైః ధ్వనిభిః బధిరితం బధిరీకృతం భువనాంతర్జగ-దంతరాళం యైస్తే తథా తాదృశాస్సంతః పయోదా మేఘా ఉదధిం సముద్రమివ స్వాం పురీమ్ అయోధ్యామభిజగ్ముః అంతరిత్యవ్యయమ్. పయోదా అపి భూరిభేరీణామివ విరావై-ర్భువనాంతరాళం బధిరీకుర్వన్తి. పక్షే తస్మిన్ దుర్యోధనే తేనార్జునేన సహ సంధిం సంబధ్య నాస్మాభిః బ్రాహ్మణై స్సహ యోద్ధవ్యమితి సామప్రయుజ్య పునరుపయాతే హస్తినాం గతే సతి ప్రోషితైశ్చిరవియుక్తైః ప్రకృతిభిః గురుభిర్భీష్మద్రోణకృపధృతరాష్ట్రాదిభిః సుహృద్భిశ్చ చరముఖాద్విదితవృత్తాంతైరిత్యర్థః. తతో రాజ్ఞాం చరైరాప్తైః ప్రవృత్తిరుదనీయత । పాండవైరుపసంపన్నా ద్రౌపదీపతిభిశ్శుభా ఇతి **భారతీయాత్**. కాంక్ష్యమాణాః విదురం ప్రేష్య తన్ముఖేన హస్తినాగమనం యాచ్యమానా ఇత్యర్థః. తే యుధిష్ఠిరాదయః స్వాం పురీం హస్తినామ్ అభిజగ్ముః. శేషం సమానమ్. **ఉపమాలంకారః**. **మాలినీ వృత్తమ్**. ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకైః ఇతి లక్షణాత్. 36

శ్లో॥ సుహృద్భిరాప్తైరభినందితానాం గుణోదయప్రీణితసజ్జనానామ్ ।
ప్రతాపవిత్రాసితశాత్రవాణాం తేషామభూత్తత్ర సుఖం నివాసః ॥ 37

సుహృద్భిరితి. సుహృద్భిర్మిత్రైరాప్తైః ప్రత్యయితైః అభినందితానాం ప్రశంసితానాం తథా గుణానాం శౌర్యవినయాదీనాముదయేన ప్రీణితాః తోషితాః సజ్జనాః సాధవో యైస్తే తథా తేషాం తథా ప్రతాపేన విత్రాసితా విభీషితాః శాత్రవాః యైస్తే తథా తాదృశానాం, తేషాం రామాదీనాం తత్రాయోధ్యాయాం సుఖం యథా తథా నివాసో వసతిరభూత్. ఆప్తః ప్రత్యయిత స్త్రిష్విత్య**మరః**. పక్షే తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం తత్ర ఇంద్రప్రస్థే సుఖం నివాసోఽభూత్ పంచాలాదాగత్య కంచిత్కాలం హస్తినాయాం స్థిత్వా ధృతరాష్ట్రవచనాద్రాజ్యార్ధం ప్రాప్య

ఖాండవప్రస్థం గత్వా నగరం నిర్మాయ తత్ర తే సుఖమూషురిత్యర్థః. శేషం సమానమ్. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవంశయోరు**పజాతిర్వృత్తమ్.** 37

శ్లో॥ గుణైర్గురౌ జ్యాయసి భక్తినమ్రాః పృథగ్ధురీణా అపి దర్శితైక్యాః ।
దిశాం విభాగాన్ప్రతిపద్యమానా భాంతి స్మ చత్వార ఇవాబ్ధయస్తే ॥38

గుణైరితి. గురౌ వసిష్ఠదశరథాదౌ తథా గుణైర్జ్యాయసి జ్యేష్ఠే అన్యస్మింశ్చ భక్తినమ్రా వినయవ్యవహారేణేత్యర్థః. తథా దిశాం విభాగాన్ యువరాజత్వేన పిత్రా నిర్దిష్టాన్ దిగంశాన్ ప్రతిపద్యమానాః ప్రాప్నువంతః అత ఏవ పృథగ్ధురీణా అపి భిన్నరాజకార్యధురంధరా అపి దర్శితైక్యా ఏకీభూయ రాజకార్యం నిష్పాదయంత ఇత్యర్థః. తే చత్వారో రామాదయః చత్వారోఽబ్ధయః సముద్రా ఇవ భాంతి స్మ; సముద్రవదక్షోభ్యా ఇత్యర్థః. సముద్రా అపి నమ్రాః దిగ్విభాగజ్ఞాపకాః అత ఏవ పృథగ్భూతా అపి దర్శితైక్యాః గుణైః భాంతి స్మేతి వా యోజనా. పక్షే జ్యాయసి జ్యేష్ఠే గురౌ యుధిష్ఠిరే భక్తినమ్రాస్తే చత్వారో భీమాదయః దిశాం విభాగాన్ ప్రతిపద్యమానాః అబ్ధయ ఇవ గుణైః శోభావిలాసాదిపౌరుషగుణైర్భాంతి స్మ; శేషం సమానమ్. **ఉపమేయం శ్రౌతీ**. శోభావిలాసో మాధుర్యం గాంభీర్యం ధైర్యతేజసీ । లలితౌదార్యమిత్యష్టౌ సత్త్వజాః పౌరుషాగుణా ఇతి **సాహిత్యదర్పణః.** 38

శ్లో॥ తైశ్చతుర్భిర్బభౌ రాజా కుమారైః పార్శ్వవర్తిభిః ।
సుమేరురివ విష్కంభైః స హరిప్రస్థభూషితైః ॥ 39

తైరితి. పార్శ్వవర్తిభిః సమీపస్థైః తైశ్చతుర్భిః కుమారైః రామాదిభిః స రాజా దశరథః చతుర్భిర్విష్కంభైః విష్కంభపర్వతైః మందరాదిభిః సుమేరురివ బభౌ. కిం భూతైః హరేస్సూర్యాత్ ప్రస్థో ప్రస్థానమ్ ఆవిర్భావ ఇతి యావత్ యస్య స తథా హరిప్రస్థః సూర్యవంశః సభూషితో యైః సూర్యవంశాలంకరణభూతైరిత్యర్థః. విష్కంభపర్వతా అపి హరిప్రస్థైః సింహయుక్తసానుభిః భూషితా భవంతి. యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వితి స్నుః ప్రస్థస్సానురస్త్రియామితి **చామరః**. విష్కంభైరితివేఃస్కభ్నాతే ర్నిత్యమితిషత్వమ్. పక్షే సరాజా యుధిష్ఠిరః హరిప్రస్థభువి ఇంద్రప్రస్థభూమ్యామ్ ఉషితైః స్థితవద్భిః హరిప్రస్థో భూషితో యైస్తే తథా తైరితి వా తైశ్చతుర్భిః కుమారైః భీమాదిభిర్బభౌ ధృతరాష్ట్రవచనాత్ రాజ్యార్ధసహితమ్ ఇంద్రప్రస్థం ప్రాప్య తత్ర నగరం నిర్మాయ భ్రాతృభిః శుశుభే ఇత్యర్థః. శేషం సమానమ్, **ఉపమాలంకారః.** 39

శ్లో॥ మునీంద్రదిష్టే సమయే నివిష్టైరారాధితానాం భృశమాత్మదారైః ।
దినే దినే పార్థివనందనానాం పరస్పరం ప్రేమభరో మమూర్ఛ ॥40

మునీంద్రేతి. మునీంద్రైః వసిష్ఠవాల్మీకిప్రభృతిభిర్ధర్మవక్తృభిః దిష్టే ఉపదిష్టే సమయే పర్వాదిభిన్నకాలే నివిష్టైస్సమీపముపస్థితైః ఆత్మదారైః సీతాదిభిః భృశమారాధితానాం

సేవితానాం పార్థివనందనానాం రామాదీనాం పరస్పరమన్యోన్యం ప్రేమభరః ప్రీత్యతిశయః దినే దినే ముమూర్ఛ వవృధే. మునీంద్రేత్యాదివిశేషణేన రామాదీనామస్త్రీ నియతత్వం సూచితమ్. పక్షే మునీంద్రేణ నారదేన దిష్టే నిర్దిష్టే సమయే నియమే ద్రౌపద్యాసహాసీన-మేకమన్యో యః పశ్యేత్స ద్వాదశవర్షాణి బ్రహ్మచారీ వనే వసేత్ ఇత్యేవం రూప ఇత్యర్థః నివిష్టైరాత్మదారైర్ద్రౌపద్యా భృశమారాధితానాం పార్థివనందనానాం యుధిష్ఠిరాదీనాం పరస్పరం దినే దినే ప్రేమభరో ముమూర్ఛ. నత్వేకపత్నీకతయా భేదో బభూవేత్యర్థః. అత ఏవ మునీంద్రేత్యాది పదానాం విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్**పదార్థహేతుకకావ్యలింగాలంకారః**. నారద ఉవాచ "పాంచాలీ భవతామేకా ధర్మపత్నీ యశస్వినీ । యథా వో నాత్రభేదస్స్యాత్తథా నీతిర్విధీయతామిత్యుపక్రమ్య ఏవముక్తా మహాత్మానో నారదేన మహర్షిణా । సమయం చక్రిరే రాజంస్తేన్యోఽన్యం వశమాగతాః ఇతి **మహాభారతమ్** । సమయశ్శపథే భాషాసంపదోః కాలసంవిదోః । సిద్ధాంతాచారసంకేతనియమానసరేషు, చేతి **హేమచంద్రః**. 40

శ్లో॥ ఇష్టావలోకం జననీ గురూణాం తేజోఽతిభాస్వద్భరతం దధానమ్ ।
రాజా స శత్రుఘ్నమనీలసప్తిం ప్రాస్థాపయత్తీర్థనిషేవణాయ ॥ 41

ఇష్టేతి. రాజా దశరథః, జనన్యాః కైకేయ్యాః గురూణాం పిత్రాదీనామ్ ఇష్టః అభిలషితః అవలోకః దర్శనం యేన స తథా తం మాతామహాదీన్ ద్రష్టుమిచ్ఛంతమిత్యర్థః. అథవా జననీ గురూణామితి **కర్తృత్వసంబంధే షష్ఠీ** మాతామహాదిభిః దిదృక్షితమిత్యర్థః. తథా భాస్వంతం సూర్యమతిక్రాంతమ్ అతిభాస్వత్ తేజో దధానం సూర్యవదతితేజస్వినమిత్యర్థః తథా సశత్రుఘ్నం శత్రుఘ్ననామ్నా లక్ష్మణానుజేన సహితం తస్య శత్రుఘ్నేనైవ ద్వంద్వచరత్వాదితి భావః. తథా అనీలాః శ్వేతాస్సప్తయోఽశ్వా యస్య స తథా తం భరతం భరతనామకం పుత్రం తీర్థానాం శాస్త్రాణాం నిషేవణాయ సమ్యగధిగమాయ ప్రాస్థాపయత్ శాస్త్రాణి సమ్యగధ్యేతుం తన్మాతా మహావాసం నందిగ్రామం ప్రేరయామాసేత్యర్థః. తీర్థం శాస్త్రాధ్వరక్షేత్రోపాయనారీరజస్సు చ । అవతారర్షిజుష్టాంబుపాత్రోపాధ్యాయమన్త్రిషు, ఇతి **మేదినీ**. పక్షే స రాజా యుధిష్ఠిరః శత్రుఘ్నం శత్రూన్నిర్జిత్య బ్రాహ్మణగవానయనాత్ శత్రుహంతారమ్ అనీలసప్తిం శ్వేతాశ్వమ్ అర్జునం తీర్థనిషేవణాయ ద్వాదశవర్షాణి తీర్థాని నిషేవితుం ప్రాస్థాపయత్, పూర్వోక్తసమయభంగాదితి భావః. కిం భూతం యతః జననీ-గురూణామిష్టావలోకం **జనధాతోర్భావే ఔణాదికోఽని ప్రత్యయః** స్త్రీత్వాదీప్ జననీజన్మ తయా గురవస్తేషాం వయో జ్యేష్ఠానామిత్యర్థః. గౌరవే బహువచనం యుధిష్ఠిరస్యేతి యావత్ ఇష్టాం ప్రియాం ద్రౌపదీమ్ అవలోకయతీతి తం **కర్మణోణడితి ణట్**. బ్రాహ్మణగోధనాప-హర్తౄంశ్చోరాన్ వారయితుమాయుధగ్రహణార్థమ్ ఆయుధాగారం ప్రవిశ్య తత్ర తదానీం యుధిష్ఠిరస్యైవపత్నీ త్వేనాభిమతాం ద్రౌపదీం దృష్టవంతమిత్యర్థః. తథా భాస్వాన్ సూర్యః భరతో దౌష్యంతిః తయోర్ద్వంద్వః తావప్యతిక్రాంతమ్ అతిభాస్వద్భరతం తేజోదధానమ్ అతితేజస్విత్వాద్ బంధుభిర్వారితమపి తీర్థనిషేవణాయైవ ప్రతిష్ఠమానమిత్యర్థః. 41

శ్లో॥ సరాంసి శైలాన్ సరితశ్చ తీర్త్వా గచ్ఛన్నహీనాత్మజయైధితశ్రీః ।
వీరః కిరీటీ స్వభుజోపగూఢచిత్రాంగదః సాతిశయం విరేజే ॥ 42

సరాంసీతి. సరాంసి సరసీః శైలాన్ పర్వతాన్ సరితః నదీశ్చ తీర్త్వా ఉల్లంఘ్య గచ్ఛన్మాతా-మహావాసమితి శేషః, తథా అహీనః అన్యూనః యః ఆత్మజయః మనసో వశీకరణం తేన ఏధితా వర్ధితా శ్రీర్యస్య స తథా అతిజితేంద్రియ ఇత్యర్థః. అహీనః మహాన్ ఆత్మా యేషాం తే అహీనాత్మానః మహాకాయాస్తేషాం జయేనేధితశ్రీరితి వా, ఆత్మా పుంసి స్వభావేఽపి ప్రయత్నమనసోరపి । ధృతావపి మనీషాయాం శరీరబ్రహ్మణోరపి, ఇతి **మేదినీ**. తథా కిరీటీ ధృతమకుటః తథా స్వభుజాభ్యామ్ ఉపగూఢే చిత్రాంగదే విచిత్రకేయూరే యేన స తథా తాదృశో వీరో భరతః ధీర ఇత్యపి **క్వచిత్పాఠః**, సాతిశయం విరేజే అధికం శుశుభే. పక్షే వీరః కిరీటీ అర్జునః తీర్థభూతాన్ సరః ప్రభృతీన్ తీర్త్వా గచ్ఛన్ గంగాద్వారమితి శేషః. తత్ర ఆహీనాం నాగానామ్ ఇనస్య ఈశ్వరస్య కౌరవ్యనామకస్యేత్యర్థః. ఆత్మజయా కన్యయా ఉలూపీనామ్నా ఇత్యర్థః. ఏధితశ్రీః ఉలూపీపరిగ్రహేణాతిశోభమాన ఇత్యర్థః. తథా స్వేన స్వయత్నేనాతిరూపతీం దృష్ట్వా స్వాభిలాషం ప్రకాశ్యేత్యర్థః. భుజే పాణౌ ఉపగూఢా గృహీతా చిత్రాఙ్గదా తన్నామ్నీ మణిపురనృపకన్యా యేన సః కృతచిత్రాంగదాపాణిగ్రహణ ఇత్యర్థః. తాదృశస్సన్ సాతిశయం విరేజే 'రమణీయాని చిత్రాణి వనాని చ సరాంసి చ । సరిత-స్సాగరాంశ్చైవ దేశానపి చ భారత । పుణ్యాన్యపి చ తీర్థాని' ఇత్యాది **మహాభారతమ్**. 42

శ్లో॥ ప్రాప్య ప్రభాసమ్పదమిష్టయోగి మాతామహస్థానముపేత్య రాష్ట్రమ్ ।
సన్తోషితః క్షోణిభృతాచ్యుతేన లేభే సుభద్రాధిగమోత్సవం సః ॥ 43

ప్రాప్యేతి. స భరతః ప్రభాసమ్పదం పూర్వోక్తకిరీటాంగదాదిభూషణేన శోభా సమృద్ధిం ప్రాప్య ఇష్టయోగి అభీష్టయుక్తం మాతామహస్థానరూపం రాష్ట్రం కేకయరాజ్యమ్ ఉపేత్య అచ్యుతేన స్థిరస్వభావేన క్షోణిభృతా కేకయనృపేణ సంతోషితః శిరశ్చుంబన ప్రేమాలింగనాదిభి రాహ్లాదితః సన్ సుభద్రాణాం సుష్ఠు కల్యాణానామ్ అధిగమః ప్రాప్తిర్యత్ర తమ్ ఉత్సవం లేభే అతిమాంగళికమహోత్సవం ప్రాపేత్యర్థః. పక్షే సోఽర్జునః ప్రభాసం నామ పదం ప్రదేశం తీర్థమిత్యర్థః. ప్రాప్య, పదం శబ్దే చ వాక్యే చ వ్యవసాయప్రదేశయోః, ఇతి **మేదినీ**. తతశ్చ ఇష్టయోగి రామకృష్ణాద్యభీష్టజనయుక్తం మాతామహస్య కుంతీజనకస్య శూరస్య తద్వంశస్యేత్యర్థః, స్థానరూపం రాష్ట్రం ద్వారకారాజ్యమ్ ఉపేత్య శ్రీకృష్ణానురోధేనేతి శేషః; క్షోణిభృతా కూర్మమూర్త్యా ధరణిధరేణ క్షోణిస్థజనపాలయిత్రా వా అచ్యుతేన, హరిణా అచ్యుతస్తు హరౌ పుంసి స్థిరే త్రిషు ఇత్యుభయత్రాపి **మేదినీ**. సంతోషితః రైవతకగిరౌ గీతవాదిత్రాదిభిః సంమానితః సన్ సుభద్రానామవసుదేవసుతా తస్యా అధిగమేన ఉత్సవం లేభే సుభద్రాం పరిణీతవానిత్యర్థః. 43

శ్లో॥ ప్రసూత్యా పారిజాతస్య పూరః క్షీరామ్బుధేరివ ।
రేజే ఽసౌభద్రసన్తానలబ్ధ్యా శీతరుచోఽన్వయః ॥ 44

ప్రసూత్యేతి. పారిజాతస్య దేవతరువిశేషస్య ప్రసూత్యా ప్రసవేన పుష్పాదినేత్యర్థః క్షీరాంబుధేర్దుగ్ధసముద్రస్య, పూర ఓఘ ఇవ తస్య పారిజాత ప్రథమోత్పత్తిస్థానత్వాదితి భావః. అసౌ అశీతరుచ ఉష్ణరశ్మేరన్వయో వంశః సూర్యవంశప్రసూతో భరతః భద్రసంతానస్య కల్యాణపరంపరాయాః లబ్ధ్యా లాభేన రేజే శుశుభే. పక్షే శీతరుచశ్చంద్రస్య అన్వయోఽర్జునః సుభద్రాయా అయం సౌభద్రః తాదృశో యస్సంతానః అపత్యం సంతానస్సంతతౌ గోత్రే స్యాదపత్యే సురద్రుమే ఇత్యుభయత్ర **మేదినీ**. తస్య లబ్ధ్యా అభిమన్యునామకపుత్రప్రాప్త్యా ఇత్యర్థః, రేజే ముముదే ద్వారకాయాం సుభద్రాం పరిణీయ తత్ర సంవత్సరముషిత్వా పుష్కరతీర్థే అవశిష్టసమయం గమయిత్వా సుభద్రాసహిత ఏవ ఇంద్రప్రస్థం గత్వా తత్రాభిమన్యుం లబ్ధ్వా ముముదే ఇతి భారతైకవాక్యతయా ప్రతిఫలితోర్థః, అన్యత్సమానమ్. **ఉపమాలంకారః.** 44

శ్లో॥ కమనీయతయా పుష్యన్నన్దథుం సర్వదేహినామ్ ।
స రాజనన్దనో రేజే కామదేవ ఇవాపరః ॥ 45

కమనీయేతి. స రాజనందనః భరతః అపరో ద్వితీయః కామదేవ ఇవ కమనీయతయా సౌందర్యేణ సర్వదేహినాం నందథుమ్ ఆనందం పుష్యన్ జనయస్సన్ రేజే శుశుభే. పక్షే స రాజనందనః అర్జునః యద్వా రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య నందయతీతి నందనః, **ణౌనందాదేరితి కర్తరిజనః**, యుధిష్ఠిరస్యాతిప్రియ ఇత్యర్థః, సోఽభిమన్యుః రేజే. శేషం సమానమ్. **ఉపమా.** 45

రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

తృతీయః సర్గః ।

శ్లో॥ స రాజాభిమతో లోకే విజయోర్జితవిక్రమః ।
హరిసారథినాభ్యేత్య యాచితోఽభూద్దివోఽవనమ్ ॥ 1

ఇదానీం రామవనప్రయాణే వర్ణయితవ్యే తత్ప్రయోజకం కేకేయ్యై దశరథస్య వరద్వయదానం ప్రకటయితుం రామాదిజన్మనః పూర్వం కృతమపి దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య దేవపక్షసాహాయ్యం సంప్రత్యుత్థాపయతి స ఇతి. స రాజా దశరథః హరేరింద్రస్య సారథినా మాతలినా ఇంద్రాదిప్రేరితేనేత్యర్థః, అభ్యేత్యాగత్య అయోధ్యాయామితి శేషః, దివః స్వర్గస్య తిమిధ్వజాదిభిరుపద్రుతస్యేత్యర్థ, అవనం రక్షణం యాచితః ప్రార్థితోఽభూత్, తదానీమన్యేపి రాజానస్సితాస్తాన్ విహాయ దశరథస్యాభ్యర్థనే హేతుభూతం విశేషణమాహ విజయేన సమస్తనృపగణపరాజయేన ఊర్జితో విక్రమః పరాక్రమో యస్య సః, అత ఏవ లోకే భువనే అభిమతః అతిశూరత్వేన సంమతః. అత్ర దశరథస్యాభ్యర్థనం ప్రతివిశేషణద్వయస్య హేతుత్వాత్కావ్యలింగాలంకారః. పక్షే లోకే ఆర్జిత ఉపార్జితో విక్రమో యస్య స తథా రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్యాభిమతః సంమతః యమునా విహారాయేతి శేషః. అమంత్ర్యతౌ ధర్మరాజమనుజ్ఞాప్య చ భారత ఇతి భారతీయాత్. స విజయోఽర్జునః విజయస్స్యాజ్జయే పార్థే ఇతి **విశ్వః**. హరిర్వాయుస్సారథిః సఖా యస్య స తథా తేన యమానిలేంద్రచంద్రార్క-విష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వితృభయత్రాప్య**మరః**. హరిసారథినా వహ్నినా బ్రాహ్మణరూపేణేత్యర్థః, అభ్యేత్య దివః స్వర్గస్య స్వర్గాధిపతేరింద్రస్యే-త్యర్థః. వనమ్ ఇంద్రసుహృత్తక్షకాదినివాసస్థానత్వాదింద్రరక్షణీయం ఖాండవనామకమరణ్యం దగ్ధుమితి శేషః, యాచితోఽభూత్. పురా కిల శ్వేతకిన్నృపయజ్ఞే దుర్వాససా అనవరత-ప్రక్షిప్యమాణసంతతాజ్యధారాసముపయోగేన సంపన్నమందాగ్నిర్భగవానగ్నిః ఖాండవవన-దహనం తత్ప్రతీకారం మన్యమానః యమునావిహారం సమాప్య ఏకాంతే కృష్ణేన సహ నిషణ్ణమర్జునమభ్యేత్య తత్ యాచితవానితి **భారతకథా**. 1

శ్లో॥ క్రామన్ దివం కీర్తిభిరర్జునోథ తన్నీతవల్గద్ధరిణా రథేన ।
నరః స సాక్షాదివ గాణ్డివేన చకార భీతిం ధనుషా పరేషామ్ ॥ 2

క్రామన్నితి. అథ మాతలియాచనానంతరం కీర్తిభిరర్జునః శుభ్రః అతియశస్వీత్యర్థః. ధవళోఽర్జున **ఇత్యమరః**. స దశరథః తేన మాతలినా నీతా నున్నాః అత ఏవ వల్గంతః సగర్వం గచ్ఛంతః హరయోఽశ్వా యత్ర స తథా, తేన రథేన ఇంద్రప్రేరితేనేత్యర్థః; దివం స్వర్గమాకాశం వా క్రామన్గచ్ఛన్సన్ కైకయీ సహిత ఇతి శేషః. రామాయణే తథైవోక్తత్వాత్ ధనుషా పరేషాం శత్రూణాం తిమిధ్వజాదీనాం భీతిం చకార; అస్య ప్రతాపాతిశయ-ముపమయా వ్యనక్తి నర ఇతి. గాండీవేన ధనుషా శార్ఙ్గేణేత్యర్థః; సాక్షాన్నరో విష్ణురివ యథా శార్ఙ్గధనుషా విష్ణుర్దైత్యానాం భయం చకార తథేత్యర్థః. ప్రతాపాతిశయం ప్రకటయామాసేతి భావః. నరో మర్త్యేఽర్జునేఽచ్యుతే ఇతి గాండీవగాండివౌ చాపమాత్రే పార్థధనుష్యపి ఇతి చ **హేమచంద్రః**. పక్షే అథ వహ్ని ప్రార్థనానంతరం కీర్తిభిః దివం స్వర్గం క్రామన్ పూరయన్ కీర్త్యా స్వర్గేపి గీయమాన ఇత్యర్థః. సాక్షాదివ నరో నరనామకస్య భగవన్నారాయణాంశస్య అవతారస్సోఽర్జునః కృష్ణేన సహేతి శేషః. తేన వహ్నినా నీతః వరుణాదానీయదత్తః తథా వల్గన్ విక్రామన్ హరిర్వా నరో యత్ర స తథా వానరకేతన ఇత్యర్థః, స చ స చేతి విశేషణసమాసః, తేన రథేన తథా గాండివేన గాండివనామకేన ధనుషా వహ్నిదత్తేనేతి శేషః, ఉపలక్షితస్సన్ పరేషామ్ అన్యేషాం ఖాండవవనవాసినాం భీతిం చకార, వహ్నిదత్తరథగాండివాదిసంపన్నః సన్ తద్దహ్యమానఖాండవవనవాసినాం పరితః పలాయననిరోధేన భయం చకారేత్యర్థః. 2

శ్లో॥ స దేవదత్తోద్ధతవీర్యసమ్పదక్షీణబాణోజ్జ్వలతూణధారీ ।
ద్విషద్ద్విజిహ్వోగ్రవనం స్వబాహుప్రతాపరూపే జ్వలనే జుహావ ॥3

స ఇతి. దేవైరింద్రాదిభిః దత్తా ఉద్ధతా ఉద్రిక్తా వీర్యసంపత్ సామర్థ్యాతిశయో యస్మై సః దేవైర్వర్ధితశౌర్యాతిశయ ఇత్యర్థః, తథా అక్షీణాః మహాంతో యే బాణాస్తైః ఉజ్జ్వల ఉద్దీప్తో యస్తూణ ఇషుధిః తం ధారయతీతి అక్షీణబాణోజ్జ్వలతూణధారీ స దశరథః ద్విషంతశ్శత్రవ ఏవ ద్విజిహ్వాః హింస్రత్వాత్సర్పాః తేషాముగ్రం భయంకరం వనమివ వనం సమూహం స్వస్య బాహ్వోః ప్రతాపరూపే పరాక్రమాభిన్నే జ్వలనే వహ్నౌ జుహావ హుతవాన్ నిజభుజప్రతాపేన శత్రుకులం జఘానేత్యర్థః. అత్ర ద్విషత్సు ద్విజిహ్వత్వారోపాత్ బాహుప్రతాపే చ వహ్నిత్వారోపాత్ **రూపకాలంకారః**. పక్షే సోఽర్జునః ద్విషంతో విషోద్వమనాదినా హింసంతో యే ద్విజిహ్వాః సర్పాః "తథైవోరగసంఘాతాః పాండవస్య సమీపతః । ఉత్సృజంతో విషం ఘోరం నిష్పేతుర్జ్వలితాననాః" ఇతి **భారతీయాత్**. తైరుగ్రం భయదం యద్వనం ఖాండవం తత్ స్వస్య బాహ్వోః ప్రతాపం రూపయతి ప్రకాశయతీతి **కర్మణోణడితి కర్తరి ణట్**. తస్మిన్ జ్వలనే వహ్నౌ జుహావ వహ్నినా ఖాండవం దాహయా-మాసేత్యర్థః. వహ్నేః పూర్వశ్లోకోక్త ప్రతాపవర్ధకత్వం తద్విశేషణేన ఖ్యాపయతి. కిం భూతః దేవేత్యాదిః దేవేన వహ్నినా దత్తౌ ఉద్ధతవీర్యసంపచ్చ అక్షీణైర్నిరంతరక్షేపేపి క్షయ-

మగచ్ఛద్భిర్బాణైరుజ్జ్వలః పూర్ణస్తూణశ్చ తౌ ధారయతీతి దేవదత్తోద్ధతవీర్యసంపదక్షీణబాణోజ్జ్వల తూణధారీ; వహ్నినాస్య వీర్యం వర్ధితమ్ అక్షయబాణపూర్ణస్తూణశ్చ దత్త ఇత్యర్థః. దేవదత్తేన తన్నామకం శంఖేన తన్నాదేనేత్యర్థః. ఉద్ధతా ప్రకటితా వీర్యసంపత్ యస్య స ఇతి బహవః తన్న మనోరమం; ఖాండవదాహసమయే అర్జునస్య దేవదత్తశంఖాభావాత్ తత్పరమేవ మయదానవేన బిందుసరసః సకాశాదానీయ అర్జునాయ దేవదత్తశంఖస్య దత్తత్వాత్. 3

శ్లో॥ నిజవిక్రమనిర్ధూతపర్జన్యశరసన్తతిః ।
స పన్నగాంస్తార్క్ష్య ఇవ ద్రావయామాస దానవాన్ ॥ 4

నిజేతి. నిజవిక్రమేణ స్వపరాక్రమేణ నిర్ధూతా విఫలీకృతా పర్జన్యస్య ఇంద్రస్య శరసంతతి-ర్యేన సః ఇంద్రశరకార్యం దానవవిద్రావణం స్వయమేవ కుర్వన్నిత్యర్థః. స దశరథః పన్నగాన్ నాగాన్ తార్క్ష్యోగరుడ ఇవ దానవానసురాన్ ద్రావయామాస తాడితవాన్. పర్జన్యౌరసదబ్దేంద్రా-విత్యమరః. నిజవిక్రమేణ నిర్ధూతా పర్జన్య ఇవ ధ్వనదంబుదవృష్టిరివ శరసంతతిరసురముక్త-బాణపరంపరా యేన స ఇతి కేచిత్. పక్షే నిజవిక్రమేణ నిర్ధూతాః పర్జన్యా ఇంద్రప్రేరిత-ధ్వనన్మేఘా యయా తాదృశీ శరసంతతిర్యస్య సోఽర్జునః తార్క్ష్యో గరుడ ఇవ తార్క్ష్యవదతి-ప్రతాపీత్యర్థః సపన్నగాన్ దానవాన్ పన్నగాన్ దానవాంశ్చేత్యర్థః. ద్రావయామాస వహ్నౌ గాలయామాస. ఇంద్రప్రేరితాన్మేఘాన్ బాణవర్షైర్నిరాకృత్య పలాయమానాన్ పన్నగాదీన్ బాణేనావరుధ్య వహ్నౌ దాహయామాసేత్యర్థః. ఉభయత్రా**పృపమాలంకారః**. 4

శ్లో॥ దివస్స కృత్వామయశాన్తిమేవం ప్రణీతగుప్తిర్హరిణా కృతశ్రీః ।
పునః ప్రపేదే నిజమేవ రాష్ట్రం రామాననాలోకనలమ్పటాత్మా ॥ 5

దివ ఇతి. ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ దివః స్వర్గస్య ఆమయశాంతిమ్ ఉపద్రవనివారణం కృత్వా ప్రణీతా విహితా గుప్తీ రక్షా యేన సః తథా హరిణా ఇంద్రేణ పరితుష్టేన సతేతి శేషః, కృతా పురస్కారదానేన శ్రీః శోభా యస్య స తథా రామాయాః సహ గతాయాః కైకయ్యాః ఆననాలోకనే లమ్పటః సాభిలాషః ఆత్మా యస్య సః యుద్ధశ్రమాపనయానాయ శుశ్రూషమాణాం కైకేయీం సానురాగం పశ్యన్నిత్యర్థః. స దశరథః పునర్నిజమేవ రాష్ట్రమ్ అయోధ్యారాజ్యం ప్రపేదే ప్రాప. కేచిత్తు రామస్యాననాలోకనలంపటాత్మేత్యాహుః, తన్న మనోరమమ్ అసురసంగ్రామాత్పరమేవ రామాద్యుత్పత్తేః. పక్షే ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా ప్రణీతా కృతా గుప్తిః ఖాండవం దహతో వహ్నేః రక్షా యేన స, తథా హరిణా కృష్ణేన కృతా శ్రీర్యస్య సః, కృష్ణసహిత ఇత్యర్థః. హరిణా ఇంద్రేణ వహ్నినా వా కృతశ్రీరితి వా తాదృశః సోఽర్జునః మయస్య మయనామకదానవస్య శాన్తిం కృత్వా శరణాగతం మయదానవం వహ్నిదాహాద్రక్షిత్వేత్యర్థః. రామాయాః ద్రౌపద్యాః సుభద్రాయాశ్చ ఆననాలోకనే లంపట ఆత్మాయస్య సః రామాననం ద్రష్టుముత్కంఠమానసస్సన్నిత్యర్థః. దివః స్వర్గాత్ స్వర్గీయవనాత్ ఖాండవాదిత్యర్థః పునర్నిజమేవ రాష్ట్రమ్ ఇంద్రప్రస్థం ప్రపేదే. 5

శ్లో॥ స్వర్గమార్గస్య మిత్రం యా సా భర్తృవరయోగతః ।
తుతోష వనితా భక్తివినమత్తనుమధ్యమా ॥ 6

స్వర్గేతి. యా స్వర్గమార్గస్య స్వర్గమార్గగమనస్య మరణస్యేత్యర్థ. మిత్రం హేతుః రామవనవాసద్వారా తాత్కాలికమరణజనికేత్యర్థః, సా మధ్యమా వనితా పత్నీ కైకేయీ భర్తుః స్వామినః సకాశాత్ వరయోరభీప్సితయోర్యోగతో లాభాత్ వరో జామాతరి వృతౌ దేవతాదేరభీప్సితే ఇతి **మేదినీ**. సేవాసంతోషితాద్రాజ్ఞో వరద్వయం ప్రాప్యేత్యర్థః. భక్త్యా అనురాగేణ వినమంతీ ప్రహ్వీ భవంతీ తనుర్యత్ర క్రియాయాం తద్యథా తథా తుతోష ముముదే వరయోరేకేన రామవనవాసం ద్వితీయేన భరతస్య రాజ్యం యాచిష్యతే. పక్షే యా స్వర్గమార్గస్య స్వర్గవర్త్మవిహారస్య మిత్రం సహాయః దివిజ్యోతిరజరమారభేతామిత్యాది **శ్రుతేః**; సా వనితా ద్రౌపదీ భర్తృవరస్య స్వామిశ్రేష్ఠస్య అర్జునస్య యోగతః సంబంధాత్ తుతోష చిరాదర్జునం ప్రాప్య ముముదే ఇత్యర్థః. కిం భూతా భక్త్యా వినమన్తీ చాసౌ తనుమధ్యమా క్షీణమధ్యా చేతి సా విశేషణయోః **కర్మధారయః**. 6

శ్లో॥ మహార్ఘముక్తామయసంవిధానప్రకామరమ్యా మణిదారుచిత్రా ।
సభా కుమారాధిగతా నృపేణ భేజే సుధర్మేవ సురాధిపేన ॥ 7

మహార్ఘేతి. నృపేణ దశరథేన మహార్ఘముక్తామయం మహామూల్యముక్తా బహుళం యత్ సంవిధానం తోరణాదిరచనా తేన ప్రకామరమ్యా అతిరమణీయా తథా మణిభిర్దారుభిశ్చ చిత్రా విచిత్రితా ఆశ్చర్యరూపా వా, తథా కోః పృథివ్యాః మారాః కందర్పా ఇవ కుమారాః సుందరపురుషాస్తైరధిగతా వ్యాప్తా కుమారైః రామాదిభిః అధిగతేతి వ్యాఖ్యానం న రుచివహమ్; దేవాసురసంగ్రామాత్ ప్రతినివృత్తేః ప్రాక్ రామాద్యనుత్పత్తేః; తాదృశీ సభా సురాధిపేనేంద్రేణ సుధర్మా దేవసభేవ భేజే ప్రవిష్టా సంగ్రామాత్ప్రతినివృత్య సభాం ప్రవివేశేత్యర్థః. స్యాత్సుధర్మా దేవ సభే**త్యమరః**. సాపి మహార్ఘాదివిశేషణవతీ కుమారేణ కార్తికేయేన అధిగతా చ భవతి. పక్షే మహార్ఘాముక్తా యత్ర సా తథా మయస్య ఖాండవదాహాద్రక్షితస్య మయదానవస్య యత్ సంవిధానం శిల్పకౌశలం తేన ప్రకామరమ్యా కుమారాదర్జునాదధిగతా అర్జునరక్షిత మయదానవనిర్మితత్వాదర్జునప్రభావాదేవ లబ్ధేత్యర్థః. తాదృశీ సభా నృపేణ యుధిష్ఠిరేణ భేజే ప్రాప్తా; శేషం సమానమ్ **ఉపమాలంకారః**. 7

శ్లో॥ ఇష్టావాప్తికృతోపాయః స దేవర్షికృతాదరః ।
భీమోద్యమపరః కాలే జరాసన్ధారితామగాత్ ॥ 8

ఇష్టేతి. ఇష్టస్య స్వర్గాద్యభిలషితస్య అవాప్తౌ ప్రాప్తౌ కృత ఉపాయః యజ్ఞాది సాధనం యేన సః; తథా దేవైః ఋషిభిశ్చ కృతాదరః కృతసమ్మానః తథా భీమో భయంకరో య ఉద్యమః ఆరంభః యుద్ధాద్యనుష్ఠానం తత్పరః స దశరథః కాలే సమయే జరాయా వార్ధకస్య

సంధారితాం సమ్యగ్ధారిత్వమ్ అగాత్ కాలే వృద్ధో బభూవేత్యర్థః. పక్షే దేవర్షిణా నారదేన కృతాదరః ఆదరేణ కథితపాండుసందేశ ఇత్యర్థః. అత ఏవ ఇష్టస్య రాజసూయాఖ్యయాగస్య అవాప్తౌ కృతోపాయః కృతతదుపాయచింతనః తథా భీమస్య భీమసేనస్య భ్రాతుర్య ఉద్యమః పరాక్రమాడంబరః తత్పరస్సన్ స యుధిష్ఠిరః కాలే జరాసంధస్య మగధరాజస్య అరితాం శత్రుతామ్ అగాత్ భీమద్వారా జరాసంధం హతవానిత్యర్థః. మదర్థం రాజసూయ యజ్ఞమాహరస్వేతి పాండుసందేశం నారదాచ్ఛ్రుత్వా కథం స యజ్ఞో భవేదితి తదుపాయం చింతయన్ కృష్ణమానాయ్య తతశ్చ జరాసంధవినాశమంతరేణ స న భవేదితి నిశమ్య స కృష్ణౌ భీమార్జునౌ తత్ర ప్రేషయిత్వా భీమేన తం ఘాతయామాసేతి **భారతీభారతీ**. అత్ర స ఇతి బుద్ధిస్థపరామర్శినా తచ్ఛబ్దేన యుధిష్ఠిరః సంగతత్వాదుచ్యతే. 8

శ్లో॥ వృద్ధభావం గతస్యాపి తస్య పృథ్వీపతేః పరైః ।
దుష్ప్రధర్షమభూత్తేజో వైదాఘస్యేవ భాస్వతః ॥ 9

వృద్ధేత. వృద్ధభావం వృద్ధత్వం గతస్య ప్రాప్తస్యాపి తస్య పృథ్వీపతేః రాజ్ఞో దశరథస్య తేజః వైదాఘస్య గ్రీష్మకాలీనస్య భాస్వతస్సూర్యస్యేవ పరైశ్శత్రుభిః దుష్ప్రధర్షమ్ అనతిక్రమణీయ మభూత్. ఉపమాలంకారః. పక్షే వృద్ధస్య యో భావః స్వభావః శాంతతేత్యర్థః. తం గతస్యాపి తస్య పృథ్వీపతేః యుధిష్ఠిరస్య రాజసూయార్థం దిగ్విజయాయ ప్రవర్తమానస్యేత్యర్థః. తేజః పరైరన్యైః దుష్ప్రధర్షమభూత్. అన్యత్సమానమ్. 9

శ్లో॥ యథాశ్వమేధేన పురా మరుత్తస్తథా పరం యష్టుమియేష భూపః ।
స రాజసూయేన యథా చ పూర్వం రాజా హరిశ్చన్ద్ర ఉదారకీర్తిః ॥10

ఇత్థం రామవనప్రయాణప్రయోజకం దేవాసురసంగ్రామాదికం వర్ణయిత్వా సంప్రతి రామాదిరూపేణ భగవన్నారాయణస్య పుత్రీభావే మూలభూతం యజ్ఞాదికృతం దశరథస్య పుణ్యాతిశయం వర్ణయితుమారభతే, **యథేతి**. ఉదారా మహతీ కీర్తిః యస్య స తథా ఉదారో దాతృమహతోరి**త్యమరః**. స భూపో రాజా దశరథః అశ్వమేధేన యజ్ఞవిశేషేణ పరం పరమేశ్వరం విష్ణుం యష్టుం పూజయితుమ్ ఇయేష అభిలలాష. అత్రోపమినోతి యథా పురా పూర్వం రాజాహరిశ్చంద్రో రాజసూయేన యజ్ఞవిశేషేణ యష్టుమియేష తథేత్యర్థః. మరుత్తహరిశ్చంద్రయోరివ తస్య యజ్ఞోఽతిసమృద్ధిమానాసీదిత్యర్థః. అత్రోపమానయో రనేకత్వాన్మాలోపమేయం **"మాలోపమా యదేకస్యోపమానం బహు దృశ్యతే"** ఇతి లక్షణాత్. పక్షే స భూపో యుధిష్ఠిరః అశ్వమేధేన మరుత్తో యథా రాజసూయేన హరిశ్చంద్రో యథా చ తథా రాజసూయేన పరముత్కృష్టం యథా స్యాత్తథా యష్టుమియేష స్వపితుః పాండో-స్సుచిరమింద్రలోకవాసాయ రాజసూయం యజ్ఞం కర్తుమారేభే ఇత్యర్థః. శేషం సమానమ్. 10

శ్లో॥ స చ తురఙ్గయుతం వ్యసృజద్ద్విషామనుజవర్గమధృష్యముదాయుధమ్ ।
క్షితిపరిక్రమణాయ తతోఽమునా క ఇవ నామ పరో న పరాజితః ॥11

స చేతి. చకారః పూర్వాపేక్షయాసముచ్చయే స దశరథః తురంగయుతమ్ అశ్వమేధా-లంభనీయాశ్వసహితం ద్విషా శత్రుణా జాత్యాశ్రయణాదేకవచనమ్ అధృష్యమ్ అనతిక్రమ-ణీయమ్ ఉదాయుధమ్ ఉత్థాపితాస్త్రం మనుజవర్గమ్ అశ్వరక్షకమనుష్యసమూహం క్షితిపరిక్రమణాయ పృథివీభ్రమణాయ వ్యసృజత్ ప్రాహిణోచ్చ క్షితిం పరిభ్రమంతమశ్వం రక్షితుం మనుజవర్గం నియుక్తవానిత్యర్థః. తతో మనుజవర్గాత్ తద్ద్వారేత్యర్థః అమునా దశరథేన క ఇవ నామ పరః కో వాశ్వాపహారీశత్రుర్న పరాజితః న విజితః అశ్వమపహర్తుమాగతః సర్వ ఏవ పరాజిత ఇత్యర్థః. పక్షే స యుధిష్ఠిరః చతుర్భిరంగైస్సేనాంగైర్హస్త్యాదిభిర్యుతం యుక్తం హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్చతుష్టయమ్ **ఇత్యమరః**. ద్విషాం శత్రూణామ్ అధృష్యమ్ ఉదాయుధమ్ అనుజవర్గం స్వకనిష్ఠభీమార్జునాదికం క్షితిపరిక్రమణాయ రాజసూయాంగకరగ్రహణార్థం సమగ్రాం పృథ్వీం పరిక్రమితుం వ్యసృజత్; తతః తైరనుజవర్గైః అమునా యుధిష్ఠిరేణ క ఇవ నామ పరో న పరాజితః సర్వానపి రాజ్ఞః పరాజిత్య తేభ్యః కరో గృహీత ఇత్యర్థః. **తత ఇతి తృతీయాయాస్తసిః**. **ద్రుతవిలంబితం** వృత్తమ్ ద్రుతవిలంబిత-మాహ నభౌభరావితి లక్షణాత్. 11

శ్లో॥ ఆ ప్రాచ్యాజ్జహ్నుకన్యాజలభరభరితాడంబరాదంబురాశే-
రా చ ప్రత్యగ్రచైత్రానిలలళితలతాస్పందినశ్చందనాద్రేః ।
ఆ పాశ్చాత్యాచ్చ లక్ష్మీపతిరచితనిజావాసముద్రాత్సముద్రా-
దా చ స్వఃసోదరేభ్యస్తముదజుషత భూరుత్తరేభ్యః కురుభ్యః ॥ 12

ఆప్రాచ్యాదితి. జహ్నుకన్యాయా గంగాయాః జలభరేణ ప్రవాహేణ జనిత ఆడంబరః సంరంభః తరంగచాపల్యమితి యావత్ యస్య తస్మాత్, ఆడంబరం తు సంరంభే బృంహితే తూర్యనిఃస్వనే ఇతి **హేమచంద్రః**. ప్రాచ్యాత్ పూర్వదిగ్వర్తినః అంబురాశేః సముద్రాత్ ఆ ప్రాచ్యసముద్రపర్యంతా భూః పృథివీ తం దశరథమ్ ఉదజుషత సిషేవే తౌదాదికస్య జుష ధాతోః లఙోరూపం; యద్యపి దక్షిణసముద్ర ఏవ జాహ్నవీ సంగతా న పూర్వసముద్రే తథాపి తత్సంగమస్య పూర్వసముద్రనైకట్యాదేవ ముక్తం. తథా ప్రత్యగ్రోఽభినవః యశ్చైత్రానిలః చైత్రమాసీయానిలః దాక్షిణాత్యానిల ఇత్యర్థః తేన లళితాః చలితాః యా లతాస్తాసాం స్పందశ్చలనం విద్యతే యత్ర తస్మాత్ చందనాద్రేర్మలయాచలాత్ ఆచభూస్తమ్ ఉదజుషత; తథా లక్ష్మీపతినా కృష్ణేన రచితస్య రచయిష్యమాణస్యేత్యర్థః నిజావాసస్య ముద్రా పరిస్థితిర్యత్ర తస్మాత్ భవిష్యద్ద్వారవతీ పురోపలక్షితాదిత్యర్థః పాశ్చాత్యాత్ పశ్చిమదిగ్వర్తినః సముద్రాచ్చ ఆ తత్పర్యంతా చ భూస్తమ్ ఉదజుషత; దశరథరాజ్యసమయే ద్వారకాయా అజననాత్ రచితేతి ఆశంసాయం భూతసామాన్యవిహితాశ్చేతి **భవిష్యతి క్తప్రత్యయః**; తథా స్వః స్వర్గస్య సోదరేభ్యః సదృశేభ్యః ఉత్తరేభ్యః కురుభ్యః సుమేరోరుత్తరదిగ్వర్తికురువర్షేభ్యశ్చ ఆ తత్పర్యన్తాభూస్తమ్ ఉదజుషత; అత్ర పక్షే భూపదం భూస్థితరాజసమూహపరమ్. ఇత్థం

చతుస్సీమావచ్ఛిన్నభూమిస్థితా రాజానస్సర్వేపి తచ్ఛాసనమనుమాన్య తదీయాశ్వం న జగృహురిత్యర్థః; **అత్రాభివిధావాఙ్సీమాభివ్యాప్త్యోరాఙితి ఆరాదాదిత్వాత్ ఆరాదాద్యైరితి తద్యోగే సర్వత్ర పంచమీ.** పక్షే తం యుధిష్ఠిరమిత్యేవ విశేషః యుధిష్ఠిరః సర్వాం పృథివీం వశీకృత్య కరం జగ్రాహేతి భావః. **స్రగ్ధరావృత్తమిదం** మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమితి లక్షణాత్. 12

శ్లో॥ కుమారశక్త్యా కరదీకృతాయాం క్షితావపశ్యన్స్వభుజేన సాధ్యమ్ ।
అజాతశత్రుర్నియమేన రాజా యజ్ఞైర్దివం జేతుమువాహ దీక్షామ్ ॥13

కుమారేతి. అజాతః శత్రుః యస్య సః, రాజా దశరథః కుమారాణామ్ అశ్వవారసైన్యానాం శక్త్యా బలేన కరదీకృతాయాం కరం రాజగ్రాహ్యభాగం దదాతీతి కరదా అకరదా కరదాకృతా ఇతి కరదీకృతా **అభూతతద్భావే చ్వీః**, తథావిధాయాం క్షితౌ కుమారస్స్యాచ్ఛుకే స్కందే యువరాజేఽశ్వవారకే ఇతి **మేదినీ**. స్వభుజేన నిజబాహుబలేన సాధ్యం కర్తవ్యమ్ అపశ్యన్ నిజభుజసాధ్యస్య సైన్యైస్సాధనాన్నిశ్చింతస్సన్నిత్యర్థః, యజ్ఞైః అశ్వమేధాదిభిః దివం స్వర్గం జేతుం నియమేన యజ్ఞవిధ్యుక్తనియమేన దీక్షామువాహ భేజే అశ్వమేధయజ్ఞే దీక్షితో బభూవేత్యర్థః, కుమారస్య రామస్య శక్త్యేతి వ్యాఖ్యానమసత్ తదానీం రామాద్యనుత్పత్తేః. పక్షే అజాతశత్రుర్యుధిష్ఠిరో రాజా కుమారాణాం యువరాజానాం భీమాదీనాం శక్త్యా కరదీకృతాయాం సర్వతో గృహీతకరాయాం క్షితౌ స్వభుజేన సాధ్యమ్ అపశ్యన్ రాజసూయాంగం సర్వతః కరగ్రహణం భ్రాతృభిః ప్రతినిధిభిః నిష్పాదయన్నిత్యర్థః యజ్ఞైః రాజసూయాఖ్యైః దివం జేతుం పితుః సుచిరమింద్రలోకవాసం సంపాదయితుం రాజసూయస్య సర్వయజ్ఞేభ్యః ప్రాధాన్యాత్ యజ్ఞైరితి **గౌరవే బహువచనమ్**. దీక్షామ్ ఉవాహ రాజసూయే దీక్షితో బభూవ. 13

శ్లో॥ విధిమనుచరన్ప్రాగ్వంశస్థస్తథా స మహీపతి
ర్వ్యతమత హవిర్ధారావృష్టిం త్రివిష్టపతుష్టయే ।
సలిలమమలం కాలే కాలే యథావిసృజన్నపి
ధ్రువమనృణతాం ప్రాప్తో నాద్యాప్యముష్య పురందరః ॥ 14

విధిమితి. విధిం యథోక్తవిధానమ్ అనుచరన్ననుగచ్ఛన్ యథావిధానానుసారీత్యర్థః. స మహీపతిః దశరథః పక్షే యుధిష్ఠిరశ్చ ప్రాగ్వంశో నామ హవనీయవస్త్వధికరణగృహాత్ పూర్వభాగవర్తి సదస్య యజమానాదిస్థిత్యర్థం గృహం ప్రాగ్వంశః ప్రాగ్హవిర్గేహాదిత్య**మరః;** తత్ర తిష్ఠతీతి ప్రాగ్వంశస్థస్సన్ త్రివిష్టపతుష్టయే దేవానాం సంతోషాయ స్వర్గవాచకస్య త్రివిష్టపశబ్దస్య దేవేషు లక్షణా హవిర్ధారా యా వృష్టిం త్యాగమ్ అథ చ వర్షణం తథా వ్యతనుత విస్తారయామాస, యథా పురందర ఇంద్రః కాలే కాలే యథాసమయమ్ అమలం స్వచ్ఛం సలిలం విసృజన్నపి వర్షన్నపి మర్త్యలోకే ఇతి శేషః. ధ్రువమ్ అద్యాపి అముష్య

దశరథస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య అనృణతాం నిష్క్రయం న ప్రాప్తః ధ్రువముత్ప్రేక్షాయామ్, ఏకదా తస్య మహీపతే ర్హవిర్ధారావృష్టిముపయుజ్య తన్నిష్క్రయార్థమివాద్యాపి పురందరో జలం వర్షతీత్యుత్ప్రేక్షా తయా చహవిర్ధారావృష్టేరతిప్రభూతత్వం ధ్వన్యతే అథ చ హవిర్వృష్టిం సకృదనుభూయ ప్రతిదానతయా తన్నికృష్టస్య జలస్య అసకృద్వర్షణం యుజ్యతే. **హరిణీవృత్తమిదమ్** నసమరసలాగః షడ్వేదైర్హయైర్హరిణీ మతా ఇతి లక్షణాత్. 14

శ్లో॥ స తర్పయామాస దివం హవిర్భిర్ద్విజేంద్రముఖ్యానపి దక్షిణాభిః ।
వసుప్రదానైర్వసుధామశేషాం యశోభిరుచ్చైర్భువనాని సప్త ॥ 15

స ఇతి. స దశరథః పక్షే యుధిష్ఠిరశ్చ హవిర్భిర్హవ్యైః దివం స్వర్గం లక్షణయా స్వర్గీయాన్దేవానిత్యర్థః. తర్పయామాస అప్రీణయత్, తథా ద్విజేంద్రముఖ్యానపి బ్రాహ్మణోత్తమానపి ఋత్విగాదీనిత్యర్థః దక్షిణాభిస్తర్పయామాస; తథా అశేషాం సర్వాం వసుధాం వసుప్రదానైర్ధనదానైః తర్పయామాస; తథా సప్తభువనాని భూరాదీని ఉచ్చైరున్నతైః యశోభిస్తర్పయామాస సర్వసంతోషజనకస్తస్య యజ్ఞ ఆసీదిత్యర్థ. 15

శ్లో॥ నిస్పృహః స్వశరీరేవ తథానర్చ స ఋత్విజః ।
యథా తే ధనసంపత్త్యా కుబేరమవమేనిరే ॥ 16

నిస్పృహ ఇతి. స్వస్య శరీరేపి నిస్పృహః నిరభిలాషః యాచకోపస్థితౌ అతిప్రేమాస్పదం నిజశరీరమపి త్యక్తుం సమర్థ ఇత్యర్థః. స దశరథః పక్షే యుధిష్ఠిరశ్చ, ఋత్విజో యాజ్ఞికాన్ తథా ఆనర్చ దక్షిణాదిభిః పూజయామాస యథా తే ఋత్విజః ధనసంపత్త్యా ధనసమృద్ధ్యా తతో లబ్ధయేతి శేషః. కుబేరం ధనదమపి అవమేనిరే ధనినామస్మాకం కతమః కుబేర ఇతి అవజానంతి స్మ, అతిధనినః తే జాతా ఇత్యర్థః. అత్ర కుబేరావజ్ఞాయా అసంబంధేఽపి తత్సంబంధకల్పనాత్ అసంబంధే సంబంధ **రూపాతిశయోక్తిరలంకారః**. 16

శ్లో॥ ఆరాధితస్తేన మఖే పురస్తాన్మనుష్యమూర్త్యా విహితావతారః ।
జగత్త్రయస్యాశిశుపాలకత్వం సమాదధే స్వేన బలేన విష్ణుః ॥ 17

ఆరాధిత ఇతి. పురస్తాత్ పూర్వం మఖే యజ్ఞే తేన దశరథేన ఆరాధితః పూజితో విష్ణుః అశ్వమేధస్య విష్ణుదైవతత్వాదితి భావః, మనుష్యమూర్త్యా రామాదిమూర్త్యా విహితావతారస్సన్ స్వేన బలేన నిజయా అలౌకికశక్త్యా ఆశిశు బాలకపర్యంతస్యాపి జగత్త్రయస్య పాలకత్వం రక్షితృత్వం సమాదధే జగ్రాహ, ఏతదశ్వమేధజన్యపుణ్యేనైవ భగవాన్విష్ణుః ఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞచరావనుప్రవిశ్య రామాదిరూపేణావతీర్య జగత్త్రయం పాలయామాసేత్యర్థః. అశిశ్వితి అవ్యయీభావనిష్పన్నం జగత్త్రయవిశేషణం శంబూకశిరశ్ఛేదేన బ్రాహ్మణబాలకస్య ప్రత్యుజ్జీవనాత్తథోక్తమ్. పక్షే మనుష్యమూర్త్యా వాసుదేవరూపేణ విహితావతారః యదువంశే అవతీర్ణః విష్ణుః కృష్ణః తేన యుధిష్ఠిరేణ భీష్మాద్యనుమతేనేతి శేషః. మఖే రాజసూయయజ్ఞే

పురస్తాదితరనృపతిపూజనాత్ప్రాక్ ఆరాధితః అర్ఘ్యాదినా పూజితస్సన్ స్వేన బలేన జగత్త్రయస్య అశిశుపాలకత్వం నాస్తి శిశుపాలః శిశుపాలనామా రాజా యత్ర తదశిశుపాలకమ్ అకృత సమాసాంతాద్వేతి బుదాదిత్వాత్కః తస్య భావస్తత్వం తత్ సమాదధే చకార. ప్రథమం యుధిష్ఠిరకృతమారాధనమసహమానం నిందంతం చ శిశుపాలం కృష్ణశ్చక్రేణ చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

శ్లో॥ మఖావసానే మఘవత్సమానో యథోచితం యోజితమానపూజాన్ ।
విశాంపతిర్భూమిపతీన్ విసృజ్య శాంతోపసర్గామవనిం శశాస ॥ 18

మఖేతి. మఘవతా ఇంద్రేణ సమానస్తుల్యః విశాం మనుష్యాణాం పతిః దశరథః పక్షే యుధిష్ఠిరశ్చ, విట్పుమాన్మనుజే వైశ్యే ఇతి **మేదినీ**. మఖస్యాశ్వమేధస్య పక్షే రాజసూయస్య అవసానే అంతే యథోచితం యథాయోగ్యం యోజితే కృతే మానశ్చిత్తోన్నతిశ్చ పూజా చ తే యేషాం యద్వా యోజితా మానాయ సంమానాయ పూజా యేషాం తాన్ భూమిపతీన్ రాజ్ఞో విసృజ్య స్వస్య స్వవిషయాన్ ప్రస్థాప్య శాంతో నివృత్త ఉపసర్గ ఉపద్రవో యత్ర తామ్; ఉపసర్గ ఉపద్రవే; ప్రాదౌ చ రోగభేదే చ ఇతి **హేమచంద్రః**; అవనిం పృథివీం శశాస పాలితవాన్. 18

శ్లో॥ తస్య భూలోకచంద్రస్య సమృద్ధిరతివాసవా ।
జ్యోత్స్నేవ చక్రవాకాణామాసీద్దుఃఖాయ దుర్హృదామ్ ॥ 19

తస్యేతి. భూలోకస్య ఆహ్లాదకత్వాచ్చంద్ర ఇవ భూలోకచంద్రః, తస్య దశరథస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య అతివాసవా వాసవమింద్రమతిక్రాంతా ఇంద్రసమృద్ధేరప్యధికేత్యర్థః తథా తాదృశీ సమృద్ధిః సంపత్తిః చక్రవాకాణాం నిశావిరహిపక్షివిశేషాణాం జ్యోత్స్నా కౌముదీవ దుర్హృదాం ద్విషతాం దుఃఖాయ ఆసీత్, ద్విషద్ద్వేషణ దుర్హృద **ఇత్యమరః**. అత్ర సమృద్ధౌ జ్యోత్స్నా సామ్యాద్యథా శీతలాపి జ్యోత్స్నా చక్రవాకాణాం దుఃఖాయ జాయతే తథా పరప్రయోజనైక-ఫలాపి తస్య సమృద్ధి శ్శత్రూణాం దుఃఖాయ జాతేత్యర్థః అత ఏవ రాజ్ఞి చంద్రత్వారోపో యుజ్యతే తేనాత్ర రూపకోపమయోరంగాంగిత్వేన **సంకరః**. 19

శ్లో॥ అతర్క్యే కృతపాతస్య పయసీవ పరాభవే ।
తద్విపక్షజనస్యాభూత్ హృది చింతామయో జ్వరః ॥ 20

అతర్క్య ఇతి. తద్విపక్షజనస్య దశరథశత్రుజనస్య హృది చింతామయః కుత్ర గంతవ్యం కుత్ర వా స్థాతవ్యమిత్యాదిభావనారూపో జ్వరః సంతాపోఽభూత్. కిం భూతస్య అతర్క్యే తర్కయితుమశక్యే పయసి జల ఇవ పరాభవేధర్షణాయాం కృతపాతస్య కృతమజ్జనస్య కః పరాభవోఽస్మాకం విధాస్యతే ఇతి. అతర్కణీయం పరాభవం చింతయమానస్యేత్యర్థః. యథా కుంభికాదిభిరాచ్ఛన్నతయా అతర్క్యే అపకృష్టపయసి కృతపాతస్య జనస్య జ్వరో భవతి తథేత్యుపమా. పక్షే మయదానవకౌశలాత్ అతర్క్యే పయస్త్వేన నిశ్చేతుమశక్యే స్థలత్వేన

నిశ్చితే ఇత్యర్థః, పరాభవే ఇవ భీమాద్యుపహాసజనాత్ సాక్షాన్మూర్తిమత్పరాభవే పయసి మయనిర్మితసభాధిష్ఠితస్య కస్యచిత్సరసో జలే కృతపాతస్య పతితస్య తద్విపక్షజనస్య యుధిష్ఠిరశత్రుజనస్య దుర్యోధనస్య హృది కథమస్య శ్రియం గ్రహీష్యామీతి చింతామయో జ్వరోఽభూత్ మయదానవకౌశలేన జలే స్థలభ్రాంత్యా పతితో దుర్యోధనో భీమేనోపహసితః పరాభూతశ్చింతాం ప్రాపేత్యర్థ. అత్ర ఉత్ప్రేక్షాయామివ శబ్దః, ఉపమావాచకస్య ఉపమానో-త్తరత్వవత్ తస్య ఉత్ప్రేణీయవాచకోత్తరత్వనియమాభావాదుత్ప్రేణీయవాచకపరాభవపదస్య ప్రాఙ్నివేశేపి న క్షతిః తేనాత్ర పూర్వార్ధే **ఉత్ప్రేక్షాలంకారః**. 20

శ్లో॥ వర్తమానో వయస్యంతే ప్రజ్ఞాదృగథ భూపతిః ।
జ్యేష్ఠే నిజసుతే లక్ష్మీమాధాతుం మతిమాదధే ॥ 21

ఇత్థం ప్రాసంగికముక్త్వా ప్రకృతం ప్రస్తౌతి వర్తమాన ఇతి. అథానంతరమ్ అంతే చరమే వార్ధకే ఇత్యర్థః, వయసి వర్తమానః ప్రజ్ఞయా బుద్ధ్యా పశ్యతీతి ప్రజ్ఞాదృక్ సదసద్వివేచక ఇత్యర్థః, భూపతిః దశరథః జ్యేష్ఠే నిజసుతే రామే లక్ష్మీం రాజ్యలక్ష్మీమ్ ఆధాతుమ్ అర్పయితుం రామాయ రాజ్యం దాతుమిత్యర్థః. మతిమ్ ఆదధే నిశ్చయం చకార, అస్మిన్పక్షే రామాయ రాజ్యదాననిశ్చయం ప్రతి అంతే వయసి వర్తమానత్వస్య ప్రజ్ఞాదృక్త్వస్య చ హేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగమలంకారః**. పక్షే అథ పరాభూతస్య దుర్యోధనస్యాగమనానంతరమ్ అంతే వయసి వర్తమానః వృద్ధః ప్రజ్ఞైవ దృక్చక్షుః యస్య సః అంధ ఇత్యర్థః భూపతిః ధృతరాష్ట్రః జ్యేష్ఠే నిజసుతే దుర్యోధనే లక్ష్మీమ్ ఆధాతుం యేన కేనాపి ఛలాదినా యుధిష్ఠిరా-దాచ్ఛిద్య దుర్యోధనాయ సంపూర్ణరాజ్యలక్ష్మీం దాతుమిత్యర్థః, మతిమ్ ఆదధే నిశ్చికాయ. 21

శ్లో॥ అభిరామం ప్రవృత్తాపి కులజ్యేష్ఠమపోహ్య తమ్ ।
పృథులాభరతం లక్ష్మీర్దుర్యోధనమియేష సా ॥ 22

అభిరామమితి. అభిరామం లక్షీకృత్య ప్రవృత్తాపి గంతుకామాపి రామాయదిత్సితాపీత్యర్థ పృథులా మహతీ సా లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః కులజ్యేష్ఠం గోత్రజ్యేష్ఠం తం రామమ్ అపోహ్య పరిత్యజ్య దుర్యోధనం శత్రుభిర్దుఃఖేన యోధనీయం భరతం భరతనామకం దశరథపుత్రమ్ ఇయేష అభిలలాష, రామం వర్జయిత్వా భరతాయ రాజ్యం దేయమితి కైకేయీ చింతయామాసేత్యర్థః. అభిరామమితి లక్షణేఽభిప్రతిపర్యనవ ఇతిహాదిత్వాదభియోగే ద్వితీయా. పక్షే ప్రవృత్తాపి యుధిష్ఠిరే వర్తమానాపి సా లక్ష్మీః అభిరామం నృపగుణసామగ్ర్య-సంబంధాన్మనోజ్ఞం కులజ్యేష్ఠం తం యుధిష్ఠిరమ్ అపోహ్య పృథౌ మహతి లాభే రతం స్వరాజ్యే సత్యపి అధికం యుధిష్ఠిరరాజ్యం లబ్ధుమనస్కం దుర్యోధనమ్ ఇయేష కియత్కాలం దుర్యోధనే వర్తితుమభిలలాషేత్యర్థః, చపలా హి లక్ష్మీర్నైకత్ర చిరం తిష్ఠతీతి భావః. 22

శ్లో॥ సుధీరసౌ బలోద్యోగాద్రాజా దేవనతః శ్రియమ్ ।
ధర్మపుత్రే స్థిరాం వ్యాజైర్వినా కర్తుం మనో దధే ॥ 23

సు ఇతి. సుధీః సుబుద్ధిః తథా దేవనతః దేవేషు ప్రణతః ధార్మిక ఇత్యర్థః, అసౌ రాజా దశరథః బలానాం సైన్యానామ్ ఉద్యోగాత్ రక్షాసంబంధాత్ స్థిరాం నిశ్చలాం శత్రుభిర–నతిక్రమణీయామిత్యర్థః. శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం ధర్మపుత్రే ధర్మప్రధానే పుత్రే రామే వ్యాజైః కపటైర్వినా కర్తుం నిష్కపటం రాజ్యం రామాయ దాతుమిత్యర్థః. మనో దధే ఇయేష, అత్ర రామాయ రాజ్యదానం ప్రతి సుధీత్వస్య చ హేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. పక్షే రాజా ధృతరాష్ట్రః దుర్యోధనో వా ధర్మపుత్రే యుధిష్ఠిరే స్థిరాం స్థిరతయా వర్తమానాం శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం సుధీరః దేవనచతురః యస్సౌబలః సుబలనృపతనయః శకునిః తస్యోద్యోగాత్ యత్నాత్ వ్యాజైః ఛలైః దేవనతః పాశకక్రీడనాత్ వినా కర్తుమ్ అపనేతుం గృహీతుమిత్యర్థః, మనో దధే నిశ్చికాయ యుధిష్ఠిరస్య రాజ్యాపహరణాయ శకునినా ఛలద్యూతం ప్రవర్తయితుమ్మంత్రయామాసేత్యర్థః. 23

శ్లో॥ భరతజ్యాయసో దీప్తా దాయాదజననీతయా ।
ద్యూతకేళ్యా నలస్యేవ లక్ష్మీర్మంథరయా హృతా ॥ 24

భరతేతి. భరతస్య జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠో రామః తస్య దీప్తా ఉజ్జ్వలా లక్ష్మీః పిత్రా దాస్యమానా రాజ్యలక్ష్మీః దాయాదస్య సపిండస్య భరతస్యేత్యర్థః. జననీం కైకేయీమ్ ఇతయా ప్రాప్తయా తదర్థమేవ కైకేయీ సమీపం గతయేత్యర్థః. మంథరయా కైకేయీపరిచారికయా ద్యూతకేళ్యా ద్యూతక్రీడయా నలస్యేవ నైషధస్యేవ హృతా హృత్వా భరతాయ దాపితా యథా ద్యూతకేళ్యా నలస్య లక్ష్మీర్హృతా తథేత్యర్థః. మంథరా కిల రామస్య రాజ్యలాభే హృష్యన్తీం కైకేయీ–ముపసృత్య కిమితి శోచనీయే సపత్నీ తనయరాజ్యలాభే హృష్యసీత్యాదినా ప్రతికూలచిత్తాం తాం విధాయ తద్ద్వారా పూర్వదత్తవరద్వయదానముద్భావ్య భరతస్య రాజ్యం రామస్య వనగమనం చ రాజానమంగీకారయంతీ రామస్య రాజ్యం జహారేతి **రామాయణ కథా**. పక్షే దాయాదజనేన జ్ఞాతిజనేన దుర్యోధనాదినానీతయా ప్రాపితయా కారితయేత్యర్థః. మంథరయా మంథో మంథనం విలోడనమ్ ఉపతాప ఇతి యావత్, తురాతి దదాతీతి సా తథా తయా క్లేశప్రదయేత్యర్థః. యద్వా మంథరయా వక్రయా సకపటయేత్యర్థః. మంథరః కోశబలయోర్బాధమంథానయోః పుమాన్ । కుసుంభ్యాం నద్వయోర్మందేపృథౌ వక్రేఽభిధేయవదితి **మేదినీ**. దూతకేళ్యా శకునికృతయా ద్యూతక్రీడయా నలస్యేవ నిషధాధిపతేరివ భరతజ్యాయసో భరతకులజ్యేష్ఠస్య యుధిష్ఠిరస్య దీప్తా లక్ష్మీః రాజ్యం హృతా; ద్యూతకేళ్యేతి **కర్తరి తృతీయా, ఉభయత్రాప్యుపమాలంకారః**. 24

శ్లో॥ దుశ్శాసనావలేపేన భరతానిష్టకారిణా ।
తస్య లక్ష్మీర్విపక్షేణ కృష్టా కాంతా కచేష్వివ ॥ 25

దుశ్శాసనేతి. భరతానిష్టకారిణా భరతస్య స్వపుత్రస్య రాజప్రాప్తిరూపమ్ అనిష్టమ్ ఇష్టవద్భాసమానమపి పితృమరణాదిహేతుత్వాద్వస్తుతోఽనిష్టం యద్వా సతి జ్యేష్ఠే రామే

గ్రహణానౌచిత్యాత్తద్రూపమ్ అనీప్సితం కరోతీతి తేన దుశ్శాసనావలేపేన దుశ్శాసనో దురపనేయో యో వలేపః పతిప్రేమాస్పదత్వగర్వస్తేన హేతునా యద్వా దుః నిందితం యచ్ఛాసనం మంథరాకృతప్రబోధనం తదవలేపేన తజ్జన్యగర్వేణ హేతునా విపక్షేణ కైకేయీ రూపేణ శత్రుణా కర్త్రా తస్య రామస్య లక్ష్మీః కచేషు కాంతేవ కృష్టా నీతా ఉపమయా బలాద్గృహీతేత్యర్థః. పక్షే భరతస్య భరతవంశస్య అనిష్టకారిణా వినాశహేతుత్వాదశుభకారిణా విపక్షేణ శత్రుణా దుశ్శాసనస్య దుర్యోధనభ్రాతుః అనలేఫేన కృదభిహితభావత్వాత్ అపలిప్తదుశ్శాసనేనేత్యర్థః. దుర్యోధనాజ్ఞప్తేనేతి శేషః. తస్య యుధిష్ఠిరస్య లక్ష్మీః సాక్షాల్లక్ష్మీరూపా కాంతా ద్రౌపదీ కచేషు కేశేషు కృష్టా కేశేష్వాకృష్య సభాయామానీతేత్యర్థః. ఇవేతి వాక్యపూరణే అవధారణే వా కచేష్వేవాకృష్యానీతా నతు సామవాదాదినేత్యర్థః. అథేవ చౌపమ్యే నియోగే వాక్యపూరణే । అవధారణే చేతి **మేదినీ**. 25

శ్లో॥ నైవ సభ్యా న గురవో న మిత్రజ్ఞాతిబాంధవాః ।
తం నివారయతుం శేకుః క్రియమాణం మహానయమ్ ॥ 26

నైవేతి. క్రియమాణం కైకేయ్యా పక్షే దుర్యోధనేన విధీయమానం తం రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య రాజ్యభ్రంశనరూపం మహాంతమనయం దుర్నీతిం నివారయితుం సభ్యాః సభాసదో నైవ శేకుః, తథా గురవో వసిష్ఠాదయః పక్షే ద్రోణాదయః న శేకుః, తథా మిత్రాణి సుహృదః జ్ఞాతయః సగోత్రాః బాంధవాః ఆత్మపితృమాతృసంబంధిత్వేన త్రివిధాస్తేషాం ద్వంద్వః తే చ న శేకుః. 26

శ్లో॥ గురుభిః కల్పితం సోఽథ వత్సరాదాచతుర్దశాత్ ।
ఆరణ్యకవ్రతం ధీరః సానుజః ప్రత్యపద్యత ॥ 27

గురుభిరితి. ధీరస్సుబుద్ధిః స రామః అథానంతరం గురుభిర్దశరథేన కైకేయీవరదాన–వశీకృతేనేత్యర్థః. **గౌరవాద్బహువచనమ్**; కల్పితం నిరూపితమ్ ఆచతుర్దశాద్వత్సరాత్ చతుర్దశసంఖ్యాపూరకరూపవత్సరపర్యంతమభివ్యాప్య అభివిధావాఙ్, ఆరణ్యకానాం అరణ్యవాసిమునీనాం వ్రతం జటావల్కలధారణాదిపూర్వకవనవాసలక్షణం నియమం సానుజః స లక్ష్మణస్సన్ ప్రత్యపద్యత అంగీచకార; అత్రారణ్యకవ్రతప్రతిపత్తిం ప్రతి గురుకల్పితత్వస్య ధీరత్వస్య చ హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగమలంకారః**. పక్షే ధీరస్స యుధిష్ఠిరః సానుజః భీమాదిసహితః సన్ గురుభిః భీష్మద్రోణాదిభిః కల్పితమ్ ఆచతుర్దశాద్వత్సరాత్; అత్ర **మర్యాదాయామాఙ్** చతుర్దశవత్సరం మర్యాదీకృత్య ద్వాదశవత్సరాన్యత్ర కుత్రచిద్వనే వాసః తత ఏకం వత్సరమ్ అజ్ఞాతవాసః ఇతి త్రయోదశవత్సరపర్యంత మిత్యర్థః. ఆరణ్యకవ్రతం ప్రత్యపద్యత. 27

శ్లో॥ స రాజ్యమైంద్రేణ పదేన తుల్యం గురుప్రియార్థం తృణవద్విహాయ ।
అరణ్యవాసాయ ధృతప్రతిజ్ఞః ప్రతస్థివాన్సావరజః సదారః ॥ 28

స ఇతి. స రామః గురుప్రియార్థం గురోః దశరథస్య యత్ప్రియం సత్యవాదిత్వరక్షణరూపం తదర్థమ్ ఐంద్రేణ ఇంద్రసంబంధినా పదేనాధిపత్యేన స్వారాజ్యేనేత్యర్థః. తుల్యం సమానం తుల్యార్థైరతులోపమైర్వేతి తృతీయా. రాజ్యం తృణవత్ తృణమివ విహాయ అక్లేశం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. అరణ్యవాసాయ వనవాసాయ చతుర్దశవత్సరానితి శేషః ధృతప్రతిజ్ఞః కృతాంగీకారః సన్ సావరజః అవరజేన కనిష్ఠేన లక్ష్మణేన సహితః తథా సదారః సీతయా సహితస్సన్ ప్రతస్థితవాన్ వనమితి శేషః. పక్షే స యుధిష్ఠిరః గురోః ధృతరాష్ట్రస్య ప్రియార్థం సావరజః భీమాదిసహితః సదారః ద్రౌపదీసహితః శేషం తుల్యమ్. 28

శ్లో॥ అపోఢరత్నాభరణం రథేన నిర్యాంతమేనం నగరాన్నిరీక్ష్య ।
విమోక్తుమశ్రూణి చిరం జనానామాసీన్న పర్యాప్తమివాక్షియుగ్మమ్ ॥29

అపోఢేతి. అపోఢాని త్యక్తాని రత్నాభరణాని యేన తం తథా రథేన నగరాదయోధ్యాయాః, పక్షే హస్తినాయాః నిర్యాంతం నిర్గచ్ఛంతమేనం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం నిరీక్ష్య జనానాం పౌరాణామక్షియుగ్మం నయనద్వయం చిరమ్ అశ్రూణి విమోక్తుం పర్యాప్తం సమాప్తిసమర్థం నాసీదివ; చిరమశ్రుత్యాగ సమాప్తి సమర్థం న బభూవేవ తథావిధం తం దృష్ట్వా పౌరాశ్చిర–మత్యంతం రురుదురిత్యర్థః. 29

శ్లో॥ రాజేంద్రవేషాపగమేఽపి నైనం సౌభాగ్యలక్ష్మీశ్శ్లథయాంబభూవ ।
సురాసురైస్స్వీకృతరత్నరాశిస్తథాపి రత్నాకర ఏవ సింధుః ॥ 30

రాజేంద్రేతి. రాజేంద్రస్య చక్రవర్తినో యో వేషో మకుటాద్యలంకారః తస్య అపగమేపి పరిత్యాగేఽపి సౌభాగ్యలక్ష్మీః స్వాభావికసౌందర్యశోభా భావిసౌభాగ్యవ్యంజికా శోభా వా ఏనం రామం, పక్షే యుధిష్ఠిరం, న శ్లథయాంబభూవ న తత్యాజ; తథా హి సింధుః సముద్రః సురాసురైస్సురైరసురైశ్చ నిత్యవిరోధిత్వాభావాన్నైకవద్భావః. స్వీకృతో గృహీతో రత్నరాశిః కౌస్తుభాదిరత్నసమూహో యస్య స తథా తథాపి రత్నాకర ఏవ రత్నా నామకరత్వాత్ స రత్న ఏవేత్యర్థః అత్ర సౌభాగ్యలక్ష్మీయుక్తత్వరత్నాకరత్వయోః బింబప్రతి–బింబభావే పర్యవసానాద్**దృష్టాంతాలంకారః** దృష్టాంతః పునరేతేషాం సర్వేషాం ప్రతిబింబనమ్ ఇతి లక్షణాత్. 30

శ్లో॥ స్థితేఽప్యుదగ్రే పురి రాజవంశ్యే జ్యాయాంసమేనం న జహౌ జనౌఘః ।
ద్వారోపకంఠస్థితశంకరోఽపి బాణః కిమాసీద్భువనస్య పూజ్యః ॥31

స్థిత ఇతి. ఉదగ్రే ఉన్నతే గుణవతీత్యర్థః. రాజవంశ్యే రాజతనయే భరతే, పక్షే దుర్యోధనే, పురి అయోధ్యాయాం, పక్షే హస్తినాయాం, స్థితేపి నృపతయా వర్తమానే సత్యపి జనౌఘః పౌరసమూహః జ్యాయాంసం గుణవయసోర్జ్యేష్ఠమ్ ఏనం రామం, పక్షే యుధిష్ఠిరం, న జహౌ న తత్యాజ, కియద్దూరమేనమనుజగామేత్యర్థః. న కేవలముదగ్రత్వం పౌరానురాగ–

జనకం కింతు జ్యేష్ఠత్వాదినా యథార్థాధికారిత్వమపీతి భావః. దృష్టాంతేనేదం దృఢయతి ద్వారోపకంఠే పురద్వారసమీపే స్థితః శంకరః శివో యస్య స తథా తాదృశోపి బాణో బాణాసురః కిం భువనస్య దేవాదిజనబృందస్య పూజ్యో మాన్య ఆసీత్ అపితు నైవ అసురత్వాదితి భావః. **దృష్టాంతాలంకారః**. అత్ర రామాయణపక్షే తదానీమయోధ్యాయాం భరతస్యానవస్థానేపి స్వామిత్వసంబంధేన సద్భావనిశ్చయాత్ పురి స్థితేఽపీతి కథనం నానుపపన్నమిత్యవగంతవ్యమ్. 31

శ్లో॥ రాష్ట్రాదంతఃకలహకలుషాన్మథ్యమానాదివాబ్ధే
స్తన్వీ బాలా కిసలయమృదుర్నిర్గతాప్యుజ్జ్వలాంగీ ।
భర్తుః ప్రేమ్ణా వనభువమపి ప్రస్థితా రాజకన్యా
శంభోర్జూటం నవశశికలా సంశ్రయంతీవ రేజే ॥ 32

రాష్ట్రాదితి. మథ్యమానాత్ దేవాసురకృతమథనేన కలుషీకృతాదబ్ధేః క్షీరోదాదివ అంతఃకలహేన అభ్యంతరస్థ విమనాయమానప్రకృతిజనితవివాదేన కలుషాత్ అప్రసన్నాత్ రాష్ట్రాత్ రాజ్యాత్ నిర్గతా రాజకన్యా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ, నిర్గతాపీత్యత్ర అపి పదం తాత్పర్యవశాత్ తన్వీత్యాది విశేషణచతుష్టయే అన్వేతి. తన్వీ క్షీణావయవాపి బాలా నవయౌవనాపి కిసలయవత్ నవపల్లవవత్ మృదుః కోమలాపి ఉజ్జ్వలమంగం యస్యాస్సాపి సర్వథా అంతఃపురవాసయోగ్యాపీత్యర్థః, భర్తుర్వనం గచ్ఛతః స్వామినః ప్రేమ్ణా స్నేహేన వనభువమపి అతిభయదామరణ్యభూమిమపి ప్రస్థితా సతీ శంభోశ్శివస్య జూటం జటాం జూటో జటాయామితి **శబ్దరత్నావళీ**. సంశ్రయంతీ భజమానా నవశశికలేవ నవచంద్ర-ఖండమివ రేజే శుశుభే, సాధ్వీనాం భర్త్రనుగమనస్య న్యాయ్యత్వాదితి భావః యథా మథ్యమానాదబ్ధేః నిర్గత్య శంభోర్జటామాశ్రయంతీ నవశశికలా రాజతే తథేత్యర్థః శ్రౌతీయముపమా. **మందాక్రాంతావృత్తమిదమ్** మందాక్రాంతాజలధిషడగైర్మ్భౌనతౌ గయుగ్మమ్ ఇతి లక్షణాత్. 32

శ్లో॥ నిరస్తముక్తాభరణాపి గేహాద్వినిర్గతా సా నిజయైవ భాసా ।
విద్యోతయామాస నరేంద్రమార్గం తటిల్లతా మేఘవినిస్సృతేవ ॥ 33

నిరస్తేతి. గేహాదంతః పురాన్వినిర్గతా సా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ చ, నిరస్తాని పరిత్యక్తాని ముక్తాభరణానిముక్తా ప్రధానభూషణాని యయా సా తథా తాదృశ్యపి మేఘాద్వినిస్సృతా తటిల్లతేవ విద్యుద్దామేవ నిజయైవ స్వాభావిక్యైవ భాసా కాంత్యా నరేంద్రమార్గం రాజపథం విద్యోతయామాస శోభయాంచకార, **ఉపమాలంకారః**. 33

శ్లో॥ బాష్పాంబుభిః క్షాళితరాజమార్గైస్సగద్గదం వ్యాహృతసాధువాదైః ।
వ్యలోకి సా పౌరజనైరసూర్యం పశ్యాపి మధ్యేనగరం వ్రజంతీ ॥ 34

బాష్పేతి. బాష్పాంబుభిరశ్రుభిః కరణైః క్షాళితో ధాతో రాజమార్గో యై స్తే తథా తైః అతిరుదద్భిరిత్యర్థః, బాష్పాంబుజం బాలితరాజమార్గైరితి క్వచిత్పాఠః, తత్ర జంబాలితః కర్దమిత ఇత్యర్థః. తథా సగద్గదం శోకాధిక్యాదస్పష్టం యథా తథా వ్యాహృతః కథితః సాధువాదః ప్రశస్యతమాసి యా త్వమేవం విపత్కబళితమపి పతిమనుగచ్ఛసీత్యాది రూపః ప్రశంసాలాపో యైస్తే తథా తైః పౌరజనైః అసూర్యంపశ్యాపి సూర్యమపి ద్రష్టుం నోచితాపి సదా అంతఃపుర ఏవ గోప్యాపీత్యర్థః, మధ్యే నగరం నగరస్య మధ్యే వ్రజంతీ సా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ చ, వ్యలోకి దృష్టా అసూర్యంపశ్యేతి ఉగ్రాసూర్యాద్దృశ ఇతి ఖశజ్, నఞర్థస్య క్రియాన్వయిత్వేనాగమకత్వేఽపి సమాసో వైవక్షికః. మధ్యేనగరమితి పాఠే మధ్యే షష్ఠ్యావేత్య**వ్యయీభావనిపాతః**. అత్రాసూర్యంపశ్యత్వేనోపక్షిప్తమంతఃపురవాసౌచిత్యం క్వ నగరమధ్యభ్రమణం చ క్వేతి విసదృశయోర్ఘటనా**ద్విషమాలంకారః**; క్వచిద్యదతి వైధర్మ్యాన్నశ్లేషో ఘటనామియాత్ ఇత్యాది లక్షణాత్. 34

శ్లో॥ కృతానుయాత్రాన్ సహ మిత్రబంధుభిర్నివర్త్య భూయో నగరాయ నైగమాన్ ।
స ధర్మజన్మా నిజకీర్తినిర్మలాం సురాపగాం ప్రాప సుమంత్రసంగతః ॥35

కృతేతి. ధర్మస్య జన్మ యస్మాత్సః ధర్మప్రవర్తక ఇత్యర్థః, స రామః మిత్రైస్సుహృద్భిః బంధుభిరాత్మీయైశ్చ సహ కృతా అనుయాత్రా అనుగమనం యైస్తే తథా తాన్నైగమాన్ నగరవాసినః నైగమస్స్యాదుపనిషద్వణిజోర్నాగరేఽపిచేతి **విశ్వః**. నగరాయ నగరం గంతుం **తుజ్గర్భాత్, కర్మణ ఇతి చతుర్థీ**. భూయః పౌనఃపున్యేన నివర్త్య అనురుధ్య ఇతఃపరం తథాప్య-పరిత్యజతస్తాన్ తమసాసీరే కృతైకరాత్రిక్షేపః ప్రత్యూష ఏవాలక్ష్యగమనేన వంచయిత్వేతి రామాయణైకవాక్యత్వాదవగంతవ్యమ్. సుమంత్రేణ తన్నామసారథినా సంగతః సుమంత్రోప-నీతరథమారూఢస్సన్ నిజకీర్తినిర్మలాం స్వకీర్తివద్విశదాం సురాపగాం గంగాం ప్రాప, శృంగబేరపురసన్నిధానే ఇతి శేషః. పక్షే స ధర్మజన్మా ధర్మతనయో యుధిష్ఠిరః సుమంత్రసంగతః పౌరజనసహగమనం న శ్రేయ ఇతి సుష్ఠు మంత్రణా సహితః సన్ నైగమాన్ భూయో నగరాయ నివర్త్య యూయం నగరమేవ గచ్ఛత తత్ర మదాత్మీయాన్ పాలయత తేనైవ మే పరమా ప్రీతిర్భవేదిత్యుక్త్వా విసృజ్యేత్యర్థః, సురాపగాం గంగాం ప్రాప. గంగాతీరే ప్రమాణాఖ్య వటవృక్షమూలం గత్వా తత్ర తాం రజనీం యాపయామాసేత్యర్థః, శేషం పూర్వవత్. అత్ర స్వకీర్తినిర్మలామిత్యనేన ప్రసిద్ధోపమానభూతాయాః సురాపగాయాః ఉపమేయత్వకల్పనా-**త్ప్రతీపాలంకారః**, ప్రసిద్ధస్యోపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనమిత్యాది లక్షణాత్. 35

శ్లో॥ తాం యజ్ఞభూమిప్రభవాం పురంధ్రీధురం దధానాం వ్యసనాభిభూతామ్ ।
ఆశ్వాసయంతీవ సహంసవాణీ పస్పర్శ గంగా లహరీసమీరైః ॥ 36

తామితి. యజ్ఞభూమిర్యజ్ఞార్థం లాంగలకృష్టభూమిః, పక్షే యజ్ఞకుండం ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం యస్యాస్సా తథా తాం తథా పురంధ్రీణాం సతీనాం ధురం భారం పాతివ్రత్య-

మిత్యర్థః, సతీనామగ్రగణ్యత్వం వా ధూః స్త్రీయానముఖే భారే ఇతి **యాదవః**. దధానాం సతీనామగ్రే కీర్తనీయామిత్యర్థః. వ్యసనేన విపదా అభిభూతాం వ్యాకులీకృతాం, వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజే **ఇత్యమరః**. తాం సీతాం, పక్షే ద్రౌపదీం చ, ఆశ్వాసయంతీవ హేతౌ శతృప్రత్యయః, ఆశ్వాసయితుమివేత్యర్థః. సహంసవాణీ హంసవాణ్యాసహ వర్తమానా గంగాలహరీసమీరై స్తరంగవాతైః పస్పర్శ, అన్యాపి వ్యసనాభిభూతాం కామపి మధుర-వచనాంగస్పర్శనాభ్యామ్ ఆశ్వాసయతి తేనాత్ర గంగాయామాశ్వాసనకర్త్రీ వ్యహారప్రతీతే-రాశ్వాసయంతీవేత్యుత్ప్రేక్షానుప్రాణితా **సమాసోక్తిరలంకారః**. 36

శ్లో॥ గుహానుబంధాద్గహనం వనం స ప్రవిశ్య చీరీ జటిలో జటాలైః ।
సమేయివాన్సావరజో మునీంద్రైస్సతాం హి సంగో వ్యసనార్ణవే నౌః ॥37

గుహేతి. చీరీ పరిహితచీరవసనః సావరజః సలక్ష్మణః స రామః గుహస్య నిషాదాధిపస్య అనుబంధాత్ సంబంధాత్ **యజ్ గర్భత్వాత్పంచమీ** నిషాదాధిపసంబంధం ప్రాప్య శృంగబేరపురసన్నిధానే గుహేన సహ ఏకరాత్రముషిత్వేత్యర్థః, జటిలస్సన్ గుహానీతేన న్యగ్రోధక్షీరేణ కేశాన్ జటావిధాయేత్యర్థః, గహనం దుర్గమం వనం ప్రవిశ్య గహనం విపినే దుర్గే గహ్వరే కలిలేఽపి చేతి **విశ్వః**. జటాలైర్జటావద్భిర్మునీంద్రైః సమేయివాన్ సంగతో బభూవ మునీంద్రైస్సమేత్య రాజ్యాదివిరహదుఃఖం తత్యాజేత్యర్థః. ఉక్తమర్థం ద్రఢయతి హి యతః సతాం సాధూనాం సంగః సన్నికర్షః వ్యసనం విపదేవ అర్ణవో దుస్తరత్వాత్ సముద్రస్తత్ర నౌః పోతః తత్పారప్రద ఇత్యర్థః. వ్యసనం విపది భ్రంశే **ఇత్యమరః**. అత్ర సమస్తవస్తువిషయసాంగరూపకపరిపుష్టః సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽ**ర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.** పక్షే సావరజః భీమాద్యనుజసహితః స యుధిష్ఠిరః గుహానుబంధాత్ గుహా దేవఖాతబిలం, దేవఖాతబిలే గుహే**త్యమరః**. తత్సంబంధాత్ గహనం దుష్ప్రవేశం వనం కామ్యకమరణ్యం ప్రవిశ్య మునీంద్రైః సమేయివాన్, శేషం సమానమ్. 37

శ్లో॥ వసన్ శూన్య ఇవారణ్యే నగరే తద్గురుర్జనః ।
తద్వియోగపరిక్లేశాచ్ఛ్రేయో మృత్యుమమన్యత ॥ 38

వసన్నితి. తస్య రామస్య గురుర్జనో దశరథః అరణ్య ఇవ శూన్యే రామాదిరహితే నగరే వసన్ సన్ తద్వియోగపరిక్లేశాత్ రామాదివిరహజనితదుఃఖాధిక్యాద్ధేతోః శ్రేయో మృత్యుం తాదృశదుఃఖానుభవప్రతిబంధకత్వాత్ మంగళకరం మృత్యుమ్ అమన్యత అనుబభూవ మమారేత్యర్థః, అస్మిన్పక్షే శ్రేయోమృత్యుమేకం పదమ్ అన్యథా శ్రేయాంసమితి స్యాత్. పక్షే తేషాం గురుర్జనః కుంతీ తద్వియోగపరిక్లేశాత్ యుధిష్ఠిరాదివిరహజనితపరిక్లేశమపేక్ష్య **యజ్ గర్భత్వాత్పంచమీ**, మృత్యుం మరణం శ్రేయః సుఖమ్ అమన్యత మన్యతే స్మ, పుత్రవిరహ-దుఃఖవజ్జీవనాపేక్షయా మమ మృత్యురపి వరమితి మన్యతే స్మేత్యర్థః. అత్ర శ్రేయసో విధేయస్య నోద్దేశ్యలింగాగ్రహణం దోషాయేతి మంతవ్యం, శేషం తుల్యమ్. 38

శ్లో॥ తదాశు భరతేనాథ పశ్చాత్కృతనృపశ్రియా ।
కులజ్యేష్ఠో వనే తిష్ఠన్ భేజే క్షత్త్రోచితక్రమమ్ ॥ 39

తదితి. అథ రామస్య వనప్రవేశానంతరం తదా యదా దశరథో మృతస్తస్మిన్కాలే భరతేన మాతులాలయాన్మంత్రిభిరానీతేనేతి శేషః, క్షత్రాణాం క్షత్త్రియాణామ్ ఉచితః క్రమోఽనుక్రమో యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా అయమేవ క్షత్త్రియాణామ్ ఉచితోఽనుక్రమః యత్ జ్యేష్ఠ ఏవ రాజ్యం గృహ్ణాతి అభావే కనిష్ఠ ఇతి; పశ్చాత్కృతా తుచ్ఛీకృతా నృపశ్రీ రాజ్యలక్ష్మీః యేన స తథా తేన సతా ఆశు శీఘ్రం వనే తిష్ఠన్ కులజ్యేష్ఠో రామో భేజే ప్రాప్తః, **కర్మణిలిట్**, వనవాసాద్రామం నివర్తయితుం తత్సమీపం గతమిత్యర్థః. పక్షే అథ ధృతరాష్ట్రభర్త్సనానంతరం శుభరతేన పాండవానాం మంగళాశంసాపరేణ తథా పశ్చాత్కృతా త్యక్తా నృపస్య ధృతరాష్ట్రస్య శ్రీర్యేన స తథా తేన క్షత్త్రా భుజిష్యా తనయత్వాత్ క్షత్తృపదవాచ్యేన విదురేణ క్షత్తా శూద్రాత్ క్షత్రియజే ప్రతీహారే చ సారథౌ । భుజిష్యా తనయేపి స్యాన్నియుక్తవేధసోః పుమాన్ ఇతి **మేదినీ** । ఉచితః క్రమః క్రమణం గమనం యత్ర క్రియాయాం తద్యథా స్యాత్తథా వనే కామ్యకే తిష్ఠన్ కులజ్యేష్ఠో యుధిష్ఠిరః తదా భేజే హితం కథయన్ ధృతరాష్ట్రనిరాకృతో విదురో యుధిష్ఠిరమభిజగామేత్యర్థః. 39

శ్లో॥ ఉద్దామధీరతరలోభరతేన భీమసేనేన దూరమనుయాతవతా వనాన్తమ్ ।
రక్తప్రజామపి నిజాం నగరీముపైతుం స ప్రార్థితోపి న మనః శిథిలీచకార॥40

ఉద్దామేతి. భీమాసేనా యస్య స తథా తేన ససైన్యేనేత్యర్థః, తథా దూరం వనాన్తం వనపర్యంతం చిత్రకూటపర్వతపర్యన్తమిత్యర్థః అనుయాతవతా అనుగతవతా భరతేన రక్తప్రజామపి అనురక్తపౌరామపి నిజాం నగరీమ్ అయోధ్యామ్ ఉపైతుం ప్రత్యావర్తితుం ప్రార్థితోఽపి స రామః మనః వనవాసస్య వసాయ ప్రవణం చిత్తం న శిథిలీచకార, న శ్లథయా ఇచ్కార, పితరం సత్యసన్ధం కర్తుం రాజ్యం నేయేషేత్యర్థః. కిం భూతః యత ఉ ద్దామా మహతీ ధీర్బుద్ధిర్యస్య సః, తథా అతరళోఽచఞ్చలః అత్ర మనసోఽశిథిలీకరణే ఉ ద్దామాది విశేషణద్వయస్య హేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం **కావ్యలింగమలంకారః**. పక్షే ఉద్దామ ఉద్రిక్తో ధీరతరః స్థిరతరో యో లోభః సమయముల్లఙ్ఘ్యాపి రాజ్యజిఘృక్షా తద్రతేన భీమసేనేన వృకోదరేణ నగరీం హస్తినామ్ ఉపైతుం బలేన దుర్యోధనాదీన్ వినాశ్య అధికర్తుం ప్రార్థితోఽపి విదురసమీపే ఇతి శేషః. స యుధిష్ఠిరః మనో న శిథిలీచకార, సమయభఙ్గజనిత దుర్యశస్సంభావనయా భీమాభిప్రాయం న చకారేత్యర్థః, అన్యత్సమానమ్. యద్యపి వనప్రవేశాత్పరం భీమస్యేదృక్ప్రార్థనం భారతేన వర్ణితం తథాపి తన్నాసఙ్గతమితి న దూషణమావహాతీతి ధ్యేయమ్. **వసన్తతిలకం వృత్తమ్.** 40

శ్లో॥ తం రాజాజ్ఞాం దధానోఽపి విపులాంసం జయస్థిరమ్ ।
బలాన్నివర్తయామాస కథఞ్చిద్విదురం సుధీః ॥ 41

తమితి. రాజ్ఞో దశరథస్య ఆజ్ఞాం చతుర్దశవత్సరాన్ వనమధివసేత్యనుమతిం దధానోఽపి పాలయన్నేవ అపిరేవార్థే పోషణార్థోయం ధాఞ్ ధాతుః సుధీః సుబుద్ధిః స రామః తం భరతం కథఞ్చిత్ కథమపి బలాన్నివర్తయామాస హఠేన నగరీం ప్రత్యావర్తయత్ పిత్రాజ్ఞాపాలనపరతంత్రోఽహం న రాజ్యం కరిష్యామి త్వమ్మత్పాదుకే గృహీత్వా రాజ్యం కురుష్వేత్యాదినా కథమపి న్యవర్తయదిత్యర్థః. కిం భూతం విపులావంసౌ స్కన్ధౌ యస్య స తథా తం తథా జయే శత్రుపరాజయే స్థిరం తథా విదురం విద్వాంసం విపులాంసత్వేన వీరత్వం జయస్థిరత్వేన అభీరుత్వం విదురత్వేన నీత్యనుసారిత్వఞ్చ భరతస్య సూచితం సర్వథా రాజ్యరక్షణయోగ్యమిత్యర్థః. విదురమితి, విదిభిదిచ్ఛిదేరురచ ఇతి **ఉర ప్రత్యయః**. పక్షే రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య విపులాం గుర్వీమ్ ఆజ్ఞామ్ అవిళమ్బితమేవ విదురమానయేతి అనుమతిం దధానో ధారయన్ సుధీః సఞ్జయః తన్నామా ధృతరాష్ట్రస్యదూతః దధానోఽపీత్యత్ర అపిర్భిన్నక్రమః స్థిరమిత్యనేనాన్వేతి స్థిరమపి యుధిష్ఠిరసమీప ఏవ చిరం స్థాస్యామీతి స్థిరప్రతిజ్ఞమపి విదురం విదురనామకం ధృతరాష్ట్రస్య భ్రాతరం మంత్రిణఞ్చ కథఞ్చిద్బలాన్నివర్తయామాస యుధిష్ఠిర సకాశాత్ హస్తినాపురమానినాయేత్యర్థః. విదురో నాగరే ధీరే కౌరవాణాఞ్చమన్త్రిణి ఇతి **విశ్వః**. సఞ్జయస్థిరమిత్యత్ర సఞ్జయాత్పరస్య విసర్గస్య కాదియుక్తే శషలుగ్వేత్యనేన లోపః. 41

శ్లో॥ ప్రభ్రంశం కథమపి లమ్భితస్య దైవాత్ సా భర్తుః సముపగమం సమీక్షమాణా।
దాయాదం తదను తదీయమేవ లక్ష్మీర్నాకశ్రీరివ నహుషం నిషేవతే స్మ॥42

ప్రభ్రంశమితి. కథమపి దైవాదదృష్టాత్ ప్రభ్రంశం రాజ్యాచ్ఛ్యవనం లమ్భితస్య ప్రాపితస్య ఏకత్ర కైకేయీవశంవదేన పిత్రా అన్యత్ర కపటద్యూతముద్భావయతా దుర్యోధనేనేతి శేషః. భర్తుస్స్వామినో రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య, సముపగమం పునః ప్రత్యాగమనం. సమీక్షమాణా ప్రతీక్షమాణా లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః తదను వనప్రవేశాత్పరం తదీయమేవ రామసమ్బన్ధినమేవ పక్షే యుధిష్ఠిరసమ్బంధినమేవ నత్వన్యం దాయాదం సపిండం భ్రాతరమిత్యర్థః. భరతం పక్షే దుర్యోధనం దాయాదస్తు భవేత్పుంసి సపిండే తనయేఽపి చ ఇతి **మేదినీ**. నాకశ్రీః స్వర్గలక్ష్మీర్నహుషం నృపవిశేషమివ నిషేవతే స్మ శ్రియే యథా బ్రహ్మవధ్యాభయప్రచ్ఛన్నస్యేంద్రస్యాగమనం ప్రతీక్షమాణా స్వర్గలక్ష్మీః కఞ్చిత్కాలం నహుషం భేజే తథేత్యర్థః. అత్రోపమయా భరతే దుర్యోధనే వా రాజ్యలక్ష్మీర్న చిరం స్థాస్యతీతి ధ్వన్యతే, అథ చ లక్ష్మ్యాం విషయభ్రష్టస్య పత్యురాగమనం ప్రతీక్షమాణాయాః తత్కాలమపరం పురుషం భజంత్యాః నార్యా వ్యవహారప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః, **ప్రహర్షిణీవృత్తమ్**, యదాహ **భట్టకేదారః** మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్ ఇతి. 42

శ్లో॥ తే చిత్రకూటాచలపాదభాజాం మఖశ్రియాలంకృతదండకానామ్ ।
క్రమేణ భేజుః క్లమనాశనాని తపస్వినామాశ్రమమండలాని ॥ 43

త ఇతి. తే రామాదయః చిత్రకూటాచలస్య చిత్రకూటనామకపర్వతస్య పాదభాజాం ప్రత్యన్తపర్వతవాసినాం పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతా **ఇత్యమరః**. తథా మఖశ్రియా యజ్ఞసంపదా అలంకృతదండకానాం శోభితదండకారాణ్యానాం తపస్వినాం మునీనాం క్లమనాశనాని శ్రమహరాణి ఆశ్రమమండలాని తపోవనసమూహాన్ క్రమేణ భేజుః ప్రాపుః. భారద్వా-జోపదేశేన చిత్రకూటం గత్వా అత్రి ప్రభృతి మునీనామాశ్రమాన్క్రమేణ జగ్మురిత్యర్థః. పక్షే తే యుధిష్ఠిరాదయః చిత్రాణి అద్భుతాని కూటాని శిఖరాణి యేషాం తాదృశా యే అచలాః పర్వతాస్తేషాం పాదభాజాం ప్రత్యన్తపర్వతవాసినాం కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమి**త్యమరః**. తథా మఖశ్రియా సతతయజ్ఞానుష్ఠానేన అలంకృతః శోభితః సుఖేన గమిత ఇత్యర్థః. దణ్డః కాలో యైస్తే తథా తేషాం దండోఽస్త్రీలగుడే పుమాన్ । వ్యూహభేదే ప్రకాండేఽ శ్వేకోణమంథానయోరపి । సైన్యే కాలే మానభేదే చండాంశోః పారిపార్శ్వికే ఇతి **మేదినీ**. మఖశ్రియా అలమ్ అత్యర్థం కృతా విహితా దండకాః కామ్యకర్మాణి యైస్తేషాం దండకో దండకారణ్యే కామ్యకర్మణి చ స్మృతః ఇతి **శబ్దార్ణవః**, ఇతి కేచిత్. తపస్వినాం క్లమనాశనాని ఆశ్రమమండలాని క్రమేణ భేజుః. 43

శ్లో॥ అవరోపితరాజ్యేఽపి భర్తర్యేకరసా యతః ।
తేన నిన్యే పరాం శోభాం తద్వధూరనసూయయా ॥ 44

అవరోపితేతి. తద్వధూస్తస్య రామస్య పత్నీ సీతా యతో యస్మాత్ అవరోపిత రాజ్యేఽపి త్యక్తరాజ్యేఽపి భర్తరి స్వామిని ఏకరసా అవిచ్ఛిన్నానురాగా అనుపాధికప్రణయ-వతీత్యర్థః. తేన హేతునా సా అనసూయయా అత్రిమునిపత్న్యా పరాం శోభాం నిన్యే అంగ-రాగాదినాత్యుత్కృష్టశోభాం ప్రాపితా. పక్షే తద్వధూః ద్రౌపదీ యతోఽవరోపితరాజ్యేఽపి భర్తరి యుధిష్ఠిరే ఏకరసా అత్యనురక్తా నతు విద్వేషిణీత్యర్థః. తేన హేతునా అనసూయయా ద్వేషరాహిత్యేన కర్త్ర్యా పరాం శోభాం నిన్యే సర్వాస్వప్యవస్థాసు స్త్రీణాం భర్త్రనురక్తత్వమేవ పరమా శోభేతి భావః అనసూయయేతి క్వచిదభావార్థకేనాపి **నఞా తత్పురుషః** అత్ర వాది-నామవివాద ఇత్యాదివత్. 44

శ్లో॥ క్షణేన తేషాం క్షణదాచరః క్వచిద్విరాధనామా రచయన్మహాయుధః ।
ఆరుంధ పంథానమరుంతుదస్సతాం పురా గ్రహాణామివ వింధ్యభూధరః ॥45

క్షణేనేతి. క్వచిద్వనప్రదేశే సతాం సాధూనాం మునీనామిత్యర్థః, అరుంతుదో మర్మవ్యథ కోభక్షక ఇత్యర్థః తుదో విధుతిలారుష **ఇతి ఖ ప్రత్యయః** నాన్తద్విషదరుషామన్తలుక్ చేతి ఆరుషః సలోపో మాగమశ్చ విరాధేతి నామ యస్య స విరాధనామ క్షణదాచరో రాక్షసః క్షణేన మహాయుధో మహాసంగ్రామాన్ **యుధ్యతేర్భావే క్విప్**, రచయన్ కుర్వన్సన్ పురా పూర్వం గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం వింధ్యభూధరో వింధ్యపర్వత ఇవ తేషాం రామాదీనాం పన్థానమ్ అరున్ధ రురోధ. పక్షే మహదాయుధమస్త్రం యస్య స క్షణదాచరః కిర్మీరనామా

రాక్షసః క్షణేన తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం విరాధనాం విశేషేణ హింసామ్ అరచయన్సన్ పన్థానమ్ అరున్ధ శేషం సమానమ్, **ఉపమాలంకారః. ఉపేంద్రవంశావృత్తమ్.** 45

శ్లో॥ యుద్ధారబ్ధశ్చణ్డదోర్దణ్డఘాతైర్భిన్దన్సన్ధిం ద్రాగ్వినిక్షిప్య భూమౌ ।
సంరంభోద్యత్పాంసు కిర్మీరమేనం రక్షోనాథం రాక్షసారిర్మమన్థ ॥ 46

యుద్ధేతి. యుద్ధారబ్ధ ఆరబ్ధయుద్ధః ఆహితాదిర్వాగ్న్యాదేరితి ఆరబ్ధస్య పరభావః. రాక్షసానామరిః శత్రురామః రాక్షసవినాశార్థమేవ కృతావతార ఇత్యర్థ, చణ్డదోర్దణ్డఘాతైః ప్రచణ్డబాహుదణ్డప్రహారైర్న తు బాణాద్యస్త్రైః తస్యా శస్త్రవధ్యత్వాదితి భావః. సన్ధిం తస్య అవయవసన్ధానం భిన్దన్ విదారయన్సన్ ద్రాక్ ఝటితి భూమౌ నిక్షిప్య అత ఏవ సంరమ్భేణ భూమియుద్ధాడమ్బరేణ ఉద్యద్భిరుత్తిష్ఠద్భిః పాంసుభిర్ధూళిభిః కిమ్మీరం కర్బురవర్ణమ్ ఏనం రక్షోనాథం రాక్షసప్రధానం విరాధం మమన్థ జఘాన హత్వా **అవటే నిచిక్షేపేత్యర్థః**. పక్షే రాక్షసారిర్భీమః సంరమ్భేణ ఉద్యన్తః పాంసవో యత్ర క్రియాయాం తద్యథా తథా ఏనం రక్షోనాథం కిర్మీరం బకరాక్షసభ్రాతరం మమన్థ. శేషం సమానమ్. కిర్మీరో నాగరంగే చ కర్బురే రాక్షసాంతరే ఇతి **మేదినీ. శాలినీవృత్తమ్,** శాలిన్యుక్తామ్తౌతగౌగోఽబ్ధిలోకైరితి లక్షణాత్.

శ్లో॥ రక్షసాం భయదానేన తైరలంకృతదణ్డకైః ।
సుతీక్ష్ణశరభఙ్గాఢ్యా సహసాఽరణ్యభూరభూత్ ॥ 47

రక్షసామితి. అలఙ్కృతదణ్డకై స్తై రామాదిభిః రక్షసాం భయదానేన భయోత్పాదనేన హేతునా సుతీక్ష్ణశరభఙ్గౌ మునివిశేషౌ తదాఢ్యా తద్యుక్తా అరణ్యభూర్దణ్డకారణ్యభూమిః సహసా హసేన హాస్యేన సహవర్తమానా అభూత్ సానందా బభూవ, రాక్షసభయదానప్రవణాన్ రామాదీన్ దృష్ట్వా సుతీక్ష్ణశరభఙ్గాదయో మునయస్తుతుషురిత్యర్థః, తైరితి భయదానక్రియా–పేక్షయా **కర్తరి తృతీయా** క్వచిదపవాదవిషయేఽప్యుత్సర్గోఽభినివిశత ఇతి న షష్ఠీ. పక్షే భయదానేన కిమ్మీరం వినాశ్య ఇతరదుర్వృత్తరాక్షసాదీనాం భయోత్పాదనేన అలఙ్కృతః శోభితో దణ్డో దమనకర్మ యైస్తే తథా తైః దుర్వృత్తభయప్రదానం హి రాజదణ్డస్యాలఙ్కార ఇతి భావః. తైర్యుధిష్ఠిరాదిభిః అరణ్యభూః కామ్యకవనభూమిః సహసా హఠాత్ రక్షసాం సుతీక్ష్ణైః శరైర్బాణైర్యో భఙ్గః పరాజయస్తదాఢ్యా అభూత్ నిరుపద్రవా బభూవేత్యర్థః, అత్రాపి భఙ్గక్రియాపేక్షయా తైరితి కర్తృతృతీయా. 47

శ్లో॥ తం ప్రత్యగృహ్ణన్నాతిథ్యైర్మునయో మనుజేశ్వరమ్ ।
స్వకాలసంభవైః పుష్పైః కామదేవమివర్తవః ॥ 48

తమితి. మునయస్తద్వనస్థా ఋషయస్తమ్మనుజేశ్వరం రాజానం రామం, పక్షే యుధిష్ఠిరమ్, ఆతిథ్యైరతిథి ప్రయోజ్య సత్కారైః కరణైః ప్రత్యగృహ్ణన్ పూజయామాసుః. అత్రోపమినోతి

స్వకాలసంభవైః స్వసమయోత్పన్నైః పుష్పైః కామదేవం కందర్పమ్ ఏతత్కావ్యకరణ ప్రయోజకం కామదేవనృపం వా ఋతవో వసంతాదయ ఇవ. 48

ఇతి శ్రీప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం తృతీయస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

చతుర్థః సర్గః ।

శ్లో॥ **అథారివర్గం నరదేవసంభవో నిరాకరిష్యన్పరమాస్త్రతేజసా ।**
ఉదగ్రధన్వా గురుకార్యముద్వహన్వనాంతరం ప్రాప శివోపలబ్ధయే ॥1

అథేతి. అథ విరాధవధానంతరమ్ ఉదగ్రం మహత్ ధనుర్యస్య సః **ధనుషస్సలోపశ్చేతి బహువ్రీహావన్సలోపశ్చ**. తథా గురు మహత్ కార్యం రాక్షసవధరూపం ప్రయోజనం ఉద్వహన్ సంపాదయన్ నరదేవసంభవో రాజతనయో రామః పరమాస్త్రతేజసా మహాస్త్రప్రభావేణ అరివర్గం ఖరాదిరూపశత్రుసమూహం నిరాకరిష్యన్ నిరాకర్తుం లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేతౌ శతృ తథా శివోపలబ్ధయే రాక్షసవినాశనేన వనవాసినాం మఙ్గళలాభాయ వనాన్తరమన్యద్వనం ప్రాప జగామ. పక్షే అథ కిర్మీరవధానన్తరం గురోర్యుధిష్ఠిరస్య కార్యం శత్రుక్షయరూపమ్ ఉద్వహన్ నరో నరావతారో దేవసమ్భవ ఇంద్రపుత్రశ్చేతి **కర్మధారయః**, నరదేవసమ్భవోఽర్జునః పరమాస్త్రాణాం తపస్సంతోషిత శివాదిభ్యః ప్రాప్యమానపాశుపతాది దివ్యాస్త్రాణాం తేజసా అరివర్గం కౌరవసైన్యసమూహం నిరాకరిష్యన్ నిరాకర్తుం తస్యాస్త్రాంతరేణాసాధ్యత్వాదితి భావః. ఉదగ్రధన్వా గాండీవసహిత ఏవ శివోపలబ్ధయే ప్రథమం మహాదేవస్య సాక్షాత్కారాయ వనాన్తరమ్ ఇంద్రకీలాద్రివనమధ్యం ప్రాప తపశ్చరితుమితి శేషః. శివం భద్రమితి శివశ్శూలీ ఇతి **చామరః**. 1

శ్లో॥ **వరాహవాధిరోపేణ తపోభిర్భావితః పురః ।**
తేనాగస్తిరయన్ దృష్టో వనేచరవపుః ప్రభుః ॥ 2

వరేతి. వరః శ్రేష్ఠో య ఆహవో యుద్ధం తత్ర అధిరోపోఽవష్టమ్భో యస్య తథా తేన యుద్ధవీరేణేత్యర్థః. తేన రామేణ తపోభిర్భావితస్తపోయుక్తః తథా వనేచరవపుః వానప్రస్థాశ్ర–మాచారవాన్ ప్రభుః ప్రభావశాలీ పురోఽగ్రే అయన్ గచ్ఛన్ శిష్యముఖాద్రామాద్యా గమనం శ్రుత్వా అగ్నిశరణాదాగచ్ఛన్నిత్యర్థః అగస్తిః అగస్త్యో మునిర్దృష్టః అయన్నితి ఈగతావిత్యస్య భౌవాదికస్య రూపమ్ అగస్తిః కుంభయోనౌ చ వంగసేనతరౌ పుమానితి **మేదినీ**. పక్షే వరాహం వరాహరూపధారిణం దానవవిశేషం వాధత ఇతి వరాహవాధీ రోపో బాణో యస్య స తథా తేన పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోరిత్య**మరః**. తేన అర్జునేన తపోభిః స్వస్య

తపస్యాభిః పురోఽగ్రే భావితః ప్రాదుర్భావితః వనేచరః కిరాతః తస్యేవ వపుర్యస్య సః కిరాతమూర్తిం ధారయన్నిత్యర్థః, తథా ఆగోఽర్జునస్యాపరాధం '**గాణ్డీవీకనకశిలానిభం భుజాభ్యామజఘ్నే విషమవిలోచనస్య వక్షః**' ఇత్యాద్యుక్తప్రకారం తిరయన్ ఆచ్ఛాదయన్ అగణయిష్యన్నిత్యర్థః. ప్రభురీశ్వరః శివో దృష్టః అర్జునజిఘాంసుర్వరాహమూర్తిధారీ కశ్చిద్దానవః అర్జునేన కిరాతమూర్తినా శివేన చ యుగపద్బాణేన విద్ధః తదర్థఇచ్ఛ విపదమానయోస్తయోర్మహద్యుద్ధం వృత్తమితి **భారతీ భారతీ**. 2

శ్లో॥ నిబద్ధతూణః కవచీ ధనుష్మాన్ మహర్షిశస్యాం సమితిం ప్రవిష్టః ।
అసౌ మృగవ్యాధవపుర్ధరేణ హరేణ తుల్యో మునిభిర్వ్యలోకి ॥ 3

నిబద్ధేతి. మహర్షిభిశ్శస్యాం శ్లాఘ్యాం సమితిమ్ అగస్త్యస్యసభాం ప్రవిష్టోఽసౌ రామః మునిభిః తత్రత్యైః ఋషిభిః మృగవ్యాధవపుర్ధరేణ దక్షయజ్ఞభఙ్గకాలే మృగరూపధారిణో బ్రహ్మణస్తద్రూపస్వకన్యాగమననివారణకాలే వా మృగవ్యాధశరీరధారిణా హరేణ శివేన తుల్యో వ్యలోకి దృష్టః, కిమ్భూతః యతో నిబద్ధతూణః గృహీతశరధిః తథా కవచీ ఆముక్తవర్మా తథా ధనుష్మాన్ గృహీతచాపః స బాణశ్చేత్యపి బోధ్యం మృగవ్యాధవపుర్ధారీ హరోపి తదానీం తూణాదికం గృహీతవాన్, పక్షే మహర్షిభిస్తద్దర్శనార్థమాగతైః శస్యాం ప్రశంసనీయాం సమితిం యుద్ధం ప్రవిష్టోఽసౌ అర్జునః సమితిః సమ్పరాయే స్యాత్సభాయాం సఙ్గమేపి చేతి **మేదినీ**. మునిభిః మృగవ్యాధవపుర్ధరేణ కిరాతమూర్తినా హరేణ తుల్యో నతు న్యూనో వ్యలోకి శివోఽర్జునశ్చ సమం యుధ్యన్దృష్ట ఇత్యర్థః, అన్యత్సమానమ్. 3

శ్లో॥ తమగ్రతో దర్శితవిగ్రహం ప్రభుం కృతప్రసాదం ప్రణిపత్య మౌలినా ।
స కుంభజన్మానమవాప్య శఙ్కరాత్తతో ధనుర్వేదమయం సమాదదే ॥4

తమితి. స రామః అగ్రతో దర్శితో విగ్రహః శరీరం యేన స తథా తం తథా ప్రభుం నిగ్రహానుగ్రహసమర్థం తథా కృతప్రసాదం ప్రసన్నం తం కుంభజన్మానమ్ అగస్త్యమ్ అవాప్య అగస్త్యః కుంభసంభవ **ఇత్యమరః**. మౌలినా శిరసా ప్రణిపత్య ప్రణమ్య శఙ్కరాత్ కల్యాణకరాత్ ప్రసన్నాదిత్యర్థః. తతోఽగస్త్యాత్ వేదమయం వేదోక్తరహస్యసహితం ధనుః సమాదదే జగ్రాహ అగస్త్యః ప్రసన్నః సన్ పూర్వమింద్రేణ స్థాపితం వైష్ణవధనురాదికం రామాయ దదావిత్యర్థః. ధనురితి బాణఖడ్గాక్షయతూణవస్త్రకుండలానాముపలక్షణం '**దత్వా ధనుశ్చైవ శరాంశ్చ విప్రః ఖడ్గం చ తూణౌ చ పృషత్కపూర్ణౌ । వస్త్రోత్తమఞ్చైవ దదౌ మహాత్మా శక్రేణ దత్తేపి చ కుండలే సః" ఇత్యారణ్యకాణ్డమ్**. పక్షే సోఽయమర్జునః అగ్రతః ప్రథమం దర్శితో విగ్రహో యుద్ధం యేన స తథా తం తతః కృతప్రసాదం ప్రసన్నోఽస్మి తే తపసా వీరత్వేన చ వరం వృణీష్వేతి బ్రువన్తమిత్యర్థః, తం ప్రభుమీశ్వరమ్ అవాప్య ఈశ్వరోఽయం న కిరాతాధిపతిరితి మత్వేత్యర్థః. మౌలినా కుం పృథ్వీం భజన్సన్ప్రణిపత్య గోత్రా కుః పృథివీపృథ్వీ**త్యమరః**.

తతః శంకరాత్ మానం సాధు ధన్యోऽసి వత్సేత్యాదిరూపం సమ్మానమ్ అవాప్య ధనుర్వేదం ధనుర్వేదోక్తపాశుపతాస్త్రీయరహస్యం సమాదదే ప్రాప. 4

శ్లో॥ ఇతి స విబుధవిద్విడ్ఘస్మరాద్బ్రహ్మయోనేరధిగతపరమాస్త్రోద్భాసితూణీకృపాణః।
అభిలషితజయశ్రీర్నాకధామ్నాం నికాయైర్వనభువి కృతవాసః స్వస్థతాం సంప్రపేదే॥

ఇతీతి. ఇతి ఏవం విబుధానాం దేవానాం విద్విట్ శత్రుర్వాతాపిరాక్షసః తస్య ఘస్మరాత్ భక్షకాత్ బ్రహ్మయోనేర్బ్రాహ్మణాదగస్త్యాత్ అధిగతౌ ప్రాప్తౌ పరమాస్త్రైరుద్భాసినీ తూణీ శరధిశ్చ కృపాణః ఖడ్గశ్చ తౌ యేన సః, తథా నాకధామ్నాం దేవానాం నికాయైః సఙ్ఘైః అభిలషితా జయశ్రీర్యస్య తాదృశః స రామః వనభువి వనభూమ్యాం పఞ్చవట్యామిత్యర్థః. కృతవాసః సన్ స్వస్థతాం స్వస్మింస్తిష్ఠతీతి స్వస్థః స్థోऽధికరణావ్యయాభ్యామిత్యాదినా **కర్తర్యఙ్** తస్య భావః, స్వస్థతా తాం సుఖిత్వమిత్యర్థః, సంప్రపేదే ప్రాప అగస్త్యవచనాత్ పఞ్చవటీం గత్వా తత్ర కృతవసతిః సన్ సుఖీ బభూవేత్యర్థ. పక్షే వనభువి ఇంద్రకీలవనభూమ్యాం తపస్యార్థం కృతవాసః సోऽర్జునః ఇతి ఏవం విబుధవిద్విషోऽన్ధకాదయస్తేషాం ఘస్మరా- న్నాశకాత్ బ్రహ్మయోనేః శివాత్ అధిగతేన పరమాస్త్రేణ పాశుపతాదినా ఉద్భాసినీ యా తూణీ తద్యుక్తః కృపాణో యస్య సః తథా నాకధామ్నమింద్రాదీనాం నికాయైరభిలషితా జయశ్రీః నివాతకవచకర్మకపరాజయలక్ష్మీ ర్యస్య తాదృశశ్చ సన్ స్వస్థతాం స్వర్గస్థతాం సంప్రపేదే, దేవానామజేయస్య నివాతకవచస్య నాశనాయ ఇన్ద్రాద్యభ్యర్థితః స్వర్గం గత్వా తత్ర కియన్తం కాలమువాసేత్యర్థః. బ్రహ్మయోనేరితి బ్రహ్మణో వేదస్య ప్రజాపతేర్వా యోనేః కారణాత్ కల్పభేదే బ్రహ్మే శివాజ్జాత ఇతి **పౌరాణికీ కథా**, యద్వా బ్రహ్మపరమాత్మతత్వం యోనిరుత్పత్తిస్థానం యస్య తస్మాత్ నతు ప్రాకృతికాదిత్యర్థః, వేదస్తత్వం తపో బ్రహ్మ బ్రహ్మే విప్రః ప్రజాపతిరి**త్యమరః**, బ్రహ్మయోనేరిత్యుపలక్షణం ఇన్ద్రాదయోऽప్యాగత్య స్వాని స్వాన్యస్త్రాణి దదురితి **భారత**స్వరసాత్తేభ్యోప్యస్త్రాణి అధిగతానీతి ధ్యేయమ్. అస్మిన్పక్షే స్వస్థతామిత్యత్ర **కాదియుక్తేశషసేలుగ్వేత్యనేన స్వః శబ్దోత్తరస్య విసర్గస్య లోపః. మాలినీవృత్తమ్**.

శ్లో॥ అర్జునేన యశసానులిమ్పతా తచ్చరిత్రజనితేన దిక్తటీః ।
అధ్యరోహి బలవిద్విషస్సభా విహ్వలీకృతసురారియోషితా ॥ 6

అర్జునేనేతి. తస్య రామస్య యచ్చరిత్రం రాక్షసవధమునిగణరక్షణాదిరూపం తేన జనితేన సమ్పాదితేన తథా అర్జునేన ధవళేన నిర్మలేనేత్యర్థః. **ధవళోऽర్జున ఇత్యమరః**. తథా దిక్తటీః దిగవకాశాన్ అనులిమ్పతా అనులిప్తా ధవళాః కుర్వతా తథా విహ్వలీకృతా కామముగ్ధీకృతా సురారియోషిత్ సున్దాసురపత్నీ శూర్పణఖా రాక్షసీ యేన తత్తథా తేన యశసా రామస్యకీర్త్యా బలవిద్విషో బలారాతేరిన్ద్రస్య సభా అధ్యరోహి ఆరూఢా రామస్య యశోదిగన్తానభివ్యాప్య క్రమేణ ఇన్ద్రలోకపర్యన్తం జగామ యచ్ఛ్రుత్వా శూర్పణఖాపి రామే సకామజాతేత్యర్థః. పక్షే తత్తాదృశం శివసహితయుద్ధాదిరూపం యచ్చరిత్రం తేన జనితేన యశసా కరణభూతేన

దిక్తటీరనులిమ్పతా అర్జునేన పార్థేన బలవద్విషః ఇన్ద్రస్య సభా సభాస్థమిన్ద్రస్యాసనమిత్యర్థః. అధ్యరోహి ఇన్ద్రోఽర్జునమాగతం దృష్ట్వా హర్షేణ నిజాసనే నివేశయామాసేత్యర్థః. కిమ్భూతేనార్జునేన విహ్వలీకృతాభయవ్యాకులీకృతాః సురారియోషితః అసురపత్న్యో యేన సః తథా తేన అర్జున మాగతం శ్రుత్వా అవశ్యమ్భావి పతిమరణం సమ్భావ్య నివాతకవచ-యోషితో భయవ్యాకులా బభూవురిత్యర్థః, **రథోద్ధతా వృత్తమ్** రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. 6

శ్లో॥ తస్మిన్ దురాపే వసతః ప్రదేశే లబ్ధాస్త్రజాతస్య మనోభవాన్ధా ।
తస్యోర్వశీతుల్యవిలాసవేషా క్షపాచరీ సన్నిధిమాజగామ ॥ 7

తస్మిన్నితి. దురాపే దుర్గమే తస్మిన్ప్రదేశే పఞ్చవట్యాం వసతః కృతాశ్రమస్య తథా లబ్ధమ్ అగస్త్యాత్ ప్రాప్తమ్ అస్త్రజాతం అస్త్రసమూహో యేన స తథా తాదృశస్య తస్య రామస్య సన్నిధిం సమీపం మనోభవాన్ధా కామముగ్ధా క్షపాచరీ శూర్పణఖా రాక్షసీ ఆజగామ; కిమ్భూతా ఉర్వశీ స్వర్వేశ్యావిశేషః తయా తుల్యౌ విలాసః కామిజనదర్శనజనితయానస్థానాదివైలక్షణ్యం స చ వేషశ్చ తౌ యస్యాస్సా. యానస్థానాసనాదీనాం ముఖనేత్రాదికర్మణాం విశేషస్తు విలాసస్స్యాదిష్టసందర్శనాదినేతి **సాహిత్యదర్పణః**. పక్షే దురాపే అన్యైర్దుష్ప్రాపే తస్మిన్ప్రదేశే ఇన్ద్రలోకే వసతః తథా లబ్ధం శివాదిభ్యః ప్రాప్తమ్ అస్త్రజాతం యేన తాదృశస్య తస్యార్జునస్య సన్నిధిమ్ ఉర్వశీ తన్నామ్నీ స్వర్వేశ్యా ఆజగామ; కిం భూతా మనోభవాన్ధా ఇన్ద్రప్రేరిత-చిత్రసేనవచనేన కామవ్యాకులా తథా తుల్యౌ పరస్పరం సదృశౌ విలాసవేషౌ యస్యాస్సా తథా క్షపాచరీ రాత్రిసఞ్చారిణీ రాత్రౌ కృతాభిసారేత్యర్థః. 7

శ్లో॥ అకామం చకమే సా తం తరుణం జ్యాయసీ సతీ ।
వైషమ్యేణ హి పుంనార్యోర్ఘటనా మృతజీవికా ॥ 8

అకామమితి. సా శూర్పణఖా జ్యాయసీ వృద్ధాపి సతీ భవన్తీ అకామం జితేంద్రియత్వాత్ స్వవిషయకాభిలాషశూన్యమపి తరుణం యువానం తం రామం చకమే సమ్భోగా యాచకాఙ్క్ష ఏతదనుచితమేవేత్యర్థాన్తరన్యాసేన దృఢయతి వైషమ్యేణేతి. హి యతః పుంనార్యోః పురుషకామిన్యోః వైషమ్యేణ ఘటనా పయః కృతేన కామా కామకృతేన చ వైపరీత్యేన సంయోగః మృతజీవికా మృతం మరణమేవ జీవో జీవనం యత్ర సా తథా విధయోర్జీవనం మరణమేవ నతు సుఖదమిత్యర్థః. యద్వా మృతస్య మరణస్య జీవికా ఉపాయః ప్రాణహానికరీ వృద్ధా ఇతి **కామశాస్త్రాత్**. పక్షే జ్యాయసీ వయోధికా స్వవంశబీజస్య పూరూరవసః పరిగ్రహత్వాన్మాతృవన్మాన్యా చ సతీ సా ఊర్వశీ. శేషం సమానమ్. 8

శ్లో॥ చుకోప సా భృశం తస్మై ప్రాతికుల్యాన్నిరాకృతా ।
కర్ణనాసాపనోదోఽయం స్త్రీణాం యదవమాననా ॥ 9

చుకోపేతి. సా శూర్పణఖా ప్రాతికూల్యాత్ప్రతికూలాచరణాత్ నిరాకృతా నిరస్తా సతీ తస్మై రామాయ భృశం చుకోప చుక్రోధ; తస్మై ఇతి క్రుధద్రుహేర్ష్యేత్యాదినా **సంప్రదాన సంజ్ఞాయాం చతుర్థీ**. ప్రాతికూల్యఞ్చ '**కృతదారోస్మి భవతి భార్యేయం దయితా మమ**' ఇత్యాదినా సా రామేణ లక్ష్మణసమీపం ప్రేషితా తేనాపి ప్రత్యుక్తా పునశ్చ రామసమీపమాగత్య సీతాం భక్షయితుముద్యతా; తతశ్చ లక్ష్మణమాకార్య తద్ద్వారా తస్యాః కర్ణనాసాపనోదనం కృతమితి. నను వధార్హాయాస్తస్యాః కథం వధో న కృతస్తత్రాహ యద్యస్మాత్ అయం కర్ణనాసాపనోదః కర్ణనాసాచ్ఛేదనమేవ స్త్రీణామ్ అవమాననా వధః నతు ప్రానవియోగఫలక–వ్యాపారః; అవధ్యాఞ్చ స్త్రియం ప్రాహుస్తిర్యగ్యోనిగతామపి ఇతి **స్మృతే**స్తస్య నిషిద్ధత్వాత్. తాటకావధస్తు గురువచసా కృతత్వాన్న దూషణమావహతీతి ధ్యేయమ్. పక్షే సా ఊర్వశీ ప్రాతికూల్యాత్ స్వానఙ్గీకారరూపా ప్రియాచరణాత్ నిరాకృతా సతీ తస్మై అర్జునాయ భృశమత్యన్తం చుకోప నన్వనంగీకారః కథమత్యంతకోపే కారణమిత్యత్రాహ స్త్రీణాం యదవమాననా అనఙ్గీ కారేణావజ్ఞాకరణమ్ అయం కర్ణనాసాపనోదః కర్ణనాసాఛేదనవద–త్యపమానజనికేత్యర్థః న కామపి పరిహరేదితి **శ్రుతేః**, స కామానఙ్గీకారస్య నిషిద్ధత్వాదితి భావః. 9

శ్లో॥ సా సర్వలోకైరపి దుష్ప్రధర్షా విలక్షతాం ప్రాప్య తదాతదర్హా।
తత్పౌరుషస్య ప్రతిరోధకాని వ్యాహృత్యవాక్యాని వినిర్జగామ ॥ **10**

సేతి. సర్వలోకైరపి దుష్ప్రధర్షా ఖరాదిభగినీత్వాత్ ప్రధర్షయితుమశక్యా తథా ఆతదర్హా తథావిధకర్ణనాసాపనోదరూపావమాననానర్హా సా శూర్పణఖా తదా తస్మిన్సమయే విలక్షతాం కర్ణనాసాపనోదనేన లజ్జాం ప్రాప్య తస్య రామస్య యత్పౌరుషం వీర్యం తస్య ప్రతిరోధకాని ప్రతికూలాని '**తిష్ఠ మద్భ్రాతరస్తే పౌరుషం శమయిష్యన్తి**' ఇత్యాది రూపాణి వాక్యాని వ్యాహృత్య వినిర్జగామ తత్ప్రదేశాన్నిస్సృత్య ఖరాదిసమీపం యయౌ. పక్షే సర్వలోకైరపి దుష్ప్రధర్షా నాభిభవనీయా ఆతదర్హా తథావిధోపేక్షానర్హా సా ఊర్వశీ తదా విలక్షతామ్ అర్జునస్యోపేక్షయా సలజ్జతాం ప్రాప్య తస్యార్జునస్య యత్పౌరుషం పుంస్త్వం తస్య ప్రతిరోధకాని ప్రతిబంధకాని 'యస్మాన్మాం నాభినందేథాః కామబాణవశం గతాం । తస్మాత్త్వం నర్తనః పార్థ స్త్రీమధ్యే మానవర్జితః । అపుమానితి విఖ్యాతః షణ్డవద్విచరిష్యసి' ఇతి శాపరూపాణి వాక్యాని వ్యాహృత్య వినిర్జగామ. 10

శ్లో॥ కృతవైరాస్తతస్తేన ఖరదూషణసంగతాః ।
నివాతకవచాస్తూర్ణం ప్రయయుశ్శక్రవిద్విషః ॥ **11**

కృతేతి. తతః శూర్పణఖాకర్ణనాసాపనోదాద్ధేతోస్తేన రామేణ కృతం వైరం విరోధో యేషాం తే తథా ఖరదూషణౌ నామ శూర్పణఖాభ్రాతరౌ రాక్షససేనాన్యౌ తాభ్యాం సంగతా అధిష్ఠితాః తథా నివాతా దృఢపినద్ధాః కవచాః సన్నాహా యేషాం తే నివాతో దృఢసన్నాహే వాతశూన్యే౽

పి చాశ్రయే ఇతి **విశ్వః**. తాదృశాః శక్రవిద్విషో రాక్షసాస్తూర్ణం ప్రయయుః యుద్ధార్థం రామసమీపమాజగ్ముః. పక్షే తతః అస్త్రాభ్యాసానన్తరం ఖరముత్కటం యద్దూషణం లోకాపకారాది తత్సఙ్గతా ః శక్రస్యేన్ద్రస్య విద్విషః శత్రవః అత ఏవ తేనేంద్రపుత్త్రేణార్జునేన కృతవైరాః నివాతకవచాస్తన్నామకసముద్రతీరవాసినో దైత్యాః తూర్ణం ప్రయయుః మాతలిరథా- రూఢమర్జునమాగతం శ్రుత్వా యుద్ధార్థం స్వపురాన్నిర్జగ్మురిత్యర్థః. 11

శ్లో॥ జనస్థానం విసృజ్యాథ తే చాస్థానే కృతోద్యమాః ।
రణస్థానం సమాజగ్ముర్యమస్థానోపకంఠగాః ॥ 12

పూర్వోక్తమేవ ప్రకారాన్తరేణాహ జనస్థానమితి. అథ అనంతరమ్ అస్థానే జేతుమశక్తత్వా- దపదే కృతోద్యమాః కృతయత్నాః అత ఏవ యమస్థానస్య యమాలయస్య ఉపకంఠగాః సమీపం గన్తారః. ఆసన్నమరణా ఇత్యర్థః, తే చ ఖరదూషణాదయః జనస్థానం స్వనివాసభూతం దణ్డకారణ్యప్రదేశం విసృజ్య త్యక్త్వా రణస్థానం యుద్ధభూమిం సమాజగ్ముః. పక్షే తే చ నివాతకవచాః అథ మాతలిరథఘోషశ్రవణానన్తరం జనస్థానం బహుజనావాసం నగరమిత్యర్థః విసృజ్య రణస్థానం సమాజగ్ముః. శేషం తుల్యమ్. 12

శ్లో॥ సాంద్రస్యందనవంశసింధురఘటాగన్ధర్వబృందోజ్జ్వలే
ఖడ్గవ్యగ్రకరాగ్రపత్తిపృతనాసంపత్తివిస్తారిణి ।
తం వీరం ప్రతియాతి వైరినికరే కల్పాన్తకాదమ్బినీ
గమ్భీరైరుదజృమ్భి భీరుభయదైస్సంగ్రామభేరీరవైః ॥ 13

ఇతఃపరం వింశతి శ్లోకై రాక్షసదైత్యానాం సపరికరం యుద్ధం వర్ణయతి సాంద్రేతి. వైరినికరే శత్రుసమూహే రాక్షసబలే పక్షే దైత్యబలే చేత్యర్థః, తం వీరం రామం, పక్షే అర్జునం, ప్రతియాతి అభిగచ్ఛతి సతి సఙ్గ్రామభేరీరవైః సమరదుందుభిధ్వానైః ఉదజృమ్భి ఉత్థిత మిత్యన్వయః, భావేలుఙ్. కిమ్భూతే వైరినికరే సాన్ద్రాణామవిరళానాం స్యన్దనానాం రథానాం వంశాః కేతవః సిన్ధురాణాం హస్తినాం ఘటా సమూహః గన్ధర్వాణామ్ అశ్వానాం బృన్దం తే చ సా చ తచ్చేతి ద్వన్ద్వః తైరుజ్జ్వలే శోభమానే హస్తీ మహామృగః పీలుః సిన్ధురో దీర్ఘమారుతః ఇతి **త్రికాణ్డశేషః**. వాజివాహార్వగన్ధర్వహయసైంధవసప్తయ **ఇత్యమరః**. తథా ఖడ్గవ్యగ్రాణి ఖడ్గవ్యాపృతాని కరాగ్రాణి యాసాం తథా విధాః పత్తయః పదాతయో యాసు తాదృశ్యో యాః పృతనాః సేనాస్తాసాం సంపత్తిభిః సమృద్ధిభిః విస్తారిణి విస్తృతే ఖడ్గేతి బాణాద్యుపలక్షణమ్. విశేషణద్వయేన చతురఙ్గసేనాసద్భావః సూచితః తథా **చామరః** హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాఙ్గం స్యాచ్చతుష్టయమితి. కిమ్భూతైర్భేరీరవైః కల్పాన్తే ప్రళయప్రారమ్భే యా కాదమ్బినీ మేఘమాలా తద్గర్జితే లక్షణా తద్వద్గంభీరైర్మంద్రైః తథా భీరూణాం భయదైః **వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః**. **శార్దూలవిక్రీడితమ్** వృత్తమ్. 13

శ్లో॥ సమన్తాచ్ఛృణ్వత్యః సమరపటహధ్వానమచిరా-
దథాసన్నాః కల్పద్రుమవిరచనావిభ్రమభృతః ।
నభోగర్భే చేరుర్మృధనిహతయోధగ్రహపరాః
కపోలోద్యత్స్వేదప్రసరకణికా దివ్యగణికాః ॥ 14

సమన్తాదితి. అథానన్తరం దివ్యగణికాః స్వర్వేశ్యాః అప్సరసః మృధే యుద్ధే హతానాం సమ్ముఖయుద్ధవినాశితానాం యోధానాం గ్రహపరాః గ్రహణతత్పరాః సత్యః పతతిత్వేన తాన్ గృహీతుమిత్యర్థః. నభోగర్భే ఆకాశమధ్యే చేరుః భ్రమన్తి స్మ. కిమ్భూతా సమన్తాత్ సర్వతః సమరపటహానాం ధ్వానం శృణ్వత్యః అత ఏవ అచిరాత్ తత్క్షణమేవ ఆసన్నాః యుద్ధసమీపమాగత్య స్థితాః, తథా కల్పద్రుమైః కల్పవృక్షజాతపుష్పాదిభిర్యా విరచనా వేషస్తయా విభ్రమం విలాసం బిభ్రతీతి తాదృశ్యః, తథా సత్త్వోదయాత్ కపోలయోర్గండయోరుద్యత్యో విలసన్త్యః స్వేదప్రసరస్య నిస్సృతస్వేదజలస్య కణికా యాసాం తాః, రథాసన్నా కల్పద్రుత-విరచనేతి పాఠస్తు న **మనోరమః**, అపరాఙ్ముఖతయా ధర్మయుద్ధేన యుధ్యన్తో హతాః స్వర్గం గచ్ఛన్తి త ఏవ స్వర్వేశ్యాదిభిః క్రీడన్తీతి ఏతన్మూలమేవ దివ్యగణికానాం యుద్ధసమీపాగమన వర్ణనమితి తేనాత్రాసంబన్ధే సమ్బన్ధరూపాతిశయోక్తిరలఙ్కారశ్ఛేకానుప్రాసాశ్చేతి **సంకరః** **శిఖరిణీవృత్తమ్**. 14

శ్లో॥ జవనపవనపాతైర్దిక్షు విస్తారితాయాం బహళసమరధూళీవా గురాయాం నిమగ్నః।
పరిమలినితవక్త్రః శోచనీయామవస్థామభజత పరితూర్ణం బద్ధపాదః పతఙ్గః ॥15

జవనేతి. జవనో వేగవాన్ యః పవనో వాయుస్తస్య పాతైర్గమనైర్దిక్షు విస్తారితాయాం ప్రసారితాయాం బహళా యాః సమరధూళ్యః యుద్ధస్థానోత్థితరజాంసి తా ఏవ వాగురా మృగబంధనీజాలవిశేష ఇత్యర్థః. తస్యాం నిమగ్నః ప్రచ్ఛన్నమండలః అథ చ పతితః అత ఏవ పరిమలినితమ్ అతిమ్లానతాం ప్రాప్తం వక్త్రం ముఖం సామ్ముఖ్యమిత్యర్థ, అథ చ వదనం యస్య సః, తథా బద్ధాః రుద్ధాః పాదాః రశ్మయః అథ చ చరణా యస్య సః పతఙ్గః సూర్యః అథ చ శలభః పక్షీ వా శోచనీయాం శోకార్హా మవస్థాం దశాం పరితూర్ణమ్ అతిశీఘ్రమ్ అభజత ప్రాప; పాదా రశ్మ్యంఘ్రితుర్యాంశా **ఇత్యమరః**. పతఙ్గశ్శలభే శాలిప్రభేదే పక్షిసూర్యయోరితి **మేదినీ**. అన్యోఽపి పతఙ్గః పక్షీ వాగురానిపతితో రుద్ధచరణో మలినముఖస్సన్ శోణ్యాం దశాం ప్రాప్నోతి; నేయం **సమాసోక్తిః**. విశేషపదస్యాపి పతఙ్గస్య శ్లిష్టత్వాత్. నాపి శ్లేషః ద్వితీయార్థస్యాప్రస్తుతత్వాత్ తత్ర సమకక్షతయార్థద్వయస్ఫురణ-స్యాచిత్యాత్ తస్మాదభిధయా ప్రకరణేన సూర్యేఽర్థేనియన్త్రితే వ్యఞ్జనయా ద్వితీయార్థః తద్ఘటితోపమా వా వ్యజ్యతే ఇతి శబ్దశక్త్యుత్థో ధ్వనిః. తేన చ యుద్ధస్యోత్కట్యం వ్యజ్యత ఇతి ధ్యేయమ్. **మాలినీవృత్తమ్**. 15

శ్లో॥ అథోచ్చలత్కలకలఘోషభీషణం తదాగతం బలమవలోక్య విద్విషామ్ ।
ఉపాదదే నరపతినందనో ధనుర్ఘనాఘనః కులిశవరాయుధం యథా ॥16

అథోచ్చలదితి. అథానన్తరం నరపతినన్దనో రామః, పక్షే అర్జునశ్చ, ఉచ్చలతా ఉత్తిష్ఠతా కలకలఘోషేణ కోలాహలరూపవీరరథగజతురగతూర్యశబ్దేన భీషణం భయదమ్, ఆగతమ్ ఉపస్థితం విద్విషాం ఖరాదీనాం పక్షే నివాతకవచానాం తద్బలం సైన్యమ్ అవలోక్య ధనురుపాదదే జగ్రాహ యుద్ధాయ సజ్జో బభూవేత్యర్థ ఉపమయాస్య శత్రుహంతృత్వం స్థాపయతి. ఘనాఘనః ఇంద్రః కులిశవరాయుధం యథా కులిశం వజ్రం తద్రూపం వరం శ్రేష్ఠమ్ ఆయుధం శస్త్రమివ ఘనాఘనో నిరన్తరే। వాసవే ఘాతుకే మత్తగజే వర్షుకవారిదే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. కులిశధరాయుధమితి పాఠే ఘనాఘనో వర్షుకాబ్దః కులిశధరస్య ఇన్ద్రస్య ఆయుధం ధనురివేత్యర్థః, **ఉపమేయం శ్రౌతీ. రుచిరావృత్తమ్**, చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా ఇతి లక్షణాత్. ఇదఞ్చ వృత్తం రౌద్రవీరరసయోరత్యనుకూలమిత్యమునైవ ప్రాయేణ కవయో యుద్ధం వర్ణయన్తి. 16

శ్లో॥ విసారిణీమపి జగతీన్ద్రనన్దనో మహారథాక్రమణసమగ్రవిక్రమః ।
రోధతాం విబుధవిరోధివాహినీం మహోదధేర్మలయ ఇవోర్మిసన్తతిమ్ ॥17

విసారిణీమితి. మహారథానాం, '**రథేనైకేన శత్రూన్యః సాహంకారో వ్రజత్యలమ్ । మహారథస్సవిజ్ఞేయో యుద్ధశాస్త్రవిశారదః**' ఇత్యుక్తలక్షణానాం వీరాణామ్ ఆక్రమణే సమగ్రః పర్యాప్తో విక్రమః పరాక్రమః యస్య సః, జగతీన్ద్రస్య రాజ్ఞో దశరథస్య నన్దనో రామః విసారిణీమపి ఆక్రమణాయ సమన్తతః ప్రసృతామపి తాం విబుధవిరోధినాం దేవవిద్వేషిణాం రాక్షసానాం వాహినీం సేనాం మలయో మలయనామాపర్వతః మహోదధేః సముద్రస్య ఊర్మిసన్తతిం కల్లోలపరమ్పరామివ రురోధ ఆవృణోత్, **ఉపమాలఙ్కారః**. పక్షే ఇన్ద్రనన్దనోఽ ర్జునః జగతి పృథివ్యాం విసారిణీమపి విబుధవిరోధినామ్ అసురాణాం వాహినీం రురోధ, శేషం తుల్యమ్. 17

శ్లో॥ తరస్వినాన్ద్విరదరథాశ్వచారిణాం సిసృక్షతాం ప్రహరణపఙ్క్తిముజ్జ్వలామ్ ।
విరోధినామధిరణమేకలక్షతాం చిరం దధౌ నృపసుత ఏక ఏవ సః ॥18

తరస్వినామితి. ఏక ఏవ స నృపసుతో రామః, పక్షే అర్జునః, అధిరణం రణే **సప్తమ్యర్థే అవ్యయాభావః**, తరస్వినాం బలవతాం తథా ద్విరదైర్హస్తిభిః రథైః అశ్వైశ్చ చరన్తీతి తే తథా తేషాం ద్విరదరథాశ్వచారిణాం తథా ఉజ్జ్వలాం ఉద్దీప్తాం ప్రహరణపఙ్క్తిమ్ అస్త్రసమూహం సిసృక్షతాం త్యక్తుమిచ్ఛతాం విరోధినాం శత్రూణాం ఖరాదీనాం, పక్షే నివాతకవచానామ్ ఏకలక్షతామ్ అద్వితీయవేధ్యతామ్ అథ చ ఏకస్సన్నపి లక్షసఙ్ఖ్యకత్వం చిరం దధౌ స్వీచకార. ఏకస్సన్నపి బహుభిస్సార్ధం యోద్ధుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. ఏతేనాస్య మహావీరత్వం ధ్వనితమ్. 18

శ్లో॥ నియన్తృభిర్యుధి పురతః ప్రధావితా రథాః పురః పవనపరాఙ్ముఖీకృతైః ।
వ్యదర్శయన్దిశమివ కేతనాంశుకైః పరాజయే ఝటితి పలాయనోచితామ్॥19

నియన్తృభిరితి. యుధి యుద్ధే నియన్తృభిః సారథిభిః పురతః అగ్రతః జేతవ్యాభిముఖ్యే-నేత్యర్థః ప్రధావితాః ప్రచలితా రిపూణాం రథాః పురః పవనేన సమ్ముఖా గతవాయునా ప్రతికూలపవనేనేత్యర్థః, పరాఙ్ముఖీకృతైః పశ్చాత్కృతైః కేతనాంశుకైః ధ్వజపటైః కరణైః పరాజయే అవశ్యం భావినిభఙ్గే ఝటితి పలాయనోచితాం పలాయనయోగ్యాం దిశమివ వ్యదర్శయన్ విశేషేణ దర్శితవన్తః ప్రతికూలపవనేన రథానాం కేతనాంశుకాని పరాఙ్ముఖతయా న కేవలం కంపన్తే స్మ కిన్తు పరాజయస్యావశ్యమ్భావితయా పలాయనయోగ్యాం దిశమివ దర్శయన్తి స్మేత్యుత్ప్రేక్షా. 19

శ్లో॥ అథాపతన్నృపతనయస్య దూతికాః పతిష్యతశ్శరనికరస్య సర్వతః ।
అనాదరాదరిపృతనాసు దృష్టయః సరోజినీష్వివ రజనీపతేస్త్విషః ॥ 20

అథేతి. అథ అనన్తరం సర్వతః సమన్తాత్ పతిష్యతః శరనికరస్య రిపూణాం బాణ సమూహస్య అనాదరాత్ అవజ్ఞానాత్ తదర్థమిత్యర్థః. నృపతనయస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య దృష్టయో దూతికా దూత్య ఇవ అరిపృతనాసు శత్రుసేనాసు రజనీపతేశ్చన్ద్రస్య త్విషః కాన్తయ-స్సరోజినీష్వివ అపతన్ నృపతనయః సావజ్ఞమరిపృతనాః దదర్శేత్యర్థః, యథా చన్ద్రకిరణపతనేన పద్మిన్యః సఙ్కోచం ప్రాప్నువన్తి తథా తద్దృష్టిపాతేన అరిసేనాః సఙ్కోచం ప్రాప్తా **ఇత్యుపమయాధ్వన్యతే**. దృష్టిషు దూతీత్వారోపేణ చ అరిపృతనాసు వశీభవిష్య-న్నాయికాత్వారోపో వ్యజ్యతే; తేనాత్ర **ఏకదేశవివర్తిరూపకమ్**. అన్యోఽపి వశ్యత్వాయ నాయికాసు దూతీం ప్రేరయతి. తేనాత్ర ఏకదేశవివర్తిరూపకోపమయోర్నిరపేక్షతయా-వస్థానాత్సంసృష్టిః. కేచిత్తు పతిష్యతః శరనికరస్య నృపతనయప్రమోక్ష్యమాణస్య బాణ-సమూహస్య దూతికా దూత్య ఇవ నృపతనయస్య దృష్టయః అరిపృతనాస్వపతన్నిత్యన్వయం కుర్వన్తి. 20

శ్లో॥ ఉదఞ్చయన్ ధ్వజమివ విక్రమశ్రియో విజృమ్భయన్ఫణమివ రోషభోగినః ।
ప్రరోహయన్విజయతరోరివాఙ్కురం వ్యభావ్యత భ్రుకుటిమతా ముఖేన సః ॥21

ఉదఞ్చయన్నితి. స రామః, పక్షే అర్జునః, భ్రువోః కుటిః సఙ్కోచో భ్రుకుటిః భ్రూకుంశాదీనాం హ్రస్వాతావితి భ్రువో హ్రస్వః తద్వతా భ్రుకుటియుక్తేన ముఖేన కర్త్రా విక్రమశ్రియో విక్రమలక్ష్మ్యా ధ్వజమివ కేతుమివ ఉదఞ్చయన్ ఉత్తోలయన్ వ్యభావ్యత ప్రకాశితః, తథా రోషభోగినః క్రోధరూపసర్పస్య ఫణమివ విజృమ్భయన్ విస్తారయన్ వ్యభావ్యత, తథా విజయతరోర్విజయరూపవృక్షస్య అఙ్కురమివ ప్రరోహయన్ ప్రాదుర్భావయన్ వ్యభావ్యత; తస్య భ్రుకుటిమన్ముఖం విక్రమాతిరేకం రోషాతిశయం విజయావశ్యం భావఞ్చ సూచయామాసేత్యర్థః. రూపకసంకీర్ణోత్ప్రేక్షా **సంసృష్టిరలఙ్కారః**. 21

శ్లో॥ భుజేన తద్భుజగనిభేన భూభృతస్తరస్వినా విహితవిధూననం ధనుః ।
అబూబుధచ్ఛరధిగుహాన్తశాయినః స్వనిఃస్వనైరివ సమరాయ సాయకాన్ ॥22

భుజేనేతి. భూభృతో రాజ్ఞో రామస్య, పక్షే అర్జునస్య, అథ చ పర్వతస్య భుజగనిభేన దీర్ఘత్వాదజగరసదృశేన తరస్వినా బలవతా భుజేన విహితం కృతం విధూననం కమ్పనం యస్య తాదృశం ధనుశ్చాపః అథ చ పియాలవృక్షః ధనుః పియాలేనాస్త్రిరాశిభేదే శరాసనే ఇతి **మేదినీ**. స్వస్య నిఃస్వనైః శబ్దైః శరధిస్తూణో గుహాదరీవ శరధిగుహా తస్యా అంతే ఏకదేశే శేరత ఇతి శరధిగుహాన్తశాయినః తాన్ సాయకాన్ బాణాన్ అథ చ స్యంతి నాశయన్తీతి సాయకాః సింహాః తాన్ సమరాయ యుద్ధం కర్తుం తుంగర్భా**చ్చతుర్థీ** అబూబుధదివ అజాగరయదివ. అన్యస్యాపి భూభృతో భుజగేన కమ్పితః పియాలవృక్షః స్వశబ్దేన గుహాన్తశాయిన స్సింహాన్ జాగరయతి, స ధనుస్సజ్యం కృత్వా యుద్ధార్థం తూణాచ్ఛ-రాన్నృహీతుముపచక్రమే ఇతి భావః. అత్ర శ్లేషానుప్రాణితోపమా **సంకీర్ణోత్ప్రేక్షాలఙ్కారః**. 22

శ్లో॥ విధీయతాం కిమధిమృధం విరోధినాం పరాసుతా కిము పరిభావ ఏవ వా ।
ఇతీవతం విభుమనుయోక్తుముద్యతా శరావళిశ్శ్రవణసమీపమాశ్రయత్॥23

విధీయతామితి. అధిమృధమ్ అధియుద్ధం **సప్తమ్యర్థే అవ్యయీభావః**. విరోధినాం శత్రూణాం పరాసుతా ప్రాణశూన్యతా కిం విధీయతాం మయేతి శేషః; కిము వా పరిభావ ఏవ జీవతామేవ తేషాం పరాభవ ఏవ విధీయతామ్ ఇతి; ఇదం తం విభుం ప్రభుం రామం, పక్షే అర్జునమ్, అనుయోక్తుమివ ప్రష్టుమివ ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే**త్యమరః**. ఉద్యతా ఉద్యుక్తా శరావలిః బాణశ్రేణీ తస్య శ్రవణసమీపం కర్ణాన్తికమ్ ఆశ్రయత్ ప్రాప తేన మోక్షణాయ బాణా ఆకర్ణాన్తమాకృష్టా ఇతి భావః. అత్ర శరావలేస్తాదృశానుయోగా సమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధ కల్పనాదతిశయోక్తిః తయా చాఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్ణోత్ప్రేక్షేతి** కేచిత్. వస్తుతస్తూత్ప్రేక్షై- వేయం సమ్భావనయైవానుయోగస్య సమ్భవాత్. 23

శ్లో॥ అథ స్ఫురద్గురుగుణనాదమేదురాచ్ఛరాసనాదుపహితమణ్డలాకృతేః ।
వినిర్యయుర్నిశితముఖాశ్శిలీముఖాః క్షయార్ణవాదివ బడబాగ్నిహేతయః ॥24

అథేతి. అథ ఆకర్షణాన్తరం స్ఫురన్నుత్తిష్ఠన్ గురుర్భయదో యో గుణస్య జ్యాయా నాదష్టంకారః తేన మేదురాత్ ఉద్భటాత్ తథా ఉపహితా జ్యాకర్షణేన రచితా మణ్డలాకృతిః మణ్డలవదాకారో యస్య తత్తథా తస్మాచ్ఛరాసనాద్ధనుషః సకాశాత్ నిశితముఖాస్తీక్ష్ణాగ్రా శిలీముఖాః బాణాః క్షయార్ణవాత్ ప్రళయకాలీన సముద్రాత్ బడబాగ్నేర్హేతయః శిఖా ఇవ వినిర్యయుః నిశ్చక్రముః యథా జగద్దిధక్షయా బాడబాగ్నిశిఖాః ప్రళయసముద్రాన్నిస్సరన్తి తథా రిపుదిధక్షయా బాణా ధనుషో నిస్సృతా ఇత్యర్థః క్షయార్ణవోఽపి గురునాదేనోద్భటో భవతి అర్చిర్హేతిశ్శిఖాస్త్రీయా**మిత్యమరః. ఉపమాలఙ్కారః**. 24

శ్లో॥ శరోరగాస్సురరిపుసైన్యసాగరం జగాహిరే నృపసుతచాపనోదితాః ।
విఘట్టనస్ఫుటితతనుత్రనిష్పతత్స్ఫులిఙ్గకప్రసరవిషాకులాననాః ॥25

శరోరగా ఇతి. నృపసుతస్య. పక్షే అర్జునస్య, చాపేన నోదితాః ప్రేరితాః శరాః ఉరగాః సర్పా ఇవ శరోరగాః వ్యాఘ్రాదిత్వా**దుపమితిసమాసః**; ఏవమగ్రేపి, సురరిపూణాం రాక్షసానాం పక్షే దైత్యానాం సైన్యం సాగర ఇవ తం జగాహిరే విలోడయామాసుః; కిమ్భూతాః విఘట్టనేన దృఢసంయోగేన స్ఫుటితాని యాని తనుత్రాణి సైన్యానాం వర్మాణి తేభ్యో నిష్పతన్తో యే స్ఫులిఙ్గా ఏవ స్ఫులిఙ్గకా వహ్నికణాః **స్వార్థే కః**, తేషాం ప్రసరః సమూహో విషమివ తత్తథా తేనాకులం వ్యాప్తమ్ ఆననం ముఖం యేషాం తే అన్యేఽపి ఉరగాః సాగరం గాహన్తే విషాకులాననాశ్చ భవన్తి అత్ర నృపసుతచాపనోదితత్వధర్మస్య కేవల-ముపమేయాన్వితత్వేన ఉపమాసాధకత్వాత్ ఔపమ్యవాచకలోపే **లుప్తోపమానరూపకమితి** ధ్యేయమ్. 25

శ్లో॥ పరోజ్ఝితాః ప్రహరణపఙ్క్తయోఽపతన్నృపాత్మజే హిమతతివద్వినాశ్యతా ।
అనేకధా విససృపురస్య తే తతో రవేరివ ప్రతిదిశమంశవశ్శరాః ॥26

పరోజ్ఝితా ఇతి. పరైః శత్రుభిః ఖరాదిభిర్నివాతకవచైశ్చ ఉజ్ఝితాః క్షిప్తాః ప్రహరణపఙ్క్తయః అస్త్రశ్రేణయః హిమతతివత్ నీహారపరమ్పరా ఇవ అవ్యథాదాయిన్య ఇత్యర్థః. నృపాత్మజే రామే అర్జునే చ అపతన్ పతితాః తతోఽనన్తరమ్ అస్య రామస్యార్జునస్య చ తే ప్రసిద్ధాః శరాః రవేరంశవ ఇవ తాః ప్రహరణపఙ్క్తీర్వినాశ్య ప్రతిదిశం సమన్తాత్ శరదాదేరవ్యయీభావే **ఇత్యత్సమాసాన్తః**. అనేకధా బహుధా విససృపుః పేతుః యథా రవేరంశవో హిమతతీర్వినాశ్య ప్రతిదిశం విసర్పన్తి తథాస్య శరాః పరేషాం ప్రహరణపఙ్క్తీర్వినాశ్య ప్రతిదిశం విససృపురి-**త్యుపమా**. 26

శ్లో॥ రణోద్యతం ప్రథమముదాయుధాలికం వ్యలోక్యత త్రిదశజనైర్ద్విషాం బలమ్ ।
అనన్తరం కలితకబన్ధబన్ధురం తతః క్షణాత్క్షితితలసంస్తరాయితమ్ ॥27

రణోద్యతమితి. త్రిదశజనైర్దేవలోకైః యుద్ధకౌతుకదర్శనార్థమాగతైరిత్యర్థః. ద్విషాం శత్రూణాం బలం సైన్యం ప్రథమం రణోద్యతం యుద్ధాయ కృతోద్యోగం సత్ ఉత్ ఉత్తోలితా ఆయుధానాం ఆళిః శ్రేణిర్యేన తాదృశం వ్యలోక్యత విలోకితమ్ అనన్తరం కలితైస్తేన కృతైః కబన్ధైర్మస్తకశూన్యయోధకళేబరైర్బన్ధురమ్ ఉన్నతానతం వ్యలోక్యత, కబన్ధోఽస్త్రీక్రియా-యుక్తమపమూర్ధకళేబరమి**త్యమరః**. బన్ధురం తూన్నతానతమితి చ. తతస్తస్మాత్ క్షణాత్ తత్పరమిత్యర్థః. దిగ్దేశకాలార్థః పూర్వాదిరితి **ఆరాదిత్వాద్గమ్యమానపరశబ్దయోగేఽపి పఞ్చమీ.** క్షితితలే యః సంస్తరః శయనీయకటః స ఇవాచరతీతి కర్తురాయ ఇత్యాదినా అయః తతః **కర్తరిక్తః**; తాదృశం వ్యలోక్యత సర్వత్ర త్రిదశజనైరిత్యేవ కర్తా. 27

శ్లో॥ కబన్ధభావాత్పిశితాశనానాం ప్రనృత్యతాం కుక్షిమనుప్రవిష్టాః ।
వినిర్యయుః కంఠపథేన తేషాం మూర్తా ఇవ ప్రాణగణాః ఖగేంద్రాః ॥28

కబన్ధేతి. కుక్షిముదరమ్ అనుప్రవిష్టాః యుద్ధసమయే ఉదరం నిర్భిద్య కృతప్రవేశాః ఖగేంద్రాః బాణశ్రేష్ఠాః ఖగః సూర్యే గ్రహే దేవే మార్గణే చ విహఙ్గమే ఇతి **విశ్వః**. కబన్ధభావాత్–అశిరస్కత్వభావం ప్రాప్య యజ్ **గర్భత్వాత్పఞ్చమీ**, ప్రనృత్యతాం వేతాళాధిష్ఠానేన ప్రకర్షేణ నృత్యం కుర్వతాం తేషాం పిశితాని మాంసాన్యశ్నన్తీతి తే తథా తేషాం రాక్షసానాం పక్షే అసురాణాఞ్చ మూర్తామూర్తిమన్తః ప్రాణగణా ఇవ కణ్ఠపథేన మస్తకాపగమాదనావరణేన గళనామార్గేణ వినిర్యయుః నిశ్చక్రముః నృత్యవేగేనేతి భావః పూర్వం ప్రాణనిర్గమనే జాతేఽపి నృత్యవేగేన నిర్గచ్ఛత్సు బాణేషు తథావిధప్రాణగణత్వసమ్భావనయా **జాత్యుత్ప్రేక్షా–లఙ్కారః**. 28

శ్లో॥ ఉత్కృత్తా అపి విశిఖైస్సజీవశేషా మూర్ధానశ్శితదశనోత్కటాః పరేషామ్ ।
సంస్కారాదభినరవీరమాపతన్తః ఖే గృధ్రైః కలితకచైరపాహ్రియన్త ॥29

ఉత్కృత్తా ఇతి. పరేషాం శత్రూణామ్ ఆపతన్తః కాయాదూర్ధ్వం పతన్తః నతు పతితాః మూర్ధానః శిరాంసి కలితాః గృహీతాః కచాః కేశా యైస్తే తథా తైర్గృధ్రైః పక్షిభేదైః ఖే ఆకాశే అవాహ్రియన్త హృతా ఇత్యన్వయః. కిమ్భూతాః సజీవశేషాః జీవస్య జీవనస్య శేషేణ సహ వర్తమానాః కిఞ్చిజ్జీవనవన్త ఇత్యర్థః. తథా విశిఖైర్బాణైః ఉత్కృత్తా అపి తేన ఛిన్నా అపి నరేషు వీరో నరవీరో రామః, పక్షే నరావతారో వీరోఽర్జునస్తమ్ అభిలక్షీకృత్య సంస్కారాత్ పూర్వజాతవైరిత్వజ్ఞానజన్యభావనాతః సితైః శుభ్రైః దశనైః దన్తైరుత్కటా భయఙ్కరాః క్రోధవశేన సితదన్తాన్ ప్రకాశ్య తం ప్రతిభఙ్గీం కుర్వన్త ఇత్యర్థః. అభినరవీరం సంస్కారాదాపతంత ఇతి యోజనాతు న రుచిరా, ఉత్కృత్తమూర్ధ్నామాభిముఖ్యేనాపతానసమ్భవాత్ సంస్కారజనితా పతనస్య ఆగమనరూపతయైవ పర్యవసానస్యౌచిత్యాదితి ధ్యేయమ్. **ప్రహర్షిణీవృత్తమ్** త్ర్యాశాభిర్మనజరగైః ప్రహర్షిణీయమితి లక్షణాత్. 29

శ్లో॥ శిరాంసి తద్విశిఖముఖార్పితాన్యలం నిషాదినాం నభసి నిగృహ్య చఞ్చుభిః ।
పతత్త్రిణః క్షణకృతమణ్డలభ్రమాః పదం దధుః పరబలకేతుమూర్ధసు ॥30

శిరాంసీతి. నభసి ఆకాశే క్షణం వ్యాప్యకృతః క్షణేన ఉత్సవేన కృతో వా మణ్డలభ్రమో మణ్డలాకారేణ భ్రమణం యైస్తే శిరోహరణార్థమితి శేషః. పతత్త్రిణః గృధ్రాధిపక్షిణః తస్య రామస్య, పక్షే అర్జునస్య, విశిఖముఖేన బాణముఖేన అర్పితాని ఛిత్త్వా తేభ్యో దత్తాని నిషాదినాం హస్త్యారూఢసైన్యానాం శిరాంసి హస్త్యారోహే నిషాదిన **ఇత్యమరః**, చఞ్చుభిర్నిగృహ్య దృఢం గృహీత్వా పరబలస్య శత్రుసైన్యస్య కేతూనాం ధ్వజానాం మూర్ధసు ఉపరిభాగేషు పదం దధుః స్థానం చక్రుః, అత్ర నభసి భ్రమద్భ్యః పతత్త్రిభ్యః తద్విశిఖముఖకర్తృకశత్రుశిరోదానస్యా–సమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకథనా**దతిశయోక్తిః** పూర్వోక్తలక్షణం **రుచిరావృత్తమ్**. 30

శ్లో॥ రణక్షితౌ పరకరిణాం శరక్షతైశ్చిరం కరైరభిలులుతే భయఙ్కరైః ।
ద్రుతోత్పతత్ఖగపతితుణ్డఖణ్డితభ్రమన్మహావిషధరభోగభఙ్గిభిః ॥ **31**

రణేతి. రణక్షితౌ యుద్ధభూమౌ శరక్షతైః రామస్య, పక్షే అర్జునస్య, బాణచ్ఛిన్నైః పరకరిణాం శత్రుసమ్బన్ధిహస్తినాం కరైః శుణ్డైః భయఙ్కరైర్భయజనకైః సద్భిః చిరమ్ అభిలులుతే అతితరాం లుఠితం **భావే లిట్.** కిమ్భూతైః ద్రుతం సవేగం యథా తథా ఉత్పతతః ఖగపతేః గరుడస్య తుణ్డేన ముఖేన ఖణ్డితశ్ఛిన్నః అత ఏవ భ్రమన్నభిలుఠన్ యో మహావిషధరస్య బృహత్సర్పస్య భోగశ్శరీరం తద్వద్భంగిశ్చేష్టా యేషాం తైః భోగస్సుఖే ధనే చాహేః శరీరఫణయోరపి ఇతి **మేదినీ.** వృత్త్యనుప్రాసః ఉత్తరార్ధే లుప్తోపమా చ; తదనయోరేకాశ్రయానుప్రవేశస్సఙ్కరః. 31

శ్లో॥ శరావలీవిదళితకుమ్భికుమ్భజా విరేజిరే రణభువి మౌక్తికోత్కరాః ।
ప్రవర్తితాః ప్రతిముఖమస్య సమ్మదాజ్జయశ్రియా స్వయమివ లాజవృష్టయః॥ **32**

శరావలీతి. రణభువి యుద్ధభూమ్యాం శరావల్యా రామస్య పక్షే అర్జునస్య బాణపరమ్పరయా విదళితాః ఖణ్డితా యే కుమ్భినాం హస్తినాం కుమ్భా మస్తకోచ్చాంశాస్తేభ్యో జాతా ఇతి శరావలీవిదళితకుమ్భికుమ్భజా మౌక్తికప్రకరా ముక్తాసమూహా విరేజిరే శుశుభిరే, అత్రోత్ప్రేక్షతే జయశ్రియా జయలక్ష్మ్యా సమ్మదాద్ధర్షాత్ స్వయం నత్వన్యద్వారా అస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య ప్రతిముఖం సమ్ముఖం ప్రవర్తితాః ప్రయోజితా లాజవృష్టయ ఇవ కృదభిహితభావత్వాద్ వృష్యమాణలాజా ఇవ అన్యా అపి జయిపురుషం ప్రతి లాజవిక్షేపేణ మఙ్గళమాచరన్తి అత్ర పూర్వార్ధే తాదృశమౌక్తికోత్కరాణామసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకథనా**దతిశయోక్తిః** ఉత్తరార్ధగతయోత్ప్రేక్షయాఙ్గాఙ్గిత్వేన **సఙ్కీర్యతే.** 32

శ్లో॥ హృతం శరైః ప్రజవిభిరుష్ణవారణం దివి భ్రమత్పవనవశాదశోభత ।
మనస్వినామ్మన ఇవ విక్రమోర్జితం సవిభ్రమం భువనపరిభ్రమోద్యతమ్ ॥ **33**

హృతమితి. ప్రజవిభిః అతివేగవద్భిః శరైః రామస్య పక్షే అర్జునస్య బాణైః హృతం ఛిన్నమ్ ఉష్ణమాతపం వారయతీత్యుష్ణవారణం శత్రూణాం ఛత్రం పవనవశాత్ దివి ఆకాశే భ్రమత్సత్ అశోభత, ఉపమినోతి, విక్రమోర్జితం విక్రమైకరసం తథా భువనస్య లోకస్య పరిభ్రమే పరిక్రమణే దిగ్విజయే ఇత్యర్థః. ఉద్యతమ్ ఉద్యుక్తమ్ అత ఏవ సవిభ్రమం విభ్రాన్త్యా సహితం చఞ్చలమిత్యర్థః. మనస్వినాం ప్రశస్తమనస్కానాం వీరాణాం మన ఇవ యథా దిగ్విజయార్థం జాతోద్యమస్య వీరస్య మనః బహువ్యాపారాకులితతయా విభ్రాన్తం భవతి తథా ఛిన్నముష్ణవారణమిత్యుపమా, యద్వా భువనానాం సమ్ముఖయుద్ధమరణసమ్ప్రాప్యమానస్వర్గలోకానాం పరిభ్రమే గమనే ఉద్యతం మనస్వినాం మానినాం శత్రువీరాణాం మన ఇవ నేదం ఛిన్నముష్ణవారణమ్ ఆకాశే భ్రమతి కిన్తు యుద్ధమరణేన లోకాన్ ప్రయాస్యతాం శత్రూణాం మన **ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా.** 33

శ్లో॥ తమీక్షితుం ప్రతిముఖమాహితోద్యమా విరోధినో హృతశిరసః క్షణాచ్ఛరైః ।
నభోగతాస్సపది సురాంగనాసఖా వ్యలోకయన్సుఖమనిమేషదృష్టయః ॥34

తమితి. తం రామం, పక్షే అర్జునం, ప్రతిముఖం సమ్ముఖమ్ ఈక్షితుం కీదృగ్వీ-రోఽయమితి ద్రష్టుమ్ ఆహితోద్యమాః కృతయత్నాః నతు దృష్టవన్తః దర్శనాత్ప్రాగిత్యర్థః. శరైస్తస్యబాణైః క్షణాత్తత్క్షణమేవ హృతశిరసశ్ఛిన్నమస్తకా విరోధినః శత్రవః సపది తత్క్షణాత్ నభోగతాః సమ్ముఖయుద్ధమరణపుణ్యేన దివ్యశరీరం ప్రాప్య స్వర్గమారోఢుమ్ ఆకాశగతాః తథా సురాంగనానాం అప్సరసామ్ సఖాయః సురాఙ్గనా సఖాస్సన్తః రాజాదిత్వాత్సమాసాన్తః యతోఽనిమేషా దివ్యమూర్తిత్వాన్నిమేషరహితా దృష్టిశ్చక్షుః యేషాం తే అతః సుఖమవిఘ్నం యథా తథా తం వ్యలోకయన్ దదృశుః అత్ర సుఖేన దర్శనేఽనిమేషదృష్టిత్వస్య హేతుత్వా త్పదార్థహేతుకం **కావ్యలిఙ్గం** తేన చాఙ్గేన అసమ్బద్ధస్య తథావిధవిలోకనస్య సమ్బన్ధకథన-రూపాతిశయోక్తిస్సఙ్గీక్రియతే. 34

శ్లో॥ దృష్టా విశన్తశ్చ వినిర్గతాశ్చ విపాటయన్తో బలమప్రకాశాః ।
సతోయదే వ్యోమని దృష్టనష్టాశ్చేరురుర్మహోల్కా ఇవ తస్య బాణాః ॥35

దృష్టా ఇతి. విశన్తశ్చ రిపుకాయం ప్రవిశన్తశ్చ తథా వినిర్గతాశ్చ రిపుకాయాత్ నిస్సృతాశ్చ దృష్టాః జనానాం ప్రత్యక్షతాఙ్గతాః తథాబలం రిపుసైన్యం విపాటయన్తో భిందన్తః అప్రకాశా అదృష్టాః ప్రవేశనిర్గమకాలయోర్దృష్టా భేదనకాలే అదృష్టా ఇత్యర్థః. తస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య బాణాః సతోయదే మేఘసహితే వ్యోమని ఆకాశే దృష్టనష్టాః తోయదప్రవేశనిర్గమకాలే దృష్టాః తోయదాభ్యన్తరస్థితికాలే నష్టాః అదృష్టాశ్చ మహోల్కా ఇవ చేరుః భ్రమన్తి స్మ ఉల్కా ఆకాశాత్పతంస్తేజో విశేషః సా చ బహువిధాయ దాహకాశ్యపః బృహచ్ఛిఖా చ సూక్ష్మాగ్రారక్తనీలశిఖోజ్జ్వలా । పౌరుషీయప్రమాణేన ఉల్కా నానావిధా స్మృతా, ఇతి **ఉపమాలఙ్కారః**. 35

శ్లో॥ ఏకేషుణా యేఽస్య పరే విభిన్నా న తే ద్వితీయస్య శరవ్యమాసన్ ।
భిన్దన్తి భానోః ప్రథమే తమాంసి శేషాః కరా లోకవిభూషణాయ ॥36

ఏకేషుణేతి. అస్య రామస్య పక్షే అర్జునస్య, ఏకేషుణా ఏకేన బాణేన యే పరే శత్రవో విభిన్నాస్తాడితాస్తే ద్వితీయస్య బాణస్య శరవ్యం లక్ష్యం నాసన్ న బభూవుః ఏకబాణేనైవ కార్యనిర్వాహాత్ ద్వితీయప్రక్షేపో న కృత ఇత్యర్థః. లక్షం లక్ష్యం శరవ్యఞ్చేత్య**మరః**. అత్ర శరవ్యశబ్దస్యాజహల్లిఙ్గవచనత్వాత్ క్లీబత్వమేకత్వఞ్చ; ఏతదేవ దృఢయతి భానోః సూర్యస్య ప్రథమే కరాః కిరణాస్తమాంసి భిన్దన్తి నాశయన్తి తర్హి అన్యేషాం కిం ప్రయోజనమిత్యత్రాహ శేషాః కరాః లోకానాం భువనానాం విభూషణాయ అలఙ్కరణాయ అత్ర శరవ్యీభవనస్య భేదనస్య చ వస్తుత ఏకరూపత్వాత్. **ప్రతివస్తూపమాలంకారః**. 36

శ్లో॥ చ్చుతానకప్రకటితమానడమ్బరా సమన్తతో భృతబహురత్నభూషణా ।
అసుక్షయక్షణికకృతాన్తకల్పితా రణావనిర్విపణిరివ వ్యభావ్యత ॥37

చ్యుతేతి. రణావనిః సా యుద్ధభూమిర్విపణిరివ పణ్యవీథికేవ వ్యభావ్యత అదృశ్యత కిమ్భూతా చ్యుతైః పతితైః ఆనకైః పటహైః రణవాద్యవిశేషైః ప్రకటితో వ్యంజితో మానస్య పరిమాణపాత్రవిశేషస్య డమ్బరో విస్తారో యత్ర సా విపణౌ చ మానపాత్రాణి తిష్ఠన్తి; తథా సమన్తతః సర్వతః భృతాని ధృతాని మృతదేహోత్పతిత్వా రాశీభూతానీత్యర్థః, బహూని రత్నభూషణాని రత్ననిర్మితాభరణాని యత్ర సా; పక్షే సమన్తతో భృతాని స్థాపితాని బహూని రత్నాని హీరకాదీని భూషణాని చ యత్ర సా; తథా అసుక్షయః ప్రాణవియోగః క్షణికః క్షణేన నిష్పాద్యో యస్మాత్ తాదృశో యః కృతాన్తో యమః తేన కల్పితా ప్రాదుర్భావితా, పక్షే అసూనాం లోకప్రాణానాం క్షయో నివాసః రక్షణమిత్యర్థః. క్షినివాసగత్యోరిత్యస్యరూపం విపణిక్రీతద్రవ్యోపయోగేనైవ లోకాః ప్రాణాన్ ధారయన్తీతి భావః. తత్ర క్షణికః ఉత్సవాన్వితః సోత్సాహ ఇత్యర్థః. అసుక్షయక్షణికః క్షణః కాలవిశేషే స్యాత్పర్వణ్యవసరే మహే ఇతి **హేమచన్ద్రః**; తేన కృతా తథా అన్తే నగరస్య గ్రామస్య వా ప్రాన్తభాగే కల్పితా స్థాపితా విపణిర్హి పౌరజనోపమర్దపరిహారాయ ప్రాయేణ ప్రాన్తభాగే స్థాప్యతే అత్ర శ్లేషమూలాతిశ–యోక్త్యనుప్రాణితా **ఉపమా**. 37

శ్లో॥ దానామ్భోభిః కుమ్భినాం పఙ్కిలాన్తా ధావద్రథ్యా నేమిసీమన్తదుర్గా ।
పాదాతానాం సాజఘానాజిభూమిర్జఙ్ఘాలత్వం రక్తజమ్బాలసాదా ॥38

దానేతి. కుమ్భినాం హస్తినాం దానామ్భోభిః మదజలైః పఙ్కిలం పఙ్కయుక్తమ్ అన్తం స్వరూపం యస్యా స్సా. అన్తం స్వరూపే నాశే నా, ఇతి **మేదినీ**; తథా ధావన్తీ యా రథ్యా రథసమూహ స్తస్యా నేమిభిశ్చక్రధారాభిః కృతో యస్సీమన్తః సీమన్తాకారరేఖా తేన దుర్గా దుస్సఞ్చారా సుదురోధికరణ ఇతి **అధికరణే డః**; తథా రక్తజమ్బాలేన రుధిరకృతపఙ్కేన సాదో గచ్ఛతామవసాదో యత్ర సా; తథా భూతా ఆజిభూమిర్యుద్ధస్థలీ పాదాతానాం పదాతిబృన్దానాం జఙ్ఘాలత్వమ్ అతిజవేనగన్తృత్వం జఘాన అనాశయత్. జఙ్ఘాలోఽతిజవస్తుల్యౌ **ఇత్యమరః**. అత్ర జఙ్ఘాలత్వనాశం ప్రతి విశేషణత్రయస్య హేతుత్వాత్పదార్థ–హేతుకం **కావ్యలిఙ్గమ్. శాలినీవృత్తమ్.** 38

శ్లో॥సమధికతరమాజౌ రాజసూనుర్విరేజే త్రుటితసుభటకంఠగ్రన్థియంత్రప్రణున్నైః ।
రుధిరఘుసృణధారాచక్రవాళైర్వితన్వన్నభినవజలకేళీవిభ్రమం దిగ్వధూభ్యః ॥39

సమధికేతి. రాజసూనూ రామః, పక్షే అర్జునః ఆజౌ యుద్ధే త్రుటితా ఛిన్నా యే సుభటానాం కణ్ఠగ్రన్థయః కణ్ఠబన్ధాస్త ఏవ యన్త్రాణి శృఙ్గకాణి తైః ప్రణున్నైః ప్రక్షిప్తైః రుధిరమేవ ఘుసృణం కుఙ్కుమం కుఙ్కుమాక్తజలమిత్యర్థః, తస్య ధారాచక్రవాళైః ధారాసమూహైః కృత్వా రక్తసంజ్ఞం తు కుఙ్కుమం । జాగుడం దీపనం ఘస్రం సౌరభం ఘుసృణఞ్చ తదితి **త్రికాణ్డశేషః**. దిశ

ఏవ వధ్వః తాభ్యః దిగ్వధూరుద్దిశ్యేత్యర్థః, యదభిప్రేత్యధాత్వర్థ ఇతి **సంప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ**, అభినవా మనోజ్ఞా యా జలకేళీ జలక్రీడా తస్యా విభ్రమం విలాసం వితన్వన్ విస్తారయన్ సన్ సమధికతరమతితరాం విరేజే శుశుభే, అన్యోఽపి రాజసూనుర్వధూభిస్సహ శృఙ్గోత్క్షిప్త కుఙ్కుమజలేన క్రీడతి; **సాఙ్గరూపకం, మాలినీవృత్తమ్.** 39

శ్లో॥ సురద్విషాం తుఙ్గతరైః కబన్ధైః పతద్భిరుర్వీ సుచిరం చకంపే ।
ప్రాక్ఖణ్డితాగ్రైరనుకృత్తమూలైర్మహాద్రుమాణామివ మధ్యకాణ్డైః ॥ 40

సురేతి. సురద్విషాం రాక్షసానాం, పక్షే నివాతకవాచానం పతద్భిః రథాదిభ్య ఇతి శేషః తుఙ్గతరైర్బృహద్భిః కబన్ధైః అపమూర్ధకళేబరైః బాహుభిర్వా ఉర్వీ పృథ్వీ సుచిరం చకమ్పే కమ్పితా; కబన్ధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తవ్యపమూర్ధకళేబరే । క్లీబం జలే పుంస్యుదరే బాహురక్షో విశేషయో రితి **మేదినీ**. ఉపమినోతి, ప్రాక్ప్రథమం ఖణ్డితం ఛిన్నమగ్రం యేషాం తైః తథా అనుపశ్చాత్కృత్తం ఛిన్నం మూలం యేషాం తైః మహాద్రుమాణాం బృహద్వృక్షాణాం పతద్భి-ర్మధ్యకాణ్డైః మధ్యప్రకాణ్డైరివ తైర్యథా ఉర్వీ కమ్పతే తథేత్యర్థః అత్ర ఉపమానవిశేషణద్వయం పతనసౌకర్యార్థం నతు సాదృశ్యద్యోతనార్థమ్ ఉపమేయే తథానుపాదానాత్. 40

శ్లో॥ బాణవ్రాతవ్రణితవపుషాం పేతుషాం కుఞ్జరాణా-
మఙ్గాదగ్ర్యాత్కులిశదళితోత్తుఙ్గభూభృన్నిభానామ్ ।
సద్యః ప్రోహుః ప్రతిదిశమసృక్సింధవో మేరుమూల-
భ్రశ్యజ్జమ్బూఫలరససరిత్పూరసౌభాగ్యభాజః ॥ 41

బాణేతి. బాణానాం వ్రాతేన సమూహేన వ్రణితాని ఛిన్నాని వపూంషి యేషాం తే తథా తేషాం తథా కులిశేన వజ్రేణ దళితా విదారితా యే ఉత్తుఙ్గభూభృతో బృహత్పర్వతావయవా-స్తేషాం నిభా సాదృశ్యం యత్ర తే తథా తేషాం పేతుషాం పతితవతాం పతేర్వస్వన్తాత్ **షష్ఠీబహువచనమ్.** కుఞ్జరాణాం హస్తినామ్ అగ్ర్యాత్ అగ్రభవాత్ అఙ్గాత్ కణ్ఠాదిత్యర్థః, **జాత్యాశ్రయాణాదేకవచనమ్.** అసృక్సిన్ధవః రక్తనద్యః ప్రతిదిశం దిశి దిశి సద్యః ప్రోహుః ప్రకర్షేణ వహన్తి స్మ . కిమ్భూతాః మేరుమూలే సుమేరుపాదే భ్రశ్యన్తి జమ్బూవృక్షాత్పతన్తి యాని జమ్బూఫలాని తేషాం రసేన రసస్య వా యా సరిత్ జమ్బూనదీ తస్యాః పూరస్య ప్రవాహస్య సౌభాగ్యం సౌన్దర్యం భజంత ఇతి తాః, అత్రాన్య సౌభాగ్యస్యాన్యకర్తృకభజనా-సంభవాత్ బింబప్రతిబిమ్బభావే పర్యవసానాన్నిదర్శనాలఙ్కారః, భూభృన్నిభానామిత్యుపమయా **సఙ్కీర్ణః, మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 41

శ్లో॥ నీహారసంక్షిప్తమివాబ్జషణ్డం కల్పానలాలీఢమివార్ణవాంభః ।
శరన్మరున్నున్నమివాభ్రబృన్దం బలం కథాశేషమభూత్పరేషామ్ ॥ 42

నీహారేతి. నీహారేణ హిమేన సంక్షిప్తం నిశ్శేషితమ్ అబ్జషణ్డమివ పద్మకదమ్బమివ

అబ్జాదికదమ్బే షణ్డమస్త్రియామిత్యమరః. తథా కల్పానలేన ప్రళయాగ్నినా ఆలీఢం శోషితమ్ అర్ణవాంభః సముద్రజలమివ తథా శరన్మరుతా శరత్కాలసమ్బన్ధివాయునా నున్నం నిక్షిప్తమ్ అభ్రబృన్దం మేఘసమూహ ఇవ పరేషాం శత్రూణాం బలం సైన్యం కథాశేషం కథైవ శేషో యేషాం తాదృశమ్ అభూత్ నాశం ప్రాపేత్యర్థః. అత్ర ఏకస్య బలస్య బహుభిరుపమీయ-మానత్వాత్ **మాలోపమా.** 42

శ్లో॥ ఇతి స సుభటదర్శం విద్విషాం సంప్రమాథా-
ద్విరచితగురుగుప్తిర్భూర్భువఃస్వస్త్రయస్య ।
విబుధమునినుతశ్రీర్వర్ధయన్ధర్మధారేః
కృతసురపతితోషః సోదరాభ్యర్ణమాగాత్ ॥ 43

ఇతీతి. ఇతి ఏవం సుభటదర్శం సుభటాన్ సుభటాన్ దృష్ట్వా సాకల్యే దృశవిద ఇతి క్వాణం విద్విషాం శత్రూణాం సంప్రమాథాత్ సమ్యక్ నాశనాత్ భూర్భువఃస్వస్త్రయస్య భూరాదిలోకత్రయస్య విరచితా విహితా గురుర్మహతీ గుప్తీ రక్షా యేన సః తథా, విబుధై-ర్దేవైర్మునిభిశ్చ నుతా స్తుతా శ్రీర్జయలక్ష్మీర్యస్య సః తథా, ధర్మస్య ధర్మకర్మణో ధారాః పరంపరాః వర్ధయన్ బాహుళ్యేన ప్రవర్తయన్ అత ఏవ కృతః సురపతేరింద్రస్య తోషో యేన తాదృశః స రామః, పక్షే అర్జునః, సోదరస్య భ్రాతుః లక్ష్మణస్య, పక్షే సోదరాణాం సహోదరాణాం యుధిష్ఠిరాదీనామ్ అభ్యర్ణం సమీపమ్ ఆగాత్ ఆగతవాన్ రామాయణపక్షే లక్ష్మణస్య సుమిత్రా-పుత్రత్వేన సోదరత్వాభావాత్ సోదరపదస్య భ్రాతరి లక్షణా సంప్రమాథాదితి హేతు ర్విశేషణచతుష్టయే అన్వేతి. **మాలినీవృత్తమ్.** 43

శ్లో॥ సోఽథ తీవ్రవిరహవ్యథాహరైశ్శృణ్వతాం శ్రవణమార్గపావనైః ।
ఆత్మవృత్తకథనైస్సమాదధే దారసోదరమనఃప్రహర్షణమ్ ॥ 44

స ఇతి. అథ అనన్తరం స రామః, పక్షే అర్జునః, తీవ్రా దుస్సహా యా విరహవ్యథా వియోగజనితపీడా తాం హరన్తీతి తైః పక్షే తీవ్రో బహుకాలీనో యో విరహస్తజ్జనితవ్య థాపహారకైః తథా శృణ్వతాం తేషాం శ్రవణమార్గపావనైః కర్ణవివరపావిత్ర్యజనకైః అత్యద్భుతత్వాత్ శృణ్వద్భిః సాభినివేశం శ్రూయమాణైరిత్యర్థః ఆత్మనో యద్వృత్తం రాక్షససైన్యవధరూపం పక్షే పాశుపతాద్యస్త్రప్రాప్తిపూర్వకనివాతకవచవధపర్యన్తం చరిత్రం తస్య కథనైః కథ్యమానస్య **బాహుళ్యాద్బహువచనం** దారాణాం సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యా, సోదరస్య భ్రాతుర్లక్ష్మణస్య చ పూర్వవల్లక్షణా పక్షే సోదరాణాం యుధిష్ఠిరాదీనాం మనసః ప్రహర్షణం సన్తోషణం సమాదధే చకార **రథోద్ధతావృత్తమ్** రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. 44

శ్లో॥ సోత్కణ్ఠయా తీవ్రవియోగఖేదాద్భుజోపపీడం ప్రియయోపగూఢః ।
నరేన్ద్రసూనుస్సుతరాం విరేజే రత్యేవ యుక్తో భువి కామదేవః ॥ 45

స ఇతి. స నరేంద్రసూనూ రామః పక్షే అర్జునః తీవ్రవియోగఖేదాత్ దుస్సహవిరహఖేదాత్ సోత్కణ్ఠయా ఉత్సుకయా ప్రియయా సీతయా, పక్షే ద్రౌపద్యా, భుజోపపీడం భుజాభ్యాముపపీడ్య కర్షతి రుధోపపీడ ఇతి క్వాణమ్ ఉపగూఢ ఆలిఙ్గతస్సన్ భువి భూమ్యాం శమ్బరగృహే ఇత్యర్థః. తదానీమేవ రత్యా విరహఖేదోత్కంఠయా కామదేవాలిఙ్గనసమ్భవాత్ రత్యా స్వభార్యయా యుక్త ఉపగూఢః కామదేవ ఇవ కన్దర్ప ఇవ రత్యా ప్రీత్యా యుక్తః కామదేవ ఏతత్కావ్యప్రవర్తకనృప ఇవేతి వా సుతరామతితరాం విరేజే. **ఉపమేయం శ్రౌతీ**.

ఇతి శ్రీప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం చతుర్థస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

పఞ్చమః సర్గః ।

శ్లో॥తీర్థానామభిగమనాదఘున్నుదన్తశ్శృణ్వన్తో మునిగదితాః కథాశ్చ దివ్యాః ।
పశ్యన్తో నగవననిమ్నగాశ్చ కాలం ద్రాఘిష్ఠం దినమివ తే సుఖేన నిన్యుః ॥1

తీర్థానామితి. తే రామాదయః, పక్షే యుధిష్ఠిరాదయః, తీర్థానామ్ అభిగమనాత్ అఘం పాపం దుఃఖం వా నుదన్తః నాశయన్తః అఘస్తు వ్యసనే దుఃఖే దురితే చ నపుంసకమితి **మేదినీ**. తథా మునిభిర్గదితా దివ్యా మనోజ్ఞాః కథా ఇతిహాసాంశ్చ శృణ్వన్తః తథా నగాః పర్వతాః వనాని కాననాని నిమ్నగా నద్యశ్చ తాః పశ్యన్తశ్చ సన్తః సుఖేన తత్తద్వ్యాపార- జనితానన్దేన హేతునా ద్రాఘిష్ఠమ్ అతిదీర్ఘం కాలం దినమివ ఏకాహమివ నిన్యుర్యాప యామాసుః సుఖేన వనవాసదుఃఖం న గణయామాసురితి భావః, **ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః**, **ప్రహర్షిణీవృత్తమ్** త్ర్యాశాభిర్మనజరగైః ప్రహర్షిణీయమితి లక్షణాత్. 1

శ్లో॥ స్వాధ్యాయైరతిథిజనార్చనైస్సహోమైర్భూతానాం బలిహరణైస్స్వధాభరైశ్చ ।
సంవాసేష్వథ మహతాఞ్చ సత్కథాభిస్తే నైకం దినమపి వన్ధ్యతామనైషుః ॥2

స్వాధ్యాయైరితి. తే రామాదయః, పక్షే యుధిష్ఠిరాదయః, స్వాధ్యాయైః వేదపాఠైః తథా అతిథిజనానామ్ అర్చనైః పూజనైః తథా సహోమైరగ్నిహోత్రీయహోమసహితైః భూతానాం బలిహరణైర్బలికర్మభిః తథా స్వధాభరైః నిత్యశ్రాద్ధతర్పణైశ్చ అథ కిఞ్చ మహతాం మునీనాం సంవాసేషు వసతిషు సత్కథాభిర్ధర్మప్రధానాలాపైశ్చ ఏకం దినమపి వన్ధ్యతామ్ అఫలతాం న అనైషుః న ప్రాపయామాసుః అపి తు వనవాసకర్శితా అపి సర్వాణ్యపి దినాని పఞ్చయజ్ఞ- సత్కథాదిభిః సఫలాని చక్రురిత్యర్థః. పాఠో హోమశ్చాతిథీనాం సపర్యాతర్పణం బలిః । ఏతే పఞ్చమహాయజ్ఞా బ్రహ్మయజ్ఞాదినామకా **ఇత్యమరః** ॥ 2

శ్లో॥ మహాజగరసన్నద్ధభీమసేనాభయఙ్కరాత్ ।
రాజ్ఞః ప్రభావాద్దధిరే రోమహర్షం మహర్షయః ॥ 3

మహేతి. మహర్షయో మునయః మహతా జగరేణ కవచేన ఉరచ్ఛదః కఙ్కటకో జగరః కవచోఽస్త్రియామిత్య**మరః**. సన్నద్ధా వర్మితా యా భీమాః భయజనికాః సేనారాక్షసబలాని తాసామపి భయఙ్కరాత్, రాజ్ఞో రామస్య ప్రభావాత్ ప్రతాపాత్ రోమహర్షం రోమాఞ్చం

దధిరే ధారయామాసుః. రామస్య తాదృశం ప్రభావం దృష్ట్వా మునయో విస్మితా బభూవు- రిత్యర్థః. పక్షే మహతా అతిదీర్ఘకాయేన అజగరేణ అగస్త్యశాపాదజగరసర్పతాం ప్రాప్తేన నహుషరాజేన సన్నద్ధస్య వేష్టితస్య భీమసేనస్య అభయఙ్కరాత్ తతో మోచనేన అభయప్రదాయకాత్ రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య ప్రభావాత్ మహర్షయో రోమహర్షం దధిరే ధన్యోఽ యం రాజా యత్ప్రభావాన్నహుషాజగరబన్ధనాదపి భీమో ముక్త ఇతి విస్మయం ప్రాపురిత్యర్థః. పురా కిల నహుషరాజో దేవైరిన్ద్రత్వం ప్రాపితః కాలేనైశ్వర్యమదగర్వితో మాన్యానవజాన- న్నగస్త్యేన స్వారాజ్యాత్ చ్యావయిత్వా అజగరతాం నీతో వనే తిష్ఠన్ యదృచ్ఛయా మృగయాయై పర్యటన్తం భీమసేనం వేష్టితవాన్. తతశ్చ యుధిష్ఠిరేణాగత్య ప్రశ్నోత్తరప్రదానసమ్భాషణై- స్తస్మాద్భీమః సచ శాపాన్మోచిత ఇతి **భారతీయం భారతీ**. రోమహర్షమ్మహర్షయ ఇతి **ఛేకానుప్రాసః**. 3

శ్లో॥ స రక్షసాం క్రోధవశేన సద్యో గణేన యుద్ధే యమసాత్కృతేన ।
శ్రుతిం ప్రయాతేన పులస్త్యనప్తుర్దుర్మానసం క్షోభయతి స్మ భీమః ॥4

స ఇతి. భీమో రాక్షసానాం భయంకరః స రామః యుద్ధే సద్యో యమసాత్కృతేన యమాయదత్తేన వినాశితేనేత్యర్థః. పులస్త్యనప్తా రావణస్య శ్రుతిం ప్రయాతేన శూర్పణఖయా శ్రవణవిషయతాం నీతేనేత్యర్థః. క్రోధవశేన క్రోధయుక్తేన రక్షసాం ఖరాదీనాం గణేన సమూహేన హేతునా పులస్త్యనప్తుర్దుర్మానసం నిన్దితం మనః క్షోభయతి స్మ క్షోభయామాస రామనిహతాన్ ఖరాదీన్ శూర్పణఖాముఖాచ్ఛ్రుత్వా రావణస్య మనసి క్షోభో జాత ఇత్యర్థః. పులస్త్యనప్తురితి **కాకాక్షిన్యాయా**దుభయత్రాన్వేతి. పక్షే స భీమో భీమసేనః యుద్ధే సద్యో యమసాత్కృతేన తథా శ్రుతిం ప్రయాతేన శ్రుతేన క్రోధవశేన క్రోధవశసంజ్ఞితేన ఏకేన నిహతాస్సంఖ్యే రణే క్రోధవశాగణాః ఇతి **భారతోక్తేః**, రక్షసాం గణేన మణిమత్ప్రధానేన సమూహేన హేతునా పులస్త్యనప్తుః కుబేరస్య దుర్మానసం దేవత్వాత్సదా ప్రసన్నమపి తదానీమాగన్తుకక్రోధోదయాత్ వికృతం చిత్తం క్షోభయతి స్మ దుర్నిన్దితం యథా తథేతి **క్రియావిశేషణం వా**. సౌగన్ధికాహరణార్థం ద్రౌపద్యా ప్రోత్సాహితో భీమో గన్ధమాదనశిఖర- మారుహ్య మణిమత్ప్రభృతికుబేరానుచరక్రోధవశసంజ్ఞితరాక్షసగణవధం కృతవాన్. తచ్ఛ్రుత్వా కుబేరః కిఞ్చిజ్జాతకోప ఇవ తత్రాగత్య అగస్త్యశాపమనుస్మృత్య పాండవాన్ప్రతి తుతోషేతి **భారతమ్**. యద్యపి అజగరోపాఖ్యానాత్పూర్వమేవ యక్షయుద్ధం భారతే వర్ణితం, తథాపి రామాయణపక్షానురోధాత్ శ్లేషసౌకర్యసమ్పాదనాయాత్ర కవినా వర్ణితమ్ నాత్యన్తదూషణ- మావహతీతి ధ్యేయమ్. ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞేయమ్. 4

శ్లో॥ వనేపి సా సజ్జతసత్యభామా సమ్భావ్యమానా మునిదారవర్గైః ।
పుష్పైరపూర్వైర్దయితోపనీతైః కృతావతంసా విరరాజ రాజ్ఞీ ॥ 5

వన ఇతి. సా రాజ్ఞీ సీతా దయితేన పత్యా రామేణ దయితేన స్నిగ్ధేన లక్ష్మణేన వా ఉపనీతైరానీతైరపూర్వైర్మనోజ్ఞైః పుష్పైః కృతావతంసా కృతకర్ణపూరా కృతశేఖరా వా సతీ అవతంసో న స్త్రియాం స్యాత్కర్ణపూరే చ శేఖరే ఇతి **మేదినీ**. వనేఽపి విరరాజ శుశుభే కిమ్భూతా సజ్గతః ప్రాప్తః సత్యః సఫలో భామః క్రోధో యయా సా, యద్వా సజ్గతా దృష్టా సత్యః సాధ్వ్యః అనసూయాప్రభృతయో యయా సా సజ్గతసతీ అత ఏవ అభామా అక్రోధా అనసూయోపదేశాత్పతిం ప్రతి క్రోధశూన్యా ఇత్యర్థః. భామ ఇతి భామక్రోధే ఇత్యస్య **ఘణిరూపమ్**. సజ్గతాః సత్యం భా దీప్తిర్మా లక్ష్మీశ్చ తా యయా సా ఇతి బహవః తథా మునిదారవర్గైః సమ్భావ్యమానా ఆద్రియమాణా. పక్షే దయితేన భీమేన ఉపనీతైః కుబేరసరస ఆనీతైరపూర్వైః పూర్వమదృష్టైః పఞ్చవర్ణైః పుష్పైః కృతావతంసా సతీ సా రాజ్ఞీ ద్రౌపదీ వనేఽపి విరరాజ; కిమ్భూతా సజ్గతా పతివశీకరణోపాయజిజ్ఞాసార్థం సంప్రాప్తా సత్యభామా కృష్ణపత్నీ యాం సా పాణ్డవసమ్భావనాయ ఆగతేన కృష్ణేన సహ సత్యభామాప్యాగతా తయా చ ద్రౌపదీ సజ్గతేత్యర్థః. శేషం తుల్యమ్. 5

శ్లో॥ నిశాచరేషు క్షయితేషు తత్ర ప్రవృత్తయజ్ఞోత్సవపుణ్యఘోషే ।
సమమ్మునీంద్రైస్సుఖమధ్యువాస ప్రహృష్టదారావరజస్స రాజా ॥ 6

నిశేతి. నిశాచరేషు ఖరాదిషు క్షయితేషు నాశితేషు సత్సు అత ఏవ ప్రవృత్తా నిర్విఘ్న-మారబ్ధా యజ్ఞా ఉత్సవా హర్షప్రధానవ్యాపారాః పుణ్యఘోషా వేదధ్వనయశ్చ యస్మిన్ తత్తథా-తస్మిన్ తత్ర వనే స రాజా రామః ప్రహృష్టా ముదితా దారాః సీతా అవరజో లక్ష్మణశ్చ యస్య తాదృశస్సన్ మునీంద్రైః సమం సహ సుఖమక్లేశం యథా తథా అధ్యువాస అధ్యతిష్ఠత్. క్వచిదపవాదవిషయేఽప్యుత్సర్గోఽభినివిశత ఇతి **న్యాయాత్** తత్రేత్యత్రాధికరణత్వం నత్వధివసతి-యోగే కర్మత్వమితి ధ్యేయమ్. పక్షే స రాజా యుధిష్ఠిరః నిశాచరేషు సరో రక్షకరాక్షసేషు క్షయితేషు భీమేన నాశితేషు సత్సు తత ఆగత్యేత్యత్రాధ్యాహార్యం ప్రవృత్తయజ్ఞోత్సవపుణ్యఘోషే తత్రద్వైతవనే ప్రహృష్టదారావరజః ముదితద్రౌపదీభీమాద్యనుజః సన్ మునీన్ద్రైః మార్కణ్డేయా-దిభిః సమం సుఖమధ్యువాస. 6

శ్లో॥ తతో రథవ్యావృతఘోషయాత్రస్సురేన్ద్రసేనాకృతరోషబన్ధః ।
అజాతశత్రూద్యమరక్షితాత్మా మాయీ రిపుస్తద్వనగోచరోఽభూత్ ॥ 7

తత ఇతి. తతస్తదనన్తరం రిపూ రావణః మాయీ మాయావాన్ మాయయా కృతభిక్షువేష ఇత్యర్థః తాదృశస్సన్ తద్వనగోచరోఽభూత్ రామాశ్రమోపలక్షితవనగతో బభూవ, సీతాహరణార్థ మితి శేషః. కిమ్భూతః రథస్య వ్యావృతో నివారితో ఘోషశ్చక్రధ్వనిర్యత్ర తాదృశీ యాత్రా గమనం యస్య సః, రామాభిజ్ఞానశఙ్కయా మన్దచాలనయా నిశ్శబ్దేన రథేన కృతాగమన ఇత్యర్థః, తథా సురేన్ద్రసేనాసు కృతో రోషబన్ధో యేన సః దేవపక్షవిరోధీత్యర్థః. తథా అజాతః శత్రుర్యస్య సోఽజాతశత్రూ రామః తస్య ఉద్యమాత్ మారణోద్యోగాత్ రక్షితో

గోపిత ఆత్మాదేహో యేన సః రామకర్తృకస్వవధమాశఙ్క్య ప్రచ్ఛన్నాత్మనా తద్వనం ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. పక్షే మాయీ ఘోషావేక్షణచ్ఛలవాన్ రిపుర్దుర్యోధనః రథైర్వ్యావృతా సమ్పాదితా ఘోషేషు ద్వైతవనస్థాభీరవల్లీషు యాత్రా యేన స గవాం ప్రత్యవేక్షణార్థం వత్సానామఙ్కనార్థఞ్చ విహితఘోషయాత్రాచ్ఛల ఇత్యర్థః. తతశ్చ ఐశ్వర్యదర్శనయా పాణ్డవానాం పరితాపనార్థం తద్వనగోచరః పాణ్డవాధిష్ఠితద్వైతవనగతస్సన్ తతశ్చ సురేన్ద్రసేనాసు ఇన్ద్రప్రేరితచిత్రసేన ప్రధానగన్ధర్వసైన్యేషు కృతరోషబన్ధః గన్ధర్వైః కృతేన ఆశ్రమప్రవేశనివారణేన జాతక్రోధో యుద్ధం కుర్వన్ తైః పరాజిత్య బధ్వానీయమాన ఇత్యర్థః. యద్వా సురేన్ద్రసేనాభిః కృతో రోషేణ బన్ధో యస్య సః తతశ్చ అజాతశత్రోః యుధిష్ఠిరస్య ఉద్యమేన చేష్టయా రక్షితాత్మా సంస్థాపితజీవనోఽభూదితి **భారతానురోధాదన్వయః**. 7

శ్లో॥ అథ స్ఫురచ్చిత్రమృగోపలబ్ధ్యై దూరంగతే సావరజే నరేన్ద్రే ।
తథాశ్రమోపాన్తమవాప లోభాజ్జయద్రథస్తీవ్రతరాదశాస్యః ॥ 8

అథేతి. అథ అనన్తరం స్ఫురన్ శోభమానో యశ్చిత్రమృగః మాయయా అద్భుతమృగ రూపధారీ మారీచ ఇత్యర్థః. తస్యోపలబ్ధ్యై లాభాయ సావరజే సలక్ష్మణే నరేన్ద్రే రామే దూరం గతే సతి. అత్ర పూర్వపశ్చాద్భావేన గమనం బోధ్యం పూర్వం రామోగతః పశ్చాత్ రామస్యేవ మారీచస్యార్తస్వరం శ్రుత్వా అనిష్టమాశఙ్కమానయా సీతయా ప్రేరితో లక్ష్మణోఽపి గత ఇత్యర్థః, జయన్ జయయుక్తో రథో యస్య సః తథా, తీవ్రమ్ ఉత్కటం తరో వేగో యస్య సః రంహస్తరసీ తు రయస్స్యద **ఇత్యమరః**. తాదృశో దశాస్యో రావణః లోభాద్ధేతోః సీతాయామితి శేషః. తదాశ్రమస్య రామాశ్రమస్య ఉపాన్తం సమీపమ్ అవాప. పక్షే సావరజే భీమాదిసహితే నరేన్ద్రే యుధిష్ఠిరే చిత్రా బహువిధా మృగా మృగజాతయః తేషామ్ ఉపలబ్ధ్యై మృగయార్థమిత్యర్థః. దూరంగతే సతి అశాస్యః ధనయౌవనాదిమదాదదమ్యో జయద్రథ-స్తన్నామా సిన్ధురాజః తీవ్రతరాదత్యుద్రిక్తాత్ లోభాత్ ద్రౌపద్యామితి శేషః. తదాశ్రమోపాన్తం పాణ్డవాశ్రమనికటమ్ అవాప వివాహార్థమన్యత్రగచ్ఛన్ యదృచ్ఛయా అతిరూపవతీం ద్రౌపదీం దృష్ట్వా తద్ధరణార్థం తదాశ్రమసమీపం జగామేత్యర్థః. 8

శ్లో॥ స తత్ర కృష్ణాఞ్జితమీనలోచనాం నిరీక్ష్య మూర్తిం జనకాన్వయశ్రియః ।
వశం ప్రపేదే వశిభిర్విగర్హితం స్మరస్య మృత్యోరథవా దురత్యయమ్ ॥9

స ఇతి. స రావణః తత్రాశ్రమే కృష్ణేన కజ్జలేన అఞ్జితే మ్రక్షితే మీనవచ్చపలశపరవల్లోచనే యస్యాస్సా తథా తాం జనకాన్వయస్య విదేహవంశస్య శ్రీః శోభా యతస్సా తథా తస్యాః, అథవా జనకే జనకవంశే అన్వయః సమ్బన్ధో యస్యాస్తాదృశీయా శ్రీః లక్ష్మీః తస్యాస్సీతాయా మూర్తిం నిరీక్ష్య వశిభిర్జితేన్ద్రియైర్విగర్హితం నిన్దితం స్మరస్య కామస్య వశమ్ అధీనత్వం ప్రపేదే ప్రాప. అథవా కిం వా దురత్యయం దుర్నివారమ్ అవశ్యమ్భావ్యమిత్యర్థః. మృత్యోర్యమస్య మరణస్య వా వశం ప్రపేదే, ఏతేనైవోపాద్ఘాతేన మృత్యోరవశ్యం భావాదితి

భావః. పక్షే స జయద్రథః తత్ర ద్వైతవనే జనా ఏవ జనకాస్తాన్ భాగ్యవత్పురుషాన్ అన్వేతి అనుగచ్ఛతీతి జనకాన్వయా తేష్వన్వయో యస్యాస్సా ఇతి వా తాదృశీ యా శ్రీర్లక్ష్మీస్తస్యా మూర్తిం మూర్తిమివ సాక్షాల్లక్ష్మీరూపామిత్యర్థః జనకాన్వయశ్రియః సీతాయా మూర్తిమివేతి కశ్చిత్ జితో మీనో యాభ్యాం తే చపలమీనాదప్యతిరమణీయే ఇత్యర్థః, లోచనే యస్యాస్సా తథా తాం కృష్ణాం ద్రౌపదీం నిరీక్ష్య కృష్ణా స్యాద్ద్రౌపదీనీలీ కణాద్రాక్షాసు యోషితీతి **మేదినీ.** స్మరస్య వశం ప్రపేదే, అన్యత్సమానమ్. అత్ర విరుద్ధయోః స్మరవశత్వయమవశత్వ-ప్రాప్త్యోర్వర్ణనాద్ **వికల్పాలఙ్కారః**. వికల్పస్తుల్యబలయోర్విరోధశ్చాతురీయుతః ఇతి లక్షణాత్. 9

శ్లో॥ అలోకసమ్భావ్యమసౌ విలోక్య తదఙ్గసౌన్దర్యమనఙ్గనున్నః ।
ఏవం వితర్కం మనసా చకార సహేన్ద్రియైస్తన్మయతాం గతేన ॥ 10

అలోకేతి. అసౌ రావణః, పక్షే జయద్రథః, అనఙ్గనున్నః కామవశగః సన్ అలోకసమ్భావ్యం లోకేషు అసమ్భావనీయమ్ అప్రాప్యమిత్యర్థః, తస్యాస్సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః అఙ్గసౌన్దర్యం దేహసౌష్ఠవం విలోక్య ఇన్ద్రియైః చక్షురాదిభిః సహ తన్మయతాం తద్రూపతాం గతేన తదాకారతయా పరిణతేనేత్యర్థః, యథా తటాకోదకం ఛిద్రాన్నిర్గత్య కుల్యాత్మనా కేదారాన్ప్రవిశ్య తద్వదేవ చతుష్కోణాద్యాకారం భవతి తథా తైజసమన్తఃకరణమపి చక్షురాదినా నిర్గత్య ఘటాదివిషయం గత్వా ఘటాద్యాకారేణ పరిణమతే ఇతి **వేదాన్తినః** తాదృశేన మనసా ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారం వితర్కం వివిధవిచారం చకార, తర్కో విచారస్సన్దేహాద్భ్రూ-శిరోంగుళినర్తక ఇతి **దర్పణః.** 10

శ్లో॥ ధాతా ధ్యాననిమీలితాక్షినికరః కైశ్చిత్పదార్థైర్నవైః
సృష్ట్వేమాం తదవస్థ ఏవ నియతం యజ్ఞక్షమాయామధాత్ ।
యద్యున్మీలితదృష్టిసృష్టమమునా క్వాప్యేతదీయం వపుః
క్వ ధ్యానం క్వ తపః క్వ చాస్య నియమః క్వ బ్రహ్మవాదే రతిః ॥ 11

వితర్కమేవాహ ధాతేతి. ధాతా బ్రహ్మా ధ్యానే ధ్యానాయ వా నిమీలితో ముద్రితః అక్షినికర-శ్చతుర్ముఖిత్వాదష్టౌ చక్షూంషి యస్య తాదృశస్సన్ నవైర్నూతనైర్న తు పురాతనైః పృథివ్యాదిభిః కైశ్చిదనిర్వచనీయైః పదార్థైరిమాం సీతాం పక్షే ద్రౌపదీం సృష్ట్వా నిర్మాయ సృష్టికర్మమాత్ర-వ్యాపృతస్య ధ్యానకాలేపి సృష్టేరయోగాదితి భావః, నియతం నూనం తదవస్థ ఏవ నిమీలితాక్షి-నికరస్సన్నేవ యజ్ఞక్షమాయాం లాఙ్గలకర్షణీయజనకయజ్ఞభూమ్యాం, పక్షే ద్రుపదయజ్ఞ-వేద్యామ్. అధాత్ స్థాపయామాస కుత ఏతదిత్యర్థాపత్త్యా ఉపపాదయతి యదీతి యది అమునా ధాత్రా ఉన్మీలితా వికాసితా దృష్టయశ్చక్షూంషి యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా క్వాపి ముఖాద్యంగే పర్వతే నితమ్బే హుతాశన ఇత్యాది వదనచ్ఛేదే **సప్తమీ** ముఖాద్యవయ-వావచ్ఛేదేనేత్యర్థః, ఏతదీయం సీతాసమ్బన్ధి, పక్షే ద్రౌపదీ సమ్బన్ధి, వపుః సృష్టం నిర్మితం స్యాదితి శేషః, అనన్తరం తదేత్యధ్యాహార్యం తదా అస్య ధాతుర్ధ్యానం తత్త్వచిన్తనం క్వ కుత్ర

తిష్ఠేదితి శేషః. ఏవం తపః తపస్యా చ క్వ తథా నియమః సంయమశ్చ క్వ తథా బ్రహ్మావాదే వేదపాఠే ఆత్మమీమాంసాయాం వా రతిరనురాగః క్వ ధ్యానాదీనాం విశుద్ధసత్త్వాన్తఃకరణ-సాధ్యత్వాత్ తస్య చ ఉన్మీలితదృష్టిసృష్టౌ తదీయవపుస్సౌన్దర్యదర్శనేన ముగ్ధత్వాన్న తత్ర తేషామవకాశ ఇతి తస్మాద్ధ్యాననిమీలితాక్షినికరో భూత్వా ధాతా ఇమాం నిర్మాయ తదవస్థ ఏవ యజ్ఞభూమౌ స్థాపితవానిత్య**నుమానాలఙ్కారః**, స చ నియతశబ్దస్య న్యూనార్థకత్వే ఉత్ప్రేక్షయా అతదర్థకత్వే అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపయాతిశయోక్త్యా సఙ్కీర్యతే. 11

శ్లో॥ అభియోక్తుమాత్మవిశిఖేన శివం యది రూపమేతదవలమ్బ్య పురా ।
అయతిష్యత ధ్రువమయుగ్మశరో నను నాభవిష్యదశరీర ఇతి ॥ 12

అభియోక్తుమితి. అయుగ్మశరః పఞ్చబాణః కామః పురా ఆత్మవిశిఖేన స్వబాణేన శివమ్ అభియోక్తుం ప్రహర్తుం విశిఖప్రహారేణ శివం భగ్నసమాధిం కర్తుమిత్యర్థః, యది ఏతత్ సీతాసమ్బన్ధి, పక్షే ద్రౌపదీసమ్బన్ధి, రూపం సౌన్దర్యం స్వరూపం వా అవలమ్బ్య ఆశ్రిత్య సహాయం కృత్వేత్యర్థః, ధ్రువమితి వితర్కే అయతిష్యత యత్నమకరిష్యత్ నను తర్హి అశరీర ఇతి అనఙ్గ ఇతి నామ్నా ఖ్యాతో నాభవిష్యత్ ఉభయత్ర క్రియాయా అనిష్పత్తౌ **లృఙ్** పురా కామేన పార్వతీరూపమవలమ్బ్య శివే విశిఖపాతః కృతః తచ్చరూపం నేదృశమతః శివం నామోహయత్ తతశ్చ కుపితస్సభగవాన్ తం భస్మావశేషం చకార, ఏతద్రూపావలమ్బనే తు న తథా స్యాదితి పార్వతీరూపాపేక్షయైతద్రూపస్యోత్కర్షాతిశయ ఇతి **వ్యతిరేకాలఙ్కారో** ధ్వన్యతే. **ప్రమితాక్షరావృత్తం,** ప్రమితాక్షరాసజససైఃకథితేతి లక్షణాత్. 12

శ్లో॥ సకామః కామోఽస్యామపి నిజవధూకోపచకితః
ప్రవృత్తానాం స్వైరం సకలజనచిత్తప్రమథనే ।
స్వయం లక్ష్మీభావం కిల నిజశరాణాం పరిహర-
న్ననఙ్గత్వం గత్వా మమ హృదయదుర్గం నివిశతే ॥ 13

స కామ ఇతి. కామః కన్దర్పః అస్యామపి న కేవలమాత్మపత్న్యాం రత్యామేవ కిన్తు అస్యాం సీతాయామపి, పక్షే ద్రౌపద్యామపి, సకామః సాభిలాష ఇత్యనుమినోమీతి శేషః, కుత ఏతదనుమానమిత్యాహ, యతః సః నిజవధూః రతిః తస్యా కోపాచ్చకితః త్రస్తస్సన్ తథా సకలజనచిత్తప్రమథనే స్వపరవివేకాభావేన సకామజనమాత్రహృదయోన్మాదనే స్వైరం స్వచ్ఛన్దం నతు ప్రయోక్తృప్రయోగసాపేక్షం యథా తథా ప్రవృత్తానాం నిజశరాణాం స్వయం-స్వస్య లక్ష్మీభావం లక్ష్యత్వం పరిహరన్ అత్ర చకారో బోధ్యః పరిత్యజంశ్చ కిలేత్యుత్ప్రేక్షాయామ్ అనఙ్గత్వమశరీరత్వం అథ చ ప్రచ్ఛన్నశరీరత్వం గత్వా మమ రావణస్య, పక్షే జయద్రథస్య, హృదయమేవ దుర్గం నివిశతే ప్రవిశతి న్యాఙ్యాద్విశాదేరిత్యాత్**మనేపదమ్**. అన్యోఽపి కుతశ్చిద్భయేన బాణపాతవారణార్థఞ్చ. ప్రచ్ఛన్నశరీరో భూత్వా దుర్గమాశ్రయతి ఏతేనాస్యా-మతితరాం సకామోఽస్మీతి భావః, **ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః శిఖరిణీవృత్తమ్.** 13

శ్లో॥ భవతు శతమఖస్య స్వర్గలోకాధిపత్యం భవతు తదుపభోగ్యా నన్దనోద్యానలక్ష్మీః ।
భవతు సతతపుల్లం దృక్సహస్రం తదీయం సకలమఫలమస్యాః ప్రేక్ష్యతాం యో న యాతః॥14

ఇమామనధిగచ్ఛతో మహదప్యైశ్వర్యం వృథేత్యాహ, భవత్వితి. శతమఖస్య తిష్ఠతు తావదన్యేషాం వార్తా శతమఖానుష్ఠానజనితపుణ్యశాలిన ఇన్ద్రస్య స్వర్గలోకాధిపత్యం స్వారాజ్యం భవతు తిష్ఠతు, తథా తేన శతమఖేన ఉపభోగ్యా నన్దనోద్యానలక్ష్మీః నన్దనవనసమ్పత్తిః భవతు తథా సతతపుల్లం దేవత్వేన నిమేషశూన్యత్వాన్నిరన్తరవికసితం స్తోకనమ్రాన్తనాభ్యా మిత్యాదివత్ క్రియావిశేషణస్యాపి సమాసో వైవక్షికః తదీయం శతమఖసమ్బన్ధి దృక్సహస్రం చక్షుస్సహస్రం భవతు; కిన్తు తస్య సకలం స్వర్గలోకాధిపత్యాదిసర్వమ్ అఫలం నిరర్థకం కుత ఇత్యాహ, యః శతమఖః అస్యాస్సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాః, **కర్తరి షష్ఠీ**; ప్రేక్ష్యతాం సాభిలాషదర్శనవిషయతాం న యాతో న గతః ప్రేక్షితామితి పాఠే అస్యా ఇతి **కర్మణి షష్ఠీ** అయం పాఠస్సమ్యక్ అత ఏవ సతతపుల్లదృక్సహస్రోత్కీర్తనం సఙ్గచ్ఛతే. అత్ర ఇమాం వినా ఇన్ద్రస్య స్వారాజ్యాదికం విఫలమితి **వినోక్త్యలఙ్కారో** ధ్వన్యతే. **మాలినీవృత్తమ్.** 14

శ్లో॥ అవిరతమఖదీక్షాజాతసంస్కారజాడ్యం స్ఫుటతరమరసజ్ఞం మన్మహే నాకనాథమ్।
భవతి యది స ఈదృగ్రూపవేషాన్తరజ్ఞశ్చిరతరమకళత్రస్స్యాత్కథం గోతమోఽసౌ॥15

అవిరతేతి. నాకస్య స్వర్గస్య నాథమ్ ఇన్ద్రమ్ అవిరతమఖదీక్షయా నిరన్తరయజ్ఞానుష్ఠానేన జాతం సంస్కారస్య హేయోపాదేయవివేకశక్తేర్జాడ్యం యస్య స తథా తం, యద్వా అవిరతమఖదీక్షాయాం జాతో యస్సంస్కారస్తేన జాడ్యం జడతా యస్య స తథా తమ్, అత ఏవ స్ఫుటతరం సువ్యక్తమ్ అరసజ్ఞమ్ ఉత్కృష్టవిషయేష్వరసికం మన్మహే జానీమః మనుబోధనే ఇత్యస్య తానాదికస్య రూపం వమయోర్వేతి వైకల్పికత్వాదాగమాభావః. కుత ఇత్యాహ స ఇన్ద్రః ఈదృశోః సీతాసమ్బన్ధినోః, పక్షే ద్రౌపదీ సమ్బన్ధినోః, రూపవేషయోరన్తరం విశేషమ్ ఇతరసున్దర్యపేక్షయా వైలక్షణ్యం జానాతీతి స తథా తాదృశో యది భవతి స్యాత్ తదా అసౌ గోతమోఽహల్యాపతిర్మునివిశేషః, చిరతరం కాలం వ్యాప్య కథమ్ అకళత్రః పత్నీరహితః స్యాత్ ఏతామపేక్ష్య నికృష్టామప్యహల్యామ్ అతిసున్దరీం మన్యమాన ఇన్ద్రో యత్కామయతే స్మ యేన చ జారసఙ్గదూషితాం తాం కోపేన పాషాణతాం నీత్వా గోతమశ్చిరమ్ అపత్నీకోఽభూత్ తత్తస్య సంస్కారజాడ్యజనితరసజ్ఞత్వాభావవిజృమ్భితమిత్యర్థః ఏతేనాహల్యాతోఽప్యుత్కృష్టేయమితి వ్యతిరేకో వ్యఙ్గ్యః. 15

శ్లో॥ అస్యాస్స్ఫుటం మాల్యకదామశోభివేణీగుణోత్కర్షమలిమ్లుచానామ్ ।
కలాపినాం కల్పయతీవ దణ్డం శిఖణ్డభారక్షపణాద్ఘనాన్తః ॥ 16

అస్యా ఇతి. ఘనానాం మేఘానామంతో యత్ర స ఘనాన్తః శరత్కాలః అస్యాః సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యా, మాల్యకానాం పుష్పమాలానాం దామ్నా సమూహేన శోభత ఇతి తాదృశీ

యా వేణీ తస్యా యో గుణోత్కర్షః స్వభావతః శోభమానాయా అపి వేణ్యా మాల్యదామకృత-శోభాధిక్యమిత్యర్థః. తస్య మలిమ్లుచానాం చోరాణాం ప్రతిరోధిపరాస్కన్ది పాటచ్చరమలిమ్లుచా **ఇత్యమరః**. కలాపినాం మయూరాణాం శిఖణ్డభారస్య పిఞ్ఛసమూహస్య క్షపణాత్ పాతనాత్ స్ఫుటం వ్యక్తం దణ్డం శాస్తిం కల్పయతీవ కరోతీవ శరది మయూరాణాం బర్హపతనం భవతి తత ఏవేయ**ముత్ప్రేక్షా,** అన్యోఽపి రాజా చోరాణాం శిఖావపనాదిదణ్డం కరోతి అత్ర దణ్డవిధానం ప్రతి మలిమ్లుచాన్తవిశేషణస్య హేతుత్వా**త్కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారః**, తేన చోత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే తతశ్చ ఏతస్యా వేణీ మయూరకలాపసదృశీ**త్యుపమా** ధ్వనిః. 16

శ్లో॥ ఈదృగ్రూపప్రచయరచనారమ్భపాణ్డిత్యయోగా
జ్జాతో దైవాజ్జగతి నిపుణైః శ్లాఘనీయో విరించిః ।
కిఞ్చైతస్యాః ప్రసవవిధినా యోగకోటీనివిష్టం
యుక్తం భూమేర్బహుమనుమహే రత్నగర్భాభిధానమ్ ॥ 17

ఈదృగితి. విరిఞ్చిః బ్రహ్మా దైవాత్ **ఘుణాక్షరన్యాయేన** న తు స్వాభావికసృష్టికౌశలాదిత్యర్థః. ఈదృక్ అలౌకికః సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాః, యో రూపప్రచయః సౌన్దర్యోత్కర్షస్తస్య రచనానిర్మాణం తస్యా ఆరమ్భే అనుష్ఠానే యత్పాణ్డిత్యం కౌశలం తస్య యోగాత్ సమ్బన్ధాత్ నిపుణైర్వివేచకైః జగతి శ్లాఘనీయో జాతః ప్రశంసనీయోఽభూత్ ఇదానీమితి శేషః. పూర్వమీదృక్సృష్టేరదర్శనాత్ కేనాపి న తస్య ప్రశంసా కృతా ఇదానీమలౌకికైతద్రూపసృష్టి-పాణ్డిత్యదర్శనేన నిపుణైరపి సా క్రియతే తచ్చపాణ్డిత్యం దైవాద్ ఘుణాక్షరన్యాయసిద్ధం అన్యథా వేదాభ్యాసజడస్య విషయపరాఙ్ముఖస్య కుతః స్వారసికమిత్యర్థః. కిఞ్చ అపి చ ఏతస్యాః సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాః, ప్రసవవిధినా యజ్ఞవాస్తుతః సముద్భావనేన యోగకోటీనివిష్టం యౌగికశబ్దగణమధ్యే ప్రవిష్టమ్ అవయవార్థసద్భావాద్యౌగికమిత్యర్థః. భూమేః పృథివ్యా రత్నగర్భాభిధానం రత్నం గర్భో యస్యా ఇతి వ్యుత్పత్త్యా రత్నగర్భేతి నామయుక్తం న్యాయ్యం బహు అత్యన్తం సాదరమిత్యర్థః. యథా తథా మనుమహే మన్యామహే అత్ర ఏతస్యా ఇత్యనన్తరమ్ ఏవకారో బోధ్యః ఏతస్యాః స్త్రీరత్నత్వాత్ ఏతత్ప్రసవవిధినైవ భూమే రత్నగర్భత్వం న తు హీరకాది ప్రసవేనేతి భావః, అర్థద్వయేపి నాన్యైతత్సదృశీతి **వ్యతిరేకధ్వనిః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 17

శ్లో॥ అనుదినమపి గర్భం గాహతామంబురాశే
ర్ముహురపి రవిబిమ్బే స్వం వపుస్సంక్షిణోతు ।
అపి పునరకలంకమ్మణ్డలం ప్రాప్య చంద్ర-
స్తులయితుమలమస్యా నైవ వక్త్రారవిన్దమ్ ॥ 18

అనుదినమితి. చన్ద్రః అమ్బురాశేః సముద్రస్య గర్భం మధ్యమ్ అనుదినమపి గాహతాం విలోడయతు కళంకక్షాళనార్థమితి భావః; తథా ముహుర్వారం వారమపి ప్రతిదర్శమపీత్యర్థః,

దర్శేష్వేవ సూర్యాచన్ద్రమసోరేకరాశ్యవస్థానాత్ రవిబిమ్బే సూర్యమణ్డలే స్వం వపుర్మణ్డలం సంక్షిణోతు సమ్యక్ క్షయం నయతు వపుః క్షయేణ కళఙ్కక్షయార్థమితి భావః; అపీతి భిన్నక్రమే అకళఙ్కం మణ్డలం పునః ప్రాప్యాపి కళఙ్కస్య వజ్రలేపవదనపనేయత్వే సత్యపి కథఞ్చిత్ వారం వారం జలక్షాళనతాపాదినా కాలాన్తరే నిష్కళంకో భూత్వాపీత్యర్థః. అస్యాః సీతాయాః, పక్షే ద్రౌపద్యాః, వక్త్రం ముఖమ్ అరవిన్దమివేతి పురుషవ్యాఘ్రవ**దుపమితిసమాసః** అత్యుత్కృష్టం వక్త్రమిత్యర్థః. తులయితుం సదృశీకర్తుం నైవ అలం సమర్థః చన్ద్రో న కేవలం కళఙ్కసమ్పర్కాదేతన్ముఖతులనాయామయోగ్యః కిన్తు నికృష్టత్వాత్ స్వభావతోఽపి; తస్మా-దంబురాశి ప్రవేశాదికం నిరర్థకమనుతిష్ఠతీత్యర్థః. అత్రాపి **వ్యతిరేకధ్వనిః. మాలినీవృత్తమ్.** 18

శ్లో॥ వనాన్తరే స్తోకవిభూషణాపి పర్యాప్తశోభా నిజయైవ కాన్త్యా ।
దృష్టా మయా భాగ్యబలేన సైషా మేఘోపరుద్ధేవ శశాఙ్కలేఖా ॥ 19

వనాన్తర ఇతి. స్తోకమల్పం విభూషణం యస్యాస్సాపి నిజయైవ స్వాభావిక్యైవ కాన్త్యా పర్యాప్తశోభాప్రభూతసౌన్దర్యా సా పూర్వవర్ణితోత్కర్షా ఏషా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ, మయా రావణేన, పక్షే జయద్రథేన, మేఘేన ఉపరుద్ధా ఆచ్ఛాదితా శశాఙ్కస్య చన్ద్రస్య లేఖేవ వనాన్తరే వనమధ్యే భాగ్యబలేన ప్రాక్తనశుభాదృష్టసామర్థ్యేన దృష్టా శుద్ధాన్తయోగ్యాయా అప్యస్యా వనాన్తరే దర్శనం మేఘచ్ఛన్నచన్ద్రలేఖాదర్శనమివ. తచ్చ భాగ్యబలేన అభాగ్యవతాం కుత ఈదృగభ్యుదయ ఇత్యర్థః **ఉపమేయం శ్రౌతీ.** 19

శ్లో॥ ఆలోకమాత్రాదఖిలోఽపి మౌగ్ధ్యాన్మా భూజ్జనో మన్మథబాణవేధ్యః ।
ఇతీవ నూనం నగరీమపోహ్య వనాన్తమేషా గమితా విధాత్రా ॥ 20

అస్యా వనాన్తరావస్థానే హేతుం తర్కయతి ఆలోకేతి. ఆలోకమాత్రాత్ ఏతస్యా దర్శనమాత్రజనితాత్ మౌగ్ధ్యాత్ మూఢత్వాద్ధేతోః అఖిలోఽపి సర్వోఽపి జనః మన్మథబాణస్య వేధ్యో లక్ష్యో మా భూత్ కామవశగో న భవతు ఇతీవ హేతోః నూనం నిశ్చితం విధాత్రా, ఏషా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ, నగరీమ్ అపోహ్య పరిత్యాజ్య వనాన్తమ్ అన్తశబ్దస్య స్వరూప వాచకత్వాత్ వనమ్ ఆగమితా ఆనీతా. ఏతస్యా జనబహులాయాం నగర్యామవస్థానే బహూనాం కామపారవశ్యం భవేదిత్యస్మాదివ కారణాదియం వనమానీతేతి **హేతూత్ప్రేక్షా.** 20

శ్లో॥ న ఖలు జలదగర్భాద్విద్యుతేఽన్యత్ర విద్యుత్స్ఫటికజఠరలగ్నో మృగ్యతే పద్మరాగః।
ఇయమపి వనభూమౌ వర్తతే హన్త బాలా న హి జగతి నిధానం సర్వలోకప్రకాశే॥

న ఖల్వితి. విద్యుత్ సౌదామినీ జలదగర్భాత్ మేఘమధ్యాదన్యత్ర న ఖలు విద్యతే మేఘమధ్య ఏవ తిష్ఠతీత్యర్థః. తథా పద్మరాగో లోహితమణివిశేషః స్ఫటికానాం శ్వేతోపల-విశేషాణాం జఠరలగ్నో మధ్యనివిష్టో మృగ్యతే అన్విష్యతే శోభాధిక్యజననాత్ స్ఫటికమధ్య ఏవ స్థాప్యత ఇత్యర్థః. తథా ఇయమపి బాలా సీతా పక్షే ద్రౌపదీ హన్తేతి హర్షే వనభూమౌ

వర్తతే అర్థాన్తరేణేదం దృఢయతి, హి యతః, జగతి లోకే నిధానం నిధీయమానం సువర్ణాద్యుత్కృష్టం వస్తు సర్వలోకప్రకాశే సర్వలోకజ్ఞానగోచరస్థానే న స్థాప్యత ఇతి శేషః తస్మాద్వనభూమావేవాస్యా అవస్థానం యుక్తమిత్యర్థః, అత్ర నిధానశబ్దస్య నిధీయమానవస్తు-మాత్రవాచకత్వేన, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽ**ర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారః**. 21

శ్లో॥ యావన్నరేన్ద్రసుతసాయకదక్షిణారుస్సారఙ్గరక్తకపిశం న వనం తదాసీత్ ।
తామీక్షమీక్షమితి తర్కపరస్స రాజా తావద్ బభూవ మదనాయుధదక్షిణేర్మా॥ 22

యావదితి. తద్వనం యావత్ నరేన్ద్రసుతస్య రామస్య సాయకేన బాణేన దక్షిణే దక్షిణాఙ్గే అరుర్వ్రణో యస్య తాదృశో యః సారఙ్గో మాయామృగో మారీచస్తస్య రక్తేన కపిశం శ్యావం నాసీత్ తావత్ స రాజా రావణః తాం సీతామ్ ఈక్షమీక్షం దృష్ట్వాదృష్ట్వా ఆభీక్ష్ణ్యే క్వాణమ్; ఇతి తర్కపరః పూర్వోక్తరూపం తర్కం కుర్వన్ సన్ మదనాయుధేన కామబాణేన దక్షిణే దక్షిణాఙ్గే ఈర్మం వ్రణో యస్య తాదృశో బభూవ కామపరవశోఽభవత్ వ్రణోఽస్త్రియా-మీర్మమరురి**త్యమరః**. దక్షిణేర్మేతి దక్షిణాదీర్మాద్వ్యాధవ్రణితదక్షిణాఙ్గే మృగే **ఇత్యన్సమాసాన్తః**. పక్షే నరేన్ద్రసుతానాం మృగయార్థం నిర్గతానాం యుధిష్ఠిరాదీనాం సాయకైర్దక్షిణారుషో యే సారంగా మృగాస్తేషాం రక్తేన కపిశం తద్వనం యావన్నాసీత్ యావత్తే మృగయాతో న నివృతిరే ఇత్యర్థః. తావత్ స రాజా జయద్రథస్తాం ద్రౌపదీమీక్షమీక్షమ్ ఇతి తర్కపరస్సన్ మదనాయుధదక్షిణేర్మా బభూవ. 22

శ్లో॥ గాంభీర్యాదివ రథతోఽవతీర్య రాగీ సంజానన్నపి నిజగాద తాం తపస్వీ ।
కాసి త్వం కలభకరోరు కస్య దారాః కో వా తే కథయ వనాన్తవాసహేతుః ॥

గామ్భీర్యాదితి. తపస్వీ ధృతతపస్వివేషో రావణః పక్షే తపస్వీ అనుకమ్ప్యః బహి-ర్భావితోదారస్వభావ ఇత్యర్థః. జయద్రథః తపస్వీ తాపసేచానుకమ్ప్యే త్రిష్వితి **మేదినీ**. రాగీ వస్తుతోఽనురాగవాన్ సన్ రథతో రథాదవతీర్య తాం సీతాం పక్షే ద్రౌపదీం సంజానన్నపి రామపత్నీత్వేన పక్షే పాణ్డవపత్నీత్వేన సమ్యక్ జ్ఞాతవానపి గామ్భీర్యాదివ గభీరాశయత్వమివ ప్రకాశ్య న తు చాపల్యాదిత్యర్థః. **యజ్ గర్భత్వాత్పృఛ్ఛమీ** నిజగాద వక్ష్యమాణం పప్రచ్ఛ కిం తదిత్యాహ హే కలభకరోరు కరిశాబకశుణ్డవదూరుయుగ్మే త్వం కాసి కా భవసి, తథా కస్య దారాః పత్నీ తథా వనాన్తవాసస్య హేతుర్వా కః వనే వా కిమర్థం తిష్ఠసి కథయ ఏతత్సర్వం బ్రూహి, **ప్రహర్షిణీవృత్తమ్**. 23

శ్లో॥ సా తేన పృష్టా చలచేతసాపి విస్పష్టమాచష్ట యథార్థమేవ ।
తస్యాపి హృత్థం దశనాంశుజాలైశ్శాన్తిం నయన్తీవ తమస్సమూహమ్॥ 24

సేతి. చలచేతసాపి కామలోలమనసాపి తేన రావణేన, పక్షే జయద్రథేన, పృష్టా సా సీతా పక్షే ద్రౌపదీ, అతిథిబుద్ధ్యా విస్పష్టం సువ్యక్తం యథా తథా యథార్థమేవ సత్యమేవ

సర్వమ్ ఆచష్ట ఉవాచ; విస్పష్టబాషణే హేతురుత్ప్రేక్ష్యతే దశనానాం ధవళదన్తామ్ అంశు జాలైః కరణైః తస్య రావణస్య పక్షే జయద్రథస్య అపిర్భిన్నక్రమే హత్స్థమపి హృదయాభ్యన్తర–స్థితమపి తమస్సమూహం మోహజాలం అథ చ అన్ధకారనికరం శాన్తిం నాశం నయస్తీవ అత్ర తమస్సమూహశబ్దస్య శ్లిష్టత్వేన శాబ్దం రూపకం తచ్చ దశనే ఆర్థస్య చన్ద్రత్వారోపస్య కారణమ్ ఏవఞ్చ **ఏకదేశవివర్తిపరమ్పరితరూపకం** తథా చన్ద్రస్తు బహిస్థితమేవ తమశ్శమయతి దశనస్తు హృదయాభ్యంతరస్థమపీతి వ్యతిరేకశ్చ ఏతాభ్యాం నయస్తీవే**త్యుత్ప్రేక్షా** అఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్యతే**. 24

శ్లో॥ యోఽసౌ వితానాహితసోమకార్యః క్షోణీభృతాహం జనకేన తేన ।
లబ్ధాపి కృష్ణాజినశోభితాయాం క్షితౌ కళత్రే తనయేవ సీతా ॥ 25

కిమాచష్టేత్యాహ, య ఇతి. వితానే యజ్ఞే ఆహితం కృతం సోమేన సోమరసేన కార్యం హోమరూపం యేన సః విహితసోమయాగ ఇత్యర్థః, తాదృశో యోఽసౌ ప్రసిద్ధః తేన జనకేన జనకవంశప్రసూతేన సీరధ్వజనామ్నా క్షోణీభృతా రాజ్ఞా కర్త్రా సీతా లాఙ్గలపద్ధత్యా–ముత్పన్నత్వాత్ సీతానామ్నీ అహమ్ అపీతి నిశ్చయే సమ్బోధనే వా కళత్రే పత్న్యాం తనయేవ పుత్రీవ కృష్ణాజినేన యజ్ఞాఙ్గత్వాత్ కృష్ణసారచర్మణా శోభితాయాం క్షితౌ లాఙ్గలకృష్టయజ్ఞ–భూమ్యాం లబ్ధా ప్రాప్తా యథా పత్న్యాం తనయా లభ్యతే తథా యజ్ఞభూమ్యాం జనకేనాహం లబ్ధేత్యర్థః, జనకతనయా సీతాస్మీతి కాసీతి ప్రశ్నస్యోత్తరం. పక్షే వితానాహితో విస్తారం ప్రాప్తో యః సోమకః సోమకవంశః తత్ర ఆర్యః శ్రేష్ఠోయోఽసౌ ప్రసిద్ధః తేన క్షోణీభృతా జనకేన మత్పిత్రా ద్రుపదేన కళత్రే తనయేవ సీతాగుణైర్వైదేహీ సదృశీ నిర్మలాశయత్వాత్ గఙ్గాసదృశీ వా కృష్ణా తన్నామ్నీ అహమ్ అజినశోభితాయాం క్షితౌ యాజోపయాజవిహిత–యాగభూమ్యాం లబ్ధా ప్రాప్తా ద్రుపదపుత్రీ కృష్ణాస్మీత్యుత్తరమ్. 25

శ్లో॥ పతిర్మమ క్షత్త్రమశేషభూభృత్ప్రభావి రామోఽయమజాతశత్రుః ।
భీమశ్చ భీమావరజశ్చ జిష్ణుర్నాసత్యజాతాభిరతా చ సాహమ్ ॥ 26

పతిరితి. అశేషభూభృత్సు సమస్తనృపతిషు మధ్యే ప్రభావి ప్రభావశాలి క్షత్త్రం క్షత్త్రియజాతిః అయమ్ అచిరమేవ ఆశ్రమాన్నిర్గతో రామః రామనామా దశరథతనయః మమ పతిః స్వామీ ఇదం కస్య దారా ఇత్యస్యోత్తరమ్. కిమ్భూతః అజితః శత్రుః యస్య సః నిర్హేతుకమవిరోధీత్యర్థః. తర్హి కిం పరాక్రమశూన్యః నేత్యాహ, భీమశ్చ శత్రూణాం భయఙ్కరోఽపి తథా భీమో భయదః అవరజః కనిష్ఠో లక్ష్మణో యస్య తాదృశోఽపి తథా జిష్ణుః శత్రుజయశీలః స్వోక్తదార్ఢ్యార్థమాహ, సా సీతా అహమ్ అతో న అసత్యజాతే మిథ్యావాద–సమూహే అభిరతా అనురక్తా సత్యమేవ సర్వం కథయామీత్యర్థః. పక్షే క్షత్రం క్షత్రియజాతిః తథా అశేషభూభృతాం ప్రభాయాస్తేజసో విరామో నాశో యస్మాత్సః అయమ్ అజాతశత్రుః యుధిష్ఠిరః మమ పతిః న కేవలమయమేక ఏవ కిన్తు భీమశ్చ భీమోఽపి మమ పతిః తథా భీమస్యఅవరజః కనిష్ఠో జిష్ణుః అర్జునశ్చ మమ పతిః తర్హి త్రయ ఏవ కిం తే పతయః

నాన్యోఽస్తి నహినహీత్యాహ, సా త్రయాణామపి పత్నీ అహం నాసత్యజాతయోరాశ్వినేయ-పుత్త్రయోర్నకులసహదేవయో రభిరతా చ అనురక్తాపి అహం తయోరపి పత్నీత్యర్థః. ఏతేన పఞ్చానాం పాణ్డవానామహం పత్నీ న తే బలాద్గ్రాహ్యా భవామీతి సూచితమ్. 26

శ్లో॥ పితుర్నికేతం శ్వశురశ్రియఞ్చ విహాయ సాఽహం సమయప్రతీక్షా ।
దాయాదసఙ్క్రామితరాజ్యభారస్స్వభర్తృభక్త్యా విపినే వసామి ॥ 27

పితురితి. సా సీతా అహం పితుర్జనకస్య నికేతం గృహం తథా శ్వశురస్య దశరథస్య శ్రియమైశ్వర్యఞ్చ విహాయ త్యక్త్వా సమయం పూర్ణచతుర్దశవర్షోత్తరకాలం ప్రతీక్షత ఇతి తాదృశీ సతీ దాయాదే జ్ఞాతౌ భరతే సంక్రామితః కైకేయ్యాప్రాపితో రాజ్యభారో యస్య తాదృశో యః స్వభర్తా మత్స్వామీ రామస్తస్మిన్ భక్త్యా అనురాగేణ విపినే వనే వసామి ఇదం కోవా తే వనాన్తవాసహేతురిత్యస్యోత్తరమ్. పక్షే సా కృష్ణా అహం పితుః ద్రుపదస్య నికేతం శ్వశురస్య పాణ్డోః శ్రియఞ్చ విహాయ సమయప్రతీక్షాపూర్ణత్రయోదశవర్షోత్తరకాలం ప్రతీక్షమాణా సతీ దాయాదే దుర్యోధనే సంక్రామితః శకునికర్ణాదిభిః ద్యూతచ్ఛలేన సఙ్గమితో రాజ్యభారో యేషాం తాదృశా యే స్వభర్తారో యుధిష్ఠిరాదయస్తేషు భక్త్యా విపినే వసామి. 27

శ్లో॥ ఇయం హి పూర్వైః పదవీ ప్రదిష్టా స్త్రీణాం త్రివర్గాధిగమస్య మూలమ్ ।
సుఖేషు దుఃఖేష్వథ వా స్థితోఽయం యదేకభావేన పతిర్నిషేవ్యః ॥28

నను భవతు నామ తే పత్యుర్వనే వాసః తవ కథమిత్యాశఙ్క్యాహ, ఇయమితి. హి యతః, పూర్వైః ప్రాచీనైర్మన్వాదిభిః స్త్రీణాం త్రివర్గాధిగమస్య ధర్మార్థకామప్రాప్తేః ధర్మఫలా-నభిసన్ధానాన్మోక్షప్రాప్తేరపీతి బోధ్యం మూలం కారణమ్ ఇయం పదవీ వర్త్మ ప్రదిష్టా ఉపదిష్టా కేయం పదవీత్యాహ, సుఖేషు అథవా దుఃఖేషు అవస్థితోఽయం పతిర్యత్ ఏకభావేన అవ్యభిచారిణ్యా భక్త్యా నిషేవ్యః నితరాం సేవనీయః ధర్మాది.......... సేవాముద్దిశ్యైవ వనమాగతాస్మీతి భావః. పతిం యా నాభిచరతి మనోవాక్కాయసంయుతా । సా భర్తృలోకానాప్నోతి సద్భిస్సాధ్వీతి చోచ్యతే ఇతి **మనుః** । దుశ్శీలో దుర్భగో వృద్ధో జడో రోగ్యధనోఽపి వా । పతిః స్త్రీభిర్న హాతవ్యో లోకేష్పుభిరపాతకీతి **భాగవతఞ్చ**. 28

శ్లో॥ ఇతి బ్రువాణాం స్మరబాణభిన్నః స నిస్సపత్నో మనుజేన్ద్రపత్నీమ్ ।
మనోజ్ఞహాసాం కృతహాసమేనాం పునర్బభాషే ప్రతిషిద్ధభాషీ ॥ 29

ఇతీతి. ఇతి బ్రువాణాం పూర్వోక్తం కథయన్తీం తథా మనోజ్ఞహాసాం సాధ్వీత్వాదుద్ధత-హాస్యరహితామ్ ఏనాం మనుజేన్ద్రపత్నీం సీతాం, పక్షే ద్రౌపదీం, స రావణః, పక్షే జయద్రథః, కృతహాసమ్ అవజ్ఞయా కృతహాస్యం యథా తథా పునర్బభాషే వక్ష్యమాణమువాచ, స కిమ్భూతః స్మరబాణభిన్నః కామతరళః తథా నిస్సపత్నః రామలక్ష్మణయోః, పక్షే యుధిష్ఠిరాదీనామసాన్నిధ్యాన్నిర్భయః అత ఏవ ప్రతిషిద్ధం పరస్త్రీసమక్షం యన్నిషిద్ధం తద్భాషత ఇతి సః. 29

శ్లో॥ అయం పురావిద్భిరుదీర్యమాణః స్ఫుటో భవత్సంప్రతి లోకవాదః ।
తృణే మహానీలశిలేవ సక్తిం కరోత్యపాత్రే ఖలు కామినీతి ॥ 30

యద్బభాషే తదాహ, అయమితి. పురావిద్భిః ప్రాచీనవిజ్ఞైరుదీర్యమాణః కథ్యమానః అయం లోకవాదః జనప్రవాదః సంప్రతి స్ఫుటోఽభవత్ సత్యో బభూవ జనప్రవాదస్య ప్రామాణ్యసన్దేహేఽపి అద్య త్వదీయవ్యవహారదృష్ట్యా సత్యత్వం నిశ్చితమిత్యర్థః. కః స ఇత్యర్థః. మహానీలశిలేవ కామినీ కామమాత్రపరతన్త్రా నారీ ఖల్వప్యర్థే, అపాత్రేఽపి అయోగ్యపురుషేఽపి సక్తిం ఆసక్తిం కరోతీత్యయం లోకవాదః ఏవం సున్దరీత్వం కథమయోగ్యభర్తరి సానురాగేతి భావః. 30

శ్లో॥ ఇదం తు తే భర్తృజనస్య భాగ్యం తవాథవా ప్రాక్తనకర్మశక్తిః ।
త్వయా విచారోజ్ఝితయా స ఏవ న ముచ్యతే యద్బత దుర్గతోఽపి ॥31

ఇదమితి. తు పునః ఇదం వరస్త్రీప్రాపకం తే తవ భర్తృజనస్య భాగ్యం ప్రాచీనశుభాదృష్టమ్ అథవా తవ ప్రాక్తనకర్మణః కుపతిప్రాపకజన్మాన్తరీణనిన్దితకృత్యస్య శక్తిః సామర్థ్యం పక్తిరితి పాఠే పరిపాకః యత్ యస్మాత్ విచారోజ్ఝితయా గ్రాహ్యాగ్రాహ్యావివేకత్యక్తయా త్వయా బత కష్టం దుర్గతోఽపి రాజ్యభ్రంశవనవాసాదినా దరిద్రోఽపి స ఏవ కథమపి పూర్వం స్వీకృత ఏవ పతిర్న ముచ్యతే అద్యాప్యఙ్గీక్రియతే సర్వథాస్య న యోగ్యాసీతి భావః. 31

శ్లో॥ అనాత్మసమ్భారసమర్థమేనం సా త్వం విహాయాత్మహితే యతస్వ ।
అప్యస్తి కృత్యం తృణకాష్ఠలోష్ఠైర్న రాజ్యహీనైర్నరదేవవంశ్యైః ॥ 32

అనాత్మేతి. సా అతిసున్దరీ త్వమ్ అనాత్మసమ్భారసమర్థమ్ ఆత్మపోషణేఽప్యశక్తమ్ ఏవం పతిం విహాయ ఆత్మహితే యోగ్యపురుషాన్తరాశ్రయణరూపే యతస్వ యత్నం కురు, భవతు దుర్గతోఽపి పతిః సాధ్వీనామత్యాజ్య ఏవేత్యాశఙ్క్యాయమాహ తృణకాష్ఠలోష్ఠైరపి కార్యమస్తి అతితుచ్ఛైస్తృణాదిభిరపి కదాచిత్ ప్రయోజనం స్యాత్ న తు రాజ్యహీనైః నరదేవ- వంశ్యైః రాజపుత్రైః కార్యమస్తి తస్మాత్ సాధ్వీభిరపి తాదృశః పతిస్త్యాజ్య ఏవేతి భావః। యావజ్జీవేత్సుఖం జీవేదితి **లోకాయతమత**మత్ర మూలమవగన్తవ్యమ్. 32

శ్లో॥ భిక్షావృత్తిం హరమపి జహౌ జాహ్నవీ సిన్ధునమ్రా
హిత్వా నాగానుపరతమదాన్ పఙ్కజం యాతి భృఙ్గీ ।
వీర్యోదగ్రం భజతి నృపతిం ప్రాక్తనం ప్రోహ్య పృథ్వీ
సారాపేతాస్సరసిజదృశస్తూలతుల్యా భవన్తి ॥ 33

దృష్టాన్తేన స్వోక్తం దృఢయతి భిక్షేతి. జాహ్నవీ గఙ్గా సిన్ధౌ రత్నాకరే నమ్రా ప్రవణా ప్రవిష్టేత్యర్థః. అథ చ అనురక్తా సతీ భిక్షైవ వృత్తిర్జీవనోపాయో యస్య స తథా తం హరమపి సర్వజనపూజ్యం శివమపి జహౌ తత్యాజ; హరశిరసి న చిరం తస్థావిత్యర్థః; తథా భృఙ్గీ

భ్రమరీ ఉపరతమదాన్ విరతదానాన్ నాగాన్ హస్తినో హిత్వా పఙ్కజం మధుసమృద్ధిపూర్ణం పద్మం యాతి; తథా పృథ్వీ ప్రాక్తనం నృపతిం నిర్వీర్యం రాజానం ప్రోహ్య త్యక్త్వా వీర్యేణోదగ్రమ్ ఉద్భటమ్ అతిబలవన్తమిత్యర్థః, నృపతిం భజతి ఆశ్రయతి; తథా సారాద్ధనాదపేతాః పురుషాః సరసిజదృశః స్త్రియాః తూలతుల్యాః తూలవదతి తుచ్ఛాస్త్యాజ్యా ఇత్యర్థః, భవన్తి అతస్త్వయాపి సారాపేతోఽయం పతిస్త్యాజ్య ఇతి భావః. సారన్తు ద్రవిణన్యాయ్యవారిష్వితి **హేమచన్ద్రః.** అత్ర వాక్యార్థానాం పరస్పరబిమ్బప్రతిబిమ్బతయా పర్యవసానా**ద్దృష్టాన్తాలఙ్కారః**; స చ తత్త్యాగం ప్రతి భిక్షావృత్తిత్వాదీనాం విశేషణగత్యా హేతుత్వా**త్కావ్యలిఙ్గసంసృష్ట్యా** సఙ్కీర్ణః. **మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 33

శ్లో॥ అహం యువా సున్దరి! సిన్ధురాజః కుబేరసమ్పత్ప్రతియోగిలక్ష్మీః ।
యో రావణో విద్విషతామసాధ్యస్తమాగతం మాం భజ భర్తృభావాత్ ॥34

ఫలితార్థమాహ, అహమితి. హే సున్దరి! సీతే! యోఽహం రావణో రావణనామా తథా యువా తరుణః తథా సిన్ధౌ సముద్రమధ్యే లఙ్కాయామిత్యర్థః, రాజత ఇతి సిన్ధురాజః పచాదిత్వాన్నః యద్వా సిన్ధురేణ హస్తినా అజతి గచ్ఛతీతి సిన్ధురాజః తవ పతివన్నాహం పద్మ్యాం వనే భ్రమామీత్యర్థః. తథా కుబేరస్య సమ్పదః సమృద్ధేః ప్రతియోగినీ సదృశీ లక్ష్మీః యస్య సః తథా, విద్విషతాం శత్రూణాం దేవాదీనామ్ అసాధ్యః బ్రహ్మవరప్రాప్త్యా అజేయః అతస్తమ్ ఆగతమ్ అన్యాభిశ్చేష్టయా, దుష్ప్రాపమపి స్వయముపస్థితం మాం భర్తృభావాత్ పతిత్వేన భజ అఙ్గీకురు. పక్షే హే సున్దరి! ద్రౌపది! యోఽహం సిన్ధురాజః సిన్ధుదేశస్య రాజా జయద్రథః తథా విద్విషతాం రావణః రావయతి యుద్ధే శబ్దయతీతి సః **నన్దాదిత్వాదనః,** తథా అసాధ్యోఽజేయః అన్యత్సమానమ్. అత్ర భజనం ప్రతి యౌవనాదీనాం **హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమ్.** 34

శ్లో॥ సా త్యక్తశోకా జటిలామశోకైరుద్యానలక్ష్మీముపశోభయన్తీ ।
మత్పాణిలూనప్రసవావతంసా సాకం మయా సఞ్చర సిన్ధుదేశాన్ ॥35

నేతి. సా త్వం త్యక్తశోకా సతీ నికృష్టపతిపరిత్యాగజన్యశోకం విహాయేత్యర్థః. మయా సాకం సహ సిన్ధుదేశాన్ సముద్రతీరప్రదేశాన్ పక్షే సిన్ధునామకదేశాన్ సఞ్చర విహారార్థమితి శేషః. కిమ్భూతా అశోకైః పుష్పితాశోకవృక్షైః జటిలాం వ్యాప్తామ్ ఉద్యానలక్ష్మీమ్ ఉపవనశోభామ్ ఉపశోభయన్తీ స్వసాన్నిధ్యేన వర్ధయన్తీ సిన్ధుదేశేఽపి అశోకవృక్షబాహుళ్యమస్తి తథా మత్పాణినా లూనాః ఛిన్నాః యే ప్రసవాః పుష్పాదీని తైః అవతంసః శిరః కర్ణభూషణం యస్యాస్సా, మత్పరిగ్రహే తవైవ తాదృశం సౌభాగ్యం భవిష్యతీతి భావః. మయేత్యస్య సహార్థతృతీయాన్తత్వాత్ తద్యోగేఽపి. సఞ్చరేత్యత్ర **సఞ్చరస్తృతీయా యుక్తాచ్చేత్యనేన నాత్మనేపదమ్ కరణార్థతృతీయాన్తయోగేనైవ తద్విధానాత్.** 35

శ్లో॥ సా తేన వాక్యైరితి సాన్త్వితాపి ధారాహతా విద్యుదివ స్ఫురన్తీ ।
అలం ప్రలాపైరపయాహి పాపేత్యుక్త్వా పరావృత్తముఖీ బభూవ ॥36

సా సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ, తేన రావణేన, పక్షే జయద్రథేన, ఇతి పూర్వోక్తైర్వాక్యైః, సాన్త్వితాపి ప్రలోభితాపి ధారాభిరాహతా విద్యుదివ స్ఫురన్తీ కోపేన జ్వలన్తీ సతీ ధారావర్షణసమయే విద్యుతస్తారళ్యం భవతీతి ప్రసిద్ధిః **క్వచిద్వాతాహతేతి** పాఠః వాతేనాహతా తరళితేత్యర్థః. హే పాప నిన్దితపురుష ప్రలాపైరనర్థకాలాపైరలమ్ అపయాహి దూరమపగచ్ఛ ఇతి ఉక్త్వా పరావృత్తముఖీ తస్య అనభిముఖీ బభూవ పాపిష్ఠస్య ద్రష్టుమనౌచిత్యాదితి భావః. 36

శ్లో॥ యదా తయా ప్రార్థితయాపి భూయః శ్రీరేవయా శోణ ఇవాపవిద్ధః ।
వికారమాసాద్య తదా స తీవ్రం బలేన తాం హర్తుమియేష బాలామ్ ॥37

యదేతి. భూయః పునఃపునః ప్రార్థితయాపి పూర్వోక్తరీత్యా స్వభజనం ప్రతి యాచితయాపి తయా సీతయా పక్షే ద్రౌపద్యా శ్రీరేవయా శ్రీమత్యా నర్మదయా నద్యా శోణో నదవిశేష ఇవ స రావణః పక్షే జయద్రథః యదా అపవిద్ధో నిరాకృతః తదా సతీవ్రం క్రోధలోభ–సహకారేణోత్కటం వికారం కామకృతం మనస్క్షోభం రామాయణపక్షే తపస్వివేషత్యాగరూపం వా ఆసాద్య ప్రాప్య తాం బాలాం బలేన హర్తుమియేష పూర్వార్ధే ఉపమా. 37

శ్లో॥ పురాతిదర్పాదివ దానవస్త్రయీం విధున్తుదః పర్వణి చన్ద్రికామివ ।
నదీరయస్తీరలతామివోత్ప్లవే స తాం జహార ప్రసభేన భామినీమ్॥38

పురేతి. స రావణః, పక్షే జయద్రథః, తాం భామినీం సీతాం, పక్షే ద్రౌపదీం, ప్రసభేన హఠేన జహార ఉపమాభిస్తస్యా హరణాయోగ్యత్వముపపాదయతి పురా అతిదర్పాత్ దానవస్త్రయీం త్రివేదీమివ తథా విధున్తుదో రాహుః పర్వణి పౌర్ణమాస్యాం చన్ద్రికామివ తథా నద్యా రయో వేగః ఉత్ప్లవే జలోద్రేకే తీరలతామివ. **మాలోపమాలఙ్కారః.** 38

శ్లో॥ తథాగతాం తామవలోక్య విహ్వలాం తదార్తనాదప్రతిశబ్దమేదురైః ।
గుహాముఖైర్నిర్ఝరబాష్పవర్షిణీ స్వయం ను చక్రన్ద వనాన్తమేదినీ ॥39

తథేతి. వనాన్తమేదినీ వనస్థలీ తాం సీతాం, పక్షే ద్రౌపదీం, తథాగతాం తద్రూపాపన్నాం తథావిధమయోగ్యహరణం ప్రాప్తామిత్యర్థః. అత ఏవ విహ్వలాం వ్యాకులామ్ అవలోక్య నిర్ఝరో నిర్ఝరజలం స ఏవ బాష్పమ్ అశ్రు తద్వర్షతీతి తాదృశీ సతీ తస్యా ఆర్తనాదస్య ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా మేదురైః పూర్ణైర్గుహా ఏవ ముఖాని తైః కృత్వా నూత్ప్రేక్షాయాం స్వయం ను చక్రన్ద అరోదీదివ; అన్యాపి రుదతీం దృష్ట్వా అశ్రువర్షిణీ సతీ హాహాదిరవపూర్ణేన ముఖేన రోదితి అత్ర గుహాయాం ముఖత్వారోపస్య నిర్ఝరజలే బాష్పత్వారోపస్య చ శాబ్దత్వాత్ వనాన్తమేదిన్యామ్ ఆర్థః సఖీత్వారోపోఽపేక్షణీయః **తేనైకదేశవివర్తిరూపకమేవేదం** న సమాసోక్తిః, తదనుప్రాణితా చోత్ప్రేక్షేత్యనయోస్సఙ్కరః. 39

శ్లో॥ చలజ్జటాయౌవనసీమ్ని తిష్ఠతా విలోక్య చౌర్యేణ హృతాం పరేణ తామ్ ।
తదీయకేళీహరిణీగణైస్సమం చిరాయ చుక్రోశ వనే ద్విజావళిః ॥40

చలదితి. చలన్ ఉద్ధారార్థం చఞ్చలీభవన్ జటాయుస్తన్నామా పక్షీ యత్ర సా తథా తస్యాం వనసీమ్ని తిష్ఠతా పరేణ శత్రూణా రావణేన చౌర్యేణ హృతాం తాం సీతాం విలోక్య ద్విజావలిః పక్షికులం తదీయాః సీతాసమ్బన్ధిన్యో యాః కేళీహరిణ్యః క్రీడామృగ్యస్తాసాం గణైః సమం సహ వనే చిరాయ చిరం కాలం వ్యాప్య చుక్రోశ క్రన్దితవతీ. పక్షే యౌవనసీమ్ని తిష్ఠతా యూనాపరేణ జయద్రథేన చౌర్యేణ హృతా తాం ద్రౌపదీం విలోక్య చలన్త్యః కోపేన శిరః కమ్పనాత్ కమ్పమానా జటాలగ్నకచా యస్యాస్సా ద్విజావలిః ధౌమ్యాదివిప్రసమూహః తదీయకేళీహరిణీగణైస్సమం వనే చిరాయ చుక్రోశ. దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా **ఇత్యమరః**. 40

శ్లో॥ ఆకృష్యమాణః ప్రసభాదివోచ్చైస్తదార్తనాదైర్నిజయా రుషా చ ।
త్వరావతస్తస్య రురోధ మార్గం జవేన భీమః ఖగరాట్సమానః ॥ 41

ఆకృష్యమాణ ఇతి. ఉచ్చైరున్నతైః తస్యాస్సీతాయా ఆర్తనాదైః హా రామ! హా లక్ష్మణేత్యాది కాతరధ్వనిభిః తథా నిజయా రుషా కోపేన చ ప్రసభాత్ ఆకృష్యమాణ ఇవ నీయమాన ఇవ భీమః శత్రుభయఙ్కరః ఖగరాట్ పక్షిశ్రేష్ఠో జటాయుః సమానః సగర్వః సన్ త్వరావతః సీతామాదాయ సత్వరం గచ్ఛతస్తస్య రావణస్య మార్గం పన్థానం జవేన రురోధ అవృణోత్. పక్షే ఉచ్చైస్తేషాం ద్విజానామార్తనాదైః నిజయా రుషా చ ప్రసభాదాకృష్యమాణ ఇవ జవేన ఖగరాట్సమానః గరుడతుల్యో భీమో భీమసేనః త్వరావతస్తస్య జయద్రథస్య మార్గం రురోధ. 41

శ్లో॥ పరస్పరాక్షేపవివృద్ధరంహసోః ప్రహారరేఖాఙ్కితగాత్రయోర్మిథః ।
ప్రకర్షవిస్మాపితసిద్ధచారణం తయోరభూత్సఙ్గరకర్మ దారుణమ్ ॥ 42

పరస్పరేతి. పరస్పరమాక్షేపేణ నిన్దావాదేన వివృద్ధం రంహో యుద్ధవేగో యయోస్తౌ తథా తయోః తథా మిథః పరస్పరం ప్రహారరేఖాభిః ప్రహారజనితచిహ్నైః అఙ్కితే గాత్రే యయోస్తౌ తథా తాదృశోస్తయోః జటాయురావణయోః, పక్షే భీమజయద్రథయోః ప్రకర్షేణ విస్మాపితా విస్మయం నీతాః సిద్ధాశ్చారణాశ్చ గణభేదా యత్ర తత్ దారుణం సఙ్గరకర్మ యుద్ధకార్యమ్ అభూత్. 42

శ్లో॥ చిరప్రహారక్షతపక్షమేనం నిగృహ్య కణ్ఠస్థితజీవశేషమ్ ।
స భీమసేనస్స్వబలేన నిన్యే తాం ధర్మరాజాశ్రితదిఙ్ముఖాన్తమ్ ॥ 43

చిరేతి. భీమసేనా యస్య తాదృశః స రావణః చిరప్రహారేణ క్షతాః క్షయం గమితాః పక్షాః పతత్రాణి యస్య స తథా తం తథా కణ్ఠస్థితః కణ్ఠలురితో జీవస్య జీవనస్య శేషోఽవశేషో యస్య స తథా, తం మృతప్రాయమిత్యర్థః. ఏనం జటాయుం నిగృహ్య పరాభూయ స్వస్య బలేన సామర్థ్యేన తాం సీతాం ధర్మరాజో యమస్తేనాశ్రితా యా దిక్ దక్షిణదిక్ తస్యా

ముఖస్య సామ్ముఖస్య అన్తం దక్షిణదిఙ్ముఖస్యాన్తే వర్తమానాం లఙ్కామిత్యర్థః. నిన్యే ప్రాపయామాస, భీమసేన ఇతి తదానీం సేనాయా అసమ్బన్ధాత్ ఉపలక్షణవిధయా అన్వయః. పక్షే స భీమసేనో వృకోదరః చిరప్రహారేణ క్షతాః పక్షాః సైన్యాదిసహాయా యస్య తం ఏనం జయద్రథం నిగృహ్య గృహీత్వా తాం ద్రౌపదీం ధర్మరాజో యుధిష్ఠిరః తదాశ్రితదిఙ్ముఖాన్తం నిన్యే యుధిష్ఠిరసమీపం ప్రాపయామాస అన్యత్సమానమ్. 43

శ్లో॥ నిశాచరాణామవరోధకర్త్రా పత్యా ప్రకామం కృతసాన్త్వనాపి ।
నినాయ సాశోకవనేషు కాలం న మృత్యునా నాప్యథ జీవితేన ॥ 44

నిశేతి. సా సీతా అశోకవనేషు అశోకవృక్షబహుళేషు విస్తృతత్వాద్బహువచనమ్ అవరోధకర్త్రా బన్దీత్వేన నియన్త్రణకారకేణ నిశాచరాణాం పత్యా ప్రభుణా రావణేన ప్రకామమత్యన్తం కృతసాన్త్వనాపి స్వభజనం ప్రతికృతానునయా సత్యపి న మృత్యునా నాప్యథ జీవితేన కాలం నిన్యే మృతప్రాయా దుఃఖేన కాలం యాపయామాసేత్యర్థః. కృతసాన్త్వనేతి రమ్భాశాపాద్ బలేన హరణం పరిహృతమ్. పక్షే నిశాచరాణాం హిడిమ్బాదీనామ్ అవరోధకర్త్రా వినాశకేన పత్యా స్వామినా భీమేన ప్రకామం కృతసాన్త్వనాపి సా ద్రౌపదీ శోకవనేషు శత్రుహరణానుస్మరణేన శోకబహుళేషు వనేషు న మృత్యునా నాప్యథ జీవితేన అతిదుఃఖేనేత్యర్థః కాలం నిన్యే. 44

శ్లో॥ తతో వనేషు భ్రమతే శశంస భర్త్రే ప్రజానామరణీం ప్రియాం స్వామ్ ।
ద్విజోత్తమః కృచ్ఛ్రగతశ్శ్రమేణ పరేణ బిభ్యద్ధరిణాపనీతామ్ ॥ 45

తత ఇతి. తతోఽనన్తరం శ్రమేణ యుద్ధాయాసేన కృచ్ఛ్రగతః జీవనసంశయం ప్రాప్తః ద్విజోత్తమః పక్షిశ్రేష్ఠః జటాయుః వనేషు భ్రమతే సీతాన్వేషణార్థమితస్తతః పర్యటతే ప్రజానాం భర్త్రే రాజ్ఞే రామాయ బిభ్యద్ధరిరిన్ద్రో యస్మాత్ స తథా తేన పరేణ శత్రుణా రావణేన అపనీతాం హృతాం స్వాం ప్రియాం సీతాం శశంస యుద్ధే మాం వినిర్జిత్య రావణస్సీతాం జహారేతి కథయామాసేత్యర్థః. కిమ్భూతామ్ అరణీం తవ కోపాగ్న్యుద్దీపకత్వాత్ మన్థనకాష్ఠమివ అన్యాప్యరణీమధ్యమానా అగ్నిమావిర్భావయతి. పక్షే పరేణ అధికేన శ్రమేణ హరిణానుధావనాయాసేన కృచ్ఛ్రగతః ప్రాప్తక్లేశః ద్విజోత్తమః కశ్చిద్బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠః బిభ్యద్భీతో యో హరిణః అరణ్యాం శిరఃకణ్డూయనతత్పరో మృగరూపధారీ ధర్మః తేనాపనీతాం స్వాం ప్రియామ్ అగ్నిహోత్రసమ్పాదనైకహేతుత్వాత్ స్నేహాస్పదమ్ అరణీం మన్థనకాష్ఠం వనేషు భ్రమతే ప్రజానాం భర్త్రే యుధిష్ఠిరాయ శశంస రాజన్ ఇమామరణీం శృఙ్గలగ్నామాదాయ హరిణోఽయం పలాయతే తదేనం నిగృహ్య తామానీయ మహ్యం దేహీతి కథయామాసేత్యర్థః. అరిణిస్త్వగ్నిమన్థే నాద్వయోర్నిర్మంథ్యదారుణి ఇతి **మేదినీ**. 45

శ్లో॥ వనే పునస్తత్పదవీం విచిన్వన్ నిజానుజప్రాణభయోద్యతేన ।
కబన్ధభూతేన పరిశ్రమార్తః కేనాపి భూతేన స సఙ్గతోఽభూత్ ॥ 46

వన ఇతి. వనే దణ్డకారణ్యాత్ క్రోశత్రయాతీతేఽరణ్యే తస్యాః సీతాయాః పదవీం సన్ధానం పునర్విచిన్వన్ కయా పదవ్యా సా రావణేన నీతేత్యన్విష్యన్ అత ఏవ పరిశ్రమేణ భ్రమణఖేదేన ఆర్తః కాతరస్స రామః నిజస్య స్వస్య అనుజస్య లక్ష్మణస్య చ ప్రాణభయే వినాశే ఇత్యర్థః. ఉద్యతేన ఉద్యుక్తేన కబన్ధేతి నామ్నా భూతో విత్తః ఖ్యాతః కబన్ధభూతస్తేన కేనాపి భూతేన జన్తునా స్థూలశిరో మునిశాపేన రాక్షసతామ్ ఇన్ద్రేణ చ వికృతాఙ్గతాం నీతేనదనోర్మధ్యమపుత్రేణేత్యర్థః. సఙ్గతః సమ్ప్రాప్తోఽభూత్ భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ జన్తౌ క్లీబే త్రిషూచితే । ప్రాప్తే విత్తే సమే సత్యే దేవయోన్యన్తరే తు నా ఇతి **మేదినీ**. పక్షే వనే పునస్తస్యా అరణ్యాః పదవీం విచిన్వన్ పరిశ్రమార్తః వనభ్రమణశ్రమజనితపిపాసయా క్లాన్తః స యుధిష్ఠిరః నిజానుజానాం భీమాదీనాం ప్రాణభయోద్యతేన ప్రశ్నాపూరణేన జలపానాద్వినాశకేనేత్యర్థః. తథా కస్య జలస్య జలపానేన్యేత్యర్థః బన్ధభూతేన ప్రతిబన్ధకరూపేణ కేనాపి భూతేన ప్రథమం బకరూపేణ పశ్చాద్యక్షరూపేణ ధర్మేణేత్యర్థః. సఙ్గతోఽభూత్ పిపాసార్తేన యుధిష్ఠిరేణ జలానయనార్థం క్రమేణ ప్రేరితా న కులాదయః బకరూపి ధర్మవచనముల్లంఘ్య జలం పీత్వా మృతా, తతస్తదనుసన్ధానపరో యుధిష్ఠిరోఽపి తత్ర గతస్తేన మిళిత ఇత్యర్థ. 46

శ్లో॥ స తేన పూర్వం కృతవిగ్రహోఽపి తద్వ్యాహృతార్థప్రతివాక్యదానైః ।
భృశం ధినోతి స్మ మనస్తదీయం న యాతి కో నామ వశం గుణానామ్ ॥47

స ఇతి. స కబన్ధః పూర్వం తేన రామేణ సహ కృతవిగ్రహోఽపి భక్షణోద్యమాత్కృతవిరోధః సన్నపి తేన రామేణ వ్యాహృతః కథితో యోఽర్థః ప్రయోజనం '**సత్వం సీతాం సమాచక్ష్వ యత్ర వా యేన వా హృతామ్**' ఇత్యాదిరూప స్తస్య ప్రతివాక్యదానైః '**శృణు రాఘవత్వేన**' ఇత్యాదిరూపప్రత్యుత్తరప్రదానైః కరణైస్తదీయం రామసమ్బన్ధిమనో భృశం ధినోతి స్మ అప్రీణయత్ ఉక్తమర్థం సమర్థయతి కో నామ జనః గుణానాం వశం వశ్యతాం న యాతి సర్వేగుణై స్సన్తోషం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. పక్షే స యుధిష్ఠిరస్తేన బకరూపిణా ధర్మేణ పూర్వం కృతో విగ్రహో భ్రాతృవధరూపవిప్రయిం యస్య తాదృశస్సన్నపి తేన ధర్మేణ వ్యాహృతః పృష్టో యోఽర్థః. **కింస్విదాదిత్యమున్నయతి కే చ తస్యాభితశ్చరాః**' ఇత్యాదిరూపస్తస్య ప్రతివాక్యదానైః '**బ్రహ్మాదిత్యమున్నయతిదేవాస్తస్యాభితశ్చరాః**' ఇత్యాది ప్రత్యుత్తరప్రదానైః కృత్వా తదీయం ధర్మసమ్బన్ధిమనో భృశం ధినోతి స్మ, శేషం తుల్యమ్. అత్ర సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపో**ఽర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారః**. 47

శ్లో॥ తతో వధావిష్కృతదివ్యదేహాతో హితోపదేశం ప్రతిపద్య ధర్మతః ।
నిజానుజాపత్ప్రతిమోక్షణాదసౌ విపత్పయోధిం మనుతే స్మ గోష్పదమ్ ॥48

తత ఇతి. అసౌ రామః తత స్తస్మాదనన్తరం వధేన తదనుమత్యా తదీయరాక్షసశరీరస్య దాహేన ఆవిష్కృతః ప్రకాశితో దివ్యదేహః ప్రాక్తనస్స్వర్గీయశరీరం యేన స తథా తస్మాత్ తథా నిజానుజయోః స్వలక్ష్మణయోరాపదః తద్గ్రహణరూపవిపత్తేః ప్రతిమోక్షణం యస్మాత్స

తథా తస్మాత్ కబన్ధాత్ ధర్మతో ధర్మేణ ప్రత్యుపకారధర్మమూలకమిత్యర్థః. హితోపదేశమ్ ఇతః పమ్పాప్రదేశం గచ్ఛ తత్ర ఋశ్యమూకే సుగ్రీవేణ సహ సఖ్యం కృత్వా తత్సహాయః సీతాముద్ధరిష్యసీత్యేవం రూపం ప్రతిపద్య ప్రాప్య విపత్ సీతోద్ధరణక్లేశరూపవిపత్తిరేవ పయోధిః దురధిగమత్వాత్ సముద్రః తం గోష్పదం మనుతే స్మ సుగ్రీవసహాయోఽచిరమేవ సీతాముద్ధరిష్యామీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః. పక్షే తతోఽసౌ యుధిష్ఠిరః వధాయ భీమాదీనాం జీవనాయ ఆవిష్కృతో దివ్యదేహో యేన స తథా తస్మాత్ యక్షరూపమపహాయ దేవదేహం గృహీతవత ఇత్యర్థః. ధర్మతః ప్రశ్నపూరణసన్తుష్టాత్ స్వపితుర్ధర్మాత్ హితోపదేశమ్ ఇతో విరాటనగరం గచ్ఛ తత్ర వర్షమేకమజ్ఞాతవాసమధ్యుష్య యుద్ధే శత్రూన్ జేష్యసీత్యేవమాదేశం ప్రతిపద్య అనన్తరం నిజానుజానాం భీమాదీనామ్ ఆపదో మరణరూపాయాః ప్రతిమోక్షణాత్ ధర్మవచసా తేషాం పునః ప్రత్యుజ్జీవనాదిత్యర్థః. కౌరవవిజయరూపవిపత్పయోధిం గోష్పదం మనుతే స్మ అవశ్యమేవ కౌరవాన్ జేష్యామీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః. విపత్పయోధిమితి **నిరఙ్గరూపకమ్**. 48

శ్లో॥ తతస్సముద్దీపితమత్స్యమణ్డలం సముల్లసత్కీచకవంశదుర్గమమ్ ।
పరైరచిన్త్యాచరణస్సముచ్చలన్నరాధిపమ్పావనమాససాద సః ॥ 49

తత ఇతి. పరైరన్యైః రావణాదిశత్రుభిర్వా అచిన్త్యమప్రతర్క్యమ్ ఆచరణం కర్మ యస్య సః. తథా సముత్ కబన్ధాదేశేన సహర్షః స రామః తతః కబన్ధోపదేశానన్తరం పంపా నామ మహత్సరస్తస్య వనం జలం తదుపలక్షితదేశమిత్యర్థః. ఆససాద ప్రాప; కిమ్భూతం సముద్దీపితం స్వచ్ఛతయా దర్శితం మత్స్యమణ్డలం అన్తః క్రీడన్మీనకులం యేన తత్, తథా సముల్లసద్భిః కీచకవంశైః సశబ్దవేణుభిః కీచకైః వృక్షవిశేషైః వంశైశ్చేతి వా దుర్గమమ్ అన్యైర్గన్తు- మశక్యం తథా చలన్ అపగచ్ఛన్ నరాణామాధిర్మానసవ్యథా యత్ర తత్ యద్వా నరాణాం విరహి మనుష్యాణామ్ ఆధిర్యస్మాత్తత్ విరహోద్దీపకమిత్యర్థః. అస్మిన్పక్షే **చలన్నితి కర్తృవిశేషణమ్**. పక్షే తతో ధర్మవచనానన్తరం పరైర్దుర్యోధనాదిభిః అచిన్త్యాచరణోఽలక్షిత ప్రచారః సముచ్చలన్ అజ్ఞాతవాసాయ తస్మాద్దేశాద్గచ్ఛన్ స యుధిష్ఠిరః పావనం దోషవర్జితం నరాధిపం విరాటనృపతిమ్ ఆససాద; కిమ్భూతం ప్రజారఞ్జనాదినా ఉద్భాసితం మత్స్య మణ్డలం తన్నామకరాష్ట్రం యేన స తథా, తం తథా సముల్లసన్ యః కీచకః విరాటసేనాపతిః దైత్యవిశేషః తస్య వంశైః గోత్రైః దుర్గమం శత్రుభిరనాక్రమణీయం కీచకో ధ్వనిమద్వంశే దైత్యభేదే ద్రుమాన్తరే ఇత్యుభయత్రాపి **హేమచన్ద్రః**. 49

శ్లో॥ మాతఙ్గతేజః క్షపితారిశక్తౌ స వానరేన్ద్రం విషయే వసన్తమ్ ।
సమీరపుత్రేణ కృతానుకూల్యః సంప్రాప రాజా విదితస్సఖాయమ్ ॥50

మాతఙ్గేతి. స రాజా రామః సమీరపుత్రేణ వాయుతనయేన హనుమతా కృతమానుకూల్యం సుగ్రీవసమీపనయనరూపోపకారో యస్య సః తథా, విదితః హనుమద్వచసా దాశరథిత్వేన

జ్ఞాతస్సన్ మతఙ్గస్య మునేరిదమ్మాతఙ్గం యత్తేజః తపఃప్రభావః తేన క్షపితా కుణ్ఠితా అరేః సుగ్రీవశత్రోర్వాలినః శక్తిః పరాక్రమో యత్ర స తథా, తస్మిన్విషయే ఋశ్యమూకప్రదేశే వసన్తం చతుర్భిస్సహాయైస్సహ నిర్భయేన కృతవసతిం వానరేన్ద్రం కపిముఖ్యం సుగ్రీవం సఖాయం మిత్త్రం సంప్రాప మృతదున్దుభిదానవదేహోత్క్షేపేణ రక్తబిన్దుపాతనాత్ క్రుద్ధేన మతఙ్గమునినా అత్రాగతో మరిష్యసీతి శాపే దత్తే వాలినా ఋశ్యమూకప్రదేశః పరిహృతః. పక్షే సమీరపుత్త్రేణ భీమేన కృతానుకూల్యః కృతరక్షణః సవా వాశబ్దశ్చార్థే స చ రాజా యుధిష్ఠిరః అవిదితః కైరపి దుర్యోధనాదిభిరజ్ఞాతస్సన్ అజ్ఞాతవాసస్యాపేక్షితత్వాదితి భావః. మాతఙ్గానాం హస్తిసైన్యానాం తేజసా క్షపితా అరీణాం శక్తిర్యత్ర తాదృశే విషయే మత్స్యప్రదేశే వసన్తం నరేన్ద్రం రాజానం విరాటం సఖాయం సంప్రాప మత్స్యదేశం గత్వా విరాటస్య సఖా బభూవేత్యర్థః. 50

శ్లో॥ సోక్షరన్ధనసఙ్గీతహరిగోత్త్రావలమ్బనైః ।
తత్కర్మభిః స్వం కృతినం విభావస్వన్వయోఽస్మరత్ ॥ 51

స ఇతి. విభావసోః సూర్యస్య అన్వయో వంశః పుత్త్ర ఇత్యర్థః. స సుగ్రీవః తస్య రామస్య కర్మభిః దున్దుభిశరీరక్షేపాదిభిః కార్యైః అక్షరన్ అచలన్ స్వాభిప్రేతవాలివధే కిఞ్చిద్ధృత విశ్వాస ఇత్యర్థః. ధనసఙ్గినం రాజత్వాద్ధనినం వాలినమ్ ఇతాని ప్రాప్తాని యాని హరిగోత్త్రాణి వానరకులాని తేషామ్ అవలమ్బనైః ఆశ్రయణైః రామేణ వాలినం వినాశ్య తదనుగత-వానరకులగ్రహణైరిత్యర్థః. స్వమ్ ఆత్మానం కృతినం రామకార్యసీతోద్ధరణసమ్పాదనా-త్కృతార్థమ్ అస్మరత్ నిశ్చికాయ రామో యది వాలివధరూపం మమోపకారం కుర్యాత్ తదా అహమపి వాలిరాజ్యం ప్రాప్య తదనుగతవానరసైన్యావలమ్బనేన సీతోద్ధారరూపం రామస్య ప్రత్యుపకారం కరిష్యామీతి నిశ్చితవానిత్యర్థః. పక్షే విభా కాన్తిః, వసూని ధనాని చ తేషామన్వయః సమ్బన్ధో యత్ర తాదృశః స విరాటః సూర్యవంశ్య ఇతి వా అక్షః పాశకస్తత్క్రీడేత్యర్థః. రన్ధనం పాకః సఙ్గీతం గానం హరయోఽశ్వాః గోత్త్రా గోసమూహః గోత్త్రా స్యాద్గోసమూహేఽపీతి **విశ్వః.** తాసామ్ అవలమ్బనైః తద్రూపైః తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం కర్మభిః క్రమేణ పఞ్చభిః కార్యైః కృత్వా స్వం కృతినమ్ అస్మరత్ ధన్యోఽహం యస్య అక్షక్రీడాదిషు ఏతే యోగ్యా జనాని యుక్తా ఇతి మన్యతే స్మ, తత్ర యుధిష్ఠిరస్య కర్మ అక్షక్రీడా భీమస్య రన్ధనమ్ అర్జునస్య అన్తఃపురే సఙ్గీతం నకులస్యాశ్వరక్షా సహదేవస్య గోకులరక్షణమితి. 51

శ్లో॥ స వ్యఞ్జయన్నాత్మభుజస్య తేజస్సంఘృష్టవిద్విడ్బలలోపిమల్లాన్ ।
బలేన భీమో రఘువీరవర్యస్తాలాన్ వనే వాయురివోన్మమాథ ॥ 52

స ఇతి. బలేన భీమః శత్రూణాం భయఙ్కరః స రఘువీరవర్యో రామః ఆత్మభుజస్య తేజో బలం వ్యఞ్జయన్ ప్రకాశయితుం హేతౌ **శతృప్రత్యయః,** వనే వాయురివ తాలాన్

సప్తతాళవృక్షాన్ సాలానితి చ క్వచిత్పాఠః, సాలాన్ వృక్షాన్ ఉన్మమాథ బిభేద సుగ్రీవ ప్రత్యయదార్ఢ్యార్థమితి శేషః. కిమ్భూతాన్ సంఘృష్టః స్పర్ధావాన్ యో విద్విట్ శత్రుః వాలీ తస్య బలలోపినశ్చ తే మల్లా బలీయాంసశ్చేతి. తే తథా తాన్ పూర్వం వాలీ సప్తతాళాన్ యుగపద్భేత్స్యామీతి స్పర్ధయా ప్రతిజ్ఞాయ త్రీన్బిభేద న తు సప్త అతస్తస్య బలలోపే తే మల్లా ఇవ జాతా ఇత్యర్థః. అన్యేఽపి మల్లాః స్పర్ధావతాం బలం లుమ్పన్తి. పక్షే వీరవర్యో వీరశ్రేష్ఠః స భీమః సంఘృష్టానాం విద్విషాం బలం లోప్తుం శీలం యస్య తాదృశమ్, ఆత్మభుజస్య తేజో వ్యఞ్జయన్ వ్యఞ్జయితుం వనే తాళాన్ వాయురివ రఘులఘు యథా స్యాత్తథా మల్లాన్ బలీయసో జనాన్ బలేన ఉన్మమాథ క్షోభయామాస విరాటతోషణాయేతి శేషః. రఘువీరో రామః తద్వద్వర్యః శ్రేష్ఠః ఇతి వా. 52

శ్లో॥ దారోపరోధేన కృతాపరాధం రణోద్యతం భ్రాతృజనేన సార్ధమ్ ।
మూర్ఛద్యశో దుందుభిశత్రుమేనం స కీచకం దావ ఇవ వ్యమథ్నాత్ ॥53

దారోపరోధేనేతి. స రామః దారాణాం సుగ్రీవపత్న్యా ఉపరోధేన హరణేన కృతాపరాధం కృతదణ్డార్హకిల్బిషం తథా భ్రాతృజనేన సుగ్రీవేణ సార్ధం సహ రణోద్యతం యుద్ధాసక్తమ్ ఏనం దున్దుభిశత్రుం దున్దుభిదానవరిపుం వాలినం మూర్ఛన్తి అపరాధినో యోగ్య దణ్డవిధానేన వర్ధమానాని యశాంసి యత్ర క్రియాయాం తద్యథా స్యాత్తథా, కీచకం వేణువిశేషం దావో వనాగ్నిరివ వ్యమథ్నాత్ జఘాన. పక్షే స భీమః దావ ఇవ వనాగ్నిరివ జ్వలత్కోపానల ఇత్యర్థః. దారాణాం ద్రౌపద్యా ఉపరోధేన జిహీర్షయా కృతాపరాధం తథా రణోద్యతం నేయమభిసారికా సైరన్ధ్రీ కశ్చిద్వీరోయమితి మత్వా యుద్ధాయ కృతయత్నమ్ ఏనం కీచకం కీచకనామానం విరాటస్యాలం భ్రాతృజనేన సార్ధం కీచకభ్రాతృభిస్సహ మూర్ఛన్ యశో-దున్దుభిరివ సమన్తాత్ప్రసృతత్వాద్వాద్యవిశేష ఇవ యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా వ్యమథ్నాత్ హస్తపాదాద్యఙ్గామోటనేన వ్యనాశయత్; అత్ర విమథనం ప్రతి దారోపరోధేన కృతాపరాధత్వస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం **కావ్యలిఙ్గమ్**. తతః సముద్దీపితమత్స్యమణ్డలమితి శ్లోకే కీచకస్యోపాదానాత్ అత్ర చ పునః కథనాత్ సతి కథితానుకథనే ఏనమితి ప్రయోగస్సాధుః.

శ్లో॥ భావాన్తరం ప్రాప్య సురేన్ద్రసూనౌ స్వస్థానమాసేదుషి వీరవర్యే ।
రాజానముజ్జృమ్భితమత్స్యకేతుం సుగ్రీవమృద్ధాంగదమాప లక్ష్మీః ॥54

భావాన్తరమితి. వీరవర్యే సురేన్ద్రసూనౌ శక్రతనయే వాలిని భావాన్తరమవస్థావిశేషం మరణమిత్యర్థః. ప్రాప్య స్వః స్థానం స్వర్గరూపం స్థానమాసేదుషి ప్రాప్తే సతి లక్ష్మీః రాజ్యశ్రీః ఉజ్జృమ్భితః చిరాత్ ప్రియాలాభేన ఉద్దీప్తో మత్స్యకేతుః కామో యస్య స తథా తం తథా ఋద్ధః సమృద్ధిమాన్ యౌవరాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః. అఙ్గదో వాలిపుత్రో యస్మాత్స తథా తం సుగ్రీవం రాజానమ్ ఆప. పక్షే వీరవర్యే సురేన్ద్రసూనౌ అర్జునే బృహన్నళా నామనీతి శేషః. భావాన్తరమ్ ఊర్వశీశాపాత్ నపుంసకత్వం ప్రాప్య స్వస్థానం స్వయోగ్యస్థానమ్

అన్తఃపురమిత్యర్థః ఆసేదుషి నారీణాం సఙ్గీతాదిశిక్షణార్థం ప్రాప్తే సతి. లక్ష్మీః శోభా రాజానం విరాటమ్ ఆప మహాపురుషస్యార్జునస్యాంతఃపురాధిష్ఠానేన విరాటః పూర్వాపేక్షయా అతితరాం శుశుభే ఇత్యర్థః. కిమ్భూతమ్ ఉజ్జృమ్భితస్య సమృద్ధస్య మత్స్యస్య తన్నామకస్వదేశస్య కేతుమ్ అత్యున్నతత్వాత్ పతాకామివ తథా సుగ్రీవం శోభనకన్ధరం తథా బుద్ధం హీరకాదిఖచితత్వాత్ మహార్ఘమ్ అఙ్గదం కేయూరం యస్య స తథా తమ్. 54

శ్లో॥ మహీభృతో మాల్యవతస్తదా తం బృహన్నళాఢ్యే కటకే వసన్తమ్ ।
పరప్రణీతా స్వకళత్రపీడా కం కం న సాలమ్భయదార్తియోగమ్ ॥55

మహీభృత ఇతి. తదా సుగ్రీవరాజ్యప్రాప్తేః పరం మాల్యవతో మాల్యవన్నామకస్య మహీభృతః పర్వతస్య బృహద్భిః నళైస్తృణవిశేషైరాఢ్యే యుక్తే కటకే నితమ్బే సానౌ వా వసన్తం తం రామం సా అతిదుస్సహా పరేణ రావణేన ప్రణీతా జనితా స్వకళత్రపీడా స్వపత్నీసీతావిషయకవిరహవ్యథా కంకమ్ ఆర్తియోగం పీడాసమ్బన్ధం నాలమ్భయత్ న ప్రాపయామాస, అపి తు సర్వా ఏవ అఙ్గా సౌష్ఠవతాపాద్యవస్థా ఆలమ్భయదిత్యర్థః. తాశ్చ యథా “అఙ్గేష్వసౌష్ఠవం తాపః పాణ్డుతా కృశతాఽరుచిః । అధృతిస్స్యాదనాలమ్బస్తన్మయో- న్మాదమూర్ఛనాః ॥ మృతిశ్చేతి క్రమాజ్ జ్ఞేయా **దశస్మరదశా** ఇహేతి. తమితి లభేరుపసర్జనీభూతగత్యర్థత్వాత్ప్రయోజ్యకర్మ. పక్షే తదా కీచకేన ద్రౌపద్యుపరోధాత్ పరం మాల్యవతో ధృతమాల్యస్య నిశ్చిన్తతతయా స్రగాద్యుపభోగిన ఇత్యర్థః. మహ్యాభృతో రాజ్ఞో విరాటస్య బృహన్నళాఢ్యే బృహన్నళా నామకార్జునయుక్తే కటకే రాజధాన్యాం వసన్తం కఙ్కం గోపనార్థం కఙ్కేతి నామధారిణం తం యుధిష్ఠిరం సా పరప్రణీతా కీచకేన జనితా స్వకళత్రస్య ద్రౌపద్యాః పీడా ఉపరోధః ఆర్తియోగం న అలమ్భయత్ భీమేన కీచకస్య వినాశాదితి భావః. న అలమ్భయత్ అపి తు అలమ్భయదితి కేచిత్. కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితమ్బయోరితి **విశ్వః**. 55

శ్లో॥ అథ ఘననికురుమ్బైరమ్బుసమ్భారనమ్రై-
స్స్థగితగగనగర్భా విద్యుదుద్యోతహృద్యా ।
నృపకులజయయాత్రా కేళిదీర్ఘాన్తరాయః
పథికమిథునమృత్యుః ప్రావృడుజ్జృమ్భతే స్మ ॥ 56

అథ **షోడశభిశ్శ్లోకైర్వర్షర్తుం** వర్ణయతి అథేతి. అథ రామస్య మాల్యవత్పర్వతప్రవేశానన్తరం పక్షే కీచకవధానన్తరం, ప్రావృట్ వర్షర్తుః ఉజ్జృమ్భతే స్మ ఉదియాయ. కిమ్భూతా అమ్బుసమ్భారేణ జలభరేణ నమ్రైః లమ్బమానైర్ఘననికురుమ్బైః మేఘసమూహైః స్థగితః పిహితో గగనస్య గర్భో మధ్యం యత్ర సా తథా విద్యుతామ్ ఉద్యోతేన ప్రకాశేన హృద్యా మనోజ్ఞా తథా నృపకులస్య రాజబృన్దస్య జయార్థం యా యాత్రా ప్రయాణం తద్రూపాయా కేళిః క్రీడా తస్యా దీర్ఘాన్తరాయః అతివిఘ్నం ప్రావృషి యాత్రాభావాత్ తథా పథికమిథునానాం

ప్రోషితధ్వన్వానాం మృత్యుః కామోద్దీపకత్వాత్ యమ ఇవ అతిదుఃఖదేత్యర్థః. అత్ర ప్రావృట్స్వభావవర్ణనాత్ స్వభావోక్తిరలఙ్కారః. ఉత్తరార్ధే చ రూపకమిత్యనయోరనపేక్షి-తత్వేనావస్థానాత్సంసృష్టిః. **మాలినీ వృత్తమ్.** 56

శ్లో॥ శీకరక్షరణశీతమారుతాశ్చాతకప్రకరకౌతుకావహాః ।
బభ్రముః కృతవియోగిదిగ్భ్రమా వారివాహనివహా విహాయసి ॥ 57

శీకరేతి. శీకరాణాం నిస్సృతామ్బుకణానాం క్షరణేన శీతో హిమో, మారుతో వాయుః యేభ్యస్తే, తథా చాతకప్రకరస్య చాతకసమూహస్య కౌతుకం హర్షమ్ ఆవహన్తి జలదానేన జనయన్తీతి తే తథా కృతో వియోగినాం విరహిణాం దిగ్భ్రమో దిఙ్మోహో యైస్తే ఈదృశా వారివాహనివహా మేఘసమూహాః విహాయసి ఆకాశే బభ్రముః గతాగతం చక్రుః, **స్వభావోక్తిః. రథోద్ధతావృత్తమ్.** 57

శ్లో॥ ద్రాక్తటిత్కనకకోణతాడితైర్దధ్వనే ఘనఘటామహానకైః ।
తాణ్డవం తదనువృత్తిపేశలం మణ్డలేన విదధే శిఖణ్డినామ్ ॥ 58

ద్రాగితి. ఘనానాం మేఘానాం ఘటాః సమూహా ఏవ మహానకాః బృహత్పటహాస్తైః తటిదేవ కనకకోణః స్వర్ణమయవాదనదణ్డస్తేన తాడితైర్వాదితైరివ తాదృశైః సద్భిర్ద్రాగ్ఝటితి దధ్వనే శబ్దితం **భావే లిట్**, తథా శిఖణ్డినాం మయూరాణాం మణ్డలేన సమూహేన తేషాం ఘనానామ్ అనువృత్తౌ ఉపాసనాయాం పేశలం మనోజ్ఞం యథా భవతి తథా యద్వా తదనువృత్త్యా ఘనధ్వనితానుసారేణ పేశలం తాణ్డవం నృత్యం విదధే కృతం **కర్మణి లిట్**. అన్యేఽపి వాద్యానుసారేణ నృత్యన్తి కోణో వీణాదివాదనమితి. ఆనకః పటహోఽస్త్రీస్యాదితి తాణ్డవం నటనం నాట్యమితి **చామరః**. అత్ర పూర్వార్ధే రూపకప్రతీయమానోత్ప్రేక్షయోః **సఙ్కరః**, ఉత్తరార్ధే చ శిఖణ్డిషు వాద్యానుసారినటనకర్తృవ్యవహారప్రతీతేస్స**మాసోక్తిః**. 58

శ్లో॥ యాచితేన బహుచాతకద్విజైరమ్బుదేన జలదానపూర్వకమ్ ।
హేమముష్టిరివ దూరమీరితా సఞ్చచార రుచిరాచిరప్రభా ॥ 59

యాచితేనేతి. బహవశ్చాతకా ఏవ ద్విజాః పక్షిణః అథ చ బ్రాహ్మణా ఇవేతి తైః యాచితేన దేహి దేహీతి ప్రార్థితేన బహు యథా స్యాత్తథేతి వా అమ్బుదేన మేఘేన కర్త్రా జలదానపూర్వకం జలవర్షణపూర్వకమ్ అథ చ '**మనసా పాత్రముద్దిశ్య భూమౌ తోయం వినిక్షిపేత్**' ఇత్యాది శాస్త్రాత్ జలప్రక్షేపపూర్వకం దూరమీరితా దూరే ప్రక్షిప్తా హేమముష్టిరివ రుచిరా అచిరప్రభా విద్యుత్ సఞ్చచార విలలాస, అన్యేఽపి ద్విజైః ప్రార్థితా వదాన్యాః జలప్రక్షేపపూర్వకం సువర్ణముష్టిం ప్రక్షిపన్తి; అత్ర హేమముష్టిరివేతి వాచ్యోపమా అమ్బుదే వదాన్యో-పమామార్థీమపేక్షత ఇతి ఏకదేశవివర్తిన్యుపమా సా చ ద్విజేతి జలదానపూర్వకేతి చ శ్లిష్టమితి శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యా అఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్యతే** చతుర్థపాదే చ **వృత్త్యనుప్రాసః**. 59

శ్లో॥ ప్రావృషా జలదపఙ్క్తిబాహునా చణ్డధామ్ని విహితోపగూహనే ।
కేళిభిన్నమివ రత్నకఙ్కణం ఖణ్డమిన్ద్రధనుషస్స్మ శోభతే ॥ 60

ప్రావృషేతి. చణ్డధామ్ని సూర్యే నాయక ఇవేతి శేషః. ప్రావృషా కర్త్ర్యా నాయికయేవేతి శేషః. జలదపఙ్క్తిర్బాహురివేతి తేన కృత్వా విహితోపగూహనే కృతాచ్ఛాదనే అథ చ కృతాలిఙ్గనే సతి కేళిభిః సురతక్రీడాభిర్భిన్నం భగ్నం రత్నకఙ్కణమివ ఇన్ద్రధనుషః ఖణ్డం శోభతే స్మ అత్రాపి పూర్వవ**దేకదేశవివర్తిన్యుపమా** ఔపమ్యగర్భసమాసోక్తిరితి కేచిత్. 60

శ్లో॥ కేకినాం కలితకేకముచ్చకైర్బర్హభారమవతత్య నృత్యతామ్ ।
చన్ద్రకైర్వ్యచకసేఽభ్రమణ్డలం ద్రష్టుమక్షినికరైరివోర్ధ్వగైః ॥ 61

కేకినామితి. బర్హభారం పిఞ్ఛసమూహమ్ ఉచ్చకైరవతత్య ప్రసార్య కలితా హర్షేణోచ్చరితా కేకా తద్రూపా వాణీ యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా నృత్యతాం నృత్యం కుర్వతాం కేకినాం మయూరాణామ్ అభ్రమణ్డలం మేఘబృన్దం ద్రష్టుమ్ ఊర్ధ్వగైరక్షినికరైరివ చక్షుస్సమూహైరివ చన్ద్రకైర్మేచకైః విచకసే వికసితమ్ **భావే లిట్. ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః.** 61

శ్లో॥ వ్యోమ్ని ఖేలదచిరాంశునర్తకీహారయష్టినిభయామ్బుధారయా ।
పర్యసారి విపతద్ఘనోపలవ్యాజనాయకమణిప్రకీర్ణయా ॥ 62

వ్యోమ్నీతి. వ్యోమ్ని ఆకాశాఙ్గణే ఖేలన్తీ నృత్యన్తీ అచిరాంశుర్విద్యుత్ నర్తకీవ నటీవ తస్యా హారయష్టినిభయా ముక్తామయహారగుచ్ఛతుల్యయా తథా నిపతన్తో యే ఘనోపలాః కరకా స్త ఏవ వ్యాజేన ఛలేన నాయకమణయః హారమధ్యగతమణివిశేషాస్తైః ప్రకీర్ణయా యుక్తయా అమ్బుధారయా పర్యసారి పరిసృతం భూమౌ పతితమిత్యర్థః, **భావేలుఙ్.** అత్ర ఘనోపలత్వనిషేధేన నాయకమణిత్వస్థాపనాత్ **అపహ్నుతిః** పూర్వార్ధే చోపమా ఇత్యనయో- **స్సఙ్కరః.** 62

శ్లో॥ లోకమున్మదయితుం ప్రసాదితా చూర్ణముష్టిరివ మీనకేతునా ।
దిఙ్ముఖేషు నవనీపజం రజో వార్షికేణ మరుతా విచిక్షిపే ॥ 63

లోకమితి. వార్షికేణ వర్షాకాలోత్పన్నేన మరుతా కామసాహాయ్యకారిణా వాయునా లోకం జనం విరహిణమిత్యర్థః. ఉన్మదయితుమ్ ఉన్మత్తం కర్తుం మీనకేతునా కామేన ప్రసాదితా మన్త్రతన్త్రాదినా సమ్పాదితా చూర్ణముష్టిరివ ముష్టిమితం సిద్ధచూర్ణమివేత్యుత్ప్రేక్షా నవనీపజం నవీనకదమ్బపుష్పజాతం రజః పరాగః దిఙ్ముఖేషు దిక్ప్రాన్తేషు విచిక్షిపే విక్షిప్తమ్ అన్యోఽపి లోకోన్మాదాయ కేనాపి సాధితం సిద్ధచూర్ణం దిక్షువిక్షిపతి అత్రోత్ప్రేక్షయా కదమ్బపరాగ- సమ్పృక్తవార్షికవాతస్యాత్యన్తముద్దీపకత్వం వ్యజ్యతే ఇత్యలఙ్కారేణ **వస్తుధ్వనిః.** 63

శ్లో॥ స్పర్శసౌఖ్యమనిలేన లంభితాః కామినేవ వనరాజియోషితః ।
ఉచ్ఛ్వసన్నవకదంబకేసరా రేజిరే సపులకోద్గమా ఇవ ॥ 64

స్పర్శేతి. కామినేవ కాముకేనేవ అనిలేన వాయునా కర్త్రా స్పర్శసౌఖ్యమ్ అఙ్గస్పర్శజనిత–సుఖం లమ్భితాః నీతాః తథా ఉచ్ఛ్వసన్తః ఉద్గచ్ఛన్తో నవకదమ్బానాం కేసరాః కిఞ్జల్కా యాసుతాః వనరాజయోఽరణ్యశ్రేణయో యోషితః కామిన్య ఇవ వనరాజి యోషితః పురుషవ్యాఘ్రవత్**కర్మధారయః** స **పులకోద్గమా** ఇవ సరోమాఞ్చా **ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా**, రేజిరే శుశుభిరే అన్యా అపి కామిన్యః కామినాలిఙ్గితాః స్పర్శసుఖేన పులకం ధారయన్తి అత్ర పూర్వార్ధే శ్రౌతీలుప్తోపయోః **సఙ్కరః**, తేన చ కదమ్బకేసరేషు వనరాజిపులకత్వస్య సమ్భావ్యమానత్వాదుత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే. 64

శ్లో॥ మారుతేన నిజవాహనోచితం నూనమిన్దుహరిణం జిఘృక్షతా ।
ఆతతైర్జలదవాగురాశతైః ఋక్షమణ్డలమపి న్యరుధ్యత ॥ 65

మారుతేనేతి. **నూనముత్ప్రేక్షాయాం**, నిజవాహనోచితం స్వవాహనయోగ్యం పవనో మృగవాహన ఇతి **పౌరాణికోక్తే**రితి భావః. ఇన్దుహరిణం చన్ద్రమణ్డలస్థమృగం జిఘృక్షతా నూనం గృహీతుమిచ్ఛతేవే**త్యుత్ప్రేక్షా**, మారుతేన వార్షికవాతేన ఆతతైర్గగనారణ్యభూమ్యాం ప్రసారితైః జలదా మేఘా ఏవ వాగురా మృగబన్ధన్యస్తాసాం శతైః కృత్వా మేఘానాం మారుతవశ్యత్వాదిత్యర్థః. ఋక్షమణ్డలమపి నక్షత్రసమూహోఽపి అథ చ భల్లూక–సమూహోఽపి న్యరుధ్యత పిహితమ్ అథ చ నిరుధ్య గృహీతమ్; ఋక్షః పర్వతభేదే స్యాద్భల్లూకే శోణకే పుమాన్ । కృతవేధనేఽన్యలిఙ్గం నక్షత్రే పుంనపుంసకమితి **మేదినీ**. హరిణగ్రహణార్థం యతమానస్య ఋక్షనిరోధః ప్రాసఙ్గిక ఇత్యర్థః. అత్ర జలదే వాగురారోపం ప్రతి ఋక్షమణ్డలే ఋక్షమణ్డలారోపస్య హేతుత్వాత్ శ్లిష్టపరమ్పరితరూపకం, తచ్చ పూర్వార్ధగతయోత్ప్రేక్షయా అఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్ణమ్**. 65

శ్లో॥ శాద్వలేషు రచితాః పరిస్ఫురద్వారిబిన్దుషు సురేన్ద్రగోపకాః ।
మౌక్తికవ్యతికరాతిసున్దరైః పద్మరాగమణిభిస్సమం బభుః ॥ 66

శాద్వలేష్వితి. పరిస్ఫురన్తో వారిబిన్దవో యత్ర తే తథా తేషు శాద్వలేషు మాసహరిత ప్రదేశేషు శాద్వలశ్శాదహరితే **ఇత్యమరః**. రచితా నివేశితా వర్షర్తునేతి శేషః. సురేన్ద్రగోపకాః రక్తవర్ణకీటభేదా మౌక్తికానాం వ్యతికరేణ సమ్పర్కేణ అతిసున్దరైః పద్మరాగమణిభిః సమం సదృశం యథా తథా బభుః శుశుభిరే, **అర్థీయముపమా**. 66

శ్లో॥ ఉత్తరీయమివ కేతకావళిః కేసరౌఘమనిలే విధున్వతి ।
భృఙ్గలోలసుమనోదళచ్ఛలాత్ప్రాహిణోదివ కటాక్షమాయతమ్ ॥ 67

ఉత్తరీయమితి. అనిలే వార్షికపవనే హఠకాముక ఇవేతి శేషః. ఉత్తరీయమివ ఉత్తరా–సఙ్గవస్త్రమివ కేసరౌఘం కిఞ్జల్కసమూహం విధున్వతి చాలయతి సతి కేతకావళిః కేతకశ్రేణీ కామినీవేతి శేషః, భృఙ్గేణ లోలం చఞ్చలం యత్సుమనోదలం పుష్పపత్రం తస్య ఛలాత్

ఆయతం దీర్ఘం కటాక్షమివ ప్రాహిణోత్ విచిక్షేప తం ప్రతీతి శేషః. అన్యాపి హఠాదుత్తరీయం చాలయన్తం కాముకం ప్రతికటాక్షం విక్షిపతి అత్ర పూర్వార్ధే ఏకదేశ వివర్తిన్యుపమా తయా చ ఉత్తరార్ధగతా అపహ్నుత్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్షా అఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్ణా.** 67

శ్లో॥ చఞ్చుచుమ్బితమనోజ్ఞమాలతీకుట్మలాః ప్రతిపదం మధువ్రతాః ।
దధ్రిరే రజతసూచికోటిభిస్సీవ్యమానహరినీలవిభ్రమమ్ ॥ 68

చంచ్వితి. మధువ్రతా భ్రమరాః ప్రతిపదం ప్రతిస్థలం చఞ్చుభిశ్చుంబితా మనోజ్ఞాః సున్దరాః మాలతీనాం జాతీనాం కుట్మలాః కోరకా యైస్తాదృశాః సన్తః రజతసూచీనాం రౌప్యనిర్మితశలాకాభేదానాం కోటిభిరగ్రైః సీవ్యమానాః సంగ్రథ్యమానా యే హరినీలా ఇన్ద్రనీలమణయస్తేషాం విభ్రమం విలాసం దధ్రిరే జగృహుః, అత్రాన్యవిభ్రమస్య అన్యకర్తృకధారణమసమ్భవత్ మాలతీకుట్మలచుమ్బిమధువ్రతరజతసూచిస్యూతహరినీలయో ర్బిమ్బప్రతిబిమ్బతాం బోధయతీతి అసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధనా **నిదర్శనా.** 68

శ్లో॥ అప్రకాశితనిశాకరాననా మేఘనీలవసనావకుణ్ఠనాః ।
రాగిణాం రజనయో వితేనిరే చిత్తతోషమభిసారికా ఇవ ॥ 69

అప్రకాశితేతి. అప్రకాశితం మేఘావృతత్వాదలక్షితం, పక్షే అభిజ్ఞానభీత్యా వసనాఞ్చలే- నావృతం నిశాకరశ్చన్ద్ర ఆననమివ తత్ యాసు, పక్షే నిశాకరవదాహ్లాదకమాననం యాసాం తాః తథా మేఘానీలవసనానీవ మేఘనీలవసనాని పక్షే మేఘవన్నీలవసనాని తైరవకుణ్ఠనం యాసాం తాదృశో రజనయో రాత్రయః అభిసారికా ఇవ నాయకమభిసరన్త్యః కామిన్య ఇవ అత్ర నీలవసనావకుణ్ఠనత్వప్రతిపాదనాత్ కృష్ణాభిసారో బోధ్యః రాగిణామ్ అనురక్తజనానాం చిత్తతోషం మనఃప్రమోదం వితేనిరే చక్రుః, అభిసారికా హి రాగిపురుషాన్ తోషయన్తీ**త్యుపమా** అభిసారయతే కాన్తం యా మన్మథవశంవదా । స్వయం వాభిసరత్యేషా ధీరైరుక్తాభిసారికా ఇతి **దర్పణః.** 69

శ్లో॥ ఉచ్ఛ్వసత్కుటజగుచ్ఛపాణ్డరా భృఙ్గసఙ్గతశిలీన్ధ్రబన్ధురాః ।
కన్దలీదళసువాససో బభుః ప్రావృషైవ కకుభః ప్రసాదితాః ॥ 70

ఉచ్ఛ్వసదితి. ఉచ్ఛ్వసద్భిః కుటజగుచ్ఛైః గిరిమల్లికాస్తబకైః పాణ్డరా ధవళాః తథా భృఙ్గ- సఙ్గతైః శిలీన్ధ్రైః కన్దలీపుష్పైర్బన్ధురా ఉన్నతా నతా దన్తురా ఇత్యర్థః. తథా కన్దలీదళాని కన్దలీ వృక్షపల్లవా ఏవ సువాసాంసి సుష్ఠు వస్త్రాణి యాసాం తాః కకుభో దిశః ప్రావృషైవ వర్షాభిరేవ ప్రసాధితా అలఙ్కృతాస్సత్యో బభుః శుశుభిరే, వర్షాస్వేవ కుటజగుచ్ఛాదీనామ్ ఆవిర్భావాత్. శిలీన్ధ్రం కన్దలీపుష్పే కవకత్రిపుటాఖ్యయోరితి **హేమచన్ద్రః.** కన్దలీదళేత్యనేన కన్దలీవృక్షపల్లవబోధనాత్ శిలీన్ధ్రశబ్దేన చ కన్దలీపుష్పబోధనాన్నపౌనరుక్త్యమ్ అత్ర ప్రావృషి ప్రసాధికాయాః కకుప్సు ప్రసాధ్యమాననాయికాయాశ్చ వ్యవహారసమారోపా**త్సమాసోక్తిః,**

సా చ తృతీయపాదగతేన రూపకేణాఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే. 70

శ్లో॥ తతస్తటిచ్చఞ్చలసమ్పదస్తే వియోగిరామాశయదత్తశోకాః ।
దశావిశేషా ఇవ శాత్రవాణాం క్రమేణ వర్షాదివసాః ప్రశేముః ॥ 71

తత ఇతి. తతోఽనన్తరం శాత్రవాణాం విజిగీషు పరాభూతరిపూణాం దశావిశేషా అవస్థా-భేదా ఇవ తే వర్షాదివసాః క్రమేణ ప్రశేముః నివృత్తాః యథా పరాభూతశాత్రవాణాం దుర్దశాః క్రమేణ విజిగీషు కారుణ్యోదయాన్నివర్తంతే తథేత్యర్థః. కిమ్భూతాః తటితాం చఞ్చలా సమ్పత్సమృద్ధిర్యత్ర తే, పక్షే తటిదివ చఞ్చలా అస్థిరా సమ్పత్ శ్రీర్యత్ర తే తథా వియోగిన్యో విరహిణ్యో రామాః కామిన్యస్తాసామ్ ఆశయేషు మనస్సు దత్తో జనితః శోకో యైస్తే ఉభయత్ర తుల్యం రామాయణపక్షే వియోగినో రామస్యేతి వా **ఉపమేయం శ్రౌతీ**. 71

శ్లో॥ అథోడుమాలోజ్జ్వలతారహారజ్యోత్స్నాస్మితోల్లాసిశశాఙ్కవక్త్రా ।
ఉదూఢఫుల్లామ్బురుహాశరచ్ఛ్రీః ప్రావృట్పయోధేరుదియాయ రమ్యా ॥72

అథ సర్గసమాప్తిపర్యన్తం **త్రయోదశభిః శ్లోకైః** శరదం వర్ణయతి అథేతి. అథ వర్షాప గమానన్తరం శరచ్ఛ్రీః శరదేవ లక్ష్మీః ప్రావృడ్వర్షర్తురేవ పయోధిః దుగ్ధామ్బుధిః తస్మా-దుదియాయ ఉదగచ్ఛత్ శరదః ప్రావృడవయవత్వాదితి భావః శ్రీరపి పయోధేరుదితా కిమ్భూతా ఉడుమాలా నక్షత్రపరమ్పరైవ ఉజ్జ్వలః ఉద్దీప్తః తారో విశుద్ధముక్తా నిర్మితో హారో యస్యాస్సా, తారో వానరభిన్ముక్తావిశుధ్యోశ్శుద్ధమౌక్తిక ఇతి **మేదినీ**, తథా జ్యోత్స్నా చన్ద్రికైవ స్మితమీషద్ధాసస్తేన ఉల్లాసి శోభమానం శశాఙ్కశ్చన్ద్ర ఏవ వక్త్రం యస్యాస్సా తథా, ఉదూఢం గృహీతం వికాసితమిత్యర్థః. పక్షే హస్తేన ధృతం ఫుల్లమమ్బురుహం పద్మం యయా సా అత ఏవ రమ్యా మనోజ్ఞా. అత్ర సాఙ్గస్యాఙ్గినో రూపణాత్సాఙ్గ**రూపకమ్**. 72

శ్లో॥ పద్మేషు హంసానసనేషు భృఙ్గాన్ మనస్సురాగం మృగలోచనానామ్ ।
ప్రాయుఙ్క్త పాథస్సు చ సుప్రసాదం సంప్రత్యనేకేషు గుణాన్ఘనాన్తః ॥73

పద్మేష్వితి. సంప్రతి ఘనస్య ఘనకాలస్య అన్తః శరత్ అనేకేషు వస్తుషు గుణాన్ ఉత్కర్షజనకధర్మాన్ ప్రాయుఙ్క్త అర్పితవాన్ కుత్ర కానిత్యాహ, పద్మేషు హంసాన్ ప్రాయుఙ్క్త ప్రాయేణ హంసానాం పద్మవనేషు భ్రమణాదితి భావః; తథా అసనేషు జీవకద్రుమకుసుమేషు భృఙ్గాన్ భ్రమరాన్ తథా మృగలోచనానాం కామినీనామ్మనస్సురాగమ్ అనురాగం తథా పాథస్సు జలేషు సుప్రసాదం స్వచ్ఛతామ్ అత్ర పద్మాదిమనోజ్ఞవస్తుషు తద్యోగ్య హంసాది-సమ్బన్ధవర్ణనేన వైచిత్ర్యాధిక్యాత్ **సమాలఙ్కారః** సమం స్యాదానురూప్యేణ శ్లాఘయోగ్యస్య వస్తునః ఇతి లక్షణాత్. 73

శ్లో॥ కుబేరగుప్తాత్సరసం సరస్తః సరోజరేణూత్కరగౌరపక్షాః ।
గతామ్బువాహం గగనాన్తరాళం జగాహిరే రాజమరాళమాలాః ॥ 74

కుబేరేతి. రాజమరాళమాలాః రాజహంసపఙ్క్తయః సరోజానాం మానసవికసితపద్మానాం రేణూత్కరైః పరాగసమూహైర్గౌరాః పీతాః పక్షే యేషాం తాదృశాస్సన్తః కుబేరగుప్తాత్ కుబేరేణ పాలితాత్ తద్దిగధిష్ఠితత్వాదితి భావః సరస్తో మానసాత్సరసః విగతా అమ్బువాహా మేఘా యస్మాత్తాదృశం గగనాన్తరాళం సరసం వర్షాపగమేన సానురాగం యథా తథా జగాహిరే భేజిరే. హంసా హి ప్రావృషి మానసం యాన్తి శరది చ తత ఆగచ్ఛన్తీతి **కవి సమయః**. ద్వితీయపాదే హంసానాం స్వధావళ్యపరిత్యాగేన పద్మపరాగాణాం పీతిమగ్రహణాత్ **తద్గుణాలాఙ్కారః**. ఉత్తరార్ధే చ కావ్యలిఙ్గమిత్యనయోస్సంసృష్టిః. 74

శ్లో॥ నిరస్య ధారాధరశైవలౌఘం సలీలమాలమ్బితరశ్మిసూత్రమ్ ।
భూషామణిం భ్రష్టమివార్కబిమ్బం ప్రావృట్సరస్తశ్శరదుజ్జహార ॥ 75

నిరస్యేతి. శరత్ కర్త్రీ ప్రావృట్సర ఇవ తస్మాత్ **పఞ్చమ్యాస్సార్వవిభక్తికస్తసిః** ధారాధరా మేఘాః శైవలా ఇవ తే తథా తేషామ్ ఓఘం పరమ్పరాం నిరస్య దూరతో నిక్షిప్య ఆలమ్బితం రశ్మయః కిరణాః సూత్రం బన్ధనగుణ ఇవ తత్ యేన తం, భ్రష్టం పూర్వం కస్యా అపి జలవిహారిణ్యాః అఙ్గాత్ చ్యుతం భూషామణిమివ అలఙ్కారరత్నమివ అర్కబిమ్బం సూర్యమండలం సలీలం సహేలం ఝుటిత్యేవేత్యర్థః, యథా తథా ఉజ్జహార ఉద్ధృతవతీ శరది మేఘాపగమేన సూర్యబిమ్బస్య ప్రకాశనాదితి భావః, అన్యాపి సరసి భ్రష్టం భూషామణిం శైవలాపసారణేన ఝుటిత్యుద్ధరతి. అత్ర మేఘాదిషు శైవలాదిసామ్యం శాబ్దం శరది కస్యాశ్చిదుద్ధారికాయా అర్థం సామ్యమపేక్షత ఇత్యేకదేశవివర్త్యుపమా. వస్తుతస్తూపమా వాచకస్యేవ శబ్దస్య ఉపమానోత్తరత్వనియమాదత్ర తదభావా**దుత్ప్రేక్షైవేయమ్**. 75

శ్లో॥ ప్రబోధభాజః పరమస్య పుంసో విలోచనే ద్వే కిల ముక్తనిద్రే ।
వ్యపేత పాథో ధరపక్ష్మరోధే వ్యరాజతాం వ్యోమని పుష్పవన్తౌ ॥ 76

ప్రబోధేతి. పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తౌ దివాకరనిశాకరౌ **ఇత్యమరః**. వ్యోమని ఆకాశే వ్యరాజతాం మేఘాపగమేన అశోభేతామ్ అత్రోత్ప్రేక్షతే ప్రబోధభాజః వర్షాపగమాత్ ప్రబుద్ధస్య పరమస్య పుంసో నారాయణస్య ముక్తనిద్రే పరిత్యక్తనిద్రాజాడ్యే అత ఏవ వ్యపేతోఽపగతః పాథోధరైర్మేఘరూపైః పక్ష్మభిః పరస్పరశ్లిష్టై-ర్నయనలోమభిః కృత్వా రోధ ఆవరణం యయోస్తే ద్వే విలోచనే కిల నయనే ఇవ కిలోత్ప్రేక్షాయామ్. సూర్యాచన్ద్రమసౌ హి పరమార్థతః పరమపురుషస్య నయనే తథాపి ఆకాశదృశ్యమాన యోస్తయోః తథాత్వా ప్రతీతేరుత్ప్రేక్షా సా చ పాథోధరపక్ష్మేతి **రూపకోజ్జీవితా**.

శ్లో॥ మౌనమ్మయూరీషు నదీషు కార్శ్యం విపాణ్డరత్వఞ్చ వలాహకేషు ।
శరద్యభీష్టాగమనిర్వృతాభిర్న్యాసీకృతానీవ వియోగినీభిః ॥ 77

మౌనమితి. వియోగినీభిః పూర్వం ప్రియప్రవాసజనితవిరహిణీభిః సంప్రతి శరది

అభీష్టానాం ప్రోషితప్రియాణామ్ ఆగమేన గృహాగమనేన నిర్వృతాభిః విరహాపగమేన సుఖినీభిః సతీభిః ఏతాని విరహచిహ్నాని న్యాసీకృతానీవ న్యస్తానీవ కింకిం కుత్ర కుత్ర న్యస్తమిత్యాహ మయూరీషు మౌనం మూకత్వం న్యాసీకృతం శరది మయూరాణాం మూకత్వాత్; తథా నదీషు కార్శ్యం కృశత్వం తదా నదీనాం క్షీణజలత్వాత్; తదా మేఘానాం జలాపగమేన పాణ్డుత్వాత్; న్యాసీకృతానీత్యనేన శరదపగమే పునరపి విరహసద్భావసూచితః **క్రియోత్ప్రేక్షేయమ్**. 77

శ్లో॥ ఆసాద్య వర్షారజనీవిరామం ప్రబోధహేతోర్మకరధ్వజస్య ।
పఠద్భిరుచ్చైరివ మంగళాని కులైశ్శుకానాముదకూజి హృద్యమ్ ॥78

ఆసాద్యేతి. వర్షా ఏవ రజన్యః దేవానాం శయనకాలత్వాద్రాత్రయః తాసాం విరామమ్ అవసానమ్ ఆసాద్య ప్రాప్య మకరధ్వజస్య దేవత్వాన్నిద్రితస్య కామస్య ప్రబోధహేతో- ర్జాగరణార్థం మఙ్గళాని మంగళాలాపాన్ ఉచ్చైః పఠద్భిరివ శుకానాం కులైః హృద్యం మనోజ్ఞం యథా తథా ఉదకూజి ఉచ్చైశ్శబ్దితమ్; **భావే లుఙ్**. శరది శుకాలాపాః కామోద్దీపకా ఇతి భావః **ఉత్ప్రేక్షా.** 78

శ్లో॥ విశీర్ణసంక్రన్దనచాపలేశచ్ఛవీని కీర్ణాని తరుస్థలీషు ।
సలీలమాదాయ మయూరబర్హాణ్యుత్తంసయన్తి స్మ కిరాతనార్యః ॥79

విశీర్ణేతి. కిరాతనార్యః శబర్యః విశీర్ణః సమ్పూర్ణమేఘాభావేన జర్జరప్రాయో యః సంక్రన్దనచాపః ఇన్ద్రధనుస్తస్య లేశః ఖణ్డం తద్వచ్ఛవిః దీప్తిః యేషాం తాని సంక్రన్దనో- దుశ్చ్యవనస్తురాషాణ్మేఘవాహనః **ఇత్యమరః**; తథా తరూణాం స్థలీషు వనేషు కీర్ణాని పతితాని శరది మయూరాణాం బర్హపతనాదితి భావః. మయూరాణాం బర్హాణి పిఞ్ఛాని ఆదాయ సలీలం సవిలాసం యథా తథా ఉత్తంసయన్తి స్మ కర్ణాలఙ్కారాన్ శిరోలంకారాన్వా అకుర్వన్ అయం కిరాతీనాం స్వభావః ప్రథమపాదగతోపమయా **సంసృష్టః**. 79

శ్లో॥ పయోదకాలేన సముద్రగాణాం సంభోగముత్పాద్య సముజ్ఝితానామ్ ।
నవా నఖాఙ్కా ఇవ రేజురుక్ష్ణాం శృఙ్గాగ్రరేఖాస్తటసీమ్ని లగ్నాః ॥ 80

పయోదేతి. పయోదకాలేన వార్షికసమయేన పుంసే వేతి శేషః నఖాఙ్కా ఇవేతి లిఙ్గాత్ సమ్భోగమ్ ఆభోగం విస్తారమిత్యర్థః, అథ చ సురతమ్ ఉత్పాద్య కృత్వా సముజ్ఝితానాం పరిత్యక్తానామ్ ఏకత్ర వర్షాపగమాత్ అన్యత్ర సముద్రగత్వేన పరకీయత్వాత్ సురతవిరామాద్వా సముద్రగాణాం నదీనాం నాయికానామివేతి శేషః. తటసీమ్ని తీరభువి అన్యత్ర స్తనతటే లగ్నా నవాః ప్రత్యగ్రా నఖాఙ్కా ఇవ నఖక్షతానీవ ఉక్ష్ణాం వృషాణాం శృఙ్గాగ్రరేఖాః విషాణాగ్రకృతోత్ఖాతచిహ్నాని రేజుః శుశుభిరే, అత్ర శృఙ్గాగ్రరేఖా సునఖాఙ్కసామ్యస్య వాచ్యత్వా

త్ప్రయోదకాలే నాయకసామ్యస్య నదీషు చ నాయికాసామ్యస్యార్థ**త్వాదేకదేశవివర్తిన్యుపమా** సా చ సమ్భోగాదిశబ్దశ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుజ్జీవితా ఔపమ్యగర్భసమాసోక్తిరియమితి కేచిత్. 80

శ్లో॥ సముద్రపానోత్థితవక్త్రజాడ్యనివృత్తయే కుమ్భభవేన సద్యః ।
ఉద్గచ్ఛతాపీతజలా ఇవాచ్ఛాః పత్న్యః పయోధేః కృశతామవాపుః ॥81

సముద్రేతి. అచ్ఛాః స్వచ్ఛజలాః పయోధేః సముద్రస్య పత్న్యో నద్యః ఉద్గచ్ఛతా శరద్యుదితేన కుమ్భభవేనాగస్త్యేన కర్త్రా సముద్రపానేన ఉత్థితం జాతం యద్వక్త్రస్య ముఖస్య జాడ్యం వైరస్యం తస్య నివృత్తయే నాశాయ పీతం జలం యాసాం తాదృశ్య ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, కృశతాం క్షీణతామ్ అవాపుః ప్రాపుః; అన్యోఽపి విరసక్వాథాదిపానకృతవైరస్యనాశాయ స్వచ్ఛజలం పిబతి. 81

శ్లో॥ వ్యపేతనృత్యాః పరిమన్దనాదా నిరస్తబర్హాశ్శిఖినో న రేజుః ।
లయం గతే లాస్యగురౌ పయోదే తత్కాలదీక్షామివ ధారయన్తః ॥82

వ్యపేతేతి. వ్యపేతం విగతం నృత్యం యేషాం తే తథా, పరిమన్దనాదాః కర్కశకేకాః తథా నిరస్తబర్హా గళితపుచ్ఛాః ఈదృశాశ్శిఖినో మయూరాః లాస్యగురౌ నృత్యోపదేష్టరి పయోదే మేఘే లయం గతే వర్షావిగమాద్విలీనే అథ చ మృతే సతి తత్కాలదీక్షామ్ ఆచార్యవియోగ సమయవిహితనియమం ధారయన్త ఇవ పాలయన్త ఇవ న రేజుః న శుశుభిరే, గురువియోగే హర్షాభావాత్ నృత్యాదయో న కర్తుముచితా ఇతి భావః. అత్ర శరత్స్వభావకృతనృత్యాది విగమే పయోదగురులయకృతదీక్షాధారణజన్యత్వస్య సమ్భావ్యమానత్వా**దుత్ప్రేక్షా**. 82

శ్లో॥ వినిద్రనీలోత్పలలోచనాని ప్రఫుల్లబన్ధూకలలామభాఞ్జి ।
ముఖాని రమ్యాణి దిగఙ్గనానాం భాన్తి స్మ హాసైరివ హంసయూథైః ॥83

వినిద్రేతి. వినిద్రాణి వికచాని యాని నీలోత్పలాని తాని లోచనానీవ యేషాం తాని తథా, ప్రఫుల్లాని బన్ధూకాని బన్ధుజీవకపుష్పాణి లలామానీవ రక్తత్వాత్ సైన్దూరభూషణానీవ తాని భజన్త ఇతి తాని భూషా రాజప్రచారేషు లలామఞ్చ లలామ చేతి **శాశ్వతః**. అత ఏవ రమ్యాణి మనోజ్ఞాని దిశోఽఙ్గనా ఇవ దిగఙ్గనాస్తాసాం ముఖాని సామ్ముఖ్యాని అభోగా ఇత్యర్థః. అథ చ వదనాని హాసైర్హాస్యైరివ హంసయూథైః రాజహంసమణ్డలైః భాన్తి స్మ శుశుభిరే. లుప్తవాచ్యోపమానాం **సఙ్కరః**, ముఖానీతి శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుజ్జీవితః. 83

శ్లో॥ నిశా నిశీథినీకాన్తకాన్తిసన్తతిసన్తతాః ।
విరేజుః కామదేవస్య యశోభిరివ శోభితాః ॥ 83

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే పఞ్చమస్సర్గః.

నిశా ఇతి. నిశాః శరద్రాత్రయః నిశీథినీకాన్తస్య చన్ద్రస్య కాన్తిసన్తతిభిః కరజాలైః సన్తతాః వ్యాప్తాః సత్యః కామదేవస్య శరద్రజనీవిజృమ్భణేన వశీకృతసకలభువనస్య కన్దర్పస్య అథ చ ఏతత్కావ్యకారయితుః కామదేవనృపతేః యశోభిః శోభితా ధవళితా ఇవ విరేజుః, అత్రానుప్రాసోత్ప్రేక్షయోః శబ్దార్థాలఙ్కారయోః ఏకాశ్రయానుప్రవేశ**స్సఙ్కరః**. 84

ఇతి శ్రీప్రేమచంద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాండవీయమహాకావ్యటీకాయాం పఞ్చమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

షష్ఠస్సర్గః ।

శ్లో॥ సమగ్రవైకర్తనశక్తిరగ్రే ప్రోద్యత్సుశర్మాథ స ధార్తరాష్ట్రః ।
తదా శరత్కాల ఇవైత్య రాజ్ఞో వినిష్పతజ్జీవధనం రురోధ ॥ 1

సమగ్రేతి. అథ ప్రయాణప్రతిబన్ధకవర్షాపగమానన్తరం శరత్కాలః ఏత్యాగత్య రాజ్ఞో రామస్య తదా వినిష్పతత్ సీతావియోగవేదనాం సోఢుమశక్తతయా బహిర్గన్తు నిర్గచ్ఛత్ జీవో జీవనమేవ ధనం తత్ రురోధేవ ఆవృణోదివే**త్యుత్ప్రేక్షా**. శరదః ప్రయాణయోగ్యత్వాత్ ప్రయాణేన చ రావణమాస్కన్ద్య సీతాలాభస్య సమ్భావ్యమానత్వాత్ రామస్య జీవనం కిఞ్చిత్ స్థిరం జాతమితి భావః. కిమ్భూతః అగ్రే ప్రథమతః సమగ్రా మేఘాపగమేన సంపూర్ణా వైకర్తనీ వికర్తనః సూర్యస్తత్సమ్బన్ధినీ శక్తిస్తేజో యత్ర సః సమగ్రసుగ్రీవశక్తిరితి వా తస్యాపి సూర్యపుత్రత్వాత్ తథా ప్రోద్యత్ జిగీషూణాం జాయమానం సుశోభనం శర్మ సుఖం యస్మాత్సః తథా స ధార్తరాష్ట్రః ధార్తరాష్ట్రైః రాజహంసవిశేషైః సహితః అత్ర ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం రురోధేతి క్రియయా తస్య సమ్బన్ధః ఉత్ప్రేక్షావాచకస్యాస్య వ్యవహితయోజనా న దోషాయేతి ధ్యేయమ్. పక్షే అథ కీచకవధప్రోత్సాహితస్య పూర్వపరాజితస్య సుశర్మనృపతేః ప్రేరణానన్తరం స ప్రసిద్ధో ధార్తరాష్ట్రో దుర్యోధనః తదా యుధిష్ఠిరాదీనాం విరాటపురవాసకాలే శరత్కాల ఇవ ఏత్యాగత్య రాజ్ఞో విరాటస్య వినిష్పతత్ గోష్ఠాన్నిర్గచ్ఛదేవ జీవాః ప్రాణినః సామాన్యశబ్దస్య విశేషలక్షణయా గావ ఇత్యర్థః, తద్రూపం ధనం విరాటస్య గోధనానాం బాహుల్యాదితి భావః, రురోధ జగ్రాహ, కిమ్భూతః సమగ్రా ఉద్రిక్తా వైకర్తనేన వికర్తనపుత్రేణ కర్ణేన శక్తిః ప్రభావజాదిసామర్థ్యం యస్య సః తథా, అగ్రే ప్రోద్యన్ దక్షిణగోగ్రహార్థం ప్రథమం గచ్ఛన్ సుశర్మా తన్నామ నృపతిః యస్య యస్మాద్వా సః శరత్కాలోఽపి పూర్వోక్తవ్యాఖ్యాను- సారేణ పూర్వార్ధోక్తవిశేషణత్రయవాన్భవతి ధార్తరాష్ట్రః కౌరవేఽహౌ కృష్ణాస్యాఙ్ఘ్రిసితచ్ఛదే ఇత్యుభయత్రాపి **హేమచన్ద్రః**. అత్రేవ శబ్దస్య సాదృశ్యవాచకత్వా**దుపమాలఙ్కారః**. 1

శ్లో॥ ద్విషా తదా గోగ్రహణే నిబద్ధే రాజ్ఞా ప్రతీకారపరేణ నున్నమ్ ।
సద్యః ప్రసర్పద్ధరిసైన్యముద్యద్గజప్రచారోజ్జ్వలముచ్చచాల ॥ 2

ద్విషేతి. ద్విషా శత్రుణా రావణేన తస్మిన్ రామే ఆగసోఽపరాధస్య పత్నీహరణరూపస్య

గ్రహణం **ధాతూనాం స్వతోఽనేకార్థత్వాత్** కరణమిత్యర్థః. తస్మిన్ నిబద్ధే నిశ్చితే సతి సీతాహరణే రావణకృతత్వేన సుగ్రీవేణ నిశ్చితే సతీత్యర్థః. ప్రతీకారో వైరనిర్యాతనం **ప్రాదేర్ఘణిబహుళమితి** దీర్ఘః తత్పరేణ తదర్థముద్యుక్తేన రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ నున్నం సీతాన్వేషణాయ ప్రేరితం సద్యస్తత్క్షణమేవ ప్రసర్పత్ ఉత్తిష్ఠత్ తథా ఉద్యత్ వర్ధమానం సోత్సాహమిత్యర్థః. తథా గజస్య తన్నామకవానరవిశేషస్య ప్రచారేణ ఉజ్జ్వలం హరిసైన్యమ్ ఉచ్చచాల సీతాన్వేషణార్థం సమన్తాత్ప్రతస్థే. పక్షే తదా ద్విషా సుశర్మణా గవాం గ్రహణే హరణే నిబద్ధే కృతే సతి దక్షిణస్యాం దిశీతి శేషః ప్రతీకారపరేణ రాజ్ఞా విరాటేన సద్యస్తత్క్షణాత్ నున్నం సైన్యమ్ ఉచ్చచాల. కిమ్భూతం ప్రసర్పన్తో హరయోఽశ్వా యత్ర తత్తథా ఉద్యత్ రథైః శోభమానం తథా గజానాం హస్తిసైన్యానాం ప్రచారేణ ఉజ్జ్వలమ్ ఉద్భటం హస్త్యశ్వరథపాదాతాత్మకం చతురఙ్గసైన్యం జగామేత్యర్థః. యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిషు **ఇత్యమరః.** 2

శ్లో॥ గతేషు సైన్యేషు సుశర్మహేతోస్సలబ్ధచిహ్నస్సునయోత్తరశ్రీః ।
హరేస్తనూజః ప్రతిపన్నకాలం నృపప్రియాన్వేషణతత్పరోఽభూత్ ॥3

గతేష్వితి. సైన్యేషు వానరబలేషు సుశర్మ హేతోః సీతావార్తానయనేన రామస్య అతిసుఖార్థం గతేషు తాసు తాసు దిక్షు ప్రయాతేషు సత్సు సప్రసిద్ధబలవాన్ హరేర్వాయోస్తనూజః పుత్రో హనుమాన్ లబ్ధచిహ్నః గృహీత రామాఙ్గులీయకరూపాభిజ్ఞానః అత ఏవ సునయోత్తరా సు నీతి ప్రధానా శ్రీర్మతిర్యస్య సః సాభిజ్ఞానప్రస్థానస్య సునీతిమద్దూతకార్యత్వాదితి భావః. శ్రీర్లక్ష్మ్యాం సరళద్రుమే । వేషోపకరణే వేషరచనాయాం మతౌ గిరి ఇతి **హేమచన్ద్రః.** తాదృశశ్చ సన్ ప్రతిపన్నకాలం ప్రాప్తకాలం యథా తథా భర్తురుపకారకాలోఽయమితి మత్వేత్యర్థః. నృపస్య రామస్య ప్రియాయాః సీతాయాః అన్వేషణేతత్పరోఽభూత్ ఉద్యుక్తో బభూవ. పక్షే సుశర్మహేతోః సుశర్మనృపతేః ప్రతీకారయ సైన్యేషు విరాటభీమాదిసహితేష్వితి శేషః. గతేషు దక్షిణగోగ్రహస్థానం ప్రయాతేషు సత్సు సహరేరిన్ద్రస్యతనూజోఽర్జునః లబ్ధచిహ్నః గృహీత గాణ్డీవాదిచిహ్నః తథా సునయః సునీతిమాన్ య ఉత్తరః విరాటతనయస్తేన శ్రీః శోభా యస్య సః ఉత్తరసహిత ఇత్యర్థః తాదృశస్సన్ ప్రతిపన్నో నిశ్చితః కాలస్త్రయోదశవర్షాధిక–సమయో యత్ర తద్యథా తథా ద్వాదశవర్షాన్ వనే వాసః ఏకఞ్చ వర్షమజ్ఞాతవాసః పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతస్తదధికోయం కాలో నాస్మాకం ప్రకాశే హానిరితి నిశ్చిత్యేత్యర్థః, నృపస్య విరాటస్య యత్ప్రియమ్ ఉత్తరగోగ్రహస్థానే దుర్యోధనాదీన్నిర్జిత్య గవామానయనరూపం తస్య అన్వేషణే సాధనే తత్పరోఽభూత్ ఉత్తరగోగ్రహస్థానం జగామేత్యర్థః. 3

శ్లో॥ సమృద్ధతేజాస్స గృహీతహేతిశ్శమీం సమాసాద్య యథా కృశానుః ।
నరేన్ద్రసూనోరవధూయ శఙ్కాం కుర్వన్ప్రతస్థే విజయప్రతీతమ్ ॥ 4

సమృద్ధేతి. స హనుమాన్ నరేన్ద్రసూనో రామస్య విజయస్య ప్రతీతిం నిశ్చయం కుర్వన్

అతిబలవానయం రామోఽవశ్యమేవ సీతాపహారకం విజేష్యత ఇతి నిశ్చయం కుర్వన్నిత్యర్థః. అత ఏవ శఙ్కామ్ అవధూయ వృథాయమస్మాకం శ్రమః ఆనీతాయామపి సీతావార్తాయాం రామోఽపహారకస్య ప్రతికర్తుం శక్ష్యతి నవేతి వితర్కం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. ప్రతస్థే జగామ దక్షిణాం దిశమితి శేషః. కిమ్భూతః శమీం శమీవృక్షం సమాసాద్య ప్రాప్య గృహీతహేతిః ప్రాప్తజ్వాలః శమ్యాం వహ్నిప్రాదుర్భావస్య ప్రసిద్ధేరితి భావః, కృశానుర్యథా వహ్నిరివ సమృద్ధం సంవృద్ధం తేజో బలం యస్య సః. పక్షే సోఽర్జునః శమీం పూర్వసంస్థాపితబాణాద్యస్త్రకం శ్మశానప్రదేశస్థం శమీవృక్షం సమాసాద్య గృహీతహేతిః గృహీతబాణాద్యస్త్రః హేతిస్స్యా-దాయుధజ్వాలా సూర్యతేజస్సుయోషితీతి **మేదినీ**. అత ఏవ కృశానుర్యథా వహ్నిరివ సమృద్ధతేజాస్సన్ నరేన్ద్రసూనోర్విరాటపుత్రస్యోత్తరస్య విజయప్రతీతిం తత్తత్పరిచయేన సత్యం విజయోఽర్జునోయమితి నిశ్చయం కుర్వన్ కృత్వా విజయో జయే పార్థే విమానే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. శఙ్కాం త్రాసమ్ అవధూయ నిరాకృత్య ప్రతస్థే కౌరవసైన్యం ప్రతిజగామ పూర్వార్ధే **ఉపమా**. 4

శ్లో॥ గచ్ఛన్విలఙ్ఘ్య నగరోపవనాన్తరాణి సమ్పాతిపత్రరథసూచితకార్యసిద్ధిః ।
వీరో దదర్శ కరినక్రకరాళమగ్రే ఘోషోద్ధతం సలిలరాశిమివారిసైన్యమ్ ॥5

గచ్ఛన్నితి. నగరాణి ఉపవనాని అన్తరాణి ప్రాన్తరాణి చ విలఙ్ఘ్యాతిక్రమ్య గచ్ఛన్ వీరః శూరః ధీర ఇతి పాఠే ధైర్యయుక్తో హనుమాన్ సమ్పాతినామా యః పత్రరథః పక్షీ జటాయుభ్రాతా తేన సూచితా వ్యక్తీకృతా కార్యస్య సీతానుసన్ధానస్య సిద్ధిర్యస్య తాదృశస్సన్ సీతామనుపలభ్య ప్రాయోపవేశేన మరణోద్యతేషు వానరేషు సమ్పాతినాగత్యవృత్తాన్తమవగత్య సీతా రావణేన లఙ్కామానీతా యూయం తత్ర గచ్ఛతేత్యాది కథితమితి **రామాయణస్వరసః**. కరిభిర్జలకుఞ్జరైర్నక్రైః కుమ్భీరైశ్చ కరాళం భయఙ్కరం తథా ఘోషైస్తరఙ్గశబ్దైః ఉద్ధతముద్భటం అరిసైన్యమివ సాక్షాత్ శత్రుబలమివే**త్యుత్ప్రేక్షా**, అగ్రే సమ్ముఖే వర్తమానం ప్రథమం వా సలిలరాశిం సముద్రం దదర్శ అత్ర ఇవ శబ్దస్యోపమానోత్తరత్వాభావాన్నోపమా కిన్తూత్ప్రేక్షైవేతి ధ్యేయమ్. పక్షే నగరస్య విరాటపురస్య ఉపవనానామ్ అన్తరాణి అవకాశాన్ బహిః ప్రదేశాన్వా అన్తరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే । ఛిద్రాత్మీయవినా బహిరవసరమధ్యేన్తరాత్మని **చేత్యమరః**. విలఙ్ఘ్యగచ్ఛన్ తథా సమ్పాతీని సమ్యగ్గమనవన్తి పత్రాణి వాహనాని పత్రన్తు వాహనే పర్ణే ఇతి **మేదినీ**. అశ్వా ఇత్యర్థః. యత్ర తాదృశః యో రథస్తేన సూచితా కార్యస్య విజయస్య సిద్ధిర్యస్య సః ప్రయాణకాలే హి వాహనస్యావిక్లబగత్యా కార్యసిద్ధిస్సూచ్యతే; సమ్పాతిభిరుడ్డయమానైః పత్రరథైః శుభశకునైః సూచితకార్యసిద్ధిరితి వా తాదృశో వీరోఽర్జునః కరిణో నక్రా ఇవ తైః, పక్షే కరిసదృశైర్నక్రైః కరాళం తథా ఘోషైః సింహనాదాదిభిః, పక్షే తరఙ్గశబ్దైః ఉద్ధతం సలిలరాశిమివ అరిసైన్యం కౌరవబలమ్ అగ్రే దదర్శ కేకేఽత్రాగతా ఇతి ప్రథమం దృష్టవాన్ **ఉపమా**. 5

శ్లో॥ పురా సమాక్రాన్తమహేన్ద్రభూభృత్స సిన్ధురాజం గురుభీష్మదుర్గమ్ ।
వ్యలఙ్ఘయత్తమ్మనసా సమానప్రవృత్తిరభ్రాన్తగతిః పరౌఘమ్ ॥ 6

పురేతి. మనసా సమానా ప్రవృత్తిర్గమనయత్నో యస్య సః, అతివేగవానిత్యర్థః, తథా అభ్రాన్తగతిః సురసాదిభిరప్యవ్యాహతగమనః సః హనుమాన్ పురా ప్రథమం సమాక్రాన్త ఆరూఢో మహేన్ద్రభూభృత్ మహేన్ద్రపర్వతో యేన తాదృశస్సన్ గురుర్మహాన్, శతయోజన విస్తీర్ణ ఇత్యర్థః. తథా భీష్మస్తరంగాదిభిర్భయఙ్కరః అత ఏవ దుఃఖేన గచ్ఛత్యస్మిన్ దుర్గః సుదురోఽధికరణే **ఇత్యధికరణే డః,** సచ సచ సచేతి పరస్య విశేష్యత్వకల్పనయా **కర్మధారయః,** తాదృశం తథా పరౌఘం ప్రబలజలవేగం తం లఙ్కోత్తరదిగ్వర్తినం సిన్ధూనాం నదీనాం రాజా ప్రభుః పతిరిత్యర్థః. రాజా ప్రభౌ చ నృపతౌ ఇతి **మేదినీ.** తం సముద్రం వ్యలఙ్ఘయత్ లఙ్ఘితవాన్. పక్షే మనసా సమానప్రవృత్తిః క్షిప్రకారీ తథా అభ్రాంతగతిః అమోఘశత్రు–జయోపాయః అర్జునః పురా ప్రథమం సమాక్రాన్తో మహేన్ద్రభూభృత్ మహేన్ద్రః శక్రః తత్సదృశో భూభృత్ రాజా దుర్యోధన ఇత్యర్థః. యేన తాదృశస్సన్ అర్జునోఽయ మితిమత్వా భీతేన భీష్మాదినా స్వనగరాయ ప్రస్థాపితం దుర్యోధనం ప్రథమం సమాక్రమ్యేత్యర్థః. ససిన్ధురాజం జయద్రథసహితం తథా గురుణా ద్రోణేన భీష్మేణ చ దుర్గం తం పరౌఘం శత్రుబృన్దమ్ ఓఘో వేగే జలస్య చ । బృన్దే పరమ్పరాయాఞ్చేతి **మేదినీ,** వ్యలఙ్ఘయత్ వివేశ. 6

శ్లో॥ శైలేష్వసావస్ఖలితప్రవృత్తిర్గచ్ఛన్నదీనోత్ప్లవనప్రగల్భః ।
ప్రాప్యోపకణ్ఠం పరమణ్డలస్య దదర్శ సంస్థానవిశేషశోభామ్ ॥ 7

శైల ఇతి. శైలేఽపి విశ్రామార్థమభ్యర్థనపరే మైనాకాచలేపి అస్ఖలితప్రవృత్తిరవారిత గమనప్రయత్నస్సన్ గచ్ఛన్ తథా నదీనామ్ ఇనః పతిః సముద్రస్తస్యోత్ప్లవనే ఉల్లఙ్ఘనే ప్రగల్భః ప్రతిభాన్వితః తత్పర ఇత్యర్థః. అసౌ హనుమాన్ పరమణ్డలస్య శత్రుదేశస్య లఙ్కాయా ఇత్యర్థః ఉపకణ్ఠం సమీపం ప్రాప్య సంస్థానవిశేషాణాం పురసన్నివేశభేదానాం శోభాం దదర్శ సంస్థానస్య చతుష్పథస్య విశేషశోభామితి వా సంస్థానమాకృతౌ మృత్యౌ సన్నివేశే చతుష్పథే ఇతి **మేదినీ.** పక్షే శైలేఽపి శైలోత్పాటనేఽపి అస్ఖలితప్రవృత్తిః అసఙ్కోచితప్రయత్నః శైలే ఇన్ద్రకీలే ఇన్ద్రకీలాధికృతకైరాతయుద్ధేఽపీత్యర్థః. ఇతి వా యస్య కైరాతయుద్ధే ప్రవృత్తిరాసీత్ తస్య కౌరవయుద్ధం కియదిత్యర్థాపత్తిః తథా అదీనమ్ అక్షీణం వీర్యోదగ్రమిత్యర్థః యత్ ఉత్ప్లవనమ్ ఆక్రమణం తత్ర ప్రగల్భః యద్వా నద్యాం గఙ్గాయాం భవో నదీనో భీష్మః భవార్థే ఈనః తస్య ఉత్ప్లవనే ప్రగల్భస్సన్ గచ్ఛన్ ధావన్ అసావర్జునః పరమణ్డలస్య శత్రునివహస్య ఉపకణ్ఠం ప్రాప్య సంస్థానవిశేషస్య వ్యూహరచనాయాః శోభాం దదర్శ మణ్డలం పరిధౌ కోశే దేశే ద్వాదశరాజసు । క్లీబే తు నివహే బిమ్బే త్రిషు పుంసి తు కుక్కుర ఇతి **మేదినీ.** 7

**శ్లో॥ పరచక్రం పరిక్రామన్నాశోకగహనం గతః ।
క్షణాదివ కృతార్థోఽభూన్మాహేయీ దర్శనేన సః ॥ 8**

పరేతి. స హనూమాన్ పరస్య శత్రోశ్చక్రం రాష్ట్రం లఙ్కా పరిక్రామన్ సీతాన్వేషణాయ పరిభ్రమన్ అనన్తరమ్ అశోకగహనమ్ అశోకవనం గతః సన్ మహ్యాః పృథివ్యా ఉత్పన్నా మాహేయీ సీతా తస్యా దర్శనేన క్షణాదివ క్షణేనైవ ఏవార్థే ఇవ శబ్దః యద్వా క్షణాత్కృతార్థా ఇవ నిష్పాదితప్రయోజన ఇవ అభూత్ రామాయ సీతావార్తార్పణం ప్రయోజనం తచ్చ సీతాదర్శనమాత్రేణైవ కృతప్రాయం సమ్భావయామాసే**త్యుత్ప్రేక్షా**. పక్షే పరచక్రం శత్రుసైన్యం పరిక్రామన్నాక్రామన్ మర్దయన్నిత్యర్థః. తథా శోకగహనం శోకరూపం శోకజనితం వా గహనం దుఃఖం న గతః వీరత్వాన్న ప్రాప్తః, యద్వా శోకేన గహనం కాననం వ్యాప్తమిత్యర్థః. గహనం వనదుర్గయోః । గహ్వరే కలిలే చేతి **హేమచన్ద్రః**. తన్నభవతీత్యశోకగహనం యథా స్యాత్తథా పరచక్రం గతః సోఽర్జునః పరిక్రామన్సన్ మాహేయీనాం గవాం దర్శనేన, మాహేయీ సౌరభేయీ గౌరి**త్యమరః.** క్షణాదివ కృతార్థోఽభూత్ గవాం ప్రత్యాహరణస్య విరాటకార్యస్య సిద్ధప్రాయత్వమ్మన్యమానో బభూవ. 8

**శ్లో॥ దృష్ట్వైవ తాం భాసురరాజగోత్రాం దీనామనాథాం క్షితిరేణుకీర్ణామ్ ।
పరోపరోధవ్యసనాతిభారాదమోచయల్లఙ్ఘితగోప్రచారః ॥ 9**

దృష్ట్వేతి. గావో జలాని ప్రచరన్త్యస్మిన్స గోప్రచారః సముద్రః లఙ్ఘితః గోప్రచారః యేన సః, యద్వా లఙ్ఘితోఽతిక్రాన్తో గవాం లోకచక్షుషాం ప్రచారః సన్నికర్షో యేన సః జనైరదృష్ట ఇత్యర్థః. స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే । లక్ష్యదృష్ట్యోస్స్త్రియాం పుంసి గౌరి**త్యమరః**. తాదృశో హనుమాన్ భాసురం దీప్తం రాజగోత్రం రాజకులం యస్యాస్తాం ప్రశస్తరాజవంశ్యామిత్యర్థః. సన్తతిర్గోత్రజననకులాన్యభిజనాన్వయావి**త్యమరః**. తథా అనాథాం పతివియుక్తామ్ అత ఏవ దీనాం దుఃఖితాం తథా క్షితిరేణుభిః కీర్ణాం భూమిలుణ్ఠనేన ధూళిధూసరాం తాం సీతాం దృష్ట్వైవ పరస్య శత్రో రావణస్య య ఉపరోధో వరోధనం తద్రూపాత్ వ్యసనాతిభారాత్ విపదతిశయాత్ అమోచయత్ రామవృత్తాన్తకథనేన కిఞ్చిత్సుస్థాం చకారేత్యర్థః. పక్షే లఙ్ఘితగోప్రచారః ప్రాప్తగోప్రచరణస్థానోఽర్జునః అనాథాం పాలరహితామ్ అత ఏవ దీనాం తథా క్షితిరేణుకీర్ణాం భాసురస్య తేజస్వినో రాజ్ఞో విరాటస్య గోత్రాం గోగణం గోత్రా గవాంగణ ఇతి **హేమచన్ద్రః**. దృష్ట్వైవ న తు విళమ్బేన శత్రూణాం ఝటితి పరాభూతత్వాదితి భావః. పరోపరోధవ్యసనాతిభారాత్ దుర్యోధనకృతహరణజనితదుఃఖాతియా దమోచయత్. 9

**శ్లో॥ తస్యాశ్చ గోపాలసమాగమాశాం సమ్పాద్య సన్దర్శితరాజచిహ్నః ।
స వ్యఞ్జయామాస హరేస్తనూజమాత్మానమర్కాత్మజశాసనస్థమ్ ॥ 10**

తస్యాశ్చేతి. స హనూమాన్ సన్దర్శితం రాజ్ఞో రామస్య చిహ్నమ్ అఙ్గులీయకరూపాభిజ్ఞానం యేన తాదృశస్సన్ తస్యాః సీతాయాః చకారః పూర్వాపేక్షయా సముచ్చయే వ్యఞ్జనక్రియ-యాన్వేతి గాం పృథివీం పాలయతీతి గోపాలో రాజా రామస్తస్య సమాగమాశాం పునః ప్రాప్త్యాశంసాం సమ్పాద్య ఆత్మానమ్ అర్కాత్మజస్య సూర్యపుత్రస్య సుగ్రీవస్య శాసనమ్ అజ్ఞావర్తినం తథా హరేర్వాయోస్తనూజం పుత్రం వ్యఞ్జయామాస చ వాయుపుత్రో హనుమానహం రామమిత్రస్య సుగ్రీవస్యాజ్ఞయా త్వదన్వేషణార్థమత్రాగత ఇతి కథయామాసేత్యర్థః. పక్షే సోఽర్జునః తస్యా గోత్రాయా గోపాలానాం గోరక్షకాణాం సమాగమో యత్ర తాదృశీమ్ ఆశాం దిశం సమ్పాద్య గోత్రాం గోపాలాధిష్ఠితాయాం దిశి ప్రస్థాప్యేత్యర్థః, సన్దర్శితం రాజ్ఞః క్షత్రియస్య చిహ్నం యుద్ధనైపుణ్యం రాజ్ఞః శక్రస్య చిహ్నం తద్దత్తబాణాదికం వా యేన తాదృశస్సన్ రాజా ప్రభౌ చ నృపతౌ క్షత్రియే రజనీపతౌ యక్షే శక్రే చ పుంసి స్యాదితి **మేదినీ**. హరేరిన్ద్రస్య తనూజమ్ ఆత్మానమ్ అర్కాత్మజస్య సూర్యపుత్రస్య కర్ణస్య శాసనే శాస్తౌ దమనే ఇత్యర్థః. తిష్ఠతీతి తాదృశం వ్యఞ్జయామాస శాసనం నృపదత్తోర్వ్యాం శాస్త్రాజ్ఞాలేఖశాస్తిష్వితి **హేమచన్ద్రః**. సర్వాన్పరిత్యజ్య అస్మత్క్లేశప్రధానహేతోః కర్ణస్య శాసనం కరిష్యామీతి వారం వారం తదా క్రమణేన సూచయామాసేత్యర్థః. 10

శ్లో॥ ప్రయత్నవానుత్తరకీర్తిసిద్ధయే ప్రదర్శయిష్యన్బహుశక్తిసమ్పదమ్ ।
స తాళబాణాసనకర్షణం ద్విషాం పురస్స్ఫురత్కేతువనం బభఞ్జ సః ॥11

ప్రయత్నేతి. స హనూమాన్ ఉత్తరా ఉత్తరకాలికీ యా కీర్తిః రాక్షససైన్యవధాదిజన్యం యశః తస్యాః సిద్ధయే బహ్వీ యాశక్తిసమ్పత్ సామర్థ్యాతిశయస్తాం ప్రదర్శయిష్యన్ ప్రకర్షేణ రాక్షసాన్ దర్శయితుం హేతౌ **శతృప్రత్యయః**, ప్రయత్నవాన్సన్ పురః ప్రథమం ద్విషాం రాక్షసానాం వనమ్ ఉపవనం బభఞ్జ, కిమ్భూతం తాళానాం బాణానాం నీలఝింటీనామ్ అసనానాం జీవకవృక్షాణాఞ్చ కర్షణం ప్రథమత ఉత్పాటనం యత్ర తత్ తథా స్ఫురన్ శోభమానః కేతుశ్చిహ్నవిశేషః, పతాకా వా యత్ర తత్ కేతుర్నా రుక్పతాకాదిగ్రహోత్పాతేషు లక్ష్మణి ఇతి **మేదినీ**. పక్షే సోఽర్జునః ఉత్తరస్య విరాటతనయస్య కీర్తిసిద్ధయే ప్రయత్నవాన్ తథా బహుశక్తిసమ్పదం దుర్యోధనాదీన్ ప్రదర్శయిష్యన్ సన్ తాళవత్ దీర్ఘం యద్బాణాసనం ధనుః తాళబాణాసనం తస్య కర్షణం యత్ర క్రియాయాం తద్యథా స్యాత్తథా తాళేన కరతలేన బాణాసనస్య కర్షణం యత్రేతి వా. తాలః కరతలే ఇతి **మేదినీ**. పురోఽగ్రే స్ఫురత్ ద్విషాం కేతువనం పతాకాసమూహం బభఞ్జ చిచ్ఛేద. 11

శ్లో॥ సంభ్రాన్తద్రోణముద్యచ్ఛకునికలకలం విహ్వాలోలూకసార్థం
సద్యో విక్షిప్తగుల్మం క్షపితనృపతరుక్షుణ్ణపున్నాగపూగమ్ ।
అద్ధా నున్నాశ్వకర్ణం ప్రమథితవిపులశ్రీఫలం ధూతధాత్రీ-
చక్రం చక్రే స శోకాస్పదమరిగహనం ప్రాగశోకాభిరామమ్ ॥ 12

సంభ్రాన్తేతి. స హనూమాన్ ప్రాక్ ప్రథమమ్ అశోకైః వఞ్జులవృక్షైః అభిరామం మనోజ్ఞం అరే రావణస్య గహనమ్ ఉపవనం తదానీం శోకాస్పదం భఙ్గేన గతశ్రీకత్వాత్ శోచ్యం చక్రే కిమ్భూతం సమ్భ్రాన్తాః ఆశ్రయవృక్షభఙ్గాచ్చకితా ద్రోణాః కాకభేదా యత్ర తత్ తథా ఉద్యన్ ఉత్తిష్ఠన్ శకునీనాం పక్షిణాం కలకలః కోలాహలో యస్మాత్తత్ తథా విహ్వలః సమ్భ్రాన్త ఉలూకసార్థః పేచకసమూహో యత్ర తత్ తథా సద్యస్తత్క్షణాత్ విక్షిప్తా ఉత్పాటితా గుల్మాః స్తమ్బా యత్ర తత్ తథా క్షపితాః క్షయం నీతాః నృపతరవో రాజవృక్షా యత్ర తత్ ఆరగ్వధేరాజవృక్షశమ్యాకచతురఙ్గులా **ఇత్యమరః**. తథా క్షుణ్ణాః చూర్ణితాః పున్నాగా దేవ వల్లభవృక్షాః పూగాః క్రముకాశ్చ యత్ర తత్ తథా అద్ధా ఝటితి నున్నాశ్చాలితాః అశ్వకర్ణావృక్షభేదా యత్ర తత్ తథా ప్రమథితా రుగ్ణా, విపులా మహాన్తః, శ్రీఫలా మాలూరా యత్ర తత్ తథా ధూతం కమ్పితం ధాత్రీచక్రమ్ ఆమలకీసమూహో యత్ర తత్. పక్షే సోఽర్జునః ప్రాక్ అశోకేన శోకాభావేన గోరత్నలాభహర్షేణేత్యర్థః. అభిరామమ్ అరయో గహనమివ అరిగహనం దుర్విగాహత్వాదరణ్యతుల్యానరీనిత్యర్థః. శోకాస్పదం కర్ణభ్రాత్రాది వీరగణవినాశనేన శోకయుక్తం చక్రే కిమ్భూతం సమ్భ్రాన్తో వ్యాకులో ద్రోణో భారతాచార్యో యత్ర తత్ ద్రోణః కాకే కృపీపతావితి **విశ్వః**. తథా ఉద్యన్ శకునేః సౌబలస్య కలకలో యస్మాత్తత్ శకునిః పుంసి విహగే సౌబలే కరణాన్తరే ఇతి **మేదినీ**. తథా విహ్వలో య ఉలూకో భారతయోద్ధృవిశేషస్తద్రూపస్సార్థః స యాత్రో యత్ర తత్ ఉలూకస్స్యాత్తు– కాకారావిన్ద్రే భారతయోధినీతి **హేమచన్ద్రః**. తథా సద్యో విక్షిప్తా విద్రావితా గుల్మాః సేనాసైన్యరక్షణం వా యత్ర తత్ గుల్మస్సేనాఘట్టభిదోస్సైన్యరక్షణరుగ్భిదోరితి **మేదినీ**. తథా క్షపితా నృపాన్తరవ ఇవ యత్ర తత్. అన్యస్మిన్ గహనే తరవస్తిష్ఠన్తి తథా క్షుణ్ణః క్షుద్రతాం నీతః పున్నాగానాం పురుషశ్రేష్ఠానాం పూగస్సమూహో యత్ర తత్ స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్రపుఙ్గవర్షభకుఞ్జరాః। సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థవాచకా **ఇత్యమరః**। తథా అద్ధా ఝటితి నున్నాః పాతితా అశ్వా యస్య తాదృశః కర్ణో రాధేయో యత్ర తత్ తథా ప్రమథితం విపులం మహత్ శ్రియః సమ్పత్తేః ఫలం సౌన్దర్యరూపం యత్ర తత్ తథా ధూతం పూర్వం సగర్వవిక్రమేణ కమ్పితం ధాత్రీచక్రం భూమణ్డలం యేన తత్ ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమత్యు– పమాతరీతి **మేదినీ**. అస్మిన్పక్షే అరిగహనమితి, **లుప్తోపమా**, **స్రగ్ధరా వృత్తమ్**. 12

శ్లో॥ పరాభవాత్పరికుపితేన భూభృతా ప్రదేశితాః ప్రచురబలా బలాధిపాః।
సముద్యయుస్తముపరితోరణస్థితం శరావలీవిరచితదూరదుర్దినాః ॥13

పరాభవాదితి. పరాభవాత్ వాటికాభఙ్గరూపాత్ ఘర్షణాత్ పరికుపితేన అత్యన్తక్రుద్ధేన భూభృతా రాజ్ఞా రావణేన ప్రదేశితాః ప్రేరితాః తథా ప్రచురం ప్రభూతం బలం సామర్థ్యం సైన్యం వా యేషాం తే బలాధిపా రాక్షససేనాపతయః శరావల్యా బాణపరమ్పరయా విరచితం దూరమత్యన్తం దుర్దినం దుర్దినవదన్ధకారం యైస్తాదృశాస్సన్తః ఉపరితోరణస్థితం బహిర్ద్వారో–

పరితిష్ఠన్తం, తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః । తం హనూమన్తం సముద్యయుః ప్రాపుః సముత్ సహర్షం యథా తథా యయురితి వా. పక్షే పరాభవాత్ సేనావినాశరూపాత్ పరికుపితేన భూభృతా దుర్యోధనేన ప్రదేశితా బలాధిపా భీష్మాదయః ఉ ఇతి పాదపూరణే రోషోక్తౌ వా. ఉ సమ్బోధనరోషోక్త్యోరనుకమ్పానియోగయోః । పదపూరణే చ పాదపూరణేఽపి చ దృశ్యతే ఇతి **మేదినీ** । పరితః సమన్తాత్ రణస్థితం లఘుహస్తత్వాత్ రణస్థైః సర్వైః సహ యుధ్యన్తమిత్యర్థః, తమర్జునం సముద్యయుః అన్యత్సమానమ్. **రుచిరావృత్తం** లక్షణముక్తం ప్రాక్. 13

శ్లో॥ ఉదాయుధైర్వ్యరుచదసౌ పతాకిభిర్విరోధిభిర్మృధభువి కోష్ఠకీకృతః ।
తటిచ్ఛటాద్యుతిజటిలైర్వలాహకైర్బలాకిభిర్వృత ఇవ విన్ధ్యభూధరః ॥14

ఉదాయుధైరితి. అసౌ హనుమాన్ పక్షే అర్జునః మృధభువి యుద్ధభూమ్యామ్ ఉదాయుధైరుల్లాసితప్రహరణైః తథా పతాకిభిః సధ్వజైర్విరోధిభిః శత్రుభిః కోష్ఠకీకృతః మధ్యగతీకృతః వేష్టిత ఇత్యర్థః, కోష్ఠః కుసూలే చాత్మీయే మధ్యే కుక్షౌ గృహస్య చేతి **మేదినీ** తతస్స్వార్థికః **క ప్రత్యయః,** తాదృశస్సన్ తటిచ్ఛటానాం విద్యుద్దామ్నాం ద్యుతిభిః కాన్తిభిర్జటిలైః జటాయుక్తైరివ వ్యాప్తైరిత్యర్థః. ఇదమ్ ఉదాయుధైరిత్యస్య ప్రతిబిమ్బనం తథా బలాకిభిర్బకపఙ్క్తి- సహితైః ఇదం పతాకిభిరిత్యస్య ప్రతిబిమ్బనం బలాకాబకపఙ్క్తిస్స్యాద్బలాకా బిసకణ్ఠికా । బలాకాం కాముకీమాహుర్బలాకిస్తు బకో మత ఇతి **శాశ్వతః**. తాదృశైర్వలాహకైర్మేఘైః వృతో విన్ధ్యభూధర ఇవ వ్యరుచత్ శుశుభే, అత్రేవ శబ్దస్యోపమా- నోత్తరత్వాభావాత్ నోపమా కిన్తూ**త్ప్రేక్షా** తయా చ శత్రవస్తస్య కిఞ్చిదప్యపకర్తుం న శక్తా ఇతి వస్తు ధ్వన్యతే. 14

శ్లో॥ పరోజ్ఝితానపి పరమర్మభేదినస్సపత్రిణస్తృణమివ చిన్తయన్ క్షణాత్ ।
వ్యలోడయద్రణభువి వైరిమణ్డలం మదోత్కటో గజ ఇవ పల్వలం బలీ ॥15

పరోజ్ఝితానితి. స బలీ బలవాన్ హనుమాన్ ,పక్షే అర్జునః పరైశ్శత్రుభిః ఉజ్ఝితాన్ క్షిప్తాన్ అపిర్భిన్నక్రమే పరస్య మర్మభేదినోపి పత్రిణో బాణాన్ తృణమివ చిన్తయన్ తృణవదసారాన్మన్వానః సన్ రణభువి యుద్ధభూమ్యాం మదోత్కటో మదకలో గజః పల్వలమ్ అల్పసర ఇవ వైరిమణ్డలం రిపుకులం క్షణాత్ ఉత్సవాత్ న తు భయాత్ క్షణ ఉద్ధవ ఉత్సవ **ఇత్యమరః,** వ్యలోడయత్ విగాహితవాన్ **ఉపమా.** 15

శ్లో॥ నిరన్తరశరవ్రాతతిరోహితదిగన్తరః ।
ససైన్యపూరః పరితః ప్రాపదక్షస్తమాహవే ॥ 16

నిరన్తరేతి. పరితస్సమన్తాత్ నిరన్తరశరవ్రాతైః లఘుహస్తతయా అనవరతక్షిప్తబాణ- పరమ్పరాభిః తిరోహితం దిశామన్తరమవకాశో యేన సః తథా సైన్యానాం పూరేణ ప్రవాహేణ

సమూహేనేత్యర్థః. సహవర్తమానః ససైన్యపూరః యద్వా పరితః సైన్యైః పూరయతీతి సైన్యపూరః సప్రసిద్ధః అక్షః తన్నామరావణపుత్రః ఆహవే యుద్ధే తం హనూమంతం ప్రాపత్. పక్షే దక్షో యుద్ధకుశలః స పూర్వం పరాభూతః సైన్యపూరః సైన్యసముదాయః ఆహవే తమర్జునం పరితశ్చతుర్దిక్షు ప్రాప అవేష్టత ద్వన్ద్వయుద్ధేనాజేయం తం మత్వా సర్వే మిళిత్వా పరితోఽవరుధ్య యుయుధురిత్యర్థః. శేషం తుల్యమ్. 16

శ్లో॥ వికలితరథవంశం మఙ్క్షు భగ్నాక్షభావాత్
ప్రమథితబలనాథం రుద్ధభీష్మప్రభావమ్ ।
క్షపితకృపకృపాణం తత్తదాకర్ణకృష్ట-
స్ఫురితవిపులచాపం స స్మ సైన్యం ధునోతి ॥ 17

వికలితేతి. స హనూమాన్ తదా క్షపితా త్యక్తా కృపా దయా యైస్తాదృశాః కృపాణాః ఖడ్గాః యత్ర తాదృశమపి తథా ఆకర్ణకృష్టాః కర్ణసమీపపర్యన్తమాకృష్టాః స్ఫురితాశ్చిత్రితా విపులాశ్చాపా ధనూంషి యత్ర తథా విధమపి ఏతద్విశేషణద్వయే అపి కారో బోధ్యః సజ్జతత్వాత్ భీషణకృపాణచాపాదిభిరతితరాం యుధ్యదపీత్యర్థః. తత్సైన్యం రాక్షసబలం ధునోతి స్మ క్షోభయామాస క్షోభప్రకారం విశేషణైర్దర్శయతి కిమ్భూతం మఙ్క్షు ఝటితి భగ్నః పరాజితః వినాశిత ఇత్యర్థః. అక్షస్తన్నామా రావణపుత్త్రో యత్ర తత్తథా తస్య భావో మఙ్క్షుభగ్నాక్ష-భావస్తస్మాత్ వినాశితాక్షకుమారత్వాదిత్యర్థః. వికలితా వికలతాం నీతాః భగ్నా ఇత్యర్థః. రథానాం వంశాః కేతవో యత్ర తత్తథా ప్రమథితా వృక్షముష్టిశిలాదిభిర్వినాశితాః బలనాథాః సేనాపతయః ప్రహస్తపుత్రాదయో యత్ర తత్ తథా రుద్ధో నివారితో భీష్మో భయఙ్కరః ప్రభావో రాక్షసానాం ప్రతాపః యత్ర తత్ భగ్నాక్షభావాదిత్యత్ర భగ్నాక్షమారాదితి భీష్మ-ప్రభావమిత్యత్ర భీష్మప్రచారమితి క్వచిత్పాఠః, అర్థః సుగమః. పక్షే సోఽర్జునః తదా కర్ణేన రాధేయేన కృష్టః స్ఫురితో విపులశ్చాపో, యత్ర తాదృశమపి యుద్ధతత్పరకర్ణసనాథమపీత్యర్థః. తత్సైన్యం దుర్యోధనబలం ధునోతి స్మ. యతః మఙ్క్షు తత్క్షణాత్ భగ్నో రుగ్ణోఽక్షో రథావయవ-విశేషో యత్ర తస్య భావాత్ అక్షో రథస్థావయవే పాశకేప్యక్షమిన్ద్రియమితి **శాశ్వతః**. వికలితరథవంశం తథా ప్రమథితబలనాథం తథా రుద్ధః సఙ్కోచితః భీష్మస్య గాఙ్గేయస్య ప్రభావో యత్ర తత్తథా క్షపితః భగ్నః కృపస్య హతాశ్వసారథే రథాదవప్లుత్య ఖడ్గేన యోద్ధుకామస్య శారద్వతస్య కృపాణో యత్ర తత్. 17

శ్లో॥ నిబద్ధవైరం సృజతా శిలీముఖాన్ ప్రవర్తితానల్పతరాస్త్రతేజసా ।
స రాజపుత్త్రేణ జితేంద్రతేజసా న్యరోధి దుర్యోధన ఉద్యతోఽపి సన్ ॥18

నిబద్ధేతి. నిబద్ధం భ్రాతృవధామర్షాద్గాఢం వైరం యత్ర తద్యథా తథా శిలీముఖాన్బాణాన్ సృజతా విక్షిపతా తథా ప్రవర్తితమ్ అనల్పతరం బహుతరమ్ అస్త్రాణాం తేజోబలం యేన స తథా తేన తథాజిత ఇన్ద్రో యేన తాదృశం తేజః సామర్థ్యం యస్య సః తథా తేన

ఇన్ద్రజిన్నామ్నేత్యర్థః. రాజ్ఞో రావణస్య పుత్త్రేణ మేఘనాదేన దుర్దుష్టకప్రఘోరనాదిష్టత్వా-న్నిన్దితమిత్యర్థః. యత్ యోధనం యుద్ధం తత్ర ఉద్యతః ఉద్యుక్తస్సన్నపి అపిర్భిన్నక్రమే వా క్రియయాన్వేతి. స హనూమాన్ న్యరోధి అపి బ్రహ్మదత్తపాశాస్త్రేణ నిరుద్ధోఽపి యుద్ధేన సమస్తరాక్షసజయసమర్థోఽపి బ్రహ్మదత్తపాశాస్త్రమర్యాదా రక్షణార్థం రావణదర్శనార్థఞ్చ బద్ధోఽపి బభూవేత్యర్థః. దుర్యోధనో దుష్టయోద్ధా ఇతి ప్రథమాన్తో వా పక్షే జితేన్ద్రతేజసా ఖాణ్డవదాహే సఞ్చోచితేన్ద్రప్రభావేణ రాజపుత్త్రేణార్జునేన ఉద్యతస్సన్నపి సాటోపం యుద్ధం కుర్వన్నపి దుర్యోధనో న్యరోధి పరాజితః శేషం తుల్యమ్. 18

శ్లో॥ విపక్షవీరైస్సమితిం ప్రవేశితః సమీక్ష్య రాజానమసౌ సురద్విషామ్ ।
ధరాత్మజానిగ్రహణప్రతిక్రియానివేదితార్థైర్వచనైరకోపయత్ ॥ 19

విపక్షేతి. అసౌ హనూమాన్ విపక్షవీరైరిన్ద్రజిత్ప్రభృతిభిః సమితిం సభాం ప్రవేశితః పాశాస్త్రేణ బధ్వా సభాం నీతః సన్. సురద్విషాం రాక్షసానాం రాజానం సమీక్ష్య తం ధరాత్మజాయాః భూమిపుత్ర్యాః సీతాయాః యత్ నిగ్రహణం రావణకృతో నిగ్రహః తస్య యా ప్రతిక్రియా ప్రతీకారః తత్ర విషయే నివేదితో బోధితోఽర్థో యేషాం తాదృశైర్వచనైః అకోపయత్ రామదూతో హనూమానహం సీతాన్వేషాణార్థమత్రాగతః సీతా చాశోకవనికాయాం రుద్ధా దృష్టా తత్ప్రతిక్రియార్థం మయా వనభఙ్గాదికం కిఞ్చిత్కృతం సంప్రతి సీతా రామాయ విసర్జ్యతాం న చేద్రామస్స్వయమాగత్య సమస్తరాక్షసవినాశం కరిష్యతీత్యాదివాక్యైః రావణం కుపితం చకారేత్యర్థః. పక్షే సమితిం యుద్ధమ్ అసౌ అర్జునః సురద్విషామ్ అసురాంశ సమ్భూతానాం ధరాత్మజా యజ్ఞవేదిసమ్భవా ద్రౌపదీ నిగ్రహణం కేశామ్బరాకర్షణాదిరూపమ్ అన్యత్సమానమ్ సమితిస్సమవేతార్థే సభాయామపి సఙ్గరే ఇతి **విశ్వః**. 19

శ్లో॥ తతో హనూమాన్ విజయాఙ్కభూతస్స్వరేణ ఘోరేణ నదన్పరేషామ్ ।
లాఙ్గూలలగ్నేన హుతాశనేన దదాహ లఙ్కామివ చిత్తవృత్తిమ్ ॥ 20

తత ఇతి. తతోఽనన్తరం దూతత్వాదవధ్యస్యాప్యస్య లాఙ్గూలదాహరూపో దణ్డో విధేయ ఇతి. రావణాదేశానన్తరమిత్యర్థః. విజయస్య రామకర్తృకరాక్షసకులపరాజయస్య అఙ్కభూత-శ్చిహ్నభూతః రాక్షససైన్యవధాదినా అవశ్యమ్భావిరామవిజయసూచక ఇత్యర్థః. హనూమాన్ ఘోరేణ భయఙ్కరేణ స్వరేణ నదస్సన్ సింహనాదం కుర్వన్నిత్యర్థః. లాంగూలలగ్నేన రాక్షసైర్దత్తేన పుచ్ఛస్థితేన హుతాశనేన వహ్నినా పరేషాం రాక్షసానాం చిత్తవృత్తిమివ మనో-రథ**మివేత్యుత్ప్రేక్షా**, లఙ్కాం దదాహ భస్మీచకార, పక్షే విజయస్యార్జునస్య అఙ్కభూతః అస్య కపిధ్వజత్వాత్ కేతురూపో హనూమాన్ ఘోరేణ స్వరేణ సదన్సన్ పూర్వం లాఙ్గూలలగ్నేన హుతాశనేన లఙ్కామివ పరేషాం దుర్యోధనాదీనాం చిత్తవృత్తిం జయమనోరథం దదాహ వినాశయామాస హనూమతో ఘోరస్వరం శ్రుత్వా భీతైశ్శత్రుభిః జయాశాపరిత్యక్తేత్యర్థః **ఉపమా**. 20

శ్లో॥ ఏవం ప్రకాశీకృతవీర్యసమ్పద్ధరేః కుమారో హరిదశ్వకల్పః ।
విరోధినామ్మూర్ధ్ని నిధాయ పాదం యశోఽచ్ఛముష్ణీషమివ వ్యముష్ణాత్ ॥21

ఏవమితి. ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ ప్రకాశీకృతా వీర్యసమ్పత్ సామర్థ్యాతిశయో యేన సః తథా హరిదశ్వకల్పః సూర్యవత్తేజస్వీ**త్యుపమా** భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వహరిదశ్వోష్ణరశ్మయ **ఇత్యమరః**. హరేర్వాయోః కుమారో హనూమాన్ విరోధినాం రాక్షసానాం మూర్ధ్ని శిరసి పాదం నిధాయ చరణమివార్పయిత్వా **ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా** సమ్యక్పరాజిత్యేత్యర్థః. ఉష్ణీషమివ సాక్షాత్ శిరోవేష్టనమివేత్యుత్ప్రేక్షా ఉష్ణీషహరణస్య నితాన్తాపమానసూచకత్వాదితి భావః. తేషామ్ అచ్ఛం నిర్మలం యశోఽపి అముష్ణాత్ విశేషేణాపజహార, కాకాక్షిన్యాయాదనుషఙ్గాద్వా విరోధినామిత్యస్య యశ ఇత్యనేనాప్యన్వయః అత్రోపమా ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా వాచ్యోత్ప్రేక్షాణాం నిరపేక్షతయా స్థితత్వా**త్సంసృష్టిః**, పక్షే హరేరింద్రస్య కుమారో విరోధినాం దుర్యోధనాదీనామ్ అచ్ఛం యశ ఇవ ఉష్ణీషం వ్యముష్ణాత్. మదర్థం శత్రూణాం వసనమానీయతామిత్యుత్తరా-వాక్యమనుస్మృత్య గాన్ధర్వాస్త్రేణ మోహితానాం శత్రూణాం విచిత్రవసనరచితముష్ణీషం జహారేత్యర్థః. ఉష్ణీషమితి **జాత్యాశ్రయణాదేకవచనం** శేషం తుల్యమ్ యశ ఇవే**త్యుత్ప్రేక్షా**. 21

శ్లో॥ ప్రభావినోదీ ప్రబలామ్బురాశేర్విలఙ్ఘనాల్లబ్ధజయోత్తరశ్రీః ।
నృపప్రియోపాయనరత్నహారీ పునస్సమీయాయ తదాత్మవర్గైః ॥ 22

ప్రభేతి. ప్రభాయాః స్వలాఙ్గూలస్థవహ్నిజ్వాలాయా వినోదీ సముద్రజలే మజ్జనేన నిర్వాపకః తథా లబ్ధో యో జయస్తేన ఉత్తరా ఉత్కృష్టా జయోత్తరా జయప్రధానా వా శ్రీః యస్య సః తథా నృపప్రియా సీతా తస్యా యత్ ఉపాయనరత్నం తద్దత్తం రామాయ దేయం శిరోమణిరూపం తద్ధరతీతి తాదృశో హనూమాన్ ప్రబలో మహాన్ యః అమ్బురాశిః సముద్రస్తస్య విలఙ్ఘనాత్ విలఙ్ఘనం ప్రాప్య **యజ్ గర్భత్వాత్పఞ్చమీ** । తథాత్మవర్గైస్తైరాత్మీయ-సమూహైః అఙ్గదాదిభిరిత్యర్థః. పునస్సమీయాయ సఙ్గతో బభూవ ॥ పక్షే ప్రభావినః ప్రతాపయుక్తస్యాపి దీప్రమ్ అస్త్రపరిచ్ఛదాదిభిరుజ్జ్వలం బలం శత్రుసైన్యమేవ అమ్బురాశిః అన్యైరలఙ్ఘ్యత్వాత్ సముద్రస్తస్య విలఙ్ఘనాత్ అతిక్రమణాద్ధేతోః లబ్ధో జయో యేన తాదృశస్య ఉత్తరస్య విరాటతనయస్య శ్రీః జయలక్ష్మీః యస్మాత్సః తథా నృపస్య విరాటస్య యత్ ప్రియోపాయనం శత్రుపరాజయరూపాభీష్టలాభః తదేవ ఆహ్లాదకదత్వాద్రత్నం తద్ధారీ తన్నివేదక ఇత్యర్థః, అర్జునః తైరాత్మవర్గైర్యుధిష్ఠిరాదిభిః పునస్సమీయాయ. 23

శ్లో॥ తతస్సమృద్ధాఙ్గదహేమకుణ్డలాః సమేత్య సర్వే కృతమన్త్రనిశ్చయాః ।
కృతార్థభావాన్మధురోచితశ్రియః క్షమాపతేస్తే పురతోఽవతస్థిరే ॥23

తత ఇతి. తతో హనూమదాగమనాన్తరం తే సర్వవానరాః సమేత్య మిళిత్వా కృతో మన్త్రస్య మన్త్రణాయా నిశ్చయో యైస్తాదృశాస్సన్తః మన్త్రస్తు రావణాదికం హత్వా సీతాం

గృహీత్వా శ్రీరామసమీపే గన్తవ్యమితి బహుభిరుక్తే సీతాన్వేషణే నియుక్తానామస్మాకం న సీతానయనేऽధికారస్తస్మాత్తద్వార్తైవ సంప్రతి ప్రాపణీయేతి జామ్బవతా కథితం తదేవ సర్వైః స్థిరీకృతమితి. క్షమాపతే రామస్య పురతోऽగ్రేऽవతస్థిరే। ఉపస్థితాః కిమ్భూతాః కృతార్థభావాత్ విహితసీతాన్వేషణరూపప్రయోజనత్వాత్ సమృద్ధః స ప్రతిభః అఙ్గదో వాలిపుత్త్రః హేమకుణ్డలో వానరవిశేషశ్చ యేషాం తే తథా మధు రాతి దదాతీతి మధురం మధువనం తత్రోచితా శ్రీః యేషాం తే అఙ్గదాదేశాత్ రక్షకదధిముఖమవజ్ఞాయ విహితమధుపానాదికా ఇత్యర్థః. పక్షే తతోऽర్జునాగమనానన్తరం తే సర్వే యుధిష్ఠిరాదయః సమృద్ధాని మహార్ఘాణి అఙ్గదాని కేయూరాణి హేమకుణ్డలాని చ యేషాం తే తథా కృతమన్త్రనిశ్చయాః ఇతఃపరమేవం కర్తవ్యమితి విహితమన్త్రణావధారణాః తథా కృతార్థభావాత్ మధురా మనోజ్ఞా ఉచితా యోగ్యా చ శ్రీర్యేషాం తాదృశాస్సన్తః సమేత్య క్షమాపతేర్విరాటస్య పురతోऽవతస్థిరే. 23

శ్లో॥ ఉపకారగుణజ్ఞేన రాజ్ఞా తద్విహితస్తదా ।
కేళీకలహసంవృత్తప్రహారోऽపి స చక్షమే ॥ 24

ఉపకారేతి. ఉపకారః సీతావార్తానయనరూపో యో గుణస్తం జానాతీతి తేన రాజ్ఞా సుగ్రీవేణ తైర్హనూమదాదిభిః విహితః కృతః సః కేళీకలహేన క్రీడావివాదేన సంవృత్తః ప్రసక్తః ప్రహారోऽపి మధువనరక్షకదధిముఖాది వానరేష్వాఘాతోऽపి తదా చక్షమే క్షాన్తః ॥ పక్షే ఉపకారగుణజ్ఞేన వర్షమేకమాశ్రయదానరూపగుణం స్మరతా రాజ్ఞా యుధిష్ఠిరేణ తదా ఉత్తరవిజయవార్తా శ్రవణకాలే తేన విరాటేన విహితః సః కేళ్యాం పాశక్రీడాయాం యః కలహస్తత్ర సంవృత్తః ప్రహరోऽపి అక్షేణ లలాటే తాడనమపి చక్షమే; అహో మత్పుత్రేణోత్తరేణ కౌరవసైన్యాన్యపి జితానీతి ముహుర్ముహుః కథయతా విరాటేన బృహన్నళా యస్య యన్తా స కథం న విజేష్యతే ఇతి కథయన్ యుధిష్ఠిరః క్రోధాత్ పాశకేన లలాటే తాడితస్తస్య తాడనం పతద్రక్తమపి ఉపకారస్మరణాత్తేన సోఢమిత్యర్థః. అత్ర ప్రహారక్షమాం ప్రతి ఉపకారగుణజ్ఞత్వస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్ **కావ్యలిఙ్గమ్**. 24

శ్లో॥ దృష్ట్వైవ చూడామణిశోభినస్తాంస్తచ్ఛక్తిసమ్పాదితభూరికార్యః ।
సమ్భావయామాస చిరం నరేన్ద్రః శ్రుతప్రియోదన్తనితాన్తహృష్టః ॥25

దృష్ట్వేవేతి. నరేన్ద్రో రామః చూడామణ్యా సీతాయాః శిరోరత్నేన శోభన్త ఇతి తాదృశాన్ ప్రత్యయార్థమానీతసీతాశిరోరత్నరూపాభిజ్ఞానానిత్యర్థః, తాన్ హనూమదాదీన్ దృష్ట్వైవ చిరం సమ్భావయామాస అహో! మహత్ కార్యం యుష్మాభిః కృతమితి సమ్మానయామాస, కిమ్భూతః తేషాం శక్త్యా సమ్పాదితం భూరి మహత్కార్యం సీతావార్తానయనరూపం యస్య సః. తథా శ్రుతః యః ప్రియాయాః సీతాయాః ఉదన్తో వృత్తాన్తస్తేన నితాన్తహృష్టః అతిసన్తుష్టః. పక్షే తేషాం యుధిష్ఠిరాదీనాం శక్త్యా సమ్పాదితాని భూరీణి బహూని కార్యాణి శత్రుజయగో ప్రత్యాహరణాదీని యస్య తాదృశో నరేన్ద్రో విరాటః శ్రుత ఉత్తరముఖాత్ జ్ఞాతో యః ప్రియః

ఉదన్తః నైతే కఙ్కాదినామకాః సామాన్యాః కిన్తు అజ్ఞాతవాసముషితాః పాణ్డవా ఏవేతి వృత్తాన్తస్తేన నితాన్తహృష్టస్సన్ చూడామణిభిశ్శోభినః శోభమానాః ఏతదుపలక్షణం ప్రభాతే స్నాతానలఙ్కృతాన్ నృపాసనమధిరూఢాంశ్చ తాన్ యుధిష్ఠిరాదీన్ దృష్ట్వైవ చిరం సమ్భావయామాస అహో! మహద్భాగ్యం మే యత్ పాణ్డవా భవన్తోఽత్రాజ్ఞాతవాసముషితా ఇత్యాదినా సన్తోషయామాస ఇత్యర్థః. 25

శ్లో॥ ప్రభఞ్జనస్య ద్విషతాం జిష్ణోరాత్మోద్భవస్తదా ।
సత్కృత్య సుహృదాం మధ్యే రాజ్ఞా దత్తోత్తరో బభౌ ॥ 26

ప్రభఞ్జన స్యేతి. ద్విషతాం జిష్ణోః ప్రభఞ్జనస్య వాయోరాత్మోద్భవః పుత్రో హనూమాన్ తదా రాజ్ఞా రామేణ సుగ్రీవేణ వా సుహృదామఙ్గదాదీనాం మధ్యే సత్కృత్య దత్తమ్ ఉత్తరం సాధు సాధు ధన్యోఽసి యేన త్వయాతిదుస్సాధమప్యేతత్కర్మకృతమితి ప్రతివచనం యస్మై తాదృశస్సన్ బభౌ, పక్షే ద్విషతాం ప్రభఞ్జనస్య జేతుః జిష్ణోరర్జునస్య ఆత్మోద్భవః పుత్రోఽభిమన్యుః తదా యదాఽర్జునో నాఙ్గీచకార, తస్మిన్కాలే ఇత్యర్థః. రాజ్ఞా విరాటేన సుహృదాం మధ్యే సత్కృత్య దత్తా ఉత్తరా తన్నామ్నీ స్వకన్యా యస్మై తాదృశస్సన్ బభౌ. 26

శ్లో॥ సదుత్తరోదారగుణస్సన్తోషితహరీశ్వరః ।
రేజే(ఽ) సౌభద్రతావిష్టః కామదేవ ఇవ శ్రియా ॥ 27

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే షష్ఠస్సర్గః

సదుత్తర ఇతి. సన్ శోభమానో విద్యమానో వా ఉత్తర ఉత్కృష్ట ఉదారో మహన్ గుణో యస్య సః ఏకార్థేన సదాదివిశేషణత్రయేణ గుణస్యాత్యుత్కృష్టత్వం ప్రతిపాదితమ్. తథా సీతావార్తానయనేన సన్తోషితో హరీశ్వరో వానరరాజః సుగ్రీవో యేన సః తథా, భద్రతయా ఆవిష్టో యుక్తః అసౌ హనూమాన్ శ్రియా సమ్పాదితప్రభుకృత్యత్వాత్ సౌమనస్య సమ్పత్త్యా అథ చ శోభయా కామదేవ ఇవ కన్దర్ప ఇవ ఏతత్కావ్యకారయితృకామదేవనృప ఇవ రేజే శుశుభే, పక్షే సన్ సదృశత్వాత్ శోభమాన ఉత్తరాయాః స్వపత్న్యా ఉదారో గుణో యస్మిన్ సః తథా సన్తోషితో హరిర్మాతులః ఈశ్వరో రాజా యుధిష్ఠిరశ్చ యేన సః తాదృశః, సౌభద్రతా–విష్టః సుభద్రాతనయత్వం ప్రాప్తః అభిమన్యుః శ్రియా కామదేవ ఇవ రేజే **ఉపమాలఙ్కారః**. 27

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాణ్డవీయమహాకావ్యటీకాయాం షష్ఠస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

సప్తమః సర్గః ।

శ్లో॥ అథ నృపతిరుపేత్య మిత్రవర్గైర్హరిబలభద్రముఖైః ప్రణీతమన్త్రః ।
అవగతరిపురాత్మచక్రవృద్ధ్యా నిజవిజయోచితయత్నమన్వతిష్ఠత్ ॥ 1

అథేతి. అథ సీతావార్తాప్రాప్త్యనన్తరం నృపతీ రామః హరిషు వానరేషు మధ్యే యే బలభద్రా బలేన శ్రేష్ఠా బలాధికా ఇత్యర్థః తన్ముఖైస్తత్ప్రభృతిభిః మిత్రవర్గైః సుగ్రీవాది-బన్ధుసమూహైస్సహ ప్రణీతః కృతో మన్త్రః కథం సముద్రముత్తీర్య రావణం హత్వా సీతా ప్రాప్యేత్యేవం రూపా మన్త్రణా యేన తాదృశస్సన్ అనన్తరఞ్చ ఆత్మచక్రస్య సుగ్రీవకథిత-స్వసైన్యస్య వృద్ధ్యా ఆధిక్యేన అవగతో జేతవ్యత్వేన నిశ్చితో రిపూ రావణో యేన తాదృశశ్చ సన్ చక్రం ప్రహరణే కులాలాద్యుపకరణే రాష్ట్రే సైన్యరాథాఙ్గయోరితి **హేమచన్ద్రః**. నిజవిజయే ఉచితం యత్నముద్యమమ్ అన్వతిష్ఠత్ కర్తుమారేభే. పక్షే అథ అభిమన్యువివాహానన్తరం నృపతి ర్యుధిష్ఠిరః హరిః కృష్ణః బలభద్రో బలదేవస్తన్ముఖైః మిత్రవర్గైః అభిమన్యువివాహే సమాగతైః శ్రీకృష్ణప్రభృతియాదవైః ద్రుపదప్రభృతిపఞ్చాలైశ్చేత్యర్థః. ప్రణీతమన్త్రః ప్రథమం దుర్యోధనాయ దూతః ప్రేష్యతాం ససైన్యా నృపతయశ్చాహూయన్తామిత్యేవం విహిత-మన్త్రణస్సన్ తథా ఆత్మచక్రవృద్ధ్యా అవగతో యాతవ్యత్వేన నిశ్చితః రిపుర్దుర్యోధనో యేన తాదృశశ్చ సన్ స్వశక్త్యుపచయం వినా రిపుర్న యాతవ్య ఇతి నిశ్చిన్వన్నిత్యర్థః, నిజ-విజయోచితం యత్నముద్యోగమన్వతిష్ఠత్, **పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.** అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి నజౌ తు జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్. 1

శ్లో॥ తతో యుగాన్తక్షుభితాబ్ధికల్పాస్స్వభారభుగ్నోరగరాజకణ్ఠాః ।
స్ఫురత్ప్రభావా నరపుఙ్గవానాం దిగన్తరేభ్యః పృతనాస్సమీయుః ॥ 2

తత ఇతి. తతోఽనన్తరం యుగాన్తే ప్రళయే క్షుభితః క్షోభఙ్గతో యోఽబ్ధిః సముద్రస్తత్కల్పాః తస్మాదీషదూనాః తత్సదృశ్య ఇత్యర్థః. **మనాగూనే కల్పదేశ్యదేశీయా ఇతి కల్పప్రత్యయః.** తథా స్వభారేణ తేషాం గౌరవేణ భుగ్నో వక్రతాం నీత ఉరగరాజస్య పృథ్వీ ధారయితురనన్తస్య కణ్ఠో యాభిస్తాః తథా స్ఫురన్తీ ప్రభా శోభా యాసాం తథా విధా వానరపుఙ్గవానాం

కపిశ్రేష్ఠానాం పృతనాః సేనాః దిగన్తరేభ్యో దిగవకాశేభ్యః సమీయుః సమాజగ్ముః అత్ర పూర్వార్ధే ప్రథమపాదే కల్పప్రత్యయస్యోపమావాచకత్వాత్ **శ్రౌత్యుపమా,** ద్వితీయపాదే చ ఉరగరాజకణ్ఠస్య పృతనా భారభుగ్నత్వాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకల్పనాదతిశయోక్తిః తయోశ్చ పరస్పరం నిరపేక్షతయా వర్తనాత్ **సంసృష్టిః.** పక్షే నరపుఙ్గవానాం రాజ్ఞాం స్ఫురత్ప్రభావా విలసత్ప్రతాపాః పృతనాః సమీయుః శేషం సమానమ్. 2

శ్లో॥ సన్నద్ధసైన్యేషు బలాధిపేషు తతస్తతో భూపతిమాశ్రయత్సు ।
విరోధిచక్రం బహుధార్తరాష్ట్రం చిన్తాభిరన్తర్గతశల్యమాసీత్ ॥ 3

సన్నద్ధేతి. సన్నద్ధాని యుద్ధోద్యుక్తాని సైన్యాని యేషాం తే తథా తేషు బలాధిపేషు వానరసేనాపతిషు తతస్తతస్తస్మాద్దిగన్తరాదేత్య భూపతిం రామం సుగ్రీవం వా ఆశ్రయత్సు సత్సు బహుధా బహుభిః ప్రకారైర్వనభఙ్గపురాదాహాదిభిరార్తం హనూమమతా పీడితం రాష్ట్రం రాజ్యం యస్య తాదృశం విరోధినః శత్రో రావణస్య చక్రం సైన్యం చిన్తాభిః రామదూతేనేదృశీ దురవస్థా కృతా రామస్స్వయమాగత్య న జానే కింవిధాస్యతీత్యేవం రూపాభిరన్తర్గతశల్యమాసీత్. హృదయమగ్నశల్యమివ బభూవ, **ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా,** అన్తస్సపీడం బభూవేత్యర్థః. పక్షే సన్నద్ధాని వర్మితాని సైన్యాని యేషాం తే తథా తేషు బలాధిపేషు యుయుధానద్రుపదాదిషు భూపతిం యుధిష్ఠిరమ్ ఆశ్రయత్సు సత్సు ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్యోధనస్యేదం ధార్తరాష్ట్రం చక్రం బహు అసఙ్ఖ్యాతమపీత్యపికారోఽత్ర బోధ్యః ఏకాదశాక్షౌహిణీగణితమపీత్యర్థః. చిన్తాభిర్విరోధి విరుద్ధమాసీత్, పాణ్డవసైన్యాపేక్షయా బహ్వపి కౌరవసైన్యం భీమార్జునబలమనుస్మృత్య సభయం బభూవేత్యర్థః, అత్ర విరోధశబ్దస్య భయబోధకత్వే లక్షణా, కిమ్భూతమ్ అన్తర్గతః వరదానపారవశ్యాదన్తః ప్రవిష్టః శల్యో మద్రాధిపో యస్య తత్ మాతులత్వాద్యుధిష్ఠిర–మభ్యాగచ్ఛన్ శల్యః పథి దుర్యోధనేన శుశ్రూషితః తుష్టో దత్తవరశ్చ దుర్యోధనపక్షం ప్రవిష్ట ఇతి **భారతమ్.** 3

శ్లో॥ కృతోద్యమశ్శత్రుజయే యథావద్రాజా సరాష్ట్రాణి వనాని తీర్త్వా ।
మహావిపద్వారినిధిం తితీర్షుర్వేలావనాన్తం ప్రతిపద్య తస్థౌ॥ 4

కృతోద్యమ ఇతి. యథావత్ యథావిధి శత్రుజయే కృతోద్యమః కృతయత్నో రాజా రామః సరాష్ట్రాణి సరాజ్యాని వనాని రాజ్యాని వనాని చేత్యర్థః, తీర్త్వా అతిక్రమ్య మహతీవిపత్–దుఃఖం యత్ర తద్యథా తథా వారినిధిం లవణార్ణవం తితీర్షుః తరితుమిచ్ఛస్సన్ వేలావనస్య తీరజాతారణ్యస్య అన్తం సమీపం ప్రతిపద్య ప్రాప్య తస్థౌ, పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరః సరాష్ట్రాణి వనాని ద్వాదశవర్షాన్ వనవాసమ్ ఏకఞ్చ విరాటనగరేఽజ్ఞాతవాసఞ్చ యథావత్తీర్త్వా నిర్వాహ్య వేలయాస్త్రయోదశవర్షాత్మకకాలస్య అవనం పాలనం తస్యాన్తం ప్రతిపద్య మహావిపదేన దురవగాహత్వాద్వారినిధిః తం తితీర్షుస్సన్ శత్రుజయే కృతోద్యమః తస్థౌ సయత్నో బభూవ మహావిపద్వారినిధిమితి **నిరఙ్గరూపకమ్.** 4

శ్లో॥ సా సహ్యభూభృత్కటకాన్తశక్తా ధీరా మహేన్ద్రస్య విలఙ్ఘనేఽపి ।
సమం సముద్రస్య పయస్సమృద్ధ్యా నరేన్ద్రసేనా ప్రతిగచ్ఛతి స్మ ॥ 5

సేతి. సహ్యభూభృతః సహ్యనామకపర్వతస్య కటకస్య నితమ్బస్య అన్తే సమాప్తౌ లఙ్ఘనే ఇత్యర్థః. శక్తా సమర్థా తథా మహేన్ద్రస్యాపి అత్యుచ్చమహేన్ద్రనామకపర్వతస్యాపి విలఙ్ఘనే ధీరా ధైర్యవతీ అవ్యథేత్యర్థః. సా నరేన్ద్రస్య రామస్య సేనా సముద్రస్య పురోవర్తినో లవణార్ణవస్య పయస్సమృద్ధ్యా జలపూరస్య సమం సామ్యం ప్రతిగచ్ఛతి స్మ ప్రాప, సముద్రతరఙ్గపరమ్పరేవ రామసేనా శుశుభే ఇత్యర్థః. ఇత్యుపమయా ఇయం రామసేనా వా తరఙ్గపరమ్పరా వా ఇతి **సన్దేహాలఙ్కారః** సముద్రసాన్నిధ్యాద్వ్యజ్యతే, పక్షే సహ్యః సోఢవ్యాః స్వయుద్ధయోగ్యా ఇత్యర్థః. యే భూభృతో విపక్షభూపాలాస్తేషాం కటకస్య సేనాయా అన్తే మృతౌ మారణే ఇత్యర్థః. శక్తా క్షమా సహ్యమారోగ్యసోఢవ్యే సహ్యోఽద్రావితి । కటకస్త్వద్రినితమ్బే బాహు-భూషణే సేనాయాం రాజధాన్యాం చేతి చ **హేమచన్ద్రః**. మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావంత ఇష్యతే ఇతి **శబ్దార్ణవః**, మహేన్ద్రస్య శక్రస్య మహేన్ద్రః పర్వతే శక్రే ఇతి **మేదినీ**. నరేన్ద్రసేనా యుధిష్ఠిరబలం శేషం తుల్యమ్. 5

శ్లో॥ అథ నృపమనువేలం సేవ్యమానం బలౌఘైరగణితదశకణ్ఠోద్దణ్డదోర్దణ్డశక్తిః ।
అనిలసుతనిబద్ధప్రీతిరాగత్య దూరాత్క్షితిఘటితకిరీటం రాక్షసేన్ద్రో వవన్దే॥ 6

అథేతి. అథానన్తరం రాక్షసేన్ద్రో విభీషణో రావణావమానితః చతుర్భిః సచివైస్సహేతి శేషః. అనువేలం వేలాయాం సముద్రతీరే ఇత్యర్థః. **సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః**, బలౌఘైర్వానర-సైన్యసమూహైస్సేవ్యమానం నృపం రామమ్ ఆగత్య శివకుబేరవచనాదితి శేషః. క్షితిఘటిత-కిరీటం భూసులగ్నకిరీటం యథా తథా దూరాద్వవన్దే ప్రణనామ, కిమ్భూతః అగణితః పాదప్రహారాదినా తిరస్కారకరణాత్ పరిత్యక్తో దశకణ్ఠో రావణో యేన సః తథా, ఉద్దణ్డా ఉద్భటా దోర్దణ్డయోర్బాహుదణ్డయోః శక్తిః బలం యస్య సః, అనన్తరం స చ సచేతి **విశేషణయోః కర్మధారయః**, తథా అనిలసుతే హనుమతి నిబద్ధా లఙ్కాదాహకాలే జాతా ప్రీతిర్యస్య సః మాతురాదేశాత్ రామాయ సీతా దీయతామితి ముహురభ్యర్థయన్. క్రుద్ధేన రావణేన పాదప్రహారాదినావమానితః తమపహాయ శివకుబేరయోర్వచనాత్ ఆగత్య విభీషణో రామం శరణం జగామేత్యర్థః. పక్షే అగణితోఽవజ్ఞాతో దశకణ్ఠో యయా తాదృశీ ఉద్దణ్డా దోర్దణ్డశక్తిర్యస్య సః, రావణాదప్యతివీర్యశాలీత్యర్థః. తథా అనిలసుతే భీమే జనకత్వాన్నిబద్ధా ప్రీతిర్యస్య సః, తాదృశో రాక్షసేన్ద్రో ఘటోత్కచః అనువేలమ్ అనుక్షణం బలౌఘైస్సేవ్యమానం నృపం యుధిష్ఠిరమ్ ఆగత్య దూరాత్ క్షితిఘటితకిరీటం వవన్దే, **మాలినీవృత్తమ్**. 6

శ్లో॥ తం భీమతేజఃప్రభవం ప్రభావీ విపక్షశక్తిప్రతిఘాతహేతుమ్ ।
విభీషణం భూమిపతిస్స్వకీయప్రసాదలక్ష్మీసదనం చకార ॥ 7

తమితి. ప్రభావీ తేజస్వీ స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజమిత్య**మరః**। భూమిపతీ రామః భీమస్య భయఙ్కరస్య తేజసః ప్రభవమ్ ఉత్పత్తిస్థానం తథా విపక్షస్య రావణస్య శక్తేః పరాక్రమస్య యః ప్రతిఘాతో నాశనం తస్య హేతుం కారణత్వేనాభిమతం తం విభీషణం తన్నామకం రావణభ్రాతరం స్వకీయ్య ప్రసాదేన స్వస్య ప్రసన్నతయా లక్ష్మ్యా రావణశ్రియః సదనమ్ ఆశ్రయం చకార, రాక్షసరాజ్యే తమ్ అభిషిషే చేత్యర్థః. పక్షే ప్రభావీ భూమిపతి–ర్యుధిష్ఠిరః భీమస్య వృకోదరస్య తేజసా శుక్రేణ ప్రభవః హిడిమ్బిగర్భే ఉత్పత్తిర్యస్య తం శుక్రం తేజో రేతసీ **చేత్యమరః**. తథా విపక్షస్య కర్ణస్య యా ఇన్ద్రదత్తా ఏకపురుషఘాతినీ శక్తిస్తస్యాః ప్రతిఘాతే హేతుం తం ప్రత్యేవ కర్ణేన తస్యాః ప్రక్షేప్స్యమానత్వాదితి భావః, తథా విభీషణం శత్రూణాం భయంకరం తం ఘటోత్కచం స్వకీయ్య ప్రసాదరూపాయాస్తజ్జని–తాయా వా లక్ష్మ్యాః శ్రియాః సదనమ్ ఆశ్రయం చకార, స్వప్రసాదేన తం సమ్మానయామాసే–త్యర్థః. అత్ర చతుర్థపాదార్థం ప్రతి విశేషణత్రయస్య హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం **కావ్యలిఙ్గ–మలఙ్కారః**. 7

శ్లో॥ జవేన జిష్ణుర్నృపనన్దనోఽథ ద్విషో జిగీషుర్హరిసంశ్రయేణ ।
దుర్యోధనేన ద్విషతావగాఢం మధ్యే పయోరాశిముపాససాద ॥ 8

జవేనేతి. అథానన్తరం జిష్ణుర్జయశీలో నృపనన్దనో రామః హరిసంశ్రయేణ వానరాణా–మాశ్రయేణ ద్విషశ్శత్రూన్ రావణాదీన్ జిగీషుర్జేతుమిచ్ఛుః సన్ జవేన త్వరయా సీతా ప్రత్యుద్ధరణస్య విళమ్బాసహత్వాదితి భావః, దుర్యోధనేన దుష్టయోద్ధ్రా ద్విషతా శత్రుణా రావణేన మధ్యే అవగాఢం కృతావగాహనం కృతవసతిమిత్యర్థః. లఙ్కానగర్యాః సముద్రమధ్యేవస్థానాదితి భావః. పయోరాశిం సముద్రమ్ ఉపాససాద ప్రతస్థే. పక్షే నృపనన్దనో జిష్ణురర్జునః జిష్ణుర్నా వాసవేఽర్జునే ఇతి **మేదినీ**. హరిసంశ్రయేణ కృష్ణావలమ్బనేన ద్విషో జిగీషుః సన్ మధ్యే అవగాఢం హరిణా కృతవసతిం ద్వారకాపుర్యాః సముద్రమధ్యే హరిణా విహితత్వాదితి భావః, పయోరాశిం ద్విషతా దుర్యోధనేన సహ గమ్యమానైశ్చ సహార్థైరితి **తృతీయా**, జవేన ఉపాససాద దుర్యోధనోఽర్జునశ్చ ద్వావపి సాహాయ్యార్థం హరిమాశ్రయితుం సముద్రమధ్యకృతాస్పదాం ద్వారకాపురీం ప్రతస్థాత ఇత్యర్థః. 8

శ్లో॥ తుఙ్గోద్వల్గత్తరఙ్గావళిమిళితమహానక్రమావర్తచక్ర
భ్రామ్యద్డిణ్డీరపిణ్డప్రతిగణితసితచ్ఛత్త్రవిస్తారశోభమ్ ।
అమ్బుస్సమ్భారభారాలసజలదఘటాదుర్దినీభూతదిక్కం
దిగ్దన్తిప్రౌఢశుణ్డాశకలితసలిలం సాగరం సోఽభ్యపశ్యత్ ॥ 9

తుఙ్గేతి, స రామః పక్షేఽర్జునశ్చ, సాగరం లఙ్కాపరిఘాభూతం, పక్షే ద్వారకాపరిఘాభూతం సముద్రమ్ అభ్యపశ్యత్ అభిముఖ్యేన దదర్శ, కిమ్భూతం తుఙ్గాః స్థూలా ఉద్వల్గన్త్య ఊర్ధ్వ–ముచ్ఛలన్త్యః ఉత్ప్లుఙ్గదితి పాఠే యమేవార్థః, యాస్తరఙ్గావళయ ఊర్మిసమూహాస్తాసు మిళితాః

సఙ్గతాః మహానక్రా బృహత్కుంభీరా యత్ర తం తథా ఆవర్త చక్రే జలభ్రమసమూహే భ్రామ్యద్భిస్తరఙ్గవశాచ్చలద్భిః హిణ్డీరపిణ్డైః ఫేనపటలైః ప్రతిగణితా సదృశీకృతా ప్రతిగళితేతి పాఠే న్యక్కృతా సితచ్ఛత్రాణాం శ్వేతాతపత్త్రాణాం విస్తారస్యాభోగస్య శోభా యత్ర తం స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమః ఇతి, హిణ్డీరోఽబ్ధికఫః ఫేన ఇతి, **చామరః**. తథా అమ్బుసమ్భారస్య అన్తర్గతపయః పూరస్య భారేణ గౌరవేణ అలసా మన్దగమనా యా జలదఘటా మేఘసమూహా స్తాభిర్దుర్దినీభూతాః అప్రకాశమానా దిశో యత్ర తం తథా, దిగ్దన్తినాం దిగ్గజానాం యాః ప్రౌఢాః స్థూలాః శుణ్డాస్తాభిః శకలితం సీమన్తితం సలిలం యత్ర తం, **స్రగ్ధరావృత్తమ్**. 9

శ్లో॥ సరసం బహుయోజనాధివాసం ధృతగామ్భీర్యమనుజ్ఝితప్రసాదమ్ ।
స మహార్థముపాసదత్ సముద్రం ధ్వనిభాజం సుకవేరివ ప్రబన్ధమ్ ॥10

సరసమితి. స రామః, పక్షేఽర్జునః, సుకవేః సుష్ఠు వర్ణయితుః ప్రబన్ధమివ కావ్యమివ సముద్రమ్ ఉపాసదత్ ప్రాప, కిమ్భూతం సరసం లవణరససహితం తస్య లవణమయత్వాత్ సరసం సజలమితి బహవః తన్న మనోరమం సముద్రస్య జలమయత్వాత్ సముద్రపదేన తల్లాభాత్ అన్యత్ర శృఙ్గారాదిసహితం శృఙ్గారాదివ్యఞ్జకమిత్యర్థః, రసో గన్ధరసే జలే శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే తిక్తాదౌ ద్రవరాగయోరితి **మేదినీ**. తథా బహూని యోజనాని చతుః క్రోశీరధివసతీతి స తథా తమ్, అత్ర రామాయణపక్షే బహుపదం శతసంఖ్యాపరం శతయోజనవిస్తీర్ణం సముద్రం మకరాలయమిత్యుక్తేః, భారతపక్షే లక్షపరం జమ్బూద్వీపసముద్రస్య లక్షయోజనపరిమితత్వాత్ అన్యత్ర బహ్వ్యో యోజనాః పదార్థానాం పరస్పరమన్వయా స్తాసామధివాసో యత్ర తం తథా, ధృతం గామ్భీర్యం గభీరతా అన్యత్ర అర్థగౌరవం యేన స తథా తం తథా అనుజ్ఝితః సర్వదైవాపరిత్యక్తః ప్రసాదః స్వచ్ఛతా అన్యత్ర గుణవిశేషో యేన స తథా తం చిత్తం వ్యాప్నోతి యః క్షిప్రం శుష్కేన్ధనమివానలః । స ప్రసాదః సమస్తేషు రసేషు రచనాసు చ । శబ్దా స్తద్వ్యఞ్జకా అర్థబోధకా శ్రుతిమాత్రత ఇతి **దర్పణః**. తథా మహాన్తో బహవోఽర్థా రత్నాదిధనాని అన్యత్ర సుకవికృతకావ్యస్య ప్రాయేణ శ్లిష్టత్వాత్ అభిధేయా యత్ర స తథా తమ్, అర్థోఽభిధేయ రై వస్త్విత్యమరః. తథా ధ్వనిం తరఙ్గశబ్దమ్ అన్యత్ర ధ్వన్యతే వాచ్యార్థాపేక్షయాధికచమత్కారిత్వేన వ్యజ్యత ఇతి ధ్వనిర్విలక్షణవ్యఙ్గ్యం తం భజతీతి స తథా తం, భజో దీర్ఘశ్చేతి **క్విప్**, దీర్ఘశ్చ **అష్టమశ్లోకే** పయోరాశి-ముపాససాదేత్యత్ర **సదధాతోః** ప్రస్థానార్థకత్వాత్ అత్ర చ ప్రాప్త్యర్థకత్వాన్న పౌనరుక్త్యమ్ ఉపమేయం శ్లేషానుప్రాణితా, వృత్తమిదమ్ ఔపచ్ఛన్దసికం **వైతాలీయభేదః**, షడ్విషమేఽష్టౌ సమేకలా ఇత్యుపక్రమ్య తత్రైవాన్తేఽధికే గురౌ స్యాదౌపచ్ఛన్దసికం కవీన్ద్రహృద్యమితి లక్షణాత్.

శ్లో॥ స వారిపూరస్ఫుటదారణాయ ధృతప్రతిజ్ఞం ప్రతిదర్శితాత్మా ।
తమర్చయద్వారిధిరూర్మిబాహుప్రణున్నరత్నావళిరఞ్జితాఙ్ఘ్రిమ్ ॥ 11

స ఇతి. స వారిధిః సముద్రః వారిపూరాణాం జలౌఘనాం యత్ స్ఫుటం దారణం బాణైః క్షోభణం తస్మై, ధృతా కృతా ప్రతిజ్ఞా అద్యాక్షోభ్యమిమం క్రుద్ధః క్షోభయిష్యామి సాగరమిత్యేవం రూపా యేన తాదృశం తం రామం ప్రతిదర్శిత ఆత్మా యేన తాదృశః సన్ ఊర్మిబాహుభ్యాం తరఙ్గవద్దీర్ఘాభ్యాం బాహుభ్యాం మూర్తిమత్స్వభుజాభ్యాం ప్రణున్న యా ప్రక్షిప్తయా రత్నావళ్యా రఞ్జితౌ అఙ్ఘ్రీ యస్య తాదృశం కృత్వా తమర్చయత్ పూజితవాన్ విభీషణాదివచసా సముద్రం శరణమభిగమ్యతీరే సుప్తస్య రామస్య యదా తిస్రో నిశా వ్యతీతాః న చ సముద్ర ఆయాతస్తదా బాణైః క్షోభణాయ కృతప్రతిజ్ఞం తథా కర్తుమారభమాణఞ్చ తం సముద్రస్సభయమాగత్య పూజితవానిత్యర్థః. పక్షే ప్రతిదర్శిత ఆత్మా జలమయం స్వరూపం యేన తాదృశస్సవా వాశబ్దశ్చార్థే స చ వారిధిః రిపూణాం శత్రూణామ్ ఉరసాం వక్షసాం స్ఫుటదారణాయ శత్రువినాశనాయేత్యర్థః. ధృతప్రతిజ్ఞం తం స్వతీరే ఉపస్థితమ్ అర్జునమ్ ఊర్మయ ఏవ బాహవస్తైః ప్రణున్నయా రత్నావళ్యా రఞ్జితావఙ్ఘ్రీ యస్య తాదృశం కృత్వా అర్చయత్ దేవాంశభూతః సముద్రః అసురాంశభూతకౌరవసైన్య-వినాశనరూపదేవకార్యకరణాయ కృతప్రతిజ్ఞమ్ అర్జునం పూజయామాసేత్యర్థః. యద్వా వాశబ్ద ఇవార్థే **ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకః క్రియాన్వితశ్చ**, అర్చయదివేత్యర్థః భారతాదతిరిక్తోఽయమర్థః పక్షాన్తరానురోధాద్వర్ణితః ఇతి ధ్యేయమ్. 11

శ్లో॥ వేలాదరీదున్దుభివాదదక్షైస్తరఙ్గహస్తైః కృతమఙ్గళస్య ।
ఉదన్వతోఽభ్యాగమనానుకూల్యాదమంస్త సంక్రాన్తమివారిచక్రమ్ ॥12

వేలేతి. వేలాయాం తీరే యా దర్యః కన్దరాః, **దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీత్యమరః**. తా ఏవ దున్దుభయో వాద్యభేదాస్తాసాం వాదనే దక్షైః నిపుణైః తరఙ్గా ఏవ హస్తాః తైః కృతం మఙ్గళం యేన స తథా తస్య ప్రయాణే దున్దుభిధ్వనిశ్రవణస్య కార్యసిద్ధిసూచకత్వేన మాఙ్గళ్యత్వాదితి భావః. ఉదన్వతస్సముద్రస్య అభ్యాగమనమ్ ఆభిముఖ్యేనాగమనరూపం యత్ ఆనుకూల్యం కార్యసిద్ధిసూచకత్వేన ప్రియాచరణం తస్మాత్ స రామః, పక్షేఽర్జునః, అరిచక్రం రిపుసైన్యం క్రాన్తమివ ఆక్రాన్తమివ నిర్జతమివేత్యర్థః. అమంస్త బుబుధే అత్ర పూర్వార్ధగతేన రూపకేణ ఉత్తరార్ధగతోత్ప్రేక్షాఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్యతే.** 12

శ్లో॥ దిశానయా గచ్ఛ నిజేష్టసిద్ధయే హరిప్రభావార్పితసేతుబన్ధయా ।
ఇతీవ తస్మై స్ఫుటమాహ సాగరః స్వరైర్గభీరైః ప్రతినాదయన్దిశః ॥13

దిశేతి. హే రామ! హరిర్వానరః విశ్వకర్మతనయోనలస్తస్య ప్రభావేణ అలౌకికసామర్థ్యేన అర్పితః మదుపరివిన్యస్తః సేతుబన్ధో యస్యాం సా తథా తయా అనయా దక్షిణయేత్యర్థః. దిశా నిజేష్టసిద్ధయే రావణాదివినాశనపూర్వకసీతాప్రత్యుద్ధరణరూపకార్యసాధనార్థం గచ్ఛ లఙ్కామితి శేషః. ఇవోత్ప్రేక్షాయాం తస్య ప్రతినాదయన్నిత్యనేనాన్వయః, గభీరైః స్వరైః దిశః ప్రతినాదయన్నివ ప్రతిధ్వనియుక్తాః కుర్వన్నివ సాగరః మూర్తిమాన్ సముద్ర ఇతి పూర్వోక్తం

తస్మై రామాయ రామముద్దిశ్యేత్యర్థః, యదభిప్రేత్యధాత్వర్థ ఇతి **సమ్ప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ** స్ఫుటం సువ్యక్తమ్, ఆహ ఉవాచ, క్వచిద్భూతేఽపి వర్తమానప్రయోగః సాధుః సాగరపదేన త్వత్పూర్వపురుషసగరకృతోఽస్మి అతస్త్వదుపరోధః సోఢవ్య ఏవేతి సూచితమ్. పక్షే హే అర్జున! హరిః కృష్ణః తత్ప్రభావార్పితసేతుబన్ధయా అనయా పశ్చిమయా దిశా నిజేష్టసిద్ధయే హరిం స్వపక్షీకర్తుం గచ్ఛ ద్వారకాం ప్రయాహి, గభీరైః స్వరైః తరఙ్గధ్వనిభిః దిశః ప్రతినాదయన్ సాగరః తస్మై అర్జునాయ ఇతీవ స్ఫుటమ్ ఆహ, అత్ర తరఙ్గధ్వనౌ తాదృశకథనస్య సమ్భావ్యమానత్వా**దుత్ప్రేక్షా**. 13

శ్లో॥ అసౌ నిసృష్టాశనితీవ్రవేగహరిప్రభావోచ్చలితాన్ పురస్తాత్ ।
కృతాభిపాతాన్ జలధౌ దదర్శ విచిత్రధాతుచ్ఛురితాన్మహీధ్రాన్ ॥ 14

అసావితి, అసౌ రామః పురస్తాత్ ప్రథమం నిసృష్టాశనివత్ నిక్షిప్తవజ్రవత్ తీవ్రో వేగో యేషాం తాదృశా యే హరయో వానరాస్తేషాం ప్రభావేణ సామర్థ్యేన ఉచ్చలితాన్ ఉద్గతాన్ వానరైరుత్పాటితానిత్యర్థః. అనన్తరఞ్చ జలధౌ సేతునిర్మాణాయ కృతః అభిపాతః పాతనం యేషాం తాన్ అత ఏవ సముద్రజలసంసర్గేణ విచిత్రైర్బహువిధైః ధాతుభిర్గళద్భిర్గైరికాదిభి శ్ఛురితాన్ ఆక్తాన్మహీధ్రాన్ పర్వతాన్ దదర్శ సముద్రవచనానన్తరమేవ పర్వతాదినా వానరైరారభ్యమాణం సేతుం దదర్శేత్యర్థః. పక్షే అసావర్జునః పురస్తాదగ్రే నిసృష్టాశనివత్ యో హరేః కృష్ణస్య ప్రభావోఽనుభావస్తేన ఉచ్చలితాన్ ద్వారకాసేతుసమ్పాదనాయ స్వయమాగతాన్ తథా జలధౌ కృతాభిపాతాన్ పతిత్వాస్థితాన్ తథా విచిత్రధాతుభి-శ్ఛురితాన్ మహీధ్రాన్ పర్వతాన్ దదర్శ నిసృష్టాశనౌ అశని నిక్షేపే తీవ్రో వేగో యస్య తాదృశో హరిరిన్ద్రస్తస్య ప్రభావాత్ ఉచ్చలితాన్ పక్షచ్ఛేదభయేన పలాయితాన్ తథా జలధౌ కృతాభిపాతాన్ నిమజ్య స్థితాన్ మహీధ్రాన్ పర్వతాన్ దదర్శేతి వా మహీధ్రాన్రాజ్ఞ ఇతి **కేచిత్**. తన్న యుక్తం మహీధ్ర శబ్దస్య రాజని కేనాప్యప్రయుక్తత్వాత్ అన్యవిశేషణ-ద్వయాసఙ్గతేశ్చ. 14

శ్లో॥ స విశ్వకర్మోద్భవశిల్పసిద్ధం సుదూరసీమన్తితవారిపూరమ్ ।
మణిప్రభాభాసురమభ్రవీథ్యామృజ్వాయతాఖణ్డలచాపకల్పమ్ ॥ 15

స ఇతి. స హరివంశకేతుః హరేస్సూర్యస్య వంశే గోత్రే కేతురివ సూర్యవంశశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. పక్షే హరిర్వానరో హనూమాన్ తద్యుక్తో వంశకేతుః వంశధ్వజో యస్య సోఽ ర్జునః హరివంశస్య ఇన్ద్రవంశస్య చన్ద్రవంశస్య వా కేతురివేతి వా, యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్క విష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నాకపిలే త్రిషు, **ఇత్యమరః**, సేతుం దదర్శేతి ఉత్తరశ్లోకేనాన్వయః, కిమ్భూతం విశ్వకర్మా దేవతష్టా తస్మాదుద్భవో జన్మ యస్య సవిశ్వకర్మో-ద్భవో నళస్తస్య శిల్పేన సిద్ధం నిష్పన్నమ్. పక్షే విశ్వకర్మణ ఉద్భవో యస్య తాదృశం శిల్పం తేన సిద్ధం ద్వారకాప్రవేశసేతోర్విశ్వకర్మణా కృతత్వాదితి భావః. తథా సుదూరమ్

అతిదూరపర్యన్తం సీమన్తితః సీమన్తవద్విభాజితో వారిపూరో యేన తం తథా, మణీనాం పర్వతస్థరత్నానాం తరఙ్గానీతసంలగ్నసముద్రరత్నానాం వా ప్రభాభిర్భాసురం దీప్రమ్ అత ఏవ అభ్రవీథ్యామ్ ఆకాశమార్గే ఋజుః సరళః ఆయతో దీర్ఘో య ఆఖణ్డలచాప ఇన్ద్రధనుః రోహితమిత్యర్థః, తదేవ ఋజురోహిత**మిత్యమరః**. తత్కల్పం తస్మాదీషదూనం తత్సదృశ-మిత్యర్థః. అత ఏవోపమా తత్కల్పనం ప్రతి చ మణిప్రభాభాసురత్వస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గం తస్మాదనయోరఙ్గాఙ్గిత్వేన **సఙ్కరః**. 15

శ్లో॥ హరిప్రభావోపచితక్ష్మాభృన్నివేశనైశ్చాయతతాం ప్రపన్నమ్ ।
మహీమహామ్భోరుహనాళకల్పం దదర్శ సేతుం హరివంశకేతుః ॥16

హరీతి. పునః కిమ్భూతం హరీణాం వానరాణాం పక్షే హరేః శ్రీకృష్ణస్య ప్రభావేణ సామర్థ్యేన పక్షే అనుభావేన ఉపచితాః ప్రథమం తీరే ఆనీయ ఉపచయం రాశిత్వం గమితాః అన్తర్భావిణ్యర్థత్వాదయమర్థః, యే క్ష్మాభృతః పర్వతాః తేషాం నివేశనైరారోపణైశ్చ ఆయతతాం ఆయామమ్ **అయనతామితి పాఠే** అయనతాం వర్త్మత్వం ప్రపన్నం ప్రాప్తం తథా మహీ పృథివీ మహామ్భోరుహమివ బృహత్పద్మమివ మహీమహామ్భోరుహం పురుషవ్యాఘ్రవ-**దుపమితిసమాసః,** తస్య నాళకల్పం వృన్తసదృశం జమ్బూద్వీపభూమేః పద్మాకారతయా పురాణేషు వర్ణితత్వాత్ తన్నాళదణ్డస్య చావశ్యమపేక్షితత్వాత్ అయం సేతుస్తన్నాళమివే**త్యుపమా యుగ్మకమ్**. 16

శ్లో॥ స ద్వారకాన్తాం నగరీం గరిష్ఠాం సంప్రస్థితస్తేన పథా నృవీరః ।
దదర్శ ధీరో హరివాహినీభిర్నిరన్తరాళాని కకున్ముఖాని ॥ 17

స ఇతి. స నృవీరో మనుష్యేషు శూరః ధీరో ధైర్యవాన్ రామః తేన నళకృతేన సేతుమయేన పథా ద్వారైశ్చతుర్భిః సింహద్వారైః కాన్తాం మనోజ్ఞాం తథా గరిష్ఠామ్ అతిగుర్వీం నగరీం లఙ్కాం సంప్రతస్థితః సన్ హరివాహినీభిః వానరసేనాభిః నిరన్తరాళాని నిరవకాశీకృతాని వాప్తానీత్యర్థః, కకున్ముఖాని దిఙ్ముఖాని దదర్శ దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా **ఇత్యమరః**, పక్షే స నృవీరో నరనామా వీరోఽర్జునః తస్య నరావతారత్వాదితి భావః. తేన పథా గరిష్ఠాం సమృద్ధాం తాం ప్రసిద్ధాం ద్వారకాం నగరీం సంప్రస్థితస్సన్ హరేః కృష్ణస్య వాహినీభిః సేనాభిః అశ్వసేనాభిరితి కేచిత్ నిరన్తరాళాని కకున్ముఖాని దదర్శ. 17

శ్లో॥ పశ్యన్మనోజ్ఞాన్కటకప్రదేశాన్విలఙ్ఘ్య పన్థానమలఙ్ఘ్యతేజాః ।
విరోధినాధిష్ఠితపూర్వభాగం స తం ధరిత్రీధరమాససాద ॥ 18

పశ్యన్నితి. అలఙ్ఘ్యమ్ అనభిభవనీయం తేజో యస్య తాదృశః, స రామః పన్థానం సేతుమయం మార్గం విలంఘ్య అతిక్రమ్య మనోజ్ఞాన్ కటకప్రదేశాన్ పశ్యన్ సన్ తం ప్రసిద్ధం ధరిత్రీధరం సువేలనామానం లఙ్కాపర్వతమ్ ఆససాద ప్రాప, కిమ్భూతం విరోధినా రావణేన అధిష్ఠితః పూర్వభాగో యస్య స తథా తం సువేలస్య పూర్వభాగే లఙ్కాయా

నివేశాదితి భావః. పక్షే సోఽర్జునః కటకప్రదేశాన్ కృష్ణసేనానివేశాన్ పశ్యన్ సన్ విరోధినా దుర్యోధనేన పూర్వమాగతే నేతి శేషః. అధిష్ఠితః పూర్వభాగః శిరోనిధానప్రదేశో యస్య తాదృశం తం ధరిత్రీధరం కూర్మమూర్త్యా ధృతధరిత్రీకం కృష్ణమ్ ఆససాద ధరిత్రీధరమ్ అనన్తావతారం బలదేవమ్ ఆససాద శిష్యత్వాత్ ప్రథమం బలదేవం ప్రాపేతి కేచిత్. 18

శ్లో॥ విచారమూఢస్య బలానుకూల్యం ద్విషోఽపి కుర్వన్ జగతీధరోఽసౌ ।
అముష్య పాదాన్తజుషస్తదానీం నిర్వ్యాజమాత్మార్చనమాచచార ॥19

విచారేతి. అసౌ జగతీధరో భూధరః సువేలో విచారమూఢస్య వివేకశూన్యస్య రామ-విరుద్ధాచరణాదితి భావః. ద్విషో రావణస్య బలానాం సైన్యానామ్ ఆనుకూల్యం ఫలజలస్థలాదిదానేనోపకారం కుర్వన్నపి పాదాన్తజుషః ప్రత్యన్తపర్వత ప్రాన్తాశ్రయిణః పాదాః ప్రత్యన్తపర్వతా **ఇత్యమరః**. అముష్య రామస్య తదానీం నిర్వ్యాజం నిష్కపటం యథా తథా ఆత్మార్చనం వా సార్థమాత్మప్రదానేన పూజనమ్ ఆచచార చకార, అన్యోఽపి సుజనః శత్రుపక్షీయోఽపి సమీపముపస్థితస్య భద్రజనస్యాత్మార్పణేనాపి ఆనుకూల్యమాచరతి పక్షే అసౌ జగతీధరః విచారమూఢస్య పాదాన్తప్రదేశమపహాయ కృష్ణస్య శిరఃప్రదేశాశ్రయణా-న్మూర్ఖస్య ద్విషోఽపి నిరన్తరం ద్విషతో దుర్యోధనస్యాపి బలానుకూల్యం స్వీయగోపసైన్య ప్రదానేనోపకారం కుర్వన్ సన్ పాదాన్తజుషశ్చరణప్రాన్తదేశాశ్రయిణః అముష్యార్జునస్య తదానీం నిర్వ్యాజం యథా తథా ఆత్మార్చనమ్ ఆత్మప్రదానేన పూజనమ్ ఆచచార ఆత్మార్పణ-మేవ క్వచిత్పాఠః, తత్ర ఉభయత్రాప్యర్థః సుగమః సాహాయ్యప్రార్థనయా దుర్యోధనార్జునౌ ద్వావప్యాగతౌ దృష్ట్వా ఏకత్రేయమతియుధ్యన్తీ మదీయాక్షౌహిణీ అపరత్రాయుధ్యన్నహ-మేకస్తద్యథేచ్ఛం యువాభ్యాం వ్రియతామితి కృష్ణేనోక్తే దుర్యోధనేనాక్షోహిణీ వృతా అర్జునేన తు అయుధ్యన్నపి కృష్ణ ఇతి **భారతీకథా**. 19

శ్లో॥ బలోపలమ్భాదవలేపభాజా దైవాద్విపక్షేణ పురో నిరస్తః ।
విభీషణో విద్విషతామసాధ్యః ప్రీత్యాన్వయాసీత్పురుషోత్తమస్తమ్ ॥20

బలేతి. బలస్య తపఃప్రభావజనితసామర్థ్యస్య ఉపలమ్భాత్ ప్రాప్తేర్హేతోః అవలేపభాజా గర్వితేన విపక్షేణ రామశత్రుణా రావణేన దైవాత్ రామస్యైవ భాగధేయాత్ విపక్షభేదస్య విజిగీషోర్భాగ్యజన్యత్వాదితి భావః. పురస్సభ్యానామగ్రే నిరస్తః ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీత్యాదివదన్ పాదేన తాడితస్సన్నిత్యర్థః. విభీషణో రావణభ్రాతా తం రామం ప్రీత్యా అన్వయాసీత్ అనుగతో బభూవ, పాదతాడనావమానేన రామపక్షో బభూవేత్యర్థః. కిమ్భూతః విద్విషతాం శత్రూణామ్ అసాధ్యః అజేయః **అహార్య ఇతి పాఠే** అభేదనీయః తథా పురుషేషు ఉత్తమః శ్రేష్ఠః అధార్మికం విహాయ ధార్మికపక్షావలమ్బనాత్ తస్య పురుషోత్తమత్వమితి భావః. పక్షే దైవాత్ అర్జునస్యైవ భాగ్యాత్ పురః ప్రథమం బలస్య కృష్ణదత్తసైన్యస్య ఉపలమ్భాత్ లాభాత్ అవలేపభాజా అతిచతురోఽస్మి యేనాయుధ్యన్తమేకం కృష్ణం విహాయ

రణశౌణ్డేయమక్షౌహిణీ వృతేతి గర్వం భజతా విపక్షేణ దుర్యోధనేన నిరస్తః పరిత్యక్తస్సన్ పురుషోత్తమః తమర్జునం ప్రీత్యా స్నేహేన అన్వయాసీత్, కిమ్భూతః విద్విషతాం విభీషణః అయుధ్యన్నపి కేవలం సారథ్యావలమ్బనేన భయఙ్కరః తథా అసాధ్యః అత్ర **కాకాక్షిన్యాయా** ద్విద్విషతామిత్యుభయత్రాన్వేతి. 20

శ్లో॥ మనుష్యమూర్తేః పరమస్య పుంసస్సౌహార్దమాసాద్య స దైవయోగాత్ ।
పౌలస్త్యసమ్పత్తిమపి స్వకీయభ్రూభఙ్గలీలాసులభామమంస్త ॥ 21

మనుష్యేతి, స విభీషణః దైవయోగాత్ శుభాదృష్టసమ్బన్ధాత్ మనుష్యమూర్తేర్మనుష్యరూప-ధారిణః వస్తుతః పరమస్య పుంసః పరమాత్మనః శ్రీరామస్య సౌహార్దం మైత్రీం సౌహార్దకృత-రాక్షసాధిపత్యాభిషేకమిత్యర్థః. ఆసాద్య ప్రాప్య, అపిర్నిశ్చయే పౌలస్త్యస్య రావణస్య సమ్పత్తి మాధిపత్యం స్వకీయభ్రూభఙ్గస్య లీలయా విలాసేన సులభాం సుప్రాపామ్ అనాయాసలభ్యా-మిత్యర్థః. అమంస్త మేనే ॥ పక్షే సోఽర్జునః దైవయోగాత్ మనుష్యమూర్తేః పరమస్య పుంసః కృష్ణస్య సౌహార్దం సౌహార్దేనాఙ్గీకృతసారథ్యరూపసాహాయ్యమిత్యర్థః, ఆసాద్య పౌలస్త్యసమ్పత్తిమపి కుబేరస్యైశ్వర్యమపి స్వకీయ్యభ్రూభఙ్గలీలాసులభామ్ అమంస్త, కే ఇమే దుర్యోధనాదయః కీటాః కుబేరమపి అనాయాసేన జిత్వా తస్య సమ్పత్తిమ్. లబ్ధుం శక్నోమీతి సమ్భావయా-మాసేత్యర్థః, పౌలస్త్యస్తు కుబేరే స్యాద్దశగ్రీవేఽపి పుంస్యయమితి **మేదినీ**. 21

శ్లో॥ ససైన్యసుగ్రీవసమగ్రయానప్రభావసమ్పన్నరనాథజన్మా ।
స భూమిభర్తుః కటకమ్మనస్వీ జవాదుపప్లావ్యముపేత్య తస్థౌ ॥ 22

ససైన్యేతి. ససైన్యః వానరసైన్యైస్సహ వర్తమానో యస్సుగ్రీవో వానరరాజస్తస్య యత్ సమగ్రం సమ్పూర్ణమ్ ఉద్భటమిత్యర్థః. యానం యాత్రా తేన ప్రభావసమ్పత్ ప్రతాపాతిశయో యస్య సః తథా మనస్వీ మానీ ప్రశస్తమానస్కో వా స నరనాథజన్మా రాజతనయో రామః ఉపప్లవ్యమ్ ఉపద్రవణీయం సేనానివాసాదితి భావః. భూమిభర్తుః సువేలపర్వతస్య కటకం నితమ్బం జవాద్వేగాదుపేత్య తస్థౌ సువేలనితమ్బం గత్వా తత్ర శిబిరం సంస్థాప్య యుద్ధాశయా తస్థావిత్యర్థః. పక్షే ససైన్యం రథరక్షకసైన్య సహితం సుగ్రీవాః కృష్ణస్యాశ్వాః సుగ్రీవో వాసుదేవస్య హయే శాఖామృగే స్వరే ఇతి **మేదినీ**. తైస్సమగ్రం సంయుక్తఞ్చ యత్ యానం కృష్ణస్య రథస్తేన ప్రభావసమ్పత్ యస్య సః కృష్ణసహితః కృష్ణరథమారుహ్యాధికతరప్రభావశాలీత్యర్థః. తథా మనస్వీ స నరనాథజన్మా అర్జునః ఉపప్లవ్యం ప్లఙ్గత్యర్థః పర్యతే గన్తవ్యమిత్యర్థః, భూమిభర్తుర్యుధిష్ఠిరస్య కటకం శిబిరం జవాత్ కృష్ణలాభహర్షేణాతివేగాదుపేత్య తస్థౌ. 22

శ్లో॥ తదా శుకోఽపి ప్రతిపక్షవాచా వచోహరః ప్రాప్య సుయన్త్రితాత్మా ।
తమున్నతాంసఙ్జయశబ్దపాత్రం శ్రియం దధానం నృపతిం నిదధ్యౌ ॥23

తదేతి. తదా తస్మిన్ కాలే శుకోఽపి శుకనామా రాక్షసోఽపి అపి నా సారణస్య పరిగ్రహః సబలే సాగరం తీర్ణే రామే దశరథాత్మజే । అమాత్యౌ రావణశ్శ్రీమాన్ అబ్రవీచ్ఛుకసారణా– విత్యుపక్రమ్య తథేతి ప్రతిపత్యాథ జగ్మతుర్యత్ర తద్బలమితి లజ్కాకాణ్డాత్ ప్రతిపక్షవాచా కియన్తి రామసైన్యాని దృష్ట్వా గన్తవ్యమితి రావణస్య వాక్యేన వచోహరో దూతస్సన్ తథా సుయన్త్రితః సుగోపితః ఆత్మా శరీరం యేన సః వానరరూపప్రతిచ్ఛన్నశరీర ఇత్యర్థః. యద్వా వానరరూపేణ పరిభ్రమన్ విభీషణే న జ్ఞాత్వా సంయతశరీర ఇత్యర్థః. ఈదృశశ్చ సన్ ప్రాప్యాగత్య రామశిబిరమితి శేషః తమ్ ఉన్నతాంసం వృషస్కన్ధం తథా శ్రియం వీరత్వశోభాం దధానమ్ అత ఏవ జయశబ్దస్య పాత్రమ్ ఆధారం నృపతిం రామం సుగ్రీవం వా నిదధ్యౌ దదర్శ. పక్షే సఞ్జయశబ్దస్య పాత్రం వాచ్యః సఞ్జయనామేత్యర్థః. తథా సుయన్త్రితాత్మా అవహితబుద్ధిః కోఽపి వచోహరో దూతః తదా ప్రతిపక్షవాచా ధృతరాష్ట్రస్య వచసా ఆశు శీఘ్రం ప్రాప్య ఉన్నతాముజ్జ్వలన్తీం శ్రియం దధానస్తం నృపతిం యుధిష్ఠిరం నిదధ్యౌ. 23

శ్లో॥ తదాజ్ఞయాసౌ గతభీతిరేనం హరిప్రణేతారమిదం జగాద ।
ప్రజ్ఞేక్షణస్త్వామిదమాహ రాజా ముఖేన మే దూతధురిస్థితస్య ॥ 24

తదేతి. తస్య రామస్యాజ్ఞయా దూతోఽయం మా వధ్యతామిత్యనుమత్యా గతభీతి– ర్నిర్భయోఽసౌ శుకః ఏనం హరీణాం వానరాణాం ప్రణేతారం నాయకం సుగ్రీవమ్ ఇదం వక్ష్యమాణం జగాద కిన్తదిత్యాహ ప్రజ్ఞా బుద్ధిరీక్షణం జ్ఞానసాధనం యస్య సః బుద్ధిపూర్వకం కార్యాకార్యవిచారీ న తు యథా దృష్టానుసారీ ఇత్యర్థః. మూర్ఖ! రాజా రావణః దూతానాం ధురి భారే స్థితస్య తే చానిత్యా ఇతి **సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ ఋగాదేరత్** సర్వత్రేతినాత్ సమాసాన్తః, మే మమ ముఖేన త్వామిదం వక్ష్యమాణమ్ ఆహ పక్షే తస్య యుధిష్ఠిరస్యాజ్ఞయా అహెూ సఞ్జయాగమ్యతామత్రోపవిశ్యతామిత్యనుమత్యా గతభీతిరసౌ సఞ్జయః హరిః కృష్ణః ప్రణేతా నాథో యస్య స తథా తమ్ ఏనం యుధిష్ఠిరమ్ ఇదం జగాద కిం తదిత్యాహ, హే యుధిష్ఠిర! ప్రజ్ఞైవ ఈక్షణం చక్షుర్యస్య సః అన్ధ ఇత్యర్థః. రాజా ధృతరాష్ట్రః మమ ముఖేన త్వామిదమాహ శేషం తుల్యమ్. 24

శ్లో॥ త్వయా హి మత్ప్రీతిపరాయణత్వాదజ్గీకృతా సాధుజనప్రవృత్తిః ।
అతస్స్వయోగ్యే పథి వర్తితవ్యం న తే సువేలాక్రమణేన సిద్ధిః ॥ 25

ఇదం పదప్రతిపాద్యమాహ, త్వయేతి. హే సుగ్రీవ! హి నిశ్చితం, త్వయా పరైతి వివరివర్తతే ఇతి పరాయణః ప్రతికూలః మమ రావణస్య ప్రీతేః పరాయణో మత్ప్రీతిపరాయణస్తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాత్ హేతోః అసాధుజనస్య మూర్ఖ! లోకస్యేవ ప్రవృత్తిరజ్గీకృతా కర్తుమారబ్ధా విజితససురాసురత్రిభువనస్య మమాప్రీతికరం తవైతద్యుద్ధోద్యోగరూపకార్యం మూర్ఖత్వం వ్యఞ్జయతీత్యర్థః. అతో హేతోస్స్వయోగ్యే వానరజాత్యుచితే పథి వనఫలభక్షణపూర్వకా

విరోధావస్థానరూపే మార్గే వర్తితవ్యం స్థాతవ్యం న తు వీరకార్యే యుద్ధాదావితి భావః. నను సువేలపర్యన్తమపి ససైన్యేన మయాఽఽక్రాన్తం తవ పరాజయస్తు నాతిదూరే తిష్ఠతీత్యత్రాహ, సువేలస్య తదాఖ్యలఙ్కాపర్వతస్య ఆక్రమణేన తే తవ న సిద్ధిర్న సీతాప్రత్యాహరణరూపకార్య-లాభః రాక్షసవీరాణామజేయత్వాదితి భావః. పక్షే హే యుధిష్ఠిర! త్వయా మమ ధృతరాష్ట్రస్య యా ప్రీతిస్తత్పరాయణత్వాత్ తదధీనత్వాత్ మత్ప్రీతిమేవానురుధ్యేత్యర్థః. సాధుజనప్రవృత్తిః సజ్జనాచరణం రాజ్యం విహాయ వనే వాస ఇత్యర్థః. అఙ్గీకృతా అతః మత్ప్రీత్యనురోధేన ప్రథమదర్శితసాధుత్వాద్ధేతోః స్వయోగ్యే సాధోస్స్వస్య ఉచితే పథి సన్మార్గే ఇత్యర్థః, వర్తితవ్యం సువేలాయాః సన్మర్యాదాయా ఆక్రమణేనోల్లఙ్ఘనేన తే తవ న సిద్ధిర్నేష్టలాభః ధనజనక్షయాది దోషబహుళే విగ్రహే మా మనః కార్షీరితి భావః. 25

శ్లో॥ ఆత్మోచితం ప్రోహ్య వనాన్తవాసం యుద్ధాయ మా చాపలమత్యకార్షీః ।
అనాత్మనీనే పథి వర్తమానాత్ పుంసో హి లోకా భృశముద్విజన్తే ॥ 26

ఆత్మోచితమితి. హే సుగ్రీవ ఆత్మోచితం స్వయోగ్యం వనాన్తవాసం వనసీమాస్వవస్థానం ప్రోహ్య త్యక్త్వా యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం రణశూరైః రాక్షసైః సహేతి శేషః. అతిశయేన చాపలం చపలతాం మా కార్షీర్మా కురు వానరాణాం వనవాసమాత్రాధికారాత్ యుద్ధచాపలం విహాయ వన ఏవ స్థీయతామిత్యర్థః. నను సత్యం వనవిహారిణో వానరా వయం యుద్ధానుష్ఠానేఽస్మాకం కా హానిరిత్యత్రాహ, హి యతః, అనాత్మనీనే ఆత్మనోఽహితే పథి స్వానధికృతకార్య ఇత్యర్థః. వర్తమానాత్ పుంసః పురుషాత్ లోకా భృశముద్విజన్తే ఉద్వేగం గచ్ఛన్తి స్వానధికృతకర్మాధికారే పురుషస్య సిద్ధిలాభః సుదూరపరాహతః కేవలం లోకోద్వేగః ఫలమిత్యర్థః. పక్షే హే యుధిష్ఠిర! ఆత్మోచితం ధార్మికస్య స్వస్య ఉచితం వనాన్తవాసం ప్రోహ్య యుద్ధాయ చాపలం మాత్యకార్షీః చిరకాలం వన ఏవ స్థీయతాం ధార్మికస్య తవ జనక్షయకరం యుద్ధానుష్ఠానమనుచితమిత్యర్థః. తథాత్వే దోషమాహ అనాత్మనీనే ఇతి అత్రోత్తరార్ధేన హేతునా కార్యస్య పూర్వార్ధార్థస్య సమర్థనాత్ కార్యకారణభావేనార్థాన్తరన్యాసః.

శ్లో॥ యథార్థమేతత్కురు రాజవాక్యం విచార్య మా లాఘవసంశ్రయీ భూః ।
హితోపదేశేషు పరాఙ్ముఖానామదూరసంస్థా విపదో హి పుంసామ్ ॥ 27

యథార్థేతి. హే సుగ్రీవ! ఏతత్పూర్వోక్తం యథార్థం సత్యం రాజ్ఞో రావణస్య వాక్యం విచార్య స్వమనసి వివేచ్య కురు పాలయ లాఘవసంశ్రయీ చాపలాశ్రయో మాభూః సర్వథా సాహసాన్నివర్తస్వేత్యర్థః. అకరణే దోషమాహ, హి యతః, హితోపదేశేషు హితవాదిజనస్యా-దేశేషు హితాః హితజనకా యే ఉపదేశాస్తేషు వా పరాఙ్ముఖానాం తాననఙ్గీకుర్వతాం పుంసాం విపదః అదూరసంస్థా నికటవర్తిన్యః ఝటిత్యేవ రాక్షసైర్విగృహ్ణన్ ససైన్యో మరిష్యసీతి భావః. పక్షే ఏతత్ యదుక్తం యథార్థం కురురాజస్య ధృతరాష్ట్రస్య వాక్యం విచార్య లాఘవసంశ్రయీ మా భూః శేషం తుల్యమ్. **పూర్వోక్త ఏవాలఙ్కారః.** 27

శ్లో॥ ఏవం విపక్షదూతేన వ్యాహృతా వాక్యసన్తతిః ।
ప్రతిజఘ్నే సరస్వత్యా హరిరాజముఖోత్థయా ॥ 28

ఏవమితి. విపక్షస్య రావణస్య దూతేన శుకేన వ్యాహృతా ఉక్తా ఏవముక్తప్రకారా వాక్య-సన్తతిర్వచనజాతం హరీణాం వానరాణాం రాజా హరిరాజః సుగ్రీవస్తస్య ముఖాదుత్థయా ఉత్థితయా సరస్వత్యా వక్ష్యమాణయా వాణ్యా ప్రతిజఘ్నే ప్రతిహతా నివారితేత్యర్థః. యద్యపి **రామాయణాదౌ** శుకసుగ్రీవయోరేవ ముక్తి ప్రత్యుక్తివర్ణనం న దృశ్యతే తథాపి సఙ్గతత్వాత్ శ్లేషానురోధాచ్చ తద్వర్ణనం న దూషణమావహతీతి ధ్యేయం పక్షే విపక్షస్య ధృతరాష్ట్రస్య దూతేన సఞ్జయేన ఏవం వ్యాహృతా వాక్యసన్తతిః హరిః కృష్ణః రాజా యుధిష్ఠిరశ్చ తయోర్ముఖాభ్యామ్ ఉత్థయా సరస్వత్యా ప్రతిజఘ్నే. 28

శ్లో॥ అహో మహన్నైపుణమస్య భూభృతో నివృత్తయే నోదయితుం చిరాయ నః ।
భవన్తి సువ్యక్తమనాత్మవేదినః పరోపదేశేషు విశేషపణ్డితాః ॥ 29

అహో ఇతి, అహో ఇత్యాక్షేపే అస్య భూభృతో రావణస్య నోఽస్మాకం చిరాయ నివృత్తయే యుద్ధాత్ప్రతినివర్తనాయ నోదయితుం ప్రేరయితుం మహత్ సాతిశయం నైపుణం కౌశలం యతః అనాత్మవేదినః ఆత్మహితాహితానభిజ్ఞాః జనాః పరేషాముపదేశేషు సువ్యక్తం స్ఫుటం యథా తథా విశేషేణ పణ్డితాః విజ్ఞాః భవన్తి ఆత్మహితం న జానన్తి పరేషాం హిత వదహితముపదిశన్తి ఏతన్మూర్ఖస్య లక్షణమిత్యర్థః. పక్షే నోఽస్మాకం చిరాయ నివృత్తయే నివృత్తిగుణాశ్రయణాయ ఆత్మోచితం ప్రోర్ఝ్య **వనాన్తవాసమితి శ్లోకేన** చిరకాలం వనవాసాయేత్యర్థః. నోదయితుమ్ అస్య రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య అహో మహన్నైపుణం శేషం సమానమ్. అత్ర ఉత్తరార్ధే న సామాన్యేన విశేషస్య పూర్వార్ధస్య సమర్థనా**దర్థాన్తరన్యాసః**. 29

శ్లో॥ స చేద్ధి రాజా ప్రతిదానపూర్వం శాన్తిం న వాఞ్ఛత్యుచితాం కులస్య ।
దశాననస్యాపి దశా న న స్యాదముష్య దీనా హతబన్ధుసూనోః ॥ 30

స ఇతి, స రాజా రావణః చేద్యది ప్రతిదానపూర్వం సీతాప్రత్యర్పణపూర్వకం కులస్య రాక్షసవంశస్య ఉచితాం కర్తుం యోగ్యాం శాన్తిం హి నిశ్చితం న వాఞ్ఛతి నేచ్ఛతి తదా దశాననస్యాపి దశాననత్వేనాతిపరాక్రమశాలినోఽపీత్యర్థః. అముష్య దీనా దశా దుఃఖబహులా అవస్థా న స్యాత్ న భవేదితి న అపి తు భవేదేవేత్యర్థః. కిమ్భూతస్య యతః హతాః ఆశంసాయాం భూతసామాన్యవిహితాశ్చేతి భవిష్యతి **క్తః** అస్మాభిర్ఘానిష్యమాణా ఇత్యర్థః, బన్ధవో మిత్రాణి మానవః పుత్రాశ్చ యస్య స తథా తస్య హతబన్ధుసూనోః జనస్య దీనా దశా అముష్య న న స్యాదితి వా సీతాం న ప్రతిదాస్యతి చేత్ సబన్ధుపుత్రో మరిష్యతీత్యర్థః. పక్షే స రాజా ధృతరాష్ట్రః ప్రతిదానపూర్వం ద్యూతచ్ఛలేన గృహీతస్య రాజస్య పునః ప్రత్యర్పణ పూర్వకం కులస్య కౌరవవంశస్య ఉచితాం శాన్తిం న వాఞ్ఛతి చేత్తదాహతబన్ధుసూనో-ర్దశాననస్య రావణస్య దీనా దశా అముష్యాపి ధృతరాష్ట్రస్యాపి న న స్యాదపి తు స్యాదేవ

యథా దశాననః సీతామప్రదాయ హతబన్ధుసూనుర్దీనాం దశాం ప్రాప్తవానయమపి రాజ్యమప్రదాయ తథా ప్రాప్స్యతీత్యర్థః. అత్రాపేర్వ్యవహితయోజనం శ్లిష్టకావ్యత్వాన్నదోషా- యేతి బోధ్యమ్. 30

శ్లో॥ శుభాశుభే కర్మణి సన్నివిష్టం ధర్మో యథా పశ్యతి లోకమేకః ।
తథా జనశ్చేదఖిలోఽపి ధర్మం జగత్యధర్మస్య కుతోఽవకాశః ॥ 31

శుభేతి. శుభాశుభేతి శుభేఽశుభే వా **కర్మణి**, సన్నివిష్టం వ్యాపృతం లోకమ్ ఏకో ధర్మో యథా పశ్యతి ధర్మశ్చ,జానాతి నరస్య వృత్తమితి స్మరణాత్, తథా అఖిలోఽపి సర్వోఽపి జనశ్చేత్ ధర్మం పశ్యతి. తదా జగతి అధర్మస్య అవకాశః అవసరః కుతః సర్వద్రష్టా ఏకో ధర్మోఽస్తి ఇత్యజానన్నేవ జనోఽధర్మే ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ఏతేనాధార్మికస్తే రాజా యతః ఈదృశమధర్మం కర్తుముద్యత ఇతి విశేషస్య ప్రస్తుతస్య వాచ్యేనాప్రస్తుతేన సామాన్యేన బోధనా**దప్రస్తుతప్రశంసా** ఉభయత్ర సమానమ్. 31

శ్లో॥ స ఏవ తావత్ప్రసమీక్ష్య ధర్మం సమాచరత్వాత్మహితం విధేయమ్ ।
న యావదారోహతి హన్త మౌర్వీ భీమానుజస్యేష్వసనం ఖరారేః ॥32

ఉపసంహరన్నాహ స ఏవేతి సః రావణః ధర్మం ప్రసమీక్ష్య సదసత్కర్మఫలప్రద ఏకో ధర్మోఽస్తీత్యుద్దిశ్య విధేయమ్ అవశ్యకరణీయమ్ ఆత్మహితం సీతాప్రత్యర్పణరూపం తావదేవ సమాచరతు కరోతు హన్తేతి హర్షే వాక్యాలఙ్కారే వా భీమో భయఙ్కరోఽనుజో లక్ష్మణో యస్య స తథా తస్య ఖరారేః ఖరరాక్షసశత్రో రామస్య మౌర్వీ జ్యా ఇషవోఽస్యన్తే క్షిప్యన్తేఽ నేనేతి ఇష్వసనం ధనుర్యావన్నారోహతి తతః పరం తస్య ప్రాణాః సంశయం గమిష్యన్తీతి భావః. పక్షే స ధృతరాష్ట్రః ఆత్మహితం రాజ్యప్రత్యర్పణరూపం ఖరాణాం తీక్ష్ణకర్మణాం ఖలానామిత్యర్థః। అరేః భీమస్య వృకోదరస్య అనుజః కనిష్ఠో భీమానుజస్తస్యార్జునస్య శేషం తుల్యమ్. 32

శ్లో॥ స సౌష్ఠవవ్యఞ్జితశౌర్యమార్గః ప్రత్యాహతో వానరవర్యవాక్యైః ।
సద్యః పురీం ప్రాప్య జనేశ్వరే తద్వచోవిషం సర్ప ఇవోత్ససర్జ ॥ 33

స ఇతి. స శుకస్సౌష్ఠవేన సుష్ఠుతయా వ్యఞ్జితో వ్యక్తీకృతః శౌర్యమార్గో వీర్యపద్ధతిర్యైస్తాని తథా తైర్వానరవర్యస్య కపిశ్రేష్ఠస్య సుగ్రీవస్య వాక్యైః ప్రత్యాహతో నిరాకృతస్సన్ సద్యస్తత్క్షణమేవ న తు విలమ్బ్య పురీం లఙ్కాం ప్రాప్య జనేశ్వరే రాక్షసేశ్వరే తత్ సుగ్రీవసమ్బన్ధివచో వ్యథకత్వాద్విషమివ వచోవిషం పురుషవ్యాఘ్రవ**దుపమితిసమాసః**, సర్ప ఇవేతి లిఙ్గాత్ సర్ప ఇవ ఉత్ససర్జ ఉజ్జగార ఉవాచేత్యర్థః. సర్పోఽపి సౌష్ఠవవ్యఞ్జితో గరుడాదీనాం శౌర్యమార్గో యైస్తాదృశైః నరవర్యస్య నరేన్ద్రస్య విషవైద్యస్యేత్యర్థః, వాక్యైః ప్రత్యాహత ఇవ విషముద్గిరతి నరేన్ద్రస్తు మహీపాలే విషవైద్యేఽపి పుంస్యయమితి **మేదినీ**. పక్షే స సఞ్జయః వాశబ్ద ఇవార్థే

నరవర్యయోః కృష్ణయుధిష్ఠిరయోః వాక్యైః ప్రత్యాహతో వా । తాడిత ఇవ పురీం హస్తినాం ప్రాప్య జనేశ్వరే ధృతరాష్ట్రే తద్వచో విషమ్ ఉత్ససర్జ శేషం తుల్యమ్ ఉపమేయమ్. 33

శ్లో॥ ఆగామి సఙ్గ్రామవిపన్నివృత్తావుపాయచిన్తాకులచిత్తవృత్తేః ।
క్షత్త్రాభియుక్తస్య విమోహభాజః ప్రజాగరోఽభూద్రజనీషు రాజ్ఞః ॥34

తతః కిం వృత్తమిత్యాహ ఆగామీతి ఆగామీ ఆగమిష్యన్ యః సఙ్గ్రామో యుద్ధం స ఏవ ధనజనక్షయకరత్వాత్ విపత్ తస్యా నివృత్తౌ నివారణే ఉపాయానాం చిన్తయా ఆకులా- చిత్తవృత్తిః యస్య స తథా తస్య తథా క్షత్రేణ క్షత్రియేణ రామేణ నత్విేతరేణ అభియుక్తస్య విరోధితస్య అత ఏవ విమోహభాజః ఇతి కర్తవ్యతా విమూఢస్య రాజ్ఞో రావణస్య రజనీషు ప్రజాగరో జాగరణమభూత్, పక్షే క్షత్రా విదురేణ అభియుక్తస్య సతిరస్కారం బోధితస్య క్షత్తా శూద్రాక్షత్త్రియజే ప్రతీహారే చ సారథౌ । భుజిష్యాతనయేఽపి స్యాదితి **మేదినీ**. విదురస్య భుజిష్యాపుత్రత్వాత్ క్షత్తృశబ్దవాచ్యత్వం రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య శేషం సమానమ్. అత్ర ప్రజాగరం ప్రతి విశేషణత్రయస్య హేతుత్వా**త్కావ్యలిఙ్గమ్**. 34

శ్లో॥ అత్రాన్తరే భూమిపతేః ప్రియార్థం పయోధిసీమాధిగతోరుసైన్యాః ।
హరీశ్వరా భూమిభృతోఽధ్యరోహంస్తుఙ్గాం ప్రతిజ్ఞామివ తుఙ్గభూమిమ్ ॥35

అత్రేతి. అత్రాన్తరే ఏతస్మిన్నవసరే భూమిపతే రామస్య ప్రియా సీతా తదర్థం తద్దర్శనార్థం హరీశ్వరా వానరాధిపా అఙ్గదాదయః తుఙ్గాం మహతీం ప్రతిజ్ఞామివ భూమిభృతః సువేల- పర్వతస్య తుఙ్గభూమిమ్ ఉచ్చప్రదేశమ్ అధ్యరోహన్ ఆరురుహుః, కిమ్భూతాః పయోధి- సీమానం సముద్రస్య దక్షిణతీరమధిగతాని ప్రాప్తాని ఉరూణి మహాన్తి సైన్యాని, యేషాన్తే సర్వసైన్యాని సముద్రస్య దక్షిణకూలమాగతాని దృష్ట్వా సీతాదర్శనార్థం సువేలశృఙ్గాణ్యారు- రుహురిత్యర్థః. పక్షే భూమిపతేర్యుధిష్ఠిరస్య ప్రియార్థం ప్రీతయే హరీశ్వరాః కృష్ణప్రధానా భూమిభృతో రాజానః పయోధిసీమభ్యః సముద్రతీరేభ్యః అధిగతాని ఆగతాని ఉరూణి సైన్యాని యేషాం తాదృశాస్సన్తః, తుఙ్గభూమిమివ తుఙ్గాం ప్రతిజ్ఞామ్ అహమేవం కరిష్యామీత్యాది- రూపామ్ అధ్యరోహన్ ఉభయత్రా**పృత్ప్రేక్షాలఙ్కారః**. 35

శ్లో॥ భూభృచ్ఛిరశ్ఛేదవిధానదక్షే మాయావిని క్షుభ్యతి రాక్షసౌఘే ।
వైధవ్యచిన్తాచకితైశ్చకమ్పే నరేన్ద్రదారైర్ధరణీసమేతైః ॥ 36

భూభృదితి, మాయావిని మాయాకార్యనిపుణే అత ఏవ మాయయా, భూభృతో రామస్య శిరసశ్ఛేదవిధానే దక్షే రాక్షసౌఘే క్షుభ్యతి చలతి సతి ధరణ్యా పృథివ్యా సమేతైః సహితైః నరేన్ద్రస్య రామస్య దారైః పత్న్యా సీతయా ఆపో దారా ఇత్యాదినా దారశబ్దస్య **నిత్య- బహువచనాన్తత్వం**, వైధవ్యచిన్తయా ధిగహం విధవా భవిష్యామీతి భావనయా చకితైర్భీతైః సద్భిశ్చకమ్పే కమ్పితమ్ అత్ర రాక్షసౌఘక్షోభకృతం ధరణ్యాః కమ్పనమన్యత్ చిన్తాభయకృతం

సీతాయాశ్చకమ్పనమన్యదితి భిన్నయోః కమ్పనయోరేకత్వాధ్యవసానాత్ అతిశయోక్తిః సా చ సమేతైరితి సహితార్థస్య కథనాత్సహోక్తిమూలా, పక్షే భూభీతాం రాజ్ఞాం శిరచ్ఛేదవిధానదక్షే తథా మాయావిని రాక్షసౌఘే ఘటోత్కచబలే క్షుభ్యతి క్షోభం కుర్వతి సతి నరేన్ద్రాణాం దుర్యోధనాదీనాం దారైః పత్నీభిః చకంపే శేషం తుల్యమ్. భూభృచ్ఛిరోచ్ఛేదేతి పాఠే రామాయణ పక్షే స ఏవార్థః పిణ్డం దద్యాద్గయాశిరే ఇత్యాదౌ **అకారాన్తస్యాపి** శిరశబ్దస్య దృష్టచరత్వాత్ భారతపక్షే తు భూభృతాం పర్వతానాం శిరాః శిలాః **బాలాదేర్లరోవారశ్చల** ఇతి లస్య రః తాసాముచ్ఛేదవిధానముత్పాటనం తత్రాపి దక్షే ఇత్యర్థః. 36

శ్లో॥ అథాఙ్గదం బిభ్రతముల్లసన్మహస్సురేన్ద్రసూనోర్హృదయైకనన్దనమ్ ।
సమీక్ష్య కార్యస్య గతిం నరేశ్వరో హరిం పరేషాం నగరీమజీగమత్ ॥37

అథేతి. అథానన్తరం నరేశ్వరో రామః కార్యస్య గతిం సమీక్ష్య సీతాయాచనమకృత్వా యుద్ధోద్యోగో న విధేయ ఇతి వివిచ్య, అఙ్గదమ్ అఙ్గదనామానం హరిం వానరం పరేషాం రాక్షసానాం నగరీం లఙ్కామ్ అజీగమత్ దూతత్వేన ప్రాస్థాపయత్, కిమ్భూతమ్ ఉల్లసదుద్దీప్తం మహస్తేజో బిభ్రతం ధారయన్తం తథా సురేన్ద్రసూనోరుల్లసన్మహో భిభ్రతం తథా హృద-యైకనన్దనం సర్వమనస్సన్తోషకమితి వా, పక్షే నరేశ్వరో యుధిష్ఠిరః కార్యస్య గతిం సమీక్ష్య సన్ధ్యసిద్ధౌ తు విగ్రహ ఇతి **నీతిః**. తస్మాత్ సన్ధ్యర్థమేవ ప్రథమం యత్నః కరణీయ ఇతి వివిచ్యేత్యర్థః. హరిం కృష్ణం పరేషాం నగరీం హస్తినామ్ అజీగమత్, కిమ్భూతమ్ ఉల్లసన్మహ ఉద్దీప్తకాన్తి అఙ్గదం కేయూరం బిభ్రతం తథా సురేన్ద్రసూనోరర్జునస్య ప్రణయిత్వాత్ హృదయైక నన్దనమ్. 37

శ్లో॥ స యాననిర్హ్రాదముదీరయన్ఖే సుదూరమధ్వానమతీత్య వేగాత్ ।
ప్రపద్య మధ్యం పరమణ్డలస్య దదర్శ రాజానమభీస్సభార్యమ్ ॥ 38

స ఇతి. యానస్య గమనస్య నిర్హ్రాదం శబ్దం ఖే ఆకాశే ఉదీరయన్ జనయన్ ఆకాశ-పథే నైవ గచ్ఛన్నిత్యర్థః. సోఽఙ్గదః వేగాత్ సుదూరమధ్వానం పన్థానమతీత్య ఉల్లఙ్ఘ్య అభీః నిర్భయస్సన్ పరమణ్డలస్య శత్రుసమూహస్య మధ్యం ప్రపద్య ప్రాప్య సభార్యం సస్త్రీకం మన్దోదరీసహితమిత్యర్థః. సభాయామ్ ఆర్యా యస్య తాదృశమితి వా రాజానం రావణం దదర్శ, పక్షే యానస్య రథస్య నిర్హ్రాదం చక్రధ్వనిం ఖే ఉదీరయన్నుత్థాపయన్ స హరిః సభార్యం గాన్ధారీసహితం రాజానం ధృతరాష్ట్రం దదర్శ, శేషం తుల్యమ్. 38

శ్లో॥ బలాధిపైర్భీష్మముఖైరుపేతం ప్రసిద్ధభూరిశ్రవసం హరిస్తమ్ ।
స కర్ణశల్యం వచ ఇత్యవోచత్ ప్రకాశగమ్భీరమహార్థజాతమ్ ॥ 39

బలాధిపైరితి. స హరిర్వానరోఽఙ్గదః భీష్మాణి భయఙ్కరాణి ముఖాని వదనాని యేషాం తే తథా తైర్బలాధిపైస్సేనాపతిభిః ఉపేతం వేష్టితం, తథా ప్రసిద్ధాని భూరీణి బహూని

వింశతి సఙ్ఖ్యకానీత్యర్థః, శ్రవాంసి శ్రవణాని యస్య తాదృశం తం రావణం కర్ణశల్యం శ్రుతికటు తథా ప్రకాశం ప్రకాశమానం నతు దుర్బోధం గమ్భీరం గౌరవాన్వితం మహత్ ఓజస్వి అర్థజాతం వాచ్యసమ్పత్తిర్యస్య తాదృశమితి వక్ష్యమాణం వచః అవోచత్, పక్షే హరిః కృష్ణః భీష్మముఖైః గాఙ్గేయప్రభృతిభిర్బలాధిపైరుపేతం తథా ప్రసిద్ధోఽతివిఖ్యాతో భూరిశ్రవా నృపవిశేషో యస్య తం తథా కర్ణో రాధేయః శల్యో మద్రాధిపస్తాభ్యాం సహితం తం ధృతరాష్ట్రమ్ ఇతి వక్ష్యమాణం వచోఽవోచత్, శేషం సమానమ్. 39

శ్లో॥ అనాత్మవంశోచితమాత్మగర్హితం స బన్ధుమిత్రస్య కులస్య ఘస్మరమ్ ।
త్వమగ్రయాయీ నయపారదృశ్వనాం విరోధమీదృగ్విధమీహసే కథమ్ ॥40

అనాత్మేతి. హే రావణ! పక్షే హే ధృతరాష్ట్ర! నయస్య పారమ్ అవసానం పశ్యన్తీతి నయపారదృశ్వానో నీతిరహస్యజ్ఞాః కర్మణో దృశ ఇతి వన్ తేషామ్ అగ్రయాయీ ప్రథమ-గణ్యస్త్వమ్ ఈదృగ్విధమ్ ఏవం ప్రకారం పరపత్నీహరణరూపం పక్షే పరరాజ్యాప్రదానరూపం నీతివిరుద్ధం విరోధం వివాదజనకం కర్మ కథమీహసే కర్తుం చేష్టసే, కిమ్భూతమ్ అనాత్మ-వంశోచితం న ఆత్మకులస్య యోగ్యం తవ కులోత్పన్నేన కేనాప్యనాచరితమిత్యర్థః. తథా ఆర్యైర్మహాజనైర్గర్హితం తథా బన్ధవః ఆత్మపితృమాతృసమ్బన్ధినః పితృష్వస్రీయాదయః సుహృదో మిత్రాణి తైః సహితస్య కులస్య ఘస్మరం భక్షకం నాశకమిత్యర్థః. 40

శ్లో॥ తస్మాదస్మాద్విరమ కలహాద్గోప్తుమాత్మీయగోత్రం
క్షోణీభర్త్రే వితర ముషితామాత్మపాలో మహేలామ్ ।
నో చేజ్జిష్ణోరుపహర శరశ్రేణయే ప్రాణరాశీ
న్మోహాన్ధానాం యుధి నిజసుహృద్బన్ధుభృత్యాత్మజానామ్ ॥ 41

తస్మాదితి. హే రావణ! పక్షే ధృతరాష్ట్ర! తస్మాత్పూర్వోక్తాద్ధేతోః అస్మాదుపస్థితాత్కలహాత్ విరోధాద్విరమ నివృత్తో భవ పర్యాఙ్భ్యో రమ ఇతి పరస్మైపదమ్ ఆత్మీయగోత్రం స్వవంశం గోప్తుం రక్షితుం తథా ఆత్మానం పాలయతీత్యాత్మపాలః ఆత్మానఞ్చ గోప్తుమిత్యర్థః. క్షోణీభర్త్రే రాజ్ఞే రామాయ, పక్షే యుధిష్ఠిరాయ, ముషితాం ఛలేనాపహృతాం, పక్షే ద్యూతఛద్మనాగృహీతాం మహే ఉత్సవే ఇలతి శేతే సజ్జచ్ఛత ఇత్యర్థః. మహేలా మహిళా ఉత్సవప్రియాః ఖలు కామిన్య ఇతి ప్రసిద్ధేః ఇల్ శశయేగతావితి **కవికల్పద్రుమః తస్మాదిజుపాన్తత్వాదత్రప్రత్యయః** మహతీ పూజ్యా మాతేత్యర్థః. ఇలా భూర్యస్యాస్సా మహేలా భూమితనయేత్యర్థ ఇతి **కేచిత్.** తాం సీతాం పక్షే మహతీ చాసౌ ఇలా భూశ్చేతి మహేలా తాం మహారాజ్యమిత్యర్థః. ఇలోర్వీ ఇవాగ్బుధస్త్రీ గౌరితి **హేమచన్ద్రః.** వితర దేహి నోచేదేవం న స్యాచ్చేత్తదా యుధి యుద్ధే జిష్ణోర్జయశీలస్య రామస్య, పక్షే అర్జునస్య, శరశ్రేణయే బాణపరమ్పరాయై మోహా-న్ధానాం హితాహితవివేకరహితానాం నిజాః స్వీయాః సుహృదో మిత్రాణి బన్ధవః పూర్వోక్తా

స్త్రివిధాః భృత్యాస్సేవకాః ఆత్మజాశ్చ మేఘనాదాదయః, పక్షే దుర్యోధనాదయస్తేషాం ప్రాణ-రాశీనుపహర అర్పయ అప్రదానే అవశ్యమేవైతే వినజ్క్ష్యంతీతి భావః, **మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 41

శ్లో॥ నిశితవిశిఖసజ్ఘోత్కృత్తవీరోత్తమాజ్గ
స్తబకితలహరీభిశ్శోణితామ్భస్సరిద్భిః ।
నయనిపుణ న యావత్ క్షాళ్యతే క్షోణిచక్రం
ద్రుతముపనతకాలం తావదాధత్స్వ సన్ధిమ్॥ 42

నిశితేతి. హే నయనిపుణ నీతిమర్మజ్ఞ! రావణ! పక్షే ధృతరాష్ట్ర! నిశితాస్తీక్ష్ణా యే విశిఖా రామస్య, పక్షేఽర్జునస్య బాణా స్తేషాం సజ్ఘైః ఉత్కృత్తాని ఛిన్నాని యాని వీరాణాం త్వదీయ-శూరాణామ్ ఉత్తమాజ్గాని మస్తకాని తైస్స్తబకితా జాతస్తబకా ఇవ లహర్యస్తరజ్గా యాసాం తాభిః శోణితాని హతవీరజనరుధిరాణ్యేవ అమ్భాంసి తేషాం సరిద్భిర్నదీభిః ప్రవాహైరిత్యర్థః. యావత్ క్షోణిచక్రం భూమణ్డలం న క్షాళ్యతే తావద్ద్రుతం శీఘ్రమ్ ఉపనత ఉపస్థితః కాలో యత్ర తచ్చ యథా స్యాత్తథా ఇతఃపరమేవం కాలో దుర్లభ ఇతి భావః. సన్ధిమ్ అధత్స్వ కురుష్వ, **మాలినీవృత్తమ్.** 42

శ్లో॥ వైధవ్యవ్యథితసుతావరోధబద్ధప్రక్రన్దప్రతిరవమేదురోదరాణి ।
స్యుర్యావన్న తవ గృహాణ్యతో విచారం త్వం తావత్కురు కులశాన్తయే యతస్వ॥

వైధవ్యేతి. హే రావణ! పక్షే ధృతరాష్ట్ర! తవ గృహాణి అన్తఃపురాణి వైధవ్యేన పతివియోగేన వ్యథితాః కాతరా యే సుతానాం మేఘనాదాదీనాం, పక్షే దుర్యోధనాదీనామ్, అవరోధాః అన్తఃపురికాః పత్న్య ఇత్యర్థః. తైర్బద్ధ ఆరబ్ధో యః ప్రక్రన్దః ప్రకర్షేణ క్రన్దనం తస్య ప్రతిరవేణ ప్రతిధ్వనినా మేదురాణి గమ్భీరాణి వ్యాప్తానీత్యర్థః. ఉదరాణ్యభ్యన్తరాణియేషాం తాని యావన్న స్యుః తావత్ అతోఽత్ర విషయే **సప్తమ్యాస్తసిః** విచారం కురు తథా కులశాన్తయే వంశరక్షణాయ యతస్వ యత్నం కురుష్వ, పక్షే అతో హేతోః తావత్ అవిచారం శీఘ్రం కురుకులస్య శాన్తయే యతస్వ విగ్రహావలమ్బనేఽవశ్యమేవ తే పుత్రాః మరిష్యన్తీతి భావః. **ప్రహర్షిణీ వృత్తమ్** త్ర్యాశాభిర్మనజరగాః ప్రహర్షణీయమితి లక్షణాత్. 43

శ్లో॥ ద్విజోత్తమాకీర్ణకుశస్థలాఢ్యాన్గ్రామానపి త్వం నియతం విసృజ్య ।
సుఖప్రసాద్యేన యుధిష్ఠిరేణ సన్ధాయ మోదస్వ చిరాయ రాజ్ఞా ॥ 44

ద్విజోత్తమేతి. హే రావణ! ద్విజోత్తమైర్మునిభిరాకీర్ణాస్తథా కుశస్థలైః ద్విజకర్మ ప్రధానాజ్గదర్భబహుళప్రదేశైరాఢ్యా యుక్తాశ్చ తే చ తే చేతి **విశేషణసమాసః** ఈదృశాన్ గ్రామానపి నియతం విసృజ్య దత్వా, అపిః సముచ్చయే న కేవలం సీతాప్రత్యర్పణమాత్రేణ రామస్య కోపశాన్తిః కిన్తు త్వదీయా రాక్షసా మునిజనవసతిగ్రామేషు సదోపద్రవమాచరన్తి తేషాం నివారణేన తానపి నిరుపద్రవాన్ కృత్వేత్యర్థః, సుఖప్రసాద్యేన సుఖేన సజ్గమ్యమానేన

యుధిష్ఠిరేణ సంగ్రామస్థిరేణ రాజ్ఞా రామేణ సహ సన్ధాయ సన్ధిం కృత్వా చిరాయ మోదస్వ హర్షం ప్రాప్ను హి, పక్షే హే ధృతరాష్ట్ర! ద్విజోత్తమైరాకీర్ణం యత్కుశస్థలమ్ అవిస్థలాపరనామకో గ్రామవిశేషస్తదేవ ఆఢ్యం ముఖ్యం యేషాం తే తథా తాన్గ్రామానపి అపిరేవార్థే అవిస్థలప్రభృతీన్ పఞ్చగ్రామే న త్వన్యప్రదేశానిత్యర్థః, విసృజ్య దత్వా యుధిష్ఠిరేణ రాజ్ఞా సన్ధాయ చిరాయ మోదస్వ శేషం తుల్యమ్, అవిస్థలం వృకస్థలం మాకన్దీం వారణావతమ్ । అవసానం మహాబాహెూ కఞ్చిదేకఞ్చ పఞ్చమమితి **భారతమ్**. 44

శ్లో॥ పరిగతనయవిద్యాన్బిభ్రతో రాజలక్ష్మీం
విషయరసనిధానే యౌవనేవర్తమానాన్ ।
బలతులితమహేన్ద్రానాత్మజానాత్మతుల్యా-
న్సమరభువి ముధా త్వం మాన్తకాయోపహార్షీః ॥ 45

పరిగతేతి. హే రావణ!, పక్షే ధృతరాష్ట్ర!, త్వమ్ ఆత్మజాన్ పుత్త్రాన్ ఇన్ద్రజిదాదీన్, పక్షే దుర్యోధనాదీన్, సమరభువి యుద్ధస్థలే ముధా అకారణమ్, అన్తకాయ యమాయ మా ఉపహార్షీః యమస్యోపహారాన్ మా కురు మా వినాశయేత్యర్థః. కిమ్భూతాన్ పరిగతా సమ్ప్రాప్తా నయవిద్యా యైస్తాన్ నతు మూర్ఖానిత్యర్థః. తథా రాజలక్ష్మీం రాజ్యశ్రియం బిభ్రతో ధారయతః యౌవరాజ్యే వర్తమానానిత్యర్థః. తథా విషయరసానాం నిధానం భోగో యత్ర తస్మిన్ యౌవనే వర్తమానాన్ న తు బాలాన్ । వృద్ధాన్వేత్యర్థః, తథా బలేన తులితో జితః, పక్షే సదృశీకృతో మహేన్ద్రః శక్రో యైస్తాన్ తథా ఆత్మతుల్యాన్ ఆత్మవత్ బలాధికాన్ యౌవనే వర్తమాన ఇతి పాఠే భారతపక్షే యౌవనేఽవర్తమానో వృద్ధ ఇత్యర్థః. 45

శ్లో॥ ఇతి హరివదనాద్వినిస్సృతా సా పరిషది సజ్జనసమ్మతాపి వాణీ ।
శశిరుచిరివ గహ్వరే మహాద్రేర్మనసి పరస్య చకార న ప్రవేశమ్ ॥46

ఇతీతి. పరిషది సభాయామ్ ఇతి పూర్వోక్తరూపా హరేర్వానరస్యాఙ్గదస్య, పక్షే కృష్ణస్య, వదనాద్వినిస్సృతా తథా సజ్జనసమ్మతా సాధుజనప్రియాపి పక్షే నారదాదిభిరాదృతాపి సా వాణీ మహాద్రేః మహాపర్వతస్య గహ్వరే శశిరుచిశ్చన్ద్రకిరణ ఇవ పరస్య శత్రో రావణస్య, పక్షే దుర్యోధనస్య, మనసి ప్రవేశం న చకార తస్య రుచికరీ న బభూవ యథా మహాద్రే ర్గహ్వరే శశిరుచిర్న ప్రవిశతి కేవలం తమ ఏవ తిష్ఠతి. అత్రాపి తథేత్యుపమా యుద్ధమన్తరేణ సీతాం పక్షే రాజ్యం న దాస్యామీతి తేన నిశ్చితమిత్యర్థః. **పుష్పితాగ్రావృత్తమ్**, అయుజినయుగ- రేఫతో యకారో యుజిచ నజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా ఇతి లక్షణాత్. 46

శ్లో॥ త్వరితమతివృషాకపేర్గిరోద్యద్భ్రుకుటిభుజంగమలాఞ్ఛనో విపక్షః ।
రిపుకులబలసారభూతమేనం తమ ఇవ తిగ్మరుచిం నిరోద్ధుమైచ్ఛత్ ॥47

త్వరితేతి. వృషాణమిన్ద్రమతిక్రాన్తోఽతివృషా ఇన్ద్రవిజేతేత్యర్థః, వాసవో వృత్రహా వృషా

ఇత్యమరః. విపక్షో రావణః కపేరఙ్గదస్య గిరా పూర్వోక్తవాచా ఉద్యతీ జాయమానా యా భ్రుకుటిః భ్రూసఙ్కోచనం సైవ భయఙ్కరత్వాద్భుజఙ్గమః తద్రూపం లాఞ్ఛనం కోపచిహ్నం యస్య తాదృశస్సన్ రిపుకులేషు శత్రుసమూహేషు మధ్యే బలేన సామర్థ్యేన సారభూతం ప్రధానమ్ ఏనం కపిం తిగ్మరుచిం తమోరాహురివ తమస్తు రాహుస్స్వర్భానురి**త్యమరః** । త్వరితం ఝటితి నిరోద్ధుం సంయంతుమ్ ఐచ్ఛత్, పక్షే విపక్షో దుర్యోధనః, త్వరితా సత్వరా మతిః యత్ర క్రియాయాం తద్యథా, తథా, వృషాకపేః కృష్ణస్య హరవిష్ణూవృషాకపీ **ఇత్యమరః.** రిపుకులస్య యుధిష్ఠిరాదేః బలేషు సైన్యేషు సారభూతమ్ ఏనం వృషాకపిం శేషం తుల్యమ్, **ఉపమాలఙ్కారః**, పూర్వోక్తం వృత్తమ్. 47

శ్లో॥ అధిపతిబలనున్నేష్వఞ్జసాసౌ బలాగ్రే
రిపుషు కృతవిరోధప్రక్రమేషు ప్రకామమ్ ।
పరిషది నిజతేజస్తేజయామాస పూర్వం
హరిరివ బలియజ్ఞే విక్రమక్రాన్తలోకః ॥ 48

అధిపతీతి. అధిపతినా రాక్షసాధిపేన రావణేన బలేన శక్త్యా నున్నేషు ఝటితి వానరమిమం నిగృహాణేతి ప్రేరితేషు రిపుషు రాక్షసేషు కృతో నిరోధప్రక్రమః సంయమ–నోపక్రమో యైస్తే తథా తేషు సత్సు అసౌ అఙ్గదః పరిషది సభాయాం బలానాం సైన్యానామగ్రే బలాన్యనాదృత్యేత్యర్థః. అఞ్జసా తత్త్వేన ప్రకామం ప్రభూతం యథా తథా విక్రమేణాక్రాన్తాః క్షోభితా లోకా జనా యేన తాదృశస్సన్, పూర్వం బలియజ్ఞే హరిర్వామన ఇవ నిజతేజస్తే–జయామాస ప్రకాశయామాస యథా వామనః పూర్వం బలియజ్ఞే విక్రమేణ పాదవిక్షేపేణ ఆక్రాన్తలోకో వ్యాప్తభువనత్రయః సన్, పరిషది నిజతేజోఽదర్శయత్తథేత్యర్థః. న కేఽప్యంగదం సంయన్తుం శేకురిత్యర్థః. పక్షే అధిపతేర్దుర్యోధనస్య బలేన నున్నేషు రిపుషు దుశ్శాసనాదిషు కృతనిరోధప్రక్రమేషు సత్సు పరిషది నృపాణాం సదసి సౌబలస్య శకునేరగ్రే చ అర్థాత్ ప్రాకరణికః కృష్ణః నిజతేజస్తేజయామాస విశ్వరూపం దర్శయామాసేత్యర్థః, శేషం తుల్యమ్, **ఉపమా, మాలినీ వృత్తమ్.** 48

శ్లో॥ దివి చ భువి చ తుల్యం తాయమానైర్మహోభిః
ప్రమథితపరధామా లోచనాని ప్రతిఘ్నన్ ।
అరితిమిరనిరాసాద్దర్శయన్విశ్వరూపం
మిహిర ఇవ స ఉద్యన్సర్వభూతైరశంసి ॥ 49

దివీతి, సోఽఙ్గదః ఉద్యన్ మిహిరః సూర్య ఇవ సర్వభూతైరశంసి స్తుతః, కిమ్భూతోఽఙ్గదః సూర్యశ్చ ప్రమథితం సఙ్కోచితం పరధామ శత్రుతేజః అన్యత్ర గ్రహాదికాన్తిర్యేన సః తథా దివి ఆకాశే చ భువి పృథివ్యాఞ్చ తుల్యం సమానం యథా తథా తాయమానై ర్విస్తార్యమాణైః మహోభిః పరాక్రమైః అన్యత్ర కిరణైః లోచనాని రాక్షసానామ్ అన్యత్ర

జనానాం నయనాని ప్రతిఘ్నన్ ప్రతిహతాని కుర్వన్ ఏకత్ర పరాక్రమదర్శనజనితవిస్మయాత్ అన్యత్ర దర్శనాసహిష్ణుత్వాదితి భావః. తథా అరయో రాక్షసాస్తిమిరాణీవ అన్యత్ర అరయ ఇవ తిమిరాణి తేషాం నిరాసాత్ నిగ్రహజనితహర్షాదిత్యర్థః, అన్యత్ర నివారణాత్ విశ్వరూపం విశ్వవ్యాపకం స్వరూపమ్ అతిబృహద్రూపమిత్యర్థః. అన్యత్ర విశ్వేషాం పదార్థానాం స్వరూపం దర్శయన్ అత్ర మిహిర ఇవేత్యుపమా శ్లేషమూలాతిశయోక్త్యా **సఙ్కీర్ణా**, పక్షే లోచనాని భీష్మద్రోణవిదురాన్ మహర్షీంశ్చ వర్జయిత్వా అన్యేషాం సభ్యానాం నయనాని ప్రతిఘ్నన్ తథా విశ్వరూపం స్వస్మిన్ విశ్వేషాం బ్రహ్మాదీనాం స్వరూపం దర్శయన్స కృష్ణః సర్వభూతైరశంసి శేషం తుల్యమ్. 49

శ్లో॥ పరప్రతాపాతపసన్నిపాతాత్ప్రకీర్య తేజః ప్రతిపక్షకక్షే ।
పరస్య శాన్త్యా పునరేవ శాన్తిం ప్రాపానుకుర్వన్రవికాన్తచేష్టామ్ ॥ 50

పరేతి. రవికాన్తస్య సూర్యకాన్తమణేశ్చేష్టాం క్రియామనుకుర్వన్తులయన్ ప్రకరణప్రాప్తోఽఙ్గదః, పక్షే కృష్ణశ్చ, పరస్య శత్రోః అన్యత్ర సూర్యస్య ప్రతాపః తేజః ఔద్ధత్యమిత్యర్థః. ఆతప ఇవ స తథా తస్య సన్నిపాతాత్ సమ్బన్ధాద్ధేతోః కక్షః శుష్కవనం తృణం వా ప్రతిపక్షః శత్రుః కక్ష ఇవ స తథా తస్మిన్ కక్షో వీరుధి దోర్మూలే కచ్ఛే శుష్కవనే తృణే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. తేజో బలం ప్రకీర్య ప్రకాశ్య అన్యత్ర తేజో వహ్నిం ప్రక్షిప్య పునరేవ ఏవాప్యర్థే పునరపి పరస్య శత్రోరన్యత్ర సూర్యస్య శాన్త్యా సంయంతుమశక్తత్వాదనాస్థయా అన్యత్ర అస్తగమనేన శాన్తిం ప్రాప శాన్తో బభూవ విశ్వరూపం సంహృతవానిత్యర్థః, రవికాన్తో యథా రవికరసమ్పర్కేన జ్వలన్ కక్షం దగ్ధ్వా పునశ్చ రవేరస్తగమనేన శాన్తో భవతి తథాఽయమి**త్యుపమా** పరస్య శాన్త్యేత్యత్ర సకృత్ప్రశాన్త్యేతి పాఠో న మనోరమః. 50

శ్లో॥ స క్షిప్రం నృపజననీతిపారదర్శీ స్వైర్వాక్యైః కృతపరపక్షకర్ణభేదః ।
భూభర్తుర్నికటముపేత్య వైరివర్గం వ్యాచష్ట ప్రతినియతోగ్రదణ్డసాధ్యమ్ ॥51

స ఇతి. నృపజనానాం నీతేర్నయస్య పారదర్శీ మర్మజ్ఞస్తథా స్వైర్వాక్యైర్నిజకటువచనైః కృతః పరపక్షస్య శత్రుపక్షస్య కర్ణభేదః శ్రోత్రవ్యథా యేన తాదృశః సోఽఙ్గదః క్షిప్రం శీఘ్రం భూభర్తా రామస్య నికటముపేత్యాగత్య వైరివర్గం శత్రుసఙ్ఘం ప్రతినియతేన ఉపయుక్తేన ఉగ్రేణ మహతా దణ్డేన నిగ్రహేణ సాధ్యం వశ్యం వ్యాచష్ట అకథయత్ అతిదుర్వినీతా రాక్షసాః స్వయం సీతాం దత్వా సన్ధిం న కరిష్యన్తి అతో మహతా పరాక్రమేణ తే ఆక్రమ్యన్తా- మిత్యువాచేత్యర్థః. పక్షే నృపజనన్యా కున్త్యా ఇతేర్గతేర్దుర్గతేరిత్యర్థః. యః పారః అవసానం తద్దర్శీ దుర్యోధనాదినిధనమంతరేణ కున్తీసుఖం న లప్స్యత ఇతి జానన్నిత్యర్థః. తథా స్వైర్వాక్యైః కృతః పరపక్షస్య శత్రుపక్షమాశ్రితస్య కర్ణస్య రాధేయస్య భేదో వేధో యేన తాదృశస్స కృష్ణః భూభర్తుః యుధిష్ఠిరస్య క్షిప్రం నికటముపేత్య వైరివర్గం దుర్యోధనాదికం ప్రతినియతోగ్ర దణ్డసాధ్యం వ్యాచష్ట సూచ్యగ్రలగ్నభూఖణ్డమపి దుర్యోధనాదయస్తే న దాస్యన్తి అతః ప్రబలేన

యుద్ధోద్యోగేన తే ఆక్రమ్యన్తామిత్యువాచేత్యర్థః. **ప్రహర్షిణీవృత్తం** త్ర్యాశాభిర్మసజరగాః ప్రహర్షిణీయమితి లక్షణాత్. 51

శ్లో॥ అథాత్త కాలో నృపతిర్న్యయుఙ్క్త బలాని రోషాదభిషేణనాయ ।
యుగాన్తమాసాద్య యథామ్బురాశిః స్వామ్భాంసి లోకత్రయసంప్లవాయ ॥52

అథాత్తేతి. అథ అఙ్గదస్య, పక్షే కృష్ణస్య, వచనానన్తరం నృపతీ రామః, పక్షే యుధిష్ఠిరః, ఆత్తః ప్రాప్తః, కాలః యాత్రాయోగ్యసమయః యేన తాదృశస్సన్ రోషాత్ క్రోధాత్ అభిషేణనాయ సేనయా శత్రోరభిముఖగమనాయ యత్సేనయాభిగమనమరౌ తదభిషేణన- **మిత్యమరః**. అభిపూర్వాత్సేనాశబ్దాత్ సేనయాభిముఖగమనమిత్యర్థే ణిజ్, బలాని సైన్యాని న్యయుఙ్క్త ప్రేరయామాస ఉపమయా దృఢయతి అమ్బురాశిః సముద్రః యుగాన్తం ప్రళయకాలమాసాద్య లోకత్రయస్య సంప్లవాయ స్వామ్భాంసి స్వీయజలాని యథా నియుఙ్క్తే తథేత్యర్థః. అత్ర శ్రౌతీ యథేవ వా శబ్దా ఇవార్థేవావతిర్యదీత్యుక్తేః యథా శబ్దప్రయోగా- దుపమేయం **శ్రౌతీ** తయా చ నృపతేరనివార్య ప్రసరత్వం వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణ **వస్తుధ్వనిః**. 52

శ్లో॥ సాకం భువా మత్సరిణాం మనాంసి ప్రకమ్పయన్భూమిపతిః ప్రపేదే ।
ద్విషో జిగీషుర్జమదగ్నిజన్మా రామః కురుక్షేత్రమివాజిభూమిమ్ ॥ 53

సాకమితి. భువా భూమ్యా సాకం సహ మత్సరిణాం ద్వేషిణాం రాక్షసానామ్మనాంసి ప్రకమ్పయన్ ఏకత్ర బలభరేణ అన్యత్ర భయేనేతి భావః. భూమిపతీ రాజా రామో దాశరథిః ద్విషః శత్రూన్ జిగీషుః జేతుమిచ్ఛుః సన్ జమదగ్నిజన్మా జామదగ్న్యో రామః కురుక్షేత్రమివ ఆజిభూమిం సఙ్గ్రామస్థలం ప్రపేదే జగామ, యథా ద్విషో జిగీషుః జమదగ్నిజన్మా రామః కురుక్షేత్రం ప్రపేదే తథేత్యర్థః. అత్ర సహోక్త్యుపమయోః నిరపేక్షతయావస్థానా**త్సంసృష్టిః**, పక్షే భూమిపతిర్యుధిష్ఠిరః జమదగ్నిజన్మా రామ ఇవ కురుక్షేత్రమాజిభూమిం ప్రపేదే, అన్యత్తుల్యమ్, అస్మిన్పక్షే ఇవ శబ్దస్యోపమానోత్తరత్వాభావేనోపమాయా అవాచకత్వాదుత్ప్రేక్షా వాచకత్వం తతశ్చ సహోక్త్యుత్ప్రేక్షయో స్సంసృష్టిః. 53

శ్లో॥ అథోద్ధతస్యన్దనసప్తిపత్తిహస్తిస్ఫుటాటోపనికామభీమా ।
రణాంగనం ప్రాప దశాస్యసేనాపతిప్రణున్నా పృతనా పరేషామ్ ॥54

అథోద్ధతేతి. అథానన్తరమ్ ఉద్ధతానామ్ ఉద్భటం చలతాం స్యన్దనానాం రథానాం సప్తీనామ్ అశ్వానాం పత్తీనాం పదాతీనాం హస్తినాఞ్చ చతురఙ్గసేనానామిత్యర్థః. హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాఙ్గం స్యాచ్చతుష్టయమి**త్యమరః**। యః స్ఫుటో వ్యక్త ఆటోప ఔద్ధత్యం తేన నికామభీమా అతిభయదా, తథా దశాస్యస్య రావణస్య సేనాపతిభిః ప్రణున్నా చాలితా పరేషాం పృతనా సేనారణాఙ్గనం సఙ్గ్రామచత్వరం ప్రాప పక్షే అశాస్యస్య కేనాప్యదమ్యస్య దుర్యోధనస్య యస్సేనాపతిర్భీష్మః తేన ప్రణున్నా పరేషాం పృతనా రణాఙ్గనం కురుక్షేత్రం ప్రాపత్ ఆగమత్ అన్యత్తుల్యమ్. 54

శ్లో॥ అథ గతవతి రాజ్ఞః సోదరే శత్రుపక్షం
శ్రితవతి తదభీష్టం సంవిధిత్సౌ యుయుత్సౌ ।
అపి సుభటసమేతా సా చమూః కాన్తిమత్తాం
యువతిరివ న లేభే కర్ణశోభావిహీనా ॥ 55

అథేతి. అథానన్తరం గతవతి అపమానకారిణం రావణం విహాయ పూర్వం నిస్సృతే తథా శత్రుపక్షం రామపక్షం శ్రితవతి భజమానే రాజ్ఞో రావణస్య సోదరే విభీషణే తస్య రామస్య అభీష్టం సంవిధిత్సౌ సమ్యక్కర్తుమిచ్ఛౌ అత ఏవ యుయుత్సౌ యోద్ధుమిచ్ఛౌ సతి సా చమూః రాక్షసీసేనా సుభటైః సుయోద్ధృభిః సమేతా సజ్జతాపి కర్ణశోభావిహీనా కుణ్డలాదికృత శ్రవణశోభాశూన్యా యువతిరివ కాన్తిమత్తాం శోభాం న లేభే ప్రాప భ్రాత్రాద్యాత్మీయ- జనాధిష్ఠితా హి సేనా జిగీషోస్సౌభాగ్యం వ్యఞ్జయతి, అత్ర తదభావాన్న సా శుశుభే ఇత్యర్థః. పక్షే శత్రుపక్షం శ్రితవతి పాణ్డవపక్షపాతిని యుయుత్సౌ యుయుత్సునామకే రాజ్ఞో దుర్యోధనస్య సోదరే ఏకపితృకత్వాద్భ్రాతరి యుయుత్సోర్వైశ్యాతనయత్వాన్న సోదరత్వం గతవతి దుర్యోధనమపహాయ పాణ్డవాన్ప్రాప్తే సతి సా చమూః కౌరవసేనా సుభటైస్సమేతాపి కర్ణశోభావిహీనా యువతిరివ కాన్తిమత్తాం న లేభే చమూరపి కర్ణేన రాధేయేన కృతయా శోభయా విహీనా రథాతిరథసఙ్ఖ్యానే భీష్మేణ కర్ణస్యార్ధరథత్వకథనాత్ క్రుద్ధః కర్ణో జీవతి భీష్మేఽహం న యోత్స్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతవాన్, తతశ్చ యుయుత్సౌ శత్రుపక్షమాశ్రితే కర్ణే చ రణపరాఙ్ముఖే సతి సా చమూర్న శుశుభే ఇత్యర్థః. శేషం తుల్యమ్, ఉపమేయం కర్ణశోభావిహీనేతి **శ్లేషానుప్రాణితా, మాలినీవృత్తమ్.** 55

శ్లో॥ విలోక్య జిష్ణుః పరమణ్డలం తచ్చిన్తాం ప్రియాపాయభయాద్గతోఽపి ।
స్థైర్యం ప్రపేదే హరియోగలబ్ధస్వాస్థ్యః ప్రభావిక్రమశోభిరామః ॥56

విలోక్యేతి. జిష్ణుర్జయశీలో రామో దాశరథిః ప్రభావేషపరిచ్ఛదాదిభిః శోభా విక్రమః పరాక్రమస్తాభ్యాం శోభత ఇతి ప్రభావిక్రమశోభి తత్పరమణ్డలం శత్రుచక్రం విలోక్య ప్రియాయాః మాయానిర్మితాయాః సీతాయాః అపాయాత్ వధాత్ యద్భయం తస్మాచ్చిన్తాం గతోఽపి హా కష్టం సీతాపి ఏతైర్వధ్యతే ఇతి భావనాం ప్రాప్తస్సన్నపి హరేర్వానరస్య సుగ్రీవస్య యో యోగో యుక్తిః నేయం తత్వతస్సీతా కిన్తు మాయారచితా కేవలం భయప్రదర్శనార్థం మాయావినాం రాక్షసానామేతత్కర్మేతి వివేచనేత్యర్థః. తేన లబ్ధం స్వాస్థ్యం సౌమనస్యం యేన తాదృశ స్సన్ స్థైర్యం ధైర్యం ప్రపేదే ప్రాప, హరీతి విభీషణస్యోపలక్షణం తేనాపి తథా బోధనాత్ యద్యపి మాయాసీతావధస్య **రామాయణాదౌ** మేఘనాదయుద్ధకాలే వర్ణితత్వా- దత్ర తద్వర్ణనమనుచితమిత్యసన్తోషస్తర్హి ఏవం వ్యాఖ్యేయమ్, ప్రియాయా యోఽపాయః సమ్భావ్యమానో వధస్తద్భయాత్ యదర్థోఽయమాడమ్బరః యది సా సీతా క్రుద్ధై రాక్షసైర్వధ్యతే ఇతి భీతేరిత్యర్థః. హరియోగశ్చ ఇయం తావత్ స్త్రీ తత్రాప్యనాగసా కథమేతైర్హన్తవ్యా ।

అవధ్యాఞ్చ స్త్రియం ప్రాహుస్తిర్యగ్యోనిగతామపీతి **స్మరణాదితి** సుగ్రీవస్య యుక్తిస్తయా లబ్ధస్వాస్థ్య ఇతి, పక్షే అభిరామః రణకుశలో జిష్ణురర్జునః ప్రభావిప్రభావవత్ తత్ పరమణ్డలం భీష్మద్రోణాది- బాన్ధవపూర్ణమితి శేషః, విలోక్య ప్రియాణాం స్నిగ్ధానాం భీష్మాదీనామ్ అపాయోఽవశ్యం మరణం తస్మాద్యద్భయం తస్మాద్ధేతోశ్చిన్తాం గతోఽపి కశ్మలం ప్రాప్తోఽపి హరేః కృష్ణస్య యోగేన గీతారూపేణ తత్వోపదేశేన లబ్ధస్వాస్థ్యః విగతమోహః సన్ క్రమశః క్రమేణ స్థైర్యం ప్రపేదే ప్రసన్నచేతా బభూవ. 56

శ్లో॥ కృత్వోపసత్తిం తరసా గురూణాం నరేన్ద్రసూనుః కలితజ్యధన్వా ।
బభూవ భీమో భువి శమ్బరస్య వధం విధిత్సన్నివ కామదేవః ॥57

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే సప్తమస్సర్గః.

కృత్వోపసత్తిమితి. నరేన్ద్రసూనూ రామః, పక్షే యుధిష్ఠిరోఽర్జునో వా, కలితా ప్రాప్తా జ్యా మౌర్వీ యేన తాదృశం ధనుర్యస్య తథావిధస్సన్ తరసా వేగేన గురూణాం ధనుర్వేదాచార్యాణాం విశ్వామిత్రాదీనాం వసిష్ఠదశరథాదీనాఞ్చ, పక్షే ద్రోణభీష్మాదీనామ్, ఉపసత్తిమ్ ఉపాసనాం కృత్వా గురూన్నమస్కృత్యేత్యర్థః. శమ్బరస్యాసురవిశేషస్య వధం విధిత్సన్ కర్తుమిచ్ఛన్ కామదేవః కన్దర్ప ఇవ అథ చ శమ్బరస్య మృగస్య వధం విధిత్సన్ మృగయాయాం వర్తమాన ఇత్యర్థః. కామదేవః ఏతత్కావ్యప్రవర్తకనృపవిశేష ఇవ భువి సఙ్గ్రామభూమ్యాం భీమో భయఙ్కరో బభూవ, శమ్బరం సలిలే పుంసి మృగదైత్యవిశేషయోరితి **మేదినీ.** **ఉపమాలఙ్కారః.** 57

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాణ్డవీయ మహాకావ్యటీకాయాం సప్తమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

అష్టమః సర్గః ।

శ్లో॥ అథ రఘునృపసూనోరేకతస్త్యాయమానే
బధిరితజగదణ్డే చణ్డదణ్డకోదణ్డఘోషే ।
యుగపదుభయసేనోజ్జృమ్భితోద్దామభేరీ-
పటహమురజనాదాధ్మానగర్భం నభోఽభూత్ ॥ 1

అథేతి. అథ గురూపాసనానన్తరం బధిరితం బధిరీకృతం జగదణ్డం బ్రహ్మాండం యత్ర తద్యథా తథా రఘునృపసూనోః రఘురాజవంశోత్పన్నస్య రామస్య, పక్షే రఘులఘు శీఘ్రమిత్యర్థః, నృపసూనోర్యుధిష్ఠిరస్య అర్జునస్య వా, చణ్డః శత్రుభయదః కోదణ్డస్య ధనుషో ఘోషష్టఙ్కారస్తస్మిన్ ఏకత ఏకస్మిన్ దేశేస్త్యాయమానే ఉపచీయమానే సతి అనన్తరం నభో గగనం యుగపత్ ఏకదైవ ఉభయసేనయోరుజ్జృమ్భిత ఊర్ధ్వముత్థిత ఉద్ధామ ఉద్భటో యో భేరీపటహమురజానాం వాద్యభేదానాం నాదస్తేన ఆధ్మాతః ప్రతిధ్వనితః గర్భోఽన్తరాళం యస్య తాదృశమభూత్ రణోత్సాహాయ భేర్యాదయోఽవాద్యన్తేత్యర్థః, **మాలినీవృత్తమ్.** 1

శ్లో॥ రణభువి రణరేణౌ తూర్యనాదే చ తూర్ణం
స్థగయతి జగదణ్డం న్యక్కృతాన్యప్రవృత్తి ।
అహహ! న నిరధారి ప్రాణినాం చేతనాభిః
క్షితిమయముత విశ్వం శబ్దతన్మాత్రకం వా ॥ 2

రణేతి. రణభువి యుద్ధభూమ్యాం రణస్య రేణౌ రథగజతురగాదిభిరుత్థాపితే రజసి తథా తూర్యాణాం రణవాద్యానాం నాదే ధ్వనౌ చ జగదణ్డం బ్రహ్మాణ్డం న్యక్కృతా నిషిద్ధా అన్యేషాం ప్రవృత్తిర్యత్ర తద్యథా తథా జగదణ్డవిశేషణం వా । తూర్ణం స్థగయతి వ్యాప్నువతి సతి అహహ! విస్మయే ప్రాణినాం చేతనాభిః బుద్ధిభిః ఉతస్మ కిం విశ్వం క్షితిమయం రేణుబాహుళ్యాత్ పార్థివం వా కిం వా తూర్యనాదబాహుళ్యాత్ శబ్దతన్మాత్రకం శబ్దమాత్ర-స్వరూపమ్ ఇతి న నిరధారి నిర్ధారితం శబ్ద ఏవ తన్మాత్రమ్ అహఙ్కారకార్యవిశేషో యత్రేతి వా । అహఙ్కారత్పఞ్చతన్మాత్రాణీతి **సాఙ్ఖ్యాః** తాని చ రూపరసగన్ధస్పర్శశబ్దరూపాణి రణభువి యోధానాం మహాన్ విమర్దో బభూవేతి భావః, అత్ర సంశయ ఏవ పర్యవసానాత్

శుద్ధసన్దేహాలఙ్కారః, స చ క్షితిమయత్వశబ్దతన్మాత్రకత్వయోర్భ్రాన్త్యా భ్రాన్తిమన్మూల ఇత్యనయోరఙ్గాఙ్గిత్వేన **సఙ్కరః.** 2

శ్లో॥ కాష్ఠాః క్వాపి విలిల్యిరే కబళితాః కేనాపి భానోస్త్విషః
కుత్రాప్యస్తమహర్జగామ కుహచిన్నష్టం నభోమణ్డలమ్ ।
కేనాజ్ఞాయి విలోచనస్య విషయః కాలక్షపా కాప్యభూత్
బ్రహ్మాణ్డోదరపూరణం రణమహీరేణౌ తదా తన్వతి ॥ 3

కాష్ఠా ఇతి. తదా తస్మిన్ యుద్ధసమయే రణమహీరేణౌ రణభూమ్యుత్థితే రజసి బ్రహ్మాణ్డోదరస్య బ్రహ్మాణ్డమధ్యస్య పూరణం కుర్వతి తన్వతి కాష్ఠా దిశః క్వాపి పర్వతగుహాదౌ విలిల్యిరే విలయం గతా ఇవ తథా భానోః సూర్యస్య త్విషః కాన్తయః కేనాపి భూతేన కబళితా భక్షితా ఇవ తథా అహర్దివసం కుత్రాపి ద్వీపాన్తరే అస్తం జగామేవ తథా నభోమణ్డలం కుహచిత్ కుత్రచిత్ కిం శబ్దస్య సప్తమ్యన్తస్య కుహేతి **నిపాతః**, నష్టం పలాయితమివ తథా విలోచనస్య విషయశ్చక్షుర్గోచరతాం ప్రాప్తోऽపి పదార్థః కేనాజ్ఞాయి జ్ఞాతః న కేనాపీత్యర్థః, తథా కాపి వక్తుమశక్యా కాలక్షపా కాళరాత్రిరివ అభూత్. ఉపస్థితరేణునైబిడ్యాద్దిగాది-వివేకో నాసీదిత్యర్థః, ఏతేన రణసమ్మర్దస్య మహత్వం ధ్వనితమ్ అత్ర దిగాది విలయాదేః సమ్భావ్యమానత్వాదివశబ్దప్రయోగాభావాచ్చ **ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా**, తాసాఞ్చ పరస్పరమన-పేక్షతయావస్థానాత్సంసృష్టిః, **శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.** 3

శ్లో॥ ఆరమ్భే మదసలిలం రణద్విపానామ్మాద్యద్దిక్కరికరశీకరం తతశ్చ ।
భూరేణుర్జలధరగర్భవారి పీత్వా స్వస్సిన్ధోరపి నిరపాదపాం ప్రవాహమ్ ॥4

ఆరమ్భ ఇతి. భూరేణుః సమరభూమ్యుత్థితం రజః ఆరమ్భే ఉత్థానోపక్రమే రణద్విపానాం యుద్ధహస్తినాం మదసలిలం పీత్వా స్వసంయోగేన శోషయిత్వేత్యర్థః. తతశ్చ వాయువశా ద్దిక్షు వికీర్ణః మాద్యన్తో మత్తా యే దిక్కరిణః ఐరావతాదయస్తేషాం కరశీకరం శుణ్డా-నిస్సృతజలకణం పీత్వా శీకరం సరళే వాతసృతామ్బుకణయోః పుమానితి **మేదినీ**, అనన్తరఞ్చోర్ధ్వముత్థితో జలధరాణాం మేఘానాం గర్భవారిమధ్యస్థం జలం పీత్వా తతోऽ పూర్యూర్ధ్వముత్థితః స్వస్సిన్ధోర్మన్దాకిన్యాః అపి అపాం జలానాం ప్రవాహం నిరపాత్ నిశ్శేషేణా-పిబత్, అతిపఙ్కిలం చకారేత్యర్థః. అత్ర లోకాతీతవస్తుసమృద్ధివర్ణనాదుదాత్తం రేణోర్మద-పానాద్యసమ్బన్ధేऽపి తత్కల్పనాదతిశయోక్తిః అతిపిపాసు వ్యవహారారోపాచ్చ సమాసోక్తిరితి బహూనామలఙ్కారాణామేకత్రావస్థానాత్ ఏకాశ్రయానుప్రవేశస్సఙ్కరః **ప్రహర్షణీవృత్తమ్.** 4

శ్లో॥ ప్రచలితహరిచక్రచ్ఛిన్నమూలో విసర్ప
న్నభసి కృతవిరోధః ప్రాతికూల్యాన్నరాణామ్ ।
సపది ధరణిరేణుస్తిగ్మభానుం న్యరౌత్సీ
దపర ఇవ మహీయాన్ రంహసా సైంహికేయః ॥ 5

ప్రచలితేతి, మహీయాన్ అతిప్రభూతో ధరణిరేణుః రణభూమ్యుత్థితం రజః రంహసా వేగేన అపరః సైంహికేయో రాహురివ సపది తత్క్షణాత్ తిగ్మభానుం సూర్యం న్యరౌత్సీత్ ఆచ్ఛాదయామాస, అన్యత్ర పూర్వవైరమనుస్మృత్య జగ్రాస, కిమ్భూతః ప్రచలితానాం వేగేన ధావతాం సైన్యాదీనాం యద్ధరిచక్రం వాతచక్రం వాత్యేత్యర్థః, హరిశ్చన్ద్రార్కవాతాశ్వ-శుకభేకయమాహిషు ఇతి **మేదినీ**, తేన ఛ్ఛిన్నం మూలం యస్య సః సైన్యవేగవాతేన సావశేషముత్థాపిత ఇత్యర్థః, అన్యత్ర ప్రచలితేన కమ్పితేన హరేః నారాయణస్య చక్రేణ సుదర్శనేన ఛిన్నమూలః నివృత్తగళః తథా నభసి ఆకాశే విసర్పన్ ఊర్ధ్వముత్తిష్ఠన్ అన్యత్ర గ్రహరూపేణ రాశిచక్రే భ్రమత్ తథా ప్రాతికూల్యాత్ ప్రతికూలపవనేన ఉద్ధూయమానత్వాత్ నరాణాం కృతవిరోధః కృతచక్షురాద్యుపరోధః, అన్యత్ర ప్రాతికుల్యాత్ ప్రతికూలస్థానవర్తిత్వాత్ తృతీయషష్ఠాదిభిన్నస్థానవర్తిత్వాదిత్యర్థః, నరాణాం కృతవిరోధః జనితాశుభః జనితవైరో వా కేతూపప్లవభౌమమందగతయషష్ఠత్రిసంస్థాశ్శుభా ఇత్యాది **జ్యోతిషం** శ్లేషానుప్రాణితేయ-**ముత్ప్రేక్షా**, మాలినీవృత్తమ్. 5

శ్లో॥ ఆసరోజభవసద్మ సర్వతో లోకముద్భ్రమతి రేణుమణ్డలే ।
నూనమాహితభయం న్యమీమిలద్భాస్కరేన్దునయనే విరాట్పుమాన్ ॥6

ఆసరోజేతి. రేణుమణ్డలే రణరజఃపటలే ఆసరోజభవసద్మ బ్రహ్మలోకపర్యన్తం సర్వతః సమన్తాత్ లోకం విశ్వమ్ ఉద్భ్రమతి ఉచ్చైరాక్రామతి సతి **నూనముత్ప్రేక్షాయాం** విరాట్పుమాన్ జగత్సమష్ఠిరూపః పరమపురుషః ఆహితభయం ప్రాప్తభయం యథా తథా భాస్కరేన్దూ సూర్యాచన్ద్రమసావేవ నయనే న్యమీమిలత్ నిమీలితవానివ అన్యోఽపి రజస్సఞ్క్రాన్తి భయాన్నయనే నిమీలయతి అత్రలోకాతీతవస్తుసమ్పత్తివర్ణనాదుదాత్తేనోత్ప్రేక్షాఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్యతే, రథోద్ధతావృత్తం** రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగావితి లక్షణాత్. 6

శ్లో॥ ఉద్గాఢదుర్దినవిసంష్ఠులచిత్తవృత్తిరారబ్ధగాత్రమలనో వసనాన్తసఙ్గీ ।
ఆమృష్టగణ్డతిలకాని ముఖాన్యచుమ్బద్రాగీ వరేణునికరస్సురసున్దరీణామ్ ॥7

ఉద్గాఢేతి. రేణునికరః సమరరజస్సఙ్ఘః రాగీవ కాముకపురుష ఇవ సురసున్దరీణాం దేవీనామ్ ఆమృష్టాని ఆచ్ఛాదితాని అన్యత్ర చుమ్బనసమ్మర్దాత్ ప్రోఞ్ఛితాని గణ్డతిలకాని యత్ర తాని ముఖాని అచుమ్బత్ చుమ్బితవాన్ ప్రకృతేఽపస్పృశ్యేత్యర్థః కిమ్భూతః ఉద్గాఢం సాతిశయం యద్దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం తేనేవ అన్యత్ర తస్మిన్ విసంష్ఠులా అధీరా అన్యత్ర సురతలోలుపేత్యర్థః, చిత్తవృత్తిర్యేన అన్యత్ర యస్య సః దుర్దినే హి కామినాం మనశ్చఞ్చలం భవతి అత ఏవ **భగవాన్ శ్రీకాళిదాసః** మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తిచేతః కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిమ్పునర్దూరసంస్థే ఇతి తథా ఆరబ్ధం గాత్రాణాం మలనం స్వసమ్బన్ధాన్మలినీ భావః, అన్యత్ర సమ్మర్దనం యేన సః తథా వసనాన్తే వస్త్రాఞ్చలే సఙ్గః సమ్బన్ధోఽస్యాస్తీతి సః కామినోఽపి కామినీనాం వసనాన్తమాకర్షన్తి అత్ర శ్లేషానుప్రాణితేయ-ముపమా పూర్వవదుదాత్తేన **సఙ్కీర్ణా, వసన్తతిలకావృత్తమ్.** 7

శ్లో॥ అకాలజలదావలీకలితరక్తధారాహతా
కరీన్ద్రకరటక్షరన్మదమహోర్మిరుద్ధాఽసితా ।
రణవ్రణితసైనికక్షతజసిక్తమూలా చ సా
రజో యవనికా శనైరపససార సేనాముఖాత్ ॥ 8

అకాలేతి. సా పూర్వోక్తస్వరూపా రజో రణధూళిరేవ యవనికా ఆచ్ఛాదకత్వాత్తిరస్కరిణీ ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ **సేత్యమరః**, సా సేనానాం ముఖాత్ సమ్ముఖస్థానాత్ శనైరపససార నష్టా, కిమ్భూతా యతః అకాలే ఉదితా జలదావళీ మేఘమాలా తస్యా గళితా రాక్షసానాం, పక్షే కౌరవాణామమంగళసూచనాయ నిస్సృతా యా రక్తధారా తయా ఆహతా సిక్తేత్యర్థః, తథా కరీన్ద్రాణాం కరటేభ్యో గణ్డేభ్యః క్షరన్తీ యా మదస్య దానజలస్య మహోర్మిస్తయా రుద్ధా కరటో గజగణ్డే స్యాత్కుసుమ్భే నిన్ద్యజీవనే ఇతి **మేదినీ**, అత ఏవ అసితా మదజలసమ్పర్కాత్ కృష్ణా తథా రణే వ్రణితా జాతవ్రణా యే సైనికాస్తేషాం క్షతజేన రుధిరేణ సిక్తం మూలం రణాఙ్గణరూపోత్థానస్థానం యస్యాస్సా చ అత్ర రజో యవనికేతి నిరఙ్గరూపకమ్ అపసారణం ప్రతి చ విశేషణత్రయస్య హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమ్, **పృథ్వీవృత్తమ్,** జసౌ జసయలావనుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీగురురితి లక్షణాత్. 8

శ్లో॥ ఆభూమణ్డలమాపయోధివలయాదాచక్రవాళాచలా-
దాతారాపథమాపురన్దరపదాదాపద్మసద్మాలయాత్ ।
ఆబ్రహ్మాణ్డకటాహకర్పరపుటం తూర్ణం జుఘూర్ణే భయా-
ద్భ్రామ్యద్దిక్కరికీర్ణకర్ణభూమివలయం భేరీరవైర్భైరవైః ॥ 9

ఆభూమణ్డలేతి. భైరవైః భయఙ్కరైః భేరీరవైః రణభేరీశబ్దైః భయాత్ భ్రామ్యన్తో ముహ్యన్తో యే దిక్కరిణస్తైః కీర్ణం చాలితం కర్ణవలయం కర్ణమణ్డలం యత్ర తద్యథా తథా తూర్ణం శీఘ్రమ్ ఆభూమణ్డలం ప్రథమం భూమణ్డలమభివ్యాప్య జుఘూర్ణే భ్రాన్తం **భావే లిట్**, అభివ్యాప్తావఙ్ అపపరిబహిరఞ్చవః **పఞ్చమ్యావేతి** పాక్షికోఽ**వ్యయీభావః**, ఏవమగ్రేఽపి తతశ్చ ఆపయోధివలయం సముద్రవలయమభివ్యాప్య జుఘూర్ణే తతశ్చ ఆచక్రవాళాచలాత్ లోకాలోకపర్వతసీమానమభివ్యాప్య చక్రవాళోఽద్రిభేదే స్యాచ్చక్రవాళన్తు మణ్డలమితి **విశ్వః**. ఏతాఘూర్ణనస్యాధస్సీమానః ఊర్ధ్వసీమ్నశ్చ దర్శయతి ఆతారాపథం నక్షత్రవీథీమభివ్యాప్య జుఘూర్ణే తతశ్చ ఆపురన్దరపదాత్ ఇన్ద్రలోకమభివ్యాప్య, తతశ్చ ఆపద్మసద్మాలయాత్ పద్మం సద్మ యస్య స పద్మసద్మా బ్రహ్మా తల్లోకమభివ్యాప్య, తతశ్చ ఆబ్రహ్మాణ్డకటాహకర్పరపుటం బ్రహ్మాణ్డమేవ కటాహో లోహపాత్రభేదస్తస్య కర్పరం కపాలం తదేవ పుటం సంపుటం తదభివ్యాప్య, అత్ర యథా యథా భేరీరవస్య దీర్ఘత్వం తథా తథా భూమణ్డలాదిక్రమేణాధో లోకవ్యాప్తిః తారాపథాదిక్రమేణ చోర్ధ్వోర్ధ్వలోకవ్యాప్తిః తేన చ పూర్వపూర్వవ్యాప్యాపరిత్యాగేనైవ పరపరవ్యాప్తేర్న పర్యాయాలఙ్కారః. కిన్తు ఏకఞ్చానేకగోచరమితి విశేషభేద ఏవ స చ పూర్వవదుదాత్తేన స **సఙ్కీర్ణః, వృత్త్యనుప్రాసశ్చ శార్దూలవిక్రీడితం** వృత్తమ్. 9

శ్లో॥ దివ్యాస్త్రగ్రామశిక్షానికషమరికులారబ్ధవైరాగ్నిహోమం
స్వర్యోషాకర్షదివ్యౌషధమమరపురీవర్త్మ సోపానఖణ్డమ్ ।
కీర్తిక్షీరాబ్ధిమూలస్థలమఖిలజగచ్ఛల్యనిర్వారయన్త్రం
ప్రాణద్యూతం వ్యదీవ్యన్నృపకులమహసాం మణ్డనం శౌర్యశౌణ్డాః ॥10

దివ్యాస్త్రేతి. శౌర్యేణ వీరత్వేన శౌణ్డా విఖ్యాతా మత్తా వా శౌర్యశౌణ్డా యోధాః, శౌణ్డో విఖ్యాతమత్తయోరితి **హేమచన్ద్రః**. ప్రాణద్యూతం ప్రాణపణకద్యూతం వ్యదీవ్యన్ ప్రాణాన్పణీకృత్య యుద్ధరూపద్యూతేన చిక్రీడురిత్యర్థః. దివః కరణం యుగవత్ కర్మ చేతి **కరణస్య కర్మసంజ్ఞా,** కిమ్భూతం దివ్యానామ్ అస్త్రగ్రామాణామ్ అస్త్రసంఘానాం యా శిక్షా తస్యా నికషం కషపాషాణం పరీక్షాస్థానమిత్యర్థః. తథా అరికులైరారబ్ధో వైరమేవాగ్నిస్తత్ర హోమః స్వపరప్రాణాహుతిర్యత్ర తత్ తథా స్వర్యోషాణాం స్వర్వేశ్యానామాకర్షణే ఆనయనే దివ్యౌషధం సమ్ముఖసఙ్గ్రామమరణేన స్వర్గస్త్రీలాభాదితి భావః. అన్యదపి సిద్ధౌషధం ధార్యమాణమ్ ఇష్టాం స్త్రియమాకర్షతి తథా అమరపుర్యాః స్వర్గస్య వర్త్మని సోపానఖణ్డమ్ అధిరోహణీరూపం స్వర్గప్రాప్తేః కారణమిత్యర్థః, తథా కీర్తిరేవ స్వచ్ఛత్వాత్ క్షీరాబ్ధిస్తస్య-మూలస్థలం నిదానం తథా అఖిలజగతాం శల్యస్య శల్యవత్ పీడాకారకస్య రావణస్య, పక్షే దుర్యోధనస్య, నిర్వారే నివారణే యన్త్రం దేవాద్యధిష్ఠానం పాత్రభేదో వా యన్త్రం దేవాద్యధిష్ఠానే పాత్రభేదే నియన్త్రణే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. తథా నృపకులస్య మహసాం తేజసాం మణ్డనమ్ అలఙ్కరణమ్, అత్ర బహూనాం నికషాదీనాం కేవలానాం రూపణాన్మాలా **నిరఙ్గరూపకం, స్రగ్ధరావృత్తమ్.** 10

శ్లో॥ పురో బలానాం విజయధ్వజశ్రియం సమాదధానేన భృశం హనూమతా ।
ప్రవేశితా శ్రోత్రపథేన విద్విషాం మనఃసు భీతిర్నదతాతిభైరవమ్ ॥11

పుర ఇతి. విజయే శత్రుజయే ధ్వజస్య శ్రియం శోభాం సమాదధానేన సమ్యగ్ధారయతా విజయస్య ధ్వజేనేవేత్యర్థః. పక్షే విజయస్యార్జునస్య ధ్వజస్య రథకేతోః శ్రియం సమాదధానేన జనయతా అర్జునరథధ్వజే హనూమతోఽవస్థానాదితి భావః. హనూమతా బలానాం శత్రుసైన్యానాం పురోఽగ్రే భృశమ్ అతిభైరవమ్ అతిభయఙ్కరఞ్చ యథా తథా నదతా శబ్దం కుర్వతా సతా శ్రోత్రపథేన కర్ణమార్గేణ విద్విషామ్మనస్సు భీతిః ప్రవేశితా హనూమతో భైరవం నాదం శ్రుత్వా రిపవో భయం ప్రాపురిత్యర్థః. 11

శ్లో॥ బలోద్ధతానీలగజాభిరామా తీవ్రాచ్ఛభల్లా శరభారభీమా ।
మహోదయారమ్భపరా గభీరతారప్రణాదా కుముదానుబన్ధా ॥ 12

బలోద్ధతేతి. మహీపతే రామస్య, పక్షే యుధిష్ఠిరస్య, సేనా ననాద సింహనాదం చకార **ఇత్యుత్తరశ్లోకే** కర్తృక్రియే జ్ఞేయే కిమ్భూతా బలేన తేజసా ఉద్ధతా ఉద్భటా తథా నీలగజాభ్యాం

వానరవిశేషాభ్యామ్ అభిరామా మనోజ్ఞా, పక్షే నీలవర్ణైర్గజైరభిరామా తథా తీవ్రా ఉద్రిక్తా అచ్ఛభల్లా భాల్లూకా జామ్బవదాదయో యత్ర సా, పక్షే తీవ్రాణి తీక్ష్ణాని అచ్ఛాని నిర్మలీకృతాని భల్లాని అస్త్రవిశేషా యత్ర సా తథా శరభస్య వానరవిశేషస్య ఆరః సఞ్చరణం ఋగతావిత్యస్య రూపం తేన భీమా పక్షే శరభారేణ బాణసమూహేన భీమా తథా మహోదయాయ జయలాభాయ ఆరమ్భపరా ఉద్యతా తథా గభీరస్తారస్య వానరవిశేషస్య ప్రణాదో ధ్వనిర్యత్ర సా పక్షే గభీరస్తార ఉచ్చః ప్రణాదో యస్యాస్సా ఏవఞ్చ విధేయేన పౌనరుక్త్యం విశేషణేన భిన్నత్వప్రతిపాదనాత్ తారో వానరభిన్మక్తావిశుద్ధ్యోః శుద్ధమౌక్తికే త్రిలిఙ్గాత్యుచ్చశబ్దే చేతి **మేదినీ**. తథా కుముదస్య వానరభేదస్య పక్షే రాజభేదస్య హస్తినో వా అనుబన్ధః సమ్బన్ధో యత్ర సా, కుముదః కపౌ దిఙ్నాగనాగయోః దైత్యవిశేషే చ సితోత్పలే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. 12

శ్లో॥ ఉదీర్ణతాలార్జునకృష్ణసారప్రౌఢాయుధా మన్యుబలోర్జితా చ ।
మహీపతేస్సంల్లసదుత్తమౌజాః సేనా శతానీకముఖా నవాద ॥ 13

ఉదీర్ణేతి. పునః, కిమ్భూతా ఉదీర్ణా ఉద్ధృతా యే తాలాస్తాలవృక్షా అర్జునాః కకుభవృక్షాః కృష్ణసారాః శింశపావృక్షాశ్చ త ఏవ ప్రౌఢాని ఆయుధాన్యస్త్రాణి యస్యాస్సా కృష్ణసార శ్శింశపాయాం మృగభేదే స్నుహీతరావితి **హేమచన్ద్రః**. తథా మన్యునా క్రోధేన జనితం యద్బలం తేజస్తేనోర్జితా ఉద్భటా చ తథా సంలసత్ ఉత్తమ ఓజో విక్రమో యస్యాస్సా తథా శతాని శతసఙ్ఖ్యకాని అనీకాని సైన్యాని ముఖే వ్యూహసమ్ముఖే ప్రతిపక్షసమ్ముఖే వా యస్యాస్సా అనీకసేనయోర్వ్యష్టిసమష్టిరూపత్వాన్న పౌనరుక్త్యం, పక్షే ఉదీర్ణతాళా రణోత్సాహేన ఉత్థాపితహస్తతాళా తథా అర్జునకృష్ణయోః సారేణ బలేన ప్రౌఢా తథా యుధామన్యు నామా అర్జునస్య పార్శ్వరక్షకః తథా శతానీకో నకులస్య పుత్త్రః సమ్ముఖే యస్యాస్సా నాకులిస్తు శతానీక ఇతి **భారతమ్**. 13

శ్లో॥ అకమ్పనోద్దీపితమేఘనాదా ప్రహస్తనాథా దృఢచిత్రకాయా ।
ఆవిర్భవద్వైరనరాన్తకోగ్రా సామర్షవేగోజ్జ్వలలోహితాక్షా ॥ 14

అకమ్పనేతి. సా పరవాహినీ రావణసేనా, పక్షే దుర్యోధనసేనా, శత్రూన్, రామాదీన్, పక్షే యుధిష్ఠిరాదీన్, **రురోధేత్యుత్తరశ్లోకేనాన్వయః**. కిమ్భూతా అకమ్పనో రాక్షసభేదస్తేనోద్దీపితో యుద్ధాయ ప్రోత్సాహితో మేఘనాద ఇన్ద్రజిద్యత్ర సా తథా ప్రహస్తో రాక్షసవిశేషః సనాథః సేనాపతిర్యత్ర సా తథా దృఢో యుద్ధే స్థిరశ్చిత్రకాయో రాక్షసభేదః. రావణపుత్త్రోఽతికాయో వా యత్ర సా తథా ఆవిర్భవద్వైరం విరోధో యస్య తాదృశో యో నరాన్తకో రావణపుత్త్రవిశేషస్తేన ఉగ్రా భయదా తథా అమర్షేణ కోపేన జనితో యో వేగస్తేన సహితః అత ఏవ ఉజ్జ్వలః క్రోధాద్మాతో లోహితాక్షస్తన్నామ రాక్షసభేదో యత్ర సా, పక్షే అకమ్పనైః భయకంపరహితైర్జనైరుద్దీపితః ప్రకాశితః మేఘస్యేవ నాదో యత్ర సా అకమ్పనా నిర్భయేతి వా ఛేదః తథా ప్రహస్తాః ప్రశస్తబాహుశాలినో నాథాః సేనాపతయో యత్ర సా తథా,

దృఢః ప్రహారక్షమశ్చిత్రో మనోజ్ఞః కాయో దేహో యస్యాస్సా తథా ఆవిర్భవద్వైరాణాం నరాణామ్ అన్తో నాశో యత్ర సా అత ఏవ ఉగ్రా భయానకా అథవా ఆవిర్భవద్వైరా యే నరాన్తకా నరాశనా ఆలమ్బుషప్రభృతయో రాక్షసాస్తైరుగ్రా తథా సామర్షవేగా అమర్షేణ సత్వరా తథా, ఉజ్జ్వలే క్రోధోద్దీప్తే లోహితే చ అక్షిణీ యస్యా స్సా. 14

శ్లో॥ ససిన్ధురాజాతరసోగ్రభీష్మా సహేతిశల్యా కృతవర్మనిష్ఠా ।
సమిన్మహాకర్మసుదక్షిణా చ రురోధ శత్రూన్వరవాహినీ సా ॥ 15

సేతి. పునః కిమ్భూతా సిన్ధురైర్హస్తిభిస్సహితా హస్తీ మహామృగః సిన్ధురో దీర్ఘమారుత ఇతి **త్రికాణ్డశేషః**. తథా జాతరసా జాతయుద్ధానురాగా తథా ఉగ్రా ప్రచణ్డా భీష్మా భయదా చ ఉగ్రభీష్మా **విశేషణసమాసః**, తథా సహేతీని సజ్వాలాని అతిశోణితానీత్యర్థః. శల్యాణి తోమరాస్త్రాణి యస్యాస్సా. హేతిజ్వాలాస్త్రసూర్యాంశుష్వితి **హేమచన్ద్రః**, తథా కృతా వర్మణః సన్నాహస్య నిష్ఠా సమాప్తిర్యయా సా ఆముక్తకవచేత్యర్థః. తథా సమితి యుద్ధే యాని మహాకర్మాణి మహావ్యాపారాః తేషు దక్షిణా నిపుణా చ పక్షే ససిన్ధురాజా సిన్ధురాజో జయద్రథః తత్సహితా, తథా తరసా బలేన ఉగ్రో భీష్మో గాఙ్గేయో యత్ర సా తరసా రురోధేతి వా తథా సహేతిస్సాయుధః శల్యో మద్రరాజో యత్ర సా తథా కృతవర్మణి హార్దిక్యే నిష్ఠా యస్యాస్సా తథా సమితి మహత్కర్మ యస్య తాదృశః సుదక్షిణో నృపవిశేషో యత్ర సా చ. 15

శ్లో॥ వ్యూహద్వయే వాసరరాత్రికల్పే పరస్పరం సఙ్ఘటనాముపేతే ।
చకాశిరే వీరశరీరముక్తాః సన్ధ్యామయూఖా ఇవ రక్తధారాః ॥ 16

వ్యూహేతి. వాసరరాత్రికల్పే దినరజనీసదృశే వ్యూహద్వయే విన్యస్తసైన్యద్వయే వ్యూహస్తు బలవిన్యాస **ఇత్యమరః**. పరస్పరం సంయోగమ్ ఉపేతే ప్రాప్తే సతి వీరాణాం శరీరేభ్యో ముక్తాః క్షరితా, రక్తధారాః సన్ధ్యామయూఖా ఇవ సన్ధ్యాసమయోత్పన్నలోహితసూర్యకిరణా ఇవ చకాశిరే శుశుభిరే, యథా దివసరాత్ర్యోస్సంయోగే లోహితాః సన్ధ్యామయూఖాః ప్రకాశన్తే తథా సైన్యయోస్సంయోగే వీరశరీరక్షరితా రక్తధారా **ఇత్యుపమా**, సా చ **ప్రథమపాదే ఆర్ధీ**, **చతుర్థపాదే శ్రౌతీ**, తదనయోస్సఙ్కరః శ్లోకషట్కం **పాశ్చాత్యపుస్తకేషు** న దృశ్యతే కిన్తు సఙ్గతార్థమితి వ్యాఖ్యాతమ్. 16

శ్లో॥ మేదోవసాపిచ్ఛిలకచ్ఛలగ్నైరాచాన్తవీచ్యశ్శకునైః పిశాచైః ।
దూరం వహన్త్యో రుధిరామ్బునద్యః సిన్దూరరేఖా ఇవ రేజురుర్వ్యాః ॥17

మేద ఇతి. మేదో మాంసప్రభవో ధాతువిశేషః వసా మజ్జా బృహతీ కణ్టకారికేతి వత్ మేదస్తు వపా వసేత్యమరే మేదో–వసయోరేకపర్యాయతా తాభ్యాం పిచ్ఛిలో యః కచ్ఛః కూలాధఃప్రదేశస్తత్రలగ్నైః స్థితైశ్శకునైః పక్షిభిః పిశాచైశ్చ ఆచాన్తా పీతా వీచే ఊర్మిర్యాసాం తాః తథా దూరం వహన్త్యో గచ్ఛన్త్యః రుధిరాణ్యేవ అమ్బూని తేషాం నద్యః, ఉర్వ్యాః పృథివ్యాః,

సిన్దూరరేఖా ఇవ రేజుః శుశుభిరే, అన్యాపి స్త్రీ సిన్దూరరేఖాం ధారయతి అత్ర వాచ్యేన రుధిరనదీనాం సిన్దూరరేఖా సామ్యేన ఉర్వ్యాస్స్త్రియా ఇవేతి స్త్రీసామ్యస్య ప్రతీతేః**రేక-దేశవివర్తిరూపకమ్** ఔపమ్యగర్భసమాసోక్తిరితి కేచిత్. 17

శ్లో॥ ఆపీయ పూరం రుధిరాపగానాం విపాకరజ్యన్మదిరారుణానామ్ ।
విలఙ్ఘ్య వేలాం క్షితికమ్పనున్నః పయోనిధిః క్షీబ ఇవోచ్చచాల ॥ 18

ఆపీయేతి. క్షితికమ్పేన రణవిమర్దకృతేన అమఙ్గళరూపేణ వా భూమికమ్పేన నున్నశ్చాలితః పయోనిధిస్సముద్రః విపాకేన పాకస్యాధిక్యేన వైలక్షణ్యేన వా రజ్యన్త్యో రక్తీభవన్త్యో యా మదిరాస్తద్వదరుణానాం లోహితవర్ణానాం రుధిరాపగానాం రక్తనదీనాం పూరమ్ ఓఘమ్ ఆపీయ సమ్యక్పీత్వా క్షీబో మత్త ఇవ వేలాం తీరమ్ అథ చ మర్యాదాం విలఙ్ఘ్య ఉచ్చచాల, అన్యోఽపి మదిరాం పీత్వా మత్తో భూత్వా మర్యాదాముల్లఙ్ఘయతి అత్ర మదిరారుణానామితి **లుప్తోపమయా**, క్షీబ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణా, తత్సంస్కృతేన చ రుధిరనదీనాం సముద్రపర్యన్తగమనరూపేణ వస్తునా ప్రభూతజనక్షయరూపం వస్తు వ్యజ్యతే. 18

శ్లో॥ చరణఖనితపృథ్వీమణ్డలోద్ధూతధూళీ పిహితదశదిగన్తాః సమ్పతన్త స్సమన్తాత్ । క్షయమరుత ఇవోచ్చైర్భగ్నతుఙ్గాద్రిశృఙ్గా యుధి న హరిసమూహాః సేహిరే వైరివర్గైః ॥ 19

చరణేతి, చరణైః పాదవిక్షేపైః అన్యత్ర సవేగవహనైః ఖనితం క్షుణ్ణం యత్పృథ్వీమణ్డలం భూతలం తస్మాదుద్ధూతా యా ధూళ్యో రజాంసి తాభిః, పిహితా ఆచ్ఛాదితా దశదిశామన్తా యైస్తే తథా సమన్తాత్ సర్వతః సమ్పతన్తః యుద్ధార్థం ధావన్తః తథా ఉచ్చైర్మహాన్తః తథా భగ్నాని ఉత్పాటితాని తుఙ్గాన్యుచ్చాని అద్రిశృఙ్గాణి పర్వతశిఖరాణి యైస్తాదృశా హరిసమూహా వానరసఙ్ఘాః క్షయమరుత ఇవ ప్రళయవాతా ఇవ యుధి యుద్ధే వైరివర్గై రాక్షసబృన్దైః న సేహిరే న సోఢం శక్తాః, పక్షే భగ్నతుఙ్గాద్రిశృఙ్గాః క్షయమరుత ఇవ హరిసమూహాః సమూహశబ్దః ప్రభృత్యర్థః కృష్ణప్రభృతయః అశ్వసమూహా వా వైరివర్గైః కౌరవసైన్యసంఘైర్న సేహిరే శేషం సమానమ్, **శ్రౌతీయముపమా, మాలినీవృత్తమ్.** 19

శ్లో॥ రక్తాసవానన్దితడాకినీకః ప్రవృత్తనీరన్ధ్రకబన్ధనృత్యః ।
రణాతిరేకః క్షణదాచరాణామ్మహోత్సవో ముక్తభియాం బభూవ ॥20

రక్తేతి. రక్తమేవాసవో మద్యం మద్యభేదో వా శీధురిక్షురసైః పక్వైః ఆపక్వైరాసవో భవేదితి **మాధవః**, తేనానన్దితా డాకిన్యః కాళీగణభేదా యత్ర సః తథా, ప్రవృత్తం నీరన్ధ్రాణామవిరళానాం కబన్ధానాం క్రియాయుక్తనిర్మస్తకకళేబరాణాం నృత్యం యత్ర సః, కబన్ధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్త-మపమూర్ధకళేబరమిత్య**మరః**. కబన్ధోత్థానఞ్చ యుద్ధే తత్తత్సఙ్ఖ్యకగజాదినిపాతనే భవతి. యదాహుః **ప్రాచీనాః** నాగానామయుతం తురఙ్గనియుతం సార్ధం రథానాం శతం పత్తీనాం

దశకోటయో నిపతితా ఏకః కబన్ధస్తదేతి తథా ముక్తభియాం నిర్భయానాం క్షణదాచరాణాం యోద్ధౄణామ్ ఆగన్తుకానాఞ్చ రాక్షసానాం మహాన్ ఉత్సవో యత్ర ఈదృశో రణాతిరేకో మహాన్ రణో బభూవ. 20

శ్లో॥ ప్రసర్పిరక్షోబలనాయకా ముహుః కృతప్రహారాః కురవస్స్థిరోద్యమాః ।
లసద్యశః పాణ్డుభువామలోడయన్సముచ్చలత్కృష్ణముఖం ద్విషాం బలమ్॥21

ప్రసర్పీతి. ముహుః కృతః ప్రహారో యైస్తే తథా కురవే కుత్సితరవకరణే స్థిర ఉద్యమో యేషాన్తే ప్రసర్పిణః ఇతస్తతో ధావన్తో రక్షోబలనాయకా రాక్షససేనాపతయః లసద్యశసా శుద్ధకీర్త్యా పాణ్డుః శుక్లా భూర్యేభ్యస్తే తథా తేషామపి ద్విషాం శత్రూణాం రామాదీనాం బలం సైన్యమ్ ఆలోడయన్ చాలయామాసుః. కిమ్భూతం సముచ్చలత్ భయేన ఇతస్తతః పలాయమానం తథా కృష్ణాని భయేన మలినాని వానరబహుళత్వాత్ స్వభావతః శ్యామాని వా ముఖాని యస్య తత్, పక్షే ముహుః కృతప్రహారాస్తథా స్థిరోద్యమా నిశ్చలయుద్ధోద్యోగాః కురవః కురుకులసమ్బన్ధినః **కాదియుక్తేశషసేలుగ్వేతి, విసర్జనీయలోపః,** బలనాయకాః సేనాపతయో భీష్మాదయః ద్విషాం శత్రుభూతానాం పాణ్డుభువాం పాణ్డవానాం బలమ్ ఆలోడయన్, కిమ్భూతం ప్రసర్పిణి ధావన్తి రక్షాంసి ఘటోత్కచాదీని యత్ర తత్తథా లసద్యశః అన్యత్ర విఖ్యాతకీర్తి తథా సముచ్చలత్ భయచపలం తథా కృష్ణముఖం వాసుదేవప్రధానం ప్రసర్పిరక్షోబలం నయన్తి భయాద్దేశాన్తరం ప్రాపయన్తీతి ప్రసర్పిరక్షోబలనాయకాః కురవో దుర్యోధనాదయ ఇతి వా. 21

శ్లో॥ ద్రుతమధరితవజ్రముష్టిపాతం స్ఫురదశనిప్రభహేతిదుర్నిరీక్ష్యమ్ ।
రణభువి విదధే మహాభుజాభ్యామరికులమర్దనమశ్వినందనాభ్యామ్ ॥22

ద్రుతమితి. మహాభుజాభ్యామ్ అశ్వినన్దనాభ్యాం మైన్దద్వివిదవానరాభ్యాం మైన్దశ్చ ద్వివిదశ్చైవ ధీరౌ తావశ్వినోస్సుతావితి **రామాయణాత్**. రణభువి అరికులస్య మర్దనం పీడనం విదధే చక్రే, కిమ్భూతం ద్రుతమ్ అధరితస్తుచ్ఛీకృతో వజ్రముష్టే రాక్షసవిశేషస్య పాత ఆక్రమణం యత్ర తత్ తథా, స్ఫురన్తీ యా అశనిప్రభస్య రాక్షసవిశేషస్య విద్యుజ్జిహ్వాస్యేత్యర్థః. హేతిరాయుధం తయా దుర్నిరీక్ష్యం ద్రష్టుమశక్యమ్ అప్రతికార్యమిత్యర్థః. పక్షే అశ్వినన్దనాభ్యాం నకులసహదేవాభ్యామ్ అరికులమర్దనం విదధే, కిమ్భూతమ్ అధరితా వజ్రస్యేవ ముష్టేః పాతో యత్ర తత్ తథా స్ఫురన్తీ అశనిప్రభా విద్యుత్తుల్యదీప్తిర్యా హేతిస్తయా దుర్నిరీక్ష్యమ్ అన్యైర్ద్రష్టుమశక్యం శేషం సమానమ్. 22

శ్లో॥ రథాన్ రథైర్వాజిభిరర్వతోఘ్నన్నిభానిభైః పత్తిభిరేవ పత్తీన్ ।
సమీరసూనుస్సమరే పరేషాం బలాని వీరః ప్రసభం బభఞ్జ ॥ 23

రథానితి. వీరః శూరః సమీరసూనుర్హనుమాన్, పక్షే భీమః, సమరే పరేషామ్ అన్యేషాం

రిపూణాం బలాని సైన్యాని ప్రసభం హఠేన బభఞ్జ పరాజితవాన్ కిం కుర్వన్ రథైః కృత్వా రథాన్ ఘ్నన్ నాశయన్ తథా వాజిభిరశ్వైః అర్వతోఽశ్వాన్ ఘ్నన్; వాజి వాహార్వ గన్ధర్వ హయ సైన్ధవ సప్తయ **ఇత్యమరః**. తథా ఇభైః హస్తిభిః ఇభాన్ ఘ్నన్ తథా పత్తిభిః పదాతిభిరేవ పత్తీన్ ఘ్నన్. 23

శ్లో॥ వ్యూహప్రతివ్యూహవిధానదక్షస్సేనాపతిః పావకలబ్ధజన్మా ।
నరేన్ద్రసైన్యాని జుగోప నీలశ్శిఖణ్డియూథాని యథామ్బువాహః ॥ 24

వ్యూహేతి. వ్యూహః సైన్యరచనావిశేషః సూచీముఖాదిః ప్రతివ్యూహో విపరీతసైన్యరచనా విశేషః తయోర్విధానే దక్షః కుశలః తథా పావకలబ్ధజన్మా అగ్నిపుత్రః నీలో నీలనామా సేనాపతిః నరేన్ద్రస్య రామస్య సైన్యాని జుగోప రరక్ష, **ఉపమినోతి** అమ్బువాహో మేఘః శిఖణ్డియూథాని మయూరకులాని యథా గోపాయతి పుష్ణాతి తథేత్యర్థః. పక్షే పావకలబ్ధజన్మా యజ్ఞాగ్నికుణ్డోత్థితో ధృష్టద్యుమ్నః నీలః శ్యామోఽమ్బువాహో యథా శిఖణ్డియూథాని తథా నరేన్ద్రస్య యుధిష్ఠిరస్య సైన్యాని జుగోప ద్రోణవినాశాయ ద్రుపదేనాభ్యర్థితాభ్యాం యాజోపయాజాభ్యాం వితాయమానే యజ్ఞే ద్రౌపదీ ధృష్టద్యుమ్నశ్చ యజ్ఞకుణ్డాదుత్థితావితి వార్తాశేషం సమానమ్, **ఉపమేయం శ్రౌతీ**. 24

శ్లో॥ వ్యాధూతనానాయుధయోధభీమామ్మదాన్ధమాతఙ్గఘటాగరిష్ఠామ్ ।
పలాశిభిర్ద్రాగ్విశిఖైర్బబాధే సహస్రగోస్సూనురరాతిసేనామ్ ॥ 25

వ్యాధూతేతి. సహస్రగోః సూర్యస్య సూనుః పుత్రః సుగ్రీవః ద్రాగ్ఝటితి విశిఖైః శిఖా అగ్రం ప్రహారాయోగ్యత్వాత్ తద్రహితైః పలాశిభిః వృక్షైః కరణైః పలాశిద్రుద్రుమాగమా **ఇత్యమరః**. అరాతే రావణస్య సేనాం బబాధే పీడయామాస, కిమ్భూతాం వ్యాధూతాని కమ్పితాని నానాయుధాని యైస్తాదృశా యే యోధా భటాః తైః భీమాం భయదాం తథా మదేనాన్ధామత్తా మాతఙ్గఘటా హస్తిబృన్దం తయా గరిష్ఠామ్ అతిగుర్వీం దుష్ప్రవేశామిత్యర్థః. పక్షే సహస్రగోస్సహస్రలోచనస్యేన్ద్రస్య సూనుః అర్జునః పలాశిభిః పలం మాంసం తద్భక్షకైః మాంసభేదకైరిత్యర్థః, విశిఖైః బాణైః కృత్వా అరాతేః దుర్యోధనస్య సేనాం బబాధే శేషం తుల్యమ్. 25

శ్లో॥ విభీషణో దర్శితభర్తృభక్తిర్యుద్ధే హిడిమ్బాకులభూః ప్రసర్పన్ ।
క్షపాచరేన్ద్రః క్షపయామ్బభూవానీకాన్యనేకాని నిశాచరాణామ్ ॥ 26

విభీషణ ఇతి, దర్శితా భర్తరి రామే భక్తిర్యేవ సః తథా, యుద్ధే ప్రసర్పన్ ధావన్ తథా **హీతి నిశ్చయే పాదపూరణే** వా, డిమ్భేన భయకృతధ్వనినా విప్లవేన ఆకులా భూర్యస్మాత్ సః, డిమ్బో భయధ్వనావణ్డే పుప్ఫుసప్లీహవిప్లవే ఇతి **మేదినీ**. తాదృశః క్షపాచరేన్ద్రో రాక్షసశ్రేష్ఠో విభీషణః నిశాచరాణాం రాక్షసానామ్ అనేకాని బహుసఙ్ఖ్యకాని అనీకాని సైన్యాని

క్షపయామ్బభూవ నాశయామాస, పక్షే విభీషణో భయఙ్కరః హిడిమ్బాకులభూః హిడిమ్బాతనయో ఘటోత్కచః దర్శితా భర్తరి యుధిష్ఠిరే భక్తిః యేన తాదృశస్సన్ నిశాచరాణాం దుర్యోధనసమ్బన్ధిరాక్షసయోధానాం యద్వా నిశాయాం చరన్తి యుద్ధార్థం ధావన్తీతి నిశాచరా రాత్రియోద్ధారః తేషామనీకాని రాత్రియుద్ధే ఘటోత్కచస్య వీర్యాధిక్యం **భారతే వర్ణితం**, శేషం సమానమ్. 26

శ్లో॥ పరిస్ఫురత్కార్ముకమణ్డలోఽథ నృపాత్మజో వానరవీరలక్ష్మా ।
తతాప విద్వేషిబలం పృషత్కైర్లోకమ్మయూఖైరివ చణ్డభానుః ॥ 27

పరిస్ఫురదితి. అథానన్తరం పరిస్ఫురత్ శోభమానం కార్ముకమణ్డలమ్ ఆకర్షణేన మణ్డలీకృతం ధనుః యస్య సః తథా, వానరవీరాః సుగ్రీవాదయః లక్ష్మాణి జయచిహ్నాని సైన్యప్రధానాని వా యస్య సః, లక్ష్మ చిహ్నే ప్రధానే చేతి **మేదినీ**. తాదృశో నృపాత్మజో రామః మయూఖైః కిరణైః చణ్డభానుస్సూర్యో లోకమివ పృషత్కైర్బాణైర్విద్వేషిబలం శత్రుసైన్యం తతాప తాపయామాస, పక్షే వానరవీరో హనూమాన్ లక్ష్మధ్వజచిహ్నం యస్య తాదృశో నృపాత్మజోఽర్జునః శేషం తుల్యమ్ **ఉపమాలఙ్కారః**. 27

శ్లో॥ లూనస్యన్దనకేతుపత్తితురగచ్ఛత్రాక్షధూర్బన్ధురా-
స్సైన్యస్త్రీకుచకుమ్భమౌక్తికబహిష్కారస్ఫురత్సాహసాః ।
వీరోరఃస్థలదారణారుణముఖాస్సైన్యేషు దేవద్విషాం
ప్రాణోన్మోషణనిర్విచారచతురాశ్చేరుస్తదీయాశ్శరాః ॥ 28

లూనేతి. తదీయా రామసమ్బన్ధినః పక్షేఽర్జునసమ్బన్ధినః, శరా బాణాః దేవాన్ ద్విషన్తీతి దేవద్విషో రాక్షసాః, పక్షేఽసురావతారా దుర్యోధనాదయస్తేషాం సైన్యేషు చేరుః, కిమ్భూతాః లూనైః ఛిన్నైః స్యన్దనైరథైః కేతుభిర్ధ్వజైః పత్తిభిః పాదాతైః తురగైరశ్వైః ఛత్రైః అక్షై రథావయవభేదైః ధూర్భిర్యానాగ్రభాగైశ్చ కృత్వా బన్ధురా రమ్యాః, బన్ధురో రమ్యనమ్రయోరితి **హేమచన్ద్రః**, తథా సైన్యస్త్రీణాం రణహతభటపత్నీనాం కుచకుమ్భేభ్యో యో మౌక్తికానామ్ముక్తాదామ్నాం బహిష్కారః అపసారణం తత్ర స్ఫురత్సాహసం బలాత్కారకర్మ యేషాం తే బలాత్కారకృతే కృత్యే సాహసం దమనేఽపి చేతి **విశ్వః**. తథా వీరాణామురఃస్థలదారణేన వక్షోవిదారణేన అరుణాని తద్రక్తసంపర్కాల్లోహితాని ముఖాన్యగ్రాణి యేషాం తే తథా ప్రాణోన్మోషణే రిపూణాం ప్రాణాపహరణే, యన్నిర్విచారం విచారాభావః విచారమకృత్వైవ ప్రాణాపహరణమిత్యర్థః. తత్ర చతురాః కుశలాః అత్రాపాతతో నిన్దాబోధకేన విశేషణచతుష్టయేన స్తుతేర్వ్యంగ్యత్వా-**ద్వ్యాజస్తుతిరలఙ్కారః**. 28

శ్లో॥ నిపాతయన్తో ధ్వజకాననాని విదారితోత్తుఙ్గకరీన్ద్రశైలాః ।
మహేన్ద్రముక్తాశనిసన్నికాశా న సేహిరే తస్య శరా విపక్షైః ॥ 29

నిపాతయన్త ఇతి. మహేన్ద్రేణ ముక్తా క్షిప్తా యా అశనిః వజ్రం తస్యాః సన్నికాశస్సాదృశ్యం యేషు తాదృశాస్తస్య రామస్య, పక్షేఽర్జునస్య, శరాః విపక్షై రాక్షసైః, పక్షే దుర్యోధనాదిభి ర్నసేహిరే సోఢుం శక్తాః, కిమ్భూతాః ధ్వజాః పతాకాః అవిరళత్వాత్ కాననానీవ ధ్వజకాననాని తాని నిపాతయన్తః తథా, విదారితా ఉత్తుంగా అత్యుచ్చాః కరీన్ద్రాః శైలా ఇవ కరీన్ద్రశైలా యైస్తే అశనిరపి కాననాని నిపాతయతి శైలాంశ్చ విదారయతి **ఉపమా.** 29

శ్లో॥ చరంస్తథాజౌ రఘురాజసూనుర్విపాటితారాతిచమూర్విపాఠైః ।
గాణ్డీవముచ్ఛ్రాయి ధనుర్విధున్వన్సాక్షాన్నరో దేవ! ఇవాబభాసే ॥ 30

చరన్నితి. తథా కిఞ్చ ఆజౌ యుద్ధే చరన్ పరిభ్రమన్ తథా విపాఠైః బాణైః బాణస్స్యాదస్త్రకణ్డకః స్థూలక్షేదో విపాఠశ్చ చిత్రపుఙ్ఖశ్శరస్సర ఇతి **త్రికాణ్డశేషః**. విపాటితా విదారితా అరాతిచమూః శత్రుసేనా యేన సః తథా, ఉచ్ఛ్రాయి ఉన్నతం ధనుర్విధున్వన్ రఘురాజసూనూ రామః నరః మనుష్యమూర్తిరపి గాణ్డీవం ధనుర్విధున్వన్ సాక్షాద్దేవోఽగ్నిరివ వరుణ ఇవ వా, ఆబభాసే శుశుభే, గాణ్డీవం హి వరుణస్యాసీత్ తతో గృహీత్వాఽగ్నినా ఖాణ్డవదాహసమయే ఽర్జునాయ దత్తమితి **భారతమ్**. పక్షే రఘు లఘు యథా తథా ఆజౌ చరన్ తథా గాణ్డీవనామకం ధనుర్విధున్వన్ రాజసూనురర్జునః శేషం సమానం యద్వా తాదృశోఽర్జునః సాక్షాన్నరో నరనామా నారాయణాపరమూర్తిర్దేవ ఇవాబభాసే అత్రార్జునస్యైవ నరావతారత్వాత్ అవతారావతారిణోః భిన్నత్వాధ్యవసాయాత్ సాదృశ్యసఙ్గతిః.

శ్లో॥ అథ రణభువి భీష్మః ప్రోచ్చలన్మేఘనాద
స్ఫురదవిరళరోపారోపదుర్దర్శచాపః ।
ద్విషదయుతనిపాతే నిత్యబద్ధప్రతిజ్ఞః
స్ఫుటమలభత దోష్ణోర్విక్రమస్యావకాశమ్ ॥ 31

అథేతి. అథానన్తరం రణభువి భీష్మో భయఙ్కరః. మేఘనాద ఇన్ద్రజిత్ స్ఫుటం వ్యక్తం దోష్ణోర్బాహ్వోః విక్రమస్య అవకాశమవసరమ్ అలభత ప్రాప తస్మిన్నవసరే మేఘనాదోఽతిపరాక్రమేణ యుద్ధం కృతవానిత్యర్థః. కిమ్భూతం ప్రోచ్చలన్ ఊర్ధ్వమాక్రామన్ అన్తరిక్షగతః ప్రచ్ఛన్నశరీర ఇత్యర్థః. **రామాయణే** తథైవ తస్య యుద్ధవర్ణనాత్ తథా స్ఫురతామ్ అవిరళానాం రోపాణాం బాణానామ్ ఆరోపేణ యోజనేన దుర్దర్శోఽదృశ్యశ్చాపో యస్య సః తథా, ద్విషదయుతనిపాతే అత్రాయుతశబ్దోఽసఙ్ఖ్యపరః అసఙ్ఖ్యశత్రునిపాతనే నిత్యం బద్ధా రావణసమీపే కృతా ప్రతిజ్ఞా యేన సః, పక్షే రణభువి ప్రోచ్చలన్నుద్గచ్ఛన్ మేఘస్యేవ నాదః సింహనాదో యస్య సః తథా, ద్విషతామ్ అయుతస్య దశ సహస్రాణాం నిపాతే నిత్యబద్ధప్రతిజ్ఞః ప్రతిదినం దశసహస్రసఙ్ఖ్యకాని శత్రుసైన్యాని నిపాతయిష్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞో భీష్మో గాఙ్గేయః దోష్ణోర్విక్రమస్యావకాశమ్ అలభత అన్యత్తుల్యమ్. 31

శ్లో॥ రోమాఞ్చితా ఇవ భువో గిరయః ప్రరోహ
త్పక్షా ఇవాభ్రపటలీజటిలా ఇవాశాః ।
అన్తశ్శకున్తిభిరివాఞ్చితమన్తరిక్షం
తద్బాణసన్తతితిరస్కరణాదభూవన్ ॥ 32

రోమాఞ్చితా ఇతి. తస్య మేఘనాదస్య, పక్షే భీష్మస్య,బాణసన్తతిభిః శరపరమ్పరాభిః తిరస్కరణాదాచ్ఛాదనాత్ భువో భూమయః రోమాఞ్చితా ఇవ కణ్టకితా ఇవాభూవన్ తథా గిరయః పర్వతాః ప్రరోహత్పక్షా ఇవ జాయమానపక్షా ఇవ తథా ఆశా దిశః అభ్రపటలీ జటిలా ఇవ మేఘశ్రేణీ వ్యాప్తా ఇవ తథా అన్తరిక్షమాకాశం శకున్తిభిః పక్షిభిః అన్తర్మధ్యే అఞ్చితమివ వ్యాప్తమివ అత్రోత్ప్రేక్షాణాం సంసృష్ట్యా బాణసన్తతిషు రోమాఞ్చపక్షాభ్ర-పటలీశకున్తీనామారోపస్య ప్రతీయమానత్వాద్**రూపకాలఙ్కారో** వ్యజ్యతే. 32

శ్లో॥ సురేన్ద్రసన్తానభువాభిమన్యునా మహారథో భగ్నమనోరథః కృతః ।
పరైర్దురీక్ష్యస్స బభూవ తేజసా రవిర్యథా మధ్యమధిష్ఠితో దివః ॥ 33

సురేన్ద్రేతి. అభిమన్యునా అభిగతరోషేణ సురేన్ద్రసన్తానో వాలీ తద్భువా అఙ్గదేన భగ్నో మన ఇవ రథో యస్య ఈదృశః కృతః సమహారథో మేఘనాదః దివ ఆకాశస్య మధ్యమధిష్ఠిత ఆక్రాన్తః సన్ రవిర్యథా సూర్య ఇవ తేజసా పరాక్రమేణ అన్యత్ర కిరణజాలేన పరైశ్శత్రుభిః అన్యత్రాన్యైర్దుర్నిరీక్ష్యో ద్రష్టుమశక్యో బభూవ. క్రుద్ధేనాఙ్గదేన రథే భగ్నే సతి మేఘనాదో మాయాయా గగనమధ్యమాక్రమ్య అతితరాం యుద్ధం కృతవానిత్యర్థః. పక్షే అభిమన్యునా అభిమన్యునామ్నా సురేన్ద్రసన్తానోఽర్జునస్తద్భువా తత్పుత్రేణ భగ్నో మనోరథో వ్యూహభేదాశయో యస్య ఈదృశః కృతః స మహారథో భీష్మః దివో మధ్యమధిష్ఠితో రవిర్యథా మధ్యాహ్నకాలిక-సూర్య ఇవ తేజసా బలేన పరైర్దుర్నిరీక్ష్యో బభూవ, **ఉపమాలఙ్కారః.** 33

శ్లో॥ తేన ద్విషాం దుష్కరదర్శనేన ముక్తశ్శరాశీవిషరాశిరుగ్రః ।
క్షపాముఖే ధ్వాన్తవదన్తరిక్షం నిరన్తరాళం న చిరాచ్చకార ॥ 34

తేనేతి. తేన మేఘనాదేన ద్విషాం దుష్కరస్య రథభఙ్గరూపకర్మణో దర్శనేన హేతునా తద్దర్శనజనితకోపేనేత్యర్థః, క్షపాముఖే సన్ధ్యాసమయే ముక్తస్త్యక్త ఉగ్రో భయదః శరాశీ విషరాశిః బాణత్వేన పరిణతః సర్పసమూహః ధ్వాన్తవదన్ధకార ఇవ న చిరాత్ శీఘ్రమ్ అన్తరిక్షం నిరన్తరాళమ్ అవకాశశూన్యం చకార, బాణాకృతిభిః సర్పైర్గగనం పూరయా-మాసేత్యర్థః. పక్షే ద్విషాం దుష్కరస్య కర్మణో దర్శనేన తేన భీష్మేణ ముక్తః తథా ఉగ్రః శరాః భయఙ్కరత్వాత్ ఆశీవిషా ఇవ తేషాం రాశిః క్షపాముఖే ధ్వాన్తవత్ న చిరాత్ అన్తరిక్షం నిరన్తరాళం చకార, యథా క్షపాముఖే ధ్వాన్తమన్తరిక్షమాచ్ఛాదయతి తథేత్యర్థః. **ఉపమా.** 34

శ్లో॥ తథాశాన్తనవోద్యోగే మేఘనాదే యథాధ్వగాః ।
అవాపుః ప్రాణసన్దేహముదారా వానరేశ్వరాః ॥ 35

తథేతి. మేఘనాదే ఇన్ద్రజితి తథా తేన ప్రకారేణ అశాన్తోఽనష్టో నవో నవీన ఉద్యోగో యుద్ధచేష్టా యస్య స తథా తాదృశే సతి, నికుమ్భిలాయాం వహ్నౌ హుత్వా పునర్నవీనమివ యుద్ధం కుర్వతి సతీత్యర్థః. యథాధ్వ యుద్ధమార్గమనతిక్రమ్య గచ్ఛన్తీతి యథాధ్వగాః న్యాయేన యుధ్యన్త ఇత్యర్థః. తథా ఉదారా యుద్ధకుశలా అపి వానరేశ్వరాః సుగ్రీవాదయః ప్రాణసన్దేహమ్ అద్య ప్రాణాః స్థాస్యన్తి నవేతి సంశయమవాపుః, పక్షే తథా తాదృశే శాన్తనవస్య శన్తనోః పుత్త్రస్య భీష్మస్య ఉద్యోగే సతి ఉద్గతా ఆరావా భయధ్వనయో యేషాం తాదృశా నరేశ్వరా రాజానః మేఘస్య నాదే గర్జితే అధ్వగా యథా పథికా ఇవ ప్రాణసన్దేహమవాపుః, అస్మిన్పక్షే **ఉపమాలఙ్కారః.** 35

శ్లో॥ అస్త్రైరనాలీఢవపుః పరేషాం ధృతాయుధో యావదమిత్త్రమేకః ।
మనోరథం వైరిజనస్య భుఙ్క్త్వా శ్వేతం యశఃపుఞ్జమసౌ బబన్ధ ॥ 36

అస్త్రైరితి. పరేషామ్ అస్త్రైరనాలీఢమ్ అనాక్రాన్తం వపుర్యస్య సః తథా ఏకః అత్రాపి కారో బోధ్యః ఏకోఽపి యావన్తో మిత్రా యావదమిత్రం యావతోఽవధారణే **ఇత్యవ్యయీభావః,** సర్వాన్ శత్రూన్ ప్రతీత్యర్థః. ధృతమాయుధం యేన తాదృశోఽసౌ మేఘనాదః, పక్షే భీష్మః, వైరిజనస్య మనోరథం జయాశాం భుఙ్క్త్వా నిరాకృత్య శ్వేతం శుద్ధం యశఃపుఞ్జం బబన్ధ అర్జయామాస, యద్వా రామాయణపక్షే యావదితి వాక్యాలఙ్కారే అమిత్రం రామం బబన్ధ సర్పమయబాణైః సమేతం చకార, అత్రోత్ప్రేక్షా శ్వేతం యశః పుఞ్జం విశుద్ధకీర్తిరాశిమివ బబన్ధ ఇవ శబ్దాభావాత్ **ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా,** భారతపక్షే శ్వేతం శ్వేతనామకనృపం బబన్ధేతి కశ్చిత్. 36

శ్లో॥ నరనారాయణౌ సాక్షాదివ తౌ రామలక్ష్మణౌ ।
సచక్రౌ స తిరశ్చక్రే నాగరూపధరైశ్శరైః ॥ 37

నరేతి. స మేఘనాదః నాగానాం సర్పాణాం రూపం రూపాన్తరం ధరన్తీతి నాగరూపధరాః శరరూపేణ పరిణతా నాగా ఇత్యర్థః, తైః శరైః సచక్రౌ ససైన్యౌ సాక్షాత్ నరనారాయణావివ తౌ రామలక్ష్మణౌ తిరశ్చక్రే ఆచ్ఛాదయామాస, పూర్వస్యైవానువాదోఽయం, పక్షే సభీష్మః నాగరూపధరైస్సర్పవద్భయదైః శరైః కృత్వా సచక్రౌ చక్రాస్త్రసహితౌ సాక్షాద్రామలక్ష్మణావివ తౌ నరనారాయణౌ నరనారాయణావతారౌ అర్జునకృష్ణౌ తిరశ్చక్రే, ఉభయత్రా**ప్యుత్ప్రేక్షా.** 37

శ్లో॥ దుర్నివారమపరైర్ధరణీశః తస్య వీర్యమవలోక్య సరోషః ।
నాగబద్ధ ఇవ మన్దరశైలస్థైర్యమాత్మగ ముత్సృజతి స్మ ॥ 38

దుర్నివారమితి. ధరణీశో రామః అపరైర్జనైర్దుర్నివారం నివారయితుమశక్యం తస్య

మేఘనాదస్య వీర్యం బలమవలోక్య సరోషః సక్రోధస్సన్ నాగేన వాసుకినా బద్ధో వేష్టితో మన్దరశైలో మన్థాచల ఇవ ఆత్మగతం స్వీయం స్థైర్యం ధైర్యమ్ ఉత్సృజతి స్మ తత్యాజ, రామోఽపి బాణరూపధరనాగైర్బద్ధో మన్దరో యథా నాగబద్ధోఽచలత్తథేత్యర్థః, పక్షే ధరణీశః కృష్ణః అపరైర్దుర్నివారం తస్య భీష్మస్య వీర్యమవలోక్య సరోషస్సన్ నాగబద్ధో మన్దరశైల ఇవ ఆత్మగతం స్థైర్యం స్థిరత్వమ్ అస్త్రం న ధారయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః. ఉత్సృజతి స్మ ప్రతోదం గృహీత్వా భీష్మేణ సహయోద్ధుముద్యత ఇత్యర్థః. **స్వాగతావృత్తం** స్వాగతాతు రనభాగురుయుగ్మమితి లక్షణాత్. 38

శ్లో॥ జిఘాంసయా తస్య శరార్దితాని బలాని భగ్నాని సమీక్షమాణః ।
మనుష్యమూర్తిః పురుషః పురాణో మహీతమ్మన్యువశాజ్జగామ ॥ 39

జిఘాంసయేతి. మనుష్యమూర్తిర్మాయామానుషవిగ్రహః వస్తుతః పురాణః పురుషః పరమాత్మా రామః సర్వాస్త్రతిరస్కృత ఇతి శేషః. జిఘాంసయా హననేచ్ఛయా తస్య మేఘనాదస్య శరైరర్దితాని పీడితాని అత ఏవ భగ్నాని సమన్తాత్పలాయమానాని బలాని సైన్యాని సమీక్షమాణః పశ్యన్సన్ మన్యువశాత్ అహో మదర్థమేతే హన్యన్త ఇతి శోకవశాన్మహీతలం జగామ, భూతలే పపాత, పక్షే మనుష్యమూర్తిః పురాణః పురుషః కృష్ణః శరార్దితాని అత ఏవ భగ్నాని బలాని సమీక్షమాణస్సన్ మన్యువశాత్ క్రోధవశాత్ తస్య భీష్మస్య జిఘాంసయా మహీతలం జగామ ప్రతోదహస్తో రథాదవప్లుత్య భూతలం ప్రాపేత్యర్థః. 39

శ్లో॥ సపది భువననాథే తాం దశాం సంప్రపన్నే
భ్రమతి చ హరిచక్రే లోలహేతిప్రతానే ।
సురమునిభిరవాది స్వస్తి లోకత్రయాయే
త్యుదజని పరసైన్యే మంక్షు కోలాహలశ్చ ॥ 40

సపదీతి. భువననాథే రామే సపది తాం దశాం సర్పశరబన్ధాత్ భూమిపతనరూపామ్ అవస్థాం సంప్రపన్నే సమ్ప్రాప్తే సతి తథా లోలాః చపలాః సంపతన్త ఇత్యర్థః. హేతీనాం మేఘనాదస్యాయుధానాం ప్రతానా విస్తారా యత్ర తాదృశే హరిచక్రే వానరసైన్యే చ భ్రమతి రామస్య తాదృగవస్థాదర్శనేన భ్రాన్తిమ్మోహం గచ్ఛతి సతి సురా ఇన్ద్రాదయః మునయో నారదాదయః తే చ తే చ తథా తైః లోకత్రయాయ స్వస్తి భూయాదితి శేషః. **నమః స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ** ఇతి, అవాది ఉచ్చరితం జగన్మయస్య రామస్య విపత్తౌ జగతోఽపి సా భవేదితి భావః. తథా పరసైన్యే శత్రుబలే మఙ్క్షు ఝటితి కోలహలశ్చ రామపతనజనితహర్షేణ కలకలశ్చ ఉదజని ఉచ్చైర్బభూవ, లోలశ్చఞ్చలోఽస్తగమనోన్ముఖ ఇత్యర్థః. హేతీనాం సూర్యతేజసాం ప్రతానో యత్ర స తథా తస్మిన్సన్ధ్యాసమయే ఇత్యర్థః, ఇతి వా హేతిస్స్యాదాయుధజ్వాలా సూర్యతేజస్సు యోషితీతి **మేదినీ**. పక్షే భువననాథే కృష్ణే సపది తాం దశాం భీష్మజిఘాంసయా క్రోధేన భూమ్యవతరణరూపాం సంప్రపన్నే సతి

తథాలోలోహేతేర్జ్వాలాయాః ప్రతానో యస్య తాదృశే హరేర్నాయణస్య చక్రే సుదర్శనే చ భ్రమతి కృష్ణస్య కోపదర్శనేన ఊర్ధ్వమాగత్య భ్రమణం కుర్వతి సతి, హరిచక్రే అశ్వసమూహే ఇతి బహవః, శేషం సమానమ్. 40

శ్లో॥ నిరీక్ష్య రామానుజమాకులంస్తథా తదా విసంజ్ఞే భువనత్రయే భృశమ్ ।
ప్రభావవేదీ భువనప్రభోః పరమ్ముమోచ న స్వాం ప్రకృతిం పితామహః ॥41

నిరీక్ష్యేతి. తథేతి చార్థే రామస్యానుజం లక్ష్మణఞ్చ ఆకులం సర్పశరబన్ధాదవసన్నం నిరీక్ష్య తదా భువనత్రయే భృశం విసంజ్ఞే సంజ్ఞారహితే ముగ్ధే సతి భువనానాం ప్రభో రామస్య ప్రభావవేదీ అనుభావజ్ఞః మద్దత్తపరస్యైవ మర్యాదారక్షణార్థం సలక్ష్మణోఽయం రామః శరబద్ధో న వస్తుతః జగత్ప్రభోః కుతో బన్ధనశఙ్కేతి జానన్నిత్యర్థః. పరం కేవలం పితామహో బ్రహ్మా స్వాం ప్రకృతిం నిజస్వభావం న ముమోచ తత్యాజ, పక్షే తదా రామస్య బలభద్రస్య అనుజం కృష్ణం తథా ఆకులం క్రోధాధ్మాతం నిరీక్ష్య భువనత్రయే భృశం విసంజ్ఞే సతి భువనప్రభోః కృష్ణస్య ప్రభావవేదీ భక్తస్య మమ త్వామస్త్రం గ్రాహయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞా రక్షార్థమేవాస్య కోపానుబన్ధో న వస్తుతో భక్తవత్సలత్వాదితి జానన్ పితామహో భీష్మః కేవలం స్వాం ప్రకృతిం న ముమోచ. 41

శ్లో॥ అవాన్న వాయుర్న్నిరవాత్కృశానుః క్షితిశ్చకమ్పే జలధిర్జుఘూర్ణే ।
ఆసీన్మహోల్కాజటిలం నభశ్చ కిం వా తదోద్భ్రాన్తమభూన్న భూతమ్ ॥42

అవాదితి. తదా తస్మిన్ రామస్య, పక్షే కృష్ణస్య, క్షోభకాలే కిం వా కతమం వా భూతమ్ ఆకాశాద్యన్యతమం మహాభూతమ్ ఉద్భ్రాన్తం క్షుబ్ధం వికృతమిత్యర్థః. నాభూత్ అపి తు సర్వమేవేత్యర్థః. యతః వాయుర్నా వాత్ న వాతి స్మ తథా కృశానుర్వహ్నిర్నిరవాత్ నిర్వాణమగచ్ఛత్ తథా క్షితిశ్చకమ్పే తథా జలధిః సముద్రో జుఘూర్ణే ఆవర్తబహులోఽభూత్ తథా నభ ఆకాశఞ్చ మహోల్కాభిర్జటిలం జటావత్ వ్యాప్తమిత్యర్థః. ఆసీత్ అధిష్ఠానస్య క్షోభేఽధిష్ఠితక్షోభస్య యుక్తత్వాదితి భావః. అత్ర చతుర్థపాదవాక్యం ప్రతి పూర్వవాక్యపఞ్చకస్య హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః. 42

శ్లో॥ అథ భువమవతీర్ణః పన్నగారిః కిరీటీ
సపది శమితమన్యుః ప్రీతిహృద్యైర్వచోభిః ।
తమవజితభుజఙ్గప్రాభవాభ్యాం భుజాభ్యా
మశిథిలముపగూహ్య స్వామవస్థామనైషీత్ ॥ 43

అథేతి. అథ జామ్బవదాది వాక్యేన గరుడస్మరణానన్తరం భువం భూమిమవతీర్ణః. ఉపనతః తథా కిరీటీమకుటవాన్ ధృతమనోజ్ఞవేష ఇత్యర్థః. పన్నగారిర్గరుడః ప్రీత్యా ప్రేమ్ణా హృద్యైర్మనోజ్ఞైః వచోభిః సపది తత్క్షణమేవ శమితో నాశితో మన్యుః శోకో యేన తాదృశస్సన్

అవజితం పరిభూతం భుజాఙ్గానాం ప్రాభవం ప్రభుత్వం యాభ్యాం వినాశకత్వాదితి భావః. తౌ తథా తాభ్యాం భుజాభ్యామశిథిలం యథా తథా తం రామమ్ ఉపగూహ్య ఆలిఙ్గ్య స్వామ్ అవస్థాం నిజస్వభావమ్ అనైషీత్ ప్రాపయామాస, భుజాభ్యామాలిఙ్గనేన సర్పశరా–నపసార్య సుస్థం చకారేత్యర్థః. పక్షే అథ కృష్ణక్రోధదర్శనాన్తరం భువమవతీర్ణః రథాద్భూమిమాగతః పన్నగారిః ఖాణ్డవదాహే అశ్వసేనాదినాగానాం శత్రుః కిరీటీ అర్జునః ప్రీతిహృద్యైర్వచోభిః సపది శమితమన్యుః నివారితకృష్ణక్రోధస్సన్ అవజితభుజఙ్గప్రాభవాభ్యాం భుజఙ్గవద్దీర్ఘాభ్యాం భుజాభ్యాం తం కృష్ణమ్ అశిథిలముపగూహ్య స్వామవస్థాం పూర్వవత్ శాన్తాత్మతామ్ అనైషీత్. 43

శ్లో॥ దీప్తం యశస్సంయతి లబ్ధవన్తం గాఙ్గేయముచ్చైర్గతమాత్మధామ్నా ।
తృణీకృతాఖణ్డలశత్రుమేనం రాజాత్మవర్గైస్సహ బహ్వమంస్త ॥ 44

దీప్తమితి. రాజా రావణః ఆత్మవర్గైః స్వగణైః సహ తృణీకృతో విజిత ఆఖణ్డల ఇన్ద్రః స ఏవ శత్రుః యేన తాదృశమ్ ఏనం మేఘనాదం బహు యథా తథా అమంస్త మన్యతే స్మ సాధువత్సచిరఞ్జీవ యద్రామలక్ష్మణావపి జితవానిత్యాదినా బహుమానమస్య చకారేత్యర్థః. కిమ్భూతమ్ ఆత్మధామ్నా స్వతేజసా సంయతి యుద్ధే దీప్తం యశః రామబన్ధనాత్ శుద్ధాం కీర్తిలబ్ధవన్తం తథా ఉచ్చైర్గేయం స్తోతవ్యం గేయం గానార్హమితి యశో విశేషణం వా తథా గాం భూమిం గతమ్ అన్తరిక్షే స్థిత్వా రామాదీన్ పరాభూయ తతో భూమిమాగతమిత్యర్థః. పక్షే రాజా దుర్యోధనః ఆత్మవర్గైః దుశ్శాసనాదిభిః సహ ఏనం గాఙ్గేయం భీష్మం బహు అమంస్త కిమ్భూతమ్ ఆత్మధామ్నా ఉచ్చైర్గతమ్ ఉచ్చతాం ప్రాప్తం తథా దీప్తం శుద్ధం యశః సంయతి లబ్ధవంతం తథా తృణీకృతా ఆఖణ్డలశత్రవో దైత్యా యేన తం యద్వా ఖణ్డం లాన్తీతి ఖణ్డలాః న ఖణ్డలా అఖణ్డలా సమగ్రా ఇత్యర్థః, తృణీకృతా అఖణ్డలాః శత్రవో యేన తమ్ అఖణ్డలపుత్రమితి పాఠే, రామాయణపక్షే ఇన్ద్రపుత్రో జయన్తః భారతపక్షే అర్జునః.

శ్లో॥ తదా పునస్స్వాం ప్రకృతిం ప్రపన్నౌ నిరీక్ష్య హృష్టౌ నరదేవవర్యౌ ।
బలాధినాథాః ప్రసభం బభఞ్జుః ప్రచణ్డవేగాః పరమణ్డలం తే ॥ 45

తదేతి. తదా నరదేవవర్యౌ క్షత్రియశ్రేష్ఠౌ నరరూపౌ దేవవర్యావితి వా రామలక్ష్మణౌ స్వాం ప్రకృతిమ్ అశోకముగ్ధత్వరూపాం ప్రపన్నౌ ప్రాప్తౌ అత ఏవ హృష్టౌ హర్షేణ యుద్ధోత్సాహినౌ హృష్టౌ ఇతి **పాఠే కర్తృవిశేషణం**, నిరీక్ష్యతే బలాధినాథాః సేనాపతయః సుగ్రీవాదయః ప్రచణ్డః శత్రుభయదో వేగో యేషాం తాదృశాస్సన్తః, ప్రసభం బలేన పరమణ్డలం శత్రుసైన్యం బభఞ్జుః పరాజితవన్తః రణే భఙ్గః పరాజయ **ఇత్యమరః**. పక్షే నరో నరావతారోఽర్జునః దేవవర్యః కృష్ణస్తౌ స్వాం ప్రకృతిం ప్రపన్నౌ నిరీక్ష్య అర్జునస్య యుద్ధోత్సాహిత్వం కృష్ణస్య శాన్తాత్మత్వం ప్రకృతిః బలాధినాథా భీమాదయః శేషం సమానమ్. 45

శ్లో॥ ఆక్రాన్తమన్తర్హరినాయకానాం తేషాం ప్రతాపేన కృశానునేవ ।
పురత్రయం ప్లుష్టమివేశ్వరేణ విరోధిచక్రం చకితం చచాల ॥ 46

ఆక్రాన్తమితి తేషాం హరినాయకానాం వానరసేనాపతీనాం, పక్షే కృష్ణనాథానాం భీమాదీనాం కృశానునా వహ్నినేవ ప్రతాపేన తేజసా అన్తర్మధ్యే ఆక్రాన్తం విరోధిచక్రం శత్రుసైన్యమ్ ఈశ్వరేణ శివేన ప్లుష్టం దగ్ధం పురత్రయమివ చకితం భీతం సత్ చచాల చఞ్చలం బభూవ ఉపమయోస్సంసృష్టిః. 46

శ్లో॥ రోషేణ ధూమ్రాక్ష మకమ్పనఞ్చ ప్రమథ్య సైన్యం పవమానసూనుః ।
వ్యయూయుజయత్సంయతి జీవితేన తుఙ్గేన దోష్ణా తులితాద్రిశృఙ్గః ॥47

రోషేణేతి. తుఙ్గేన బృహతా దోష్ణా బాహునా తులితముద్ధృతమ్ అద్రిశృఙ్గం యేన తాదృశః పవమానసూనుర్హనుమాన్ ధూమ్రాక్షం ధూమ్రాక్షనామకమ్ అకమ్పనమకమ్పన-నామకఞ్చ రాక్షససేనాపతిం రోషేణ ప్రమథ్య వినాశ్య అనన్తరం సంయతి యుద్ధే సైన్యం రాక్షసబలం జీవితేన వ్యయూయుజత్ వియోజయామాస జఘానేత్యర్థః పక్షే తుఙ్గేన దోష్ణా తులితం సదృశీకృతమ్ అద్రిశృఙ్గం యేన తాదృశః, పవమానసూనుః భీమః రోషేణ ధూమ్రాక్షం కలుషలోచనం తథా అకమ్పనఞ్చ భయకమ్పరహితం రణాదచలన్తమితి వా సైన్యం కౌరవబలం ప్రమథ్య గదాదిభిరాహత్య జీవితేన వ్యయూయుజత్ అస్మిన్ పక్షే తులితాద్రిశృఙ్గ ఇతి **ఆర్థ్యుపమా.** 47

శ్లో॥ తతో నిషఙ్గీ శరదీ ప్రహస్తస్సేనాపతిః క్రౌఞ్చమివాపగేయః ।
బలం బృహచ్ఛక్తిధరో బిభేద మూర్ఛద్యశః పాణ్డుసుతస్య రాజ్ఞః ॥ 48

తత ఇతి. తతోఽనన్తరం నిషఙ్గీ తూణవాన్ తథా శరాన్ దదాతి శరైర్ద్యతీతి వా శరదం ధనుః తదస్యాస్తీతి శరదీ ధనుర్ధరః తథా శక్తిం సామర్థ్యమ్ అస్త్రవిశేషం వా ధరతీతి శక్తిధరః ప్రహస్తో రాక్షసవిశేషః సేనాపతిస్సన్ రాజ్ఞః సుతస్య దశరథతనయస్య రామస్య బృహత్ప్రభూతం తథా మూర్ఛతా వర్ధమానేన యశసా పాణ్డుశుక్లం సర్వత్ర లబ్ధకీర్త్యర్థః. బలం వానరసైన్యమ్ ఆపగేయో గఙ్గాతనయః శక్తిధరః కార్తికేయః క్రౌఞ్చం పర్వతవిశేషమివ బిభేద వివ్యాధ, కార్తికేయస్య గఙ్గయా కియత్కాలం గర్భే ధృతత్వాదాపగేయత్వం, పక్షే శరైర్దీప్ర ఉజ్జ్వలన్ హస్తో యస్య సః సేనాపతి రాపగేయో భీష్మః పాణ్డుసుతస్య రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య మూర్ఛద్యశో బృహద్బలం శక్తిధరః క్రౌఞ్చమివ బిభేద అన్యత్తుల్యమ్, **ఉపమా.** 48

శ్లో॥ ప్రవీరలోకాన్ప్రళయం నయన్తం ప్రతాపకాలానలమస్య దృష్ట్వా ।
యశోధనస్తన్నిధనైకసాధ్యాం స్వపక్షరక్షాం క్షితిపోఽనుమేనే ॥ 49

ప్రవీరేతి. యశ ఏవ ధనం యస్య సః క్షితిపో రామః, పక్షే యుధిష్ఠిరః, ప్రవీరలోకాన్ శ్రేష్ఠయోద్ధృజనాన్ ప్రళయం నాశం నయన్తమ్ అస్య ప్రహస్తస్య, పక్షే భీష్మస్య, ప్రతాప ఏవ

కాలానలః ప్రళయాగ్నిస్తం దృష్ట్వా స్వపక్షాణాం రక్షాం రక్షణం తస్య ప్రహస్తస్య, పక్షే భీష్మస్య నిధనైకసాధ్యాం వినాశమాత్రజన్యామ్ అనుమేనే నిశ్చికాయ అస్య జీవనే మదీయా న జీవిష్యన్తి అతో యథాస్య వినాశః స్యాత్తథా విధేయమితి నిశ్చితవానిత్యర్థః. అత్ర ద్వితీయపాదే లోకప్రళయకరణధర్మస్య సాక్షాదుపమాన ఏవ సమ్భవాత్ప్రతాపకాలానలేతి **రూపకం** నోపమా.

శ్లో॥ విక్రాన్తా అపి ధీమన్తస్తేఽపార్థా హరినాయకాః ।
నక్తఞ్చారిబలాధీశమభిపేతుర్జయార్థినః ॥ 50

విక్రాన్తా ఇతి. విక్రాన్తా అపి పరాక్రమశాలినోఽపి తథా ధీమన్తః **కాకాక్షిన్యాయా**దత్రాపి **అపేరన్వయః**, బుద్ధిమన్తోఽపి అపార్థా అపగతప్రయోజనాః పూర్వం ప్రహస్తం జేతుమశక్నువంత ఇత్యర్థః. తే హరినాయకా వానరసేనాపతయః జయార్థినస్సన్తః నక్తఞ్చారి-బలానాం నిశాచరసైన్యానామ్ అధీశం నాయకం ప్రహస్తమ్ అభిపేతుః అధికమాచక్రముః సమ్భూయేతి శేషః. పక్షే విక్రాన్తా అపి ధీమన్తోఽపి హరినాయకాః అత్రాప్యపేరన్వయః కృష్ణనాథా అపి తథాపి భీష్మం జేతుమశక్నువన్త ఇత్యర్థః. తే పార్థాః పృథాయాః కున్త్యాస్తనయా యుధిష్ఠిరాదయః జయార్థినస్సన్తః నక్తఞ్చ చకారః పాదపూరణే, రాత్రౌ అరేర్దుర్యోధనస్య బలాధీశం సేనాపతిం భీష్మమ్ అభిపేతుః ప్రాపుః కథమప్యజేయస్య భీష్మస్య వధోపాయ-జిజ్ఞాసయా రాత్రౌ తస్య శిబిరం ప్రాపురిత్యర్థః. 50

శ్లో॥ నిర్భిన్నమర్మణా దేహస్పృహాం హిత్వా యుయుత్సతా ।
వరేభ్యస్తేన వీరేణ వధోపాయః ప్రదర్శితః ॥ 51

నిర్భిన్నేతి. నిర్భిన్నం నిశ్శేషేణ విదారితం మర్మ మర్మస్థానం హృదయం యస్య తాదృశేన తథాపి దేహస్పృహాం దేహధారణాకాఙ్క్షాం హిత్వా యుయుత్సతా యోద్ధుమిచ్ఛతైవ తేన వీరేణ ప్రహస్తేన పరేభ్యశ్శత్రుభ్యో రామాదిభ్యః యదభిప్రేత్య ధాత్వర్థ ఇతి **సంప్రదానసంజ్ఞాయాం చతుర్థీ**, వధోపాయః స్వస్య మారణోపాయః ప్రదర్శితః జ్ఞాపితః మర్మణి భిన్నే హి యోద్ధారో రణాదపయానం కుర్వన్తి అయన్తు నిర్భిన్నమర్మాపి అపయానమకృత్వా జీవనాశాం పరిత్యజ్య యుద్ధం కృతవాన్ తేనైవ స్వల్పప్రహారరూపం స్వవధోపాయం సూచయామాసేత్యర్థః. పక్షే నిర్భిన్నం ప్రకాశితం మర్మరహస్యం యేన స తథా తేన తథా, దేహస్పృహాం హిత్వా యుయుత్సతా భీష్మస్యేచ్ఛామృత్యుత్వాత్ సత్యాం దేహధారణేచ్ఛాయాం మరణం న భవేదితి తాం హిత్వైవ యోద్ధుమిచ్ఛతేత్యర్థః, తేన వీరేణ భీష్మేణ పరేభ్యో యుధిష్ఠిరాదిభ్యో వధోపాయః శిఖణ్డినః పురతోఽవస్థాపనరూపః ప్రదర్శితః కథితః పురా కిల అమ్బానామ్నీ కన్యా వివాహార్థమాగతా అన్యపూర్వాసీతి నిరాకృతా కోపాద్భీష్మం హన్తాస్మీతి సఙ్కల్పేన తపశ్చచార సేయం శిఖణ్డీ ద్రుపదస్య పుత్రస్తద్దర్శనేన చ నాహం యోత్స్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం తతశ్చ శిఖణ్డినం పురస్కృత్యార్జునో యుధ్యతు తేన చాయుధ్యన్నహం శరశతనిచితో భూమ్యాం పతిష్యామీత్యాది సర్వం భీష్మో కథయదిత్యర్థః. 51

శ్లో॥ ప్రవర్త్యభూయస్సమరం పరశ్శతాన్విపక్షవీరాన్నయతో యమక్షయమ్ ।
పరాక్రమస్తస్యధనఞ్జయోద్భవప్రతాపరుద్ధోఽపి విపప్రథేతరామ్ ॥ 52

ప్రవర్త్యేతి. భూయః పునరపి సమరం ప్రవర్త్య ప్రకర్షేణ వర్తయిత్వా శతాత్పరే పరశ్శతాః శతాధికాస్తాన్ పరిమాణం శతాదూర్ధ్వం పరశ్శతముదాహృతమితి **కోశః** పరాచ్ఛత సహస్రయోరితి స్ఫుట్ విపక్షవీరాన్ శత్రుయోధాన్, యమక్షయం యమాలయం నయతః ప్రాపయతస్తస్య ప్రహస్తస్య పరాక్రమః ధనఞ్జయాద్వహ్నేరుద్భవో యస్య సః ధనఞ్జయోద్భవః నీలనామా వానరేశ్వరస్తస్య ప్రతాపేన రుద్ధోఽపి వారితోఽపి విపప్రథేతరాం విశేషేణాత్యర్థం ప్రథితో బభూవ, నీలేన సార్థమత్యర్థం యుయుధే ఇత్యర్థః, పక్షే తస్య భీష్మస్య పరాక్రమః ధనఞ్జయోఽర్జునస్తస్మాదుద్భవో యస్య తాదృశో యః ప్రతాపః తేన రుద్ధోఽపి విపప్రథేతరాం ధనఞ్జయోఽర్జునే వహ్నినాగభిద్దేహమారుతే ఇతి **మేదినీ**. 52

శ్లో॥ ప్రతిదిశమరివీరానాశుగైర్ధారయిత్వా
సమరభువి చరన్తం నాయకం వాహినీనామ్ ।
ప్రసభమభిపపాత ప్రాంశుధామాగ్నిజన్మా-
ఫణిపతిమివ తీవ్రం చణ్డవేగశ్శిఖణ్డీ ॥ 53

ప్రతీతి. దిశం దిశం ప్రతి ప్రతిదిశం సర్వాసు దిక్ష్విత్యర్థః, ఆశుగైర్బాణైః అరివీరాన్ శత్రుయోధాన్ ధారయిత్వా విదార్య ద్రావయిత్వేతి పాఠే అపసార్య సమరభువి యుద్ధాఙ్గణే చరన్తం భ్రమన్తం వాహినీనాం సేనానాం నాయకం పతిం ప్రహస్తం ప్రాంశు ఉద్రిక్తం ధామ తేజో యస్య తాదృశోఽగ్నిజన్మా అగ్నిపుత్త్రో నీలవానరః చణ్డవేగో వికటవేగవాన్ శిఖణ్డీ మయూరస్తీవ్రం విషోల్బణం ఫణిపతిమివ ప్రసభం బలేన అభిపపాత ఆభిముఖ్యేన ప్రాప, పక్షే ప్రాంశుధామైవ మహాతేజ ఏవ అగ్నిస్తస్య జన్మ యస్మాత్ తాదృశః యజ్ఞాగ్న్యుత్పన్న ఇతి కేచిత్ శిఖణ్డీ తన్నామా ద్రుపదపుత్రః చణ్డవేగః గరుడస్తీవ్రం ఫణిపతిమివ వాహినీనాం నాయకం భీష్మం ప్రసభమభిపపాత శేషం సమానమ్. శిఖణ్డీ నా కలాపే స్యాద్గాఙ్గేయారి మయూరయోరితి **మేదినీ**, ఉభయత్రా**ప్యుపమా**, భారతపక్షే చణ్డవేగస్య శిఖణ్డివిశేషణత్వే ఫణిపతిమివ సాక్షాత్సర్పమివేత్యుత్ప్రేక్షా. 43

శ్లో॥ అసహ్యతేజాః ప్రహరన్ప్రసహ్య మనోజవ స్యన్దనదీర్ఘభూమిః ।
అసౌ విసర్పన్సమరే సమన్తాన్న తచ్ఛరాణామభవచ్ఛరవ్యమ్ ॥ 54

అసహ్యేతి. అసహ్యం రిపుభిః సోఢుమశక్యం తేజో యస్య సః తథా, ప్రసహ్య హఠేన ప్రహరన్ ప్రహారం కుర్వన్ తథా మనస ఇవ జవో వేగో యస్య సః తథా స్యన్దనం గమనం గమనవిశేషార్థస్య స్యన్దధాతోర్గమనార్థకత్వే లక్షణా పక్షే రథస్తేన దీర్ఘా భూమిర్యేన సః తథా సమరే సమన్తాత్ సర్వతో విసర్పన్ వేగేన భ్రమన్ ఈదృశోఽసౌ నీలః, పక్షే శిఖణ్డీ, తస్య

ప్రహస్తస్య పక్షే భీష్మస్య శరాణాం శరవ్యం లక్ష్యం నాభవత్ లక్షం లక్ష్యం శరవ్యఞ్చే**త్యమరః**, అజహల్లిఙ్గత్వాన్న పుంస్త్వం పూర్వత్ర వేగాతిశయేన విసర్పణాన్న శరవ్యత్వమ్ అత ఏవ పదార్థహేతుకం **కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః**. ఉత్తరత్ర శిఖణ్డినోఽమ్బావతారత్వేన స్త్రీత్వాత్ స్త్రీషు శస్త్రం న సన్ధాస్య ఇతి భీష్మస్య ప్రతిజ్ఞయా న శరవ్యత్వమితి బోధ్యమ్. 54

శ్లో॥ సఙ్ఖ్యే సమ్ముఖతాం సతాం రచయతా తారాన్వయస్య ప్రియం
సద్యస్సమ్మదహృష్టరోమవిలసద్వక్షశ్శిలాం బిభ్రతా ।
అగ్రే ధామ శిఖణ్డినః ప్రథయతా భ్రాజిష్ణునా జిష్ణునా
నీలేనామ్బుముచేవ దావదహనస్సేనాపతిః పాతితః ॥ 55

సఙ్ఖ్య ఇతి సఙ్ఖ్యే యుద్ధే సతాం సాధూనాం విభీషణాదీనాం సమ్ముఖతాం ప్రసన్నముఖతాం ప్రియఞ్చ రచయతా కుర్వతా తథా సమ్మదేన హర్షేణ హృష్టాని ఉద్గతాని యాని రోమాణి తైర్విలసద్వక్షో యత్ర తద్యథా తథా శిలాం ప్రస్తరఖణ్డం బిభ్రతా ధారయతా తథా భ్రాజిష్ణునా దీప్తిమతా తథా జిష్ణునా జయశీలేన నీలేన నీలనామ్నా వానరేశ్వరేణ తారాన్వయస్య తారాపుత్రస్య అఙ్గదస్యాగ్రే శిఖణ్డినో మయూరస్య ధామ తేజః శుక్రమిత్యర్థః. ప్రథయతా పృథూకుర్వతా అమ్బుముచా మేఘేన దావదహనో వనాగ్నిరివ సేనాపతిః ప్రహస్తః సద్యస్తక్షణమేవ పాతితః శిలాప్రహారేణ నిపాతితః అన్యత్ర నిర్వాపితః యథా మేఘేన దావదహనః సద్యో నిర్వాప్యతే తథా పాతిత ఇత్యర్థః. పక్షే సఙ్ఖ్యే సతాం వీరాణాం సమ్ముఖతాం యుద్ధోన్ముఖత్వం రచయతా తథా తారాన్వయస్య ఉచ్చవంశోత్పన్నస్య యుధిష్ఠిరస్య కృష్ణస్య వా ప్రియఞ్చ రచయతా యద్వా తారా బృహస్పతిపత్నీ తస్యా అపత్యం తారో బుధస్తదన్వయస్య బుధస్య చన్ద్రౌరసత్వాత్ చన్ద్రవంశోత్పన్నస్య పూర్వోక్తస్యేత్యర్థః. తథా సమ్మదహృష్టరోమభిః విలసద్యద్వక్ష స్తత్ కఠినత్వాత్ విస్తీర్ణత్వాచ్చ శిలేవ తాం బిభ్రతా తథా శిఖణ్డినో ద్రౌపదస్యాగ్రే శిఖణ్డినం పురస్కృత్యేత్యర్థః. ధామ తేజః ప్రథయతా తథా భ్రాజిష్ణునా శోభమానేన ఈదృశేన జిష్ణునా అర్జునేన నీలేన సలిలభారశ్యామళేన అమ్బుముచా దావదహన ఇవ సేనాపతిః భీష్మః సద్యః పాతితః శరశతనిచితో రథాద్భూమౌ నిపాతితః తారాన్వయస్యేత్యత్ర రామానుజ–స్యేతి క్వచిత్ పాఠస్తత్ర పూర్వత్ర లక్ష్మణస్య ఉత్తరత్ర కృష్ణస్యేత్యర్థః, **ఉపమాలఙ్కారః**, **శార్దూలవిక్రీడితం** వృత్తమ్. 55

శ్లో॥ రణాఙ్గణగతః ప్రాణాంస్తావదేవ బభార సః ।
యావత్తిగ్మకరో నాసీదాగ్నేయపథగోచరః ॥ 56

రణేతి. తిగ్మకరో లఘుహస్తః సప్రహస్తః రణాఙ్గణగతస్సన్ తావదేవ ప్రాణాన్ బభార అధారయత్ యావత్ ఆగ్నేయస్య అగ్నితనయస్య నీలస్య పన్థాః సమ్ముఖమ్ ఆగ్నేయపథః **ఋగాదిత్వాదత్సమాసాన్తః** తద్గోచరో నాసీన్న బభూవ, యావన్నీలేన సహ యుద్ధం న

కృతం తావజ్జీవిత ఆసీత్ యుధ్యమానేతు నీలే సద్య ఏవ మమారేత్యర్థః. ఏతేన నీలస్య శౌర్యాధిక్యం ధ్వనితం పక్షే రణాఙ్గణగతః రణభౌమౌ శరశయ్యామధిశయానః స భీష్మః తావదేవ ప్రాణాన్ బభార యావత్తిగ్మకరః సూర్యః ఆగ్నేయోఽగ్నిసమ్బన్ధీయః పన్థాః కోణః ఇత్యర్థః, తస్మాద్గవి దిశి ఉత్తరస్యాం దిశీత్యర్థః. చరతీతి గోచరో నాసీత్ ఆగ్నేయ్యా దిశః సకాశాదుత్తరస్యాం దిశి న గన్తుముద్యత ఇత్యర్థః. యావత్సూర్యస్యోత్తరాయణం న భవేదితి పరమార్థం స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌరిత్యమరః. యద్వా ఆగ్నేయపథగః అగ్నికోణస్థితస్తిగ్మకరః యావదచరః స్వల్పచరో నాసీత్ అగ్నికోణా దుత్తరదిశం స్వల్పం గన్తుముద్యతో న బభూవేత్యర్థః, అశబ్దస్యాదభావేఽపి స్వల్పార్థ-ప్రతిషేధయోరితి **మేదినీ**. 56

శ్లో॥ ఏవం దశాహోనిధృతప్రతిజ్ఞః కపిధ్వజేనాహితయుద్ధభీష్మః ।
పతత్రిభిస్తీవ్రముఖైరుపేతస్స వీరశయ్యాం చిరమధ్యశేత ॥ 57

ఏవమితి. ఏవం దశాయాః స్వస్య జీవనావస్థాయా హానయే నాశాయైవ ధృతా కృతా ప్రతిజ్ఞా ఏతాన్ అహత్వా న నివర్తిష్యే ఇత్యాదిరూపా యేన సః తథా కపిధ్వజేన వానరశ్రేష్ఠేన నీలేన సహ ఆహితం కృతం యద్యుద్ధం తత్ర భీష్మో భయఙ్కరః ఈదృశోఽపి స ప్రహస్తః తీవ్రముఖైః తీక్ష్ణతుణ్డైః పతత్రిభిః తన్మాంసభక్షణేచ్ఛయా ఆగతైః పక్షిభిరుపేతో వేష్టితస్సన్ వీరాణాం మృతయోధానాం శయ్యాం శయనం రణభూమిమిత్యర్థః. యత్రార్థేఽధిష్ఠాదేరిత్యధికరణస్య **కర్మత్వం** చిరమ్ అధ్యశేత అధిశయితవాన్, రణభూమౌ నిపత్య దీర్ఘనిద్రాం జగామేత్యర్థః. ఏవం దశాహోనిదశసఙ్ఖ్యకదివసాన్ వ్యాప్య ధృతా పాలితా ప్రతిజ్ఞా అయుతయోధవధరూపా యేన సః తథా, కపిధ్వజేనార్జునేన సహ ఆహితా కృతా యుద్యుద్ధం యేన సః **యుధ్యతేర్భావే క్విప్**, హేతి పాదపూరణే, తాదృశస్స భీష్మో గాఙ్గేయః తీవ్రముఖైస్తీక్ష్ణాగ్రైః పతత్రిభిర్బాణైరుపేతో నిచితస్సన్ చిరం బహుకాలం యావదుత్తరాయణమిత్యర్థః. వీరశయ్యాం వీరజనోచితం శయనం శరశయ్యామిత్యర్థః అధ్యశేత. 57

శ్లో॥ తతో జిగీషుః ప్రతిపక్షమాజౌ లఙ్కేశ్వరః ప్రాగివ దేవరాజమ్ ।
దధ్రే ధనుస్తుఙ్గకిరీటమౌళిరాకల్పరత్నద్యుతిశోభికర్ణః ॥ 58

తత ఇతి. తతః ప్రహస్తవినాశానన్తరం లఙ్కేశ్వరో రావణః, ఆజౌ యుద్ధే ప్రాక్ పూర్వం దేవరాజమ్ ఇన్ద్రమివ ప్రతిపక్షం శత్రుం రామం జిగీషుస్సన్ ధనుర్దధ్రే ధృతవాన్ స్వయం యోద్ధుమాజగామేత్యర్థః. కిమ్భూతః తుఙ్గాన్యుచ్చాని కిరీటాని మకుటాని యేషు తాదృశా మౌళయో మస్తకాని యస్యసః తథా ఆకల్పరత్నానాం నైపథ్యభూతహీరకాదీనాం ద్యుతిభిః శోభినః కర్ణాః శ్రోత్రాణి యస్య సః పక్షే తతో భీష్మపతనానన్తరం తుఙ్గకిరీటమౌళిః కర్ణో రాధేయః ప్రాక్ పురా లఙ్కేశ్వరో దేవరాజమివ ప్రతిపక్షమర్జునం జిగీషుస్సన్ ఆకల్పరత్న ద్యుతిశోభి స్వస్య హస్తాభరణరత్నకాన్త్యా శోభమానం ధనుర్దధ్రే పూర్వం జీవతి యుధ్యమానే

భీష్మేనాహం యోత్స్యే ఇతి తేన ప్రతిజ్ఞాతం సంప్రతి శరశయ్యామధిశయానే తస్మిన్యుద్ధార్థం సధనుః జగ్రాహేత్యర్థః. **ఉపమా.** 58

శ్లో॥ స్వామినా జనితసత్క్రియేణ సా దిఙ్ముఖాన్తరవిసారితేజసా ।
దక్షిణా దిగివ కుమ్భజన్మనా నాథవత్యజని వైరివాహినీ ॥ 59

స్వామినేతి. జనితా సత్క్రియా సమ్మానం యేన స తథా తేన తథా దిఙ్ముఖాన్తర-విసారి దిగన్తవిఖ్యాతం తేజో యస్య తాదృశేన స్వామినా రావణేన సా వైరివాహినీ రాక్షససేనా కుమ్భజన్మనా అగస్త్యేన దక్షిణా దిగివ నాథవతీ సనాథా అజని తేజస్విస్వామిసత్కారేణ పునర్నవీనేవ రిపుసేనా యుద్ధాయావస్థితేత్యర్థః, పక్షే స్వామినా దుర్యోధనేన జనితా సత్క్రియా సైనాపత్యేఽభిషేకాదిః యస్య స తథా తేన కుమ్భజన్మనా కుమ్భయోనినా ద్రోణేన కుమ్భయోనిరగస్త్యే స్యాద్వసిష్ఠద్రోణయోః పుమానితి **మేదినీ**, దక్షిణాదిగివ సా వైరివాహినీ నాథవత్యజని భీష్మపతనానన్తరం దుర్యోధనేన ద్రోణః సేనాపతిః కృతః ఇత్యర్థః, కర్ణస్సేనాపతిః కృత ఇతి కేషాఞ్చిద్వ్యాఖ్యానం భారతానవలోకనవిజృమ్భితం కుమ్భజన్మనేతి శ్లిష్టం పదం యథా కుమ్భజన్మనా అగస్త్యేన దక్షిణాదిక్ సనాథా తథా కుమ్భజన్మనా ద్రోణేన వైరివాహినీ**త్యుపమా**, శ్లేషానుప్రాణితా, అన్యత్తుల్యమ్, **రథోద్ధతా వృత్తమ్.** 59

శ్లో॥ సజీవితగ్రహణవిధౌ కృతోద్యమః క్షమాపతేః ప్రసభమజాతవిద్విషః ।
ససంభ్రమోచ్చలితపయోధిడమ్బరైస్స్వమణ్డలైః పరబలమభ్యవర్తత ॥60

స ఇతి. స రావణః అజాతవిద్విషః అన్యాయ్యాచరణాభావేనానుత్పన్నశత్రోరపి క్షమాపతే రాజ్ఞో రామస్య ప్రసభం బలేన జీవితగ్రహణవిధౌ జీవనగ్రహణకర్మణి వధకర్మణీత్యర్థః. కృతోద్యమః కృతయత్నస్సన్ ససంభ్రమాణి సత్వరాణి తథా ఉచ్చలితస్య అతిక్రాన్తవేలస్య పయోధేరివ డమ్బరం వేగచాపల్యం యేషాం తాని **చేత్యనయోర్విశేషణసమాసః**, ఈదృశైః స్వమణ్డలైః నిజసైన్యబృన్దైః కృత్వా పరబలం రామసైన్యమ్ అభిలక్షీకృత్య అవర్తతరామసైన్య-సమ్ముఖం జగామేత్యర్థః, పక్షే సద్రోణః అజాతవిద్విషః క్షమాపతేర్యుధిష్ఠిరస్య భూపతే ర్జీవితగ్రహణవిధౌ జీవితస్య జీవనవతో గ్రహణకర్మణి ఆగమికత్వేఽపి ప్రణతస్య **జనప్రియా-మిత్యాదివత్సమాసః** కృతోద్యమః జీవన్తం యుధిష్ఠిరం గృహీష్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞస్సన్. శేషం తుల్యమ్. **రుచిరావృత్తమ్.** 60

శ్లో॥ స సఙ్గరే నరేన్ద్రస్య విజయం ప్రతి సన్దధే ।
వసన్తే కామదేవస్య శీతరశ్మేరివోదయః ॥ 61

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే అష్టమస్సర్గః.

స ఇతి. స రావణః పక్షే ద్రోణః సఙ్గరే యుద్ధే నరేన్ద్రస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య యో విజయస్తత్కర్మకపరాజయస్తం ప్రతిసన్దధే సన్ధానం చకార ఉపమయేదం దృఢయతి వసన్తే

కాలే కామదేవస్య కన్దర్పస్య విజయం ప్రతి కన్దర్పకర్తృకయువజనపరాజయం ప్రతి శీతరశ్మేశ్చన్ద్రస్యోదయ ఇవ చన్ద్రోదయో యథా కామదేవస్య కామిజనవిజయం ప్రతిసన్ధత్తే–తథేత్యర్థః. అథ చ కామదేవస్య ఏతత్కావ్యప్రయోజకనృపతేర్విజయమ్ ఉత్కర్షం సౌమనస్య–మిత్యర్థః, ప్రతిశీతరశ్మేరుదయ ఇవ విజయప్రీతిమాదదే ఇతి పాఠస్తు న మనోరమః భారతపక్షే నరేన్ద్రస్యేతి **కర్తృషష్ఠీ** వా నరేన్ద్రస్య దుర్యోధనస్య **ఉపమా.** 61

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం రాఘవపాణ్డవీయమహాకావ్యటీకాయామ్ అష్టమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

నవమః సర్గః ।

**శ్లో॥ సా సేనా యుద్ధయాత్రోత్సుకసుభటముఖాధ్మాతశఙ్ఖానుమూర్ఛ-
న్నానానిస్సాణభేరీమురజవరరవాక్రాన్తలోకాన్తరాళా ।
వాతవ్యాధూతధౌతధ్వజపటపటలీచుమ్బ్యమానామ్బువాహా
వాహవ్యూహక్షతాక్ష్మాతలబహులరజోనిర్భరా నిర్బభాసే ॥ 1**

సేతి. సా సేనా రావణబలం, పక్షే కౌరవబలం, నిర్బభాసే అతితరాం శుశుభే కిమ్భూతా యుద్ధయాత్రాయాం యుద్ధార్థం గమనే ఉత్సుకా ఉద్యుక్తా యే సుభటా వీరాస్తేషాం ముఖై-రాధ్మాతా వాదితా యే శఙ్ఖాస్తాన్ అనుశఙ్ఖరవస్య పశ్చాదిత్యర్థః, మూర్ఛన్త ఉజ్జృమ్భమాణాః నానా బహువిధా యే నిస్సాణానాం వాద్యభేదానాం భేరీణాం మురజవరాణాం మృదఙ్గ శ్రేష్ఠానాం చ రవా ధ్వనయస్తైరాక్రాన్తం వ్యాప్తం లోకాన్తరాళం భువనవివరం యయా సా తథా వాతేన వ్యాధూతానాం కమ్పితానాం ధౌతానాం క్షాళితానాం శుభ్రాణామిత్యర్థః, ధ్వజపటానాం పతాకావస్త్రాణాం యా పటలీ రాజీ తయా చుమ్బ్యమానా సంశ్లిష్యమాణా అమ్బువాహా మేఘాః యయా సా తథా వాహవ్యూహేనాశ్వసమూహేన క్షతం క్షుణ్ణం యత్ క్ష్మాతలం తస్య బహులో రజోనిర్భరో ధూళిపటలం యస్యాం, సా. **స్రగ్ధరావృత్తమ్.** 1

**శ్లో॥ తదను సా భరతాగ్ర్యవరూథినీ ధృతమహాయుధయోధనిరన్తరా ।
సమరరఙ్గతలే సమదోచ్ఛలద్గజఘటే జఘటే పరసైనికైః ॥ 2**

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం ధృతాని మహాయుధాని యైస్తాదృశా యే యోధా భటాస్తై-ర్నిరన్తరా నిరవకాశా ధృతమహా ధృతోత్సవా ఆయుధైర్యోధైశ్చ నిరన్తరేతి వా సా అగ్రే భవోఽగ్ర్యః భరతస్య కైకేయస్యాగ్ర్యో రామస్తస్య పక్షే భరతవంశశ్రేష్ఠస్య యుధిష్ఠిరస్య వరూథినీ సేనా సమదా మత్తా ఉచ్ఛలన్తీ వల్గన్తీ గజఘటా హస్తిబృన్దం యత్ర తాదృశస్సమర ఏవ రఙ్గో నాట్యభూమిస్తస్య తలే పరసైనికైః శత్రుబలైః జఘటే మిళితమ్ అత్ర సమరరఙ్గేతి **నిరఙ్గరూపకం** జఘటే జఘటే ఇతి **యమకం,** తదనయోః **సంసృష్టిః,** సమదోచ్ఛలద్గజఘటైరితి పాఠస్తు న మనోరమః, **ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తం** ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌభరావితి లక్షణాత్.

**శ్లో॥ పణవానకశఙ్ఖసింహనాదైర్బధిరీభూతనభోదిగన్తరాళమ్ ।
ఇతరేతరసక్తవైరివీరం సమరం సమ్భృతసమ్భ్రమం బభూవ ॥ 3**

పణవేతి. పణవా వాద్యభేదా ఆనకాః పటహాః శఙ్ఖాశ్చ లక్షణయా పణవాదిశబ్దా ఉపస్థాప్యన్తే సింహనాదాః సింహవద్వీరాణాం నాదాశ్చ తేషాం ద్వంద్వః తైర్బధిరీభూతాని నభో గగనం దిగన్తరాళాని దిఙ్మధ్యాని చ బధిరత్వసమ్బన్ధాన్నభశ్చరాదిప్రాణిషు లక్షణా యత్ర తత్ తథా ఇతరేతరసక్తాః పరస్పరం యుద్ధసజ్గతా వైరివీరా యత్ర తత్ తథా సమ్భృతో ధృతః సమ్భ్రమ ఆవేగ ఆదరో వా యత్ర తత్ తాదృశం సమరం బభూవ వైతాళీయభేద **ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తం** లక్షణముక్తం ప్రాక్. 3

శ్లో॥ మహాహవే మహితమనోరథం ద్విషం మహీపతేః ప్రతిముఖమిన్ద్రజిద్గురుమ్ ।
న్యవారయద్ద్రుతమభిపత్య గోపతేశ్శరీరజో భుజధృతతుఙ్గగోత్రధూః ॥4

మహాహవ ఇతి. మహాహవే మహాసఙ్గ్రామే గవాం కిరణానాం పతిః సూర్యస్తస్య శరీరజః పుత్త్రస్సుగ్రీవః భుజాభ్యాం ధృతా తుఙ్గా ఉచ్చా గోత్రస్య పర్వతస్య ధూర్భారః శృఙ్గమిత్యర్థః. యేన తాదృశస్సన్ ధూర్యానముఖభారయోరితి **హేమచన్ద్రః**, తే చానిత్యా ఇతి **సమాసాన్తాభావః**, ద్రుతమభిపత్యాగత్య మహితం పూజితం సన్తుష్టమిత్యర్థః. మనో యత్ర తాదృశో రథో యస్య తం యద్వా అమహితో దుష్టో మనోరథో రామజిఘాంసా రూపో యస్య తమ్ అత ఏవ మహీపతే రామస్య ప్రతిముఖం సమ్ముఖాగతం ద్విషం ద్వేష్టారమ్ ఇన్ద్రజితో మేఘనాదస్య గురుం పితరం రావణం న్యవారయత్ నివారితవాన్, పక్షే భుజేన ధృతా తుఙ్గా మహతీ గోత్రస్య వంశస్య ధూర్యేన సః తథా ఇన్ద్రజిత్ ఖాణ్డవదాహే ఇన్ద్రవిజయీ గోపతేః స్వర్గపతేరిన్ద్రస్య శరీరజోఽర్జునః మహాహవే మహీపతేః యుధిష్ఠిరస్య అమహితే అసత్కారే గ్రహణే ఇత్యర్థః. మనోరథో యస్య తమ్ అత ఏవ తస్యైవ ద్విషం ప్రతిముఖఞ్చ గురుం కౌరవాచార్యం ద్రోణం ద్రుతమభిపత్య న్యవారయత్ ద్రోణస్తు గురురాచార్య ఇతి **త్రికాణ్డశేషః**, **రుచిరావృత్తమ్**. 4

శ్లో॥ హరిప్రణేతారముదూఢబాణమ్మహీగతం భానుమివ స్ఫురన్తమ్ ।
జిత్వా స వీరాన్నితరామరౌత్సీదాకాశకుక్షిమ్భరిభిః పృషత్కైః ॥ 5

హరీతి. స రావణః ఆకాశకుక్షిమ్భరిభిః ఆకాశోదరపూరకైః పృషత్కైః కృత్వా వీరాన్ వానరయోధాన్ జిత్వా క్వచిద్భిత్త్వేతి పాఠః ఉదూఢబాణం గృహీతబాణాఖ్యవృక్షం బాణో వృక్షవిశేషే స్యాచ్చరస్యావయవే శరే ఇతి **హేమచన్ద్రః**, తథా మహీగతం భూతలాగతం భానుమివ సూర్యమివే**త్యుత్ప్రేక్షా**, స్ఫురన్తం తేజసా జ్వలన్తం వీరాణాం వానరాణాం ప్రణేతారం నాయకం సుగ్రీవం నితరామత్యర్థమ్. అరౌత్సీత్ రురోధ మహీగతం గాఢప్రహారేణ భూమౌ పతితం హరిప్రణేతారం జిత్వా వీరానరౌత్సీదితి వా, పక్షే స ద్రోణః వీరాన్ పాణ్డవయోధాన్ జిత్వా ఉదూఢబాణం గృహీతశరం శరైర్యుధ్యమానమిత్యర్థః, హరిః కృష్ణః ప్రణేతా సారథిర్యస్య తమర్జునమ్ అరౌత్సీత్ శేషం సమానమ్. 5

శ్లో॥ కిరీటినస్స్యన్దనకేతుమౌలిం క్రాన్త్వా నదన్తం కపిసైన్యనాథమ్ ।
దృష్ట్వా విపక్షస్య వినేతుమిచ్ఛోర్నేత్రాణి రోషాదరుణత్వమాపుః ॥ 6

కిరీటిన ఇతి. స్యన్దనస్య రావణరథస్య కేతుమౌలిం ధ్వజాగ్రం క్రాన్త్వా ఆక్రమ్య నదన్తం శబ్దం కుర్వన్తం కపిసైన్యనాథం నీలం సుగ్రీవమితి కేచిత్ తన్న రామాయణవిరోధాత్ దృష్ట్వా వినేతుమిచ్ఛోః తమపనేతుకామస్య కిరీటినః కిరీటవతః ఉన్నతశీర్షస్యేత్యర్థః. తత ఏవ ధ్వజాగ్రాక్రమణాపమానాత్కోప ఇతి భావః. విపక్షస్య రావణస్య నేత్రాణి చక్షూంషి రోషాత్ అరుణత్వం లౌహిత్యమ్ ఆపుః. పక్షే కిరీటినోఽర్జునస్య స్యన్దనకేతుమౌలిం క్రాన్త్వాధిష్ఠాయ నదన్తం కపిసైన్యనాథం హనూమన్తం దృష్ట్వా వినేతుమిచ్ఛోర్విపక్షస్య దుర్యోధనస్య నేత్రాణి నేతారః సేనాపతయ ఇత్యర్థః, నేత్రం పథి గుణే వస్తుభేదే మూలే ద్రుమస్య చ రథే చక్షుషి నద్యాస్తు నేత్రీనేతరివాచ్యవదితి **మేదినీ**. విశేష్యానుపాదానాత్**క్లీబత్వం** రోషాదరుణత్వమాపుః రక్తాక్షా బభూవుః ఏతత్పక్షేఽపి నేత్రాణి చక్షూంషీతి కేచిత్ తత్ర బహుత్వోపపత్తిరనుయోక్తవ్యా. 6

శ్లో॥ వ్యాక్షిప్తారాతిరక్షోబలపతిరభితస్సంయుగం వర్తయిత్వా
కిఞ్చిద్దోర్దణ్డకణ్డ్వాః కృతశమనవిధిర్మారుతేర్విక్రమేణ ।
వాఞ్ఛాభఙ్గే కిరీటాపనయ ఇవ కృతే గోపతేర్నన్దనేన
ప్రాప ప్రాప్తే క్షపాయాస్తిమిరముచి ముఖే సానుయాత్రో నివేశమ్ ॥7

వ్యాక్షిప్తేతి. వ్యాక్షిప్తాః పూర్వం విశేషేణ నిరస్తా అరాతయో యైస్తాదృశానాం రక్షోబలానాం రాక్షససైన్యానాం పతీ రావణః అభితః సమన్తాత్ సంయుగం యుద్ధం వర్తయిత్వా సుగ్రీవ నీలలక్ష్మణాదిభిః సహ యుద్ధం కృత్వేత్యర్థః, మారుతేర్హనూమతో విక్రమేణ కర్త్రా దోర్దణ్డానాం భుజపరిఘాణాం కణ్డ్వాః కణ్డూతేః కిఞ్చిత్కృతః శమనవిధిః శాన్తిర్యస్య తాదృశస్సన్ అగమకత్వేఽపి **నిత్యసాపేక్షత్వాత్సమాసః**, హనూమత్తలప్రహారేణ మూర్ఛితో భూత్వేత్యర్థః, అనన్తరం గోపతేర్భూపతేర్దశరథస్య నన్దనేన పుత్త్రేణ రామేణ వాఞ్ఛాయా మూర్ఛితలక్ష్మణా-పహరణేచ్ఛాయా భఙ్గ ఇవ కిరీటస్య మకుటస్య అపనయే ఛేదే కృతే సతి పూర్వోక్తవాఞ్ఛాభఙ్గే కిరీటాపనయే చ కృతే సతీత్యర్థః, హంసశ్చన్ద్ర ఇవాభాతి జలం వ్యోమతలం యథేతివత్ ద్వయోరపి ప్రకృతత్వమ్ తిమిరముచి అన్ధకారవర్షిణి క్షపాయా రాత్రేర్ముఖే ఉపక్రమే సన్ధ్యాసమయే ఇత్యర్థః. సానుయాత్రాస్సానుచరస్సన్ నివేశం లఙ్కానిలయం ప్రాప జగామ ప్రథమం సుగ్రీవాదిభిర్యుద్ధం కృత్వా శక్తిప్రహారేణ లక్ష్మణం మూర్ఛయిత్వా తమపజిహీర్షు రావణో హనూమత్తలప్రహారేణ విహ్వలితో రామేణ చ ఛిన్నమకుటస్సన్ సన్ధ్యాయాం లఙ్కాం ప్రవివేశేత్యర్థః. పక్షే వ్యాక్షిప్తా ఇతరేభ్యః కృతా అరాతీనాం దుర్యోధనాదీనాం రక్షా యేన స బలపతిర్ద్రోణః అభితస్సంయుగం వర్తయిత్వా మారుతేర్భీమస్య విక్రమేణ దోర్దణ్డకణ్డ్వాః కిఞ్చిత్కృతశమనవిధిః సన్ భీమేన సహ యుద్ధ్వా కిఞ్చిత్పరిశ్రాన్తః సన్నిత్యర్థః, తతశ్చ గోపతేః స్వర్గపతేరిన్ద్రస్య నన్దనేనార్జునేన కిరీటాపనయ ఇవ కిరీటాపనయనవదపమానబోధకే

వాఞ్ఛాభఙ్గే యుధిష్ఠిరగ్రహణేచ్ఛావిగమే కృతే సతి క్షపాయా ముఖే నివేశం శిబిరం ప్రాప శేషం సమానమ్, ఉభయత్రాప్యుపమా, స్రగ్ధరావృత్తమ్. 7

శ్లో॥ రచితం నరదేవజన్మనాజౌ మకుటస్యేవ మనోరథస్య భఙ్గమ్ ।
పరిభావయతో న శర్మ రాజ్ఞో నిశి జజ్ఞే ధృతరాష్ట్రనన్దనస్య ॥ 8

రచితమితి. ఆజౌ యుద్ధే, నరదేవజన్మనా రామేణ రచితం కృతం మనోరథస్యేవ సాక్షాదభిలాషస్యేవ ముకుటస్య భఙ్గం నిశి రాత్రౌ పరిభావయతశ్చిన్తయతః తథా అధృతమ్ అకృతం రాష్ట్రాణాం రాజ్యానాం నన్దనమానన్దో యేన తస్య భువనోద్వేజకస్యేత్యర్థః, ఏతావత్కాలపర్యన్తం కేవలం మయా జనాః క్లేశితా నతు సన్తోషితా ఇత్యపి భావయత ఇతి యావత్ రాజ్ఞో రావణస్య శర్మ సుఖం న జజ్ఞే బభూవ ధృతమవధృతం రాష్ట్రం రాజ్యకార్యం యేన తాదృశో నన్దనః పుత్త్ర ఇన్ద్రజిత్ యస్య స తథా, తస్య యోగ్యవీరపుత్రవతోఽపీత్యర్థ ఇతి వా పక్షే నరదేవజన్మనాఽర్జునేన ఆజౌ రచితం ముకుటస్యేవ మనోరథస్య యుధిష్ఠిరగ్రహణాభిలాషరూపస్య భఙ్గం పరిభావయతో ధృతరాష్ట్రనన్దనస్య ధృతరాష్ట్రపుత్త్రస్య రాజ్ఞో దుర్యోధనస్య నిశి శర్మ న జజ్ఞే అర్జునవిక్రమం స్మృత్వా భావనయా న నిద్రావిత్యర్థః. అత్ర మనోరథముకుటభఙ్గయోరన్యతరస్య పక్షద్వయే సమ్భావ్యమానత్వా**దుత్ప్రేక్షా ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తం** లక్షణముక్తం ప్రాక్. 8

శ్లో॥ ఆగామియుద్ధే విజయానుబన్ధి సంకల్ప్య సంశప్తకయోధబృన్దమ్ ।
రాజా రజన్యా విరతౌ రణాయ నిజానుజోద్బోధనమాచచార ॥ 9

ఆగామీతి. రాజా రావణః ఆగామియుద్ధే భావిదివసీయసమరే సంసప్తకయోధ్యబృన్దం సమయేన సంగ్రామాదనివర్తిభటసమూహం సంశప్తకాస్తు సమయాత్సంగ్రామాదనివర్తిన **ఇత్యమరః**. విజయానుబన్ధి జయజనకం సంకల్ప్య సంశప్తకయోధబృన్దేనైవ శ్వశ్శత్రుజయో భవిష్యతీతి నిశ్చిత్య రజన్యా విరతౌ ప్రభాతాయాం రణాయ రణం కర్తుం **తుంగర్థాత్కర్మణ ఇతి చతుర్థీ**, నిజానుజస్య స్వభ్రాతుః కుమ్భకర్ణస్య ఉద్బోధనం జాగరణమ్ ఆచచార కారయామాస సంశప్తకయుద్ధం రామాయణేఽవర్ణితమపి నాసంగతిమితి ధ్యేయం పక్షే రాజా దుర్యోధనః ఆగామియుద్ధే సంశప్తకయోధబృన్దం సుశర్మాదిత్రైగర్తవీరబృన్దరూపం నారాయణగోపబృన్దరూపం చ విజయస్యార్జునస్య అనుబన్ధి ప్రతిరోధకం సంకల్ప్య కల్పయిత్వా రజన్యా విరతౌ రణాయ నిజానుజానాం దుశ్శాసనాదీనాం ద్రోణసాహాయ్యార్థం జాగరణం, యద్వా అద్య సావధానతయా సర్వైర్యోద్ధవ్యం యథా గురుణా యుధిష్ఠిరస్య గ్రహణం సుకరం భవేదితి. జ్ఞాపనమాచచార, అయమర్థః, రణాఙ్గణే తిష్ఠత్యర్జునే యుధిష్ఠిరగ్రహణం దుర్ఘటమితి ద్రోణేనాభిహితే సుశర్మాదిషు చ వహ్నిం ప్రజ్వాల్య అర్జునమహత్వా న ప్రతినివర్తిష్యామహే ఇతి కృతప్రతిజ్ఞేషు తైరేవ రణాదర్జునాకర్షణం సంకల్ప్య ప్రభాతాయామేవ రజన్యాం రణత్వరయా దుశ్శాసనాదీనాముద్బోధనం చకారేతి. 9

శ్లో॥ ప్రాతర్భూయః ప్రవృత్తే సమరమహారమ్భబమ్భానినాదే
సన్ధ్యారాగే భటానామరిరుధిరనిభే రఞ్జయత్యాయుధాని ।
వీరైర్వైరానుబన్ధాత్ప్రతిభటఘటనాకాఙ్క్షయా రుద్ధమార్గా-
వేకీభూతావభూతాం రణభసజితోదన్వదోఘౌ బలౌఘౌ ॥ 10

ప్రాతరితి. సమరమహాయ యుద్ధోత్సవాయ మహానారమ్భ ఉపక్రమో యస్య తాదృశో యో బమ్భానినాదో వాద్యానాం బమ్భేతి ధ్వనిస్తస్మిన్, ప్రాతర్భూయః పునః ప్రవృత్తే సతి తథా అరిరుధిరనిభే అరిచ్ఛేదలగ్నరక్తసదృశే సన్ధ్యారాగే చ భటానాం యోధానామ్ ఆయుధాన్యస్త్రాణి రఞ్జయతి రక్తవర్ణాని కుర్వతి సతి వీరైః కర్తృభిః వైరానుబన్ధాద్విరోధసంబన్ధాత్ ప్రతిభటానాం రిపుయోధానాం యా ఘటనా సంశ్లేషస్తదా కృత ఉదన్వతస్సముద్రస్య ఓఘః ప్రవాహౌ యాభ్యాం తాదృశౌ బలౌఘౌ సైన్యసమూహౌ ఏకీభూతౌ అభూతామ్ ఇతరేతరం సంయుక్తౌ బభూవతుః ఉపమయోస్సంసృష్టిః **అనుప్రాసశ్చ, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.** 10

శ్లో॥ నరకభువమథాగ్రే వాహినీనాం యియాసుం
పటుపటహనినాదధ్వస్తనిద్రం దినాదౌ ।
పతిరమరరిపూణాం సోదరం భర్తృభక్తేః
పరిచరణవిధిజ్ఞం ప్రాహిణోత్సఙ్గరాయ ॥ 11

నరకేతి. అథ అనన్తరం అనుచరమ్ దినాదౌ ప్రాతఃకాలే అమరరిపూణాం దేవశత్రూణాం పతీ రావణః సోదరం భ్రాతరం కుమ్భకర్ణం సఙ్గరాయ యుద్ధాయ ప్రాహిణోత్ప్రేరయామాస, కింభూతం నరకస్య జనానాం నిరయస్య దుఃఖస్యేత్యర్థః. భూరుత్పత్తిర్యస్మాత్తమ్ అకారణజనదుఃఖమిత్యర్థః. తథా వాహినీనాం సేనానామగ్రే యియాసుం గన్తుమిచ్ఛుం తథా పటవః కఠోరాః యే పటహానాం వాద్యభేదానాం నినాదాః తైర్ధ్వస్తా నిద్రా యస్య తం తథా భర్తరి రావణే యా భక్తిస్తస్యా యః పరిచరణవిధిః పాలనం తం జానాతీతి తాదృశమ్ పక్షే స అమరరిపూణాం పతిర్దుర్యోధనః పటుపటహనినాదేన ధ్వస్తా నిద్రా యోధానాం యుద్ధాలస్యం యత్ర తద్యథా తథా ఆదరం దరో భయం తద్రహితం దరః స్యాద్భయగర్వయో- రితి **హేమచన్ద్రః**, నరకభువం నరకాసురపుత్త్రం భగదత్తనామకం ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరం సఙ్గరాయ ప్రాహిణోత్ శేషం సమానమ్. **మాలినీవృత్తమ్.** 11

శ్లో॥ స ప్రతిశ్రుతవిరోధిశాసనో వీరపాణమదఘూర్ణితేక్షణః ।
ఉచ్చచార పరమణ్డలం ప్రతి ప్రాంశుకాయ పిహితైకదిఙ్ముఖమ్ ॥12

స ఇతి. స కుమ్భకర్ణః, పక్షే భగదత్తః, పరమణ్డలం శత్రుసైన్యం ప్రతి ఉచ్చచార జగామ, కిమ్భూతః ప్రతిశ్రుతమఙ్గీకృతం విరోధినో రామస్య, పక్షే యుధిష్ఠిరస్య, శాసనం శాస్త్రేణ సః, యద్వా ప్రతిశ్రుతం గృహీతం విరోధినో రావణస్య పక్షే దుర్యోధనస్య

శాసనమాజ్ఞా యేన సః శాసనం రాజదత్తోర్వ్యాం లేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తిష్వితి **మేదినీ**, తథా వీరపాణం భూతే భావిని వా రణే యద్వీరకర్తృకం మద్యాదిపానం ప్రకృతే భావిని రణే యత్పానం తజ్జనితో యో మదో మత్తతా తేన ఘూర్ణితే ఈక్షణే చక్షుషీ యస్య సః వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావిని వా రణే **ఇత్యమరః**. తథా ప్రాంశుర్మహాన్ యః కాయో దేహస్తేన పిహితమాచ్ఛాదితమేకస్యా దిశో ముఖం సామ్ముఖ్యం యేన సః, **రథోద్ధతం వృత్తమ్**.

శ్లో॥ తం సుప్రతీకేన సురద్విపేన సమం సమీకాజిరమాపతన్తమ్ ।
కిరీటకోటిస్ఖలితార్కబిమ్బం ద్రష్టుం న శేకుర్యుధి వానరేన్ద్రాః ॥ 13

తమితి. వానరేన్ద్రాః సుగ్రీవాదయః సుప్రతీకేన సుప్రతీకనామ్నా సురద్విపేన ఈశానదిగ్గజేన సమం సదృశం తద్వత్ స్థూలమిత్యర్థః, తథా కిరీటకోటౌ ముకుటాగ్రే స్ఖలితం లగ్నమ్ అర్కబిమ్బం సూర్యమణ్డలం యస్య తత్ అత్యుచ్చమిత్యర్థః. సమీకాజిరం రణాఙ్గణ-మాపతన్తమవతరన్తం తం కుమ్భకర్ణం యుధి యుద్ధే ద్రష్టుం న శేకుః కిముత తేన యోద్ధుమితి భావః. కుమ్భకర్ణశరీరం దృష్ట్వా సర్వే సభయా జాతా ఇత్యర్థః, పక్షే వేతి పాదపూరణే సముచ్చయే వా నరేన్ద్రా రాజానః సుప్రతీకేన శోభనాఙ్గేన సుప్రతీకశ్శోభనాఙ్గే భవేదీశానదిగ్గజే ఇతి **మేదినీ**. సురద్విపేన సురగజవంశోత్పన్నహస్తినా సమం సహ సమీకాజిరమాపతన్తం తథా కిరీటకోటౌ స్ఖలితం ప్రతిబిమ్బితమ్ అర్కబిమ్బం యస్య తం మహార్ఘమణిమయముకుటం ధారయన్తమిత్యర్థః, తం భగదత్తం యుధి ద్రష్టుమపి న శేకుః నరకాసురప్రాప్తనారా-యణాస్త్రేణాజేయం తం దృష్ట్వా సర్వే వ్యథితా బభూవురిత్యర్థః. 13

శ్లో॥ సన్నద్ధే భగదత్తశఙ్ఖనినదత్రస్యత్త్రిలోకే బలే
తామ్యద్దిక్కరికుమ్భకర్ణపృతనాప్రారబ్ధకోలాహలే ।
తీక్ష్ణద్రోణపతత్త్రిపీతసుభగప్రత్యగ్రరక్తాసవం
ప్రావర్తిష్ట దివోఽతిథీకృతమహాయోధం మహాయోధనమ్ ॥ 14

సన్నద్ధ ఇతి. బలే రాక్షససైన్యే సన్నద్ధాః కృతసన్నాహాః యుద్ధోద్యతా వా యే ఇభగా హస్త్యారోహిణస్తైర్దత్తః కృతో యః శఙ్ఖనినదస్తేన త్రస్యన్త్రాసం ప్రాప్నువన్త స్త్రిసఙ్ఖ్యకా లోకా భువనాని త్రిలోకా యస్మాత్తస్మిన్ త్రిలోకేతి సంజ్ఞాయామేవ సఙ్ఖ్యాపూర్వక కర్మధారయ-నియమాదత్ర శాకపార్థివాదిత్వాత్**సమాసః**, తథా తామ్యన్తః క్లాన్తిం గచ్ఛన్తో దిక్కరిణ ఐరావతాదయో యత్ర తద్యథా తథా కుమ్భకర్ణస్య పృతనయా ఫేనయా ప్రారబ్ధః కోలాహలః కలకలః యత్ర తాదృశే చ సతి తీక్ష్ణా భయదా యే ద్రోణపతత్త్రిణః కాకపక్షిభేదాః తైః పీతః సుభగః స్వాదుః ప్రత్యగ్రస్సద్యఃక్షరితో రక్తమేవాసవో యత్ర తత్ ద్రోణః పార్థగురౌ కాకే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. తథా దివః స్వర్గస్య అతిథీ కృతాః స్వర్గం ప్రాపితాః యుద్ధహతస్య స్వర్గప్రాప్తిశ్రు తేరితి భావః. మహాయోధా యేన తాదృశం మహాయోధనం మహద్యుద్ధం ప్రావర్తిష్ట ప్రవర్తతే స్మ, పక్షే భగదత్తస్య ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరస్య శఙ్ఖనినదేన త్రస్యన్త స్త్రిలోకా యస్మాత్తస్మిన్ తథా

తామ్యన్తస్స్ఫుటితప్రాయా భవన్తో దిక్కరిణాం కుమ్భాః కుమ్భరూపమర్మస్థానాని యతస్తాదృశః ఆకస్మికవికటశబ్దశ్రవణేన మర్మపీడా ప్రాదుర్భావాదితి భావః. కర్ణస్య రాధేయస్య పృతనయా సేనయా ప్రారబ్ధః కోలాహలో యస్మిన్ తాదృశే బలే కౌరవసైన్యే సన్నద్ధే యుద్ధోద్యతే సతి తీక్ష్ణైః శాణితైర్ద్రోణస్య కౌరవాచార్యస్య పతత్రిభిర్బాణైః పీతః పీత ఇవ క్షయిత ఇత్యర్థః. సుభగః ప్రత్యగ్రో రక్తాసవో యత్ర తాదృశం మహాయోధనం ప్రావర్తిష్ట శేషం సమానం, రక్తాసవేతి **నిరఙ్గరూపకం, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.** 14

శ్లో॥ హేలానిక్షిప్తపృథ్వీభరసరళభుజఙ్గేన్ద్రభోగానుకారీ-
ప్రౌఢోదఞ్చత్కరేణ ప్రలయపరిణతశ్యామజీమూతభాసా ।
వ్యారుగ్ణక్షౌణిఖణ్డస్థపుటితసుతళంకుర్వతాపాదచారం
సంక్షుణ్ణా తేన తేనే క్షితిపతిపృతనా కుమ్భినామ్భోజినీవ ॥ 15

హేలేతి. తేన కుమ్భకర్ణేన క్షితిపతే రామస్య పృతనా సేనా, కుమ్భినా హస్తినా అమ్భోజినీ పద్మినీవ సంక్షుణ్ణా మృదితా తేనే చక్రే, కింభూతేన హేలయా లీలయా నిక్షిప్తా ఆత్మన్యారోపితా యా పృథ్వీ తస్యా భరేణ గౌరవేణ సరళోఽవక్రో యో భుజఙ్గేన్ద్రస్య శేషనాగస్య భోగః శరీరం తదనుకారీ తత్తుల్యః, ప్రౌఢో వికట ఉదఞ్చన్నున్నమితః కరో హస్తః అన్యత్ర శుణ్డాయస్య స తథా తేన తథా, ప్రళయే కల్పాన్తే పరిణతః పరిపక్వః వర్షణోన్ముఖ ఇతి యావత్. అత ఏవ శ్యామో నీలవర్ణో యో జీమూతో మేఘస్తస్యేవ భాశ్ఛవిర్యస్య తేన అతికృష్ణవర్ణేనేత్యర్థః. తథా వ్యారుగ్ణం విశేషేణ విదీర్ణం యత్ క్షౌణిఖణ్డం భూభాగ స్తస్య స్థపుటితం విషమోన్నతీకృతం సుతలం శోభనతలం యత్ర తద్యథా తథా పాదచారం పాదవిక్షేపం కుర్వతా స్థపుటం విషమోన్నతమితి **హేమచన్ద్రః**. పక్షే తేన భగదత్తసంబన్ధినా కుమ్భినా హస్తినా క్షితిపతేర్యుధిష్ఠిరస్య పృతనా అమ్భోజినీవ సంక్షుణ్ణా తేనే అన్యత్సమానమ్, ఉపమానాం **సంసృష్టిః స్రగ్ధరా వృత్తమ్.** 15

శ్లో॥కరధృతకరవాలం శాతకున్తాగ్రదన్తం గురుతరమదవేగాత్సోఢగాఢప్రహారమ్ ।
అవిరళగళగర్జారుద్ధపర్జన్యఘోషం ధృతిరతిబలమేనం పశ్యతాం నశ్యతి స్మ ॥16

కరేతి. అతిబలం మహాబలమ్ ఏనం కుమ్భకర్ణం, పక్షే భగదత్తగజం, పశ్యతాం యోధానాం ధృతిర్ధైర్యం నశ్యతి స్మ ఏనం దృష్ట్వా సర్వే భయేన చఞ్చలా బభూవురిత్యర్థః. కింభూతం కరేణ హస్తేన ధృతః కరవాలః ఖడ్గో యేన తం పక్షే కరేణ శుణ్డయా ధృతాః కేషాంచిత్కరా హస్తాః కేషాంచిద్వాలాః కేశాశ్చ యేన తం తథా శాతకున్తవత్ శాణితకున్తాస్త్రవత్ అగ్రదన్తా దన్తాగ్రాణి పక్షే అగ్రవర్తినౌ దన్తౌ యస్య తం శాతదన్తాగ్రకున్తమితి క్వచిత్పాఠస్తత్ర చ శాతాగ్రదన్త ఏవ కున్తః ప్రహారసాధనత్వాదస్త్రవిశేషో యస్య తం తథా, గురుతరోఽతిమహాన్ రేఖా మదవేగో మత్తతోద్రేకస్తస్మాత్ సోఢః క్షాన్తో గాఢప్రహారో యేన తం తథా అవిరళః సదా ఆవిర్భవన్ యో గళగర్జః కణ్ఠధ్వనిస్తేన ఆ సమ్యక్ రుద్ధః పర్జన్యస్య ధ్వనదమ్బుదస్య ఘోషో గర్జితం యేన తం పర్జన్యోఽమ్బుదశబ్దే స్యాద్ధ్వనదమ్బుదవక్రయోరితి **మేదినీ, మాలినీవృత్తమ్.**

శ్లో॥ పాదక్షేపైర్దశనదళనైః పుష్కరస్య ప్రహారైః
హస్తక్షిప్తైః పరిఘముసలైః కేవలైర్హస్తఘాతైః ।
భ్రామం భ్రామం ప్రధనపృథివీమణ్డలే చణ్డవేగః
శీర్ణవ్యూహం ప్రతిబలమసౌ నాశయామాస తూర్ణమ్ ॥ 17

పాదేతి. చణ్డవేగః ఉద్భటవేగవాన్ అసౌ కుమ్భకర్ణః పక్షే భగదత్తగజః ప్రధనపృథివీ–మణ్డలే యుద్ధభూమిమధ్యే భ్రామం భ్రామం పునః పునర్భ్రమిత్వా శీర్ణవ్యూహం విశీర్ణ విన్యాసం ప్రతిబలం శత్రుసైన్యం తూర్ణం నాశయామాస కైరితిత్యాహ, పాదక్షేపైః చరణతాడనైః తథా దశనదళనైః దన్తేన ఖణ్డనైః తథా పుష్కరస్య ఖడ్గఫలస్య పక్షే శుణ్డాగ్రస్య ప్రహారైః పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వ్యోమ్ని ఖడ్గే ఫలేఽపి చేతి **విశ్వః**. తథా హస్తేన భుజేన పక్షే శుణ్డయా క్షిప్తైః పరిఘైర్లోహలగుడై ర్ముసలైశ్చ తథా కేవలైరస్త్రశూన్యైర్హస్తఘాతైశ్చపేటాఘాతైః, పక్షే శుణ్డాఘాతైశ్చ, **మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 17

శ్లో॥ భ్రమద్గజానీకమపాస్తపత్తి నశ్యద్ధరిస్యన్దనవేపితోర్వి ।
బభూవ తత్కుఞ్జరవేగభిన్నం పయోరుహాం బృన్దమివారిసైన్యమ్ ॥18

భ్రమదితి. తదరిసైన్యం వానరబలం కుఞ్జరస్య హస్తినో వేగేన భిన్నం పయోరుహాం పద్మానాం బృన్దమివ బభూవ కుఞ్జరవేగభిన్నం పద్మబృన్దం యథా విసంష్ఠులం భవతి తథేత్యర్థః. కింభూతం భ్రమద్ భయభ్రాన్తం గజస్య గజనామక వానరస్య ఆనీకం సైన్యం యత్ర తత్ తథా అపాస్తాః విక్షిప్తాః పత్తయః పదాతయో యత్ర తత్ తథా నశ్యన్తః పలాయమానా హరయో వానరాధిపా యత్ర తత్ తథా స్యన్దనేన పలాయనవేగేన వేపితా ఉర్వీ భూమిర్యేన తత్, పక్షే తత్ అరిసైన్యం పాణ్డవబలం పయోరుహాం బృన్దమివ కుఞ్జరస్య భగదత్తగజస్య వేగేన భిన్నం బభూవ. కింభూతం భ్రమద్గజానీకం భ్రాన్తహస్తిసైన్యం తథా అపాస్తపత్తి తథా నశ్యన్తో నాశం గచ్ఛన్తో హరయోఽశ్వా యత్ర తత్ తథా స్యన్దనైః పాతితైః రథైర్వేపితా ఉర్వీ యత్ర తత్ **ఉపమా.** 18

శ్లో॥ సుగ్రీవస్తదభిముఖం నిపత్యభీమస్సంగ్రామం స్వభుజబలోచితం విధాయ।
ద్రాగ్దైవాద్విషమదశాం గతోఽపి తస్మాదాత్మానం కథమపి మోచయాంచకార॥19

సుగ్రీవ ఇతి. సుగ్రీవో వానరేశ్వరః తస్య కుమ్భకర్ణస్య అభిముఖం సమ్ముఖం నిపత్య గత్వా స్వభుజబలోచితం సంగ్రామం విధాయ కృత్వా చ భీమః శత్రుభయంకరస్సన్నపి దైవా ద్ద్రాక్ ఝటితి విషమదశాంశోచ్యావస్థాం శత్రువశ్యత్వ మిత్యర్థః గతోఽపి కథమపి కష్టేన తస్మాత్కుమ్భకర్ణా దాత్మానం మోచయాంచకార పక్షే సుగ్రీవః శోభనగ్రీవావాన్ వీరలక్షణాన్విత ఇత్యర్థః. భీమో వృకోదర స్తస్య భగదత్తగజస్యాభిముఖం నిపత్య తస్మాద్భగదత్త–గజాత్ శేషం సమానం **ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.** 19

**శ్లో॥ స కోపితో మారుతినా మనస్వీ మహాస్త్రజాతేన రణే రిపూణామ్ ।
వ్యూహం బృహద్బాహుబలో బిభేద ప్రాగ్జ్యోతిషేశస్త్రిపురం యథోగ్రః ॥20**

స ఇతి. మనస్వీ మానీ తథా బృహన్మహద్బాహ్వోర్బలం యస్య తాదృశః స కుమ్భకర్ణః మారుతినా హనూమతా కోపితః క్రోధితస్సన్ రణే మహాస్త్రాణాం జాతేన సమూహేన కృత్వా జాలేతి క్వచిత్పాఠః అర్థస్తు స ఏవ రిపూణాం వానరాణాం వ్యూహం బలవిన్యాసమ్ ఈశః సర్వేషామీశ్వర ఉగ్రశ్శివః యద్వా ఈశశ్శివ ఉగ్రో భయంకరస్సన్ ప్రాక్పూర్వం జ్యోతిషా శస్త్రాగ్నినా త్రిపురం యథా మయదానవకృతగగనగతపురత్రయమివ బిభేద ధ్వంసయామాస, శివో యథా శస్త్రాగ్నినా త్రిపురం దదాహ తథా అయమస్త్రజాతేన వ్యూహం భిభేదేత్యర్థః. ప్రాక్ప్రథమం జ్యోతిస్తేజో బలమితి యావత్ యస్య తేన మారుతినేతి వా ప్రాగ్జ్యోతిర్వహ్ని-కణోద్గమో యస్మాత్తేనాస్త్రజాతేనేతి వా, పక్షే మారుతినా భీమేన కోపితః సః ప్రసిద్ధః ప్రాగ్జ్యోతిషస్య కామరూపప్రదేశస్య ఈశో రాజా భగదత్తః ఉగ్రశ్శివః త్రిపురం యథా త్రిపురమివ అస్త్రజాతేన రిపూణాం యుధిష్ఠిరాదీనాం వ్యూహం బిభేద అన్యత్సమానమ్, **ఉపమేయం శ్రౌతీ**. 20

**శ్లో॥ సంసప్తకానాం ద్విషతాం వధాయ నిబద్ధకక్షః ప్రతిపక్షభిన్నమ్ ।
దూరం విసర్పద్విజయః స్వసైన్యం దృష్ట్వా తమాయాత్తరసాఽభిరామః ॥21**

సంసప్తకానామితి. సంసప్తకానాం సమయేన సంగ్రామాదనివర్తినాం ద్విషతాం రాక్షసానాం వధాయ వధం కర్తుం నిబద్ధా కక్షా పరిధానాఞ్చలం యేన సః కక్షా స్యాదన్తరీ యస్య పశ్చాదఞ్చలపల్లవే ఇతి **మేదినీ**. బద్ధపరికర ఇత్యర్థః. వ్యాపృత ఇతి యావత్ తథా దూరం విసర్పన్ దూరే వర్తమానో విజయో విశిష్టజయో యస్య సః బహూనాం రాక్షసవీరాణాం వర్తమానత్వాదితి భావః. తాదృశో రామో దాశరథిః ప్రతిపక్షేణ శత్రుణా కుమ్భకర్ణేన భిన్నం గ్రస్తం విదారితం వా స్వస్య సైన్యం దృష్ట్వా తం ప్రతిపక్షమభిలక్షీకృత్య తరసా బలేన ఆయాత్ ఆజగామ మమైవ వధ్యోఽయమితి మత్వా కుమ్భకర్ణసమీపమాగచ్ఛదిత్యర్థః. పక్షే సంసప్తకానాం సుశర్మ ప్రధానానాం ద్విషతాం వధాయ నిబద్ధకక్షః తైస్సహయుధ్యమాన ఇత్యర్థః. పక్షే సంసప్తకానాం సుశర్మప్రధానానాం ద్విషతాం వధాయ నిబద్ధకక్షః తైస్సహయుధ్యమాన ఇత్యర్థః, తథా తరసా బలేన అభిరామః సున్దరః అతిబలవానిత్యర్థః విజయోఽర్జునః ప్రతిపక్షేణ భగదత్తేన భిన్నమ్ అత ఏవ దూరం విసర్పత్ పలాయమానం స్వసైన్యం దృష్ట్వా తం భగదత్తమాయాత్ వరాన్వరాన్ సంసప్తకాన్ హత్వేతి శేషః. 21

**శ్లో॥ అథ సురరిపురాజపుత్రయోస్త్రిభువనవిస్మయనీయకర్మణోః ।
సమజని సమరోత్సవస్తదానీం జ్వలదమలాస్త్రనిరన్తరామ్బరాన్తః ॥ 22**

అథేతి. అథ రామస్యాగమనానన్తరం త్రిభువనేషు విస్మయనీయాని అద్భుతత్వ-ప్రకారకబుద్ధివిషయీభవన్తి కర్మాణి యయోస్తౌ తథా తయోః సురరిపుః కుమ్భకర్ణశ్చ రాజపుత్రో

రామశ్చ తయోః తదానీం జ్వలద్భిరమలైః శాణితైరస్త్రైర్నిరన్తరమవకాశరహితం వ్యాప్తమిత్యర్థః. అమ్బరస్యాకాశస్యాన్తర్మధ్యం యత్ర తాదృశః సమరోత్సవః యుద్ధరూపోత్సవః. యుద్ధప్రియాః ఖలు వీరా ఇతి భావః. సమజని బభూవ, పక్షే అథ అర్జునాగమనానన్తరం సురరిపుః నరకాసురః రాజా పాణ్డుః తయోః పుత్త్రయోః భగదత్తార్జునయోః శేషం సమానమ్. సురరిపుర్భగదత్తః రాజపుత్త్రోఽర్జున ఇతి వా భగదత్తస్యేన్ద్రసఖత్వేఽపి అసురోత్పన్నత్వా-త్సురరిపుత్వమేవ అత ఏవ **భగవద్వాక్యం** విముక్తం పరమాస్త్రేణ జహి పార్థ మహాసురం। వైరిణం యుధి దుర్ధర్షం భగదత్తం సురద్విషమితి, అత్రపూర్వార్ధే వైతాళీయస్య ఉత్తరార్ధే పుష్పితాగ్రాయాశ్చ లక్షణాక్రాన్తత్వాదపరవక్త్రకం వృత్తం **వైతాళీయం** పుష్పితాగ్రాం-చేచ్ఛన్త్యపరవక్త్రకమితి లక్షణాత్. 22

శ్లో॥ అత్రాన్తరే ముక్తమనేన రౌద్రం శూలం యథా వైష్ణవమస్త్రముగ్రమ్ ।
హరిర్మరుత్ప్రీతికరో న్యగృహ్ణాత్ యశోమయీ స్రక్తదభూదముష్య ॥23

అత్రాన్తర ఇతి. అత్రాన్తరే ఏతస్మిన్నవకాశే మరుతాం దేవానాం ప్రీతికరః దేవశత్రుదమనాత్ సన్తోషకో హరిర్వానరస్సుగ్రీవః అనేన కుమ్భకర్ణేన ముక్తం క్షిప్తమ్ ఉగ్రం విషమం వైష్ణవమస్త్రం యథా నారాయణాస్త్రమేవ రౌద్రం భయఙ్కరం శూలం న్యగృహ్ణాత్ నిగృహీతవాన్ గృహీత్వా బభఞ్జేత్యర్థః, తచ్ఛూలభఞ్జనరూపం కర్మ అముష్య సుగ్రీవస్య యశోమయీ కీర్తిప్రచురాస్రక్ మాలేవ అభూత్ భూషణమివ బభూవ శైలభఞ్జనేనాస్య మహతీ కీర్తిర్బభూవేత్యర్థః. పక్షే అనేన భగదత్తేన ముక్తమ్ అర్జునవధాయ ప్రక్షిప్తం రౌద్రం శూలం యథా శైవత్రిశూలమివ ఉగ్రం భయదం వైష్ణవమస్త్రం నరకాసురాత్ ప్రాప్తం నారాయణాస్త్రం హరిః కృష్ణః న్యగృహ్ణాత్ విఫలం చకార, అనేనార్జునవధో మా భూదితి విచార్య అన్యైరప్రతికార్యస్య వైష్ణవాస్త్రస్య స్వయం విష్ణునా ప్రతికార్యత్వాత్ స్వవక్షసి దధారేత్యర్థః. తద్వక్షసి ధృతం వైష్ణవాస్త్రమ్ అముష్య హరేర్యశోమయీ కీర్తికరీ స్రక్ మాలేవ అపీడాకరీ అభూత్ వక్షసి ధారణేనాస్య పీడా న జాతా కీర్తిశ్చ బభూవేత్యర్థః. శేషం సమానమ్. తత్ అభూదితి **రూపకమ్**. 23

శ్లో॥ తస్య వానరసింహస్య శిలీముఖనఖావళిః ।
రిపుకుఞ్జరగాత్రేషు నిపపాత నిరన్తరమ్ ॥ 24

తస్యేతి. తస్య వానరసింహస్య వానరశ్రేష్ఠస్య సుగ్రీవస్య శిలాప్రహారేణ మూర్ఛయిత్వా కుమ్భకర్ణేన లఙ్కాం ప్రతినీయమానస్యేతి శేషః. శిలీముఖా బాణా ఇవ యే నఖాస్తేషామ్ ఆవళిః శ్రేణీ రిపుకుఞ్జరస్య రిపుశ్రేష్ఠస్య కుమ్భకర్ణస్య గాత్రేషు నిరన్తరమ్ అవిరళం నిపపాత సుగ్రీవః కుమ్భకర్ణస్య కర్ణనాసాద్యఙ్గాని నఖాఘాతైశ్చిచ్ఛేదేత్యర్థః. వానరసింహేతి రిపుకుఞ్జరేతి చ బృన్దారకనాగకుఞ్జరైః పూజ్యమానస్యేతి **కర్మధారయః**, తత్ర బహువచనస్యాద్యర్థత్వాత్ సింహాదేరపి గ్రహణమ్ అత ఏవ స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్రపుఙ్గవర్షభకుఞ్జరాః సింహశార్దూల-నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థవాచకా **ఇత్యమరః**, పక్షే వేతి చార్థే తస్య చ నరో నరావతారోఽ

ర్జునో విక్రాన్తత్వాత్సింహ ఇవ స తథా తస్య పురుషవ్యాఘ్రవ**దుపమితిసమాసః** శిలీముఖా బాణా నఖా ఇవ తే తథా **పూర్వవత్సమాసః** తేషామావళిః రిపుకుఞ్జరస్య భగదత్తహస్తినో గాత్రేషు నిరన్తరం నిపపాత అథ చ సింహస్య నఖావళిః కుఞ్జరస్య గాత్రేషు పతత్యేవ లుప్తోపమా తస్యాథ నరసింహస్యేతి పాఠస్తు, న మనోరమః. సుగ్రీవస్య నరత్వాభావేన రామాయణపక్షేఽత్యన్తాసంగతేః నరసింహస్య రామస్యేతి వ్యాఖ్యానమపి రామాయణా-నవలోకవిజృమ్భితం తత్ర హి సుగ్రీవనఖదన్తాఘాతేన కుమ్భకర్ణకర్ణాద్యఙ్గచ్ఛేదస్య స్ఫుటం వర్ణనాత్. 24

శ్లో॥ అథాయం కామరూపేశః కుపితో హరికర్మణా ।
యత్నేన మహతా భూయో యుయుధే రాజసూనునా ॥ 25

అథాయమితి. అథ అనన్తరం హరేర్వానరస్య సుగ్రీవస్య కర్మణా నఖదన్తకరణక-స్వగాత్రచ్ఛేదనరూపకార్యేణ కుపితః క్రుద్ధః తథా కామేనేచ్ఛయా రూపం యేషాం తే కామరూపా రాక్షసాస్తేషామీశః శ్రేష్ఠోఽయం కుమ్భకర్ణః మహతా యత్నేన భూయః పునః రాజసూనునా-రామేణ సహ యుయుధే లక్ష్మణాదికం పరిత్యజ్య రామేణ సహైవ యుద్ధం కృతవాన్. పక్షే అథ అయం కామరూపస్య ప్రాగ్జ్యోతిషదేశస్య ఈశో రాజా భగదత్తః హరేః కృష్ణస్య కర్మణా వైష్ణవాస్త్రస్య మోఘత్వకరణరూపేణ కుపితస్సన్ రాజసూనునా అర్జునేన సహ మహతా యత్నేన భూయో యుయుధే **అయం శ్లోకో బహుషు పుస్తకేషు న దృశ్యతే** కింతు సఙ్గతత్వాద్ధృతో వ్యాఖ్యాతశ్చ. 25

శ్లో॥ న్యఞ్చద్భూచక్రభారోద్వహనపరిగతాయాసదిక్కుమ్భికుమ్భం
సద్యస్త్రస్తామరస్త్రీకరపుటపిహితోత్పక్ష్మచక్షుస్సరోజమ్ ।
అన్యోన్యోత్కర్షవార్తాకృతముఖముఖరైః ఖేచరైర్లోకపాలాః
సంప్రాప్తమ్మేనిరే తం ప్రతిభయముభయోస్సంయుగాన్తం యుగాన్తమ్ ॥26

న్యఞ్చదితి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య యా ఉత్కర్షవార్తాః కుమ్భకర్ణోఽయం సమీచీనం యుధ్యతే నహి నహి రామోఽయం సమీచీనం యుధ్యతే ఇత్యాదిరూపాః ప్రశంసా వాదాస్తత్ర కృతాని వ్యాపారితాని ముఖాని యైస్తే అత ఏవ ముఖరా వాచాలాస్తే చ తే చేతి **విశేషణసమాసః**. తాదృశైః ఖేచరైః సిద్ధగన్ధర్వాదిభిః సహ లోకపాలా ఇన్ద్రాదయః ఉభయోః రామకుంభకర్ణయోః సంయుగస్య అంతమ్ అవసానం సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోట-సంయుగాః మృతావవసితే రమ్యే సమాప్తావంత ఇష్యత ఇత్యుభత్రాపి **కోశః**, తమేవ విశినష్టి న్యంచత్ నమ్రీభవత్ యద్భూచక్రం ధరణీమండలం తస్య యో భారః తస్య ఉద్వహనేన ధారణేన పరిగతాయాసాః ప్రాప్తశ్రమాః దిక్కుంభినాం దిగ్గజానాం కుంభాః కుంభస్థలాని యస్మిన్ తం కుంభౌ ఘటేభమూర్ధాంశా**విత్యమరః**. కించ సద్యః తత్క్షణ ఏవ సద్యస్సపది తత్క్షణ **ఇత్యమరః**. త్రస్తానామ్ అమరస్త్రీణాం దేవాంగనానాం కరపుటైః కరతలైః పిహితాని

నిమేషాభావాత్కరతలావృతాని ఉత్పక్ష్మాణి ఉద్గతపక్ష్మాణి చక్షుస్సరోజాని లోచనారవిందాని యత్ర తమ్ అత ఏవ ప్రతిభయం భయంకరమ్ ఇతి భయంకరం ప్రతిభయం రౌద్రం తూగ్రమమీ త్రిష్విత్య**మరః**. తం సంప్రాప్తం యుగాంతం ప్రలయం మేనిరే అజ్ఞాసిషుః ఇతి భయంకర**త్వాతిశయోత్ప్రేక్షా**, అత్ర పక్షే ఉత్కర్షవార్తాః అర్జునోఽయం సమ్యగ్యుధ్యతే భగదత్తోఽయం సమీచనం యుధ్యత ఇతి ఉభయోః అర్జునభగదత్తయోః అన్యత్సమానమ్. 26

శ్లో॥ విపక్షవీరో రణపండితేన సజిష్ణునా సంగరరంగమధ్యే ।
రామేణ జఘ్నే క్షిపతా మహాస్త్రం ఖరః పురస్తాదివ కుంభకర్ణః ॥ 27

విపక్షేతి. మహాస్త్రం క్షిపతా ప్రహిణ్వతా రణపండితేన యుద్ధవిశారదేన జిష్ణునా జయశీలేన రామేణ సంగరో యుద్ధమేవ రంగో నాట్యాలయస్తస్య మధ్యే స విపక్షవీరః కుంభకర్ణః పురస్తాత్పూర్వం దండకారణ్యవాసకాల ఇత్యర్థః. ఖరో రాక్షసవీర ఇవ జఘ్నే నాశయాం చక్రే యథా పూర్వమక్లేశేన ఖరరాక్షసో వినాశితస్తథేత్యర్థః. పక్షే మహాస్త్రం క్షిపతా రణపండితేన జిష్ణునా అర్జునేన సఙ్గరరంగమధ్యే ఖర ఉగ్రో విపక్షవీరో భగదత్తః పురస్తాద్రామేణ కుంభకర్ణ ఇవ జఘ్నే ఉభయత్ర**ాప్యుపమా**. 27

శ్లో॥ నరవరశరకృత్తం తచ్ఛిరః ప్రాక్ఛరీరా
దపతదురుకిరీటోద్భాసిదూరస్రుతాసృక్ ।
దవదహనశిఖాభిర్దహ్యమానం మహాద్రేః
శిఖరమివ సధాతుస్యన్దమిన్ద్రాస్త్రరుగ్ణమ్ ॥ 28

నరేతి. నరవరస్య రామస్య, పక్షేఽర్జునస్య, శరేణ కృత్తం ఛిన్నం తథా ఉరుణా మహతా కిరీటేనోద్భాసి ఉజ్జ్వలం తథా దూరమత్యన్తం దూరగామి వా స్రుతం గళితమ్ అసృక్ రుధిరం యస్మాత్తాదృశం తస్య కుమ్భకర్ణస్య పక్షే భగదత్తస్య శిరః ప్రాక్ ప్రథమం శరీరాత్ కాయా– దపతత్ ప్రాగితి పరశ్లోకవర్ణితకాయపతనాపేక్షయా కాయపతనాత్పూర్వమిత్యర్థః. శిరఃపతనస్యోద్భటత్వముపమయా దృఢయతి ఇన్ద్రస్యాస్త్రేణ వజ్రేణ రుగ్ణం భగ్నమ్ అత ఏవ దవదహనశిఖాభిః వజ్రసమ్పర్కజనితవనాగ్నిజ్వాలాభిర్దహ్యమానం తథా సధాతుస్యన్దం గళితమనశ్శిలాదియుక్తం మహాద్రేః శిఖరం శృఙ్గమివ అత్ర కిరీటోద్భాసనస్య దవదహన శిఖాదహ్యమానత్వేన అసృక్కరణస్య చ సధాతుస్యన్దత్వేన ప్రతిబిమ్బనం కుమ్భకర్ణశిరః పతనస్య ఉద్భటత్వమస్యైరపి వర్ణితం యథా ప్రౌఢచ్ఛేదానురూపోచ్చలనరయమిళత్సైంహికేయోపఘాత త్రాసాకృష్టాశ్వతిర్యగ్వలితరవిరథేనారుణేనేక్ష్యమాణమ్ కుర్వత్కాకుత్స్థవీర్యస్తుతిమివ మరుతాం కన్దరారన్ధ్రభాజాం భాఙ్కారైర్భీమమేతన్నిపతతి వియతః కుమ్భకర్ణోత్తమాఙ్గమితి **మాలినీవృత్తమ్**.

శ్లో॥ కణ్ఠచ్ఛేదాదుపరి విలసచ్ఛోణితామ్బుశ్ఛటానా
మాసారేణ క్షణమరుణయన్నన్తరిక్షస్య కుక్షిమ్ ।
తత్కాయోఽపి ప్రసభమపతద్ద్వారయాత్రానిమిత్తం
క్షోణీదేవ్యా ఇవ విరచయన్ గౌరవేణ ప్రణామమ్ ॥ 29

కణ్ఠస్య గళస్య ఛేదాత్ ఉపరికణ్ఠోర్ధ్వాకాశే విలసన్త్యః ఉజ్జ్వలన్త్యో యాశ్శోణితామ్బసో రుధిరజలస్య ఛటాః ప్రవాహాస్తాసామాసారేణ ధారాసమ్పాతేన అన్తరిక్షస్య కుక్షిం మధ్యం క్షణమరుణయన్ రక్తీకుర్వన్ తస్య కుమ్భకర్ణస్య, పక్షే భగదత్తస్య కాయోఽపి అపినా నిరుక్తశిరః పతనసముచ్చయః దూరే దూరదేశే లోకాన్తర ఇత్యర్థః. యా యాత్రాగమనం తన్నిమిత్తం తదర్థం గౌరవేణాదరేణ క్షోణీ పృథివ్యేవ దేవీ తస్యాః ప్రణామం విరచయన్నివ కుర్వన్నివే**త్యుత్ప్రేక్షా**, ప్రసభం తత్క్షణాత్ అపతత్ భూమ్యాం పపాత అన్యోఽపి దూరదేశయాత్రా మఙ్గళాయ కాంచిద్దేవీం ప్రణమతి అథ చ గౌరవేణ గురుతయా అపతత్ దూరయాత్రేత్యత్ర వీరయాత్రేతి పాఠస్తు న మనోరమః, వీరయాత్రా రణాయ గమనమిత్యర్థస్య ప్రకృతానుప-యోగాత్, **మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 29

శ్లో॥ తస్య వీరవరిష్ఠస్య భ్రూభఙ్గి పతితం శిరః ।
బభౌ సన్తతివాత్సల్యాద్ధాత్ర్యేవాఙ్కనివేశితమ్ ॥ 30

తస్యేతి. వీరవరిష్ఠస్య వీరశ్రేష్ఠస్య తస్య కుమ్భకర్ణస్య పక్షే భగదత్తస్య భ్రూభఙ్గి భ్రుకుటిమత్ రణభూమ్యాం పతితం శిరః సన్తతి వాత్సల్యాత్సన్తాన ప్రేమ్ణాధాత్ర్యా వసుమత్యా అథ చ జనన్యా ఉపమాత్రా వా అఙ్కనివేశితం క్రోడస్థాపితమివ సది**త్యుత్ప్రేక్షా**, బభౌ శుశుభే ధాత్రీజనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృషు ఇతి **మేదినీ.** 30

శ్లో॥ సదైవతైర్వైరినిపాతహృష్టైః ప్రాశంసి వీరైర్నరదేవవీరః ।
దర్పోద్ధతం శమ్బరమాజి భూమౌ విజిత్య రాజన్నివ కామదేవః ॥31

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే నవమస్సర్గః.

సదైవతైరితి. నరదేవవీరో రామః పక్షేఽర్జునః వైరిణః కుమ్భకర్ణస్య పక్షే భగదత్తస్య నిపాతేన వినాశనేన హృష్టైస్తుష్టైః సదైవతైర్దేవబృన్దసహితైర్వీరైః ప్రాశంసి స్తుతః ఉపమయేదం సమర్థయతి ఆజిభూమౌ రణభౌమౌ దర్పోద్ధతం దర్పోద్రిక్తం శమ్బరం దైత్యవిశేషం విజిత్య రాజన్ శోభమానః కామదేవః కన్దర్ప ఇవ యథా శమ్బరం వినాశయన్ కన్దర్పః సదైవతైర్వీరైః ప్రాశంసి తథేత్యర్థః, అథ చ ఆజిభూమౌ సమరభూమౌ ఆజిః క్షణే సమక్ష్మాయాం యుధీతి **హేమచన్ద్రః.** దర్పోద్ధతం దర్పేణ ధావన్తం శమ్బరం మృగవిశేషం విజిత్య రాజన్ కామదేవః ఏతత్కావ్యకారయితా రాజవిశేష ఇవ, శమ్బరం సలిలే పుంసి మృగదైత్యవిశేషయోరితి **మేదినీ.** శమ్బరమిత్యత్ర సూర్పకమితి క్వచిత్పాఠః తత్ర సూర్పకం రాజవిశేషమిత్యర్థః, ఏతత్పాఠే ఏతత్కావ్యకారయితా కామదేవనృప ఏవోపమానం తేనైవ సూర్పకరాజవిజయస్య ప్రసిద్ధేః, **ఉపమాలఙ్కారః.** 31

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం రాఘవపాణ్డవీయటీకాయాం కవాటవిపాటికాఖ్యాయాం నవమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

దశమః సర్గః ।

శ్లో॥ తతో భృశం వ్యాకులితాన్తరాత్మా స్వపక్షఘాతేన విపక్షనాథః ।
ప్రాయుఙ్క్త వీరాన్ పునరేవ యోద్ధుమాపత్సు ముహ్యన్తి న మానభాజః ॥1

తత ఇతి. విపక్షనాథో రావణః, పక్షే దుర్యోధనః, తతస్తదనన్తరం స్వపక్షస్య కుమ్భకర్ణస్య పక్షే భగదత్తస్య ఘాతేన వధేన వ్యాకులితః క్షుబ్ధోఽన్తరాత్మా మనో యస్య తాదృశః సన్ పునరేవ యోద్ధుం వీరాన్ దేవాన్తకనరాన్తకత్రిశిరోఽతికాయాన్ స్వపుత్రాన్ స్వభాతరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ చ పక్షే ద్రోణాదీన్ ప్రాయుఙ్క్త ప్రేరయామాస. కథం తర్హి రణాద్విరతో న బభూవేత్యత ఆహ, యతో మానభాజో మానినః ఆపత్సు విపత్స్వపి న ముహ్యన్తి మోహం న గచ్ఛన్తి. ఆపత్ప్రతీకారాయ యత్నం కుర్వన్త్యేవేత్యర్థః. అత్ర సామాన్యేన విశేషసమర్థ-నాదర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః. 1

శ్లో॥ తే రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య కుమారాః కుపితా భృశమ్ ।
రక్షఃపురోగమాశ్చేలుర్దృఢశాసనకారిణః ॥ 2

త ఇతి. దృఢమత్యన్తం శాసనం శత్రూణాం శాస్తిం కుర్వన్తీతి దృఢశాసనకారిణః ధృతం రాష్ట్రం యేన స తథా తస్య రాజ్ఞో రావణస్య తే కుమారాః దేవాన్తకాదయః భృశం కుపితాః తథా రక్షాంసి పురోగమాని యేషాం తాదృశాశ్చ సన్తః చేలుః సమరాయ జగ్ముః, పక్షే దృఢం యచ్ఛాసనమభిమన్యువధేన శత్రూణాం దమనం తత్కారిణస్తత్కరిష్యన్తః తథా రక్షాంసి అలమ్బుసప్రభృతీని పురోగమాని యేషాం తే ధృతరాష్ట్రస్యామ్బికేయస్య రాజ్ఞస్తే కుమారాః దుర్యోధనాదయః భృశం కుపితాస్సన్తశ్చేలుః దృఢేత్యత్ర క్వచిద్గూఢేతి పాఠస్తత్ర గూఢం యచ్ఛాసనం రావణస్య పక్షే సేనాపతేర్ద్రోణస్యాజ్ఞాతత్కారిణ ఇత్యర్థః. 2

శ్లో॥ ఘణ్టాటఙ్కారఘోరోడ్డమరకరిఘటాసఙ్కటక్షోణిపృష్ఠం
ధాటీభిర్ఘోటకానాం ఝటితి ఖరఖురోద్ధూతధూళీవితానమ్ ।
సాన్ద్రాణాం స్యన్దనానాం ధ్వజపటపటలీలీఢదిక్చక్రవాళం
సైన్యం సన్నద్ధమాసీత్ పటుసుభటభుజామణ్డలోద్ఘూర్ణఖడ్గమ్ ॥ 3

ఘణ్టేతి. సైన్యం రాక్షసబలం పక్షే కౌరవసైన్యం సన్నద్ధం వర్మితం యుద్ధోద్యతం వా

ఆసీత్. కింభూతం ఘణ్టానాం గళలగ్నానాం టఙ్కారేణ టంటమితి శబ్దేన ఘోరా భయదాః తథా ఉడ్డమరా ఉద్భటా యా కరిఘటా హస్తిబృన్దం తయా సంకటం సంబాధం దుర్గమమిత్యర్థః. క్షోణిపృష్ఠం భూతలం యత్ర తత్ తథా ఘోటకానామ్ అశ్వానాం ధాటీభిః ప్రపాతైః శత్రుసమ్ముఖగమనైరిత్యర్థః. ప్రపాతస్త్వభ్యవస్కన్దో ధాట్యభ్యాసాదనం చ స ఇతి **హేమచన్ద్రః**. సమూహైరితి కేచిత్ తత్ర కోశో మృగ్యః, ఝటితి శీఘ్రం, ఖరైస్తీక్ష్ణైః ఖురైరుద్ధూత ఉత్థాపితో ధూళీవితానో రేణువిస్తారో యత్ర తత్ తథా సాన్ద్రాణామవిరళానాం స్యన్దనానాం రథానాం యే ధ్వజపటాః కేతువస్త్రాణి తేషాం పటల్యా సమూహేన లీఢాని ఆచ్ఛాదితాని దిక్చక్రవాళాని దిఙ్మణ్డలాని యత్ర తత్ తథా పటవో నిపుణా యే సుభటాః తేషాం భుజామణ్డలేన బాహుసమూహేన ఉద్ఘూర్ణా ఉద్యతా ఉత్తోలితా ఇత్యర్థః. గురీ ఉద్యమన ఇత్యస్య రూపం ఖడ్గా యత్ర తత్ **స్రగ్ధరావృత్తమ్**. 3

శ్లో॥ ఆమూలాదజిరస్యాన్తాదాచార్యేణ ప్రవర్తితమ్ ।
చక్రం పరబలానాం తత్పశ్యతాం విస్మయోఽభవత్ ॥ 4

ఆమూలాదితి. అజిరస్య రణాఙ్గణస్య ఆమూలాన్మూలదేశమారభ్య **ఆచ అన్తాత్** అన్తదేశపర్యన్తం చ ఆర్యేణ స్వామినా సేనాపతినేత్యర్థః. ఆర్యః స్యాత్స్వామివైశ్యయోరితి **మేదినీ**. ప్రవర్తితం వ్యూహరచనయా స్థాపితం తత్ ప్రసిద్ధం చక్రం సైన్యం చక్రం ప్రహరణే గణే కులాలాద్యుపకరణే చ రాష్ట్రే సైన్యరథాఙ్గయోరితి **హేమచన్ద్రః**. పశ్యతాం పరబలానాం వానరసైన్యానాం విస్మయోఽభవత్ అహో! అపర్యాప్తం రాక్షససైన్యమితి చమత్కారో బభూవ. పక్షే అజిరస్యామూలాత్ అన్తాత్ అన్తాచ్చ ఆ ఆచార్యేణ ద్రోణేన ద్రోణస్తు గురురాచార్య ఇతి **త్రికాణ్డశేషః**. ప్రవర్తితం తచ్చక్రం చక్రనామకవ్యూహం పశ్యతాం పరబలానాం యుధిష్ఠిరసైన్యానాం విస్మయోఽభవత్. అత్ర చక్రమిత్యత్ర పద్మమితి క్వచిత్పాఠః తత్ర రామాయణపక్షే పద్మం పద్మసఙ్ఖ్యం రాక్షససైన్యం, భారతపక్షే పద్మం పద్మవ్యూహమితి వ్యాఖ్యాతం కేనచిత్ తన్న రుచికరం రామాయణే రాక్షససైన్యస్య పద్మసఙ్ఖ్యాకత్వేనానిర్ధారణాత్ భారతే చాభిమన్యువధే **చక్రవ్యూహ**స్యైవ వర్ణితత్వాత్ యథా చక్రవ్యూహో మహారాజ! హ్యాచార్యేణ ప్రకల్పితః. తత్ర శక్రోపమాస్సర్వే రాజానో వినివేశితా ఇతి ద్రోణపర్వణి అభిమన్యువధపర్వ. 4

శ్లో॥ తతో యుగాన్తార్ణవధీరఘోషా వ్యాధూతనానాయుధదుర్నిరీక్షాః ।
అభ్యుద్యయుర్భీమముఖా నరేన్ద్రసేనాధినాథాః పరసైన్యవీరాన్ ॥ 5

తత ఇతి. తతః పరసేనాగమనానన్తరం నరేన్ద్రస్య రామస్య సేనాధినాథా అఙ్గదాదయః పరసైన్యవీరాన్ రాక్షససైన్యరూపాన్ శూరాన్ అభ్యుద్యయుః ఆభిముఖ్యేన జగ్ముః, కిమ్భూతాః యుగాన్తార్ణవవత్ ప్రళయకాలీనసముద్రస్యేవ ధీరో గభీరో ఘోషః సింహనాదో యేషాం తే

తథా వ్యాధూతాని కమ్పితాని యాని నానాయుధాని గిరిశృఙ్గవృక్షాదీని ముఖాని యేషాం తే పక్షే భీమముఖా వృకోదరాదయః నరేన్ద్రస్య యుధిష్ఠిరస్య సేనాధినాథాః పరసైన్యవీరాన్ దుర్యోధనసైన్యశూరాన్ అభ్యుద్యయుః అన్యత్సమానం యుగాన్తార్ణవధీరేతి **లుప్తోపమా**. 5

శ్లో॥ నానాయానభయానకం గురుధనుర్జ్యాఘోషధీరం నద-
ద్రక్షోరాజకుమారరక్షితబహుస్కన్ధం ద్విషాం తద్బలమ్ ।
పద్మవ్యూహరజోభరైః సర ఇవ వ్యాపిఞ్జరం కుఞ్జరై-
రావవ్రే పవనాత్మజప్రభృతిభిర్వీరైర్విగాహోద్యతైః ॥ 6

నానేతి. కుఞ్జరైర్హస్తిభిః సర ఇవ విగాహోద్యతైర్విలోడనోద్యుక్తైః పవనాత్మజప్రభృతిభిః హనుమదాదిభిః ద్విషాం రాక్షసానాం తద్బలం సైన్యమావవ్రే రుద్ధం యథా విగాహోద్యతైః కుఞ్జరైస్సరో రుధ్యతే తథేత్యర్థః. కిమ్భూతం నానాయానై రథాదిభిర్భయానకం తథా గురుభిర్గభీరై ర్ధనుర్జ్యాఘోషైర్మౌర్వీశబ్దైర్ధీరం భయదం తథా నదద్భిః సింహనాదం కుర్వద్భిః రక్షో రాజస్య రావణస్య కుమారైర్దేవాన్తకాదిభీ రక్షితా బహవః స్కన్ధాః సైన్యవ్యూహా యత్ర తత్ స్కన్ధః ప్రకాణ్డే కాయేऽంశే విజ్ఞానాదిషు పఞ్చ సున్నృపే సమూహే వ్యూహే చేతి **హేమచన్ద్రః**. తథా పద్మసదృశో వ్యూహో బలవిన్యాసః పద్మవ్యూహస్తస్య రజోభరైః ధూళీపటలైర్వ్యాపిఞ్జరం పీతవర్ణీకృతం సరోऽపి పద్మవ్యూహస్య పద్మసమూహస్య రజోభరైః పరాగసమూహైః పిఞ్జరం భవతి. పక్షే పవనాత్మజప్రభృతిభిర్భీమాదిభిర్ద్విషాం కౌరవాణాం తద్బలం కుఞ్జరైః సర ఇవ ఆవవ్రే, కిమ్భూతం గురోర్ద్రోణస్య ధనుర్జ్యాఘోషేణ ఘోరం తథా నదన్ రక్షోऽలమ్బుసో యత్ర తత్ తథా రాజకుమారైర్దుర్యోధనపుత్రలక్ష్మణాదిభీ రక్షితా బహవః స్కన్ధా ద్వారాద్యంశా యత్ర తత్ ద్వారస్థానేషు విన్యస్తాః కుమారాస్సూర్యవర్చసః పౌత్రం తవ పురస్కృత్య లక్ష్మణం ప్రియదర్శనమితి భారతోక్తేః, తథా పద్మసదృశో వ్యూహశ్చక్రవ్యూహః తస్య రజోభరైర్వ్యాపిఞ్జరమ్ అత్ర పద్మవ్యూహయోస్సాదృశ్యం రజస్స్వలత్వేనాకారేణోక్తాత్ప్రమాణాదితి ధ్యేయమ్ అన్యత్సమానమ్, **ఉపమా శార్దూలవిక్రీడితం** వృత్తమ్. 6

శ్లో॥ మహీమహాభారనిరాసహేతుమాకల్పమాకల్పమనల్పకీర్తిః ।
సురాఙ్గనాసఙ్గమలాభహేతుం సంగ్రామయజ్ఞం బలినో వితేనుః ॥7

మహీతి. బలినో బలవన్తో వీరాః సంగ్రామ ఏవ స్వర్గసాధనత్వాద్యజ్ఞస్తం వితేనుశ్చక్రుః, కిమ్భూతం మహ్యాః పృథివ్యా యో మహాన్ భారః వీరగణకృతగౌరవం తస్య నిరాసోऽపయానం తస్య హేతుం వీరజనక్షయకరమిత్యర్థః. తథా ఆకల్పం ప్రళయకాలపర్యన్తమ్ అనల్పా ప్రభూతా యా కీర్తిస్తస్యా ఆకల్పం ప్రసాధనం చిరస్థాయిమహాకీర్తికరమిత్యర్థః. తథా సురాఙ్గనానాం సఙ్గమ ఆలిఙ్గనం తల్లాభస్య హేతుం సమ్ముఖయుద్ధమరణేన స్వర్గలాభాదితి భావః. యజ్ఞోऽప్యనిష్టనివారణేన మహీభారం లఘయతి అనల్పాం కీర్తిం కరోతి ప్రేత్య చ స్వర్గసమ్పాదనేన సురాఙ్గనాసఙ్గం జనయతి సంగ్రామయజ్ఞమితి **నిరఙ్గరూపకమ్**. 7

శ్లో॥ ద్విషాం సుశర్మాపనయైకకర్తా సమృద్ధగోపాలబలప్రణోదీ ।
దేవాన్తకః ప్రాప్య హరేః కుమారః విపక్షకం పార్థమరున్ద సైన్యైః ॥8

ద్విషామితి. ద్విషాం యత్సుశర్మ సుష్ఠు సుఖం తస్య అపనయో నాశనం తస్మై కః కర్తా కారకః తథా సమృద్ధాం బుద్ధిమతీం గాం పృథ్వీం పాలయతీతి గోపాలో రాజా రావణస్తస్య బలం సైన్యం ప్రణోదయితుం యుద్ధార్థం ప్రేరయితుం శీలమస్య తాదృశో దేవాన్తకో నామ రావణపుత్రః హరేర్వాలినః కుమారమ్ అఙ్గదం ప్రాప్య విపక్షస్య రామస్య కమ్పార్థం భయకమ్పనాయ సైన్యైరరున్ద ఆవృణోత్, పక్షే ద్విషామపనయస్య అన్యాయ్యాచరణస్య ఏక కర్తా తథా సమృద్ధం యద్గోపాలబలం సంశప్తకనారాయణసైన్యం తస్య ప్రణోదీ ప్రేరకః తథా దేవానామన్తకః అసురాంశత్వాద్దేవవిరోధీత్యర్థః. తాదృశః సుశర్మా త్రిగర్తాధిపః విపక్షకం శత్రుం **స్వార్థే కప్రత్యయః** హరేరిన్ద్రస్య కుమారం పార్థమర్జునం ప్రాప్య సైన్యైరరున్ధ దుర్యోధనమన్త్రితేన చక్రవ్యూహప్రవేశనిర్గమనసమమర్జునమన్యత్ర నీత్వా సైన్యైరు రోధేత్యర్థః. 8

శ్లో॥ సమాపతన్తః ప్రసభం సమన్తాదపి ద్విషచ్చక్రవిభేదదక్షాః ।
వ్యూహం న భేత్తుం వ్యషహన్త వీరాః పద్మం మయూఖా ఇవ శీతరశ్మేః ॥9

సమాపతన్త ఇతి. ప్రసభం బలేన సమన్తాత్సర్వతః సమాపతన్తో ధావన్తో వీరా వానరాః, పక్షే భీమాదయః ద్విషచ్చక్రస్య శత్రుసైన్యస్య విభేదే భేదనే దక్షా నిపుణా అపి శీతరశ్మేశ్చన్ద్రస్య మయూఖాః కిరణాః పద్మమివ వ్యూహం విన్యస్తబలం, పక్షే చక్రవ్యూహం భేత్తుం న వ్యషహన్త సమర్థా బభూవుః రామాయణపక్షేఽతియత్నేన రక్షణాత్, భారతపక్షే శివాత్ప్రాప్తవరేణ జయద్రథేన రక్షణాదితి భావః. **ఉపమా.** 9

శ్లో॥ తముద్ధతస్యన్దనసిన్ధురాజం వ్యూహం ద్విషాం దుష్కరభేదమన్యైః ।
దృష్ట్వా సపత్రాకరణాయ తస్య న్యయుఙ్క్త రాజా పురుహూతపౌత్రమ్ ॥10

తమితి. రాజా సుగ్రీవః ఉద్ధతా ఉద్భటా యే స్యన్దనా రథాస్తే సిన్ధురాజః సముద్ర ఇవ యత్ర తం, యద్వా ఉద్ధతః స్యన్దనానాం సిన్ధురాణాం హస్తినాం చ ఆజో గమనం యత్ర తం హస్తీ మహామృగః పీలుః సిన్ధురో దీర్ఘమారుత ఇతి **పురుషోత్తమః**. ఆజేతి అజ గతి క్షేపణయోరిత్యస్య భావఘఞిరూపం ద్విషాంతం వ్యూహం బలవిన్యాసం సమూహం వా అన్యైః ప్రాకృతైర్దుష్కరో భేదో విదారణం యస్య తాదృశం దృష్ట్వా తస్య వ్యూహస్య సపత్రాకరణాయ పీడనాయ పీడనేన **పత్రాడ్డాప్రత్యయః**, పురుహూతస్యేన్ద్రస్య పౌత్రం నప్తారమ్ అఙ్గదం న్యయుఙ్క్త నియుక్తవాన్ పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరః ఉద్ధతం స్యన్దనం వేగేన గమనం యస్య తాదృశః సిన్ధురాజో జయద్రథో యత్ర తాదృశం తం ద్విషాం వ్యూహం చక్రవ్యూహమ్ అన్యైరర్జునాభిమన్యుభిన్నైః దుష్కరభేదం దుష్ప్రవేశం దృష్ట్వా తస్య సపత్రాకరణాయ పురుహూతపౌత్రమభిమన్యుం న్యయుఙ్క్త అర్జునస్య సంశప్తకైః ప్రతిరుద్ధత్వాత్ తస్మాచ్ఛిక్షిత–చక్రవ్యూహప్రవేశోపాయమభిమన్యుమేవ నియుక్తవానిత్యర్థః. 10

శ్లో॥ స సన్నిదేశం పితృసోదరస్య సంస్థాప్య మాలామివ మౌళిదేశే ।
తూర్ణం రథేనేవ మనోరథేన ప్రత్యర్థినాం స్కన్ధమభిప్రతస్థే ॥ 11

స ఇతి. సోఽఙ్గదః పితృసోదరస్య పితృవ్యస్య సుగ్రీవస్య సన్నిదేశం పరవ్యూహం భిన్ధీతి ఆజ్ఞాం మాలామివ మౌళిదేశే సంస్థాప్య సాదరం స్వీకృత్యేత్యర్థః. తూర్ణమ్ ఆజ్ఞా ప్రాప్త్యనన్తరమేవ రథేనేవ మనోరథేన జయాశయా ప్రత్యర్థినాం శత్రూణాం స్కన్ధం వ్యూహమ్ అభిప్రతస్థే జగామ. స్కన్ధః ప్రకాణ్డే కాయేఽంశే విజ్ఞానాదిషు పఞ్చసు నృపే సమూహే వ్యూహే చేతి **హేమచన్ద్రః**. పక్షే సోఽభిమన్యుః పితృసోదరస్య యుధిష్ఠిరస్య మనోరథేనేవ రథేన శేషం సమానమ్. ఉభయత్రాపి రథేనేవ మనోరథే**నేత్యుత్ప్రేక్షా**. 11

శ్లో॥ స వాణవంశోచ్చశరాసనస్ఫురత్కరాగ్రరంహఃకృతమార్గమగ్రతః ।
జవాజ్జగాహే పరమణ్డలం బలీ సురాపగాపూర ఇవామ్బుసాం నిధిమ్ ॥12

స ఇతి. స బలీ బలవాన్ అఙ్గదః. వాణో వృక్షభేదః వంశో వేణుయష్టిః ఉచ్చశరాసనః ఉచ్చశరదణ్డవత్ సరశోఽసనవృక్షశ్చ తైః స్ఫురత్ యత్కరాగ్రం తస్య రంహసా వేగేన అగ్రతః కృతమార్గం విహితప్రవేశపథం పరమణ్డలం శత్రూణాం వ్యూహం సురాపగాయాః గఙ్గాయాః పూరః ప్రవాహోఽమ్బుసాం నిధిం సముద్రమివ జవాద్వేగాజ్జగాహే విలోడయామాస పక్షే సోఽభిమన్యుః వాణవంశో వాణవర్గః ఉచ్చశరాసనం బృహద్ధనుశ్చ తాభ్యాం స్ఫురతః కరాగ్రస్య రంహసా కృతమార్గం పుంసి వంశః కులే వేణౌ పృష్ఠావయవవర్గయోరితి **మేదినీ**. శేషం సమానమ్. **ఉపమా**. 12

శ్లో॥ తమాశు యాన్తం పరచక్రమర్దం తదానుగన్తుం వ్యషహన్త నాన్యే ।
ద్రా క్సిన్ధురాజేన నిరుద్ధమార్గాః పురా హనూమన్తమివాత్మవర్గ్యాః ॥13

తమాశ్వితి. పరచక్రస్య శత్రుసైన్యస్య మర్దయతీతి మర్ద్దో వినాశకః **కర్తరి తః** తం తథా ఆశు శీఘ్రం యాన్తం గచ్ఛన్తం తమఙ్గద మన్యే వానరాస్తదాఽనుగన్తుం పశ్చాద్యాతుం న వ్యషహన్త సమర్థా బభూవుః వ్యషహన్తేతి **సివాయేరద్వ్యవాయే** చేతి పాక్షికం ఘత్వమ్ ఉపమయేదం సమర్థయతి పురా సీతాన్వేషణకాలే సిన్ధూనాం నదీనాం రాజా సిన్ధురాజః సముద్రస్తేన ద్రాక్ తత్త్వేన నిరుద్ధో మార్గో యేషాం తాదృశా ఆత్మవర్గ్యాః జామ్బవదాదయో హనూమన్తమివ యథా లఙ్కామాశు యాన్తం హనూమన్తమాత్మవర్గ్యా అనుగన్తుం న వ్యషహన్త తథేత్యర్థః. పక్షే పరస్యచక్రమర్దం చక్రవ్యూహమర్దకమ్ ఆశు యాన్తం వ్యూహం ప్రవిశన్తం తమభిమన్యుం సిన్ధురాజేన జయద్రథేన ద్రాగ్ఝటితి నిరుద్ధమార్గాః శివవరప్రాప్త్యా నివారితప్రవేశా అన్యే భీమాదయః పురా సీతాన్వేషణకాలే ఆత్మవర్గ్యా వానరాః హనుమన్తమివ–అనుగన్తుం న వ్యషహన్త వానరా అపి సిన్ధురాజేన సముద్రేణ నిరుద్ధమార్గాః తతశ్చైతత్పక్షే శ్లేషానుప్రాణితేయ**ముపమా**. 13

శ్లో॥ పరిభ్రమత్కుఞ్జరనక్రచక్రం వ్యావిద్ధవాజివ్రజవీచిమాలమ్ ।
విచిక్షిపే తేన విపక్షసైన్యం మన్థాఽచలేనేవ మహార్ణవామ్భః ॥ 14

పరిభ్రమదితి. తేనాఙ్గదేన, పక్షేఽభిమన్యునా మన్థాచలేన మహార్ణవస్యామ్భ ఇవ విపక్షస్య రావణస్య పక్షే దుర్యోధనస్య సైన్యం విచిక్షిపే విలోడయామాస, కిమ్భూతం పరిభ్రమన్తః కుఞ్జరాః నక్రా ఇవ తే తథా పురుషవ్యాఘ్రవ**దుపమితిసమాసః** తేషాం చక్రం సమూహో యత్ర తత్ అన్యత్ర పరిభ్రమతాం కుఞ్జరాణాం జలహస్తినాం నక్రాణాం చ చక్రం యత్ర తత్ తథా వ్యావిద్ధాశ్చఞ్చలా వాజివ్రజా ఘోటకసమూహా వీచిమాలా తరఙ్గపరమ్పరేవ యత్ర తత్ అన్యత్ర వ్యావిద్ధా వాజివ్రజా జలఘోటకసమూహా యత్ర తాదృశీ వీచిమాలా యత్ర తత్. **ఉపమా.** 14

శ్లో॥ వీరాన్ బహూన్ బాహుబలేన ముఖ్యాన్ నిఘ్నన్తమేనం రణవేగనిఘ్నమ్ ।
న వీక్షితుం స్మ ప్రభవన్త్యమిత్రా నైదాఘమర్కం నభసీవ భాన్తమ్ ॥ 15

వీరానితి. అమిత్రాశ్శత్రవః బహూననేకాన్ ముఖ్యాన్ శ్రేష్ఠాన్ వీరాన్ బాహుబలేన నిఘ్నన్తం మారయన్తం తథా రణవేగస్య నిఘ్నం వశీభూతమ్ ఏనమఙ్గదం, పక్షే అభిమన్యుం నభసి గగనస్య మధ్య ఇత్యర్థః. అన్యథా తత్ప్రయోగస్య వైయర్థ్యాపత్తేః భాన్తం దీప్యమానం నైదాఘం గ్రీష్మకాలీనమర్కమివ వీక్షితుం ద్రష్టుమపి న ప్రభవన్తి స్మ సమర్థా బభూవుః. **ఉపమా.** 15

శ్లో॥ మాతఙ్గైరివ గణ్డశైలలలితాః సిన్దూరసాన్ద్రత్విషః
కీర్ణా భూషణభీషణైర్భటభుజైర్వేల్లద్భుజఙ్గప్రభైః ।
వ్యాకృష్టధ్వజకాననాః శరధనుశ్చక్రాసినక్రాకులాః
సంరుద్ధధ్వజినీపథా రుధిరజాః ప్రోహుర్మహాసిన్ధవః ॥ 16

మాతఙ్గైరితి. రుధిరజాః రణక్షతయోధరక్తజనితా మహాసిన్ధవో మహానద్యః ప్రోహుః యుద్ధభూమ్యాం ప్రకర్షేణ వహన్తి స్మ. కింభూతాః మాతఙ్గైర్యుద్ధపతితహస్తిభిః గణ్డశైలలలితా ఇవ గిరిచ్యుతస్థూలోపలైర్యుక్తా ఇవే**త్యుత్ప్రేక్షా**, సిన్ధుష్వపి గణ్డశైలాస్తిష్ఠన్తి తథా సిన్దూరేణ హస్తిభూషణసిన్దూరేణ, సాన్ద్రా అతిరిక్తా, త్విట్ కాన్తిర్యాసాం తాః సిన్ధవోఽపి ప్రావృషి రక్తజలా భవన్తి తథా భూషణైః ఫణమణిసదృశైరఙ్గదాదిభిః కృత్వా భీషణైర్భయఙ్కరై ర్వేల్లద్భుజఙ్గప్రభైశ్చలత్సర్పసదృశైః భటానాం యోధానాం భుజైః ఛిన్నైర్బాహుభిః కీర్ణా వ్యాప్తాః సిన్ధుష్వపి భుజఙ్గాస్తిష్ఠన్తి తథా వ్యాకృష్టాని వేగేనాకృష్యనీతాని ధ్వజకాననాని పతాకా– సమూహో యాభిస్తాః సిన్ధవోఽపి వేగేన కాననాన్యాకృష్య నయన్తి తథా శరా ధనూంషి చక్రాణి అసయశ్చ త ఏవ నక్రాః కుమ్భీరాః తే నక్రా ఇవేతి వా తైరాకులా వ్యాప్తాః సిన్ధవోఽపి నక్రాకులా భవన్తి తథా సంరుద్ధా ధ్వజినీపథాః సేనాగమనమార్గా యాభిస్తాః సిన్ధవోఽపి పన్థానం రున్ధన్తి అత్ర రక్తసిన్ధుషు తాత్త్వికసిన్ధువ్యవహారప్రతీతేః **సమాసోక్తిః**, సా చ యథాయథ– ముత్ప్రేక్షాదిభిరఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణా తయా చ తుములస్సఙ్గ్రామో బభూవేతి వస్తు ధ్వన్యతే. 16

**శ్లో॥ విరోధినాం నికరమపోఢలక్షణం వితన్వతా ప్రసభమనేన వైరిణః ।
పరశ్శతాః సమరతలే నిపాతితాః ప్రఫుల్లభూరుహా ఇవ చణ్డవాయునా ॥17**

విరోధినామితి. విరోధినాం శత్రూణాం నికరం సమూహమ్ అపోఢలక్షణం నిరస్తచిహ్నం నిరస్తశ్రీకమిత్యర్థః. ప్రసభం బలేన వితన్వతా కుర్వతా అనేనాఙ్గదేన సమరతలే యుద్ధాఙ్గణే పరశ్శతాశ్శతాధికాః అసఙ్ఖ్యా ఇత్యర్థః. వైరిణశ్శత్రవః చణ్డవాయునా ప్రబలవాతేన ప్రఫుల్ల-భూరుహా ఇవ పుష్పితవృక్షా ఇవ నిపాతితాః వినాశ్య శాయితాః. పక్షే విరోధినాం నికర-మపోఢలక్షణం లక్షణో నామ దుర్యోధనపుత్రస్తద్రహితం వితన్వతా అనేన అభిమన్యునా శేషం సమానమ్. దుర్యోధనపుత్రం లక్షణం వినాశ్య బహవోఽన్యే వినాశితా ఇత్యర్థః. **ఉపమా** అత్రోపమానగతప్రఫుల్లత్వదర్శనాత్ ఉపమేయవైరిషు వేషభూషణోజ్జ్వలత్వవిశేషణం బోధ్యమ్ అన్యథా అధికపదత్వదోషాపత్తేః, **రుచిరావృత్తమ్**. 17

**శ్లో॥ వీరవర్గైకనిర్ఘాతం వినాశితబృహద్బలమ్ ।
ద్విషన్నరాన్తకః ప్రాప తం దుశ్శాసనసమ్భవః ॥ 18**

వీరేతి. ద్విషన్ శత్రుర్నరాన్తకో నామ దుఃఖేన శాస్యతే ఇతి దుశ్శాసనో, రావణస్తస్మాత్సమ్భవో యస్య సః రావణపుత్రః వీరవర్గే ఏకః కేవలో నిర్ఘాతః ప్రహారో యస్య తమ్ అత ఏవ వినాశితం బృహద్బలం మహత్సైన్యం యేన తాదృశం తమఙ్గదం ప్రాప యుద్ధార్థమితి శేషః. పక్షే ద్విషతాం నరాణామన్తకో యమ ఇవ దుశ్శాసనసమ్భవో దుశ్శాసనస్య పుత్రః వినాశతో బృహద్బలో నామాయోధ్యాధిపతిర్యేన తాదృశం తమభిమన్యుం ప్రాప, అన్యత్సమానమ్. 18

**శ్లో॥ యశోనిధానస్య నిదానభూతం జగత్త్రయీవిస్మయనీయకృత్తిః ।
సురాఙ్గనాసఙ్గమలాభహేతుస్తయోరభూత్సఙ్గరకర్మ భీమమ్ ॥ 19**

యశ ఇతి. తయోరఙ్గదనరాన్తకయోః పక్షే అభిమన్యుదౌశ్శాసన్యోర్భీమం భయఙ్కరం సఙ్గరకర్మ యుద్ధకృత్యమ్ అభూత్, కిమ్భూతం యశ ఏవ నిదానం నిహితవస్తు తస్య నిదానభూతమాదికారణరూపం తథా జగత్త్రయ్యా స్త్రిలోక్యా విస్మయనీయా విస్మయజనికా క్వచిత్కరణసమ్ప్రదానయోశ్చేతి **కరణే అనీయఙ్** కృత్తిర్యస్మాత్తత్. తథా సురాఙ్గనానామప్సరసాం సఙ్గమలాభే హేతుః యుద్ధమృతస్య స్వర్గలాభస్మరణాదితి భావః. అమృతయో రఙ్గద-దౌశ్శాసన్యోస్తు తదానీం సురాఙ్గనాసఙ్గమలాభాభావేఽపి న్యాయేన జయినః పుణ్యజననే కాలాన్తరే తల్లాభహేతుత్వమక్షతమేవ తతశ్చ ఫలోపధాయకత్వం స్వరూపయోగ్యత్వం చ ద్వివిధమేవ హేతుత్వమిహ బోధ్యమ్. 19

**శ్లో॥ మిథస్సమానం కృతసమ్ప్రహారౌ దివ్యైర్జనైర్వ్యాహృతసాధువాదౌ ।
జగత్ప్రతిష్ఠాపితశుభ్రకీర్తీ స్వస్థావభూతామచిరాదుభౌ తౌ ॥ 20**

మిథ ఇతి. మిథః పరస్పరం సమానం తుల్యం యథా తథా కృతః సమ్ప్రహారో యాభ్యాం తౌ తథా దివ్యైర్జనైర్యుద్ధదిదృక్షయాగతైః సిద్ధగన్ధర్వాదిభిర్వ్యాహృత ఉక్తస్సాధువాదో యయోస్తౌ తథా జగతి ప్రతిష్ఠాపితా శుభ్రా శుద్ధా కీర్తిర్యాభ్యాం తాదృశౌ తావుభౌ అఙ్గదనరాన్తకౌ, పక్షే అభిమన్యుదౌశ్శాసనీ, అచిరాత్ ఝటితి స్వస్థౌ అభూతాం నరాన్తకః పక్షేఽభిమన్యుశ్చ స్వః స్వర్గే తిష్ఠతీతి స్వఃస్థః యుద్ధమరణాత్ స్వర్గస్థోఽభూత్ అఙ్గదః పక్షే దౌశ్శాసనిశ్చ స్వస్మిన్ తిష్ఠతీతి స్వస్థః శత్రువినాశాత్ సుస్థితోఽభూదిత్యర్థః. అఙ్గదస్తలప్రహారేణ నరాన్తకం జఘాన దౌశ్శాసనిర్గదయా అభిమన్యుం జఘానేత్యర్థః. స్వస్థశబ్దస్య స్వర్గస్థార్థకత్వపక్షే కాదియుక్తే శషసేలుగ్వేతి **విసర్జనీయలోపః**. 20

శ్లో॥ తదా సౌభద్రమాకర్ణ్య కుమారం నిహతం పరైః ।
శుశోచ రాజా చిత్తేన వ్యాకులేన దశాననః ॥ 21

తదేతి. తదా అసౌ రాజా దశాననో రావణః భద్రం సున్దరం కుమారం నరాన్తకం పరైః శత్రుభిర్నిహతమ్ ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా వ్యాకులేన కాతరేణ చిత్తేన శుశోచ హా పుత్ర క్వాసి గత ఇతి తంప్రతి శోకం చకార. పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరస్తదా సౌభద్రం సుభద్రాయాః పుత్రం కుమారమభిమన్యుం పరైర్బహుభిశ్శత్రుభిర్మిళిత్వా నిహతమ్ ఆకర్ణ్య దశయా కష్టావస్థయా అననం జీవనం యస్య తాదృశస్సన్. అతికష్టేన ప్రాణాన్ ధారయన్నిత్యర్థః. యద్వా దశసు దిక్షు ఆననం యస్య సః ఆకస్మికశోకావేగేన హి దిశో దృశ్యన్తే అత ఏవ **నైషధే** "ముఖాని లోలాక్షి దిశామసంశయం దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి" ఇతి. వ్యాకులేన చిత్తేన శుశోచ. 21

శ్లో॥ వినీయమానస్య సుహృద్వచోభిరశాన్తకోపానలధూపితస్య ।
నిబద్ధవైరస్య విరోధివర్గైర్నస్వాస్థ్యమాసీత్పితురస్య చిత్తే ॥ 22

వినీయమానస్యేతి. సుహృదాం వచోభిః శోకాపనోదనవాక్యైర్వినీయమానస్య బోధ్యమాన-స్యాపి అశాన్తః న శాన్తిం గతః కోప ఏవానలస్తేన ధూపితస్య సన్తాపితస్య సుహృద్వచోభిః శోకే గతేఽపి కోపేన జ్వలితస్యేత్యర్థః. తథా విరోధివర్గైః శత్రుబృన్దైః సహనిబద్ధవైరస్య సంసక్తవిరోధస్య అస్య నరాన్తకస్య పితూ రావణస్య పక్షే అభిమన్యోః పితురర్జునస్య చిత్తే స్వాస్థ్యం సుఖిత్వం నాసీత్ అపి తు దుఃఖమేవాసీదిత్యర్థః. అత్రాస్వాస్థ్యం ప్రతి ద్వితీయతృతీయ-విశేషణయోర్హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమ్. 22

శ్లో॥ ప్రధానహేతుభూతస్య నిజాత్మజనిపాతనే ।
పరాక్రమం న మమృషే వృద్ధక్షత్రాత్మజస్య సః ॥ 23

ప్రధానేతి. స రావణః నిజాత్మజస్య నరాన్తకస్య నిపాతనే అఙ్గదేన కృతేఽపీతి శేషః. ప్రధానహేతుభూతస్య ముఖ్యకారణరూపస్య తేనైవ వానరసైన్యాహరణాదితి భావః. వృద్ధో

యః క్షత్రః క్షత్రియః దశరథస్తస్యాత్మజస్య రామస్య పరాక్రమం శౌర్యం న మమృషే సోఢవాన్. నరాన్తకే అఙ్గదేన నిపాతితేఽపి రామంప్రతి భృశం చుకోపేత్యర్థః. పక్షే సః అర్జునః నిజాత్మజస్యాభిమన్యోర్నిపాతనే దౌశ్శాసనినా కృతేఽపీతి శేషః ప్రధానహేతుభూతస్య అనేనైవ శివవరప్రాప్త్యా వ్యూహభేదోద్యతభీమాదీనాం నివారణాదితి భావః. వృద్ధక్షత్రో నామ సిన్ధుపతి-స్తదాత్మజస్య జయద్రథస్య పరాక్రమం న మమృషే శ్వో యావదాదిత్య స్తపతి తావజ్జయద్రథో మయా హన్తవ్యః అన్యథా ఆత్మానం ఘాతయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం చకారేత్యర్థః. అత్ర పరాక్రమామర్షణం ప్రతి భూతాన్తవిశేషణస్య హేతుత్వాత్ **కావ్యలిఙ్గమ్.** 23

శ్లో॥ ఔద్ధత్యపశ్చాత్కృతసిన్ధురాజే పునః ప్రతిద్వన్ద్విని వీరచక్రే ।
రణాఙ్గణం ప్రాప నరేన్ద్రసేనా ప్రాతర్దివం భానుమతః ప్రభేవ ॥ 24

ఔద్ధత్యేతి. ఔద్ధత్యేన చాపల్యేన పశ్చాత్కృతో న్యక్కృతః సదృశీకృత ఇతి యావత్ సిన్ధురాజస్సముద్రో యేన తత్తథా తస్మిన్, వీరచక్రే దేవాన్తకాదివీరసమూహే పునః ప్రతిద్వన్ద్విని ప్రతిపక్షే సతి యోద్ధుముద్యతే సతీత్యర్థః. నరేన్ద్రస్య రామస్య సేనా వానరబలం భానుమత స్సూర్యస్య ప్రభా తేజః ప్రాతర్దినాదౌ దివమాకాశమివ రణాఙ్గణం ప్రాప. పక్షే ఔద్ధత్యేన బుద్ధిచాపల్యేన పశ్చాత్ శకటవ్యూహస్య పశ్చాద్భాగే సూచివ్యూహే కృతః స్థాపితః సిన్ధురాజో జయద్రథో యేన తత్తథా తస్మిన్, వీరచక్రే ద్రోణాదివీరబృన్దే పునః ప్రతిద్వన్ద్విని సతి ప్రాతః పూర్వాహ్ణే నరేన్ద్రస్య యుధిష్ఠిరస్య సేనా భానుమతః ప్రభా దివమివ రణాఙ్గణం ప్రాప. ఔద్ధత్యేతి కృతప్రతిజ్ఞే కుపితే అర్జునే కో జయద్రథం రక్షితుమీష్టే ఇత్యవివిచ్య యదస్య వ్యూహపశ్చాద్భాగే గోపనం కృతం తదేన విపక్షవీరాణాం బుద్ధిచాపల్యరూపమౌద్ధత్యమితి భావః. **ఉపమా.** 24

శ్లో॥ అథాతికాయస్య జయద్రథస్య వధాయ వేగేన ధృతప్రతిజ్ఞః ।
ధనుర్విధున్వన్ విజయస్థవీయః పరాన్ స రామావరజోఽభ్యయుఙ్క్త ॥25

అథేతి. అథ అనన్తరం జయన్ విజయీ రథో యస్య తథా తస్యాతికాయస్య తన్నామరావణపుత్త్రస్య వధాయ ధృతా కృతా ప్రతిజ్ఞా యేన తాదృశః స రామస్య దాశరథే-రవరజః కనిష్ఠో లక్ష్మణః విజయే స్థవీయః స్థూలతరం ధనుర్విధున్వన్ కమ్పయన్ సన్ పరాన్ శత్రూన్ వేగేన అభ్యయుఙ్క్త ఆక్రాన్తవాన్. పక్షే అథ అతికాయస్య స్థూలదేహస్య జయద్రథస్య తన్నామసిన్ధురాజస్య వధాయ వేగేన సహసా ధృతప్రతిజ్ఞః యావత్సూర్యోఽ-స్తాచలం న గచ్ఛతి తావత్ సిన్ధురాజం హనిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కుర్వన్ విజయోఽర్జునః స రామావరజః రామో బలభద్రః తస్యావరజః కృష్ణస్తేన సారథినా సహితః తథా స్థవీయో బృహత్ ధనుర్గాణ్డీవం విధున్వన్ సన్ పరాన్ అభ్యయుఙ్క్త, రామావరజ ఇత్యత్ర రాజావరజ ఇతి క్వచిత్పాఠః తత్ర రాజ్ఞో రామస్య, పక్షే యుధిష్ఠిరస్యేత్యర్థః అస్మిన్ పక్షే విజయోత్తరస్య **విసర్గస్య కాదియుక్తే ఇత్యాదినా లోపః.** 25

శ్లో॥ గురుణా కృతవర్మణా స్మ యోధిప్రతిపక్షేణ సుదక్షిణేన భూయః ।
స విధాయ మహాహవం మనస్వీ పరసేనామ్బుధిమధ్యమాజగాహే ॥26

గురుణేతి. మనస్వీ మానీ, స లక్ష్మణః గురుణా ప్రబలేన తథా కృతవర్మణా కృతసన్నాహేన తథా సుదక్షిణేన యుద్ధనిపుణేన యోధీ యుద్ధం కుర్వన్ యః ప్రతిపక్షః శత్రూ రాక్షస-సేనాపతిస్తేన సహ మహాహవం మహద్యుద్ధం భూయోఽత్యన్తం విధాయ కృత్వా పరసేనైవ దురవగాహత్వాదమ్బుధిః సముద్రస్తస్య మధ్యమ్ ఆజగాహే స్మ విలోడయామాస, స్మేతి పాదపూరణే, **లిట్యేవ భూతానద్యతనకాలబోధనాత్**. పక్షే స మనస్వీ అర్జునః యోధిప్రతిపక్షేణ యుధ్యమానేన శత్రుణా గురుణా ద్రోణేన కృతవర్మణా హార్దిక్యేన సుదక్షిణేన కామ్భోజాధిపేన చ సహ క్రమేణ భూయో మహాహవం విధాయ సుదక్షిణం చ హత్వేతి శేషః. సుదక్షిణవధశ్చ వక్ష్యమాణశ్రుతాయుధవధాత్పరం **భారతే వర్ణితః**, పరసేనామ్బుధిమధ్యమాజగాహే స్మ జయద్రథవధత్వరయేతి శేషః. యోధిప్రతిపక్షేణేతి గుర్వాదిత్రయస్య విశేషణం సేనామ్బుధీతి **నిరఙ్గరూపకమ్. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్** లక్షణముక్తం ప్రాక్. 26

శ్లో॥ అకలితలఘుపాతం సమ్ప్రవిష్టేన దూరా-
దలఘు వికిరతోచ్చైర్విశ్వతో విక్రమాగ్నిమ్ ।
రణభువి పరచక్రం వ్యాకులం తేన తేనే
త్రిపురమివ పురస్తా త్సాయకేన స్మరారేః ॥ 27

అకలితేతి. అకలితోఽనఙ్గీకృతో లఘుపాతో మన్దగమనం యత్ర తద్యథా తథా రణభువి సమ్ప్రవిష్టేన తథా అలఘు అమన్దం యథా తథా దూరాత్ విక్రమః పీడకత్వాదగ్నిరివ తం విశ్వతః సమన్తాద్వికిరతా విక్షిపతా దూరే స్థిత్వా విక్రమేణ సర్వతో బాణాన్ విక్షిపతేత్యర్థః. తేన లక్ష్మణేన, పక్షే అర్జునేన, పరచక్రం శత్రుసైన్యం పురస్తాత్పూర్వం స్మరారేశ్శివస్య సాయకేన బాణేన త్రిపురమివ వ్యాకులం కాతరం తేనే కృతం స్మరారేస్సాయకోఽపి ద్రుతం త్రిపురం ప్రవిష్టః విశ్వతోఽగ్నిం విక్షిప్తవాంశ్చ **ఉపమా. మాలినీవృత్తమ్.** 27

శ్లో॥ విన్దానువిన్దప్రతియోధిభేత్తా ప్రణీతం సంసప్తకజీవమోక్షః ।
సుదర్శనోద్యోగహరః స సద్యశ్చకార దుర్యోధనమానభఙ్గమ్ ॥ 28

విన్దేతి. విన్దన్తి లభన్త ఇతి విన్దాః ప్రథమం యుద్ధస్థానమాయతాః అనువిన్దాః పశ్చాదాయాతాశ్చ విన్దతేరప్రాదేరితి **శజ్** తాదృశా యే ప్రతియోధినః ప్రత్యర్థినస్తేషాం భేత్తా విదారకః తథా ప్రణీతః కృతస్సంసప్తకానాం సమయే న సఙ్గ్రామాదనివర్తిసైన్యానాం జీవస్య మోక్షః శరీరాన్మోచనం యేన సః తథా సుదర్శనానాం సుదృశ్యానాం వీరాణాముద్యోగహరః ఉద్యమహన్తా స లక్ష్మణస్సద్యస్తత్ క్షణాత్ దుర్యోధనానాం దుఃఖేన యోధ్యమానానామపి రాక్షసవీరాణం మానభఙ్గం చకార, సమ్మానం నాశయామాస తాన్ పరాజితవానిత్యర్థః.

యద్వా మానస్య పరిమాణస్య భఙ్గం సఙ్కోచం చకార, బహూన్ నాశయామాసేత్యర్థః. పక్షే విన్దానువిన్దౌ అవన్తీశ్వరౌ తావేవ ప్రతియోధినౌ తయోర్భేత్తా విదారకః తథా సుదర్శనస్య నృపవిశేషస్య ఉద్యోగహరః తేనాప్యవారిత ఇత్యర్థః. నతు తస్యవినాశకః సాత్యకినా తద్వినాశస్యాకరే వర్ణనాత్ సోఽర్జునః దుర్యోధనస్య మానభఙ్గం పరాజయేనావమానం సద్యశ్చకార, ద్రోణాభిమన్త్రితేనాభేద్యకవచేన వర్మితో దుర్యోధనో యుధ్యమానః అర్జునేన ధనుశ్ఛేదాదినా పరాజిత ఇత్యర్థః శేషం సమానమ్. 28

శ్లో॥ తిరోహితార్కాంశుచయైస్తదీయైర్నివార్యమాణే విశిఖైర్విపక్షే ।
శ్రమం వినీయోర్జితవిక్రమస్థా రయేణ చక్రుర్హరయోఽస్య హర్షమ్ ॥ 29

తిరోహితేతి. తిరోహిత ఆవృతః అర్కాంశుచయః సూర్యకిరణసమూహో యైస్తే తథా తైస్తదీయైర్లక్ష్మణసమ్బన్ధిభిర్విశిఖైర్బాణైర్విపక్షే రాక్షససైన్యే నివార్యమాణేసతి హరయో వానరాః శ్రమం వినీయ తదవకాశేన యుద్ధశ్రమమపనీయ ఊర్జితే మహతి విక్రమే తిష్ఠన్తీతి తాదృశాః సన్తః రయేణ పునర్యుద్ధవేగేన అస్య లక్ష్మణస్య హర్షం చక్రుః. పక్షే తిరోహితార్కాంశు-చయైస్తదీయైరర్జునసమ్బన్ధిభిర్విశిఖైర్విపక్షే విన్దానువిన్దాదికే శత్రుసమూహే నివార్యమాణే సతి హరయోఽర్జునరథాశ్వాః శ్రమం వినీయ అర్జునశరాఘాతేన ఉత్పన్నే సరసి జలపానాదినా పరిశ్రమమపనీయ ఊర్జితే మహతి విక్రమే గమనే తిష్ఠన్తీతి తాదృశాః సన్తః అస్యార్జునస్య హర్షం చక్రుః. 29

శ్లో॥ యయా జఘాన దుర్ధర్షం వీరాణామృషభం హరిమ్ ।
తయైవ జఘ్నే గదయా రణే మత్తః శ్రుతాయుధః ॥ 30

యయేతి. రణే మత్తః పరాక్రాన్తః అమత్తః అప్రమాదీ వా తథా శ్రుతం ప్రసిద్ధమాయుధం గదాశస్త్రం యస్య స మహాపార్శ్వో నామ రావణభ్రాతా వీరాణాం దుర్ధర్షం వీరైర్ధర్షయితు-మశక్యం ఋషభం ఋషభనామకం హరిం వానరం యయా గదయా జఘాన తాడయామాస తయైవ గదయా జఘ్నే హతః స్వయమితి శేషః. ఋషభవినాశాయ మహాపార్శ్వేన గదా ప్రక్షిప్తా ఋషభస్తు తాం గృహీత్వా తత్ప్రహారేణ మహాపార్శ్వం హతవానిత్యర్థః. వీరాణామృషభం శ్రేష్ఠం సుగ్రీవమితి కేచిత్ తద్రామాయణానవలోకనవిజృమ్భితమ్. పక్షే శ్రుతాయుధో నామ పర్ణాశానదీతనయో వరుణస్యౌరసో నృపవిశేషః యయా గదయా వరుణదత్తయేతి శేషః. దుర్ధర్షమ్ అన్యైరధర్షణీయం వీరాణామృషభం శ్రేష్ఠం హరిం కృష్ణం జఘాన అస్మిన్ మృతే సర్వే పాణ్డవా మరిష్యన్తీతి బుద్ధ్యేతి శేషః. తయైవ గదయా స్వయం జఘ్నే యతో రణే మత్తః ప్రమాదీ ప్రమాదశ్చ "అయుధ్యతి న యోక్తవ్యా సా త్వయ్యేవ పతేదితి హన్యాదేషా ప్రతీపం హి ప్రయోక్తారమపి ప్రభో" ఇతి **వరుణవాక్య**విస్మరణరూపః అయమర్థః పర్ణాశయా-పుత్త్రస్యాజేయత్వాయాభ్యర్థితో వరుణః పూర్వోక్తముక్త్వా గదామదాత్ యయా చ స శ్రుతా యుధనామ్నా ప్రసిద్ధః అన్యేషామజేయశ్చ జాతః అత్ర తు తద్వరుణవచనం విస్మృత్యా యుధ్యమానాయ కృష్ణాయ ప్రక్షిప్తా సా గదా తతః ప్రతినివృత్య ప్రక్షేప్తారం తమేవ జఘానేతి. 30

శ్లో॥ అథ సజ్గరరజ్గమభ్యుపేతౌ క్షపయామాస తు రోజసా విపక్షమ్ ।
పవమానశరీరజశ్చ భీమో యుయుధానశ్చ పతిర్వరూథినీనామ్ ॥31

అథేతి. అథానన్తరం భీమో రిపుభయజ్కరః పవమానస్య వాయోశ్శరీరరజః పుత్త్రో హనూమాంశ్చ తథా యుయుధానో యుధ్యమానో వరూథినీనాం సేనానాం పతిర్నీలశ్చ ఉభౌ సజ్గరరజ్గం యుద్ధస్థానరూపనాట్యాలయమభ్యుపేతా వా గతౌ సన్తౌ ఓజసా బలేన విపక్షం రాక్షససైన్యం క్షపయామాసతుః క్షీణం చక్రతుః, పక్షే అథ వరూథినీనాం పతిః పవమానస్య శరీరజో వాయుపుత్త్రో భీమో వృకోదరశ్చ తథా యుయుధానస్సాత్యకిశ్చ ఉభౌ అర్జునస్యానిష్టశజ్కయా యుధిష్ఠిరేణ క్రమేణ ప్రేషితావితి శేషః. తత్ర ప్రథమం సాత్యకిః ప్రేషితః తతః పరం భీమః ప్రేషిత ఇతి బోధ్యమ్. సజ్గరరజ్గం వ్యూహమధ్యమ్ అభ్యుపేతౌ ప్రవిష్టౌ సన్తౌ ఓజసా విపక్షం దుర్యోధనసైన్యం క్షపయామాసతుః. **ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్.** 31

శ్లో॥ ఏకేన భగ్నాఙ్ఘ్రిపరం హసోచ్చైరలం బలధ్వంసకృతా పరేణ ।
తాభ్యాం నిరాసేఽయుతవైరిబృన్దం యథాఽన్ధకారం శశిభాస్కరాభ్యామ్ ॥32

ఏకేనేతి. భగ్నా అఙ్ఘ్రిపా వృక్షా యేన తాదృశం రంహో యుద్ధవేగో యస్య స తథా తేన, ఉచ్చైర్మహతా ఏకేన హనూమతా, పక్షే భీమేన, తథా అలమత్యర్థం బలధ్వంసకృతా శత్రుసైన్యక్షయం కుర్వతా అపరేణ నీలేన చ, పక్షే సాత్యకినా చ, ఉభాభ్యాం తాభ్యామ్ అయుతవైరిబృన్దమ్ అయుతసఙ్ఖ్యకశత్రుసమూహం శశిభాస్కరాభ్యామన్ధకారం యథా ధ్వాన్తమివ నిరాసే నిరస్తమ్ అఙ్ఘ్రిపేత్యత్ర అఙ్గపేతి పాఠం ధృత్వా రామాయణపక్షే అఙ్గపా వృక్షా భారతపక్షే అఙ్గపోఽఙ్గదేశాధిపః కర్ణః ఇతి వ్యాచక్షతే కేచిత్ తత్రాఙ్గపశబ్దస్య వృక్షవాచకత్వే కోశో మృగ్యః. **ఉపమా.** 32

శ్లో॥ దధజ్జిగీషాధృతిమాఞ్జనేయః కృతావమానోఽపి స వృష్ణివీరః ।
త్వాష్ట్రస్య వజ్రీవ రణే త్రిమూర్ధ్నశ్చిచ్ఛేద భూరిశ్రవసశ్శిరోధిమ్ ॥ 33

దధదితి. వృష్ణివీరః ప్రచణ్డవీరః వృష్ణిర్నాయాదవే మేషే త్రిషు పాషణ్డచణ్డయోరితి **శబ్దరత్నావళిః**, స ఆఞ్జనేయోఽఞ్జనాపుత్త్రః హనుమాన్ కృతావమానోఽపి శత్రుణా ప్రహారేణ మూర్ఛితత్వాత్తిరస్కృతోఽపి జిగీషాయాం జయేచ్ఛాయాం ధృతిం ధైర్యం దధద్ధారయన్ సన్ భూరీణి బహూని త్రిమూర్ధత్వాత్ షట్సఙ్ఖ్యాకానీత్యర్థః. శ్రవాంసి శ్రవణాని యస్య స తథా తస్య త్రిమూర్ధ్నః త్రిమూర్ధేతి యౌగికనామకస్య రావణపుత్త్రస్య త్వాష్ట్రస్య వృత్రస్య వజ్రీ ఇన్ద్ర ఇవ రణే శిరోధిం గ్రీవాం చిచ్ఛేద తలప్రహారేణాచ్ఛినత్ ఏతదుపలక్షణం దేవాన్తకమపి ముష్టిప్రహారేణ హనూమాన్ జఘానేతి బోధ్యమ్. పక్షే యః కృతాపమానోఽపి భూరిశ్రవసా కేశాకర్షణపాదప్రహారాదినా తిరస్కృతోఽపి జిగీషాః తజ్జయేచ్ఛాః దధత్ ధారయన్ తథా జనే జనమధ్యే ధృతిమాన్ ధైర్యశాలిత్వేన ఖ్యాతః స వృష్ణివీరః యాదవేషు శూరః సాత్యకిః త్వాష్ట్రస్య త్వష్టురపత్యస్య త్రిమూర్ధ్నో విశ్వరూపస్య వజ్రీవ

భూరిశ్రవసస్తన్నామకస్య సౌమదత్తేః ప్రాయోపవిష్టస్యేతి శేషః. రణే రణమధ్యే శిరోధిం చిచ్ఛేద ఖడ్గేనాచ్ఛినత్ భూరిశ్రవాః కిల శివదత్తవరేణ సాత్యకిం జిత్వా కేశాకర్షణపాద-తాడనాదినా తిరస్కృత్య ఖడ్గేన హన్తుముద్యతః తదవస్థస్య తస్యార్జునో బాణేన హస్తం చిచ్ఛేద తతశ్చార్జునం గర్హయిత్వా ప్రాయోపవేశేన మర్తుముద్యతం తం సాత్యకిరుత్థాయ ఖడ్గేన జఘానేతి **భారతీ భారతీ. ఉపమా.** 33

శ్లో॥ ప్రాప్య భఙ్గమిననన్దనాద్యశఃపూరితాఖిలజగన్మహోదరాత్ ।
నీల ఏవ పునరుద్బభౌ మణిః శాణకృష్ట ఇవ భీమవిక్రమః ॥ 34

ప్రాప్యేతి. యశసా పూరితమ్ అఖిలం జగత్ యేన సః తథా, భీమో భయఙ్కరో విక్రమో యస్య సః నీలో నీలనామా వానరః ఇనం ప్రభుం నృపం వా రావణం నన్దయతీతి ఇననన్దనస్తస్మాత్ ఇనః పత్యౌ నృపార్కయోరితి **మేదినీ.** మహోదరాన్మహోదరనామకా-ద్రావణభ్రాతుః సకాశాద్భఙ్గం పరాజయం ప్రాప్య ప్రథమం తేన విజిత ఇత్యర్థః. శాణఘృష్టశ్శాణేనోల్లిఖితో మణిరివ పునరేవోద్బభౌ అధికం శుశుభే, అధికశోభాయా జయజన్యత్వాత్ పునర్మహోదరం జిత్వా శుశుభే ఇత్యర్థః. నీలో మహోదరం జఘానేతి పరమార్థః. పక్షే భీమస్య వృకోదరస్య విక్రమః యశసా పూరితమ్ అఖిలజగతో మహోదరం మహాన్తరాళం యేన స తథా తస్మాదిననన్దనాత్ సూర్యపుత్త్రాత్కర్ణాత్ భఙ్గం పరాభవం ప్రాప్య శాణఘృష్టో నీలో మరకతో మణిరివ పునరేవ ఉద్బభౌ అసకృజ్జితాదపి కర్ణాత్ కథం చిత్కించిత్ పరాభవం ప్రాప్య భీమః పునః సాత్యకిరథమారుహ్య శత్రుసేనాహననేన శుశుభే ఇత్యర్థః. **ఉపమా. రథోద్ధతావృత్తమ్.** 34

శ్లో॥ అథ రిపువధపుష్యద్భూమిపార్థః ప్రసర్ప-
త్ప్రతిబలజలరాశౌ సాయకైస్సాధితాధ్వా ।
త్వరితగతి సుమిత్రానన్దనస్సమ్ప్రపేదే
తపన ఇవ సమీపం సిన్ధురాజస్య శత్రోః ॥ 35

అథేతి. అథానన్తరం రిపూణాం వధేన పుష్యన్ పుష్టిం గచ్ఛన్ జాతప్రాయ ఇత్యర్థః. భూమిపస్య రామస్యార్థః ప్రయోజనం రాక్షసకులక్షయ ఇత్యర్థః. యస్మాత్సః తథా ప్రసర్పత్ సమన్తాత్ప్రసరత్ యత్ప్రతిబలం శత్రుసైన్యం తదేవ దురవగాహత్వాజ్జలరాశిః సముద్రః తత్ర సాయకైర్బాణైస్సాధితః కృతః అధ్వా ప్రవేశమార్గో యేన తాదృశః, సుమిత్రానన్దనో లక్ష్మణః త్వరితా సత్వరా గతిర్యత్ర తద్యథా తథా, శత్రోరతికాయస్య సమీపం సమ్ప్రపేదే ప్రాప. ఉపమయా తయోరుత్కర్షం సమర్థయతి తపన ఇవేతి. తపనస్సూర్యో యథా సిన్ధురాజస్య సముద్రస్య సమీపం సాయాహ్నే సమ్ప్రపద్యతే తథేత్యర్థః. ఏతేన లక్ష్మణస్య తపనవత్తేజస్విత్వమ్ అతికాయస్య చ సముద్రవత్ స్థిరత్వం ప్రతిపాదితం. పక్షే అథ రిపువధేన పుష్యన్తీ పుష్టాభవన్తీ భూమిర్యత్ర తద్యథా తథా, సుమిత్రాణాం సద్బాన్ధవానామ్ ఆనన్దనః

పార్థోఽర్జునః తపన ఇవ సాక్షాత్ సూర్య ఇవే**త్యుత్ప్రేక్షా** శత్రోస్సిన్ధురాజస్య జయద్రథస్య సమీపం సమ్ప్రాపేదే అన్యత్సమానమ్. **మాలినీవృత్తమ్.** 35

శ్లో॥ విద్యుల్లేఖావిలసితమివ వ్యోమ్ని సన్దర్శయద్భి-
ర్నిర్విచ్ఛేదప్రసరశలభశ్రేణిశోభాం వహద్భిః ।
జజ్ఞే జన్యం సమమథ తయోరర్థమార్గే ఫలానాం
సఙ్ఘర్షోద్యద్ధుతవహశిఖాలీఢపక్షైః పృషత్కైః ॥ 36

విద్యుదితి. అథానన్తరం తయోర్లక్ష్మణాతికాయయోః, పక్షే అర్జునజయద్రథయోః, పృషత్కైర్బాణైః కృత్వా సమం తుల్యం జన్యం యుద్ధం జజ్ఞే బభూవ, యుద్ధమాయోధనం జన్యమి**త్యమరః**. కిమ్భూతైః అర్థమార్గే ఫలానాం బాణాగ్రాణాం సఙ్ఘర్షాత్పరస్పరసంయోగేన సమ్యగ్ఘర్షణాత్ ఉద్యన్నుద్భూతో యో హుతవహో వహ్నిస్తస్య శిఖయా ఆలీఢో దగ్ధః పక్షో వాజో యేషాం తైః అత ఏవ వ్యోమ్ని ఆకాశే విద్యుల్లేఖాయాస్తటిల్లతాయా విలసితం విలాసమివ సన్దర్శయద్భిః తథా నిర్విచ్ఛేదోఽవిరళః ప్రసరో గమనం యస్యాస్తాదృశీ యా శలభశ్రేణిః పతఙ్గపఙ్క్తిస్తస్యాశ్శోభాం వహద్భిః ధారయద్భిః అత్ర ప్రథమపాదే **ఉత్ప్రేక్షా** ద్వితీయపాదే అన్యశోభాయా అన్యేన వహనాసమ్భవాత్ తద్వచ్ఛోభేతి బిమ్బప్రతిబిమ్బతాయాం పర్యవసానా-న్నిదర్శనా తదనయోస్సం**సృష్టిః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 36

శ్లో॥ గగనాతివిలఙ్ఘనాతివేగాద్ధరిచక్రేణ తిరోహితే పతఙ్గే ।
రజనీముఖశఙ్కయా జజృమ్భే నిజకాలాగమసత్వరో విపక్షః ॥ 37

గగనేతి. గగనే యదతివిలఙ్ఘనం యుద్ధోత్సాహేనోల్లమ్ఘనం తత్రాతివేగో వేగాతిశయః అతివేగేనానవరతగగనోల్లమ్ఘనమిత్యర్థః. తస్మాద్ధేతోః హరిచక్రేణ వానరబృన్దేన పతఙ్గే సూర్యే దినమణిహరిహేలిబ్రధ్నభాకోషభానూదరథిఖగపతఙ్గేనాద్రయః సప్తసప్తిరితి **త్రికాణ్డశేషః**. తిరోహితే ఆచ్ఛాదితే సతి నిజకాలస్య రాత్రే రాగమే సత్వర ఉత్సుకో విపక్షోఽతికాయః రజనీముఖస్య రాత్రిప్రారమ్భస్య శఙ్కయా కిమియం రాత్రిరుపస్థితేత్యాశఙ్క్య జజృమ్భే వవృధే సోత్సాహో బభూవేత్యర్థః. రాక్షసానాం రజన్యామధికతేజస్విత్వసమ్భవాదితి భావః. పక్షే గగనాతివిలఙ్ఘనాతివేగాత్ అతివేగేన గగనమధ్యతోఽవతరణాత్ సాయమతివేగేన సూర్యోఽస్తంగచ్ఛతీతి ప్రసిద్ధేరితి భావః. తథా హరేః కృష్ణస్య చక్రేణ యోగేన అత్ర చకారో బోధ్యః యోగేన చేత్యర్థః, యోగో వ్యాజః వ్యాజోత్పాదితతమసేతి పరమార్థః తథా చ **భారతం** "యోగమత్ర విధాస్యామి సూర్యస్యావరణం ప్రతి" ఇత్యుపక్రమ్య "తతోఽసృజత్తమః కృష్ణః సూర్యస్యావరణం ప్రతి" ఇత్యాది. చక్రః కోకే పుమాన్ క్లీబం వ్రజే సైన్యరథాఙ్గయోః । రాష్ట్రే దమ్భాన్తరే కుమ్భకారోపకరణాస్త్రయోరితి **మేదినీ**. హరిచక్రేణ సుదర్శనాస్త్రేణేతి కేచిత్, తద్భారత విరుద్ధమ్. పతఙ్గే తిరోహితే సతి నిజకాలస్య స్వమృత్యుసమయస్య దివసస్య అగమే సమాప్తౌ సత్వరో విపక్షో జయద్రథః రజనీముఖశఙ్కయా సన్ధ్యేయముపస్థితేతి భ్రాన్త్యా

జజృమ్భే. యద్యస్మిన్నహతే పాపే సూర్యోఽస్తముపయాస్యతి । ఇహైవ సమ్ప్రవేక్ష్యేహం జ్వలితం జాతవేదసమితి ప్రతిజానానోఽర్జున ఏవ వహ్నిం ప్రవేక్ష్యతీతి మత్వా హర్షేణాత్మానం ప్రకాశయామాసేత్యర్థః. **ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్.** 37

శ్లో॥ తతో మహన్మన్త్రవదస్త్రముగ్రం సన్ధాయ సన్ధ్యాముఖసీమ్ని శత్రోః ।
మూర్ధానముద్దిశ్య సమీకమూర్ధ్ని ప్రాయోజి పృథ్వీపతిసోదరేణ ॥38

తత ఇతి. తతః పరం పృథ్వీపతే రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య సోదరేణ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన పక్షే అర్జునేన, సన్ధ్యాముఖసీమ్ని సన్ధ్యాప్రారమ్భకాలే అర్ధాస్తమితభాస్కరే కాలే ఇత్యర్థః. మహత్ బృహత్ మన్త్రవత్ సమన్త్రకమ్ ఉగ్రం భయదమ్ అస్త్రం బాణం సన్ధాయ ధనుషి సంయోజ్య సమీకమూర్ధ్ని రణమధ్యే శత్రోరతికాయస్య, పక్షే జయద్రథస్య, మూర్ధానముద్దిశ్య ప్రాయోజి నిక్షిప్తమ్. 38

శ్లో॥ అమునాస్య మురద్విషేవ రాహోః క్షపితే మూర్ధ్ని విహాయ జీవలోకమ్ ।
ప్రచలన్ గమితః బన్ధభావం న రణే కస్య భయఙ్కరోఽతికాయః ॥ 39

అమునేతి. మురద్విషా హరిణా రాహోః సైంహికేయస్యేవ అమునా లక్ష్మణేన అస్యాతికాయస్య మూర్ధ్ని క్షపితే ఛ్ఛిన్నే సతి జీవలోకం భూమిం విహాయ ప్రచలన్ ఊర్ధ్వముచ్చలన్ తథా కబన్ధభావమ్ అపమూర్ధత్వం గమితః లక్ష్మణేన ప్రాపితః కబన్ధోఽస్త్రి క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమి**త్యమరః**. అతికాయః అతికాయదేహః రణే కస్య భయఙ్కరో న బభూవేతి శేషః. అపి తు సర్వేషా మేవ యథా మూర్ధ్ని ఛిన్నే రాహురూర్ధ్వమాక్రమమాణ-స్సర్వేషాం భయఙ్కరోఽభూత్తథేత్యర్థః. పక్షే అమునా అర్జునేన అస్య జయద్రథస్య తథావిధః రణే కస్య న భయం కరోతి చకార, లటస్సర్వాపవాదకత్వాద్భూతోఽపి క్వచిత్ప్రయోగస్సాధుః ఆశంసాయాం వా. యద్వా అస్య అతికాయో దీర్ఘదేహః కస్య న భయఙ్కర ఇత్యన్వయః. అన్యత్సమానమ్. అత్ర పూర్వార్ధగతయా ఉపమయా ఉత్తరార్ధగతార్థాపత్తిరఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్యతే. ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్.** 39

శ్లో॥ తదాననేనోత్పతతా తదానీమసృక్స్రుతా చిత్రకిరీటభాసా ।
వ్యరోచతాఖణ్డలచాపరేఖా సీమన్తితప్రాన్తమివాన్తరిక్షమ్ ॥ 40

తదితి. తదానీమ్ అసృక్స్రుతా రుధిరం క్షరతా తథా చిత్రా నానారూపాః కిరీటస్య నానారత్నఖచితమకుటస్య భాసః కిరణా యత్ర తేన ఉత్పతతా ఊర్ధ్వముచ్చలతా తస్యాతి-కాయస్య, పక్షే జయద్రథస్య, ఆననేన కృత్వా అన్తరిక్షం గగనమ్ ఆఖణ్డలస్యేన్ద్రస్య చాపరేఖయాధనుః ఖణ్డేన సీమన్తితః ససీమన్తీకృతః ప్రాన్తో యస్య తాదృశమివే**త్యుత్ప్రేక్షా**, వ్యరోచత శుశుభే అత్రోత్ప్రేక్షితార్థం ప్రతి అసృక్స్రవణాదేర్హేతుత్వాత్ **కావ్యలిఙ్గం** తేన **చోత్ప్రేక్షా** అఙ్గిత్వేన సఙ్కీర్యతే. 40

**శ్లో॥ కృత్తం లసత్కుణ్డలముత్తమాఙ్గం శత్రోర్వివల్గత్కపిలక్ష్మణాస్త్రైః ।
రణక్షితేః పాతితమఙ్కదేశే తేనే పితుః ప్రాణభయం నిజస్య ॥ 41**

కృత్తమితి. వివల్గన్తః హర్షేణ సఞ్చలన్తః కపయో యత్ర తద్యథా తథా, లక్ష్మణాస్త్రైః కృత్తం ఛిన్నం తథా లసన్తీ కుణ్డలే యత్ర తాదృశం శత్రోరతికాయస్య ఉత్తమాఙ్గం శిరః రణక్షితేః యుద్ధాఙ్గణస్య అఙ్కదేశే మధ్యప్రదేశే పాతితం సత్ అత్రాపి లక్ష్మణాస్త్రైరిత్యస్యానుషఙ్గః నిజస్య పితూ రావణస్య ప్రాణభయం తేనే చకార. రావణః శ్రుత్వా యది మహావీరోఽతికాయో నిపాతితస్తర్హి మమాపి ప్రాణా న స్థాస్యన్తీతి భయం ప్రాపేత్యర్థః. పక్షే కపిలక్ష్మణస్య కపికేతనస్యార్జునస్యాస్త్రైః కృత్తం సకుణ్డలం శత్రోర్జయద్రథస్య శిరః రణక్షితేః సకాశాత్ నిజస్య పితుః స్యమన్తపఞ్చకస్య బాహ్యప్రదేశే తపస్యతో వృద్ధక్షత్రస్య శరపరమ్పరయా అఙ్కదేశే క్రోడమధ్యే పాతితం సత్. కృష్ణవచసేతి శేషః. వృద్ధక్షత్రస్యైవ ప్రాణభయం ప్రాణాపగమభీతిం తేనే తం ప్రాణముక్తం చకారేత్యర్థః. అయమర్థః జయద్రథే జాతే "కిన్త్వస్య యుధ్యమానస్య సఙ్గ్రామే క్షత్రియర్షభః । శిరశ్ఛేత్స్యతి సఙ్క్రుద్ధశ్శత్రురాలక్షితో భువి" ఇత్యాకాశవాణీం శ్రుత్వా వృద్ధక్షత్రః "ధరణ్యాం మమ పుత్రస్య పాతయిష్యతి యశ్శిరః । తస్యాపి శతధా మూర్ధా ఫలిష్యతి న సంశయః" ఇత్యర్థమేవోద్దిశ్య తపశ్చచార, సిద్ధిరపి తస్య జాతా. ఏతత్సర్వం శ్రీకృష్ణముఖాచ్ఛ్రుత్వా అర్జునః జయద్రథస్య కృత్తం శిరః శరపరమ్పరయా కదమ్బకీకృత్య తత్రైవ స్యమన్తపఞ్చకతీర్థస్య బాహ్యప్రదేశే తపస్యతః కృతజప్యస్య వృద్ధక్షత్రస్య క్రోడే నిపాతయామాస ఉత్తిష్ఠతశ్చ తస్య క్రోడాత్తద్భూమ్యాం నిపతితమ్. తతశ్చ తస్యాపి శిరః శతధా ఖణ్డితమభూత్. తేన చ తస్య ప్రాణవిగమో జాత ఇతి **భారతీ భారతీ**. 41

**శ్లో॥ తదను కదనభూమేః ఖేచరైః స్తూయమానః
ప్రసభమవనిభర్తుః సోదరో నిర్జగామ ।
యుధి సమధికధౌతాం కీర్తిముద్ధృత్య పృథ్వీం
ప్రళయజలధిమధ్యాచ్ఛ్రీవరాహః పురేవ ॥ 42**

తదన్వితి. తదను తత్పశ్చాత్ అతికాయవధానన్తరమిత్యర్థః. పక్షే జయద్రథ వధానన్తరమిత్యర్థః, అవనిభర్తు రామస్య, పక్షే యుధిష్ఠిరస్య, సోదరో భ్రాతా లక్ష్మణః, పక్షే అర్జునః, పురా పూర్వం శ్రీవరాహః ధృతవరాహమూర్తిః శ్రీనారాయణః ప్రళయజలధిమధ్యాత్పృథ్వీమివ సమధికధౌతామ్ అతిశుద్ధామ్ అన్యత్ర ప్రళయసముద్రజలైః క్షాళితాం కీర్తిమ్ ఉద్ధృత్య సఞ్చిత్య ఖేచరైః సిద్ధగన్ధర్వాదిభిః స్తూయమానస్సన్ కదనభూమేస్సమ- రాఙ్గణాత్ ప్రసభం తత్క్షణాత్ నిర్జగామ స్వశిబిరం జగామేత్యర్థః. 42

**శ్లో॥ నిశాకరేణేవ నరేశ్వరేణ ప్రణీతభాస్వజ్జయమఙ్గలశ్రీః ।
రరాజ రాజావరజో జనానాం ముదం వితన్వన్నివ కామదేవః ॥ 43**

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే దశమస్సర్గః.

నిశేతి. జనానాం సుహృదాం ముదం హర్షం వితన్వన్ శత్రువధేన జనయన్ రాజా-వరజో లక్ష్మణః పక్షే అర్జునః నిశాకరేణ చన్ద్రేణేవ నరేశ్వరేణ రాజ్ఞా రామేణ పక్షే యుధిష్ఠిరేణ ప్రణీతా కృతా భాస్వతీ ఉజ్జ్వలా జయే శత్రుజయే మఙ్గలక్ష్మీ ర్నిర్మఞ్ఛనాదిమఙ్గలసమ్పత్ యస్య తాదృశః సన్ కామదేవః కన్దర్ప ఇవ రరాజ యథా జనానాం సమ్భోగినాం ముదం వితన్వన్ కన్దర్పః విరహిజనజయాయ నిశాకరేణ వర్ధితశ్రీః సన్ రాజతి తథేత్యర్థః. అథ చ కామదేవ నామా ఏతత్కావ్యకారయితా నృప ఇవ సోఽపి భాస్వతాముద్రిక్తశత్రూణాం జయాయ యాత్రాం కుర్వన్ జన్మసప్తమాదిస్థానస్థితేన నిశాకరేణ బోధితమఙ్గళశ్రీర్బభూవ తథా చ **జ్యోతిషం** "సప్తాద్యచన్ద్రే ధ్రువమర్థలాభం షష్ఠే తృతీయే ధనభోగమాయుః । సర్వార్థసిద్ధిం దశమే వదన్తి హ్యేకాదశే సర్వసుఖాని చైవ" ఇతి. అస్మిన్ సర్గే పౌర్వాపర్యభఙ్గేన ప్రకృతావర్ణనాదినా చ ఆకరవిరోధః శ్లేషమనురున్ధానస్య కవేర్నాత్యన్తమపరాధమావహతీతి ధ్యేయమ్. 43

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయాం కపాటవిపాటికాఖ్యాయాం
రాఘవపాణ్డవీయటీకాయాం దశమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

ఏకాదశః సర్గః ।

శ్లో॥ అథ పరిభవరోషాత్ప్రేరితాస్తేన రాజ్ఞా
రజనిచరచమూభిస్సజ్గతాస్సైన్యనాథాః ।
త్వరితతరమరౌత్సుర్ధర్మరాజస్య సేనాం
భువమివ తిమిరాణాం రాశయో వాసరాన్తే ॥ 1

అథేతి. అథానన్తరం పరిభవేణ పుత్త్రభ్రాతృవధరూపేణ తిరస్కారేణ జనితో యో రోష స్తస్మాద్ధేతోస్తేన రాజ్ఞా రావణేన ప్రేరితా యుద్ధాయ విసర్జితాః రజనిచరచమూభిః రాక్షససేనాభిః సజ్గతాః సహితాస్సైన్యనాథాః ఇన్ద్రజిత్ప్రధానాః సేనాపతయః వాసరాన్తే దివసాపగమే తిమిరాణాం రాశయో భువమివ ధర్మప్రధానో రాజా ధర్మరాజో రామస్తస్య సేనాం త్వరితతరం శీఘ్రతరమ్ అరౌత్సుః రురుధుః. పక్షే అథ పరిభవరోషాత్ జయద్రథవధజనితకోపాత్ తేన రాజ్ఞా దుర్యోధనేన ప్రేరితా రజన్యాం చరన్తి యుద్ధాయ ధావన్తీతి రజనిచర్యో రాత్రియుద్ధసమర్థా ఇత్యర్థః. తాదృశీభిశ్చమూభిః సజ్గతా స్సైన్యనాథాః ద్రోణకర్ణాదయః ధర్మరాజస్య యుధిష్ఠిరస్య సేనామ్ త్వరితతరమ్ అరౌత్సుః అన్యత్తుల్యమ్ దుర్యోధనస్యాపి రాక్షససైన్యానాం స్థితత్వా దేతత్పక్షేఽపి రజనిచరచమూభిః రాక్షససేనాభిరితి వ్యాచక్షతే కేచిత్. **ఉపమాలజ్కారః. మాలినీవృత్తమ్.** 1

శ్లో॥ వ్యూహావుభౌ సమ్ముఖతాముపేతౌ మిథోబలాజ్గాని బభఞ్జతుస్తౌ ।
సద్యో జగన్తీవ యుగాన్తకాలే పూర్వాపరావమ్బునిధీ ప్రసక్తౌ ॥ 2

వ్యూహావితి. తౌ ఉభౌ వానరరాక్షసీయౌ, పక్షే కౌరవపాణ్డవీయౌ, వ్యూహౌ విన్యస్తబలసమూహౌ సమ్ముఖతామ్ ఉపేతౌ ప్రాప్తౌ సన్తౌ మిథః పరస్పరం బలాజ్గాని బలానామజ్గాని కరచరణాదీని హస్త్యశ్వాదీని చ హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాజ్గం స్యాచ్చతుష్టయమిత్యమరః. సద్యో బభఞ్జతుః మర్దయామాసతుః ఉపమయేదం సమర్థయతి యుగాన్తకాలే ప్రళయసమయే ప్రసక్తౌ పరస్పరసంసక్తౌ పూర్వాపరౌ పూర్వపశ్చిమౌ అమ్బునిధీ సముద్రౌ జగన్తీవ లోకానివ. 2

శ్లో॥ అవిరళరణధూళీధ్వాన్తరుద్ధేఽన్తరిక్షే జ్వలితదశదిగన్తా తీవ్రహేతిప్రదీపైః ।
ద్రుతకబళితరోదఃకన్దరోదారధీరధ్వనిరజని రణశ్రీః సేనయోః సమ్ప్రవృత్తే ॥ 3

అవిరళేతి. అన్తరిక్షే ఆకాశే అవిరళా నిబిడా యా రణధూళ్యస్తా ఏవ ధ్వాన్తమన్ధకారస్తాభి ర్బహులీకృతం ధ్వాన్తమితి వా తేన రుద్ధే ఆవృతే సమ్ప్రవృత్తే జాతే సతి సేనయోః రామరావణబలయోః, పక్షే కురుపాణ్డవబలయోః, రణశ్రీర్యుద్ధశోభా అజని బభూవ, కిమ్భూతా తీవ్రాశ్శాణితా హేతయోఽస్త్రాణ్యేవ ప్రదీపాస్తైః కృత్వా జ్వలితాని ప్రకాశితాని దశదిశామన్తాని యత్ర సా ప్రదీపా అపి అన్ధకారరుద్ధేఽప్యన్తరిక్షే దిగన్తాని ప్రకాశయన్తి తథా ద్రుతం కబళితో గ్రస్తః వ్యాప్త ఇతి యావత్. రోదో ద్యావా భూమ్యన్తరాళం తదేవ కన్దరో దరీ యేన తాదృశ ఉదారో వికటో ధీరో గభీరో ధ్వనిః కలకలో యస్యాస్సా రూపకాణాం **సంసృష్టిః**. 3

శ్లో॥ రణే రిపూణాం వలభిద్విజేతా గురుప్రభావాద్భృశదుర్నిరీక్ష్యః ।
మహాస్త్రధారానికరైః ప్రవీరానపేతసఙ్గ్రామతృషశ్చకార ॥ 4

రణ ఇతి. గురోరుపాస్యదేవస్య బ్రహ్మణః ప్రభావాత్ బ్రహ్మదత్తబ్రహ్మాస్త్రప్రతాపాదిత్యర్థః. యద్వా గురురగ్నిర్ద్విజాతీనామితి **స్మరణాత్** గురోర్నికుమ్భిలాయాం హూయమానస్యాగ్నేః ప్రభావాత్ భృశదుర్నిరీక్ష్యః శత్రుభిరత్యన్తం ద్రష్టుమశక్యః వలభిదిన్ద్రస్య విజేతా మేఘనాదః రణే మహాస్త్రస్య బ్రహ్మాస్త్రస్య ధారానికరైః నిశితముఖసమూహైః కృత్వా రిపూణాం మధ్యే ప్రవీరాన్ అతిశూరాన్ అపేతా విగతా సఙ్గ్రామతృట్ యుద్ధాభిలాషో యేషాం తాదృశాం శ్చకార సర్వాన్ విజితవానిత్యర్థః. అన్యాపి తృట్ జలధారానికరైరపగచ్ఛతి. పక్షే రణే రిపూణాం బలభిత్ సామర్థ్యనాశకస్తథా విజేతా చ దుర్యోధనః గురుర్మహాన్ యః ప్రభావాత్ యస్మాత్ గురోర్ద్రోణస్య ప్రభావాదితి వా భృశదుర్నిరీక్ష్యస్సన్ మహతామస్త్రాణాం ధారానికరైః ప్రవీరాన్ భీమాదీన్ అపేతసఙ్గ్రామతృషశ్చకార. 4

శ్లో॥ భిన్నాఙ్గదం త్రస్తబలాధినాథం భ్రామ్యద్గజం విహ్వలదశ్విపుత్త్రమ్ ।
అభీమసంరమ్భమనేన భగ్నం రరాజ నాజౌ నరదేవసైన్యమ్ ॥ 5

భిన్నేతి. ఆజౌ యుద్ధే నరదేవస్య రామస్య సైన్యమ్ అనేనేన్ద్రజితా భగ్నం పీడితం సత్ న రరాజ, కిమ్భూతమ్ భిన్నశ్ఛిన్నగాత్రోఽఙ్గదో వాలిపుత్త్రో యత్ర తత్ తథా త్రస్తో భీతో బలాధినాథస్సుగ్రీవో యత్ర తత్ తథా భ్రామ్యన్ భయచఞ్చలో గజో వా నరవిశేషో యత్ర తత్. తథా విహ్వలనౌ భయవ్యాకులౌ అశ్వినోః పుత్త్రౌ మైన్దద్వివిదౌ యత్ర తత్ తథా నాస్తి భీమో భయఙ్కరః సంరమ్భో యోద్ధౄణాం కోపో యత్ర తత్. పక్షే ఆజౌ అనేన ద్రోణేన భగ్నం నరదేవస్య యుధిష్ఠిరస్య సైన్యం న రరాజ కిమ్భూతం భిన్నాఙ్గదం దళితకేయూరం త్రస్తబలాధినాథం భీతధృష్టద్యుమ్నం భ్రామ్యద్గజం చలత్కరిసైన్యం విహ్వలదశ్విపుత్త్రం వ్యాకులనకులసహదేవం తథా నాస్తి భీమస్య వృకోదరస్య సంరమ్భో యత్ర తత్. 5

శ్లో॥ తదా తదీయే జ్వలతి ప్రతాపే జ్ఞాత్వా మహౌ బ్రాహ్మమభేద్యమన్యైః ।
విష్ణోర్జగత్ క్షేమకరోఽవతారః స్వపక్షపీడాం కథమప్యసోఢ ॥ 6

తదేతి. తదా తదీయే ఇన్ద్రజిత్సమ్బన్ధిని ప్రతాపే జ్వలతి దీప్యమానే సతి జగతాం క్షేమకరో దుష్టజనవధేన మఙ్గళకరోఽపి విష్ణోరవతారో రామః బ్రహ్మణః ప్రజాపతేరిదం బ్రాహ్మం మహన్తేజః బ్రహ్మణస్సకాశాల్లబ్ధం బ్రహ్మాస్త్రమిత్యర్థః. అన్యైరభేద్యమ్ అవార్యం జ్ఞాత్వా స్వపక్షపీడాం బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగేణ స్వయోర్వానరాణాం చ వ్యథాం కథమపి కష్టేన అసోఢ సహతే స్మ. బ్రహ్మాస్త్రమర్యాదా రక్షణాయ ఇన్ద్రజిత్కృతాపీడామఙ్గీకృత్య రణాఙ్గణే శిశ్యే ఇత్యర్థః. పక్షే తదీయే ద్రోణసమ్బన్ధిని ప్రతాపే జ్వలతి సతి బ్రహ్మణో విప్రస్యేదం బ్రాహ్మం మహః బ్రహ్మే విప్రః ప్రజాపతిరి**త్యమరః**. అన్యైరభేద్యమ్ అభేదయోగ్యం జ్ఞాత్వా "ఆచార్యం చ ప్రవక్తారం పితరం మాతరం గురుమ్ । న హింస్యాద్బ్రాహ్మణాన్ గాం చ సర్వాంశ్చైవ తపస్వినః ఇత్యాది **మన్వాదివచనాదితి** భావః. జగత్క్షేమకరో విష్ణోరవతారః కృష్ణః స్వపక్షాణాం పాణ్డవానాం ద్రోణకృతాం పీడాం కథ మప్యసోఢ బ్రాహ్మమర్యాదా రక్షణాయ కియన్తం కాలం ద్రోణకృతాం పాణ్డవానాం పీడాం సహతే స్మేత్యర్థః. 6

శ్లో॥ స్వశక్తిజృమ్భాభిరివౌషధీభిర్నివారితారాతిమహాస్త్రపీడమ్ ।
తజ్జీవయన్ రాజబలం త్రిలోకీం విస్మాపయామాస హరేః కుమారః ॥7

స్వశక్తీతి. హరేః కేసరివానరస్య, కుమారో హనూమాన్ స్వశక్తిజృమ్భాభిః సాక్షాత్ స్వేషాం సామర్థ్యస్ఫురణైరివే**త్యుత్ప్రేక్షా**, ఓషధీభిః గన్ధమాదనాదానీతాభిః విశల్యకరణ్యాదిభిః కృత్వా నివారితా అరాతే రిన్ద్రజితో మహాస్త్రేణ కృతా పీడా యస్య తాదృశం తత్ రాజ్ఞో రామస్య బలం సైన్యం జీవయన్ సన్ త్రిలోకీం లోకత్రయం విస్మాపయామాస విస్మితాం చకార, ఏతదుపలక్షణం రామలక్ష్మణావపి విశల్యౌ చకారేతి బోధ్యమ్. పక్షే హరేరిన్ద్రస్య కుమారోఽర్జునః ఓషధీభిరివ అస్య శక్తేస్తేజసో జృమ్భాభిః ప్రకాశనైః కృత్వా నివారితారాతిమహాస్త్రపీడం తత్ రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య బలం జీవయన్ శత్రుతో రక్షన్ సన్ త్రిలోకీం విస్మాపయామాస. 7

శ్లో॥ వీరేషు వైరాత్పరచక్రమధ్యం విశత్స్వనాలోచితకాలమేవ ।
తతః క్షపాయుద్ధమవర్తతోల్కాకరాళదీపక్షపితాన్ధకారమ్ ॥ 8

వీరేష్వితి. తతోఽనన్తరం వీరేషు హనూమదాదిషు, పక్షే భీమాదిషు, పరచక్రస్య శత్రుపురస్య లఙ్కాయాః, పక్షే శత్రుసైన్యస్య మధ్యమ్ అనాలోచితకాలమేవ అపరామృష్ట-సమయమేవ యథా స్యాత్తథా విశత్సు సత్సు సుగ్రీవస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య ఆదేశాత్ లఙ్కాదాహార్థం పక్షే ద్రోణాక్రమణార్థమితి శేషః. ఉల్కా ఉల్ముకాన్యేవ కరాళా అధికోజ్జ్వలా దీపాస్తైః క్షపితో నిరాకృతోఽన్ధకారో యత్ర తాదృశం క్షపాయుద్ధం రాత్రౌ యుద్ధమ్ అవర్తత బభూవ. 8

శ్లో॥ తత్రాతిమాత్రం రవినన్దనస్య తేజో దిదీపే పరవాహినీషు ।
నిషిద్ధనాసత్యసుతోద్యమస్య రక్షోవధాయ స్వయముద్యతస్య ॥ 9

తత్రేతి. తత్ర రాత్రియుద్ధే రవినన్దనస్య సుగ్రీవస్య తేజః పరాక్రమః పరవాహినీషు శత్రుసేనాసు అతిమాత్రం దిదీపే వవృధే. కిమ్భూతస్య నిషిద్ధో వారితో నాసత్యసుతయో రశ్వినీకుమారపుత్త్రయోః మైన్దద్వివిదయోరుద్యమో యేన తస్య తథా రక్షసాం రావణ-ప్రేరితకుమ్భాదీనాం వధాయ స్వయముద్యతస్యోద్యుక్తస్య పక్షే నిషిద్ధో వికలీకృతో నాసత్యసుతస్య సహదేవస్యోద్యమో యేన తస్య సహదేవం జితవత ఇత్యర్థః. తథా రక్షసో ఘటోత్కచస్య వధాయ స్వయముద్యతస్య రవినన్దనస్య కర్ణస్య తత్ర తేజః పరవాహినీషు పాణ్డవసేనాసు అతిమాత్రం దిదీపే. 9

శ్లో॥ తమభ్యధావత్ క్షతశత్రు రక్షోఘటోత్కచస్ఫీతవిటఙ్కమౌళిః ।
చలాచలాకారకరీన్ద్రపాళీకుమ్భప్రణున్నామ్బుదసంహతిశ్రీః ॥ 10

తమితి. కుమ్భేన కుమ్భకర్ణపుత్రేణ ప్రణున్నా ప్రేరితా రక్షోఘటా రాక్షససైన్యం క్షతాః శత్రవో వానరా యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా తం సుగ్రీవమభిలక్షీకృత్య అభ్యధావత్ యుద్ధార్థం జగామ. కిమ్భూతా ఉత్కచైరూర్ధ్వకేశైః కృత్వా స్ఫీతా విటఙ్కవత్ కపోతపాలికావదుచ్చా మౌళయో మస్తకాని యస్యాః సా కపోతపాలికాయాం తు విటఙ్కం పుంనపుంసక**మిత్యమరః. రాక్షసానామూర్ధ్వకేశత్వం చ ప్రసిద్ధమ్.** తథా చలా గచ్ఛన్తో యే అచలాః పర్వతాస్తేషామివ ఆకారో యస్యాస్తాదృశీ కరీన్ద్రపాళీ హస్తిశ్రేష్ఠశ్రేణీ యత్ర సా తథా అమ్బుదసంహతే సహజ మేఘబృన్దస్యేవ శ్రీః శోభా యస్యాస్సా అతికృష్ణవర్ణేత్యర్థః. పక్షే క్షతా శత్రో రక్షాస్వవ్యూహ-రక్షణం యేన తాదృశో ఘటోత్కచో హైడిమ్బిస్తం కర్ణమ్ అభ్యధావత్, కిమ్భూతః స్ఫీతో మహాకిరీటేనోచ్చో విటఙ్కవన్మౌళిర్యస్య సః తథా, చలాచలాకారా వలత్పర్వతసదృశాకారా యా కరీన్ద్రపాళీ దిగ్దన్తిశ్రేణీ తస్యాః కుమ్భైః ప్రణున్నా వర్షణాయ ప్రేర్యమాణా యా అమ్బుదసంహతిః తస్యా ఇవ శ్రీః శ్యామలాకాన్తిర్యస్య సః. 10

శ్లో॥ భ్రాన్తాన్తర్గిరినక్రచక్రమచిరాదుద్ఘూర్ణితైరర్ణవై-
రాఘ్రాతాహితజీవితైః ప్రహరణైరాక్రాన్తరోదోన్తరమ్ ।
ధ్వస్తద్వాః స్థవిరిఞ్చలోకమపునర్వ్యావృత్తినిష్ఠైర్భటై-
ర్గీర్వాణా దదృశుస్సవిస్మయధియో దూరాత్తయోస్సఙ్గరమ్ ॥ 11

భ్రాన్తేతి. గీర్వాణా దేవాః సవిస్మయధియో విస్మితబుద్ధయః సన్తః తయోః సుగ్రీవకుమ్భయోః పక్షే కర్ణఘటోత్కచయోః, సఙ్గరం యుద్ధం దూరాద్దదృశుః యుద్ధస్య విస్మయః జనకత్వం విశేషణైః ప్రతిపాదయతి, కిమ్భూతమ్ అచిరాత్తత్క్షణమేవ ఉద్ఘూర్ణితైః యుద్ధవేగకృతక్షోభేణ వేలాముల్లఙ్ఘ్య సమన్తాచ్చలితైరర్ణవైః సముద్రైర్హేతుభిరన్తర్గిరి గిరిషు **సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః** అన్తశ్శబ్దోఽవ్యయం సప్తమ్యర్థే, వృత్తిరితి **గోపీచన్ద్రః.** నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీగిరిభ్యశ్చేతి **పాక్షికసమాసాన్తవిధేరభావః,** భ్రాన్తమితి **భావేక్తః,** అన్తర్గిరి గిరిషు భ్రాన్తం భ్రమణం యస్య తత్ భ్రాన్తాన్తర్గిరి **గద్యాదేస్సప్తమ్యన్తం** పరమితి అన్తర్గిరీత్యస్య పరభావః, తాదృశం నక్రచక్రం

కుమ్భీరకులం యత్ర తత్ తథా, ఆఘ్రాతాని ఉపాత్తాని తత్త్వమసీత్యాదివత్ **గన్ధోపాదానార్థకస్య ఘ్రాధాతోరుపాదానమాత్రభాగే లక్షణా** అహితానాం శత్రూణాం జీవితాని యైస్తాదృశైః ప్రహరణైరస్త్రైరాక్రాన్తం వ్యాప్తం రోదసో ద్యావాభూమ్యోరన్తరం మధ్యం యత్ర తత్ తథా, అపునర్వ్యావృత్తౌ పునస్సంసారాప్రవేశే నిష్ఠా యేషాం తాదృశైర్భటైర్ధర్మయుద్ధే న హతైర్వీరైః కర్తృభిః ధ్వస్తా ధ్వంసితా నిరాకృతా ఇత్యర్థః. **అన్తర్భావిణ్యర్థత్వాత్ కర్మణిక్తః** తాదృశా ద్వాఃస్థా హారప్రవేశప్రతికూలా ద్వారపాలా యత్ర తాదృశో విరిఞ్చిలోకో బ్రహ్మలోకో యత్ర తత్ అత్ర విశేషణత్రయార్థానామసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధవర్ణనాత్ అతిశయోక్తీనాం **సంసృష్టిః,** తయా **చానుప్రాణితం** విశేషణత్రయస్య విస్మయం ప్రతిహేతుత్వాత్**కావ్యలిఙ్గమ్.** 11

శ్లో॥ తాభ్యామన్యోన్యసైన్యే సమరభువి ముహుర్మథ్యమానే మహాస్త్రైః
సద్యో భారావతారాత్ క్షితిరతిసువహా భోగిభర్తుర్బభూవ ।
వీరైర్ద్వారాణి భఙ్క్త్వాప్యహమహమికయా గాహమానైస్సమన్తా-
దాక్రాన్తోద్యానహర్మ్యస్థలమణిభవనా ద్యౌర్ననామాతిభారాత్ ॥ 12

తాభ్యామితి. తాభ్యాం సుగ్రీవకుమ్భాభ్యాం, పక్షే కర్ణఘటోత్కచాభ్యాం, సమరభువి యుద్ధభూమ్యామ్ అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య సైన్యే మహాస్త్రైః కృత్వా ముహుర్మథ్యమానే బధ్యమానే సతి. క్షితిర్భూమిః సద్యః తత్క్షణమేవ భారస్య వీరగణకృతగౌరవస్య అవతారాత్ అపనయనాత్ భోగిభర్తురనన్తస్య అతిసువహా అత్యన్తం సుఖేన ధారణీయా బభూవ, అపి కిఞ్చ ద్యౌః స్వర్లోకః అహమహమికయా పరస్పరమహఙ్కారేణ అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహఙ్కార **ఇత్యమరః**. ద్వారాణి స్వర్గప్రవేశమార్గాన్ భఙ్క్త్వా తత్రాపి వీరరసస్యానువృత్తత్వా దితి భావః. సమన్తాద్గాహమానైర్విలోడయద్భిర్వీరైః ధర్మయుద్ధహతైః శూరైః కర్తృభిరాక్రాన్తాని ఉద్యానాని నన్దనాదీని హర్మ్యాణి వైజయన్తాదీని స్థలాని చత్వరాణి మణిభవనాని మణినిర్మితగృహాణి యస్యాస్తాదృశీ సతీ అతిభారాన్ననామ నమ్రా బభూవ, అత్ర క్షితేస్సువహనీయత్వస్య దివశ్చ భారావనమ్రత్వస్యాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకల్పనాదతి-శయోక్తిద్వయం **సంసృష్టమ్.** 12

శ్లో॥ చరన్ ధరణ్యాముత తూర్ణమమ్బరే పురోఽథ పశ్చాదపి పార్శ్వయోర్ద్వయోః ।
బలాని భిన్దన్ బహు హేతిసఞ్చయైర్న రాక్షసేన్ద్రో నిరచీయతాపరైః ॥13

చరన్నితి. కదాచిత్ ధరణ్యాం రణభూమ్యాం చరన్ భ్రమన్ ఉత అథ తూర్ణమ్ అమ్బరే ఆకాశే చరన్ తథా పురోఽగ్రే చరన్ అథానన్తరం పశ్చాదపి చరన్ తథా ద్వయోః పార్శ్వయో-శ్చరన్ తథా బహుహేతిసఞ్చయైః అనేకైరస్త్రసమూహైర్బలాని సైన్యాని భిన్దన్ నాశయన్ రాక్షసేన్ద్రః కుమ్భః పక్షే ఘటోత్కచః అపరైర్జనైర్న నిరచీయత కిమాధారో యుధ్యత ఇతి నాలక్ష్యత అత్ర పురఃప్రభృతికం సఙ్గతత్వాత్తృతీయోధినో బోధ్యమ్. 13

శ్లో॥తదను రవిసుతేన ప్రస్ఫురచ్ఛక్తిరుచ్చైర్బృహదవయవభారక్షుణ్ణదిగ్దన్తికుమ్భః ।
రజనిచరచమూపస్సంయుగాన్తే యుగాన్తే గిరిరివ పవనేన క్ష్మాతలే పాతితోఽభూత్॥

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం రవిసుతేన సుగ్రీవేణ ప్రస్ఫురన్తీ శక్తిర్యుద్ధసామర్థ్యం యస్య తాదృశోఽపి రజనిచరచమూపో రాక్షససేనాపతిః కుమ్భః సంయుగస్య యుద్ధస్యాన్తే బహువిధమాయాయుద్ధానన్తరమిత్యర్థః. ఉచ్చైర్దీర్ఘాణాం బృహతాం స్థూలానాం చావయవానాం భారేణ క్షుణ్ణాః పిష్టా దిశో దన్తినశ్చ యత్ర తద్యథా తథా, యుగాన్తే ప్రళయే పవనేన గిరిరివ క్ష్మాతలే యుద్ధాఙ్గణే పాతితోఽభూత్, వినాశిత ఇత్యర్థః. పక్షే రవిసుతేన కర్ణేన ప్రస్ఫురన్తీ సంలగ్నా భవన్తీ శక్తిః కర్ణక్షిప్తా ఇన్ద్రదత్తా ఏకపురుషఘాతినీ యస్మిన్ తాదృశో రజనిచరచమూపో రాక్షసగణాధిపో ఘటోత్కచః ఉచ్చైర్బృహదవయవభారేణ క్షుణ్ణా దిశో దన్తినాం కుమ్భాశ్చ యేన తాదృశః సన్ క్ష్మాతలే పాతితోఽభూత్, అర్జునవధాయ చిరరక్షితయా ఇన్ద్రదత్తయా ఏకపురుషఘాతిన్యా శక్త్యా కర్ణోఽత్యుద్రిక్తం కథమప్యదమ్యమానం ఘటోత్కచం జఘాన సచాహతో బృహదవయవభారేణ పతిత్వా విపక్షసైన్యసమూహం వినాశ్య మృత ఇత్యర్థః. శేషం సమానమ్. **ఉపమా.** 14

శ్లో॥ తస్మింస్తదోపేయుషి దీర్ఘనిద్రాం బభూవ శోకాకులితః స్వపక్షః ।
విరోధివర్గః సుతరాం జహర్ష న కోఽపి సర్వప్రియతాముపైతి ॥ 15

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కుమ్భే, పక్షే ఘటోత్కచే, దీర్ఘనిద్రాం మరణముపేయుషి ప్రాప్తే సతి. తదా స్వపక్షో నికుమ్భాదిః పక్షే యుధిష్ఠిరాదిః, శోకాకులితః ప్రియవిచ్ఛేదాత్ శోకార్తో బభూవ, విరోధివర్గస్తు సుతరామతితరామ్ జహర్ష శత్రునాశాద్ధృష్టోఽభూత్, స్వపక్ష విపక్షభేదేనాస్య శోకహర్షజనకత్వం సమర్థయతి న కోఽపీతి. కోఽపి జనః సర్వేషాం స్వపక్షాణాం విపక్షాణాం చ ప్రియతాం ప్రేమాస్పదత్వమ్ న ఉపైతి ప్రాప్నోతి అత్ర సామాన్యేన విశేషస్య సమర్థనా-**దర్థాన్తరన్యాసః.** 15

శ్లో॥ తదను కిల నికుమ్భః కోష్ఠశూలం యథోగ్రం
నిధిమివ సలిలానాముద్ధృతం కుమ్భజన్మా ।
రణభువి రిపుసైన్యం శూన్యతామాశు నిన్యే
భువనకుహరదాహారమ్భతీవ్రాస్త్రతేజాః ॥ 16

తదన్వితి. తదను తత్పశ్చాత్ కిలేతి ప్రసిద్ధౌ భువనకుహరస్య జగన్మధ్యస్య దాహారమ్భే తీవ్రమస్త్రతేజో యస్య తాదృశో నికుమ్భః కుమ్భకర్ణస్య పుత్త్రః కుమ్భభ్రాతా రణభువి రిపుసైన్యం వానరబలం శూన్యతాం వీరగణరిక్తతామ్ ఆశు నిన్యే ప్రాపయామాస తద్భయేన వీరాణా మన్యత్ర పలాయనాత్ కేషాఞ్చిద్వినాశానాచ్చేతి భావః, ఉపమాభ్యామిదం సమర్థయతి యథా నికుమ్భో దన్తీ వృక్షః ఉగ్రం ఉత్కటమ్ కోష్ఠశైలమ్ ఉదరవేదనామ్ ఆశు శూన్యతాం వినాశ్యతాం

నయతి తథేత్యర్థః. నికుమ్భః కుమ్భకర్ణస్య తనయే దన్తికోషధావితి **మేదినీ**. దన్తీవృక్షో హి కోష్ఠవేదనాం నివారయతీతి **వైద్యకమ్**, అత్ర నికుమ్భపదముపమానోపమేయవాచకత్వాత్ శ్లిష్టమ్ తథా కుమ్భజన్మా అగస్త్యః ఉద్ధృతం కరతలేనోత్తోళితం సలిలానాం నిధిం సముద్రమివ అగస్త్యో యథా సముద్రం జలశూన్యతామాశు నిన్యే తథేత్యర్థః. పక్షే కుమ్భజన్మా ద్రోణః నికుమ్భో దన్తీవృక్ష ఉగ్రం కోష్ఠశూలం యథా కుమ్భజన్మా అగస్త్యః ఉద్ధృతం సలిలానాం నిధిమివ చరణభువి రిపుసైన్యం యుధిష్ఠిరబలమ్ ఆశు శూన్యతాం నిన్యే శేషం సమానమ్. అత్రాపి కుమ్భజన్మేతి పదముపమానోపమేయవాచకత్వాచ్ఛ్లిష్టమ్ అత్ర పక్షద్వయేఽప్యేకస్యో-పమేయస్య ద్వాభ్యాముపమానాభ్యాముత్కర్షణా**న్మాలోపమా**. 16

శ్లో॥ బాణార్ణవౌఘైర్గమితేషు భూయోఽనేకేషు నాకం జలనాయకేషు ।
యుధః పలాయన్త యుధిష్ఠిరస్య సైన్యాని కుమ్భోద్భవభీతియోగాత్ ॥17

బాణేతి. బాణా ఏవావిచ్ఛిన్నపాతిత్వాద్భయఙ్కరత్వాచ్చ అర్ణవః తస్య ఓఘై స్సమూహైః కృత్వా అనేకేషు బహుషు బలనాయకేషు సేనాపతిషు భూయః పునః నాకం స్వర్గం గమితేషు సత్సు నికుమ్భేనేతి శేషః. యుధి యుద్ధే స్థిరస్య నతు స్వయం పలాయమానస్యాపి రామస్య సైన్యాః సేనాయాం సమవేతా వీరాః సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ తే **ఇత్యమరః**. నికుమ్భాదుద్భవో యస్యాస్తాదృశీ యా భీతిస్తస్యా యోగాత్ సమ్బన్ధాత్ యుధో యుద్ధస్థానాత్పలాయన్త. పక్షే భూయో బాణార్ణవౌఘైః ద్రోణస్య బాణసమూహైః కృత్వా అనేకేషు బలనాయకేషు విరాటద్రుపదాదిషు నాకం గమితేషు సత్సు యుధిష్ఠిరస్య ధర్మరాజస్య సైన్యాని బలాని కుమ్భోద్భవో ద్రోణ స్తస్మాద్యా భీతిస్తస్యా యోగాత్ యుధః పలాయన్త. 17

శ్లో॥ తతః కుమారవ్యసనోగ్రవార్తాం గురోర్విదిత్వా సుకరం నిపాతమ్ ।
హరిర్మరున్నన్దన ఉద్యతాత్మా సమాదధే తన్నిధనాయ చక్రమ్ ॥ 18

తత ఇతి. మరున్నన్దనో హరిర్వానరో హనూమాన్ తతోఽనన్తరం కుమారస్య నికుమ్భస్య వ్యసనం విపత్ వినాశ ఇత్యర్థః. తస్య యా ఉగ్రా దుస్సహా వార్తా తామేవ గురోస్తత్పితృవ్యస్య రావణస్య సుకరం సుఖేన క్రియమాణం నిపాతం నాశం విదిత్వా నికుమ్భనిపాతశ్రవణ-శోకార్తో రావణః సుఖేన నిపాతనీయో భవిష్యతీతి మత్వేత్యర్థః. తన్నిధనాయ నికుమ్భవధాయ ఉద్యతాత్మా ఉద్యుక్తమనాః సన్ యత్నం సమాదధే చకార. పక్షే తతః జీవతి ద్రోణే కౌరవసైన్యస్యాజేయత్వనిశ్చయానన్తరం మరుతో దేవాన్నన్దయతి అసురాంశనృపచమూ-వినాశనేన సన్తోషయతీతి మరున్నన్దనో హరిః కృష్ణః కుమారస్యాశ్వత్థామ్నో వ్యసనస్య యా ఉగ్రవార్తా తామేవ గురోర్ద్రోణస్య సుకరం నిపాతం విదిత్వా అశ్వత్థామ్నో మరణవార్తాం శ్రుత్వా శోకజడం న్యస్తశస్త్రం ద్రోణం ధృష్టద్యుమ్నః అనాయాసేన నిపాతయిష్యతీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. తస్య ద్రోణస్య నిధనాయ ఉద్యతాత్మా సన్ యత్నం సమాదధే అశ్వత్థామనామకం కఞ్చిద్గజం ఘాతయిత్వా అశ్వత్థామా హత ఇతి భీమాదిభిః శ్రావణార్థం చేష్టామకరోదిత్యర్థః. 18

శ్లో॥ కృతాస్త్రసన్తానవిఘాతవార్తామనీశ్వరస్సోఢుమసౌ సమన్యుః ।
ప్రాణచ్ఛిదశ్శత్రుబలస్య మధ్యే నేతా బలానాం విససర్జ హేతిమ్ ॥19

కృతాస్త్రేతి. కృతః శత్రుభిర్విహితో యోఽస్త్రసన్తానస్య అస్త్రసమూహస్య విఘాతో మోఘత్వం తస్య వార్తామపి సఙ్గతత్వాదత్రాపిర్బోధ్యః సోఢుమనీశ్వరోఽసమర్థః అసౌ బలానాం నేతా నాయకో నికుమ్భః సమన్యుః సక్రోధః సన్ ప్రాణచ్ఛిదః పరప్రాణాపహారకస్య శత్రుబలస్య మధ్యే హేతిం పరిఘాస్త్రం విససర్జ చిక్షేప హనూమన్తం ప్రతీతి శేషః. పక్షే కృతాస్త్రశ్శిక్షితాస్త్రో యస్సన్తానః పుత్త్రోఽశ్వత్థామా తస్య విఘాతో వధస్తస్య వార్తామ్ అశ్వత్థామా హత ఇతి భీమయుధిష్ఠిరాదిభిః కథితం వృత్తాన్తం సోఢుమనీశ్వరోఽసౌ బలానాం నేతా ద్రోణస్సమన్యుః సశోకస్సన్ మన్యుః పుమాన్ క్రుధి । దైన్యే శోకే చ యజ్ఞే చేతి **మేదినీ**. ప్రాణచ్ఛిదః శత్రుబలస్య మధ్యే రణాఙ్గణమధ్యే ఇత్యర్థః. హేతిం విససర్జ అస్త్రన్యాసం చకార, శోకేన న్యస్తశస్త్రో భూత్వా యోగేన దేహముత్సిసృక్షుర్ధ్యాననిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. 19

శ్లో॥ ధృష్టద్యుమ్నస్సపది పవమానోద్భవస్తీవ్రకర్మా
నిర్ముక్తాస్త్రప్రకరమభితస్తం సవైరోఽభ్యుపేతః ।
కుర్వన్ కాయాత్పృథగథ శిరః కౌరవాన్ క్షోభయిత్వా
సఙ్గ్రామాగ్రే త్రిదివపదవీపాన్థమేనం వ్యధత్త ॥ 20

ధృష్టేతి. ధృష్టం ప్రగల్భం ద్యుమ్నం బలం యస్య సః ద్యుమ్నం విత్తే బలేఽపి చేతి **మేదినీ**. తథా తీవ్రముద్భటం కర్మ యస్య సః తథా సవైరో విరోధీ పవమానోద్భవో వాయుపుత్త్రో హనూమాన్ అభితస్సమన్తాత్ నిర్ముక్తో వానరేషు క్షిప్తోఽస్త్రప్రకరో యేన తాదృశం తం నికుమ్భం సపది తత్క్షణమేవ అభ్యుపేతః ఆభిముఖ్యేన ప్రాప్తస్సన్ తస్య స్కన్ధమారూఢస్సన్నిత్యర్థః. సఙ్గ్రామమాగ్రే రణసమ్ముఖే కురవం కుత్సితరవమర్హన్తీతి కౌరవా రాక్షసాస్తాన్ క్షోభయిత్వా క్షుబ్ధాన్ కృత్వా కౌ పృథివ్యాం రవాన్ క్షోభయిత్వా ఇతి కేచిత్, అథానన్తరం నికుమ్భస్య కాయాచ్ఛిరః పృథక్కుర్వన్ బాహుభ్యాం ఛిన్దన్ సన్ ఏనం నికుమ్భం త్రిదివపదవ్యాః స్వర్గమార్గస్య పాన్థం పథికం వ్యధత్త చకార, అవధీదిత్యర్థః. పక్షే పవమానోఽరణి నిర్మన్థనోత్పన్నో గార్హపత్యాగ్నిః తథా చ **మాత్స్యే** "అథ యః పవమానన్తు నిర్మథ్యోఽగ్నిస్స ఉచ్యతే । స చ వై గార్హపత్యోఽగ్నిః ప్రథమో బ్రహ్మణః స్మృత" ఇతి తస్మాదుద్భవో యస్య సః ద్రోణవినాశాయ యాజోపయాజహూయమానయజ్ఞాగ్నేరుత్పన్న ఇత్యర్థః. తథా తీవ్రకర్మా క్రూరకర్మా తథా సవైరశ్చిరవైరీ ధృష్టద్యుమ్నో ద్రుపదపుత్త్రః నిర్ముక్తాస్త్రప్రకరమ్ అశ్వత్థామ-వధవార్తా శ్రవణేన శోకాకులతయా న్యస్తశస్త్రసమూహం తం ద్రోణమ్ అభితః ఆభిముఖ్యేన సపది అభ్యుపేతః ప్రాప్తః సన్ అథ సఙ్గ్రామాగ్రే కౌరవాన్ కురువంశ్యాన్ దుర్యోధనాదీన్ క్షోభయిత్వా ద్రోణస్య శిరః కాయాత్ పృథక్కుర్వన్ ఖడ్గేన ఛిత్వా ఏనం ద్రోణమ్ త్రిదివ-పదవీపాన్థం వ్యధత్త. 20

**శ్లో॥ సన్నద్ధవైరాపి నిరస్తధైర్యా విభ్రష్టనానాయుధయోధవాహా ।
దశేవ పుంసాం ప్రతికూలదైవాత్సేనా పరేషామభవత్పరాచీ ॥ 21**

సన్నద్ధేతి. పరేషాం రాక్షసానాం పక్షే కౌరవాణాం సేనా సన్నద్ధవైరాపి శత్రుష్వాసక్తవిద్వేషాపి నిరస్తధైర్యా సేనాపతేర్నికుమ్భస్య పక్షే ద్రోణస్య వధాత్ ధైర్యరహితా తథా విభ్రష్టా నికరేభ్యః స్ఖలితాని నానాయుధాని యేషాం తాదృశా యోధా యేషు తాదృశా వాహా అశ్వా యత్ర తాదృశీ చ సతీ ప్రతికూలదైవాత్ పుంసాం దశా అవస్థేవ పరాచీ రణాత్పరాఙ్ముఖీ అభవత్ **ఉపమా.** 21

**శ్లో॥ పితుర్నిపాతాదనుబన్ధివైరః పత్యుర్బలానాం తనయః ఖరస్య ।
రోషేణ మూర్ఛన్ మకరాక్ష ఉచ్చైర్యుగక్షయే చాబ్ధిరివోచ్చచాల ॥ 22**

పితురితి. యుగక్షయే చేత్యత్ర చకార ఆనన్తర్యార్థః రావణనియోగానన్తరమిత్యర్థః. బలానాం చతుర్దశ సహస్రరాక్షసయోధానాం పత్యుః ఖరస్య ఖరనామకస్య రాక్షసస్య తనయో మకరాక్షః పితుః ఖరస్య నిపాతాద్దణ్డకారణ్యే రామేణ వధాద్ధేతోః అనుబన్ధి అనుదినం వర్ధమానం వైరం యస్య సః తథా రోషేణ మూర్ఛన్ మోహం గచ్ఛన్ సన్ యుగక్షయే ప్రళయే అబ్ధిరివ ఉచ్చైరతితరామ్ ఉచ్చచాల రామవధార్థం చఞ్చలో బభూవ. అత్రాపి రోషేణేత్యస్యానుషఙ్గః. పక్షే ఖరస్య తీవ్రకర్మణో బలానాం పత్యుర్ద్రోణస్య తనయోఽశ్వత్థామా చ పితుర్ద్రోణస్య నిపాతాద్ధృష్టద్యుమ్నేన వధాద్ధేతోః అనుబన్ధి వైరః పునరపి వివర్ధమానవిద్వేషః సన్ యుగక్షయే మూర్ఛన్తో జలక్షోభేణ ముహ్యన్తో మకరా అక్షాః సర్పాశ్చ యత్ర తాదృశః అక్షో జ్ఞాతార్థశకటవ్యవహారేషు పాశకే। రుద్రాక్షేన్ద్రాక్షయోః సర్పే విభీతకతరావపీతి **మేదినీ.** అబ్ధిరివ రోషేణోచ్చైరుచ్చచాల భృశం జజ్వాల మకరస్యేవాక్షిణి యస్య సమకరాక్ష ఇత్యశ్వత్థామవిశేషణ-మితి కేచిత్, **ఉపమా.** 22

**శ్లో॥ అభీతిభాజా విహితాభియోగస్తేన క్షణాత్ క్షోణిపతేర్బలౌఘః ।
నారాయణాస్త్రాభిహతో బభూవ రాహోరధఃకాయ ఇవాపచేష్టః ॥23**

అభీతీతి. అభీతిభాజా భయరహితేన తేన మకరాక్షేణ విహితః కృతోఽభియోగః ఆక్రమణం యస్య తాదృశః. క్షోణిపతే రామస్య బలౌఘః సైన్యసముదాయః నారాయణస్యాస్త్రేణ చక్రేణా-భిహతశ్ఛిన్నకణ్ఠో రాహోరధఃకాయః కబన్ధ ఇవ క్షణాత్ అపచేష్టః సమరచేష్టారహితో బభూవ. పక్షే తేనాశ్వత్థామ్నా నారాయణాస్త్రేణ నారాయణదైవతకబాణేన అభిహతః శరవ్యీకృతః క్షోణిపతేర్యుధిష్ఠిరస్య బలౌఘః రాహోరధఃకాయ ఇవ క్షణాదపచేష్టో బభూవ, పితృవధామర్షి-తేనాశ్వత్థామ్నా సర్వపాణ్డవబలవినాశాయ నారాయణాస్త్రం ప్రక్షిప్తం తద్దృష్ట్వా సర్వైశ్శీఘ్రం స్వానిస్వాన్యస్త్రాణి త్యజ్యన్తామ్ అస్త్రమిదం నిరస్త్రం న హన్తీతి భగవతా కృష్ణేనోక్తే సర్వో యుధిష్ఠిరబలౌఘః అస్త్రం త్యక్త్వా యుద్ధచేష్టారహితో బభూవేత్యర్థః. అన్యత్సమానమ్. **ఉపమా.** 23

శ్లో॥ తదున్ముక్తనిరాబాధబాణైర్బాడబవహ్నిభిః ।
క్షోణిపాలబలామ్భోధిః క్షణాత్ క్షణమనీయత ॥ 24

తదున్ముక్తేతి. బాడబవహ్నిభిః బాడబాగ్నిస్వరూపైః తేన మకరాక్షేణ, పక్షే అశ్వత్థామ్నా, ఉన్ముకాః క్షిప్తా నిరాబాధా నిష్ప్రతిబన్ధా అవార్యా ఇత్యర్థః. యే బాణా క్షోణీపాలస్య రామస్య, పక్షే యుధిష్ఠిరస్య, బలమేవామ్భోధిః సముద్రః క్షణాత్ క్షణం వ్యాపారవికలత్వం నిర్వ్యాపారస్థితిమిత్యర్థః. అనీయత ప్రాపితః ఏకత్ర శత్రోర్లఘుహస్తతయా యోద్ధుమసామర్థ్యాత్ పరత్ర పూర్వోక్తకృష్ణవచసా స్వస్వాస్త్రపరిత్యాగాదితి భావః. క్షణః కాలవిశేషే స్యాత్పర్వణ్యవసరే మహే । వ్యాపారవికలత్వే చ పరతన్త్రత్వమధ్యయోరితి **హేమచన్ద్రః**. అన్యోఽప్యమ్భోధిః బాడబవహ్నిభిః క్షణమ్ అవదారణం నాశం నీయతే అత్ర సాఙ్గస్యామ్భోధే రూపణాత్సాఙ్గ-రూపకం క్షణశబ్దస్య శ్లిష్టత్వాచ్చ శ్లేషానుప్రాణితమ్. దృశ్యన్తే క్వచిదారోప్యాః శ్లిష్టాస్సాఙ్గేఽపి రూపకే ఇత్యుక్తేః క్షణమిత్యత్ర క్షయమితి క్వచిత్పాఠః స భారతపక్షే సఙ్గతత్వాభావాత్ న మనోజ్ఞః. 24

శ్లో॥ ముక్తాయుధమహాయోధా సమ్భ్రాన్తపవనాత్మజా ।
రామావరజవాచా సా పర్యవస్థాపితా చమూః ॥ 25

ముక్తేతి. ముక్తాని త్యక్తాని ఆయుధాన్యస్త్రాణి యైస్తాదృశా మహాయోధా యత్ర సా రామేణైవ యుయుత్సతో మకరాక్షస్య తుచ్ఛత్వేనాపరిగృహీతానాం వానరాణాం యుద్ధాభావాయుధత్యాగ ఇతి భావః. తథా సమ్భ్రాన్తః మకరాక్షవిక్రమదర్శనేన ససమ్భ్రమః పవనాత్మజో హనూమాన్ యత్ర తాదృశీ సా చమూర్వానరసేనా రామస్యావరజానికృష్టా యా వాక్ మకరాక్షం ప్రతి కటూత్తరం తయా పర్యవస్థాపితా స్థిరీకృతా మకరాక్షవిక్రమవచనేన విజయసంశయానా వానరాః పునరపి రామస్య విక్రమవచనం శ్రుత్వా విజయనిశ్చయేన స్థిరా బభూవురిత్యర్థః. రామావరజస్య లక్ష్మణస్య వాచా ఇతి కేచిత్, తద్రామాయణ విరుద్ధమ్. పక్షే ముక్తాయుధా నారాయణాస్త్రస్య మోఘత్వాయ త్యక్తాస్త్రా మహాయోధా భీమభిన్నమహావీరా యత్ర సా తథా సమ్భ్రాన్తః సమ్యగ్భ్రాన్తియుక్తః పవనాత్మజో భీమో యత్ర తాదృశీ సా చమూః పాణ్డవసేనా రామావరజస్య కృష్ణస్య వాచా పర్యవస్థాపితా కృష్ణవాక్యేన నారాయణాస్త్ర-ప్రతిఘాతాయ సర్వేష్వపి సైన్యేషు త్యక్తశస్త్రేషు భీమో వీర్యమదాత్ యన్నాయుధం తత్యాజ, స ఏవ తస్య సమ్యగ్భ్రమ ఇతి భావః. తాదృశం చ భీమం నారాయణాస్త్రేణాక్రాన్తం కృష్ణార్జునౌ స్వయమాగత్య రథాదవరోపితం త్యాజితాస్త్రం చ చక్రతురితి **భారతమ్**. కృష్ణవాక్చ "శీఘ్రం న్యస్యత శస్త్రాణి వాహేభ్యశ్చావరోహత । ఏషయోగోఽత్ర విహితః ప్రతిఘాతే మహాత్మనా । ద్విపాశ్వస్యన్దనేభ్యశ్చ క్షితిం సర్వేఽవరోహత, ఏవమేతన్న వో హన్యాదస్త్రం భూయో నిరాయుధాన్" ఇత్యాదిరూపా జ్ఞేయా. 25

శ్లో॥ శ్రీకణ్ఠకణ్ఠమచిరాదివ కాలకూటం
పూర్వం పయోనిధిమివౌర్వమునేః ప్రకోపః ।
ఆసాద్య మానవతనుం పురుషం పురాణం
తస్య ప్రతాపమహిమా ప్రశశామ శత్రోః ॥ 26

శ్రీకణ్ఠేతి. తస్య శత్రోర్మకరాక్షస్య ప్రతాపమహిమా పరాక్రమాతిశయః మానవతనుం లీలయా మనుష్యమూర్తిం వస్తుతః పురాణం సర్వప్రపఞ్చేభ్యః ప్రాచీనపురుషం పరమాత్మానం రామమ్ ఆసాద్య ప్రాప్య ప్రశశామ ప్రశాన్తో బభూవ. రామో మకరాక్షం జఘానేతి వాక్యార్థః. ఏతమర్థముపమాభ్యాముత్కర్షయతి శ్రీకణ్ఠస్య శివస్య కణ్ఠమాసాద్యాచిరాత్ శీఘ్రం కాలకూటమివ తథా పూర్వం ప్రాక్ పయోనిధిమాసాద్య ఔర్వమునేః ప్రకోపః క్రోధ ఇవ సహి బాడబాగ్నిరూపేణ పరిణతః సముద్రాభ్యన్తరే నిలీన ఇతి పౌరాణికీ కథా. పక్షే తస్య శత్రోరశ్వత్థామ్నః ప్రతాపమహిమా నారాయణాస్త్రకృతతేజస్విత్వాతిశయః మానవతనుం పురాణం పురుషం కృష్ణమ్ ఆసాద్య ప్రశవామ పూర్వోక్తకృష్ణయుక్త్యైవ నారాయణాస్త్ర-ప్రతిఘాతాదితి భావః. అన్యత్సమానమ్. అత్రైకస్యోపమేయస్యోపమానద్వయేనోత్కర్షణా-**న్మాలోపమా.** 26

శ్లో॥ ప్రతాపమాగ్నేయమివాస్త్రమస్య రుద్ధ్వా జితారిం నరదేవపుత్త్రమ్ ।
తం వీరలక్ష్మీర్జుషతే స్మ నక్తం శృఙ్గారలక్ష్మీరివ కామదేవమ్ ॥ 27

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే ఏకాదశస్సర్గః.

ప్రతాపేతి. అస్య మకరాక్షస్య ప్రతాపమివ సాక్షాత్పరాక్రమమివే**త్యుత్ప్రేక్షా**, ఆగ్నేయమ్ అస్త్రమ్ రుద్ధ్వా స్వాస్త్రేణ ప్రతిహత్య జితో వినాశితోఽరిర్మకరాక్షో యేన తాదృశం తం నరదేవపుత్త్రం రామం కామదేవం కన్దర్పమ్ అథ చ ఏతత్కారయిత్ర నృపవిశేషం శృఙ్గారలక్ష్మీః శృఙ్గారశోభేవ నక్తం రాత్రౌ వీరలక్ష్మీః శూరత్వశోభా జుషతే స్మ సిషేవే. పక్షే సాక్షాదాగ్నే-యాస్త్రమివ అస్యాశ్వత్థామ్నః ప్రతాపం నారాయణాస్త్రప్రయోగజనితపరాక్రమం రుద్ధ్వా శ్రీకృష్ణోపదేశేన నివార్య జితాః పరాజితా అరయః కౌరవా యేన తాదృశం తం నరదేవపుత్త్రం యుధిష్ఠిరం నక్తం కామదేవం శృఙ్గారలక్ష్మీరివ వీరలక్ష్మీర్జుషతే స్మ ఉత్ప్రేక్షోపమయో**స్సఙ్కరః**.

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయామ్
రాఘవపాణ్డవీయటీకాయామ్ కపాటవిపాటికాఖ్యాయామ్ ఏకాదశస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

ద్వాదశః సర్గః ।

శ్లో॥ అథ గోప్తారమఙ్గానాం జిష్ణోర్జేతారమాహవే ।
సమ్భావ్యోద్యోజయామాస స దశాస్యో జనేశ్వరః ॥ 1

అథేతి. అథమకరాక్షవధానన్తరం స జనేశ్వరో రాక్షసజననాథో దశాస్యో దశముఖో రావణః జిష్ణోరిన్ద్రస్య జేతారం మేఘనాథమ్ అఙ్గానాం హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపాణాం సేనాఙ్గానామ్ గోప్తారం రక్షితారం సమ్భావ్య ఇన్ద్రజితైవ సైన్యానాం రక్షణం తేన చ వానరచమూ నిపాతో భవిష్యతీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఆహవే యుద్ధే ఉద్యోజయామాస మేఘనాదం సేనాపతిం నిశ్చిత్య యుద్ధాయ సైన్యోద్యోగమకల్పయదిత్యర్థః. పక్షే అథ ద్రోణవధానన్తరం సతామశాస్యోఽశాసనీయో జనేశ్వరో రాజా దుర్యోధనః అఙ్గానాం దేశవిశేషాణాం గోప్తారం రక్షితారం కర్ణమ్ ఆహవే జిష్ణోరర్జునస్య జేతారం సమ్భావ్య కర్ణ ఏవార్జునవధం కరిష్యతీతి మోహాన్నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ఉద్యోజయామాస కర్ణం సేనాపతిం కృత్వా సైన్యాని ప్రేరయామాసేత్యర్థః. జిష్ణుర్నా వాసవేఽర్జునే ఇతి **విశ్వః**. 1

శ్లో॥ స శక్రచాపచ్ఛవి మేఘనాదో ధున్వన్ ధనుర్జ్యాశరసఙ్గికర్ణః ।
రణాయ భర్తుర్జయకారణాయ జవేన జైత్రం రథమారురోహ ॥ 2

స ఇతి. స మేఘనాదః ఇన్ద్రజిత్ శక్రచాపస్య ఇన్ద్రధనుష ఇవ ఛవిః శోభా యస్య తాదృశం ధనుర్ధున్వన్ కమ్పయన్ తథా జ్యా మౌర్వీ తదారోపితః శరో బాణః జ్యాశరః **శాకపార్థివాదిత్వాత్కర్మధారయః** తత్సఙ్గీ కర్ణః దక్షిణశ్రవణం యస్య సః కర్ణాన్తకృష్టమౌర్వీక ఇత్యర్థః. తాదృశశ్చ సన్ భర్తా రావణస్య జయకారణాయ జయార్థం రణాయ రణం కర్తుమ్ **తుంగర్థాత్కర్మణ ఇతి చతుర్థీ**, జవేన వేగేన జైత్రం బహుషు యుద్ధేషు జయప్రదం రథమ్ ఆరురోహ. పక్షే శక్రచాపేన ఛ్చవిర్యస్య తాదృశో యో మేఘస్తస్యేవ నాదః సింహనాదో యస్య తాదృశః స కర్ణః జ్యాశరసఙ్గి మౌర్వీబాణయుక్తం ధనుర్ధున్వన్ సన్ భర్తుర్దుర్యోధనస్య జయకారణాయ రణాయ జవేన జైత్రం రథమ్ ఆరురోహ. అత్ర పూర్వపక్షే శక్రచాపచ్ఛవీత్యత్ర **లుప్తోపమా** ఉత్తరత్ర చ మేఘనాద ఇత్యత్ర. 2

శ్లో॥ ఉత్సర్పత్కలకలఘోషభీషణాభిర్వ్యాలోలధ్వజపటలీఢదిక్తటీభిః ।
సఙ్గ్రామప్రమదభరాదసమ్భ్రమాభిర్వీరాణామథ సమనాహి వాహినీభిః ॥3

ఉత్సర్పదితి. అథానన్తరం వీరాణాం బలనాయకశూరాణాం వాహినీభిః సేనాభి స్సమనాహి యుద్ధాయ సన్నద్ధమ్ **భావే లుఙ్.** కిం భూతాభిః ఉత్సర్పతా ఉద్గచ్ఛతా కలకలఘోషేణ కోలాహలేన భీషణాభిర్భయఙ్కరీభిః తథా వ్యాలోలాశ్చఞ్చలా యే ధ్వజపటాః తైర్లీఢా వ్యాప్తా దిక్తట్యో దిక్ప్రాన్తా యాభిస్తాస్తథా తాభిః తథా సఙ్గ్రామే సఙ్గ్రామాయ వా యః ప్రమదభరో హర్షాతిశయస్తస్మాద్ధేతోరసమ్భ్రమాభిర్నిర్భయాభిః. **ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.** త్ర్యాశాభిర్మనజరగైః ప్రహర్షిణీయమ్ ఇతి లక్షణాత్. 3

శ్లో॥ సమిద్ధరాధేయభుజప్రతాపే ద్విషద్బలే దృగ్విషయం ప్రపన్నే ।
చమూభృతా వహ్నిభవేన గుప్తా నరేన్ద్రసేనా త్వరతే స్మ యోద్ధుమ్ ॥4

సమిద్ధేతి. సమిద్ధరాయాం యుద్ధభూమౌ ఆధేయో ధారయితుం యోగ్యో భుజప్రతాపో యస్య తాదృశే యద్వా రాధా ధన్వినాం చిత్రభేదః వేధవిశేష ఇతి యావత్ రాధో మాసాన్తరే రాధాచిత్రభేదే చ ధన్వినామితి **మేదినీ.** రాధా విద్యుద్విశాఖయోః । విష్ణుక్రాన్తామలక్యోశ్చ గోపీ వేధవిశేషయోరితి **హేమచన్ద్రశ్చ.** తత్ర సాధూ రాధేయః సమిద్ధ ఉద్దీప్త ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః. రాధేయో భుజప్రతాపో యస్య తాదృశే ద్విషద్బలే శత్రుసైన్యే దృగ్విషయం దృష్టిగోచరతాం ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి, చమూభృతా సేనాపతినా వహ్నిభవేన నీలేన గుప్తారక్షితా నరేన్ద్రస్య రామస్య సేనా యోద్ధుం త్వరతే స్మ సత్వరా బభూవ. పక్షే సమిద్ధో రాధేయస్య కర్ణస్య భుజప్రతాపో యత్ర తాదృశే ద్విషద్బలే దుర్యోధనసైన్యే దృగ్విషయం ప్రపన్నే సతి వహ్నిభవేన యజ్ఞీయవహ్నికుణ్డోద్భవేన ధృష్టద్యుమ్నేన చమూభృతా గుప్తా నరేన్ద్రస్య యుధిష్ఠిరస్య సేనా యోద్ధుం త్వరతే స్మ. 4

శ్లో॥ రభసచలితనానాహేతిజాలప్రవాళే
ప్రతిముఖముపనీతే మృత్యునా మన్యునా చ ।
ద్రుతమివ వనరాజీ నిర్గతే నిమ్నగే ద్వే
రణభువి జఘటాతే తే ఉభే రాజసైన్యే । 5

రభసేతి. మృత్యునా యమేన మన్యునా రోషేణ చ కర్త్రా ప్రతిముఖం పరస్పరసమ్ముఖమ్ ఉపనీతే ప్రాపితే తే ఉభే రాజ్ఞోః రామరావణయోః, పక్షే యుధిష్ఠిరదుర్యోధనయోః, సైన్యే రణభువి ద్రుతం జఘటాతే సంసక్తే బభూవతుః, **ఉత్ప్రేక్షయా** విశినష్టి రభసేన వేగేన చలితా చఞ్చలా నానాబహువిధా హేతయోఽస్త్రాణ్యేవ బాలా నవీనాః ప్రవాళాః కిసలయా యయోస్తాదృశే వనరాజీభ్యాం నిర్గతే ద్వే నిమ్నగేన ద్యావివ అన్యత్రాపి వననద్యోః ప్రవాళాస్తిష్ఠన్తి అత్ర హేతిషు ప్రవాళత్వారోపాద్రూపకం తేన **చోత్ప్రేక్షా,** అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్ణా. **మాలినీవృత్తమ్.** 5

శ్లో॥ ఆహూతామరలోకవారవనితం దిగ్వ్యాపిభేరీరవై-
ర్ధారాకృష్టకబన్ధభారమచిరాత్సాన్ద్రైరసృక్సిన్ధుభిః ।

సమ్బాధీకృతనాకనాయకపురం సంసప్తకశ్రేణిభి-
ర్దన్తాదన్తి కచాకచి ద్రుతమభూద్యుద్ధం తలాతల్యపి ॥ 6

ఆహూతేతి. తయోస్సైన్యయోర్ద్రుతం యుద్ధమభూత్ కిమ్భూతం దిగ్వ్యాపిభిర్దిగన్తగామిభి-ర్భైరీరవైః కృత్వా ఆహూతాః హతవీరగణగ్రహణార్థం కృతాహ్వానా ఇవ అమరలోకవారవనితాః స్వర్వేశ్యా యత్ర తత్ తథా అచిరాత్ ఝటితి ప్రవర్తమానైః సాన్ద్రైర్నిబిడైర్వేగవత్ప్రవాహైరిత్యర్థః. అసృక్సిన్ధుభిః రుధిరనదైః; సిన్ధుర్వమథుదేశాబ్ధినదే నా సరితి స్త్రియామితి **మేదినీ**. దూరాకృష్టా దూరం నీతాః కబన్ధభారా నిర్మస్తకకళేబరసమూహా యత్ర తత్ తథా సంసప్తకశ్రేణిభిః యుద్ధహతైః సమయేన సఙ్గ్రామాదనివర్తిసైన్యసమూహైః కర్తృభిః సమ్బాధీకృతం సమన్తా-దాక్రాన్తం నాకనాయకస్య ఇన్ద్రస్య పురం యత్ర తత్ తథా దన్తాదన్తిదన్తైశ్చ దన్తైశ్చ ప్రహృత్య ప్రవృత్తమ్ **తృతీయాసప్తమ్యన్తయోః** సరూపయోర్యుద్ధే క్రియావ్యతీహారే ఇతి **బహువ్రీహిః,** ఇచ్ క్రియా వ్యతీహారే **ఇతీచ్ సమాసాన్తః** క్వచిదన్యత్రాపీతి దీర్ఘః ఇచ్ప్రత్యయాన్త ఇత్యనేన చ తిష్ఠద్గ్వాదిత్వవిధానాదవ్యయీభావ**నిపాతనేనావ్యయత్వమ్**. ఏవమగ్రేఽపి తథా కచాకచి కచేషు కచేషు గృహీత్వా ప్రవృత్తం కచాః కేశాః తథా తలాతలి తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్య ప్రవృత్తమ్ తలాశ్చ పేటాః తలశ్చ పేటే తాలద్రావితి **హేమచన్ద్రః**. **శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తమ్.** 6

శ్లో॥ విధాయ నిష్పన్దమివారిబృన్దం స తీవ్రధామప్రభవః ప్రతాపైః ।
వివేశ వీరః స్వనివేశభూమిం ద్వీపాన్తరం సూర్య ఇవోపసన్ధ్యమ్ ॥7

విధాయేతి. తీవ్రధామా ఉత్కటతేజా రావణస్తత్ప్రభవస్తత్సుతః స వీర ఇన్ద్రజిత్ ధ్వస్తరథ-సారథిర్భూమిష్ఠో యుధ్యన్నితి శేషః. అరిబృన్దం వానరసమూహం ప్రతాపైర్నిష్పన్దమివ ముగ్ధమివ విధాయ కృత్వా ఉపసన్ధ్యం సన్ధ్యాసమయే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. సూర్యో ద్వీపాన్తరమివ స్వనివేశభూమిం స్వనిలయనస్థానం లఙ్కాపురమిత్యర్థః. వివేశ ప్రవిష్టవాన్. పక్షే తీవ్రధామా సూర్యస్తత్ప్రభవః స వీరః కర్ణః అరిబృన్దం పాణ్డవసైన్యసమూహం ప్రతాపైః స్వభుజపరాక్రమైః నిష్పన్దమివ విధాయ ఉపసన్ధ్యం సన్ధ్యాయాం స్వనివేశభూమిం స్వశిబిర స్థానం సూర్యో ద్వీపాన్తరమివ వివేశ సన్ధ్యాయాముపస్థితాయాం బలాని అపహృత్య నిజశిబిరం జగామేత్యర్థః. ఉత్ప్రేక్షోపమయోః **సంసృష్టిః**. 7

శ్లో॥ ప్రగే సహస్రాంశురివోజ్జ్వలప్రభః స వేగసజ్జీకృతభీమకార్ముకః ।
రథేన భూయస్సమరాయ నిర్యయౌ విపక్షవాఞ్ఛానుగశల్యసారథిః ॥8

ప్రగే ఇతి. ప్రగే సహస్రాంశురివ ప్రాతఃకాలీనః సూర్య ఇవ ఉజ్జ్వలా ప్రభా కాన్తిర్యస్య సః తథా, వేగేన ఝటితి సజ్జీకృతం సగుణీకృతం భీమం భయఙ్కరం కార్ముకం ధనుర్యేన సః తథా, విపక్షవాఞ్ఛా శత్రువధేచ్ఛా తస్యా అనుగాని అనుకూలాని శల్యాన్యస్త్రవిశేషాః సారథిశ్చ యస్య తాదృశ ఇన్ద్రజిత్ భూయః పునః రథేన రథమారుహ్య తదర్థమేవ తస్య

లఙ్కా ప్రవేశాదితి భావః. సమరాయ సమరం కర్తుం **తుంగర్భాత్కర్మణ ఇతి చతుర్థీ** నిర్యయౌ లఙ్కాతో నిర్జగామ. పక్షే సహస్రాంశురివ ఉజ్జ్వలప్రభః స కర్ణః ప్రగే ప్రాతః కృతాహ్నిక ఇతి శేషః, భూయః పునః పరదినే ఇత్యర్థః. రథేన సమరాయ నిర్యయౌ శిబిరాన్నిర్జగామ. అస్మిన్ పక్షే రథేనేతి స్వరూపకథనమాత్రమ్ కిమ్భూతః విపక్షాణాం యుధిష్ఠిరాదీనాం యా వాఞ్ఛా అభిలషితం కటూక్త్యా కర్ణస్య **తేజోవధ** ఇత్యర్థః. తదనుగస్తత్కారీ శల్యో మద్రాధిపః సారథిర్యస్య సః అర్జునస్య కృష్ణస్సారథిః మమ తు తథావిధస్సారథిశ్చేత్తం జేతుం శక్నోమీతి కర్ణేనోక్తే దుర్యోధనేనానురుధ్య శల్యః కర్ణస్య సారథిః కృత ఇత్యర్థః. స చ పూర్వం దుర్యోధనేన స్వపక్షతాం నీతోఽపి కర్ణస్య సారథిర్భూత్వా యుష్మాకం పాణ్డవానామానుకూల్యాయ తస్య **తేజోవధం** కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతవానిత్యస్య విపక్షవాఞ్ఛానుగత్వమ్ శేషం సమానమ్. ప్రథమపాదే **ఉపమా.** 8

శ్లో॥ నిర్యతీషు పరితో వరూథినీష్వాహవాయ పరిపాకదారుణః ।
శ్రూయతే స్మ చకితైశ్చమూచరైః కర్ణశల్యపరుషోక్తివిస్తరః ॥ 9

నిర్యతీష్వితి. వరూథినీషు ఉభసేనాసు ఆహవాయ యుద్ధార్థం పరితః నిర్యతీషు ప్రసరం-తీషు సతీషు చమూచరైస్సైనికైశ్చకితైర్భీతైస్సద్భిః పరిపాకే పరిణామే అనన్తరమేవ మహాయుద్ధ-రూపతదర్థానుష్ఠానే ఇత్యర్థః. దారుణో భయఙ్కరః కర్ణయోః శల్యరూపాః శ్రవణవ్యథాజనికా ఇత్యర్థః. యాః పరుషోక్తయః పరస్పరం కటూక్తయస్తాసాం విస్తరః శ్రూయతే స్మ శ్రుతః. పక్షే పరిపాకదారుణః కర్ణస్య తేజోవధహేతుత్వాత్పరిణామభయఙ్కరః కర్ణశల్యయోః రాధేయమద్రాధిపయోః పరుషోక్తివిస్తరః శ్రూయతే స్మ శేషం సమానమ్. **రథోద్ధతావృత్తమ్.** రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్. 9

శ్లో॥ అనుకూలజుషా సోఽథ వీరస్సారథినా పురః ।
అంశుమానరుణేనేవ నీయమానరథో బభౌ ॥ 10

అనుకూలేతి. అథానన్తరం స వీర ఇన్ద్రజిత్ పురః పురోవర్తినా అనుకూలజుషా భర్తురానుకూల్యకారిణా సారథినా నీయమానో రథో యస్య తాదృశః సన్ అరుణేన గరుడాగ్రజేన నీయమానరథః అంశుమాన్ సూర్య ఇవ బభౌ. పక్షే అథ పరస్పరకలహానన్తరమ్ అనుకూలజుషా ప్రకృతకార్యస్యావశ్యానుష్ఠేయత్వజ్ఞానేన ఆనుకూల్యం భజతా సారథినా శల్యేన నీయమానరథః స వీరః కర్ణః శేషం తుల్యమ్. పుర ఇత్యత్ర పర ఇతి పాఠే, పరశ్శత్రురిత్యర్థః. **ఉపమా.** 10

శ్లో॥ దిగ్భిత్తిప్రతిఘట్టనోద్భటమహాఘోషైర్జగద్భీషణో-
బాణాసారసృజా ధనుర్జలముచా తన్వన్నసృఙ్నిమ్నగాః ।

నానావీరవిమర్దనర్తితభుజాకణ్డూవినోదః క్షణా-
దభ్యర్ణం ప్రళయార్ణవప్రతినిధిః పృథ్వీపతేః ప్రాప సః ॥ 11

దిగ్భిత్తీతి. స ఇన్ద్రజిత్ క్షణాచ్ఛీఘ్రమ్ పృథ్వీపతే రామస్య రామసైన్యస్యేత్యర్థః అభ్యర్ణం సమీపం ప్రాప. కిమ్భూతః దిశ ఏవ భిత్తయః తత్ర ప్రతిఘట్టనేన ప్రతిధ్వానేనోద్భటా ఉత్కటా యే మహాఘోషాః సింహనాదాస్తైః కృత్వా జగద్భీషణః జగతాం భయఙ్కరః తథా బాణానామాసారో వేగేన వర్షణమ్. తత్సృజా తత్కారిణా ధనురేవ జలముక్మేఘస్తేన అసృఙ్నిమ్నగాః రుధిరనదీ స్తన్వన్ విస్తారయన్ తథా నానావీరాణామనేకశూరాణాం విమర్దే రణసమ్మర్దే నర్తితా ఆస్ఫాలితా యా భుజా బాహవస్తాసాం కణ్డ్వాః రణేచ్ఛయా స్ఫురణస్య వినోదోఽపనయనమ్ యస్మాత్సః తథా, ప్రళయార్ణవస్య ప్రతినిధిః సదృశః అత్యుద్భట ఇత్యర్థః. పక్షే స కర్ణః పృథ్వీపతేర్యుధిష్ఠిరస్యాభ్యర్ణం ప్రాప, శేషం సమానమ్. అత్ర దిగ్భిత్తీతి ధనుర్జలముచేతి చ **రూపకం**, ప్రళయార్ణవప్రతినిధిరి**త్యుపమా**, తదనయోస్సం**సృష్టిః**. **శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.** 11

శ్లో॥ కుర్వాణౌ బాణవర్షైర్వియతి దివిషదాం స్వైరయాత్రాన్తరాయం
హుఙ్కారైః కర్షయన్తౌ బహుళమదనదీనిర్గమం దిగ్గజానామ్ ।
సద్యః ప్రత్యర్థివర్గైరపి గుణవివశైః స్తూయమానప్రకర్షౌ
ప్రాయుధ్యేతాం ప్రవీరౌ సుభటజనదృశాం లక్ష్యభూతావుభౌ తౌ ॥12

కుర్వాణావితి. తావుభౌ ప్రవీరౌ ప్రకృష్టశూరౌ హనూమదిన్ద్రజితౌ మాయాసీతా-వధాత్పూర్వం హనుమత ఏవాకరే యుద్ధవర్ణనాత్ పక్షే యుధిష్ఠిరకర్ణౌ ప్రాయుధ్యేతాం ప్రకర్షేణ యుయుధాతే. కిమ్భూతౌ బాణవర్షైర్నిరన్తరబాణవిక్షేపైః కృత్వా వియతి గగనే దివిషదాం దేవానాం స్వైరయాత్రాయాః స్వచ్ఛన్దభ్రమణస్య అన్తరాయం విఘ్నం కుర్వాణౌ బాణేతి యుద్ధాస్త్రమాత్రోపలక్షణం తథా హుఙ్కారైర్హుమితి శబ్దైః కృత్వా దిగ్గజానామ్ ఐరావతాదీనాం బహుళమదస్య ప్రభూతమదజలస్య నద్యా నిర్గమం కృదభిహితభావత్వాన్నిర్గతాం నదీమిత్యర్థః. కర్షయన్తౌ దూరం నయన్తౌ హుఙ్కారశ్రవణభయేన దిగ్గజాన్ బహుళమదస్రావిణః కుర్వన్తావిత్యర్థః. భయేనాపి గజా మదం ముఞ్చన్తీతి ప్రసిద్ధేః, తథా ప్రత్యర్థివర్గైరపి కా కథా ఆత్మీయో దాసీనానాం శత్రుబృందైరపి గుణవివశైః తయోశ్శౌర్యమోహితైస్సద్భిః సద్యః స్తూయమానప్రకర్షౌ ప్రశంసితయుద్ధోత్కర్షౌ తథా సుభటజనదృశాం సుయోద్ధృజనచక్షుషాం లక్ష్యభూతౌ సుయోద్ధృభిస్సాభినివేశం దృష్టావిత్యర్థః. అత్ర బాణవృష్ట్యా దేవానాం గగనసఞ్చార నివారణస్య హుఙ్కారేణ దిగ్గజమదనదీనిర్గమనస్య చాసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తి ద్వయం తృతీయపాదే చ అపికారాదర్థాపత్తిస్తదాసాం**సంసృష్టిః**. **స్రగ్ధరా వృత్తమ్.** 12

శ్లో॥ స వాక్శరైరాహితమర్మఘట్టనశ్చకార పీడాం మహతీం మహీపతేః ।
క్షణేన సీతాక్షపణవ్యళీకతః కృషీవలస్యేవ మహానవగ్రహః ॥ 13

స ఇతి. స ఇన్ద్రజిత్ వాచశ్శరా ఇవ వాక్చ శరాశ్చేతి వా వాక్శరాః తైః కృత్వా ఆహితం కృతం మర్మఘట్టనం హనూమదాదీనాం మర్మపీడా యేన తాదృశస్సన్ క్షణేన తత్క్షణమేవ సీతాయాః మాయారచితాయాః జానక్యా యత్ క్షపణం వధస్తదేవ వ్యలీకమ్ అత్యన్తాప్రియకర్మ అలీకం త్వప్రియేఽనృతే **ఇత్యమరః**. తస్మాద్ధేతో ర్మహీపతే రామస్య మహతీం పీడాం చకార. హనూమదాదిముఖేనేన్ద్రజిత్కర్తృకసీతావధం శ్రుత్వా రామశ్శోకేన ముమోహేత్యర్థః. ఉపమయేదం ద్రఢయతి సీతాలాఙ్గలపద్ధతిః; సీతా లాఙ్గలపద్ధతివైదేహీస్వర్గగఙ్గాస్వితి **మేదినీ**. తస్యాః క్షపణమసమ్భవస్తదేవ వ్యలీకం తస్మాద్ధేతోః కృషీవలస్య కర్షకస్య మహానత్యన్తోఽవగ్రహో వృష్టిప్రతిబన్ధ ఇవ అవాద్వృష్టిప్రతిబన్ధే ఇత్యవపూర్వాద్గృహ్ణాతేర్ఘః. అవగ్రహో యథా సీతా క్షపణరూపా ప్రియాత్కర్షకస్య మహతీం పీడాం కరోతి తథేత్యర్థః. పక్షే స కర్ణః శరాశ్చ వాచశ్చ వాక్శరాః అల్పాచ్త్వాత్ వాచః ప్రాగ్భావః తైః కృత్వా ఆహితమర్మఘట్టనస్సన్ ప్రథమం శరైః పశ్చాద్వాచా చ ఆహితమర్మఘట్టన ఇత్యర్థః. తాదృశీ వాక్చ "కథం నామకులే జాతః క్షత్రధర్మే వ్యవస్థితః ప్రజహ్యాత్సమరం భీతః ప్రాణాన్ రక్షన్ మహాహవే" ఇత్యాదికా **భారతోక్తా** జ్ఞేయా. మహీపతేర్యుధిష్ఠిరస్య పీడాం చకార ఉపమానయోజనం పూర్వవత్ కర్ణేన విహత-రథసారథిర్వాక్శరైర్భిన్నమర్మా యుధిష్ఠిరః సమరం తత్యాజేత్యర్థః. పూర్వత్ర **శ్లేషానుప్రాణితః** పరత్ర **కేవలోపమాలఙ్కారః**. 13

శ్లో॥ నైర్ఘృణ్యాత్సవ్యథం శత్రోర్నరదేవముపస్థితః ।
తద్గిరా ఫల్గునోఽప్యాప భ్రాతా చిత్తస్య విక్రియామ్ ॥ 14

నైర్ఘృణ్యాదితి. శత్రోరిన్ద్రజితో నైర్ఘృణ్యాత్ అకారణసీతావధేన నిర్దయత్వాత్ కారుణ్యం కరుణా ఘృణా కృపాదయే**త్యమరః**. సవ్యథం శోకపీడితం నరదేవం రామముపస్థితః ప్రాప్తో భ్రాతా లక్ష్మణః తస్య రామస్య గిరా దీనవచసా అఫల్గునోఽపి ససారస్యాపి హర్షశోకాద్యనభి-భూతత్వాదత్యుత్కృష్టస్యాపీత్యర్థః. ఫల్గు సారేఽభిధేయవదితి **మేదినీ**, తాదృశస్య చిత్తస్య విక్రియాం వికారమాప ప్రాప్తవాన్ సీతావధశోకార్తస్య రామస్య దీనవచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణోఽపి శోకేన వికృతతేజా బభూవేత్యర్థః. పక్షే శత్రోః కర్ణస్య నైర్ఘృణ్యాత్ సవ్యథం కర్ణస్య నిర్దయబాణప్రహారేణ వ్యథితం నరదేవం యుధిష్ఠిరం శిబిరమాగత్య విశ్రామ్యన్తమితి శేషః. ఉపస్థితో భ్రాతా ఫల్గునోఽపి అర్జునోఽపి ఫాల్గునః ఫల్గున **ఇత్యమరటీకా**, తస్య యుధిష్ఠిరస్య గిరా ధిగ్గాణ్డీవం ధిక్చ తే బాహువీర్యమిత్యాదివచనేన చిత్తస్య విక్రియాం క్రోధవికారమాప, క్రోధేన యుధిష్ఠిరం హన్తుముద్యతో బభూవేత్యర్థః. 14

శ్లో॥ కృతానుశయయోరన్తః ప్రతియోగివిభీషణః ।
అపనిన్యే తయోః కృష్ణః కార్యజ్ఞో మన్యుమూర్ఛనమ్ ॥ 15

కృతేతి. కృష్ణః రాక్షసత్వాత్ కృష్ణవర్ణః తథా కార్యజ్ఞః మాయావిహితరాక్షసకార్యవేత్తా విభీషణః కృతానుశయయోః సీతావధశ్రవణేన కృతానుతాపయోస్తయో రామలక్ష్మణయో-

రన్తర్మనసి ప్రతియోగి ప్రకృతకార్యవిరోధి మన్యోశ్శోకస్య మూర్ఛనం వృద్ధిమ్ అపనిన్యే మిథ్యైతద్భవతాం మోహనార్థమిన్ద్రజితా మాయారచితాయా ఏవ సీతాయా వధః కృతో న తాత్త్వికాయా ఇత్యాదినా తౌ శోకశూన్యౌ చకారేత్యర్థః. పక్షే ప్రతీయోగివిభీషణః శత్రుభయఙ్కరః తథా కార్యజ్ఞః ఏతయోరేవమవస్థాయామ్ అసురాంశనృపబలవినాశమన్తరేణ ప్రకృతకార్యభూభారహరణం న స్యాదిత్యేవం జానన్ కృష్ణో వాసుదేవః కృతానుశయయోః కృతపశ్చాత్తాపయోస్తయోర్యుధిష్ఠిరార్జునయోరన్తర్మనసి ప్రవృత్తం మన్యోర్దైన్యస్య మూర్ఛనమ్ అపనిన్యే; మన్యుః పుమాన్ క్రుధి దైన్యే శోకే చ యజ్ఞే చేతి **మేదినీ**. గాణ్డీవాదినిన్దయా కుపితే అర్జునే ప్రతిజ్ఞా రక్షార్థం యుధిష్ఠిరం హన్తుముద్యతే కృష్ణోపదేశేన వధ ప్రతినిధీభూతం తిరస్కారం కుర్వితి చ తచ్ఛ్రుత్వా యుధిష్ఠిరే చ నిర్వేదాద్వనం ప్రస్థితే పునరర్జునే చ స్వాత్మానం హన్తుముద్యతే కృష్ణస్తయోర్వివిధోక్తిభిర్మన్యుమపనీతవానితి **భారతోక్త**మనుసన్ధేయమ్. 15

శ్లో॥కృతప్రసాదేన తయోర్నృపేణ వధాయ శత్రోః ప్రహితః కనీయాన్ ।
బలేన సార్ధం బృహతా బలీయాన్ రోద్ధుం ద్విషాముద్యమముద్యతోఽభూత్ ॥16

కృతేతి. తతో విభీషణవచనానన్తరం బలీయాన్ అతిబలవాన్ కనీయాన్ కనిష్ఠో లక్ష్మణః కృతప్రసాదేన ప్రసన్నేన నృపేణ రామేణ శత్రోరిన్ద్రజితో వధాయ ప్రహితః ప్రేరితః సన్ బృహతా మహతా బలేన సైన్యేన సార్ధం సహ ద్విషామిన్ద్రజిదాదీనామ్ ఉద్యమం నికుమ్భిలాయాం హోమపూర్వకం యుద్ధోద్యోగం రోద్ధుం నివారయితుమ్ ఉద్యతోఽభూత్ తదర్థం నికుమ్భిలాసమీపం న్యగ్రోధమూలం జగామ నికుమ్భిలాయాం హుతే వహ్నౌ ఇన్ద్రజిదవధ్యో భవతి తస్మాద్ధోమాత్ప్రాగేవాక్రమణీయ ఇతి విభీషణేనోక్తే తదర్థం నికుమ్భిలాద్వారమవష్టభ్య లక్ష్మణస్తస్థావిత్యర్థః. పక్షే తతః కృష్ణవచనానన్తరం బలీయాన్ కర్ణజయసమర్థః కనీయానర్జునః శత్రోః కర్ణస్య వధాయ కృతప్రసాదేన నృపేణ యుధిష్ఠిరేణ ప్రహితస్సన్ అనన్తరం సమరభూమిం గత్వా బృహతా బలేన సార్ధం ద్విషాం కర్ణాదీనామ్ ఉద్యమం సోమకసృఞ్జయపాఞ్చాలసైన్యవధోద్యోగం రోద్ధుముద్యతోఽభూత్. 16

శ్లో॥ అతులబలహనూమత్కల్పితస్యన్దనశ్రీ-
ర్దవదహన ఇవాసౌ వైరికక్షాన్విగాహ్య ।
ప్రతిహతవృషసేనాడమ్బరం తూర్ణమేనం
ప్రసభమకృత బాహ్వోర్విక్రమాణాం నికాషమ్ ॥ 17

అతులేతి. అతులబలోఽతితేజా యో హనూమాన్ తేన కల్పితా స్యన్దనశ్రీః రథశోభా యేన తాదృశః హనూమత్పృష్ఠమారూఢ ఇత్యర్థః. అసౌ లక్ష్మణః దవదహన ఇవ వనాగ్నిరివ వైరిణః కక్షాశ్శుష్కవనానీవ తే తథా తాన్విగాహ్య ప్రతాప్య కక్షో వీరుధి దోర్మూలే కచ్ఛ శుష్కవనే తృణే ఇతి **హేమచన్ద్రః**, ప్రతిహతో వృషసేనాయా ఇన్ద్రసైన్యస్యాడమ్బరస్సంరమ్భో యేన తాదృశమ్ ఆడమ్బరస్తు సంరమ్భో బృంహితే తూర్యనిస్వనే ఇతి **హేమచన్ద్రః**.

ఏనమిన్ద్రజితం తూర్ణం ప్రసభం బలేన బాహ్వోర్విక్రమాణాం నికాషం నికషణశిలామ్ అకృత చకార, ఇన్ద్రజితి బాహుబలం ప్రకాశయామాసేత్యర్థః. పక్షే అతిబలేన హనూమతా కల్పితా జనితా స్యన్దనస్య శ్రీః యస్య తాదృశోఽసౌ అర్జునః ప్రతిహతో వృషసేనస్య తన్నామకకర్ణపుత్రస్యాడమ్బరో యత్ర తద్యథా తథా కర్ణసమక్షం కర్ణపుత్రం వినాశ్యేత్యర్థః. ఏనం కర్ణం బాహ్వోర్విక్రమాణాం నికాషమకృత అన్యత్సమానమ్. **నికాషేతి అధికరణే ఘఞ్**. అత్ర ద్వితీయపాదే **ఉపమా**. చతుర్థే నికషణశిలాయా ఆరోప్యమాణత్వాద్రూపకం తదనయోస్సంసృష్టిః. 17

శ్లో॥ అత్రాన్తరే పార్ష్ణిమముష్య గృహ్ణన్ విభీషణస్సంయతి భీమసేనః ।
దుశ్శాసనం వైరిబలం ప్రమథ్య బలేన బాహ్వోర్యమసాచ్చకార ॥18

అత్రేతి. అత్రాన్తరే ఏతస్మిన్నవకాశే భీమా సేనా యస్య తాదృశో విభీషణః అముష్య లక్ష్మణస్య పార్ష్ణిం సైన్యపృష్ఠభాగం గృహ్ణన్నాశ్రయన్ సన్ పార్ష్ణిః స్యాదున్మదస్త్రియాం । స్త్రియాం ద్వయోస్సైన్యపృష్ఠే పాదగ్రన్థ్యధరేఽపి చేతి **మేదినీ**, సంయతి యుద్ధే దుశ్శాసనం దుఃఖేన శాసనీయం వైరిబలమిన్ద్రజిత్సైన్యం బాహ్వోర్బలేన ప్రమథ్య ఆహత్య యమసాచ్చకార యమాధీనం కృతవాన్ యమలోకం ప్రేషయామాసేత్యర్థః. పక్షే అముష్యార్జునస్య పార్ష్ణిం గృహ్ణన్ తథా విభీషణః శత్రూణాం భయఙ్కరో భీమసేనో వృకోదరః బాహ్వోర్బలేన వైరిబలం దుర్యోధనసైన్యం ప్రమథ్య దుశ్శాసనం తన్నామానం దుర్యోధనభ్రాతరం యమసాచ్చకార, అన్యత్తుల్యమ్. 18

శ్లో॥ అరాతిరక్తక్షరణాతిరౌద్రం భ్రామ్యద్గదాభీషణబాహుదణ్డమ్ ।
తథా తమాలోక్య రణే చరన్తం సాక్షాత్కృతాన్తం మనుతే స్మ లోకః ॥19

అరాతీతి. లోకస్తం విభీషణం పక్షే భీమమ్, ఆలోక్య సాక్షాత్కృతాన్తం యమం మనుతే స్మ కిమ్భూతమ్ అరాతీనాం రక్తక్షరణేన క్షరితరక్తసమ్పర్కేణ అతిరౌద్రమత్యుగ్రం తథా భ్రమన్త్యా గదయా భీషణౌ బాహుదండౌ యస్య తం కిఞ్చ తథా తేన తేన ప్రకారేణ రణే చరన్తమ్. 19

శ్లో॥ తద్వైభీషణమాలోక్య రణకర్మ మహాజనః ।
రాజదారోపరోధస్య ఫలం ప్రాప్తమమన్యత ॥ 20

తదితి. మహాజనః వైభీషణం విభీషణసమ్బన్ధి తస్యేదమితి అణ్ తత్ రణకర్మ ఆలోక్య ప్రాప్తముపస్థితం రాజ్ఞో రామస్య దారాస్సీతా తేషాముపరోధస్య హృత్వా లఙ్కాయాం స్థాపనస్య ఫలమమన్యత, సీతోపరోధ ఏవ రాక్షసగణక్షయరూపేణ పరిణమత ఇతి జ్ఞాతవానిత్యర్థః. **పక్షే వై పాదపూరణే నిశ్చయే** వా భీషణం భయఙ్కరం రణకర్మ భీమస్య యుద్ధక్రియాం రాజ్ఞో యుధిష్ఠిరస్య దారాః ద్రౌపదీ తేషాముపరోధః సభాప్రవేశపూర్వకకేశవసనాకర్షణాదిః శేషం తుల్యమ్. 20

శ్లో॥ తదా సౌమిత్రిణా బాణైర్జిష్ణునా సమ్ముఖీకృతః ।
అఙ్గానామీశ్వరః క్షుభ్యన్మేఘనాదో రుషం దధౌ ॥ 21

తదేతి. తదా జిష్ణునా జయినా సౌమిత్రిణా లక్ష్మణేన బాణైః సమ్ముఖీకృతః సమ్ముఖతాం నీతః లక్షీకృత ఇత్యర్థః. అత ఏవ క్షుభ్యన్ ప్రతిచికీర్షయా క్షోభం గచ్ఛన్ తథా అఙ్గానాం హస్త్యశ్వాదిసేనాఙ్గానామ్ ఈశ్వరః ప్రభుర్మేఘనాద ఇన్ద్రజిత్ రుషం దధౌ కుపితోఽభూత్. పక్షే తదా మేఘస్యేవ నాదో యస్య తాదృశోఽసౌ అఙ్గానాం దేశవిశేషాణామ్ ఈశ్వరో రాజా కర్ణః మిత్రిణా కృష్ణరూపమిత్రవతా జిష్ణుణా అర్జునేన బాణైః సమ్ముఖీకృతః సన్ అత ఏవ క్షుభ్యన్ సన్ రుషం దధౌ. 21

శ్లో॥ బలభారనిరన్తరా ధరిత్రీ గగనం నిర్వివరం చ దివ్యలోకైః ।
రజసా పిహితం దిగన్తరాళం న విభాగో నిరణీయత త్రిలోక్యాః ॥22

యుద్ధాడమ్బరం వర్ణయతి బలేతి. ధరిత్రీ రణభూమిః బలభారేణ సైన్యబృన్దేన నిరన్తరా నిరవకాశా బలైః సమన్తాద్వ్యాప్తేత్యర్థః. తథా గగనం చ దివ్యలోకైః యుద్ధదర్శనార్థమాగతై-ర్దేవాదిభిః, పక్షే కర్ణపక్షపాతిభిస్సూర్యాదిభిః అర్జునపక్షపాతిభిరిన్ద్రాదిభిశ్చేత్యర్థః. నిర్వివరం నిరవకాశం తథా దిశామన్తరాళం మధ్యం రజసా రేణునా పిహితమాచ్ఛాదితమ్ అత ఏవ త్రిలోక్యాః లోకత్రయస్య విభాగః సంస్థానం న నిరణీయత, నిర్ణీతో నాభూత్. యద్యపి వాక్యత్రయేణ ద్యావాభూమ్యోరేవ విభాగా నిర్ణయస్య జ్ఞాపనాత్త్రిలోక్యా ఇత్యసఙ్గతం స్యాత్ తర్హి త్రిలోకీపదస్యాత్ర ద్యావాభూమిపరత్వే లక్షణా బోధ్యా క్వచిద్ద్విలోక్యా ఇత్యేవ పాఠః అత్ర చతుర్థపాదార్థం ప్రతి వాక్యత్రయార్థస్య హేతుత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం **కావ్యలిఙ్గమ్**. **ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్**. 22

శ్లో॥ ప్రథమమతనుభిస్తౌ జఘ్నతుస్సింహనాదైః
పరమపి చ మహోల్కాక్షేపరుక్షైః కటాక్షైః ।
అథ చ వచనబాణైర్మర్మభేదప్రవీణై-
స్తదను వలితకాయైస్సాయకానాం నికాయైః ॥ 23

ప్రథమమితి. తౌ లక్ష్మణేన్ద్రజితౌ, పక్షే కర్ణార్జునౌ, ప్రథమమ్ అతనుభిర్మహద్భిః సింహనాదైః కృత్వా జఘ్నతుః పరస్పరం పీడయామాసతుః పరమపి చ తతః పరం చ మహోల్కా క్షేపవత్ విక్షిప్తమహోల్కాభిరివ రుక్షైరచిక్కణైః కఠినైరిత్యర్థః, రుక్షస్త్వప్రేమ్ణ్యచిక్కణే ఇతి **మేదినీ**, కటాక్షైః సకోపచక్షుః ప్రాన్తవీక్షణైః కృత్వా జఘ్నతుః అథ చ అనన్తరం చ మర్మాణి దేహస్థిత-ప్రాణావస్థానస్థానాని తథా చ **వైద్యకం** "సన్నిపాతః శిరాః స్నాయుస్సన్ధిమాంసాస్థిసమ్భవః। మర్మాణి తేషు తిష్ఠన్తి ప్రాణాః ఖలు విశేషతః సప్తోత్తరం శతం సన్తి దేహే మర్మాణి దేహినామ్" ఇతి ప్రకృతే వచనపీడ్యత్వానురోధాత్తదధిష్ఠితహృదయే లక్షణా తస్య భేదే పీడనే ప్రవీణైః

నిపుణైః వచనాని కటూక్తయ ఏవ బాణాస్తైః కృత్వా జఘ్నతుః తదను తత్పశ్చాచ్చ వలితకాయైర్విదారితాఙ్గైః కలితేతి పాఠే స ఏవార్థః సాయకానాం బాణానాం నికాయై-స్సమూహైః కృత్వా జఘ్నతుః. అత్ర మహోల్కాక్షేపరుక్షైరితి **లుప్తోపమా** వచనబాణైరితి రూపకం తదనయోస్సంసృష్టిః. 23

శ్లో॥ నభశ్చరైర్మార్గణపాతభీతైరభ్యర్ణముత్సృజ్య విలోకయద్భిః ।
సవిస్మయవ్యాహృతసాధువాదం తయోస్సమానం సమరం బభూవ ॥24

నభశ్చరైరితి. మార్గణానాం బాణానాం పాతః స్వాఙ్గేషు పతనశఙ్కా తస్మాద్భీతైః అత ఏవ అభ్యర్ణం సమరసమీపముత్సృజ్య పరిత్యజ్య విలోకయద్భిః దూరే స్థిత్వా పశ్యద్భిః నభశ్చరైర్దేవాదిభిః కర్తృభిస్సవిస్మయం యథా తథా వ్యాహృత ఉక్తః సాధువాదః సాధ్వే తౌ యుధ్యేతే ఇతి వచనం యత్ర తాదృశం తయోర్లక్ష్మణేన్ద్రజితోః పక్షే కర్ణార్జునయోః సమరం రణః అస్త్రియాం సమరానీకరణా **ఇత్యమరః**, సమానం తుల్యమ్ బభూవ. 24

శ్లో॥ నిర్భిన్నధారాధరగర్భనిర్యత్కీలాలకుల్యోక్షితభూమిభాగాః ।
భువం చరన్తో విశిఖాస్తదీయా దిశాం సిరావేధమివాన్వతిష్ఠన్ ॥ 25

నిర్భిన్నేతి. నిర్భిన్నేభ్యో విదారితేభ్యో ధారాధరగర్భేభ్యో మేఘమధ్యేభ్యో నిర్యన్తి నిస్సరన్తి యాని కీలాలాని జలాని తేషాం యా కుల్యా క్షుద్రకృత్రిమసరిత్ కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిది**త్యమరః**. తయా ఉక్షితః సిక్తో భూమిభాగోయైస్తే తథా భువంచరన్తో వ్యాప్నువన్తస్తదీయా-లక్ష్మణేన్ద్రజిత్సమ్బన్ధినః పక్షే కర్ణార్జునస్బన్ధినో విశిఖా బాణా దిశాం సిరావేధమివ సిరాణాం భేదనమివ అన్వతిష్ఠన్ చక్రుః అన్యస్యాపి సశోధవ్యధాసిరా అస్త్రేణ భిద్యతే తతశ్చ నిస్సృతేన పూయశోణితాదినా భూమిభాగః సిక్తో భవతి అత్ర పూర్వార్ధే అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపయా అతిశయోక్త్యా చతుర్థపాదగతోత్ప్రేక్షా అఙ్గితయా **సఙ్కీర్యతే.** 25

శ్లో॥ దృష్టానేకపురాణవీరసమరశ్రీభిస్సమం ఖేచరై-
రారబ్ధస్తుతి నారదేన మునినా నిర్ణీయమానాన్తరమ్ ।
భేరీధ్వానభవద్భయాశ్రితమహాదిక్కుఞ్జదిక్కుఞ్జరం
యుద్ధం వఞ్చితపక్షపాతముభయోః ప్రైక్షన్త దేవాసురాః ॥ 26

దృష్టేతి. దేవాశ్చాసురాశ్చ తే ఉభయోర్లక్ష్మణేన్ద్రజితోః పక్షే కర్ణార్జునయోః యుద్ధం వఞ్చితస్త్యక్తః పక్షపాతః ఏకతరపక్షానుగ్రాహకత్వం యత్ర తద్యథా తథా ప్రైక్షన్త దదృశుః. కిమ్భూతం దృష్టా అనేకేషాం పురాణానాం ప్రాచీనానాం వీరాణామిన్ద్రవృత్రాదీనాం సమరశ్రీర్యుద్ధశోభా యైస్తైర్దృశైరపి ఖేచరైః సిద్ధగన్ధర్వాదిభిః సమం సమానం యథా తథా సహేతి వా ఆరబ్ధా ప్రస్తుతా స్తుతిర్యస్య తత్తథా నారదేన మునినా నిర్ణీయమానం నిశ్చీయమానమ్ అన్తరం భేదః ప్రాచీనయుద్ధేభ్యో వైలక్షణ్యమిత్యర్థః. యస్య తత్తథా భేరీణాం

ధ్వానాచ్ఛబ్దాద్భవజ్జాయమానం యద్భయం తస్మాదాశ్రితా మహాన్తో దిశాం కుఞ్జా దిగన్తవర్తి-లతాద్యాచ్ఛన్నస్థానాని యైస్తాదృశా దిక్కుఞ్జరా ఐరావతాదయో యస్య తత్. అత్రాసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపయా అతిశయోక్త్యా ప్రాచీనయుద్ధాపేక్షయా వైలక్షణ్యబోధా**ద్వ్యతిరేకో** ధ్వన్యతే. 26

శ్లో॥ విరచితమరిణా హి క్రూరబాణప్రయోక్త్రా
సహచరహరిశక్తివ్యాహతారాతివాఞ్ఛః ।
రణభువి నృపసూనుర్మౌళిరత్నాపహారం
భుజగ ఇవ న సేహే స్తోకమప్యాశు భఙ్గమ్ ॥ 27

విరచితమితి. సహచరాస్సహాయభూతా యే హరయో వానరాస్తేషాం శక్తిభిః పరాక్రమైః కృత్వా వ్యాహతా విఘటితా అరాతేరిన్ద్రజితో వాఞ్ఛా స్వపరాజయేచ్ఛా యేన తాదృశో నృపసూనుర్లక్ష్మణః రణభువి **హీతి పాదపూరణే** యద్వా అహిస్సర్పస్తద్వత్ఫూత్కారస్తీక్ష్ణో యో బాణో మయదత్తః శరస్తస్య ప్రయోక్త్రా క్షేపకేణ అరిణా ఇన్ద్రజితా ఆశు విరచితం కర్తుమధ్యవసితం స్తోకమపి స్వల్పమపి భఙ్గం స్వకర్మకపరాజయం మౌళిరత్నాపహారం భుజగ ఇవ న సేహే న మమృషే. పక్షే సహచరో యో హరిః కృష్ణః తస్య శక్త్యా కర్ణాభిప్రేతజ్ఞానసామర్థ్యేన రథచక్రాణాం కిఞ్చిద్భూమిప్రవేశనసామర్థ్యేన చ వ్యాహతా అరాతేః కర్ణస్య వాఞ్ఛా శిరశ్ఛేదనేచ్ఛా యేన తాదృశో నృపసూనురర్జునః అహిః సర్పః సర్పముఖ ఇత్యర్థః. తాదృశః క్రూరః కఠోరః అథ చ అహినా అర్జునశత్రుణా అశ్వసేననాగేన క్రూరః అధిష్ఠానాద్విషమో యో బాణస్తస్య ప్రయోక్త్రా అరిణా కర్ణేన రణభువి విరచితం కృతమ్ ఆశు శీఘ్రో భఙ్గో మకుటస్య భఞ్జనం యస్య ఏతాదృశం స్తోకమపి మౌళిరత్నస్య రత్నమయమకుటస్య అపహారం సర్పముఖబాణేన ఛిత్త్వా భూమౌ పాతనం భుజగ ఇవ న సేహే భుజగో యథా మౌళిస్థరత్నాపహారం న సహతే తథా అయమపి కిఞ్చిన్మకుటచ్ఛేదం న సేహే ఇత్యర్థః. మకుటచ్ఛేదానన్తరమతిరుషా జజ్వాలేతి భావః. అయమర్థః అర్జునవధాయ చిరసఞ్చితం సర్పముఖం ఖాణ్డవదాహే జాతవైరిణా అశ్వసేననాగేన తదానీమధిష్ఠితం కఞ్చిత్ప్రసిద్ధమమోఘబాణం కర్ణోఽర్జునం ప్రతి చిక్షేప, తమాపతన్తం దృష్ట్వా సర్వజ్ఞేన భగవతా కృష్ణేన రథే కిఞ్చిదవనామితే స చ బాణః అర్జునస్య గ్రీవామప్రాప్య ప్రాప్య చ మకుటాగ్రం తచ్చిచ్ఛేద తతశ్చార్జునః కర్ణం ప్రతి చుక్రోధేతి. **ఉపమా.** 27

శ్లో॥ ఆశు రోషవశవర్తినామునా జ్యానినాదకృతతీవ్రభర్త్సనాః ।
ప్రత్యరాతి విశిఖాః ప్రతేనిరే కర్ణకుణ్డలవిఘట్టనోత్కటాః ॥ 28

అశ్వితి. రోషవశవర్తినా రుష్టేన అమునా లక్ష్మణేన ప్రత్యరాతి అరాతౌ ఇన్ద్రజితి సప్తమ్యర్థేఽ**వ్యయీభావః,** ఆరాతేరాభిముఖ్యేనేత్యాభిముఖ్యేఽవ్యయీభావో వా విశిఖా బాణా ఆశు శీఘ్రం ప్రతేనిరే విక్షిప్తాః, కిమ్భూతాః జ్యయా మౌర్వ్యా నినాదేన టఙ్కారధ్వనినా కృతా భర్త్సనా శత్రుం ప్రతి తిరస్కారో యైస్తే అత్ర భర్త్సనాకరణస్య సమ్భావ్యమానత్వాది-

వాదిప్రయోగాభావాచ్చ జ్యానినాదేన భర్త్సనాం కుర్వన్త ఇవేతి **ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా**, తథా కర్ణకుణ్డలయోరిన్ద్రజితః శ్రవణస్థితయోః భూషణవిశేషయోః కర్ణస్థితత్వబోధాయ కర్ణశబ్దః విఘట్టనే స్వనివారణసమ్భ్రమోత్పాదనేన అతిచాలనే ఉత్కటా ఉద్రిక్తాః తే అత్యర్థం చాలయన్త ఇత్యర్థః. పక్షే అమునా అర్జునేన కర్ణస్య రాధేయస్య కుణ్డలయోర్విఘట్టనే భేదనే ఉత్కటాః. శేషం సమానమ్. **రథోద్ధతావృత్తమ్**. 28

శ్లో॥ గ్రస్తచక్రస్య ధరయా నిష్పన్దస్యన్దనాపదః ।
రణకర్మ మహచ్ఛత్రోర్నాసోఢ నరదేవజః ॥ 29

గ్రస్తేతి. నరదేవజో లక్ష్మణః ధరయా రణభూమ్యా గ్రస్తచక్రస్య కబళితసైన్యస్య హతానాం రణభూమ్యాం శయనాదిభావః. చక్రం ప్రహరణే గణే కులాలాద్యుపకరణే రాష్ట్రే సైన్యరథాఙ్గయోరితి **హేమచన్ద్రః**. తథా నిష్పన్దం వానరైర్భగ్నత్వాదచలం యత్ స్యన్దనం రథస్తస్మాత్తదేవ వా ఆపద్యస్య ఈదృశస్యాపి శత్రోరిన్ద్రజితో మహదతిశయితం రణకర్మ న అసోఢ మర్షితవాన్. పక్షే నరదేవజో నరో నరావతారో దేవజో మహేన్ద్రపుత్రోఽర్జునః ధరయా గ్రస్తచక్రస్య భార్గవశాపాత్ భూమినిమగ్నరథాఙ్గస్య అత ఏవ నిష్పన్దస్యన్దనాపదః శత్రోః కర్ణస్య శేషం తుల్యమ్. 29

శ్లో॥ తతః ప్రతీతో జగతీన్ద్రసూనుస్సమాప్తిమిచ్ఛన్ సమరార్ణవస్య ।
సన్ధాయ సన్ధాం సఫలీకరిష్యన్ కర్ణాన్తసజ్జం శరముత్ససర్జ ॥ 30

తత ఇతి. తతస్తస్మాదనన్తరం సమర ఏవ దురవగాహత్వాదర్ణవస్తస్య సమాప్తిమిచ్ఛన్ శత్రువధేన పారంజిగమిషుః తథా ప్రతీతః ఖ్యాతో జగతీన్ద్రసూనుః రాజపుత్త్రో లక్ష్మణః సన్ధాం ప్రతిజ్ఞా, “నాహత్వా తం నివర్తిష్యే” ఇత్యాది రూపామ్ సన్ధా పితృప్రసూనద్యోః ప్రతిజ్ఞాచిత్తయోః స్థితావితి **భూరిః**. నిర్యకారపాఠే స ఏవార్థః. సఫలీకరిష్యన్ సఫలాం కర్తుం లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేతౌ **శతృ**. కర్ణాన్తే శ్రవణప్రాన్తే సజ్జం సమ్భృతం సన్నద్ధే సమ్భృతే సజ్జ ఇతి **విశ్వః**. ఆకర్ణాన్తకృష్టమిత్యర్థః. శరం సన్ధాయ శత్రువధానుగుణ్యేన ధనుష్యారోప్య ఉత్ససర్జ చిక్షేప. పక్షే జగతి ప్రతీత ఇన్ద్రసూనురర్జునః కర్ణస్య రాధేయస్య అన్తాయ నాశాయ సజ్జం సజ్జితం శరముత్ససర్జ అన్యత్తుల్యమ్. 30

శ్లో॥ ఉద్యతాఞ్జలికేనాసౌ నానావిక్రమశోభితః ।
విశిఖం విశిఖేన ఘ్నన్ విస్మయం కస్య నాకరోత్ ॥ 31

ఉద్యతేతి. నానా బహువిధా యే విక్రమాః పరాక్రమా గతిభేదా వా తైః శోభితోఽసౌ లక్ష్మణః పక్షే అర్జునః ఉద్యతశ్చాసావఞ్జలికః అఞ్జల్యాకారత్వాదఞ్జలికనామా చేతి **విశేషణయోః కర్మధారయః**, తాదృశేన విశిఖేన బాణేన కృత్వా విశిఖం శత్రోర్బాణం ఘ్నన్ నివారయన్ సన్ కస్య విస్మయం నాకరోత్ అపి తు సర్వస్యేత్యర్థః. యద్యపి **రామాయణే** అఞ్జలికబాణ

ప్రయోగో నోక్తః తథాపి విశేషోఽపి నోక్త ఇతి న దోషః, యద్వా ఉద్యతః ప్రణామార్థం శత్రుభిర్విహితోఽఞ్జలిః కరసమ్పుటో యస్య స తథా తేన విస్మయం దృష్ట్వా భయేన శత్రవోఽఞ్జలిం కృత్వా ప్రణమ్య పలాయన్తే తేనేత్యర్థః. కథమప్యప్రతికార్యేణేతి పరమార్థః. 31

శ్లో॥ క్షిప్రోత్క్షిప్తభ్రుకుటిభుజగాభీలభాలం పురస్తా-
న్న్యస్తాపాఙ్గం విశిఖశిఖయాసాకమేవారికణ్ఠే ।
లూనం తేన ప్రసభమిషుణా భూషయామాస భూమిం
జిష్ణోర్ద్వేష్టుర్ముఖ మశనకై ర్ముక్తహుఙ్కారమేవ ॥ 32

క్షిప్రేతి. జిష్ణోర్జయినో లక్ష్మణస్య, పక్షే జిష్ణోరర్జునస్య, తేన ఇషుణా బాణేన విశిఖశిఖయా శత్రుప్రక్షిప్తబాణాగ్రేణ సాకమేవ సహైవ ప్రసభం ఝుటితి లూనం ఛిన్నం ద్వేష్టుః శత్రోరిన్ద్రజితః పక్షే కర్ణస్య ముఖం భూమిం సమరాఙ్గణం భూషయామాస ఛిన్నం సత్ భూమౌ పపాతేత్యర్థః. కిమ్భూతం పురస్తాత్ప్రథమం క్షిప్రం శీఘ్రమ్ ఉత్క్షిప్తా క్రోధేనోర్ధ్వం నీతా యా భ్రుకుటిః సైవ భీషణత్వాద్, భుజగః సర్పః తేన ఆభీలం భీషణం భాలం లలాటం యస్య తత్ ఆభీలం భీషణే కృచ్ఛ్రే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. భాలం తేజోలలాటయోరితి **మేదినీ**. తతశ్చ అరేర్లక్ష్మణస్య పక్షే అర్జునస్య కణ్ఠే న్యస్తాపాఙ్గం శరవ్యత్వాయ వ్యాపారిత నేత్రప్రాన్తం తథా అశనకైరుచ్చైర్యథా తథా ముక్తహుఙ్కారమేవ ముచ్యమానహుఙ్కారసహిత మేవ. **మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 32

శ్లో॥ అఙ్గ! భర్తుశ్శిరశ్ఛిన్నమితి గద్గదవాదినీ ।
ప్రపలాయత సఙ్గ్రామాత్సా పరేషాం పతాకినీ ॥ 33

అఙ్గేతి. అఙ్గ! భో! లఙ్కావాసినః భర్తురస్మాకం సేనాపతేరిన్ద్రజితః అఙ్గభర్తుశ్చతు రఙ్గసేనాపతేరితి వా పక్షే అఙ్గదేశాధిపస్య కర్ణస్య శిరశ్ఛిన్నమితి గద్గదవాదినీ ఇత్థం శోకభయాభ్యామ్ అస్పష్టముచ్చరన్తీ సా పరేషాం పతాకినీ సేనా సఙ్గ్రామాత్ప్రపలాయత ద్రుతం పలాయితవతీ. 33

శ్లో॥ సమం సుహృద్భిర్జయినం సమేతం తం భూపతిర్భ్రాతరమభ్యనన్దత్ ।
ఉపేన్ద్రమగ్రే ప్రణతమ్మహేన్ద్రః పురేవ వైరోచనిభఙ్గహృష్టః ॥ 34

సమమితి. భూపతీ రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః సుహృద్భిః విభీషణాదిభిః పక్షే కృష్ణాదిభిః సమం సహ సమేతం సమాగతం తథా అగ్రే ప్రణతం తథా జయినం శత్రుం జితవన్తం తం భ్రాతరం లక్ష్మణం, పక్షే అర్జునమ్, అభ్యనన్దత్ ప్రశశంస, ఉపమయేదం సమర్థయతి పురా వైరోచనేర్విరోచనతనయస్య బలేర్యో భఙ్గః త్రిపాదభూమిగ్రహణచ్ఛలేన స్వరాజ్యాద్భ్రంశనం తేన హృష్టో మహేన్ద్రః అగ్రే ప్రణతం భ్రాతరమ్ ఉపేన్ద్రం వామనమివ. **ఉపమా.** 34

**శ్లో॥ చమూపతిర్మారుతిరశ్వినన్దనౌ గదాధరః పుణ్యజనేశ్వరస్తథా ।
పురః స్ఫురత్కీర్తిధనఞ్జయం ప్రభోస్తమృక్షరాజేన సమం ప్రతుష్టువుః ॥35**

చమూపతిరితి. చమూపతిర్నీలః మారుతిర్హనూమాన్ అశ్వినన్దనౌ మైన్దద్వివిదౌ తథా గదాం ధరతీతి గదాధరః గదయా కృతయుద్ధః పుణ్యజనానాం రాక్షసానామ్ ఈశ్వరో విభీషణశ్చ ఏతే ఋక్షరాజేన జామ్బవతా సమం సహ పురోఽగ్రే స్ఫురన్తీ దృశ్యమానేవ యా కీర్తిః సైవ ధనం యత్ర తాదృశం ప్రభో రామస్య తం జయం శత్రువిజయం ప్రతుష్టువుః ప్రశశంసుః, ప్రకృత్యాకృతస్య సాఙ్ఖ్యపురుష ఇవ లక్ష్మణకృతస్యాపి జయస్య ప్రభౌ రామే ఆరోపాత్ ప్రభోర్జయమితి నాసఙ్గతమ్. పక్షే చమూపతిః ధృష్టద్యుమ్నః మారుతిర్భీమః అశ్వినన్దనౌ నకులసహదేవౌ తథా పుణ్యజనానాం పవిత్రజనానామ్ ఈశ్వరః పాలకో గదాధరః కృష్ణశ్చ ఏతే ప్రభోర్యుధిష్ఠిరస్య పురః స్ఫురన్తీ కీర్తిర్యత్ర తద్యథా తథా ధనఞ్జయమర్జునం ఋక్షేషు నక్షత్రేషు రాజతే ఇతి ఋక్షాణాం రాజేతి వా తేన చన్ద్రేణ సమం సదృశం యథా తథా ప్రతుష్టువుః చన్ద్రేణ సమం ధనఞ్జయమితి వా అస్మిన్పక్షే. **ఉపమా.** 35

**శ్లో॥ రణాతిభూమిః కటకద్వయే సా శోకప్రహర్షావభజత్సమానమ్ ।
నివేశయోర్వారిజకైరవాణాం నిద్రాప్రబోధౌ యుగపన్నిశేవ ॥ 36**

రణేతి. సా రణస్యాతిభూమిరుత్కర్షః కటకద్వయే సేనాద్వయే కటకస్త్వద్రినితమ్బే బాహుభూషణే । సేనాయాం రాజధాన్యాం చేతి **హేమచన్ద్రః**, శోకప్రహర్షౌ సమానం యథా తథా అభజత్ సమానం విభజ్య స్థాపయామాసేవేతి **ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా**, ఏకత్ర సేనాపతినాశాత్ శోకః అపరత్ర విజయలాభాత్ప్రహర్షః ఇతి భావః. ఉపమయేదం సమర్థయతి నిశేవరాత్రిర్యథా వారిజకైరవాణాం కమలకుముదానాం నివేశయోరాకరయోః నిద్రాప్రబోధౌ సఙ్కోచస్ఫుటనే యుగపదేకదా సమానం విభజతి తథేత్యర్థః. 36

**శ్లో॥ తదాహవే తీవ్రకరస్య సూనోర్నక్తఞ్చరేభ్యో నిధనం నిశమ్య ।
శుశోచ రాజా బహుధార్తరాష్ట్రస్స్వదుర్నయస్యానుభవన్ఫలాని ॥ 37**

తదేతి. రాజా రావణః తదాహవే తస్మిన్ యుద్ధే తీవ్రం క్రూరం కర్మ కరోతీతి తీవ్రకరః తీవ్రస్తీవ్రకర్మకారీ కరో హస్తో యస్యేతి వా తీక్ష్ణప్రతాప ఇతి వా తాదృశస్య సూనోః పుత్రస్యేన్ద్రజితః నక్తఞ్చరేభ్యో రాక్షసేభ్యో నిధనం మరణం నిశమ్య శ్రుత్వా ఆర్తమ్ ఇన్ద్రజిచ్ఛోకేన పీడితం రాష్ట్రం రాజ్యం యస్య తాదృశః తథా స్వదుర్నయస్య పరదారహరణాదిరూప-నిజదుర్నీతేః ఫలాని పరిపాకాన్ అనుభవన్ మన్యమానశ్చ సన్ బహుధా నానాప్రకారం శుశోచ శోకం చకార. పక్షే ధార్తరాష్ట్రో ధృతరాష్ట్రపుత్రో రాజా దుర్యోధనః తదాహవే తీవ్రకరస్య సూర్యస్య సూనోః కర్ణస్య నక్తం రాత్రౌ చరేభ్యః ప్రణిధిభ్యః సకాశాత్ నిధనం నిశమ్య స్వదుర్నయస్య ద్యూతచ్ఛలాదినా పాణ్డవేషు క్లేశదానరూపస్య ఫలాని అనుభవన్సన్ బహు

అత్యన్తం యథా తథా శుశోచ యద్యపి దుర్యోధనః స్వసమక్షమేవ కర్ణవధం దదర్శేతి **భారతే వర్ణితః**, తథాపి పునశ్చరేభ్యః శ్రుత్వా అత్యన్తం శుశోచేతి నాకరవిరోధః. 37

శ్లో॥ స్వామినా దశముఖేన నోదితా దిఙ్ముఖాని రజసా నిరున్ధతీ ।
ప్రత్యరాతి విచచాల వాహినీ ధీరనాదపరశల్యనాయకా ॥ 38

స్వామినేతి. అనన్తరం స్వామినా దశముఖేన రావణేన నోదితా ప్రేరితా తథా రజసా స్వగమనవిమర్దోత్థాపితేన రేణునా దిఙ్ముఖాని నిరున్ధతీ ఆచ్ఛాదయన్తీ తథా ధీరనాదా గభీరారావా చ పరేషాం శల్యభూతా నాయకాః సేనాపతయో యత్ర సా చేతి **విశేషణయోః కర్మధారయః**, తాదృశీ వాహినీ రాక్షససేనా ప్రత్యరాతి అరాతీనామాభిముఖ్యేన అభిముఖ్యేఽ**వ్యయీభావః**. విచచాల జగామ. పక్షే స్వామినా దుర్యోధనేన ముఖేన నిజముఖేనైవ నత్విఙ్గితాదినా నోదితా. తథా రజసా దశ దిఙ్ముఖాని నిరున్ధతీ తథా ధీరనాదపరో గభీర సింహనాదాసక్తః శల్యో మద్రాధిపో నాయకస్సేనాపతిర్యత్ర తాదృశీ వాహినీ కౌరవసేనా ప్రత్యరాతి విచచాల. కర్ణవధానన్తరం ప్రభాతాయాం రజన్యాం దుర్యోధనః శల్యం సేనాపత్యేఽభిషిచ్య తేన సహ స్వసేనాం పునరపి యుద్ధాయ ప్రాహిణోదిత్యర్థః. **రథోద్ధతావృత్తమ్**. 38

శ్లో॥ తతశ్శ్రితవ్యూహముఖాశ్చమూభృతా స్ఫురత్ప్రభావానరనాథసైనికాః ।
సమభ్యయుర్భేత్తుమరాతిమణ్డలం నిశాన్ధకారం ద్యుణేరివాంశవః ॥ 39

తత ఇతి. తతో విపక్షసేనాగమనాన్తరం చమూభృతా సేనాపతినా నీలేన శ్రితమాశ్రితం వ్యూహస్య ముఖం సమ్ముఖభాగో యేషాం తే తథా స్ఫురన్తీ ప్రభాకాన్తిర్యేషాం తాదృశా వానరనాథస్య సుగ్రీవస్య సైనికాః సైన్యాః సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ తే **ఇత్యమరః**. ద్యుమణేస్సూర్యస్య అంశవో నిశాయా అన్ధకారమివ అరాతిమణ్డలం శత్రుబృన్దం భేత్తుం విదారయితుం సమభ్యయుః అభిజగ్ముః. పక్షే చమూభృతా దృష్టద్యుమ్నేన శ్రితవ్యూహముఖాః తథా స్ఫురత్ప్రభావాః ప్రతాపినో నరనాథస్య యుధిష్ఠిరస్య సైనికాః. అన్యత్తుల్యమ్. **ఉపమా.** 39

శ్లో॥ భ్రమదవిరళధూళిధ్వాన్తరుద్ధాన్తరిక్షం
విఘటితసురలోకద్వారశాఖాకవాటమ్ ।
సమదవిబుధనారీనేత్రదత్తానుయాత్రం
త్వరిత వివిధయోధం యుద్ధమాసీద్ధ్వజిన్యోః ॥ 40

భ్రమదితి. ధ్వజిన్యోస్తయోః సేనయోః యుద్ధమాసీత్. కిమ్భూతం భ్రమన్త్య ఉత్థాయ ఉపఘూర్ణన్త్యోఽవిరళా నిబిడా యా ధూళయస్తా ఏవ దృష్టిప్రతిరోధకత్వాత్ ధ్వాన్తాని తజ్జనితాని ధ్వాన్తాని వాతైః కృత్వా రుద్ధమన్తరిక్షం యత్ర తత్ తథా విఘటితాని ఉన్మోచితాని సురలోకస్య స్వర్గస్య ద్వారాణాం శాఖా ఇవ బాహవ ఇవ కవాటాని యత్ర తత్ మృతబహుయోధ

గమనాదితి భావః. శాఖా పక్షాన్తరే బాహౌ వేదభాగద్రుమాఙ్గయోరితి **మేదినీ**. ద్వారశాఖా ఉపద్వారాణీతి కేచిత్. తథా సమదా బహువీరదర్శనేన హృష్టాః సగర్వాన్ యా విబుధనార్యోఽప్సరసస్తాసాం నేత్రేభ్యో దత్తా అనుపశ్చాత్ యాత్రా ఉత్సవో యేన తత్ యాత్రా తు, యాపనేఽపి స్యాద్గమనోత్సవయోః స్త్రియామితి **మేదినీ**, తథా త్వరితాః సత్వరా వివిధా యోధా యత్ర తత్ అత్ర ద్వితీయపాదార్థస్య వస్తుతోఽసమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధకథనాదతిశయోక్తిః. **మాలినీవృత్తమ్.** 40

శ్లో॥ అభిశత్రు సమాపతన్నితాన్తం పృతనానాం పతిరేధితాననశ్రీః ।
రజసా పిహితాంశుమద్రరాజ స్థగయన్వ్యోమ గభీరవీరనాదైః ॥ 41

అభీతి. అభిశత్రు శత్రూణామాభిముఖ్యేన ఆభిముఖ్యేఽ**వ్యయీభావః**, సమాపతన్ యుద్ధార్థం గచ్ఛన్ తథా నితాన్తమత్యర్థమ్. ఏధితా యుద్ధహర్షాద్వృద్ధిం గతా ఆననశ్రీః ముఖశోభా యస్య సః పృతనానాం సేనానాం పతిర్విరూపాక్షః గభీరైర్గమ్భీరైః వీరనాదైర్వీరధ్వనిభిః సింహనాదైరిత్యర్థః. రజసా పిహిత ఆచ్ఛాదితో అంశుమాన్ సూర్యో యత్ర తాదృశం వ్యోమ గగనం స్థగయన్ పూరయన్సన్ రరాజ, పక్షే పృతనానాం పతిర్మద్రరాజః శల్యః గభీరవీరనాదైః కృత్వా రజసా పిహితా అంశవః సూర్యకరా యత్ర తాదృశం వ్యోమ స్థగయన్సన్ అభిశత్రు సమాపతత్ యుద్ధార్థమగచ్ఛత్. అన్యత్తుల్యమ్. **ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్.** 41

శ్లో॥ జనితశఙ్కరవానరకుఞ్జరక్షతజరఞ్జితదిక్త్రిదివౌకసామ్ ।
ప్రతిభటావటశల్యముఖోద్భటా పరచమూర్మనుజేశ్వరమావృణోత్ ॥42

జనితేతి. పరచమూ రాక్షససేనా త్రిదివౌకసాం దేవానాం జనితం రాక్షసవినాశేన సమ్పాదితం శం మంగళం యేన తాదృశం మనుజో వైవస్వతమనువంశజో రామ ఈశ్వరః ప్రభుర్యస్య తం సుగ్రీవమ్ ఆవృణోత్ రురోధ. మనుజేశ్వరం రామమితి వ్యాఖ్యానమాకరవిరుద్ధం. కిమ్భూతా ఖరా ఉగ్రా యే వానరకుఞ్జరా వానరశ్రేష్ఠాస్తేషాం క్షతజేన రక్తేన రఞ్జితా దిశో యయాసౌ తథా ప్రతిభటేషు విపక్షసైన్యేషు అవటా కుహకపరా మాయావినీత్యర్థః. అవటస్త్వాఖిలే గర్తే కూపే కుహకజీవిని ఇతి **మేదినీ**, తథా శల్యమస్త్రభేదః తద్వన్ముఖం యస్యాస్సా చ తథా ఉద్భటా రణోద్రిక్తా చేతి విశేషణయో**స్సమాసః**. పక్షే పరచమూః దుర్యోధనసేనా మనుజేశ్వరం నరపతిం యుధిష్ఠిరమ్ ఆవృణోత్, కిమ్భూతా జనితః శఙ్కరవో యయా సా తథా నరాశ్చ కుఞ్జరాశ్చ తేషాం క్షతజేన రఞ్జితదిక్ తథా త్రిదివౌకసాం ప్రతిభటా ప్రతిపక్షా తథా అవటః కుహకజీవీ శల్యః మద్రాధిపో ముఖం ప్రధానం యస్యాస్సా. యద్వా అవటోఽతుల్యో యః శల్య స్తత్ప్రధానా వటో గోపే గుణే భక్ష్యే వృక్షే సామ్యవరాటయోరితి **హేమచన్ద్రః**, తథా ఉద్భటా. **ద్రుతవిళమ్బితం వృత్తమ్.** 42

శ్లో॥ నరేశ్వరశరచ్ఛిన్ననానావీరశిరఃస్రుతమ్ ।
భూభారభరసంహారి ప్రధనం తత్ర పప్రథే ॥ 43

నరేశ్వరేతి. నరో రామ ఈశ్వరో యస్య స నరేశ్వరస్సుగ్రీవః తథా శరో హింస్రో రాక్షసః విరూపాక్ష ఇత్యర్థః. **శౄ హింసాయామిత్యస్య** రూపం తాభ్యాం ఛిన్నాని యాని నానావీరాణాం శిరాంసి తైః స్తృతం వ్యాప్తం తథా భువో భారభరస్య భారాతిశయస్య సంహారి నాశకం ప్రధానం యుద్ధం తత్ర దేశే పప్రథే విస్తీర్ణమభూత్. పక్షే నరేశ్వరౌ రాజానౌ యుధిష్ఠిరశల్యౌ తయోశ్శరైర్బాణైః ఛిన్నైర్నానావీరశిరోభిః స్తృతం ప్రధనం పప్రథే. అన్యత్తుల్యమ్.

శ్లో॥ రథాశ్వమాతఙ్గనిరన్తరాణి బలాని హత్వా ద్విషతాం బహూని ।
క్షణేవ ధర్మప్రభవః క్షితీశః శక్త్యా క్షితేరుద్ధరతి స్మ శల్యమ్ ॥ 44

రథాశ్వేతి. ధర్మస్య ప్రభవో యస్మాత్స ధర్మప్రభవో ధార్మికః క్షితీశో రాజా సుగ్రీవః రథైః అశ్వైర్మాతఙ్గైశ్చ నిరన్తరాణి నిరవకాశాని ద్విషతాం శత్రూణాం బహూని బలాని సైన్యాని హత్వా శక్త్యా బలేన క్షితేః పృథివ్యాః శల్యం శల్యవత్పీడాకరం విరూపాక్షం క్షణేన ఉద్ధరతి స్మ నిస్సారయామాస. తలప్రహారేణ విరూపాక్షం జఘానేత్యర్థః. పక్షే ధర్మప్రభవో ధర్మాత్మజః క్షితీశో యుధిష్ఠిరః శక్త్యా అస్త్రభేదేన క్షితేః సకాశాత్ శల్యం మద్రాధిపం క్షణేన ఉద్ధరతి స్మ జఘానేత్యర్థః. అన్యత్సమానమ్. 44

శ్లో॥ విననాశ విరూపాక్షస్తీవ్రతాపనిపాతితః ।
యథా విపక్షశ్శకునిస్సహదేవనిపీడనైః ॥ 45

విననాశేతి. తీవ్ర ఉగ్రస్తాపః ప్రభావో యస్య స తీవ్రతాపః సుగ్రీవస్తేన నిపాతిత- స్తలప్రహారేణ భూమౌ పాతితో విరూపాక్షో రాక్షససేనానీః విపక్షః పక్షరహితః శకునిర్యథా పక్షీవ దేవనిపీడనైః దేవకర్మపీడనైస్సహ వినవాశ మమార. దేవనిపీడకస్య విరూపాక్షస్య వినాశేన తత్కృతాని దేవనిపీడనాన్యపి వినేశురిత్యర్థః. పక్షే తీవ్రతాపేన యుధిష్ఠిరక్షిప్తశక్తేరుగ్రతేజసా నిపాతితః శల్యః విరూపే ప్రాణావియోగదుఃఖేనాన్యథా భూతే అక్షిణీ యస్య తాదృశః సన్ సహదేవః కనిష్ఠపాణ్డవస్తస్య నిపీడనైః ప్రహారైః విపక్షశ్చిరవిరోధీ శకునిర్యథా సౌబల ఇవ వినవాశ, శకునిః పుంసి విహగే సౌబలే కరణాన్తరే ఇతి **మేదినీ**. యథా సహదేవహత- శ్శకునిర్మమార, తథా యుధిష్ఠిరహతః శల్య ఇత్యర్థః. పూర్వత్ర సహోక్త్యుపమయోః **సంసృష్టిః**, పరత్ర కేవల**ముపమా**. అత్ర చ హంసశ్చన్ద్ర ఇవా భాతీతి వద్ ద్వయోరప్యుపమానో- పమేయయోః ప్రకృతత్వమ్. 45

శ్లో॥ సుగ్రీవేణ దృఢాఙ్గదేన మథితం భీమేన విద్విట్కృతం
సేనానీర్యుయుధాన ఏష న జహే ప్రౌఢారిహాసఙ్జయమ్ ।
ఉక్షాఇచ్చక్రతురశ్వినోశ్చ తనయౌ క్షోణీం ద్విషచ్ఛోణితై
ఋక్షాణామధిపేన పద్మవనవద్ధ్వస్తాః పరే జిష్ణునా ॥ 46

సుగ్రీవేణేతి. భీమేన భయఙ్కరేణ తథా దృఢో యుద్ధాదచలోఽఙ్గదో వాలిపుత్రో యస్య

స తథా తేన సుగ్రీవేణ వానరరాజేన విద్విట్కృతం మత్తోన్మత్తప్రధానం శత్రుసమూహః మథితం వినాశితం తథా యుయుధానో యుద్ధం కుర్వన్ ఏష సేనానీః సేనాపతిర్నీలః ప్రౌఢ ఉద్రిక్తః అరిహాసః శత్రువిషయకహాస్యం యత్ర తాదృశం జయం న జహౌ న తత్యాజ, తథా అశ్వినోశ్చ తనయౌ మైన్దద్వివిదౌ ద్విషతాం యుద్ధహతానాం శత్రూణాం శోణితైః కృత్వా క్షోణిమ్ ఉక్షాఞ్చక్రతుః సిషిచతుః తథా జిష్ణునా జయినా ఋక్షాణాం భాల్లూకానామ్ అధిపేన జామ్బవతా పరే అన్యే రాక్షసాః పద్మవనవత్ పద్మవనానీవ వినాక్లేశమిత్యర్థః. ధ్వస్తా ధ్వంసితాః అన్తర్భావిణ్యర్థత్వాత్ ధ్వంసతేస్సకర్మకత్వమ్. పక్షే సుగ్రీవేణ శోభన గ్రీవావతా తథా దృఢాఙ్గదేన దృఢనిబద్ధకేయూరేణ భీమేన వృకోదరేణ విద్విట్కృతం మథితం తథా ప్రౌఢారిహా ఉద్రిక్తశత్రుఘాతీ సేనానీః ధృష్టద్యుమ్నః యుయుధానః సాత్యకిశ్చ సఞ్జయం పలాయమానం గావల్గణిం న జహౌ జగ్రాహేత్యర్థః. తతశ్చ వ్యాసవచనాత్తం పశ్చాన్ముమోచేతి బోధ్యమ్. అశ్వినో స్తనయౌ చ నకులసహదేవౌ ద్విషచ్ఛోణితైః క్షోణిముక్షాఞ్చక్రతుః, తథా జిష్ణునా అర్జునేన ఋక్షాణామధిపేన భల్లూకశ్రేష్ఠేన పద్మవనవత్ పరే ధ్వస్తాః, యద్వా ఋక్షాణాం నక్షత్రాణామధిపేన చన్ద్రేణ చన్ద్రో యథా పద్మవనాని సఙ్కోచయతి తథా అర్జునః శత్రుమిత్యర్థః. **ఉపమా.** 46

శ్లో॥ విలయం వ్రజతి క్రమాద్బలౌఘే నృపసేనామసుయోధనాం విలోక్య ।
గురుపుత్త్రకృపానుబద్ధభావః కృతవర్మా సుభటో విదూరమాగాత్ ॥47

విలయమితి. బలౌఘే నిజసైన్యసమూహే క్రమాద్విలయం నాశం వ్రజతి నృపస్య రామస్య సేనామ్ అసుయోధనాం దుర్యోధనాం విలోక్య కృతవర్మా కృతసన్నాహోఽపి తథా సుభటః సుయోద్ధాపి అర్ధాత్ప్రాకరణికో రావణః గురుర్మహాన్ యః పుత్త్ర ఇన్ద్రజిత్ తస్మిన్ యా కృపా తత్ర అనుబద్ధో నిబద్ధో భావః ఆశయో యస్య తాదృశః సన్. ఇన్ద్రజిచ్ఛోకార్తః సన్నిత్యర్థః. విదూరం సమరాఙ్గణాద్దూరస్థానమ్ ఆగాత్ ఆజగామ. పక్షే సుభటః కృతవర్మా హార్దిక్యః నృపసేనామ్ అసుయోధనాం దుర్యోధనరహితాం విలోక్య గురుపుత్త్రోఽశ్వత్థామా కృపః శారద్వతః తయోరనుబద్ధో భావః, ప్రీతిర్యస్య తాదృశస్సన్ విదూరమాగాత్ దుర్యోధనాన్వేషణార్థమితి శేషః. అన్యత్తుల్యం హతప్రాయం స్వబలం విలోక్య గదామాత్ర–సహాయే దుర్యోధనే రణాదపయాయ ద్వైపాయనహ్రదం ప్రవిష్టే తమనాలోక్య కృపాశ్వత్థామకృతవర్మాణస్త్రయః శిష్టా మహారథాః తదన్వేషణాయ తత్రైవ జగ్మురిత్యర్థః. **ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్.** 47

శ్లో॥ ఆగ్నేయేన రణే ధృష్టద్యుమ్నేనాన్యే ద్విషో హతాః ।
వసన్తే కామదేవేన ప్రోషితా ఇవ రాగిణః ॥ 48

ఇతి రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే ద్వాదశస్సర్గః.

ఆగ్నేయేనేతి. రణే ధృష్టం ప్రగల్భమ్ ఉద్రిక్తమిత్యర్థః. ద్యుమ్నం బలం యస్య సః తథా తేన, ద్యుమ్నం విత్తే బలేఽపి చేతి **మేదినీ**. ఆగ్నేయేన అగ్నిపుత్రేణ నీలేన అన్యే ద్విషః శత్రవో హతాః వసన్తే కామదేవేన కన్దర్పేణ రాగిణః స కామాః ప్రోషితాః ప్రవాసిన ఇవ కామదేవేనేత్యనేన ఏతత్కావ్యకారయితుః కామదేవనృపస్యాప్యుట్టఙ్కనం కృతం, పక్షే ఆగ్నేయేన యజ్ఞాగ్నికుణ్డోత్పన్నేన ధృష్టద్యుమ్నేన తన్నామకేన ద్రౌపదేయేన, శేషం సమానమ్. **ఉపమా**. 48

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయామ్ కపాటవిపాటికాఖ్యాయామ్ రాఘవపాణ్డవీయమహాకావ్యటీకాయామ్ ద్వాదశస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీ పరంబ్రహ్మణే నమః ।

రాఘవపాణ్డవీయే

త్రయోదశః సర్గః ।

శ్లో॥ అథ స్ఫురద్దక్షిణబాహురుచ్చైరఙ్గారశేషానలసన్నిభస్య ।
అల్పావశిష్టాత్మబలస్య శత్రోర్నరాధిపో నిర్గమమన్వియేష ॥ 1

అథేతి. అథ విరూపాక్షమత్తోన్మత్తవధానన్తరమ్ ఉచ్చైరతితరాం స్ఫురన్ స్పన్దమానో దక్షిణబాహుర్యస్య సః పుంసాం దక్షిణభుజస్పన్దనమిష్టసమాగమసూచకమితి **సాముద్రికం** నరాధిపో రామః అల్పావశిష్టమాత్మబలం స్వసైన్యం యస్య స తథా తస్య అత ఏవ అఙ్గారశేషోఽఙ్గారమాత్రావశిష్టోయోఽనల స్తత్సన్నిభస్య తత్తుల్యస్య శత్రో రావణస్య నిర్గమం యుద్ధార్థమాగమనమ్ అన్వియేష ఆకాఙ్క్షితవాన్ ఇదానీం రావణః స్వయమాగచ్ఛతు తం హత్వా కృతకృత్యో భవేయమిత్యచిన్తయదిత్యర్థః. పక్షే అథ శకునిసుశర్మాదివధానన్తరం నరాధిపో యుధిష్ఠిరః శత్రోర్దుర్యోధనస్య అన్యత్సమానమ్. 1

శ్లో॥ రిపోరసహమానాస్తే హరిముఖ్యా విలమ్బనమ్ ।
రురుధుస్తదధిష్ఠానం సరోవరమివ ద్విపాః ॥ 2

రిపోరితి. తే హరిముఖ్యా వానరశ్రేష్ఠాః రిపో రావణస్య విలమ్బనం యుద్ధార్థాగమన-విలమ్బమ్ అసహమానాః ఔత్సుక్యాధిక్యాత్ సోఢుమశక్తాః సన్తః ద్విపా హస్తినః సరోవరమివ తస్య రావణస్య అధిష్ఠానం నివాసస్థలం లఙ్కాం రురుధుః అవవ్రుః. ఆవృత్య ఉపద్రవం చక్రురిత్యర్థః. అయుధ్యమానే హి శత్రావేవం కర్తవ్యం యదాహ **మనుః** "ఉపరుధ్యారిమాసీత రాష్ట్రఞ్చాస్యోపపీడయేత్ దూషయేచ్చాస్య సతతం యవసాన్నోదకేన్ధనమ్" ఇతి. పక్షే హరిః కృష్ణో ముఖ్యః ప్రధానం యేషాం తాదృశాస్తే పాణ్డవాః రిపోర్దుర్యోధనస్య విలమ్బనం విడమ్బనం పలాయనరూపం ప్రతారణమిత్యర్థః అసహమానాస్సన్తః ద్విపాః సరోవరమివ తస్య దుర్యోధనస్య అధిష్ఠానం జలస్తమ్భనేనాశ్రయస్థానం సరోవరం ద్వైపాయనహ్రదం రురుధుః దుర్యోధనో ద్వైపాయనహ్రదం ప్రవిష్టోఽస్మాభిః దృష్ట ఇతి వ్యాధేభ్యః శ్రుత్వా తత్ర గత్వా రురుధురిత్యర్థః, అస్మిన్పక్షే సరోవరమితి యుక్తత్వా**దుపమానముపమేయఞ్చ**. 2

శ్లో॥ తతస్సగర్వం నిరగాదరాతిర్విపక్షసింహధ్వనికీర్ణకర్ణః ।
హ్రదాన్మహానాగ ఇవ స్వధామ్నః సన్దర్శితోత్సాహమహీనలక్ష్మా ॥3

తత ఇతి. తతోఽరాతీ రావణః విపక్షాణాం సింహధ్వనిభిః సింహవద్గర్జనైః కీర్ణకర్ణః పూరితకర్ణకుహరః తచ్ఛ్రవణకుపిత ఇత్యర్థః. తథా అహీనమ్ అచ్యుతం లక్ష్మ రాజచిహ్నం యుద్ధచిహ్నం వా యస్య తాదృశస్సన్ సగర్వం సన్దర్శితోత్సాహశ్చ యథా తథా హ్రదాన్మహానాగ ఇవ స్వధామ్నః స్వాలయాల్లఙ్కానగరాన్నిరగాత్ యుద్ధార్థం నిశ్చక్రామ. పక్షే అరాతిర్దుర్యోధనః మహానాగ ఇవ స్వస్య ధామ్నో విశ్రామస్థానాత్ హ్రదాత్ ద్వైపాయన–సరసో నిరగాత్ అన్యత్తుల్యమ్. **ఉపమా.** 3

శ్లో॥ దోర్విక్షేపైరమందైః పరిఘశతమివ వ్యోమ్ని సఞ్చారయన్తం
దృక్చారీమణ్డలేషు ప్రతిదిశమశనైర్దర్శితానేకవక్త్రమ్ ।
కుర్వాణం దృష్టిపాతైరనలకబలితాన్యేవ సైన్యాని దూరా–
త్తం కోపాదాపతన్తం కథమపి దదృశుః ప్రత్యనీకప్రవీరాః ॥ 4

దోరితి. ప్రత్యనీక ప్రవీరా విపక్షశూరాః కోపాదాపతన్తం తం రావణం పక్షే దుర్యోధనం కథమపి దూరాద్దదృశుః సభయం పశ్యన్తి స్మేత్యర్థః. కిమ్భూతమ్ అమందైరవిరలైః దోర్విక్షేపైః బాహూత్క్షేపైః కృత్వా వ్యోమ్ని పరిఘశతమివ లగుడశతమివ సఞ్చారయన్తం భ్రామయన్తం తథా ప్రతిదిశం దిశిదిశి అశనైర్ఝటితి దృక్చారీమణ్డలేషు పరబలావలోకనార్థం చక్షుర్విక్షేప–సమూహేషు దర్శితాని అనేకాని వక్త్రాణి ముఖాని యేన తమ్ ఏకత్ర దశాననత్వాత్ అపరత్ర ముహుర్ముహురావర్తనాదితి భావః. తథా దృష్టిపాతైః కృత్వా సైన్యాని విపక్షబలాని అనలకబలితాన్యేవ వహ్నిపరీతానీవ కుర్వాణమ్ ఏవకార ఇవార్థే అత్ర భారతపక్షే వక్త్రస్యానేకత్వాభావాత్ దర్శితానేకవక్త్రమివేతి సమ్భావనాయాం పర్యవసానాత్ ప్రతీయమానో–త్ప్రేక్షా అన్యత్ర **ఇవ** ప్రయోగాద్వాచ్యేత్యుత్ప్రేక్షాణాం నిరపేక్షతయావస్థానా**త్సంసృష్టిః. స్రగ్ధరావృత్తమ్.** 4

శ్లో॥ తమాహవాయాహ్వత దూషణఘ్నో వృకోదరః కాల ఇవాత్తకోపః ।
ఉత్తేజితశ్రీర్వృషభధ్వజేన భర్తా భృగూణామివ కార్తవీర్యమ్ ॥ 5

తమితి. ఆత్తకోపః కుపితో వృకోదరః కాల ఇవ చతుర్దశయామన్తర్గతవృకోదర నామా యమ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, "వృకోదరాయ చిత్రాయ" ఇత్యాది **భవిష్యపురాణీయమన్త్రలిఙ్గాత్** కాలస్య వృకోదరసంజ్ఞకత్వం దూషణం రక్షో విశేషం హతవానితి దూషణఘ్నో రామః రామస్య నారాయణావతారత్వేనామనుష్యత్వాత్ అమనుష్యకర్తృకాచ్చేతి హన్తేష్టః ఏవం పక్షాన్తరేఽపి భీమస్య బ్రహ్మాణ్డాన్తరీయేన్ద్రావతారత్వేనామనుష్యత్వాత్ ఇతి బోధ్యం తం రావణమ్ ఆహవాయ యుద్ధాయ వృషభధ్వజేన శివేన ఉత్తేజితా ధనుర్వేదార్పణే సవర్ధితాశ్రీఃశోభా యస్య తాదృశో భృగూణాం భృగువంశ్యానాం భర్తా పాలకః పరశురామః కార్తవీర్యం హైహయార్జునమివ ఆహ్వత ఆహూతవాన్. పక్షే ఆత్తకోపః కాల ఇవ దూషణఘ్నః పురుదోషత్యాగీ వృకోదరో భీమస్తం దుర్యోధనమ్ ఆహవాయ ఆహ్వత. అన్యత్సమానమ్, అత్రోత్ప్రేక్షోపమయోః పరస్పరమనపేక్షతయావస్థానా**త్సంసృష్టిః.** 5

శ్లో॥ ముఖారవిందైస్సురసున్దరీణాం నభో బభూవేహ సహస్రచన్ద్రమ్ ।
సహస్రగఙ్గఞ్చ తదుత్సుకానాం విమానహంసావళిభిస్సురాణామ్ ॥6

ముఖేతి. ఇహ ఆహవే సురసున్దరీణాం యుద్ధదిదృక్షయా ఆగతానామప్సరసాం ముఖాన్యరవిన్దానీవ తాని తథా తైః అత్యుత్కృష్టముఖైరిత్యర్థః. నభః సమరసన్నికృష్టమాకాశం సహస్రచన్ద్రమ్ అసఙ్ఖ్యచన్ద్రాన్వితం బభూవ తథా ఉత్సుకానామ్ ఔత్సుక్యేన యుద్ధం ద్రష్టుమాగతానాం సురాణాం యా విమానహంసావళయః విమానానాం వాహనభూత రాజహంసశ్రేణయః తాభిః కృత్వా తన్నభః సహస్రగఙ్గఞ్చ అసఙ్ఖ్యమన్దాకినీయుక్తఞ్చ బభూవ. హంసావళీనాం శుక్లత్వాత్ప్రవాహతుల్యతయావస్థానాచ్చేతి భావః. అత్ర నభసి సహస్రచన్ద్ర-వత్వసహస్రగఙ్గావత్వయోరసమ్బన్ధేఽపి తత్కల్పనాదతిశయోక్తిద్వయం తేన చ ముఖహంసా-వళిషు చన్ద్రత్వగఙ్గాత్వారోపప్రతీతే రూపకద్వయం **ధ్వన్యతే** వస్తుతస్తు విదధే మధుపశ్రేణీమిహ భ్రూలతయా విధిః ఇత్యాదివద్వ్యధికరణ్యేఽపి రూపకదర్శనాద్వాచ్యమేవాత్రతత్. 6

శ్లో॥ సరస్వతీపూతతనుస్తరస్వీ చిరాయ జాయావిరహీ ప్రతస్థః ।
ఉపేయివాన్ సంయుగధామ రామో హరిప్రధానైర్దదృశే సుహృద్భిః ॥7

సరస్వతీతి. సరస్వత్యా వాణ్యా విద్యయేత్యర్థః. పూతా తనుర్యస్య సః తథా, తరస్వీ యుద్ధార్థం వేగవాన్ తథా చిరాయ బహుకాలం జాయావిరహీ సీతావియుక్తః తథా ప్రతస్థః నియమస్థః ఈదృశో రామో దాశరథిః సంయుగధామ రణస్థలమ్ ఉపేయివాన్ ఉపగతస్సన్ హరిప్రధానైః వానరముఖ్యైః సుహృద్భిః సుగ్రీవాదిభిః దదృశే దృష్టః. పక్షే సరస్వత్యా నదీవిశేషస్నానేన పూతతనుః తథా తరస్వీ స్వతో వేగవాన్ తథా చిరాయ జాయావిరహీ రేవతీవియుక్తః. తథా ప్రతస్థః తీర్థయాత్రయా కృతనియమః ఈదృశో రామో బలభద్రః సంయుగధామ యుద్ధస్థానం కురుక్షేత్రమ్ ఉపేయివాన్సన్ హరిప్రధాన్యైః కృష్ణముఖ్యైః సుహృద్భిః యుధిష్ఠిరాదిభిర్దదృశే ద్వయోరపి సుహృద్భూతయోః కౌరవపాణ్డవయోః సాహాయ్యకమనను-తిష్ఠన్ బలభద్రస్తీర్థయాత్రాం గతః తతశ్చ ప్రభూతజనక్షయే సఙ్గ్రామేఽతీతే భీమదుర్యోధనయోః గదాయుద్ధసమయే సరస్వతీస్నానేన పూతతనుః తద్యుద్ధస్థానం కురుక్షేత్రమాజగామేతి **భారతమ్**. 7

శ్లో॥ జజ్ఞే తయోరథ దదద్భువనాయ భీతిం
స్ఫీతాఙ్గదోజ్జ్వలమహాభుజయోస్సమీకమ్ ।
అన్యోన్యహేతిపరిఘట్టనకీర్ణవహ్ని
జ్వాలాపరిస్ఫురణతర్జితవిద్యుదర్చిః ॥ 8

జజ్ఞ ఇతి. అథానన్తరం తయో రామరావణయోః సమీకం యుద్ధం జజ్ఞే బభూవ, కిమ్భూతయోః స్ఫీతాఙ్గదోజ్జ్వలమహాభుజయోః స్ఫీత ఉద్రిక్తోఽఙ్గదో వాలిపుత్రో యస్య సః

తథా, ఉజ్జ్వలావుద్దీప్తౌ మహాభుజా బృహద్బాహూ యస్య సః తతశ్చ విశేషణయోః **కర్మధారయః**, ఇతి రామపక్షే .రావణపక్షే తు స్ఫీతైర్బృహద్భిరఙ్గదైః కేయూరైరుజ్జ్వలా మహాభుజా యస్య సః తతః స చ స చ తావితి సరూపేషు యదిష్టమిత్యే**కశేషః**. తయోః కిమ్భూతం సమీకం భువనాయ లోకాయ భీతిం భయం దదత్ తథా అన్యోన్యం పరస్పరం హేతీనామాస్త్రాణాం యత్పరిఘట్టనం సంశ్లేషస్తస్మాత్ కీర్ణో నిస్సృతో యో వహ్నిస్తస్య యా జ్వాలా శిఖా తస్యాః పరిస్ఫురణేన తర్జితా న్యక్కృతా విద్యుతోఽర్చిః శిఖా యత్ర తత్. పక్షే స్ఫీతాభ్యామఙ్గదాభ్యాం కేయూరాభ్యామ్ ఉజ్జ్వలౌ మహాభుజౌ యయో స్తాదృశయోస్తయోర్భీమదుర్యోధనయోః హేతీ గదే శేషం సమానమ్. అత్ర హేతిపరిఘట్టనజనితవహ్నిజ్వాలాయా విద్యుదర్చిరపేక్షయా ఉత్కృష్టత్వాత్ వ్యతిరేకః. **వసన్తతిలకం వృత్తమ్.** 8

శ్లో॥ ఆద్యైరాయుధపాతపూతతనుభిర్వీరైర్విమానస్థితై-
రభ్యస్తామరసున్దరీరతిరసైస్సాసూయమాలోకితః ।
ఘోరస్యన్దనవేగనిస్సహమహీదిగ్దన్తికుమ్భీనస-
ప్రష్ఠప్రార్థితశాన్తిరాహవవిధిస్తత్రాస్త నిస్త్రాసయోః ॥ 9

ఆద్యైరితి. తత్ర లఙ్కాయాం, పక్షే కురుక్షేత్రే, నిస్త్రాసయోర్భయరహితయోః రామ-రావణయోః, పక్షే భీమదుర్యోధనయోః, ఆహవవిధిః యుద్ధానుష్ఠానమ్ ఆస్త ఆసీత్, కిమ్భూతః ఆద్యైః సమ్ముఖయుద్ధమరణేన ప్రథమం స్వర్గం ప్రస్థితైః తథా ఆయుధస్యాస్త్రస్య పాతేన పూతతనుభిః తథా విమానస్థితైః విమానే స్థిత్వా పశ్యద్భిః తథా అభ్యస్తః పునః పునరనుభూతః సురసున్దరీణామప్సరసాం రతిరసః ఆలిఙ్గనాదిసమ్భోగరసో యైస్తే తథా తైర్వీరైః కర్తృభిః సాసూయం సదోషావిష్కారం యథా తథా ఆలోకితః మృతేష్వపి వీరత్వస్యానువృత్తత్వాదితి భావః. వీరా హి పరకృతయుద్ధం సాసూయం పశ్యన్తి. తథో ఘోర ఉద్భటో యస్స్యన్దనయో రథయోః పక్షే యుద్ధగతిభేదయోర్వేగః రామస్యాపీన్ద్రేణ ప్రేరితం స్యన్దనమాసీత్ తత్ర నిస్సహో అసమర్థా యా మహీ పృథివీ సా చ తిర్యక్తద్ధారకా దిగ్దన్తినశ్చ అధస్తద్ధారకః కుమ్భీనసానాం సర్పాణాం ప్రష్ఠః శ్రేష్ఠః అగ్రగో వా అనన్తశ్చ తైః ప్రార్థితా శాన్తిరుపశమో యస్య సః, కుమ్భీనసః క్రుద్ధసర్పే స్త్రియాం లవణమాతరి ఇతి **మేదినీ**. ప్రష్ఠః శ్రేష్ఠాగ్రగయోరితి **భూరిః**. ప్రాదగ్రగేస్థ **ఇతి షత్వమ్**, అత్ర పూర్వమృత తాదృశ వీరజనకర్తృకసాసూయయుద్ధదర్శనస్య తాదృశ మహ్యాదికర్తృకతచ్ఛాన్తిప్రార్థనస్య చాసమ్బన్ధేఽపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిద్వయం **సంసృష్టమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.** 9

శ్లో॥ ధూతచాపలతయా విరాజతోర్మార్గణాభిహతమర్మణోర్మిథః ।
నాన్తరం దదృశురాహవే తదా సాధువాదముఖరా నభశ్చరాః ॥ 10

ధూతేతి. తదా సాధువాదే ముఖరా వాచాలాః సాధుసాధ్వితి ముహురుచ్చరన్త ఇత్యర్థః. నభసి ఆకాశే చరన్తీతి నభశ్చరా దేవాదయః ధూతా కమ్పితా యా చాపలతా ధనుర్లతా

తయా విరాజతోః శోభమానయోః తథా మిథః పరస్పరం మార్గణైర్బాణైరభిహతాని తాడితాని మర్మాణి పూర్వోక్తమర్మస్థానాని యాభ్యాం తౌ తథా తయోః రామరావణయోః ఆహవే యుద్ధే అన్తరం స్వల్పమపి విశేషం న దదృశుః తుల్యం యుధ్యమానౌ దృష్టవన్తః ఇత్యర్థః. పక్షే ధూతం త్యక్తం చాపలం చపలతా యాభ్యాం తయోర్భావో ధూతచాపలతా తయా స్థిరతయేత్యర్థః. విరాజతోః తథా మిథో మార్గణేన రన్ధ్రాన్వేషణేనాభిహతమర్మణోర్భీమ-దుర్యోధనయోః శేషం సమానమ్. అస్మిన్పక్షే గదాయుద్ధే ధనుర్బాణాద్యభావాత్ కేషాఞ్చి-చ్చాపలతామార్గణశబ్దయోః ధనుర్లతా బాణార్థకరణమశ్రద్ధేయమ్. 10

శ్లో॥ రక్తాశోకస్తబకనికరైస్సావతంసా ఇవాశా
విద్యుచ్ఛేదైరివ కబళితాశ్శారదా వారివాహాః ।
ఉల్కాజాలైరివ జటిలితా జజ్ఞిరే వ్యోమగర్భా-
స్తూర్ణోత్క్షిప్తైః ప్రసభముభయోరాయుధార్చిః కలాపైః ॥ 11

రక్తేతి. ఉభయో రామరావణయోః, పక్షే భీమదుర్యోధనయోః, తూర్ణం శీఘ్రం మిథః సంశ్లేషసమకాలమేవేత్యర్థః. ఉత్క్షిప్తైః ఉత్క్షిప్తైః ఆయుధానాం పరస్పరశ్లిష్టానాం బాణానాం పక్షే ఆయుధయోర్గదయోః అర్చిః కలాపైః ప్రతిఘాతోత్థితవహ్నిశిఖాసమూహైః కృత్వా ప్రసభం ఝుటితి ఆశా దిశః రక్తాశోకస్య స్తబకనికరైః పుష్పగుచ్ఛసమూహైరివ సావతంసాః సాలఙ్కారా జజ్ఞిరే జాతాః తథా శారదాశ్శరత్కాలీనాః శరద్యేవ యుద్ధారమ్భాత్తత్కాలీనా ఇత్యర్థః. వారివాహా మేఘా విద్యుతాం ఛేదైః ఖండైరివ కబళితా వ్యాప్తా జజ్ఞిరే తథా వ్యోమగర్భా ఆకాశమధ్యాని ఉల్కా ఆకాశస్థలత్తేజోవిశేషాస్తాసాం జాలైస్సమూహైరివ జటిలితా జాతజటావ్యాప్తా ఇత్యర్థః జజ్ఞిరే. సర్వత్ర ఇవ శబ్దప్రయోగాద్వాచ్యోత్ప్రేక్షాణాం **సంసృష్టిః**. తయా చ ఆయుధార్చిః కలాపానామాశా మేఘవ్యోమగర్భేష్వసమ్బన్ధేఽపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిరఙ్గాఙ్గితయా**సఙ్కీర్యతే**. **మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్**. 11

శ్లో॥ మనోరథగతిధ్వంసపరివర్ధితరోషయోః ।
రణకర్మ సుదక్షత్వాదశ్రాన్తముభయోరభూత్ ॥ 12

మనోరథేతి. మనోరథస్య ఇచ్ఛాయా యా గతిర్విషయః ఏతత్ప్రహారేణైవేమం హనిష్యామీత్యేవం రూపస్తస్యా ధ్వంసః పరస్య కౌశలేనాన్యథా భావస్తేన పరివర్ధితో రోషో యయోస్తౌ తథా తయోః మనోరథో హ్యనుపపద్యమానో రోషం జనయతి కామాత్క్రోధోఽభిజాయతే ఇతి **స్మరణాదితి** భావః. ఉభయో రామరావణయోః, పక్షే భీమదుర్యోధనయోః, సుదక్షత్వాద్యుద్ధనైపుణ్యాధిక్యాదశ్రాన్తమ్ అవిరామం శ్రమరహితం వా రణకర్మ యుద్ధ-వ్యాపారోఽభూత్. 12

శ్లో॥ తథా తయోర్విక్రమ ఉద్దిదీపే దిదృక్షయా వ్యోమ్ని యథా సమేతాః ।
దివౌకసోఽప్యేకతరేణ లభ్యం జయం న నిశ్చేతుమలంబభూవుః ॥13

తథేతి. తయో రామరావణయోః, పక్షే భీమదుర్యోధనయోః, విక్రమః తుల్యః పరాక్రమస్తథా తేన ప్రకారేణ ఉద్దిదీపే ప్రవృద్ధోఽభూత్ యథా దిదృక్షయా యుద్ధకౌశలదర్శనేచ్ఛయా వ్యోమ్ని యుద్ధాఙ్గణోర్ధ్వభాగే సమేతాః సఙ్గతా దివౌకసోఽపి కా కథాన్యేషాం సర్వజ్ఞా దేవా అపి ఏకతరేణ రామేణ రావణేన వా పక్షే భీమేన దుర్యోధనేన వా లభ్యం ప్రాప్యం జయం నిశ్చేతుమ్ అలం సమర్థా న బభూవుః. అత్ర దివౌకసోఽపీత్యనేన అన్యేషాం జయనిశ్చయస్య దూరపరాహతత్వ ప్రతిపాదనా**దర్థాపత్తిరలఙ్కారః**. 13

శ్లో॥ మధ్యే తయోరాయుధఘట్టజన్మా ప్రతిక్షణం వహ్నిశిఖోల్లసన్తీ ।
భీతా తయోరేకతరం గ్రహీతుం సాక్షాజ్జయశ్రీరివ లక్ష్యతే స్మ ॥ 14

మధ్య ఇతి. ఆయుధయోరస్త్రయోర్ఘట్టాత్ మిథస్సమ్పర్కాత్ జన్మ యస్యాస్తాదృశీ తయోర్మధ్యే ప్రతిక్షణం ప్రతిప్రహారమ్ ఉల్లసన్తీ వహ్నిశిఖా తయోరేకతరం గ్రహీతుమ్ ఆలిఙ్గితుం భీతా అపరస్మాద్భయం ప్రాప్తా సాక్షాజ్జయశ్రీరివ విజయలక్ష్మీరివ లక్ష్యతే స్మ నేయమాయుధ ఘట్టజన్మా వహ్నిశిఖా కిన్తు ఏకతరమవలమ్బితుమపరస్మాద్భీత్యా కృతవిళమ్బా జయలక్ష్మీః **కిమిత్యుత్ప్రేక్షా**. 14

శ్లో॥ పౌష్పీ వృష్టిః పురస్తాత్తదుపరి సుమనఃసఙ్క్షయే ఖేచరౌఘై
ర్ముక్తా ముక్తాకలాపాః కిల తదుపరమే కేవలాస్సాధువాదాః ।
సంయత్సంరమ్భ భీతాస్త్రిదివయువతయోఽప్యఞ్చలైరంశుకానాం
చక్షూంషి చ్ఛాదయన్త్యో దివి దయితతమైర్దూరమాలిఙ్గ్య నీతాః ॥ 15

పౌష్పీతి. ఖే ఆకాశే చరన్తీతి ఖేచరా దేవాదయః **అధికరణాచ్చేతి టః తత్పురుషే కృతి బహుళమితి సప్తమ్యా అలుక్,** తేషామోఘైః సమూహైః యుద్ధదిదృక్షయా ఆగతైః తద్దర్శనేన హృష్టైశ్చేతి శేషః. తయో రామరావణయోః, పక్షే భీమసుయోధనయోరుపరి తావుద్దిశ్యేత్యర్థః. పురస్తాత్ప్రథమం పౌష్పీ పుష్పసమ్బన్ధినీ వృష్టిః కృదభిహితభావత్వాత్ వృష్యమాణపుష్పాణీత్యర్థః. ముక్తా త్యక్తా తతశ్చ సుమనసాం పుష్పాణాం సఙ్క్షయే సావశేషమోచనేనాపగమే సతి ముక్తాకలాపాః కిల మౌక్తికదామాని చ ముక్త్వా తదుపరమే తేషాం ముక్తాకలాపానామప్యభావే చ సతి మోక్తవ్యతాదృశవస్త్వదర్శనాత్ కేవలాస్సాధువాదాః ప్రశంసాలాపా ముక్తాః ఇయం తావత్ దేవానాం క్రియా. దేవీనామాహ సంయదితి. సంయత్సంరమ్భేణ యుద్ధాడమ్బర–దర్శనేన భీతాః స్త్రీస్వాభావ్యాత్ ప్రాప్త భయాః అత ఏవ అంశుకానాం వస్త్రాణామ్ అఞ్చలైరేక–దేశైః కృత్వా చక్షూంషి ఛాదయన్త్య స్త్రిదివయువతయోఽపి దేవ్యోఽపి దివి ఆకాశే దయితతమైః స్వస్వవల్లభైర్భయాపగమాయాలిఙ్గ్య దూరం నీతాః అత్రేదృశానుపూర్వికస్య శ్లోకార్థస్య ప్రాయేణా సమ్బన్ధేఽపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిః. సా చ ముక్తా ముక్తేతి **ఛేకానుప్రాసేన** మోచ్యమానభేదేన అనేకానాం మోచనక్రియాణామ్ ఏకఖేచరౌఘసమ్బన్ధాద్దీపకేన చ ఏకాశ్రయావస్థాయిత్వేన **సఙ్కీర్యతే, స్రగ్ధరా.** 15

శ్లో॥ దిగ్భిత్తిప్రతివాదదున్దుభిరవప్రక్షోభిగర్భోచ్ఛల-
న్నానానాగనగేన్ద్రనక్రనికరప్రోత్క్షిప్తవీచిచ్ఛటః ।
కూలాన్తానుదలఙ్ఘయత్కుపితయోర్నూనం తయోరాయుధ-
జ్వాలౌర్వానలలఙ్ఘితస్య నభసో నిర్వాపణాయామ్బుధిః ॥ 16

దిగ్భిత్తీతి. దిగ్భిత్తిషు దిగ్రూపాసు భిత్తిషు దిక్ప్రాన్తేషు వా ప్రతినాదః ప్రతిధ్వనిర్యస్య తాదృశో యో దున్దుభిరవః సమరదున్దుభిధ్వానస్తేన పక్షోభీ ప్రకర్షేణ క్షుబ్ధో యో గర్భోఽభ్యన్తరం తస్మాదుచ్ఛలన్తో బహిర్నిస్సరన్తో యే నానాబహువిధా నాగాః సర్పా జలకుఞ్జరా వా నగేన్ద్రా మైనాకాదయః నక్రాః కుమ్భీరాశ్చ తేషాం నికరః సమూహస్తేన ప్రోత్క్షిప్తా ప్రకర్షేణోర్ధ్వం నీతా వీచిచ్ఛటా తరఙ్గపరమ్పరా యస్య తాదృశోఽమ్బుధిః సముద్రః కూలాన్తాన్ వేలాః అన్తఃస్వరూపే నికటే ఇతి **హేమచన్ద్రః**. ఉదలఙ్ఘయత్ ఉల్లఙ్ఘ్య ప్రావర్తత అత్రోత్ప్రేక్షతే కుపితయోస్తయో రామరావణయోః, పక్షే భీమ దుర్యోధనయోర్వా ఆయుధజ్వాలా ఆయుధో-త్థితవహ్నిశిఖా సైవ ఔర్వానలః ప్రళయకారీ బడబాగ్నిస్తేన లఙ్ఘితస్య వ్యాప్తస్య నభస ఆకాశస్య నిర్వాపణాయ నూనం నిర్వాపణార్థమివ కూలాన్తానుదలఙ్ఘయత్ అకాలికప్రళయశఙ్కయేతి శేషః. అత్ర పూర్వార్ధార్థస్య వస్తుతో సమ్బన్ధాదతిశయోక్తిః తయా **చోత్ప్రేక్షా** అఙ్గాఙ్గితయా సఙ్కీర్యతే. **నూనశబ్దశ్చోత్ప్రేక్షావాచకః**. యదాహ మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవ-మాదయ ఇతి. **శార్దూలవిక్రీడితమ్**. 16

శ్లో॥ విలోక్య విద్వేషివధే ససంశయం రణే జగత్ప్రాణభువం నృపాత్మజమ్ ।
ఉపాయమస్మై నిభృతం న్యవేదయజ్జయోచితం కోఽపి పురాతనో మునిః ॥17

విలోక్యేతి. కోఽపి పురాతనో మునిః మాతలిః స హి పూర్వం మునిర్భూత్వా తపశ్చకార, తతశ్చ తత్ఫలభూతమ్ ఇన్ద్రస్య సారథ్యం లేభే ఇతి **బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయాదస్య** మునిత్వం జగత్ప్రాణభువం జగద్వర్తిజనానాం ప్రాణాలమ్బనస్థానం దుర్వృత్తరాక్షసాదివినాశనేన జగతాం ప్రాణాన్రక్షన్తమిత్యర్థః. నృపాత్మజం రామం రణే విద్వేషిణః శత్రో రావణస్య వధే ససంశయం ఛిన్నేష్వపి శిరస్సు రావణస్య పునః స శిరస్కత్వదర్శనాత్ సంశయితం విలోక్య అస్మై రామాయ జయోచితం తద్వధయోగ్యమ్ ఉపాయం బ్రహ్మాస్త్రేణాస్య వక్షసి ప్రహారః కర్తవ్య ఇత్యేవం రూపం నిభృతం గుప్తం యథా తథా న్యవేదయత్ జ్ఞాపయామాస. పక్షే కోఽపి పురాతనో మునిః కృష్ణప్రేరితో నరావతారోఽర్జునః జగత్ప్రాణభువం వాయుతనయం నృపాత్మజం భీమం రణే విద్వేషిణో దుర్యోధనస్య వధే ససంశయం తుల్యబలతయా సన్దిహానం విలోక్య అస్మై భీమాయ జయోచితముపాయమ్ అస్యోరుదేశే గదయా ప్రహర్తవ్యమిత్యేవం రూపం నిభృతం న్యవేదయత్ స్వోరౌ హస్తాఘాతభఙ్గ్యా అసూచయత్. 17

శ్లో॥ ప్రవర్త్య భీమోఽథ లసన్మహాయుధం విరోధివీరం నిజఘాన మర్మణి ।
పురేవ రామః శతమన్యుసమ్భవమ్మహాస్త్రమోక్షేణ నిశాచరేశ్వరమ్ ॥18

ప్రవర్త్యేతి. అథ మాతలి నివేదనానన్తరం రామః భీమో లసన్ భయఙ్కరః సన్ మహాయుధం మహాన్తం సఙ్గ్రామం ప్రవర్త్య అతిశయేన వర్తయిత్వా మహాయుధం మన్త్రాత్మకం బ్రహ్మాస్త్రం ప్రవర్త్య అవర్త్యేతి వా పురా పూర్వం శతమన్యుసమ్భవమ్ ఇన్ద్రపుత్త్రం వాలినమివ మహాస్త్రస్య బ్రహ్మాస్త్రస్య మోక్షేణ త్యాగేన విరోధివీరం నిశాచరేశ్వరం రావణం మర్మణి వక్షసి నిజఘాన ఆహతవాన్. పక్షే అథ అర్జునోపదేశానన్తరం లసన్ రణే శోభమానో భీమో వృకోదరః మహాయుధం మహాన్తం సఙ్గ్రామం ప్రవర్త్య కృత్వా పురా త్రేతాయాం మహాస్త్రమోక్షేణ బ్రహ్మాస్త్రక్షేపేణ రామః శతస్య శత సఙ్ఖ్యజనస్యేత్యర్థః. మన్యోః శోకస్య దైన్యస్య వా సమ్భవో యస్మాత్తమ్. మన్యుః పుమాన్క్రుధి । శోకే దైన్యే చ యజ్ఞే చ ఇతి **మేదినీ**. నిశాచరేశ్వరం రావణమివ విరోధివీరం దుర్యోధనం మర్మణి కోమలత్వాదతిపీడాకరే ఊరౌ నిజఘాన గదయా అతాడయత్. 18

శ్లో॥ తతస్స ఉచ్చైర్గతమానసోఽపి దుర్యోధనశ్ఛిన్నదశాననశ్రీః ।
ప్రాప్యోరుభఙ్గం జగతీం జగామ సురద్విషాం మూర్త ఇవాభిమానః ॥19

తత ఇతి. తతః బ్రహ్మాస్త్రాఘాతానన్తరం దుర్యోధనోఽపి దుఃఖేన యోధనీయోఽపి అతిశూరోఽపీత్యర్థః. గతం మానసం యస్య సః మృత ఇత్యర్థః. అత ఏవ ఛిన్నా నాశం ప్రాప్తా దశానామ్ ఆననానాం ముఖానాం శ్రీః శోభా యస్య సః తథా, సురద్విషాం దేవవిరోధినాం మూర్తో మూర్తిమాన్ అభిమాన ఇవ గర్వ **ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా**. స రావణః ఉరు-ర్మహాన్ యో భఙ్గః పరాజయః తం ప్రాప్య ఉచ్చైరుచ్చస్థానాత్ రథనీడాత్ జగతీం పృథివీం జగామ బ్రహ్మాస్త్రేణ హతో మృతశ్చ భూమౌ పపాతేత్యర్థః. పక్షే తత ఊరౌ గదాఘాతానన్తరమ్ ఉచ్చైరుచ్చాఙ్గరక్షణే గతం మానసం యస్య సః నాభేరధో గదాప్రహారస్య యుద్ధశాస్త్రనిషిద్ధత్వా-త్కేవలమూర్ధ్వాఙ్గరక్షణే కృతయత్న ఇత్యర్థః. అత ఏవ భీమస్య గదాప్రహారేణ ఊరోర్భఙ్గం ప్రాప్య ఛిన్నా నాశితా దశా సౌమ్యావస్థా యస్యాస్తాదృశీ ఆననశ్రీర్యస్య సః వేదనాధిక్యా-న్మలినముఖ కాన్తిరిత్యర్థః. తథా సురద్విషామసురాణాం మూర్తోఽభిమాన ఇవ స దుర్యోధనః జగతీం జగామ భూమౌ పపాత, **అపీతి నిశ్చయే పాదపూరణే** వా. 19

శ్లో॥ అన్తే సఙ్గ్రామయజ్ఞస్య సద్యః పూర్ణాహుతీకృతః ।
తత్కాయః పరితస్తార దారుణో రణమణ్డలమ్ ॥ 20

అన్త ఇతి. సఙ్గ్రామ ఏవ యజ్ఞస్తస్యాన్తే పూర్ణాహుతీకృతః పూర్ణాహుతిత్వేన రూపిత-స్తేనైవ సఙ్గ్రామయజ్ఞసమాపనాదితి భావః. తస్య రావణస్య పక్షే దుర్యోధనస్య కాయః దారుణో భయఙ్కరస్సన్ అథ చ జాజ్వల్యమానతయా ఉద్భటస్సన్ రణమణ్డలం యుద్ధస్థానం యజ్ఞవాటరూపమిత్యర్థః. పరితస్తార వ్యాప్నోతి స్మ పరిచస్కారేతి అలఞ్చకారేత్యర్థః. అత్ర సఙ్గ్రామే యజ్ఞత్వారోపస్య తత్కాయే పూర్ణాహుతత్వారోపస్య చ శాబ్దత్వాద్రణమణ్డలే తు యజ్ఞవాటత్వారోపస్యార్థత్వా**దేకదేశవివర్తిరూపకమ్**. 20

శ్లో॥ విససృజురథ వృష్టిం కౌసుమీమమ్బువాహా
ననృతురమరవధ్వో దధ్వనుః ఖే మృదఙ్గాః ।
జగురనిమిషసూతా దిక్పురన్ధ్ర్యః ప్రసేదు-
స్తుతుషురఖిలలోకా మఙ్గళేనైవ పూర్ణాః ॥ 21

విససృజురితి. అథ రావణస్య పక్షే దుర్యోధనస్య పతనానన్తరమ్ అమ్బువాహా మేఘా ఇన్ద్రప్రేరితా ఇతి శేషః. కౌసుమీం పుష్ప సమ్బన్ధినీం వృష్టిం కృదభిహితభావత్వాత్ వృష్యమాణాని కుసుమానీత్యర్థః. విససృజుః ముముచుః తథా అమరవధ్వో దేవాఙ్గనా ననృతుః తథా ఖే ఆకాశే మృదఙ్గా దేవైర్వాద్యమానా ఇతి శేషః. దధ్వనుః ధ్వానం చక్రుః తథా అనిమిషాణాం దేవానాం సూతా మాగధాశ్చారణా జగుః గానం చక్రుః తథా దిశ ఏవ పురన్ధ్రః ప్రసేదుః ప్రసన్నా బభూవుః. తథా అఖిలాః సమస్తా అశ్రుతైతద్వృత్తాన్తా అపీత్యర్థః. లోకా జనా మఙ్గళేనైవ స్వస్వేష్టసిద్ధ్యైవ పూర్ణాః పూర్ణమనోరథాస్సన్తః తుతుషుః అతిదుర్వృత్తస్య తస్య వినాశాత్సర్వే హి హర్షం ప్రాపురిత్యర్థః. 21

శ్లో॥ తీర్త్వా ప్రతిజ్ఞాం పవనాత్మజేన ప్రత్యాగతేనాభిహితారిభఙ్గా ।
మేనే తదానీమ్మనుజేన్ద్రపత్నీ మహోత్సవం భర్తృముఖావలోకమ్ ॥22

తీర్త్వేతి. ప్రతిజ్ఞాం సీతాహర్తారం శ్రీరామేణ ఘాతయిష్యామీత్యేవం రూపాం తీర్త్వా ఉత్తీర్య ప్రత్యాగతేన పవనాత్మజేన హనూమతా అభిహితః కథితో అరే రావణస్య భఙ్గః పరాజయో వధ ఇత్యర్థః. యస్యై తాదృశీ మనుజేన్ద్రస్య రామస్య పత్నీ సీతా తదానీం రావణవధవార్తాశ్రవణకాలే మహానుత్సవో యస్మాత్తాదృశం భర్తుః రామస్య ముఖావలోకం ముఖదర్శనం మేనే కర్తుమియేషేత్యర్థః. పక్షే ప్రతిజ్ఞాం ససోదరం దుర్యోధనం హనిష్యామీ-త్యేవం రూపాం తీర్త్వా సమ్పాద్య ప్రత్యాగతేన, పవనాత్మజేన భీమేన అభిహితారిభఙ్గా కథితదుర్యోధనోరుభఙ్గా మనుజేన్ద్రపత్నీ ద్రౌపదీ తదానీం భర్తౄణాం ముఖానామవలోకో యత్ర తద్యథా తథా మహోత్సవం మేనే దుర్యోధనవధం శ్రుత్వా అహో! మహోత్సవో మే జాత ఇతి మన్యతే స్మేత్యర్థః. మహోత్సవసమయే చ ప్రియజనానామ్ముఖాని దృశ్యన్తే ఇతి ప్రసిద్ధిః. 22

శ్లో॥ మహావరాహేణ మహీవ సాగరాత్సముద్ధృతా భీమబలేన సఙ్కటాత్ ।
నరేన్ద్రపత్నీ ప్రతిపన్నమఙ్గళా జహర్ష జన్మాన్తరమాస్థితా యథా ॥ 23

మహావరాహేతి. మహావరాహేణ వరాహరూపిణా భగవతా సాగరాత్ప్రళయసముద్రా-త్సముద్ధృతా మహీ పృథివీవ భీమస్య శత్రుభయఙ్కరస్య రామస్య బలేన సామర్థ్యేన భీమాని బలాని సైన్యాని యస్య స తథా, తేన రామేణేతి వా సఙ్కటాత్ రావణోపరోధాత్ సముద్ధృతా రావణవధేన విహితోద్ధారా నరేన్ద్రపత్నీ సీతా ప్రతిపన్నమఙ్గళా ప్రాప్తమఙ్గళా సతీ జహర్ష హర్షం ప్రాప, అత్రోత్ప్రేక్షతే జన్మాన్తరమాస్థిష్టా యథా ప్రాప్తజన్మాన్తరేవ ఝటిత్యేవ

దుఃఖరాశివినాశేన సుఖాతిశయసమ్భవాదియ**ముత్ప్రేక్షా**. పక్షే భీమస్య వృకోదరస్య బలేన సామర్థ్యేన సఙ్కటాత్ భర్తృరాజ్యాపహరణజనితదుఃఖాత్ సముద్ధృతా నరేన్ద్రపత్నీ ద్రౌపదీ అన్యత్సమానమ్, ఉపమోత్ప్రేక్షయోరఙ్గాఙ్గిత్వేన **సఙ్కరః**. అత్ర యథా శబ్దస్యోత్ప్రేక్షాద్యోతకత్వే అవాచకత్వదోషో బోధ్యః. 23

శ్లో॥ పత్యుః ప్రతిజ్ఞార్ణవలఙ్ఘనేన సకఞ్చుకా సఞ్చితచారువేణీ ।
అనల్పసన్తాపహుతాశమధ్యాద్వినిస్సృతా రాజవధూర్విరేజే ॥ 24

పత్యురితి. రాజవధూః సీతా అనల్పః సాతిశయః సన్తాప ఉత్తాపో యస్య తాదృశః నత్వల్పతర ఇత్యర్థః. యో హుతాశః పరీక్షాగ్నిస్తస్య మధ్యాద్వినిస్సృతా అదగ్ధశరీరైవ నిర్గతా వహ్నిపరీక్షయా నివేదితస్వశుద్ధిరిత్యర్థః. తాదృశీ సతీ పత్యూ రామస్య సవంశరావణవధ-విషయా ప్రతిజ్ఞైవార్ణవః తస్య లఙ్ఘనేన పారగమనేన సవంశరావణవధేనేత్యర్థః. విరేజే ముముదే కిమ్భూతా సకఞ్చుకా పరిహితోత్తమస్తనావరణా తథా సఞ్చితా బద్ధా చారుర్మనోజ్ఞా వేణీ యస్యాస్సా రావణగృహవాసేన సతీత్వసంశయినో రామస్య వైమనస్య పరిహారాయ వహ్ని-పరీక్షయా విశుద్ధా సీతా విరహావస్థాయాం నియమితైకవస్త్రవేణీధారణం విహాయ విహిత-కేశవసనోత్తమవేషా భూత్వా శత్రువిజయినో రామస్య సమీపముపేత్య ముముదే ఇత్యర్థః. పక్షే పత్యుర్భీమస్య ప్రతిజ్ఞార్ణవలఙ్ఘనేన దుర్యోధనవధసమ్పాదనేన సకఞ్చుకా తథా సఞ్చితచారువేణీ దుశ్శాసనకరాకర్షణమారభ్య అసంయతకేశా స్థితా సమ్ప్రతి సభ్రాతృక-దుర్యోధనవధేన బద్ధకేశేత్యర్థః. పత్యుర్భీమాద్ధేతోః ప్రతిజ్ఞార్ణవస్య అహతేషు ధార్తరాష్ట్రేషు కేశసంయమనం న కరిష్యామీత్యేవం రూపస్య లఙ్ఘనేన సఞ్చితచారువేణీతి వా రాజవధూః ద్రౌపదీ అనల్పః సన్తాపో మనోవ్యథైవ హుతాశస్తస్య మధ్యాద్వినిస్సృతా రిపునాశేన విగతదుఃఖా సతీ విరేజే శుశుభే, అత్ర ప్రథమపక్షే ప్రతిజ్ఞార్ణవేత్యత్ర **నిరఙ్గరూపం**, ద్వితీయే సన్తాపహుతాశేత్యత్రాపి, తదనయో**స్సంసృష్టిః**. 24

శ్లో॥ రాజ్యే నియుక్తేన విభీషణేన హరిప్రణేత్రానుగతో బలేన ।
విమానరాజప్రభుతాముపేత్య నరాధిపస్స్వాం నగరీం ప్రతస్థే ॥ 25

రాజ్య ఇతి. నరాధిపో రామః రాజ్యే లఙ్కాధిపత్యే నియుక్తేన విభీషణేన పౌలస్త్యేన తథా హరిర్వానరరాజః సుగ్రీవః ప్రణేతా నాయకో యస్య తాదృశేన బలేన వానరసైన్యేన చ అనుగతః సన్ విమానరాజం రావణేన కుబేరాద్విజితం పుష్పకం తస్య ప్రభుతాం స్వామిత్వముపేత్య ప్రాప్య పుష్పకమధిరుహ్యేత్యర్థః. స్వాం నగరీమ్ అయోధ్యాం ప్రతస్థే. పక్షే నరాధిపో యుధిష్ఠిరః రాజ్యే నియుక్తేన రాజ్యం రక్షితుమాదిష్టేన, తథా విభీషణేన భయఙ్కరేణ తథా హరిః కృష్ణః ప్రణేతా యస్య తాదృశేన బలేన యుద్ధావశిష్టసైన్యేన అనుగతస్సన్ విమానా విగతమానా వశీకృతా ఇత్యర్థః. యే రాజానస్తేషాం ప్రభుతామ్ ఉపేత్య చక్రవర్తిత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః. స్వాం నగరీం హస్తినాం ప్రతస్థే. ఏతచ్చ భారతోక్త-సౌప్తికవధా దితఃపరం బోధ్యం నగరీం శోభయా నగరీప్రాయం శిబిరమితి వా. 25

**శ్లో॥ సముద్వహన్భర్తరి భక్తిముత్కటాం కృపానుగామీ కృతవర్మనోదనః ।
తమన్వగచ్ఛద్గురువంశవర్ధనః క్షపాచరో రాజవరం విభీషణః ॥ 26**

సముద్వహన్నితి. భర్తరి ప్రభౌ రామే ఉత్కటాముద్రిక్తాం భక్తిం సముద్వహన్ ధారయన్ తథా కృపాయా దయాయా అనుగామీ అతిదయాళురిత్యర్థః. తథా కృతం వర్మణః కవచస్య నోదనం యుద్ధోపరమాదపనయనం యేన సః తథా గురుః మహాన్ యో వంశః పౌలస్త్య వంశస్తం వర్ధయతి సత్క్రియాభిః ఖ్యాపయతీతి గురువంశవర్ధనః తాదృశః క్షపాచరో రాక్షసో విభీషణః రాజవరం రాజశ్రేష్ఠం తం రామమ్ అన్వగచ్ఛత్ అయోధ్యాపర్యన్తమితి శేషః. పక్షే భర్తరి దుర్యోధనే ఉత్కటాం భక్తిం సముద్వహన్ తథా కృపః శారద్వతోఽనుగామీ యస్య సః తథా కృతవర్మాణం హార్దిక్యం నుదతి స్వసాహాయ్యాయ ప్రేరయతీతి తథోక్తః కృతవర్మసహిత ఇత్యర్థః, తథా విభీషణో భయఙ్కరః తాదృశో గురోర్ద్రోణస్య వంశవర్ధనః పుత్రోఽశ్వత్థామా క్షపాచరః పాణ్డవభయేన రాత్రౌ గచ్ఛన్సన్ తం భగ్నోరుతయా రణభూమౌ శయానం రాజవరం దుర్యోధనమ్ అనులక్షీకృత్య అగచ్ఛత్. 26

**శ్లో॥ శకునస్యానుకూల్యేన శనైరారాత్పతాకినీమ్ ।
ప్రభఞ్జనః కుమ్భజాశాసమ్భవస్తామవర్ధయత్ ॥ 27**

శకునస్యేతి. ఆరాత్ సమీపే శనైర్మన్దం వహన్ కుమ్భజోఽగస్త్యః తస్యాశా దక్షిణదిక్ తత్సమ్భవః ప్రభఞ్జనః పవనః శకునం శుభసూచకనిమిత్తమ్ శుభశంసి నిమిత్తే చ శకునం స్యాన్నపుంసకమితి **మేదినీ**. తస్యానుకూల్యేన శకునసూచితానుకూల్యవదానుకూల్యేనేత్యర్థః. అత ఏవ నిదర్శనా తాం పతాకినీం వానరసేనామ్ ఉత్తరముఖప్రస్థితామిత్యర్థః. అత ఏవ దాక్షిణాత్యపవనస్యానుకూలత్వం పతాకాసౌభాగ్యం తద్వ్యక్తాం సీతామితి గురుర్వః అవర్ధయత్ సంవర్ధయామాస. అసుఖయదిత్యర్థః. పక్షే కుమ్భజో ద్రోణః తస్యాశయా మనోరథేన సమ్భవో యస్య సః ప్రభఞ్జనః శత్రుమర్దనః అశ్వత్థామా ఆరాత్ న్యగ్రోధమూలస్థితస్య స్వస్య సమీపే శనైర్నిభృతమాగతస్య శకునస్య ఉలూకపక్షిణః ఆనుకూల్యేన నిద్రితకాకగణవినాశన-రూపసౌప్తికవధోపదేశేన తాం పతాకినీం శిఖణ్డిధృష్టద్యుమ్నద్రౌపదేయాద్యధిష్ఠిత యౌధిష్ఠిర-సేనాం శిబిరే సుఖం శయానామితి శేషః అవర్ధయత్ చిచ్ఛేద. వర్ధచ్ఛేదపూరణయోరిత్యస్య **చౌరాదికస్య** రూపమ్. అశ్వత్థామా కిల రాత్రౌ న్యగ్రోధమూలే పాణ్డవబలప్రతీకారం చిన్తయన్ నిభృతమాగత్య సుప్తం కాకకులం ఛిత్త్వా భూమౌ పాతయన్తం కఞ్చిదులూకపక్షిణం దదర్శ దృష్ట్వా చ తథావిధం తం సుప్తస్య రిపుకులస్య వధోఽనేన మే ఉపదిష్ట ఇతి మత్వా పాణ్డవశిబిరం గత్వా తత్ర సుప్తాన్ ధృష్టద్యుమ్నాదీన్ జఘానేతి **భారతీ భారతీ**. 27

**శ్లో॥ అభ్యర్ణే కీర్ణసేనాపతిపృథుకుణపం కృత్తభీష్మారికణ్ఠం
యోధవ్రాతప్రతీకైర్విషమితవసుధం ధ్వస్తనానాకుమారమ్ ।
ఖేలద్వేతాలమారాదుపరిపరిపతద్ఘోరుభేరుణ్డతుణ్డం
శ్రోతుం వా నాలమాసీత్పథి నృపతివధూ రాజపుత్త్రాజిరఙ్గమ్ ॥ 28**

అభ్యర్ణ ఇతి. నృపతివధూః సీతా పక్షే ద్రౌపదీ రాజపుత్త్రస్య రామస్య పక్షే రాజా ప్రభుః ద్రోణ ఇత్యర్థః. యద్వా అజః శివః తదుపాసక ఆజో ద్రోణః తత్పుత్త్రస్యాశ్వత్థామ్నః అజిర్యుద్ధస్థానం రఙ్గో నాట్యశాలేవ అజిరేవ రఙ్గ ఇతి వా తం శ్రోతుం వా శ్రోతుమపి కిం పునర్ద్రష్టుమితి భావః. అలం సమర్థా నాసీత్ ఏకత్ర స్త్రీస్వాభావ్యేన భీరుత్వాత్ అపరత్ర పుత్త్రభ్రాత్రాదివధజనితశోకాదితి భావః. కిమ్భూతమ్ అభ్యర్ణే సమీపే కీర్ణా విక్షిప్తాః సేనాపతీనాం పృథవః కుణపాః శవాః యత్ర పక్షే కీర్ణః సేనాపతేః ధృష్టద్యుమ్నస్య పృథుః కుణపో యత్ర తం తథా కృత్తా ఛిన్నా భీష్మాణాం భయఙ్కరాణామ్ అరీణాం కణ్ఠా గ్రీవా యత్ర పక్షే కృతో భీష్మారేః శిఖణ్డినః కణ్ఠో యత్ర తం తథా యోధవ్రాతానాం భటసమూహానాం ప్రతీకైః అంగైః అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవ **ఇత్యమరః**. విషమితా ఉన్నతా నతీకృతా వసుధా యత్ర తం తథా ధ్వస్తా నాశం ప్రాప్తా నానాబహవః కుమారా అతికాయాదయః, పక్షే ద్రౌపదేయా యత్ర తం తథా ఆరాత్సమీప ఏవ ఖేలన్తః క్రీడన్తో వేతాళా భూతా యత్ర తం తథా ఉపరి శవానామూర్ధ్వే పరిపతన్తి కబళగ్రహణాయ సవ్యాపారాణి ఫేరూణాం సృగాలానాం భేరుణ్డానాఞ్చ మాంసాశిదేవతాభేదానాం యక్షిణీదేవానాం వా తుణ్డాని ముఖాని యత్ర తం భేరుణ్డా దేవతాభేదయక్షిణ్యన్తరయోః స్త్రియామితి **మేదినీ**. తుణ్డమిత్యత్ర రుణ్డమితి పఠిత్వా ఉపరిపతద్భిః ఫేరుభిః భేరుణ్డా భయానకాః రుణ్డాః కబన్ధాః యత్ర తమితి వ్యాచక్షతే కేచిత్. 28

శ్లో॥ కృతప్రతీకారమరేః కృతాగసస్సమగ్రచూడామణిమౌళినిగ్రహాత్ ।
అభిష్టువన్తో విజయమ్మహాభుజం ససోదరం తే సుహృదోఽనువవ్రజుః॥29

కృతేతి. విజయం విశిష్టజయమ్ అభిష్టువన్తః ప్రశంసన్తస్తే సుహృదో విభీషణాదయః కృతాగసః కృతసీతాహరణరూపాపరాధస్య అరే రావణస్య సమగ్రాః స్థూలాశ్చూడామణయో యత్ర తాదృశా మౌళయో మస్తకాని తేషాం నిగ్రహాచ్ఛేదాద్ధేతోః కృతః ప్రతీకారో వైరనిర్యాతనం యేన స తథా తం ససోదరం సలక్ష్మణం మహాభుజం రామమ్ అయోధ్యాం ప్రతిష్ఠమానమితి శేషః. అనువవ్రజుః అనుజగ్ముః పూర్వోక్తస్యానువాదోఽయమ్, పక్షే తే సుహృదః కృష్ణాదయః కృతాగసః కృతద్రౌపదేయాదిసౌప్తికవధరూపాపరాధస్య అరేరశ్వత్థామ్నః చూడాయాం జాతో మణిశ్చూడామణిః తద్రూపో మౌళిః కిరీటం మౌళిః కిరీటే ధమ్మిల్లే ఇతి **మేదినీ**. తస్య సమగ్రః సమ్పూర్ణో నిగ్రహః ఛేదనం తస్మాద్ధేతోః కృతప్రతీకారమ్ వపనం ద్రవిణాదానమిత్యాది **స్మరణాత్** సౌప్తికవధకరణా వధార్హస్యాప్యశ్వత్థామ్నః సహజచూడామణిచ్ఛేదనరూపవపనేన కృతవైరశుద్ధిమిత్యర్థః. ఈదృశం విజయమర్జునమభిష్టువన్తః ససోదరం యుధిష్ఠిరాదిసహితం మహాభుజం తమర్జునమ్ అనువవ్రజుః. 29

శ్లో॥ ఏవం విలఙ్ఘ్యాపదమర్ణవం వా జవేన పశ్చాత్కృతదీర్ఘమార్గః ।
స బన్ధువర్గం భరతప్రధానం దదర్శ రాజా ధృతరాష్ట్రమాశు॥ 30

ఏవ మితి. స రాజా రామః ఏవం పూర్వోక్తప్రకారేణ అర్ణవం వా సముద్రమివ వేత్యుపమాయామ్ ఆపదం రావణాదిజనితవిపదం విలఙ్ఘ్య ఉత్తీర్య అత్ర హంసశ్చన్ద్ర ఇవా-భాతీత్యాదివత్ ద్వయోరప్యుపమానోపమేయయోః సముద్రవిపదోః ప్రకృతత్వం తేన సముద్రం విపదఞ్చ విలఙ్ఘ్యేత్యర్థః. జవేన రథవేగేన పశ్చాత్కృతోఽతిక్రాన్తో దీర్ఘః మార్గః పన్థా యేన తాదృశస్సన్ ఆశు అచిరాదేవ భరతః కైకేయః ప్రధానం యస్య తం తథా ధృతరాష్ట్రం చతుర్దశవర్షాన్ రక్షితరాజ్యం బన్ధువర్గం శత్రుఘ్నసుమన్త్రాదికం దదర్శ. పక్షే రాజా యుధిష్ఠిరః అర్ణవం వా సముద్రమివ దుస్తరామ్ ఆపదం దుర్యోధనాదికృతవిపదం విలఙ్ఘ్య బన్ధువర్గై-ర్విదురాదిభిః సహితం భరతప్రధానం భరతవంశముఖ్యం ధృతరాష్ట్రమ్ ఆమ్బికేయమ్ ఆశు ప్రథమం దదర్శ. శేషం సమానమ్. **ఉపమా.** 30

శ్లో॥ శిఖావలానామివ వారివాహం పికావలీనామివ చైత్రమాసమ్ ।
ఉదన్వతామిన్దుమివోజ్జజృమ్భే ప్రీతిస్తమాలోకయతాం జనానామ్ ॥31

శిఖేతి. వారివాహం మేఘమ్ ఆలోకయతాం శిఖావలానాం మయూరాణామివ తథా చైత్రమాసమాలోకయన్తీనాం పికావలీనాం కోకిలకులానామివ తథా ఇన్దుమాలోకయతా-ముదన్వతాం సముద్రాణామివ తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరమ్ ఆలోకయతాం చిరాత్పశ్యతాం జనానాం ప్రీతిః ఉజ్జజృమ్భే వవృధే, అత్ర ఏకస్యానేకైరుపమానైరుత్కర్షణాన్మా**లోపమా.** 31

శ్లో॥ చిరాద్వియోగే తపసీవ తీవ్రే గతే సమాప్తిం పరిపాకభాజా ।
ఫలోదయేనేవ తదీక్షణేన కృతార్థతామాపురమాత్యవర్గాః ॥ 32

చిరాదితి. అమాత్యవర్గాః ప్రకృతయః తీవ్రే ఉగ్రే తపసి తపస్యాయామివ వియోగే విచ్ఛేదే చిరాత్ చతుర్దశవర్షానన్తరం సమాప్తిమవసానం గతే సతి పరిపాకభాజా సమ్పన్నేన ఫలోదయేనేవ తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య ఈక్షణేన దర్శనేన కృతార్థతాం కృత ప్రయోజనతామ్ అతిసుఖితామిత్యర్థః. ఆపుర్లభన్తే స్మ యథా ఉగ్రే తపసి సమాప్తే తత్ఫలోదయేన జనాః కృతార్థా భవన్తి తథా వియోగే గతే తద్దర్శనేనేత్యర్థః. **ఉపమా.** 32

శ్లో॥ శ్రీఖణ్డద్రవనీరజీకృతపథా వల్గత్పతాకా క్వచి-
ద్భాస్వత్తోరణరాజిరుత్సుకజనప్రారబ్ధరమ్యోత్సవా ।
హృద్యాతోద్యవరా ససమ్భ్రమవధూక్రాన్తోచ్చహర్మ్యావలీ
పత్యావేష్యతి కామినీవ నగరీ సా క్లప్త శోభా బభౌ ॥ 33

శ్రీఖణ్డేతి. పత్యౌ స్వామిని రామే పక్షే యుధిష్ఠిరే అన్యత్ర వల్లభే ఏష్యతి ఆగమిష్యతి సతి కామినీవ వాసకసజ్జికా నాయికేవ సా నగరీ అయోధ్యా పక్షే హస్తినా క్లప్తశోభా రచిత శోభా సతీ బభౌ. శోభామేవ విశేషణైరాహ, కిమ్భూతా శ్రీఖణ్డద్రవేణ చన్దనరసేన నీరజీకృతా

ధూళిరహితీకృతాః పన్థానో యత్ర సా తథా, క్వచిత్ప్రదేశేషు వల్గన్త్యశ్చలన్త్యః పతాకా యత్ర సా తథా భాస్వతీ మాలాదిభిశ్శోభమానా తోరణరాజిః బహిర్ద్వారశ్రేణీ యత్ర సా తథా, ఉత్సుకైరానన్దముగ్ధైర్జనైః ప్రారబ్ధా రమ్యా ఉత్సవా యత్ర సా. తథా హృద్యైర్మనోరాజ్ఞైరాతోద్యైః వాదిత్రైః వరా ఉత్కృష్టా తథా, ససమ్భ్రమాభిః కుతూహలేన సత్వరాభిర్వధూభిః క్రాన్తా ఆరూఢా ఉచ్చా హర్మ్యావళీ సౌధపృష్ఠసమూహో యత్ర సా. **ఉపమా.** 33

శ్లో॥ కరకిసలయముక్తైర్లాజవర్షైర్వధూనా
మలఘుభిరనువేలం కీర్యమాణాజ్గయష్టిః ।
ప్రముదితజనవర్గం రాజమార్గేణ గత్వా
భవనమవనిపాలః ప్రావిశత్పూర్వజానామ్ ॥ 34

కరేతి. అవనిపాలో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః వధూనాం నగరాజ్గనానాం కరకిసలయముక్తైః కరపల్లవప్రక్షిప్తైః అలఘుభిర్మాజ్గల్యాన్మహద్భిః లాజవర్షైర్వృష్యమాణలాజైరనువేలం వారం వారం కీర్యమాణా చోద్యమానా అజ్గయష్టిర్యస్య తాదృశస్సన్ రాజమార్గేణ నృపగమనోచిత వర్త్మనా గత్వా ప్రముదితజనవర్గం తదాగమనేన హృష్టజనసమూహం పూర్వజానాం పూర్వవంశ్యానాం భవనం ప్రావిశత్. 34

శ్లో॥ నాథేన సాకం ప్రథమం గతాయాస్తేనైవ సార్ధం పునరావ్రజన్త్యాః ।
సాక్షాచ్ఛ్రియో మూర్తిరివావివేశ పురే నరేన్ద్రస్య తదా పురన్ధ్రీ ॥ 35

నాథేనేతి. నాథేన ఈశ్వరేణ రామేణ పక్షే యుధిష్ఠిరేణ సాకం సహ ప్రథమం గతాయాః తద్వనగమనమారభ్య పురస్య శ్రీహీనత్వాదితి భావః. తథా తేనైవ నాథేనైవ సార్ధం పునరావ్రజన్త్యా ఆగచ్ఛన్త్యాః తదాగమనేన చ పురస్య పునశ్శ్రీమత్త్వాదితి భావః, శ్రియో లక్ష్మ్యాః సాక్షాత్ మూర్తిరివ నరేన్ద్రస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య, పురన్ధ్రీ పత్నీ సీతా, పక్షే ద్రౌపదీ, తదా పురే నగరే అవివేశ ప్రావిశత్, **పురే ఇతి వివక్షయా అధికరణత్వం పురమితి సమీచీనః పాఠః.** ఉత్ప్రేక్షా. 35

శ్లో॥ తదా తదాలోకనతత్పరాణాం ముఖైర్వధూనాం నిచితా గవాక్షాః ।
వికాసిహేమామ్బుజనిర్భరాణాం సరోవరాణాం సమతామవాపుః ॥36

తదేతి. తదా తస్య పురప్రవేశసమయే తస్యాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః ఆలోకనే తత్పరాణాం వ్యాపృతానాం వధూనాం పురాజ్గనానాం ముఖైర్నిచితా వ్యాప్తా గవాక్షాః వికాసీ హేమామ్బుజానాం స్వర్ణకమలానాం నిర్భరోఽతిశయో యత్ర తాదృశానాం సరోవరాణాం సమతాం తుల్యతామ్ అవాపుః. అత్ర గవాక్షేషు సరోవరసాదృశ్యాసమ్భవాత్ తద్విశేషణీ-భూతానాం ముఖానామేవ హేమామ్బుజసామ్యం బోధ్యమ్. 36

శ్లో॥ చయేన దన్తాధరలోచనత్విషాం విలక్ష్యమాణానుభవేన సుభ్రువామ్ ।
సువర్ణవాతాయనపజ్క్తయస్తదా విచిత్రరత్నోత్థచితా ఇవాబభుః ॥ 37

చయేనేతి. తదా నృపదర్శనసమయే సువర్ణవాతాయనపఙ్క్తయః కనకమయగవాక్షశ్రేణయః సుభ్రువాం నృపదర్శనతత్పరాణాం పురాఙ్గనానాం విశేషేణ లక్ష్యమాణాః ప్రత్యేకం గృహ్యమాణాః అనుభవా యస్య తాదృశేన ప్రత్యేకమనుభూయమానేనేత్యర్థః. దన్తానామధరాణాం లోచనానాఞ్చ త్విషాం శుక్లలోహితశ్యామలకాన్తీనాం చయేన సమూహేన కృత్వా విచిత్రైర్నానాకాన్తిమద్భీ రత్నైరుత్ఖచితా ఇవ సమ్బద్ధా ఇవే**త్యుత్ప్రేక్షా**, తాదృశ్యస్సత్యః ఆబభుః శుశుభిరే. 37

శ్లో॥ శరీరసన్ధారణదుఃఖరాశేరేతత్ఫలం శ్రేయ ఇతి స్మరన్తీమ్ ।
స్నుషాముఖన్యస్తసబాష్పదృష్టిం భక్త్యా వవన్దే జననీం నరేన్ద్రః ॥ 38

శరీరేతి. నరేన్ద్రో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః భక్త్యా జననీం కౌసల్యాం పక్షే కున్తీం వవన్దే ప్రణనామ కిమ్భూతాం శరీరసన్ధారణే యో దుఃఖరాశిస్తస్య ఏతత్ పుత్త్రస్నుషాముఖ దర్శనరూపం శ్రేయో భద్రం ఫలమ్ ఇతి. స్మరన్తీం మన్యమానాం తథా స్నుషాయాః వధ్వాః సీతాయాః పక్షే ద్రౌపద్యాః ముఖే న్యస్తా అర్పితా సబాష్పా ఆనన్దాశ్రుసహితా దృష్టిర్యయా తాం చిరాత్ పుత్త్రస్నుషాదర్శనేన ప్రేమానన్దస్య పరాం కోటిమారూఢామిత్యర్థః. 38

శ్లో॥ ఆయోధనాన్మృత్యుముఖాదివోగ్రాద్వినిస్సృతం భ్రాతృసహాయమగ్రే ।
కృతప్రణామం తమవేక్ష్య మాతా బాలస్తదా జాత ఇతీవ మేనే ॥ 39

ఆయోధనాదితి. మాతా కౌసల్యా పక్షే కున్తీ ఉగ్రాద్భయఙ్కరాత్ మృత్యుముఖాదివ ఆయోధనాద్యుద్ధాద్వినిస్సృతం కథఞ్చిద్యుద్ధే వినాశమప్రాప్తం భ్రాతృసహాయం లక్ష్మణం పక్షే భీమాదిసహితం తథా అగ్రే కృతప్రణామం తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరమ్ అవేక్ష్య దృష్ట్వా తదా తస్మిన్ సమయే బాలో జాతః అయం మే పునర్బాలకో జాత ఇతీవ మేనే బుబుధే, సమ్భావ్యమానవినాశస్య కథఞ్చిజ్జీవనే నహి పునర్జాతత్వబోధో యుజ్యతే విశేషతశ్చ మాతురి**త్యుత్ప్రేక్షా**, సా చ మృత్యుముఖాదివేత్యుత్ప్రేక్షయా **సఙ్కీర్ణా**. 39

శ్లో॥ సమ్మోచితే తస్య జటాకలాపే ప్రసాధకైః కఙ్కతసక్తహస్తైః ।
నిరన్తరగ్రన్థిరపి శ్లథోఽభూత్తదా జనానాం హృదయేషు శోకః ॥ 40

సమ్మోచిత ఇతి. తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య జటాకలాపే మిథో బద్ధకేశసమూహే కఙ్కతేషు కేశసంస్కరణద్రవ్యభేదేషు సక్తా వ్యాపృతా హస్తా యేషాం తే తథా తైః, ప్రసాధకైః సంస్కారకజనైః సమ్మోచితే త్యాజితగ్రన్థికే కృతే సతి నిరన్తరగ్రన్థిరపి అవిరళగ్రన్థిరపి గాఢ-నిబద్ధోఽపీత్యర్థః, జనానాం హృదయేషు స్థితః శోకః తస్య రాజ్యచ్యుతిపూర్వకవనగమనజనిత-దుఃఖం తదా శ్లథః శిథిలగ్రన్థిరభూత్ అపజగామేత్యర్థః. జటాగ్రన్థిశోకగ్రన్థీహి సమకాలీనతయా తుల్యకక్షౌ తత్ర ఏకస్య శ్లథత్వే అపరస్య శ్లథత్వం యుజ్యత ఇతి భావః. 40

శ్లో॥ అథాభిషేకాభిరతైస్స్వమౌలైస్సద్యో విసృష్టా నిపుణాః పుమాంసః ।
తీర్థామ్బుసామాహరణాయ చేరుః పృథ్వీం రసానామివ సూర్యపాదాః ॥41

అథేతి. అథ అనన్తరం రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య అభిషేకే అభిరతైః సాకాఙ్క్షైః స్వస్య మౌలైః ప్రధానైర్వసిష్ఠాదిభిః పక్షే ధౌమ్యాదిభిః కర్తృభిః సద్యః తత్కాలం విసృష్టాః ప్రస్థాపితాః నిపుణాః కుశలాః పుమాంసః తీర్థామ్బుసామాహరణాయ రసానామాహరణాయ సూర్యస్య పాదాః కిరణా ఇవ పృథ్వీం చేరుః బభ్రముః. **ఉపమా.** 41

శ్లో॥ తం చార్వఙ్గ్యా సహ దయితయా భద్రపీఠోపవిష్టం
వారాం పూరైః కనకకలశావర్జితైరభ్యషిఞ్చన్ ।
ఇష్టాన్మన్త్రాన్జగదఘహరాన్వ్యాహరన్తో మునీన్ద్రా
మేరుం మేఘా ఇవ సనినదాః సఙ్గతం కల్పవల్ల్యా ॥ 42

తమితి. మునీన్ద్రా వసిష్ఠాదయః పక్షే ద్వైపాయనాదయః జగతో రాజ్యస్య అఘహరాన్ పాపహన్తౄన్ జగత్పాపపుణ్యాభ్యామేవ కురాజసురాజ్ఞోస్సమ్భవాదితి భావః. ఇష్టానభీష్టార్థ-ప్రదాన్ మన్త్రాన్ అభిషేచనికీఋచో వ్యాహరన్తో జపన్తస్సన్తః చార్వఙ్గ్యా సున్దరావయవయా దయితయా పత్న్యా సీతయా పక్షే ద్రౌపద్యా సహ భద్రపీఠోపవిష్టం సింహాసనస్థితం తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం కనకకలశావర్జితైః సౌవర్ణఘటప్రక్షిప్తైః వారాం తీర్థజలానాం పూరైః ప్రవాహైః కృత్వా కల్పవల్ల్యా కల్పలతయా సఙ్గతం సహితం మేరుం సనినదాః సశబ్దా మేఘా ఇవ అభ్యషిఞ్చన్ అభిషిక్తం చక్రుః. అత్ర దయితాసహితత్వకల్పవల్లీసఙ్గతత్వయోః వ్యాహ్రియమాణమన్త్రత్వసనినదత్వయోశ్చ బిమ్బానుబిమ్బత్వేన సాధారణధర్మత్వాత్ పూర్ణోపమా యదుక్తమ్ ఏకరూపః క్వచిత్క్వాపి భిన్నస్సాధారణో గుణః । భిన్నే బిమ్బానుబిమ్బత్వం శబ్దమాత్రేణ వాభిధా ఇతి. **మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్.** 42

శ్లో॥ జలోచ్చయస్తన్మకుటాగ్రభాగే నిపత్య గాత్రే పరితో విసర్పన్ ।
రరాజ మేరోశ్శిఖరాభిఘాతాద్విష్వగ్విసారీవ సురాపగౌఘః ॥ 43

జలోచ్చయ ఇతి. తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య మకుటాగ్రభాగే నిపత్య పరితోఽభితో గాత్రం విసర్పన్ వ్యాప్నువన్ జలోచ్చయోఽభిషేకజలప్రవాహః మేరోః శిఖరే శృఙ్గే అభిఘాతాద్విష్వగ్విసారీ అలకనన్దాదిరూపేణ చతుర్దిగ్గామీ సురాపగాయా గఙ్గాయా ఓఘః ప్రవాహ ఇవ రరాజ శుశుభే. **ఉపమా.** 43

శ్లో॥ సద్యో విద్యాధరకరపుటైర్వారివాహైశ్చ ముక్తా
దూరోత్సర్ప త్పరిమళమిళద్భృఙ్గసఙ్గీతహృద్యా ।
జ్యోత్స్నాఫేనస్తబకసదృశీ మఞ్జు పర్యస్తరత్నా
దివ్యోద్యానద్రుమశిఖరజా పుష్కలా పుష్పవృష్టిః ॥ 44

సద్య ఇతి. సద్యస్తత్కాలం విద్యాధాణాం కరపుటైః తథా వారివాహైర్మేఘైశ్చ ముక్తా త్యక్తా పుష్పాణాం వృష్టిః మఙ్క్షు ఝటితి క్ష్మాం పృథివీం పర్యస్తరత్ ఆచ్ఛాదయామాస తద్రాజ్యాభిషేకమాఙ్గళ్యాయేతి భావః. కిమ్భూతా దూరముత్సర్పన్ యః పరిమళో గన్ధః తేన మిళన్త ఉపతిష్ఠన్తో యే భృఙ్గాస్తేషాం సఙ్గీతేన ఝఙ్కారేణ హృద్యా మనోజ్ఞా తథా, జ్యోత్స్నాయాః ఫేనస్తబకస్య ఫేనపుఞ్జస్య చ సదృశీ అతిశుక్లేత్యర్థః. తథా దివ్యోద్యానానాం నన్దనచైత్రరథాదీనాం యే ద్రుమాః పారిజాతాదయః తేషాం శిఖరేషు జాతా తథా పుష్కలా ప్రచురా శోభనా వా. 44

శ్లో॥ ప్రాసాదాన్ప్రతినాదయన్ క్షితిభృతాం ద్రాక్కన్దరాన్పూరయన్
దిగ్భిత్తీః ప్రతిఘట్టయన్ప్రగుణయన్నమ్భోనిధీనాం ధ్వనిమ్ ।
మూర్ఛన్నుచ్చవిమానసద్మసు ముహుస్స్వర్లోకవాద్యస్వనై-
రాధ్మాతశ్శివమావిరాస జగతః కల్యాణతూర్యధ్వనిః ॥ 45

ప్రాసాదానితి. తదా కల్యాణతూర్యధ్వనిః మఙ్గళవాద్యానాం ధ్వనిః జగతః పృథివ్యాః శివం శుభకరం యథా తథా ఆవిరాస ప్రాదుర్బభూవ, కిమ్భూతః ప్రాసాదాన్ రాజగృహాణి ప్రతినాదయన్ ప్రతిధ్వనియుక్తాన్ కుర్వన్ తథా ద్రాక్ ఝటితి క్షితిభృతాం పర్వతానాం కన్దరాన్ దరీః పూరయన్ వ్యాప్నువన్ తథా దిశ ఏవ భిత్తయః దిశాం భిత్తయః ప్రాన్తభాగా వాతాః ప్రతిఘట్టయన్ ఆక్రామన్ ప్రతినాదినీః కుర్వన్వా తథా అమ్భోనిధీనాం సముద్రాణాం ధ్వనిం కల్లోలశబ్దం ప్రగుణయన్ స్వసమ్పర్కేణ వర్ధయన్ తథా ఉచ్చాని యాని విమానసద్మాని నృపగృహాణి దర్శనార్థమాగతానాం దేవానాం వ్యోమయానస్థగృహాణి వా. విమానో వ్యోమయానే చ సార్వభౌమగృహేఽపి చ ఇతి **మేదినీ** । తేషు మూర్ఛన్ వృద్ధిం గచ్ఛన్ తథా స్వర్లోకవాద్యానాం హృష్టైర్దేవైర్వాదితానాం భేర్యాదీనాం స్వనైః శబ్దైర్ముహురాధ్మాతః పుష్టిం నీతః. అత్ర యథాయథం తస్య తస్యాసమ్బన్ధేఽపి తద్వర్ణనాదతిశయోక్తిః **శార్దూల-విక్రీడితం వృత్తమ్.** 45

శ్లో॥ తం తరుణ్యోఽభిషేకాన్తే రాజానం నిరరాజయన్ ।
దీపైర్విద్యుత్కలాపేన మేఘమాలా ఇవాచలమ్ ॥ 46

తమితి. తరుణ్యో యువత్యః అభిషేకస్యాన్తే దీపైః మఙ్గళప్రదీపైః కృత్వా తం రాజానం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం విద్యుతాం కలాపేన సమూహేన అచలం పర్వతం మేఘమాలా ఇవ నిరరాజయన్ నీరాజితవత్యః అత్ర దీపైరిత్యేకమాత్రస్య పదస్య ఉత్తరార్ధపతితత్వేన అర్ధాన్తరైకపదత్వదోషో న లక్షితః కవీనాం నిరఙ్కుశత్వాదితి ధ్యేయమ్. **ఉపమా.** 46

శ్లో॥ పరితాపమపానుదజ్జనానాం క్షితిభర్తుః కృతశోభమాతపత్రమ్ ।
నిరవద్యతదీయకీర్తిగఙ్గానవపూరోత్సుకహంసమణ్డలీవ ॥ 47

పరితాపమితి. కృతా ముక్తా దామాదిభిర్జనితా శోభా యస్య తాదృశం క్షితిభర్తా రాజ్ఞో రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య మూర్ధ్ని ధృతమితి శేషః. ఆతపత్త్రం ఛత్రం క్షితిభర్తుః కృతశోభం శోభాజనకమితి కశ్చిత్ నిరవద్యా అనిన్దితా శుద్ధేత్యర్థః, **నఞోవదేర్గర్హితే ఇతి క్యః**, తదీయా కీర్తిః సైవ స్వచ్ఛత్వాద్గఙ్గా తస్యా యో నవో నవీనః వర్షాప్రారమ్భజాత ఇత్యర్థః. పూరః ప్రవాహః ప్రకృతే ప్రసరః తత్ర ఉత్సుకా సహర్షా హంసమణ్డలీవ రాజహంస శ్రేణీవే**త్యుత్ప్రేక్షా**, జనానాం ప్రజానాం పరితాపం రాజ్యభ్రంశజనితదుఃఖమ్ అపానుదత్ వ్యనాశయత్, అత్ర హంసమణ్డలీవే**త్యుత్ప్రేక్షా**, కీర్తిగఙ్గేతి రూపకేణాఙ్గాఙ్గితయా **సఙ్కీర్ణా**. **ఔపచ్ఛన్దసికమ్**. 47

శ్లో॥ విమలమకుటమౌళిః కుణ్డలేద్ధాఙ్గదశ్రీ-
ర్మణివలయవిలాసీ తారహారాభిరామః ।
పరిగతకటిసూత్రస్సోఽధికం ప్రేక్ష్య ఆసీ-
దపర ఇవ జనానాం పుణ్యజః పారిజాతః॥ 48

విమలేతి. విమలం పరిష్కృతం మకుటం మౌళౌ మస్తకే యస్య సః **గడ్వాదేః సప్తమ్యన్తం** పరమితి సప్తమ్యన్తస్య మౌళేః పరనిపాతః తథా కుణ్డలాభ్యామ్ ఇద్ధాఙ్గదాభ్యాం రత్నమయత్వే-నోద్దీప్తకేయూరాభ్యాం శ్రీః శోభా యస్య సః తథా, మణివలయాభ్యాం రత్నమయకటకాభ్యాం విలసతీతి సః తథా, తారహారేణ శుద్ధమౌక్తిక ఇతి **మేదినీ**. అభిరామః సున్దరః తథా పరిగతం పరిహితం కటిసూత్రం రత్నమేఖలా యేన సః తాదృశః స రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః జనానాం ప్రజానాం పుణ్యజః పుణ్యాజ్జాతః అపరః పారిజాత ఇవ దేవతరువిశేష ఇవ తత్రాపి మకుటా-ద్యలఙ్కారాణాం సద్భావాదియముత్ప్రేక్షా అధికం యథా తథా ప్రేక్ష్యో దర్శనీయ ఆసీత్ స్వతః సున్దరోఽపి నృపచిహ్నమకుటాదిధారణాదతిసున్దరో బభూవేత్యర్థః. **మాలినీ**. 48

శ్లో॥ పురాణభూపాలపరమ్పరాణాం సామ్రాజ్యలక్ష్మీహరకార్మణం సః ।
మణిప్రభాభాసురమధ్యతిష్ఠత్సింహాసనం సూర్య ఇవోదయాద్రిమ్ ॥49

పురాణేతి. స రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః ఉదయాద్రిం పూర్వపర్వతం సూర్య ఇవ సింహాసనమ్ అధ్యతిష్ఠత్ ఆరురోహ యత్రార్థోఽధిష్ఠాదేరి**త్యధికరణస్య కర్మత్వమ్**, కిమ్భూతం పురాణ-భూపాలపరమ్పరాణాం పూర్వాభిషిక్తనృపసమూహానాం సామ్రాజ్యలక్ష్మ్యాశ్చక్రవర్తిత్వశోభాయా హరే హరణే, **భావేఽః** కార్మణం మన్త్రతన్త్రాదినా వశీకరణకారణం కార్మణం మన్త్రతన్త్రాది యోజనే కర్మకేఽపి చ ఇతి **విశ్వః**. సామ్రాజ్యలక్ష్మీహరం యత్ కార్మణం తద్రూపమితి వా పరేతి పాఠే వరం శ్రేష్ఠం కార్మణమిత్యర్థః. తస్మిన్ సింహాసనారూఢే అన్యేషాం సామ్రాజ్య-భఙ్గాదితి భావః, తథా మణీనాం ప్రభాభిర్భాసురముజ్జ్వలమ్. **ఉపమా**. 49

శ్లో॥ మణిదర్పణమణ్డలే మనోజ్ఞే పరిపుల్లా విరరాజ తస్య మూర్తిః ।
సుధియాం హృదయేషు తద్గుణౌఘః కకుభాం భిత్తిషు పుణ్యకీర్తిపూరః॥50

మణీతి. తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య పరిఫుల్లా అభిషేకాలఙ్కరణాదినా ప్రఫుల్లా మూర్తిర్దేహః మనోజ్ఞే సున్దరే మణిదర్పణమణ్డలే మణిమయాదర్శాభ్యన్తరే విరరాజ ప్రతిబిమ్బితత్వేన శుశుభే తథా తస్య గుణౌఘో గుణసమూహస్సుధియాం సుబుద్ధిమతాం హృదయేషు విరరాజ తథా తస్య పుణ్యః పవిత్రః కీర్తిపూరః యశః కదమ్బం కకుభాం భిత్తిషు దిక్ప్రాన్తేషు విరరాజ. అత్రాభిషేకాద్యనన్తరం దర్పణప్రతిబిమ్బే దేహదర్శనస్యైవ వర్ణనీయత్వేన ప్రకృతత్వాత్ గుణౌఘకీర్తిపూరయోస్తదానీమవర్ణనీయత్వేనాప్రకృతత్వాత్తేషామ్ ఏకవిరాజనక్రియాసమ్బన్ధాద్దీపకమ్. **ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్.** 50

శ్లో॥ లీలాయత్తైర్నయనచలనైస్సస్మితైర్భ్రూవిలసై-
ర్యూనాం చిత్తే మనసిజదశాం గాఢముద్బోధయన్త్యః ।
చఞ్చచ్ఛిఞ్జద్వలయనిజదోర్వల్లరీవేల్లితైస్తం
సేవన్తే స్మ ప్రబలమబలాశ్చామరాళీమరాళైః ॥ 51

లీలేతి. అబలా వారాఙ్గనాః చఞ్చన్తో బాహువేల్లనాచ్చలన్తః అత ఏవ శిఞ్జన్తో మధురం కూజన్తో వలయాః కటకాని యేషు తాదృశా నిజాః స్వీయా యే దోషో బాహవస్తే మనోజ్ఞ-త్వాద్వల్లర్యః మఞ్జర్య ఇవ తా సథా తాభిర్వేల్లితైశ్చాలితైః చామరాణామ్ ఆళ్యః శ్రేణయః శుభ్రత్వాన్మరాళా రాజహంసా ఇవ తే తథా తైః కృత్వా తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం ప్రబలమ్ అధికం యథా తథా ప్రవణమితి పాఠే సప్రశ్రయమిత్యర్థః. ప్రణయమితి పాఠస్తు న మనోరమః సేవన్తే స్మ ఉపాసితవత్యః, కిమ్భూతాః లీలాయా విలాసస్య ఆయత్తైః వశం గతైః లీలా ఆయత్తా యేషాం తైరితి వా సవిలాసైరిత్యర్థః. నయనవలనైః చక్షుర్విక్షేపైః సకటాక్షనిరీక్షణైరిత్యర్థః తథా సస్మితైః సహాసైః భ్రూవిలాసైః భ్రూభఙ్గిభిశ్చ కృత్వా యూనాం చిత్తే గాఢం సాతిశయం యథా తథా మనసిజదశాం కామావస్థామ్ ఉద్బోధయన్త్య ఉద్దీపయన్త్యః అతిసున్దర్య ఇత్యర్థః, అత్ర దోర్వల్లరీత్యత్ర చామరాళీమరాళైరిత్యత్ర చ లుప్తోపమయోస్సంసృష్టిః. **మన్దాక్రాన్తా.** 51

శ్లో॥ ప్రపన్నచక్షుర్లలితం సలక్షణం కిరీటకోటీషు కరాగ్రసమ్పుటమ్ ।
విధారయన్తస్సుహృదశ్చిరాయ తం యథోచితస్థానజుషస్సిషేవిరే ॥52

ప్రసన్నేతి. సుహృదో మిత్రాణి అమాత్యా ఇత్యర్థః. కిరీటకోటీషు స్వస్వమకుటాగ్రేషు కరాగ్రసమ్పుటమ్ అఞ్జలిం విశేషేణాతిభక్త్యేత్యర్థః, ధారయన్తః సన్తః అఞ్జలినా ప్రణమ్య తదాజ్ఞాం గృహ్ణన్త ఇత్యర్థః. తథా యథోచితస్థానజుషః యథాయోగ్యస్థాననివిష్టాః సన్తశ్చ ప్రసన్నం చక్షుర్లళితం నయనవిలాసో యస్య తం సర్వాన్ సప్రసాదం నిరీక్షమాణమిత్యర్థః. తథా సలక్ష్మణం సౌమిత్రిణా సహితమ్ ఏతదుపలక్షణం భరతశత్రుఘ్నసహితమపీతి బోధ్యమ్. పక్షే సామ్రాజ్యచిహ్నసువర్ణదణ్డాదిసహితం తం రామం పక్షే యుధిష్ఠిరం చిరాయ సిషేవిరే ఉపాసితవన్తః. ప్రసన్నచక్షుశ్చలనే క్షణక్షణమితి పాఠే ప్రసన్నయోశ్చక్షుషోః చలనేన యదీక్షణమ్

ఆజ్ఞాప్రదానార్థం దర్శనం తస్య యః క్షణః సమయస్తమేవ వ్యాప్య కిరీటకోటీషు కరాగ్రసమ్పుటం విధారయన్తః వితణ్డామన్తరేణ సాదరం ప్రణమ్య తదాజ్ఞాం గృహ్ణన్త ఇత్యర్థః.

శ్లో॥ అయాచితాభీష్టవరప్రదానైరుత్సాహవిస్రమ్భకరైశ్చ వాక్యైః ।
కృతానుయోగైశ్చ గుణానురూపైరతూతుషన్మిత్రజనం జనేశః ॥ 53

అయాచితేతి. జనేశః ప్రజానాథో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః అయాచితా నామ ప్రార్థితా-నామపి అభీష్టానాం వరాణాం శ్రేష్ఠవస్తూనాం ప్రదానైః తథా, ఉత్సాహః క్రియాస్వౌత్సుక్యం విస్రమ్భో విశ్వాసః తౌ కుర్వన్తీతి తాదృశైర్వాక్యైశ్చ తథా గుణానురూపైః గుణయోగ్యైః యస్య యాదృశా గుణాస్తదుచితైరిత్యర్థః. కృతా యే అనుయోగాః ప్రశ్నాః ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా **చేత్యమరః**. కృతానాం కర్మణామ్ అనుయోగా వా తైశ్చ కృత్వా మిత్రజనమ్ అతూతుషత్ సర్వథా చిత్తానువర్తనేన తోషయామాస. 53

శ్లో॥ అగ్ర్యాసు సమ్పత్తిషు సన్నివృత్తాః వృతా వరార్థం సుహృదః ప్రసాద్య ।
యయాచిరే సమ్పదమానతాస్తే తద్భృత్యభావాదధికాం న కాంచిత్ ॥54

అగ్ర్యాస్వితి. ప్రసాద్య ప్రసన్నచిత్తీకృత్య వరార్థమ్ అభీప్సితవస్తుగ్రహణాయ వరో జామాతరి- వృతౌ దేవతాదేరభీప్సితే ఇతి **విశ్వః**. వృతాః కృతానురోధా అపి అగ్ర్యాసు ఉత్తమాస్వపి సమ్పత్తిషు తేన దీయమానాస్వితి శేషః. సన్నివృత్తాః సమ్యఙ్నివృత్తమనస్కాః **అపాదానత్వాత్ పఞ్చమ్యాం** ప్రాప్తాయాం వివక్షావశాత్కారకాణి భవన్తీ**త్యధికరణవివక్షయా సప్తమీ**. తేన దీయమానా ఉత్తమా అపి సమ్పత్తీరగృహ్ణన్త ఇత్యర్థః. తాదృశాః సుహృదః ఆనతా దర్శిత వినయాస్సన్తః తస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య భృత్యభావాత్ భృత్యత్వపదాత్ అధికామ్ ఉత్కృష్టాం కాంచిత్కామపి సమ్పదం న యయాచిరే ప్రార్థయన్తే స్మ తద్భృత్యత్వమేవ యయాచిరే ఇత్యర్థః. 54

శ్లో॥ అనుజ్ఝితాస్థానకగర్భమానకైర్ధ్వనద్భిరారాత్ప్రథమం నివేదితైః ।
అశేషసఙ్గీతకలావిచక్షణైః క్షణాత్స భేజే కుశలైః కుశీలవైః ॥ 55

అనుజ్ఝితేతి. స రామః కుశలైర్నిపుణైః కుశీలవైః కుశీలవో వాల్మీకిః; కుశీలవస్తు వాల్మీకౌ నటయాచకయోరపీతి **మేదినీ**. తేనాధ్యాపితాః కుశీలవాః బహులవచనా**ద్వృద్ధ్యభావః**. తైః వాల్మీకిశిష్యైః, రామతనయైః కుశలవైరిత్యర్థః. ద్విత్వేఽపి సఙ్గీతప్రావీణ్యాద్గౌరవే **బహువచనమ్**. క్షణాదుత్సవముద్దిశ్య క్షణ ఉద్ధవ ఉత్సవ ఇత్యమరః. యజ్ఞర్భత్వా**త్పఞ్చమీ**. భేజే ప్రాప్తః సేవ్యతే స్మేతి వా, కిమ్భూతైః అతిష్ఠతి మర్త్యలోకం ప్రాప్నోత్యస్మాదిత్యాస్థానకః పితా రామః **అపాదానే జనట్** స్వార్థికశ్చ **క** ప్రత్యయః గర్భో గర్భధారిణీ సీతా లాక్షణికోఽయం ప్రయోగః మీయతేఽనేతి మానం చిహ్నమ్ అనుజ్ఝితమపరిత్యక్తమ్ ఆస్థానకగర్భయో రామ-సీతయోర్మానం చిహ్నం యైస్తే తథా తైః **అక్షసమాసాన్తాద్వేతికః** తథా ప్రథమమయోధ్యా

మాగత్యైవేత్యర్థః, ఆరాద్దూరే ధ్వనద్భిరుచ్చైర్గాయద్భిః తతశ్చ తద్దర్శిభిర్నివేదితైః రామాయ కథితైః తథా అశేషసఙ్గీతకలాసు సర్వసఙ్గీతవిద్యాసు విచక్షణైః పణ్డితైః ఏతేనాత్రానుక్తమపి సగర్భాయాః సీతాయాః పరిత్యాగాదికమాకారదృష్ట్యా బోధ్యమితి సూచితమ్. పక్షే స యుధిష్ఠిరః కుశలైః కుశీలవైర్నటైః క్షణాత్ క్షణకాలం ప్రాప్య నత్వనేకసమయం తస్యావ్యసనిత్వాదితి భావః భేజే. కిమ్భూతైః అనుజ్ఝితాస్థానకగర్భమ్ అపరిత్యక్తసభామధ్యం ప్రాప్యేత్యర్థః. ఆరాత్సమీపే ధ్వనద్భిరానకైః పటహైః ఆనకః పటహోఽస్త్రీ స్యాదిత్యమరః. నృపప్రబోధనార్థం తైర్వాద్యమానైః పటహైః కర్తృభిరిత్యర్థః. ప్రథమం నివేదితైః జ్ఞాపితైః, అన్యత్తుల్యమ్. 55

శ్లో॥ తతేషు విజ్ఞైర్వితతేషు కోవిదైర్ఘనేషు దక్షైః సుషిరేషు సూరిభిః ।
అవాది వాద్యం పురతోఽస్య వాదకైరముక్తగీతైర్లయబన్ధసున్దరమ్ ॥56

తతేష్వితి. అస్య రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య పురతోఽగ్రే వాదకైర్వాద్యకారకైర్జనైః వాద్యం చతుర్విధం వీణాదికమ్ అవాది వాదితమ్. కిమ్భూతైః తతేషు వీణాదిషు విజ్ఞైర్నిపుణైః వితతేషు తతవిపరీతేషు చతుర్విధవాద్యానాం ప్రక్రమాత్ ఆనద్ధనామకమురజాదిష్విత్యర్థః. కోవిదైః పణ్డితైః తథా ఘనేషు కాంస్యతాళాదిషు దక్షైః కుశలైః తథా సుషిరేషు వంశాదిషు సూరిభిః పణ్డితైః తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధం మురజాదికమ్ । వంశాదికం తు సుషిరం కాంస్యతాలాదికం ఘనమిత్యమరః. తథా లయో గానవాద్యయోః సామ్యం లయస్సామ్య-మిత్యమరః. తస్య బన్ధేన ఆశ్రయణేన సున్దరం యథా తథా అముక్తాని అత్యక్తాని గీతాని యైస్తే తథా తైః గానమపి కుర్వద్భిరిత్యర్థః. 56

శ్లో॥ సకేతకదళం యథా చతురనేత్రచారైస్సద-
స్సపల్లవచయం యథా కరతలాఞ్చలైశ్శోభయన్ ।
సవిద్యుదివ గాత్రకైస్సకమలావళీవాఙ్ఘ్రిభి-
ర్ననర్త లలితక్రియం నిపుణలాసకస్త్రీగణః ॥ 57

సకేతకేతి. నిపుణో నృత్యప్రయోగకుశలో లాసకస్త్రీగణో నర్తకీవర్గః నర్తకీ లాసికే సమే **ఇత్యమరః**. లలితా మనోజ్ఞా క్రియానటనాదివ్యాపారో యత్ర తద్యథా తథా ననర్త నృత్యం చకార తస్య పురత ఇతి శేషః. కిం కుర్వన్ చతురా మనోజ్ఞా యే నేత్రాణాం చారా విక్షేపాః తైః కృత్వా సదః సభాం సకేతకదళం యథా కేతకపుష్పదళసహితమివ కృత్వా శోభయన్ నేత్రాణాం పక్ష్మళత్వేన శ్వేతత్వేన సకణ్టకత్వేన చ కేతకకుసుమసామ్యాదియ**ముత్ప్రేక్షా**. యథా శబ్దస్యోత్ప్రేక్షావాచకత్వే అవాచకత్వదోషః కవీనాం నిరఙ్కుశత్వాన్నాదరణీయః. ఏవమగ్రేఽపి తథా కరతలానామఞ్చలైః ఏకదేశైరన్తైరిత్యర్థః. కరతలైర్వసనాఞ్చలైశ్చేతి వా సపల్లవచయం యథా ప్రవాళబృన్దసహితమివ కృత్వా సదశ్శోభయన్ కరతలాఞ్చలానామారక్తత్వేన పల్లవసామ్యాదితి భావః. తథా గాత్రకై రంగైః సవిద్యుదివ తటిత్సహితమివ కృత్వా సదశ్శోభయన్ గాత్రాణాం సాలఙ్కారపీతత్వేన విద్యుత్సామ్యాదితి భావః. తథా అఙ్ఘ్రిభిశ్చరణైః

సకమలావళీవ కోకనదబృన్దసహితమివ కృత్వా సదశ్శోభయన్ అఙ్ఘ్రీణాం లోహితత్వేన కోమలత్వేన చ .... దసామ్యాదితి భావః । అత్రోత్ప్రేక్షాణాం సంసృష్ట్యా నేత్రాదిషు కైతకదళాది....వ్యజ్యతే । **తేనాలంకారేణాలంకారధ్వనిః । పృథ్వీవృత్తమ్** ॥ 57

**శ్లో॥ సచన్ద్రలేఖశ్చలహంసపక్షతి స్సపద్మకోశశ్శుకతుండభాసురః ।
కరాఙ్గహారస్సుదృశామశోభయత్తదా శరత్కాల ఇవ ప్రభోస్సభామ్ ॥58**

సచంద్రేతి । తదా సుదృశాం నర్తకీనాం కరాఙ్గహారః అభినయార్థం కరయోర్విక్షేపః అఙ్గహారోఽఙ్గవిక్షేప **ఇత్యమరః**, సమ్భేదేనాన్యతరవైయర్థ్యమితి న్యాయాదఙ్గశబ్దస్య వైయర్థ్యం బోధ్యమ్ । ప్రభో రామస్య పక్షే యుధిష్ఠిరస్య సభామ్ అశోభయత్ క ఇవ శరత్కాల ఇవ కథంభూతః సచన్ద్రలేఖః. చంద్రకలాఖ్యహస్తవిశేషసహితః. తల్లక్షణం తు సూచ్యామంగుష్ఠ-మోక్షే తు భవేచ్చంద్రకలాకర ఇతి అస్య వినియోగః, ఏషా చంద్రకలా చంద్రకలాయామేవ యుజ్యత ఇతి । పక్షే మేఘాపాయాత్ప్రకటచంద్రరేఖః తథా చలశ్చంచలో హంస పక్షతిస్తదాఖ్యో హస్తవిశేషో యత్ర సః । తల్లక్షణముక్తం **నందికేశ్వరేణ** సర్పశీర్షకరే సమ్యక్కనిష్ఠా ప్రసృతా యది । హంసపక్షకరస్సోఽయమితి సర్పశీర్షకరలక్షణం తు పతాకతలనిమ్నత్వాత్సర్పశీర్షకరో భవేదితి ప్రసంగాత్పతాకహస్తలక్షణముచ్యతే అంగుల్యః కుంచితాంగుష్ఠాః సంశ్లిష్టాః ప్రసృతా యది । సపతాకకరః ప్రోక్తో నృత్యకర్మ విశారదైరితి పక్షే చలామానసాద్భూమ్యామాపతనా-చ్చంచలా హంసానాం పక్షతిః పక్షమూలం స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూల**మిత్యమరః**, సా యత్ర సః తథా, సపద్మకోశః తన్నామకకరభేదయుతః లక్షణమస్య అంగుల్యో విరలాః కించిత్కుంచితా-స్తలనిమ్నగాః । పద్మకోశాభిధస్సోఽయమితి అస్య వినియోగః ఫలబిల్వకపిత్థవనితాకుచకుంభ-మంజరీపుష్పవర్షకుముదసహకారాదిషు, పక్షే పద్మముకులసహితః తత్కాల ఏవ తేషాం సంభవాత్ తదుక్తమభియుక్తైః శరత్పంకజలక్షణేతి తథా. శుకతుండేన తన్నామకహస్తభేదేన భాసురః సహృదయహృదయోల్లాసదాయిరమణీయార్థసూచకః శుకతుండహస్తలక్షణం చ అస్మిన్ననామికా వక్రా శుకతుండకర ఇతి అత్రాస్మిన్నితి పూర్వోక్తేఽరాలహస్తే తల్లక్షణం తు పతాకే తర్జనీ వక్రా నామ్నా సోఽయమరాలక ఇతి పతాకలక్షణముక్తం శుకతుణ్డశ్చ బాణప్రయోగకుంతాద్యర్థేషు వినీయోజ్యః తదుక్తం బాణప్రయోగే కుంతార్థే మర్మోక్తావుగ్రభావనే। శుకతుండకర ఇతి పక్షే కలమమంజరీపుంజగ్రహణగ్రహిలశుకవదనరచితశోభః అత్ర శరదంగహారధర్మాణామ్మిథో **బింబప్రతిబింబభావః.** 58

**శ్లో॥ సస్థూలలక్షో బహులక్షసఙ్ఖ్యైర్వనీపకౌఘానవనీపవర్యః ।
ధనైస్తదానీమధినోదధిశ్రీస్సస్యాని పాథోభిరివామ్బువాహః ॥ 59**

స ఇతి. స్థూలలక్షో బహుప్రదః స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశౌణ్డా బహుప్రదే **ఇత్యమరః**. తథా అధిశ్రీః అధిక సమ్పత్తికః సః అవనీం పాన్తి రక్షన్తీతి అవనీపా రాజానస్తేషాం వర్యః శ్రేష్ఠో రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః పాథోభిర్జలైస్సస్యాని అమ్బువాహో మేఘ ఇవ బహులక్ష-

సంఖ్యైరసంఖ్యైర్ధనైః కృత్వా వనీపకౌఘాన్ యాచకగణాన్ వనీపకో యాచనక **ఇత్యమరః**. తదానీమ్ అధినోత్ ప్రీణయామాస ధిఃకృశ్చ ధివికృవ్యోరితి ధివిప్రీణనే ఇత్యస్య **లజి ధిరాదేశః**. **ఉపమా**. 59

శ్లో॥ ర మా ర సా సా ర మా ర । మా న తా న న తా న మా ।
ర తా గ మా మా గ తా ర । సా న మా న న మా న సా ॥ 60

రమేతి. రమా లక్ష్మీః సీతేత్యర్థః సీతాయాః లక్ష్మ్యవతారత్వాత్ రసాయాం భూమ్యాం భూమిమధ్యే ఇత్యర్థః. సారం గమనం ప్రవేశమిత్యర్థః, ఆర ప్రాప **ఋగతావిత్యస్య లిటి రూపమ్**. పునస్స్వచారిత్రశోధనార్థం రామేణ హూతా సీతా మాతర్వసున్ధరే యద్యహం రామాదన్యం న జానే తదా తేన సత్యేన వివరం దేహి ఇత్యుక్తాయాం భూమ్యాం విదీర్యమాణాయాం తత్ర ప్రవివేశేత్యర్థః. కిమ్భూతా యతః మానస్య చిత్తసమున్నతే స్తానే విస్తారే నతా ప్రహ్వా అతిమనస్వినీత్యర్థః, ప్రకృతే పరిత్యాగపారుష్యేణ తద్విపరీతకారిణి రామే అనమా అనమ్రా ప్రణయకోపవశాత్పునస్సఙ్గ్రహమిచ్ఛో రామస్యాభిప్రాయమనఙ్గీ-కుర్వతీత్యర్థః. అత ఏవ రతే అనురక్తేఽపి రామే నగమోఽగమనం యస్యాస్సా అస్యాస్సతీత్వం విశేషణేనాహ, యతః అరీ రావణస్తస్యేమే అరాః సానమాననమాః సానః భూషణాదేర్దానం **షనుదానే ఇత్యస్య రూపమ్**. మానః సమ్మానః నమో నమస్కారః సచ సచ సచేతిద్వన్ద్వః,

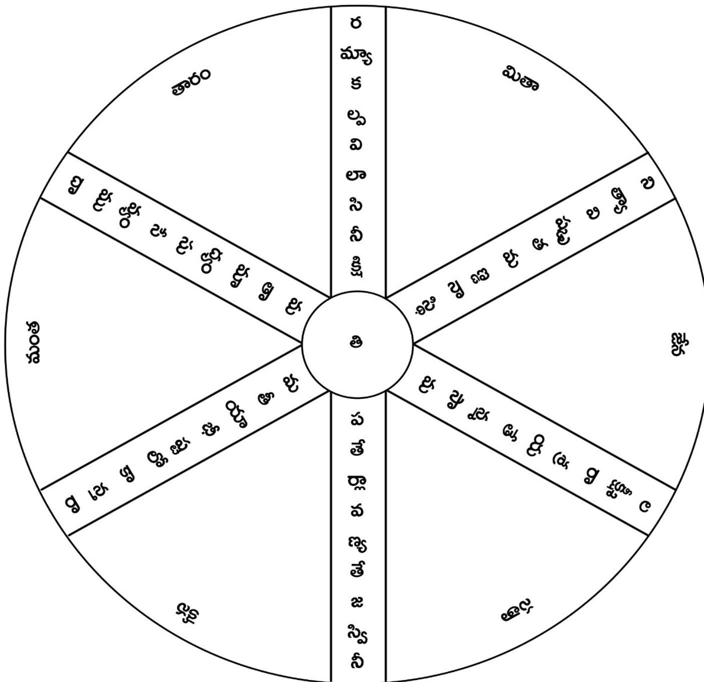
ర	మా	ర	సా	సా	ర	మా	ర
మా	న	తా	న	న	తా	న	మా
ర	తా	గ	మా	మా	గ	తా	ర
సా	న	మా	న	న	మా	న	సా
సా	న	మా	న	న	మా	న	సా
ర	తా	గ	మా	మా	గ	తా	ర
మా	న	తా	న	న	తా	న	మా
ర	మా	ర	సా	సా	ర	మా	ర

ప్రలోభనార్థం రావణప్రయుక్తా దానమాననమస్కారా ఇత్యర్థః. మా గతా న ప్రాప్తా అనఙ్గీకృతా ఇత్యర్థః. ఆరా రావణసమ్బన్ధినః సానమాననమా యయా సా దానాదినా ప్రలోభితాపి కథమపి రావణమనఙ్గీకృతవతీత్యర్థః, ఈదృక్సతీత్వేఽపి జనాపవాదభీరుణా భర్త్రా పరిత్యక్తత్వాత్ అనం ప్రాణనం స్యతి నాశయతీతి అనసాషోఽన్తకర్మణీత్యస్మాత్ ఆదన్తాదమా- దేరప్రాదేరిత్యనేన **ఆజ్ ప్రత్యయః** లక్ష్మీరూపాయాస్తస్యాః ప్రాణత్యాగాభావాత్తిరోహితరూపే- త్యర్థః. యద్వా మాగతం నగతమ్ ఆరయోః రావణకర్తృకయోః సానమాననయోర్మానసమ్మా- ననయోర్మానసంయస్యాస్సా అథ వా మాం శోభాం గతా ప్రాప్తా లోకైః ప్రశస్యమానేత్యర్థః. తథా అరేణ అరికర్మణా రావణకర్తృకహరణేనేత్యర్థః. సానమమ్ ఆనమనేన సహితమ్ అనమ్రమిత్యర్థః. ఆననం ముఖం మానసఞ్చ యస్యాస్సా మానసస్య నమ్రత్వం లజ్జయా కుణ్ఠితత్వమ్. పక్షే రమా రాజ్యలక్ష్మీః రసాయాం పృథివ్యాం సారం శ్రేష్ఠం యుధిష్ఠిరమ్ ఆర ప్రాప. కిమ్భూతా మానతానే మానస్యాధిక్యే సత్యపి నతేషు నమ్రేషు జనేషు నతు మానగర్వితేష్విత్యర్థః. ఆనమా సమ్యఙ్నమ్రా అగర్వితానాం వశ్యేత్యర్థః. తథా రతేష్వనురక్తేషు ఆగమో యస్యాస్సా తథా మాగతానామ్ అననురక్తానామ్ ఆరే ప్రాప్తా సానమం వైమనస్యాన్నమ్రమ్ ఆననం మానసం చ యస్యాస్సా అననురక్తజనాన్ అభజన్తీత్యర్థః. లక్ష్మీహిన్ అగర్వితై స్తదనురక్తైశ్చ లభ్యతే నతు గర్వితైర్విరక్తైర్వా. అతో గర్వితమ్ అసమ్యగ్వ్యయశీలత్వాదననురక్తం చ దుర్యోధనం విహాయ తద్విపరీతగుణం యుధిష్ఠిరం భేజే ఇతి భావః. అస్మిన్ పక్షే రాజ్యలక్ష్మ్యాం సచ్చరిత్రనాయికావ్యవహారప్రతీతేస్స**మాసోక్తిః**. అత ఏవ ఆననాదిమత్త్వం యుజ్యతే. ఇదం చ **సర్వతోభద్రనామకం చిత్రకావ్యం**. తచ్చ సర్వతో భ్రమణాత్సర్వతోభద్రాఖ్యం యదాహ **భోజరాజః**. తదిష్టం సర్వతోభద్రం సర్వతో భ్రమణం యది ఇతి. తత్ర నివేశక్రమస్తు చతుష్షష్టికోష్ఠేషు క్రమేణాద్యపఙ్క్తిచతుష్టయే పాదచతుష్కం విలిఖ్య అనన్తరం పఙ్క్తిచతుష్టయేఽప్యధః క్రమేణ పాదచతుష్టయలేఖనే ప్రథమాసు చతసృషు ప్రథమం పాదః సర్వతో వాచ్యతే. ఏవం ద్వితీయాదిషు ద్వితీయ ఇత్యాది. 60

శ్లో॥ రమ్యా కల్పవిలాసినీ క్షితపతేర్లావణ్యతేజస్వినీ
నిత్యావిష్కృతమణ్డనా స్థితిమతీ యాభీష్టలోకాన్తరా ।
లక్ష్మీరాశ్రయతే స్మ సా మతిమతా మాద్యం సుసేవ్యమ్ముదా
దాతారం రమితా నిజేన లసతానీకేన రామం తదా ॥ 61

రమ్యేతి. సా లక్ష్మీ రాజ్యలక్ష్మీః అభీష్టం చపలత్వాదాశ్రయితుమిష్టం లోకాన్తరం జనాన్తరం యయా తాదృశ్యపి తదా తస్మిన్కాలే ముదా హర్షేణ రామం దాశరథిం పక్షే రమయతీతి రామో లోకరఞ్జనః తం యుధిష్ఠిరమ్ ఆశ్రయతే స్మ సేవతే స్మ యతో మతిమతాం బుద్ధిశాలినా మాద్యం ముఖ్యం తథా దాతారం తథా సుసేవ్యం సుఖేన సేవితుం యోగ్యమ్ అక్రోధన-

మిత్యర్థః. మతిమత్త్వదాతృత్వాక్రోధనత్వగుణైర్వశీకృతా సతీ చపలాపి అన్యాశ్రయణాభిలాషం పరిత్యజ్య తమేవ హర్షేణ సిషేవే ఇత్యర్థః. ఏతేన మూర్ఖే కృపణే క్రోధనే చ లక్ష్మీర్న చిరం తిష్ఠతీతి సూచితమ్. సా కేత్యాహ యా రమ్యా భోగ్యా న తు సఙ్చయార్హేత్యర్థః. తథా కల్పః శాస్త్రం ప్రకృతే నీతిశాస్త్రం న్యాయో వా కల్పశ్శాస్త్రవిధౌ న్యాయే ఇతి **మేదినీ**. తేన విలసతీతి సా అనీతిమార్గానుసారిణమ్ అన్యాయాచారిణం వా న భజత ఇత్యర్థః. తథా క్షితిపతే రాజ్ఞో లావణ్యేన సౌన్దర్యేణ శక్త్యాదిభిర్భూషితత్వేన తేజస్వినీ తేజసేవ స్ఫురన్తీ అన్యథా మలినేత్యర్థః. తథా నిత్యం ప్రతిదినమేవ ఆవిష్కృతం ప్రకటీకృతం మణ్డనం స్వామినో భూషణం యయా సా తథా స్థితిమతీ మర్యాదయోల్లసన్తీ మర్యాదాభేత్తరి నైవ తిష్ఠతీత్యర్థః. తథా నిజేన లసతా అనీకేన సైన్యేన రమితా తోషితా రక్ష్యమాణేత్యర్థః. లక్ష్మీర్హి సైన్యేనైవ రక్ష్యతే ఇతి భావః.

అత్ర **చక్రబన్ధాఖ్యశ్చిత్రవిశేషః శబ్దాలఙ్కారః**. యదాహ భోజరాజః పురః పురోలిఖేత్పాదానత్ర త్రీన్షడరీకృతాన్ తుర్యం తు భ్రమయేన్నేమౌ నామాఙ్కశ్చక్రసంవిధిః ఇతి. తన్నివేశ క్రమస్తు

దశమణ్డలాత్మకే నవమణ్డలాన్తరాళవతి చక్రే ఆరరూపేషు షట్కోష్ఠేషు ప్రథమాదిపాదత్రయం సర్వమధ్యాక్షరం వినా సర్వే వర్ణా యథాక్రమం సమమాత్రన్యాయేన షడరేషు విలిఖ్య మధ్యవర్ణస్తు నాభికోష్ఠే లేఖ్యః స చ ప్రతిపాదత్రయోచ్చారణే ఉచ్చరితత్వాత్. తత్ర చతుర్థపాద-వర్ణానాం తు మధ్యే ప్రథమచతుర్థసప్తమదశమత్రయోదశషోడశోనవింశవర్ణాన్వినా ద్వాదశవర్ణాః షట్సుఆరాన్తరాళేషో నేమో యుగ్మయుగ్మతయా లేఖ్యాః. అరాణామాదిస్థితైః ప్రథమాదివర్ణైః సహోచ్చారణే చతుర్థపాద ఉచ్చార్యమాణో భవతి తృతీయపాదస్యాన్త్యవర్ణస్తు చతుర్థపాదాద్యన్తయోరుచ్చరితత్వాత్ శ్లిష్టః. అత్ర నామాఙ్కస్తు పాదత్రయే ప్రథమాదన్తాచ్చ తృతీయస్థానేషు కవిరాజకావ్యమిత్యుద్ధృతో భవతి. అస్మిన్ శ్లోకే పుస్తకాన్తరేషు పాఠాన్తరాణి దృశ్యన్తే తాన్యనన్వితత్వాన్నిరుక్తబన్ధవిరోధాచ్చోపేక్షితాని. అయం తు **చక్రబన్ధః**. 61

శ్లో॥ శ్రుతచిత్రకథస్తీర్థభూతాత్కుమ్భభువః కవేః ।
స్వపురప్రాప్తయే చక్రే రాజా హరివిసర్జనమ్ ॥ 62

శ్రుతేతి. రాజా రామః తీర్థభూతాత్పావకత్వేన పుణ్యజలరూపాత్ కుమ్భభువః అగస్త్యాత్ తథా తీర్థభూతాత్ ఉపాధ్యాయాత్ మన్త్రిరూపా ద్వా కవేః వాల్మీకేశ్చ సకాశాత్ తీర్థం శాస్త్రాధ్వరక్షేత్రోపాయనారీరజస్సు చ । అవతారర్షిజుష్టామ్బుపాత్రోపాధ్యాయమన్త్రిషు ఇతి **మేదినీ**. శ్రుతాః చిత్రాః నానావివిధాః సాద్భుతా వా కథా యేన తాదృశస్సన్ స్వపురప్రాప్తయే స్వస్వగృహగమనాయ హరీణాం వానరాణాం విసర్జనం చక్రే. ఏతదుపలక్షణం విభీషణాదీనా-మపీతి బోధ్యమ్. సుగ్రీవాదీన్ స్వస్వగృహాన్ ప్రస్థాపయామాసేత్యర్థః. పక్షే కుమ్భభువో ద్రోణస్య **కర్మణి షష్ఠీ** కవేర్వర్ణయితుః ప్రశంసితురిత్యర్థః. కవృవర్ణన **ఇత్యస్య రూపమ్**. తీర్థం గఙ్గా తస్మాద్భూతాదుత్పన్నాద్భీష్మాత్ శ్రుతా చిత్రా రాజధర్మదానధార్మదివిషయికా కథా యేన తాదృశో రాజా యుధిష్ఠిరః స్వపురస్య ద్వారకాయాః ప్రాప్తయే హరేః కృష్ణస్య విసర్జనం చక్రే. 62

శ్లో॥ స పూజ్యానభిషేకాన్తే స్వాపతేయైరపూజయత్ ।
యథా తే సమ్పదా ప్రాపుః నరకిన్నరరాజతామ్ ॥ 63

స ఇతి. సః రామః అభిషేకస్యాన్తే పూజ్యాన్ పూజార్హాన్ జనాన్వసిష్ఠాదీన్ స్వాపతేయై-ర్ధనైః ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయమి**త్యమరః**. తథా అపూజయత్ అర్చయామాస. యథా తే జనాః సమ్పదా తద్దత్తధనసమృద్ధ్యా నరకిన్నరరాజతాం నరరాజతాం నృపతిత్వం కిన్నరరాజతాం కుబేరత్వం చ ప్రాపుః. పక్షే స యుధిష్ఠిరః అభిషేకాన్తే అశ్వమేధావభృథస్నానాన్తే శేషం తుల్యమ్. అత్ర నరకిన్నరరాజతాప్రాప్తేరసమ్భవేన సాదృశ్యే పర్యవసానాన్ని**దర్శనా** అయం చ శ్లోకో న బహుషు పుస్తకేషు దృశ్యతే సఙ్గతత్వాద్వ్యాఖ్యాతః । 63

శ్లో॥ శ్రియా జుష్టస్సభారత్యా సానుజస్సాధువత్సలః ।
పృథివీం పాలయామాస కామదేవ ఇవాపరః ॥ 64

ఇతి శ్రీహరధరణీప్రసూతకాదమ్బకులతిలకచక్రవర్తివీరకామదేవప్రోత్సాహిత శ్రీకవిరాజపణ్డితవిరచితే రాఘవపాణ్డవీయే మహాకావ్యే త్రయోదశస్సర్గః సమాప్తశ్చాయం గ్రన్థః.

శ్రియేతి. అపరః కామదేవః కన్దర్ప ఇవ అథ చ ఏతత్కావ్యకారయితృనృపవిశేష ఇవ స భారత్యా సరస్వతీసహితయా శ్రియా లక్ష్మ్యా జుష్టః సేవితః పణ్డితః సమృద్ధిశ్చేత్యర్థః సానుజో భరతాదిసహితః పక్షే భీమాదిసహితః సాధుషు వత్సలః సే...వాన్ రామః పక్షే యుధిష్ఠిరః పృథివీం పాలయామాస.

ఇతి శ్రీప్రేమచన్ద్రతర్కవాగీశభట్టాచార్యవిరచితాయామ్ కపాటవిపాటికాఖ్యాయామ్ రాఘవపాణ్డవీయటీకాయామ్ త్రయోదశస్సర్గః.

శ్లో॥ యస్యాభవజ్జననభూః కిల శాకరాఢా
రాఢాసు గాఢగరిమా గుణినాం నివాసాత్ ।
గ్రామో నికామసుఖవర్ధనవర్ధమాన
రాష్ట్రాన్తరాళమిళితస్సరితః ప్రతీచ్యామ్ ॥

శ్లో॥ అధీయానస్తర్కవిద్యాం విద్యామన్దిరమధ్యగః ।
అలఙ్కారాధ్యాపనాయాం రాజ్ఞా యో వినియోజితః ॥

శ్లో॥ దేశమేతం పరిత్యజ్య ప్రస్థానే విహితోద్యమమ్ ।
పునర్యదనురోధేన కవిత్వం స్థాతుమిచ్ఛతి ॥

శ్లో॥ సోఽయం కౌణపకణ్ఠకణ్టకవనీసంహారదావద్యుతేః
శ్రీరామస్య పదామ్బుజస్మరణతః సమ్పన్నవాగ్వైభవః ।
శాకే సాయకసప్తిశైలకుమితేవర్షేఽతిహర్షప్రదాం
చక్రే రాఘవపాణ్డవీయవివృతిం శ్రీప్రేమచన్ద్రో ద్విజః ॥

శ్రీః

